THE

MANUSMṚTI

WITH THE COMMENTARY

MANVARTHAMUKTĀVALI

OF

KULLŪKA,

VARIOUS READINGS, FOOT-NOTES, INDICES ETC.,

TENTH EDITION

EDITED WITH CRITICAL & EXPLANATORY NOTES ETC.,

BY

NĀRĀYAṆ RĀM ĀCHĀRYA "KĀVYATĪRTHA"

PUBLISHED BY

SATYABHĀMĀBĀĪ PĀṆḌURANG,

FOR THE NIRṆAYA SĀGAR PRESS,

BOMBAY

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang. } For the Nirnaya Sagar Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

प्रास्ताविकम्।

इह खलु जगति सर्वे मनुष्यप्रभृतयः स्थावरान्ताः प्रादुर्भवन्तः परिणममानास्तिरोभवन्तश्चैकसूत्रनिगडिताः सन्तो वर्तन्तामितीयं जगत्पालयितुरिच्छा दृश्यते। आपाततस्तु तिर्यञ्चः स्थावरा ये चामीभ्यः प्रत्यञ्चो ब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्रास्ते सर्वे भिन्नां भिन्नां सरणिमनुरुन्धाना व्यवहरन्ति, नह्येतावदेवापि तु प्रतिपिण्डं भिन्ना इति प्रतिभासन्ते स्थूलदृशाम्, एवमपि सूक्ष्मविचारणायामेकसूत्रनियन्त्रितत्वमेव सुसमञ्जसं भवति। तद्यथा—ते ते जनिमन्तस्तादृशीं तादृशीं योनिमापन्नास्तत्तदाकाररूपपरिमाणशीला अवलोक्यन्ते। नहि कदाचित्केनचित्स्थावरो मानुषाकारादिभाग्दृष्टः। नवा मनुष्यस्तिर्यग्धर्ममुद्वहन्दृश्यते। तदेवं निपुणं निरूप्यमाणे किमप्येकं सूत्रमालम्बयन्निदं जगत्स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु नियतं वर्तत इति स्थिरीभवति। तदेवाधिष्ठानभूतं सूत्रं प्रति धर्म इत्याचक्षते मनुव्यासवसिष्ठादयः परमर्षयः। तथा **'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्'** इति ब्रुवन्व्यक्तं सर्वशब्दवाच्यजगत्प्रतिष्ठाकारणं धर्म इत्याख्यापयति। सर्वशब्दवाच्यस्य जगतोऽस्य विचित्रतरप्रपञ्चजालरचनायास्तद्भावे सत्त्वात्तदभावे चाभावाद्युक्तमेवैतत्। पञ्चमवेदाभिख्यस्यातिगभीरस्य सर्वज्ञानाकरस्य भारतस्यापि तात्पर्यमिदमेवेति ज्ञातव्यम्। तथा हि **'न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः। धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये'** इति भारतसावित्रीत्वेन वसन्ते पिक इव पञ्चमं मधुरं जेगीयते ततोऽवगच्छाम धर्मः परमं कारणमिति। भगवानपि **'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः'** इति कर्मशब्देन धर्ममभिलषंस्तदभिरतो निःश्रेयसं लभत इत्यर्जुनाय निजैकभक्तायोपदिदेश। अयमेवार्थः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वाहत्याहत्योद्घोष्यत इति विपश्चिद्वरैः समीक्षणीयम्। तस्मात्पूर्वपूर्वार्जितधर्मेण तां तां दैवीं मानुषीं वा नारकीं वा प्रतिनियतस्वभावफलविचित्रां स्थितिं सर्वो लभत इत्युपपद्यते। न ह्येतत्सर्वं तत्प्रसिद्धमर्थमनभ्युपगम्यमानैर्लोकस्थितिकारणमनुगतं सुवचं समञ्जसं चोदाहर्तुं शक्यमिति तत्रनिपुणैर्विचक्षणवरेण्यैः समीक्षणीयमित्यप्रासङ्गिकविस्तरभियोपरम्य प्रकृतग्रन्थप्रस्ताविकोपयोगि किंचिदुल्लिख्यते।

मानवेऽस्मिन्नतिमहनीयधर्मग्रन्थे प्रथममुद्रणावसरे प्राथमिकत्वाद्धेतोर्जातान्यसंगतपदरचनावदवाक्यरचनाब्रह्ममीमांसासूत्रविपर्यासमन्त्रापपाठेत्यादीन्यशुद्धानि परिमार्ज्य, पादशः **श्लोकानुक्रमणिकां** चाद्ययावत्क्वापि दृग्गोचरामुपनिबध्य, विषयानुक्रममपि संगृह्य महतायासेन सपरिष्कारं सावधानं च संशोध्य धार्मिकविपश्चितामुपायनीकृतोऽयं ग्रन्थः। एवमपि यत्र क्वचिदस्मादृशाल्पप्रज्ञजनाल्पदृष्टिमतिदोषसुलभसंभवा मुद्रकदोषसंभवा वा अशुद्धयो दृक्पथमापतेयुश्चेद्विदुषां तर्हि स्खलनैकशीलत्वं मानवीयज्ञानस्य परिभावयन्तो धीमन्तः क्षम्येरन्निति बाढं विश्वसिति नश्चेतः।

इदमेकं च विज्ञापनीयमास्ते यदेवं महतायासेन शोधिता, सौलभ्येन लाभार्थं चाल्पमूल्या, वैदिकधर्मैकप्रतिपादिका चेयं मनुस्मृतिश्चिरं स्मारयतु वेदप्रणिहितं धर्मं, कालत्रयं च विलसतु धार्मिकानां हृदये कादम्बिन्यामिव सौदामिनी, वितरतु च नैःश्रेयसं तदभिलाषुकाणां, वर्धयतु च धर्मग्रन्थानुवचनरुचिमार्याणाम्। तेन च तत्रभवतो ग्रन्थनिर्मातुरस्मदीयाल्पश्रमस्यापि साफल्यं भवत्विति विज्ञाप्य श्रुतिस्मृतिजनयितुर्भगवतो धर्मरूपस्य स्वयंज्योतिषः प्रसादादेतत्सफलं भवत्विति तमाराधयामेति शिवमिति—

रामचन्द्रशर्माणः।

मनुसंहितास्थविषयानुक्रमः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
मनुं प्रति मुनीनां धर्मप्रश्नः	१	१
तान् प्रति मनोरुत्तरम्	४	३
जगदुत्पत्तिकथनम् ...	५	४
जलसृष्टिक्रमः ...	८	५
ब्रह्मोत्पत्तिः ...	९	७
नारायणशब्दार्थकथनम्	१०	७
ब्रह्मस्वरूपकथनम् ...	११	७
स्वर्गभूम्यादिसृष्टिः ...	१३	८
महदादिक्रमेण जगदुत्पत्तिः	१४	८
देवगणादिसृष्टिः ...	२२	११
वेदत्रयसृष्टिः ...	२३	११
कालादिसृष्टिः ...	२४	१२
कामक्रोधादिसृष्टिः ...	२५	१२
धर्माधर्मविवेकः ...	२६	१२
सूक्ष्मस्थूलाद्युत्पत्तिः ...	२७	१२
कर्मसापेक्षा सृष्टिः ...	२८	१३
ब्राह्मणादिवर्णसृष्टिः ...	३१	१३
स्त्रीपुरुषसृष्टिः ...	३२	१४
मनोरुत्पत्तिः ...	३३	१४
मरीच्याद्युत्पत्तिः ...	३४	१४
यक्षगन्धर्वाद्युत्पत्तिः ...	३७	१५
मेघादिसृष्टिः ...	३८	१५
पशुपक्ष्यादिसृष्टिः ...	३९	१५
कृमिकीटाद्युत्पत्तिः ...	४०	१५
जरायुजगणना ...	४३	१६
अण्डजादयः ...	४४	१६
स्वेदजादयः ...	४५	१६
उद्भिज्जादयः ...	४६	१६
वनस्पतिवृक्षभेदः ...	४७	१७
गुच्छगुल्मादयः ...	४८	१७
एवं सृष्ट्वा ब्रह्मणोऽन्तर्धानम्	५१	१७
महाप्रलयस्थितिः ...	५४	१८
जीवस्योत्क्रमणम् ...	५५	१८
जीवस्य देहान्तरग्रहणम्	५६	१८
जाग्रत्स्वप्नाभ्यां ब्रह्मा सर्वं सृजति ...	५७	१९
एतच्छास्त्रप्रचारमाह ...	५८	१९
भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं कथयिष्यति ...	५९	१९
भृगुस्तान्मुनीनुवाच ...	६०	१९
मन्वन्तरकथनम् ...	६१	२०
अहोरात्रमानादिकथनम्	६४	२०
पित्र्याहोरात्रकथनम्...	६६	२०
दैवाहोरात्रकथनम् ...	६७	२१
चतुर्युगप्रमाणम् ...	६९	२१
दैवयुगप्रमाणम् ...	७१	२१
ब्राह्माहोरात्रप्रमाणम् ...	७२	२२
ब्रह्मणः सृष्ट्यर्थं मनोर्नियोजनम्... ...	७३	२२
मनस आकाशप्रादुर्भावः	७५	२३
आकाशाद्वायुप्रादुर्भावः	७६	२३
वायोस्तेजःप्रादुर्भावः...	७७	२३
तेजसो जलं जलात्पृथ्वी	७८	२३
मन्वन्तरप्रमाणम् ...	७९	२३
सत्ये चतुष्पाद्धर्मः ...	८१	२४
अन्ययुगे धर्मस्य पादशो हानिः	८२	२४
युगे युगे आयुःप्रमाणम्	८३	२४
युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम्	८५	२५
ब्राह्मणस्य कर्म ...	८८	२५
क्षत्रियस्य कर्म ...	८९	२५
वैश्यस्य कर्म ...	९०	२५
शूद्रस्य कर्म	९१	२६

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम् ...	९२	२६
ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः श्रेष्ठाः	९७	२७
एतच्छास्त्रं ब्राह्मणेनाध्येतव्यं	१०३	२८
एतच्छास्त्राध्ययनफलम्	१०४	२८
आचारो धर्मप्रधानः...	१०८	२९
ग्रन्थार्थानुक्रमणिका ...	१११	२९

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
धर्मसामान्यलक्षणम् ...	१	३१
कामात्मतानिषेधः ...	२	३१
व्रतादयः संकल्पजाः...	३	३३
अकामस्य न कापि क्रिया	४	३३
धर्मप्रमाणानि ...	६	३३
धर्मस्य वेदमूलत्वम् ...	७	३४
श्रुतिस्मृत्युदितधर्मोऽनुष्ठेयः	९	३४
श्रुतिस्मृत्योः परिचयः...	१०	३४
नास्तिकनिन्दा ...	११	३५
चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह...	१२	३५
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिर्बलवती ...	१३	३५
श्रुतिद्वैधे उभयं प्रमाणम्	१४	३६
श्रुतिद्वैधे दृष्टान्तमाह...	१५	३६
दशकर्मोपेतस्यात्राधिकारः	१६	३६
धर्मानुष्ठानयोग्यदेशकथनम्	१७	३६
ब्रह्मावर्तदेशीयः सदारः	१८	३६
कुरुक्षेत्रादिब्रह्मर्षिदेशानाह	१९	३७
तद्देशीयब्राह्मणादाचारं शिक्षेत् ...	२०	३७
मध्यदेशमाह ...	२१	३७
आर्यावर्तमाह ...	२२	३७
यज्ञियदेशमाह ...	२३	३७
वर्णधर्मादिकमाह ...	२५	३८
द्विजानां वैदिकमन्त्रैर्गर्भाधानादिकं कार्यम्...	२६	३८
गर्भाधानादेः पापक्षयहेतुत्वमाह ...	२७	३८
स्वाध्यायादेर्मोक्षहेतुत्वमाह	२८	३९
जातकर्माह ...	२९	३९
नामकरणमाह ...	३०	३९
स्त्रीणां नामकरणमाह...	३३	४०
निष्क्रमणान्नप्राशने ...	३४	४०
चूडाकरणम् ...	३५	४०
उपनयनम् ...	३८	४१
कामनाभेदेनाब्दनियमः	३७	४१
उपनयनकालविचारः...	३८	४१
व्रात्याः... ...	३९	४१
कृष्णाजिनादिधारणम्	४१	४१
मौञ्ज्यलाभे कुशादिमेखला कार्या ...	४३	४२
उपवीतमाह ...	४४	४२
अथ दण्डाः ...	४५	४२
अथ भिक्षा ...	४९	४३
प्राङ्मुखादिकाम्यभोजनफलं	५२	४४
भोजनादावन्ते चाचमनम्	५३	४४
श्रद्धयान्नं भुञ्जीत ...	५४	४४
अश्रद्धया भोजनं निषिद्धम्	५५	४५
भोजने नियमाः ...	५६	४५
अतिभोजननिषेधः ...	५७	४५
ब्राह्मादितीर्थेनाचमनं न पितृतीर्थेन ...	५८	४५
ब्राह्मादितीर्थान्याह ...	५९	४६
आचमनविधिः ...	६०	४६
सव्यापसव्यमाह ...	६३	४७
विनष्टे पूर्वदण्डादौ द्वितीयादिग्रहणम् ...	६४	४७
केशान्ताख्यसंस्कारः...	६५	४७
स्त्रीणां संस्कारायमन्त्रकम्	६६	४७
स्त्रीणां वैवाहिकविधिर्वैदिकमन्त्रैरेव ...	६७	४७
उपनीतस्य कर्माह ...	६९	४८
वेदाध्ययनविधिः ...	७०	४८

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
गुरुवन्दनविधिः	७२	४८
गुरोराज्ञयाऽध्ययनविरामौ	७३	४९
अध्ययनादावन्ते च प्रणवः	७४	४९
प्राणायामः	७५	४९
प्रणवाद्युत्पत्तिः	७६	४९
सावित्र्युत्पत्तिः	७७	४९
सावित्रीजपफलम्	७८	५०
सावित्रीजपाकरणे प्रायश्चित्तं	८०	५०
प्रणवव्याहृतिसावित्रीप्रशंसा	८१	५०
प्रणवप्रशंसा	८४	५१
मानसजपस्याधिक्यम्	८५	५१
इन्द्रियसंयमः	८८	५२
एकादशेन्द्रियाणि	८९	५२
इन्द्रियसंयमेन सिद्धिर्न तु भोगैः...	९३	५३
विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः	९४	५३
इन्द्रियसंयमोपायमाह	९६	५४
कामासक्तस्य यागादयो न फलदाः	९७	५४
जितेन्द्रियस्वरूपमाह...	९८	५४
एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यः	९९	५४
इन्द्रियसंयमस्य पुरुषार्थहेतुत्वम्	१००	५४
संध्यात्रयवन्दनम्	१०१	५५
संध्याहीनः शूद्रवत्	१०३	५५
वेदपाठाशक्तौ सावित्रीमात्रजपः	१०४	५५
नित्यकर्मादौ नानध्यायः	१०५	५६
जपयज्ञफलम्	१०७	५६
समावर्तनान्तं होमादि कर्तव्यम्	१०८	५६
कीदृशः शिष्योऽध्याप्य इत्याह...	१०९	५६
अपृष्टो वेदं न ब्रूयात्	११०	५७
निषेधातिक्रमे दोषः	१११	५७
असच्छिष्याय विद्या न वक्तव्या	११२	५७
सच्छिष्याय वक्तव्या...	११५	५८
अध्ययनं विना वेदग्रहणनिषेधः	११६	५८
अध्यापकानां मान्यत्वमाह	११७	५८
अविदिताचरणनिन्दा	११८	५८
गुरोरभिवादनादौ	११९	५८
वृद्धाभिवादने	१२०	५८
अभिवादनफलम्	१२१	५९
अभिवादनविधिः	१२२	५९
प्रत्यभिवादने	१२५	६०
प्रत्यभिवादनाज्ञाने दोषः	१२६	६०
कुशलप्रश्नादौ	१२७	६०
दीक्षितादेर्नामग्रहणनिषेधः	१२८	६१
परस्त्र्यादेर्नामग्रहणनिषेधः	१२९	६१
कनिष्ठमातुलादिवन्दननिषे०	१३०	६१
मातृष्वस्रादयो गुरुस्त्रीवत्पूज्याः	१३१	६१
भ्रातृभार्याद्यभिवादने...	१३२	६१
ज्येष्ठभगिन्याद्यभिवादने	१३३	६२
पौरसख्यादौ	१३४	६२
दशवर्षोऽपि ब्राह्मणः क्षत्रियादिभिः पितेव वन्द्यः	१३५	६२
वित्तादीनि मान्यत्वकारणानि...	१३६	६२
रथारूढादेः पन्था देयः	१३८	६३
स्नातकस्य पन्था राज्ञा देयः	१३९	६३
अथाचार्यः	१४०	६३
अथोपाध्यायः	१४१	६३
अथ गुरुः...	१४२	६४
अथर्त्विक्...	१४३	६४
अध्यापकप्रशंसा	१४४	६४

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
भ्रात्रादीनामुत्कर्षः ...	१४५	६४
आचार्यस्य श्रेष्ठत्वम् ...	१४६	६४
बालोऽप्याचार्यः पितेव	१५०	६५
अत्र दृष्टान्तमाह ...	१५१	६५
वर्णक्रमेण ज्ञानादिना ज्यैष्ठ्यम् ...	१५५	६६
मूर्खनिन्दा ...	१५७	६६
शिष्याय मधुरा वाणी प्रयोक्तव्या... ...	१५९	६७
नरस्य वाङ्मनःसंयममाह	१६०	६७
परद्रोहादिनिषेधः ...	१६१	६७
परेणावमाने कृतेऽपि क्षमा कार्या	१६२	६७
अवमन्तुर्दोषः ...	१६३	६७
अनेन विधिना वेदोऽध्येतव्यः	१६४	६८
वेदाभ्यासस्य श्रेष्ठत्वम्	१६६	६८
वेदाभ्यासस्तुतिः ...	१६७	६८
वेदमनधीत्य वेदाङ्गान्यविद्याध्ययननिषेधः	१६८	६९
द्विजत्वनिरूपणार्थमाह	१६९	६९
अनुपनीतस्यानधिकारः	१७१	६९
कृतोपनयनस्य वेदाध्ययनं	१७३	७०
गोदानादौ नव्यदण्डादयः	१७४	७०
नियमा एते अनुष्ठेयाः...	१७५	७०
नैत्यस्नानतर्पणहोमादि	१७६	७०
ब्रह्मचारिणो नियमाः...	१७७	७०
कामाद्रेतःपातनिषेधः...	१८०	७१
स्वप्ने रेतःपाते ...	१८१	७१
आचार्यार्थं जलकुशाद्याहरणम्... ...	१८२	७१
वेदयज्ञोपेतगृहाद्भिक्षा कर्तव्या ...	१८३	७१
गुरुकुलादिभिक्षायाम्	१८४	७२
अभिशस्तभिक्षानिषेधः	१८५	७२
सायंप्रातर्होमसमिधः ...	१८६	७२
होमाद्यकरणे ...	१८७	७२
एकगृहभिक्षानिषेधः ...	१८८	७२
निमन्त्रितस्यैकान्नभोजने	१८९	७२
क्षत्रियवैश्ययोर्नैकान्नभोजनम्	१९०	७३
अध्ययने गुरुहिते च यत्नं कुर्यात् ...	१९१	७३
गुर्वाज्ञाकारित्वमाह ...	१९२	७३
गुरौ सुप्ते शयनादि ...	१९४	७३
गुर्वाज्ञाकरणप्रकारः ...	१९५	७४
गुरुसमीपे चाञ्चल्यनिषेधः	१९८	७४
गुरोर्नामग्रहणादिकं न कार्यं	१९९	७४
गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधः	२००	७४
गुरुपरिवादकरणफलम्	२०१	७५
समीपं गत्वा गुरुं पूजयेत्	२०२	७५
गुर्वादिपरोक्षे न किंचित्कथयेत्... ...	२०३	७५
यानादौ गुरुणा सहोपवेशने... ...	२०४	७५
परमगुरौ गुरुवद्वृत्तिः...	२०५	७५
विद्यागुरुविषये ...	२०६	७६
गुरुपुत्रविषये ...	२०७	७६
गुरुस्त्रीविषये ...	२१०	७६
स्त्रीस्वभावकथनम् ...	२१३	७७
मात्रादिभिरेकान्तवासनिषेधः	२१५	७७
युवतीगुरुस्त्रीवन्दने ...	२१६	७७
गुरुशुश्रूषाफलम् ...	२१८	७८
ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह	२१९	७८
सूर्योदयास्तकालस्वापे...	२२०	७८
संध्योपासनमवश्यं कार्यम्	२२२	७९
स्त्र्यादेः श्रेयःकरणे ...	२२३	७९
त्रिवर्गमाह ...	२२४	७९
पित्राचार्यादयो नावमान्याः	२२५	७९

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
तेषां शुश्रूषाकरणादौ...	२२८	८०
तेषामनादरनिन्दा ...	२३४	८१
मात्रादिशुश्रूषायाः प्राधान्यं	२३५	८१
नीचादेरपि विद्यादिग्रहणम्	२३८	८२
आपदि क्षत्रियादेरप्यध्येतव्यं तेषां पादप्रक्षालनादि न कार्यम् ...	२४१	८२
क्षत्रियादिगुरावतिवासनिषेधः ...	२४२	८३
यावज्जीवं गुरुशुश्रूषणे०	२४३	८३
गुरुदक्षिणादौ ...	२४५	८३
आचार्ये मृते तत्पुत्रादिसेवनम्	२४७	८४
यावज्जीवं गुरुकुलसेवाफलम्	२४९	८४

तृतीयोऽध्यायः ।

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अथ ब्रह्मचर्यावधिः ...	१	८४
गृहस्थाश्रमवासमाह ...	२	८५
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिः पूजनम् ...	३	८५
कृतसमावर्तनो विवाहं कुर्यात्	४	८६
असपिण्डाद्या विवाह्या	५	८६
विवाहे निन्दितकुलानि	६	८६
कन्यादोषाः ...	८	८७
कन्यालक्षणम् ...	१०	८७
पुत्रिकाविवाहनिन्दा...	११	८७
सवर्णा स्त्री प्रशस्ता ...	१२	८७
चातुर्वर्ण्यस्य भार्य्यापरिग्रह०	१३	८७
ब्राह्मणक्षत्रयोः शूद्रास्त्रीनिषेधः ...	१४	८८
हीनजातिविवाहनिषेधः	१५	८९
शूद्राविवाहविषये ...	१६	८९
अष्टौ विवाहप्रकाराः...	२०	९०
वर्णानां धर्म्यविवाहानाह	२२	९०
पैशाचासुरविवाहनिन्दा	२५	९०
ब्राह्मविवाहलक्षणम् ...	२७	९१
दैवविवाहलक्षणम् ...	२८	९१
आर्षविवाहलक्षणम् ...	२९	९२
प्राजापत्यविवाहलक्षणम्	३०	९२
आसुरविवाहलक्षणम्	३१	९२
गान्धर्वविवाहलक्षणम्	३२	९२
राक्षसविवाहलक्षणम्...	३३	९२
पैशाचविवाहलक्षणम्...	३४	९२
उदकदानाद्ब्राह्मणस्य विवाहः ...	३५	९३
ब्राह्मादिविवाहफलम् ...	३७	९३
ब्राह्मादिविवाहे सुप्रजोत्पत्तिः	३८	९३
निन्दितविवाहे निन्दितप्रजोत्पत्तिः ...	४१	९४
सवर्णाविवाहविधिः ...	४३	९४
असवर्णाविवाहविधिः...	४४	९४
स्वदारोपगमनकालः ...	४५	९४
ऋतुकालावधिः ...	४६	९५
दारोपगमे निन्दितकालाः	४७	९५
युग्मतिथौ पुत्रोत्पत्तिः	४८	९६
स्त्रीपुंनपुंसकोत्पत्तौ हेतुमाह	४९	९६
वानप्रस्थस्यापि ऋतुगमनमाह	५०	९६
कन्याविक्रये दोषः ...	५१	९६
स्त्रीधनग्रहणे दोषः ...	५२	९६
वरादल्पमपि न ग्रहीतव्यम्	५३	९७
कन्यायै धनदानमाह...	५४	९७
वस्त्रालंकारादिना कन्या भूषयितव्या ...	५५	९७
कन्यादिपूजनापूजनफलम्	५६	८८
उत्सवेषु विशेषतः पूज्याः	५९	८९
दम्पत्योः संतोषफलम्	६०	८९
स्त्रियोऽलंकरणादिदानादाने	६१	८९
कुलापकर्षकर्माणि ...	६३	९९
कुलोत्कर्षकर्माह ...	६६	९९
पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमाह	६७	१००

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
पञ्चसूनाः	६८	१००
पञ्चयज्ञानुष्ठानं नित्यं कर्तव्यम्	६९	१००
पञ्चयज्ञानाह ...	७०	१००
पञ्चयज्ञाकरणे निन्दा ...	७१	१००
पञ्चयज्ञानां नामान्तराण्याह	७३	१०१
अशक्तौ ब्रह्मयज्ञहोमौ कर्तव्यौ ...	७६	१०१
होमाद्वृष्ट्याद्युत्पत्तिः ...	७६	१०१
गृहस्थाश्रमप्रशंसा ...	७७	१०१
ऋष्याद्यर्चनमवश्यं कर्तव्यम्	८०	१०२
नित्यश्राद्धमाह ...	८२	१०२
पित्रर्थब्राह्मणभोजने ...	८३	१०२
बलिवैश्वदेवकर्माह ...	९०	१०४
बलिवैश्वदेवफलमाह ...	९३	१०५
भिक्षादानम् ...	९४	१०५
भिक्षादानफलम् ...	९५	१०५
सत्कृत्य भिक्षादिदानम्	९६	१०५
अपात्रदानमफलम् ...	९७	१०५
पात्रापात्रदानफलम् ...	९८	१०५
अतिथिसत्कारे ...	९९	१०६
अतिथ्यनर्चननिन्दा ...	१००	१०६
प्रियवचनजलासनदानादौ	१०१	१०६
अतिथिलक्षणमाह ...	१०२	१०६
परपाकरुचित्वनिषेधः	१०४	१०६
नातिथिः प्रत्याख्यातव्यः	१०५	१०७
अतिथिमभोजयित्वा स्वयं न भोक्तव्यम् ...	१०६	१०७
बहुष्वतिथिषु यथायोग्यं परिचर्या ...	१०७	१०७
अतिथ्यर्थं पुनः पाके न बलिकर्म ...	१०८	१०७
भोजनार्थं कुलगोत्रकथननिषेधः ...	१०९	१०७
ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयो नातिथयः ...	११०	१०८
पश्चात् क्षत्रियादीन् भोजयेत्	१११	१०८
सख्यादीनपि सत्कृत्य भोजयेत् ...	११३	१०८
प्रथमं गर्भिण्यादयो भोजनीयाः... ...	११४	१०८
गृहस्थस्य प्रथमं भोजननिषेधः ...	११५	१०९
दम्पत्योः सर्वशेषेण भोजनं	११६	१०९
आत्मार्थपाकनिषेधः...	११८	१०९
गृहागतराजादिपूजामाह	११९	१०९
राजस्नातकयोः पूजासंकोचमाह ...	१२०	११०
क्रियाऽमन्त्रकं बलिहरणं कार्यम् ...	१२१	११०
अथामावास्यायां पार्वणम्	१२२	११०
मांसेन श्राद्धं कर्तव्यम्	१२३	११०
पार्वणादौ भोजनीयब्राह्मणसंख्या ...	१२५	१११
ब्राह्मणविस्तरं न कुर्यात्	१२६	१११
पार्वणस्यावश्यकर्माणि...	१२७	११२
देवपित्रन्नानि श्रोत्रियाय देयानि ...	१२८	११२
श्रोत्रियप्रशंसा ...	१२९	११२
अमन्त्रब्राह्मणनिषेधः...	१३३	११३
ज्ञाननिष्ठादिषु कव्यादिदानम्	१३५	११४
श्रोत्रियस्य पुत्रस्य प्रा०	१३६	११४
श्राद्धे मित्रादिभोजननिषेधः	१३८	११४
अविदुषे श्राद्धदानमफलम्	१४२	११५
विदुषे दक्षिणादानं फलदम्	१४३	११५
विद्वद्ब्राह्मणाभावे मित्रं भोजयेन्न शत्रुम् ...	१४४	११५
वेदपारगादीन् यत्नेन भोजयेत्	१४५	११६

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
मातामहादीनपि श्राद्धे भोजयेत् ...	१४८	११६
ब्राह्मणपरीक्षणम् ...	१४९	११६
स्तेनपतितादयो निषिद्धाः	१५०	११७
श्राद्धे निषिद्धा ब्राह्मणाः	१५१	११७
अध्ययनशून्यब्राह्मणनिन्दा	१६८	१२०
अपाङ्क्तेयदानं निषिद्धफलम्	१६९	१२१
परिवेत्रादिलक्षणमाह ...	१७१	१२१
परिवेदनसंबन्धिनां फलमाह	१७२	१२१
दिधिषूपतिलक्षणमाह	१७३	१२१
कुण्डगोलकावाह ...	१७४	१२१
तयोर्दाननिषेधः ...	१७५	१२२
स्तेनादिर्यथा न पश्यति तथा ब्राह्मणभोजनं कार्यम्	१७६	१२२
अन्धाद्यसंनिहिते ब्राह्मणभोजनम् ...	१७७	१२२
शूद्रयाजकनिषेधः ...	१७८	१२२
शूद्रयाजकप्रतिग्रहनिषेधः	१७९	१२२
सोमविक्रयादिभोजनदानेऽनिष्टफलम् ...	१८०	१२३
पङ्क्तिपावनानाह ...	१८३	१२३
ब्राह्मणनिमन्त्रणे ...	१८७	१२४
निमन्त्रितस्य नियमाः...	१८८	१२४
निमन्त्रणं स्वीकृत्याभोजने दोषः... ...	१९०	१२५
निमन्त्रितस्य स्त्रीगमने	१९१	१२५
क्रोधादिकं भोक्त्रा कर्त्रा च न कार्यम् ...	१९२	१२५
पितृगणोत्पत्तिः ...	१९३	१२५
पितॄणां राजतं पात्रं प्र०	२०२	१२७
देवकार्यात्पितृकार्यं विशिष्टं	२०३	१२७
दैवकार्यस्य पितृकार्याङ्गत्वम्	२०४	१२७
दैवाद्यन्तं पितृकार्यम्...	२०५	१२७
अथ श्राद्धदेशाः ...	१०६	११७
निमन्त्रितानामासनादिदानम्	२०८	१२८
गन्धपुष्पादिना तेषामर्चा	२०९	१२८
तैरनुज्ञातो होमं कुर्यात्	२१०	१२८
अग्न्यभावे विप्रस्य पाणौ होमः	२१२	१२८
अपसव्येन अग्नौकरणादि	२१४	१२९
पिण्डदानादिविधिः ...	२१५	१२९
कुशमूले करावघर्षणम्	२१६	१२९
ऋतुनमस्कारादि ...	२१७	१२९
प्रत्यवनेजनादि ...	२१८	१३०
पित्रादिब्राह्मणान्भोजयेत्	२१९	१३०
जीवति पितरि पितामहादिपार्वणम् ...	२२०	१३०
मृते पितरि जीवति पितामहे पार्वणम् ...	२२१	१३०
पित्रादिब्राह्मणभोजनविधिः	२२३	१३१
परिवेषणविधिः ...	२२४	१३१
व्यञ्जनादिदाने ...	२२६	१३१
रोदनक्रोधादिकं न कार्यम्	२२९	१३२
विप्रेप्सितव्यञ्जनादिदानम्	२३१	१३२
वेदादीन्ब्राह्मणाय श्रावयेत्	२३२	१३२
ब्राह्मणान्परितोषयेत् ...	२३३	१३२
दौहित्रं श्राद्धे यत्नतो भोजयेत्... ...	२३५	१३३
दौहित्रतिलकुतपादयः प्रशस्ताः ...	२३५	१३३
उष्णान्नभोजनं हविर्गुणाख्यकथनम् ...	२३६	१३३
भोजने उष्णीषादिनिषेधः	२३८	१३३
भोजनकाले ब्राह्मणान् चाण्डालादयो न पश्येयुः	२३९	१३३
श्वदृष्ट्यादिनिषेधः ...	२४१	१३३
तद्देशात् खञ्जादयोऽपनेयाः	२४२	१३४
भिक्षुकादिभोजने ...	२४३	१३४

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अग्निदग्धान्नदाने ...	२४४	१३४
उच्छेषणं भूमिगतं दासस्यांशः ...	२४६	१३४
सपिण्डनपर्यन्तं विश्वेदेवादिरहितं श्राद्धम् ...	२४७	१३५
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पार्वणविधिना श्राद्धम् ...	२४८	१३५
श्राद्धे उच्छिष्टं शूद्राय न देयम्... ...	२४९	१३५
श्राद्धभोजिनः स्त्रीगमननिषेधः	२५०	१३५
कृतभोजनान् द्विजानाचामयेत्	२५१	१३५
स्वधाऽस्त्विति ते ब्रूयुः	२५२	१३६
शेषान्नं तदनुज्ञातो विनियुञ्जीत ...	२५३	१३६
एकोद्दिष्टादिविधिमाह	२५४	१३६
अपराह्णादयः ...	२५५	१३६
श्राद्धविहितान्नादयः ...	२५७	१३६
ब्राह्मणान्विसृज्य वरप्रार्थनम्	२५८	१३७
पिण्डान् गवादिभ्यो दद्यात्	२६०	१३७
सुतार्थिन्या स्त्रिया पितामहपिण्डो भक्षणीयः	२६१	१३७
ततो ज्ञात्यादीन् भोजयेत्	२६४	१३८
अवशिष्टान्नेन गृहबलिः कार्यः	२६५	१३८
तिलादयः पितॄणां मासं तृप्तिदाः ...	२६७	१३८
मांसादिविशेषेण तृप्तिकालाः	२६८	१३८
मधुदाने मघादिश्राद्धे...	२७३	१३९
गजच्छायादौ ...	२७४	१३९
श्रद्धया दानम् ...	२७५	१४०
पितृपक्षे प्रशस्तास्तिथयः	२७६	१४०
युग्मतिथिनक्षत्रादिप्रशस्तम्	२७७	१४०
कृष्णपक्षापराह्णप्राशस्त्यं	२७८	१४०
अपसव्यकुशादयः ...	२७९	१४१
रात्रिश्राद्धनिषेधः ...	२८०	१४१
प्रतिमासं श्राद्धकरणाशक्तौ	२८१	१४१
साग्नेरग्नौकरणे ...	२८२	१४१
तर्पणफलम् ...	२८३	१४२
पितॄणां प्रशंसा ...	२८४	१४२
विघसामृतभोजने ...	२८५	१४२

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यकालौ	१	१४३
शिलोञ्छादिना जीवनम्	२	१४३
उचितार्थसंग्रहं कुर्यात्	३	१४३
अनापदि जीवनकर्माह	४	१४३
ऋताद्यर्थकथनम् ...	५	१४४
कियद्धनमर्जयेत्तत्राह...	७	१४४
अश्वस्तनिकप्रशंसा ...	८	१४५
जीवनोपायाः ...	९	१४५
शिलोञ्छाभ्यां जीवने	१०	१४६
असज्जीविकां न कुर्यात्	११	१४६
संतोषस्य प्रशंसा ...	१२	१४६
स्नातकव्रतानि ...	१३	१४६
वेदोदितं कर्म कर्तव्यम्	१४	१४६
गीतादिना धनार्जननिषेधः	१५	१४७
इन्द्रियार्थासक्तिनिषेधः	१६	१४७
वेदार्थविरोधिकर्मत्यागः	१७	१४७
वयःकुलानुरूपेणाचरेत्	१८	१४७
नित्यं शास्त्राद्यवेक्षणम्	१९	१४७
पञ्चयज्ञान् यथाशक्ति न त्यजेत् ...	२०	१४७
केचिदिन्द्रियसंयमं कुर्वन्ति	२२	१४८
केचिद्वाचा यजन्ति ...	२३	१४८
केचित्तु ज्ञानेन यजन्ति	२४	१४८
संध्याद्वयहोमदर्शपौर्णमासाः	२५	१४९
सोमयागादयः ...	२६	१४९
नवान्नश्राद्धाकरणे ...	२७	१४९

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
शक्तितोऽतिथिं पूजयेत्	२८	१४९
पाषण्ड्याद्यर्चननिषेधः	३०	१५०
श्रोत्रियादीन्पूजयेत् ...	३१	१५०
ब्रह्मचार्यादिभ्योऽन्नदानम्	३२	१५०
क्षत्रियादेर्धनग्रहणे ...	३३	१५०
सति विभवे क्षुधा न सीदेत्	३४	१५१
शुचिः स्वाध्यायादियुक्तः स्यात्	३५	१५१
दण्डकमण्डल्वादिधारणम्	३६	१५१
सूर्यदर्शननिषेधः ...	३७	१५१
वत्सरज्जुलङ्घने, जले च प्रतिबिम्बनिरीक्षणे दोषः	३८	१५१
मार्गे गवादीन् दक्षिणतः कुर्यात् ...	३९	१५२
रजस्वलागमनादिनिषेधः	४०	१५२
भार्यया सह भोजनादिनिषेधः	४३	१५२
कालविशेषे स्त्रीदर्शननिषेधः	४४	१५२
नग्नस्नानादिनिषेधः ...	४५	१५३
मार्गादौ विण्मूत्रादिनिषेधः	४६	१५३
मूत्रादौ सूर्यादिदर्शननिषेधः	४८	१५३
विण्मूत्रोत्सर्गविधिः ...	४९	१५३
दिवादावुदङ्मुखादि ...	५०	१५३
अन्धकारादौ स्वेच्छामुखः	५१	१५४
मन्त्रादौ अग्न्यादिसंमुखनिषेधः	५२	१५४
अग्नौ पादप्रतापनादिनिषेधः	५३	१५४
अग्नेर्लङ्घनादिनिषेधः ...	५४	१५४
संध्याभोजनभूमिलिखनादौ	५५	१५४
जले मूत्रादिप्रक्षेपनिषेधः	५६	१५५
शून्यगृहस्वापसुप्तोत्थापनादौ	५७	१५५
भोजनादौ दक्षिणपाणिः	५८	१५५
जलार्थिनीं गां न वारयेत्	५९	१५५
इन्द्रधनुर्न दर्शयेत् ...	५९	१५५
अधार्मिकग्रामवास एकाकीगमने ...	६०	१५५
शूद्रराज्यवासादिनिषेधः	६१	१५५
अतिभोजनादिनिषेधः	६२	१५६
अञ्जलिना जलपानादिनिषेधः	६३	१५६
नृत्यादिनिषेधः ...	६४	१५६
कांस्ये पादप्रक्षालनभिन्नादिभाण्डे भोजननिषेधः	६५	१५६
यज्ञोपवीतादि परधृतं न धारयेत्	६६	१५६
अविनीतयानवृषादिनिषेधः	६७	१५६
विनीतवाहनानि ...	६८	१५७
प्रेतधूमनखादिच्छेदननि०	६९	१५७
तृणच्छेदनादिनिषेधः	७०	१५७
लोष्टमर्दनादेर्मन्दफलम्	७१	१५७
मालाधारणगोयानादौ	७२	१५७
अद्वारेण गृहगमनादौ	७३	१५८
अक्षक्रीडाशयनस्थान्नभोजननिषेधः ...	७४	१५८
रात्रौ तिलभोजने नग्नशयने	७५	१५८
दुर्गगमनमलदर्शननदीतरणे	७६	१५८
आर्द्रपाद एव भुञ्जीत...	७७	१५८
केशभस्मादौ न तिष्ठेत्	७८	१५८
पतितादिभिर्न संवसेत्	७९	१५९
शूद्राय व्रतकथनादिनिषेधः	८२	१५९
शिरःकण्डूयनस्नानादौ	८२	१५९
कोपेन शिरःप्रहारकेशग्रहणे	८३	१६०
तैलेन स्नातस्य पुनस्तैलस्पर्शने	८३	१६०
अक्षत्रियराजादिप्रतिग्रहे	८४	१६०
तैलिकादिप्रतिग्रहनिषेधः	८५	१६०
शास्त्रोल्लङ्घकराजप्रतिग्रहे	८७	१६१
तामिस्राद्येकविंशतिनरकाः	८८	१६१
ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत्...	९२	१६१
प्रातःकृत्यादि ...	९३	१६२

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अस्यायुःकीर्त्यादिवर्धकत्वम्	९४	१६२
श्रावण्यामुपाकर्म कार्यम्	९५	१६२
पुष्ये उत्सर्जनाख्यं कर्म	९६	१६२
कृते उत्सर्जने पक्षिणीं नाध्येतव्यम् ...	९७	१६२
ततो वेदं शुक्लेऽङ्गानि कृष्णे पठेत्	९८	१६३
अस्पष्टपादनिशान्ते स्वापनिषेधः ...	९९	१६३
नित्यं गायत्र्यादि पठेत्	१००	१६३
अनध्यायानाह ...	१०१	१६३
वर्षाकालिकानध्यायमाह	१०२	१६३
अकालिकानध्यायमाह	१०३	१६३
सार्वकालिकानध्यायमाह	१०५	१६४
संध्यागर्जनादौ ...	१०६	१६४
नगरादौ नित्यानध्यायः	१०७	१६४
श्राद्धभोजनग्रहणादौ त्रिरात्रम्	११०	१६५
गन्धलेपयुक्तो नाधीयीत	१११	१६५
शयनादौ नाधीयीत	११२	१६५
अमावास्यादयोऽध्ययने निषिद्धाः ...	११४	१६६
सामध्वनौ सति वेदान्तरं नाधीयीत ...	१२३	१६७
वेदत्रयदेवताकथनम्	१२४	१६७
गायत्रीजपानन्तरं वेदपाठः	१२५	१६८
गवाद्यन्तरागमने ...	१२६	१६८
शुचिदेशे शुचिना ध्येयम्	१२७	१६८
ऋतावप्यमावास्यादौ न स्त्रीगमनादि ...	१२८	१६८
रागस्नानशक्तस्नाननिषेधः	१२९	१६८
गुर्वादिच्छायालङ्घननिषेधः	१३०	१६९
श्राद्धभोजिनश्चतुःपथगमने	१३१	१६९

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
रक्तश्लेष्मादौ न तिष्ठेत्	१३२	१६९
शत्रुचोरपरस्त्रीसेवानिषेधः	१३३	१६९
परदारनिन्दा ...	१३४	१६९
क्षत्रियसर्पविप्रा नावमन्तव्याः	१३५	१६९
आत्मावमाननिषेधः ...	१३६	१७०
प्रियसत्यकथनम् ...	१३८	१७०
वृथा वादं न कुर्यात् ...	१३९	१७०
उषःकालादावज्ञातेन सह न गन्तव्यम् ...	१४०	१७०
हीनाङ्गाद्याक्षेपनिषेधः...	१४१	१७१
उच्छिष्टस्पर्शसूर्यादिदर्शने	१४२	१७१
स्वकीयेन्द्रियस्पर्शादौ...	१४४	१७१
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	१४५	१७१
वेदाध्ययनस्य प्राधान्यम्	१४६	१७१
अष्टकाश्राद्धाद्यवश्यं कार्यम्	१५०	१७२
अग्निगृहदूरतोमूत्राद्युत्सर्गः	१५१	१७२
पूर्वाह्णे स्नानपूजादि ...	१५२	१७२
पर्वसु देवादिदर्शनम् ...	१५३	१७३
आगतवृद्धादिसत्कारे ...	१५४	१७३
श्रुतिस्मृत्युदिताचारः कार्यः	१५५	१७३
आचारफलम् ...	१५६	१७३
दुराचारनिन्दा ...	१५७	१७३
आचारप्रशंसा ...	१५८	१७३
परवशकर्मत्यागादौ ...	१५९	१७३
चित्तपारितोषिकं कर्म कार्यं	१६०	१७४
आचार्यादिहिंसानिषेधः	१६१	१७४
नास्तिक्यादिनिषेधः ...	१६२	१७४
परताडनादिनिषेधः ...	१६३	१७४
ब्राह्मणताडनोद्योगे ...	१६४	१७४
ब्राह्मणताडने ...	१६५	१७५
ब्राह्मणस्य शोणितोत्पादे	१६६	१७५
अधार्मिकादीनां न सुखम्	१७०	१७५
अधर्मे मनो न निदध्यात्	१७१	१७६
शनैरधर्मफलोत्पत्तिः ...	१७२	१७६

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
शिष्यादिशासने	१७५	१७६
अर्थकामत्यागे	१७६	१७७
पाणिपादचापल्यनिषेधः	१७७	१७७
कुलमार्गगमनम्	१७८	१७७
ऋत्विगादिभिर्वादं न कुर्यात्	१७९	१७७
एतैर्विवादोपेक्षायां फलमाह	१८१	१७७
प्रतिग्रहनिन्दा	१८६	१७८
विधिमज्ञात्वा प्रतिग्रहो न कार्यः	१८७	१७८
मूर्खस्य स्वर्णादिप्रतिग्रहे	१८८	१७९
बैडालव्रतिकादौ दाननिषेधः	१९२	१७९
बैडालव्रतिकलक्षणम्	१९५	१८०
बकव्रतिकलक्षणम्	१९६	१८०
तयोर्निन्दा	१९७	१८०
प्रायश्चित्ते वञ्चना न कार्या	१९८	१८१
छलेन व्रताचरणे	१९९	१८१
छलेन कमण्डल्वादिधारणे	२००	१८१
परकृतपुष्करिण्यादिस्नाने	२०१	१८१
अदत्तयानादिभोगनिषेधः	२०२	१८१
नद्यादिषु स्नानं कर्तव्यम्	२०३	१८१
यमनियमौ	२०४	१८२
अश्रोत्रिययज्ञादिभोजननिषेधः	२०५	१८२
श्राद्धाद्यन्नं केशादिसंसृष्टं न भुञ्जीत	२०७	१८२
रजस्वलास्पृष्टाद्यन्ननिषेधः	२०८	१८३
गवाघ्रातं गणिकाद्यन्नं च निषिद्धम्	२०९	१८३
अभोज्यानि स्तेनाद्यन्नानि	२१०	१८३
राजाद्यन्नभोजने मन्दफलम्	२१८	१८५
तेषामन्नभोजने प्रायश्चित्तं	२२२	१८५
शूद्रपक्वान्ननिषेधः	२२३	१८६
कदर्यश्रोत्रियवार्धुषिकान्ने	२२४	१८६
श्रद्धादत्तवदान्यवार्धुषिकान्ने	२२५	१८७
श्रद्धया यागादिकं कुर्यात्	२२६	१८७
श्रद्धादानफलम्	२२७	१८७
जलभूमिदानादिफलम्	२२८	१८७
वेददानप्रशंसा	२३३	१८७
काम्यदाने	२३४	१८८
विधिवद्दानग्रहणप्रशंसा	२३५	१८८
द्विजनिन्दादानकीर्तनादिनिषेधः	२३६	१८८
अनृतादिफलम्	२३७	१८८
शनैर्धर्ममनुतिष्ठेत्	२३८	१८८
धर्मप्रशंसा	२३९	१८८
उत्कृष्टैः संबन्धः कार्यो न हीनैः	२४४	१८९
फलमूलादिग्रहणे	२४७	१९०
दुष्कृतकर्मणो भिक्षाग्रहणम्	२४८	१९०
भिक्षाया अग्रहणे	२४९	१९०
अयाचितभिक्षायाम्	२५०	१९१
कुटुम्बार्थां भिक्षा	२५१	१९१
स्वार्थं साधुभिक्षा	२५२	१९१
भोज्यान्नशूद्राः	२५३	१९१
शूद्रैरात्मनिवेदनं कार्यम्	२५४	१९१
असत्यकथने निन्दा	२५५	१९१
योग्यपुत्राय कुटुम्बभारदानम्	२५७	१९२
ब्रह्मचिन्ता	२५८	१९२
उक्तस्य फलकथनम्	२६०	१९२

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
मनुष्याणां कथं मृत्युरिति प्रश्नः	२	१९३
मृत्युप्रापकानाह	३	१९३
लशुनाद्यभक्ष्याण्याह	५	१९३
वृथामांसादिनिषेधः	७	१९४

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अभक्ष्यक्षीराणि ...	८	१९४
शुक्तेषु दध्यादयो भक्ष्याः	१०	१९५
अथाभक्ष्यपक्षिणः ...	११	१९५
सौनशुष्कमांसादयः ...	१३	१९५
ग्राम्यसूकरमत्स्यादयः	१४	१९६
मत्स्यभक्षणनिन्दा ...	१५	१९६
भक्ष्यमत्स्यानाह ...	१६	१९६
सर्पवानरादिनिषेधः ...	१७	१९७
भक्ष्यपञ्चनखानाह ...	१८	१९७
छत्राकादिभक्षणनिषेधः	१९	१९७
यागार्थपशुहिंसाविधिः	२२	१९८
पर्युषितान्यपि भक्ष्याणि	२४	१९८
मांसभक्षणे	२७	१९९
प्रोक्षितमांसभक्षणनियमः	३१	१९९
वृथामांसभक्षणनिषेधः	३३	२००
श्राद्धे मांसभोजननिन्दा	३५	२००
अप्रोक्षितमांसं न भक्षयेत्	३६	२००
यज्ञार्थवधप्रशंसा ...	३९	२०१
पशुहननकालनियमः...	४१	२०१
वेदाविहितहिंसानिषेधः	४३	२०२
आत्मसुखेच्छया हनने	४५	२०२
वधबन्धनं न कर्तव्यम्	४६	२०२
मांसवर्जने	४८	२०३
अथ घातकाः ...	५१	२०३
मांसवर्जनादिफलम् ...	५३	२०४
सपिण्डानां दशाहाद्यशौचम्	५८	२०४
अथ सपिण्डता ...	६०	२०५
जननाशौचम् ...	६१	२०५
जनने मातुरस्पृश्यत्वम्	६२	२०६
शुक्रपाते परपूर्वापत्यमरणे	६३	२०६
शवस्पर्शे समानोदकमरणे	६४	२०६
गुरोर्मरणाशौचम् ...	६५	२०७
गर्भस्रावे रजस्वलाशुद्धौ	६६	२०७
बालाद्यशौचम् ...	६७	२०७
ऊनद्विवार्षिकस्य भूमिखननम्	६८	२०७
नास्याग्निसंस्कारादि ...	६९	२०८
बालस्योदकदाननिषेधः	७०	२०८
सहाध्यायिमरणे ...	७१	२०८
वाग्दत्तस्त्र्यशौचम् ...	७२	२०८
हविष्यभक्षणादि ...	७३	२०९
विदेशस्थस्याशौचम् ...	७५	२०९
आचार्यतत्पुत्रादिमरणे	८०	२१०
श्रोत्रियमातुलादिमरणे	८१	२१०
राज्याध्यापकादिमरणे	८२	२१०
संपूर्णाशौचमाह ...	८३	२११
अग्निहोत्रार्थं स्नानाच्छुद्धिः	८४	२११
स्पर्शनिमित्ताशौचम् ...	८५	२११
अशुचिदर्शने... ...	८६	२१२
मनुष्यास्थिस्पर्शे ...	८७	२१२
आब्रह्मचारीव्रतसमापनात्प्रेतोदकदानादि न कुर्यात्	८८	२१२
न पतितादीनामुदकदाना०	८९	२१२
व्यभिचारिण्यादीनां नोदकदानम्	९०	२१२
ब्रह्मचारिणः पित्रादिनिर्हरणे	९१	२१३
शूद्रादीन्दक्षिणादितो निर्हरेत्	९२	२१३
राजादीनामशौचाभावे	९३	२१३
राज्ञः सद्यःशौचम् ...	९४	२१३
वज्रादिहतानां सद्यःशौचम्	९५	२१४
राज्ञोऽशौचाभावस्तुतिः	९६	२१४
क्षात्रधर्महतस्य सद्यःशौचम्	९८	२१४
अशौचान्तकृत्यम् ...	९९	२१४
असपिण्डाशौचमाह ...	१००	२१५
असपिण्डनिर्हरणे ...	१०१	२१५
अशौच्यन्नभक्षणे ...	१०२	२१५

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
निर्हारकानुगमने ...	१०३	२१५
ब्राह्मणं शूद्रैर्न निर्हारयेत्	१०४	२१५
ज्ञानादीनि शुद्धिसाधनानि	१०५	२१६
अर्थशौचप्रशंसा ...	१०६	२१६
क्षमादानजपतपांसि शोधकानि	१०७	२१६
समलनदीस्त्रीद्विजशुद्धौ	१०८	२१६
गात्रमनसात्मबुद्धिशुद्धौ	१०९	२१७
द्रव्यशुद्धिमाह ...	११०	२१७
सुवर्णादिमणिशुद्धौ ...	१११	२१७
घृतादिशय्यादिकाष्ठशुद्धौ	११५	२१८
यज्ञपात्रशुद्धौ... ...	११६	२१८
धान्यवस्त्रशुद्धौ ...	११८	२१८
चर्मवंशपात्रशाकफलमूलशुद्धौ	११९	२१८
कम्बलपटवस्त्रादिशुद्धौ	१२१	२१९
तृणकाष्ठगृहमृद्भाण्डशुद्धौ	१२२	२१९
शोणिताद्युपहतमृद्भाण्ड०	१२३	२१९
भूमिशुद्धौ	१२४	२१९
पक्षिजग्धगवाघ्रातादौ	१२५	२१९
गन्धलेपयुक्तद्रव्यशुद्धौ	१२६	२२०
पवित्राण्याह	१२७	२२०
जलशुद्धौ	१२८	२२०
नित्यशुद्धानाह ...	१२९	२२०
स्पर्शे नित्यशुद्धानि ...	१३२	२२१
मूत्राद्युत्सर्गशुद्धौ ...	१३४	२२१
अथ द्वादश मलाः ...	१३५	२२१
मृद्वारिग्रहणे नियमः...	१३६	२२२
ब्रह्मचार्यादीनां द्विगुणाचाचमनानन्तरमिन्द्रियादिस्पर्शः	१३७	२२२
आचमनविधिः ...	१३९	२२२
शूद्राणां मासि वपनं द्विजोच्छिष्टभोजनम् ...	१४०	२२२
विप्रुड्श्मश्र्वादिकं नोच्छिष्टम्	१४१	२२३
पादे गण्डूषजबिन्दवः शुद्धाः	१४२	२२३
द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्पर्शे	१४३	२२३
वमनविरेकमैथुनशुद्धौ	१४४	२२३
निद्राक्षुद्भोजनादिशुद्धौ	१४५	२२३
अथ स्त्रीधर्मानाह ...	१४६	२२४
स्त्रिया स्वातन्त्र्यं न कार्यम्	१४७	२२४
कस्य वशे तिष्ठेदित्यत्राह	१४८	२२४
प्रसन्ना गृहकर्म कुर्यात्	१५०	२२४
स्वामिशुश्रूषा	१५१	२२४
स्वाम्यहेतुमाह ...	१५२	२२५
स्वामिप्रशंसा	१५३	२२५
स्त्रीणां पृथग्यज्ञनिषेधः	१५५	२२५
स्वामिनोऽप्रियं नाचरेत्	१५६	२२५
मृतपतिकाधर्मः ...	१५७	२२६
परपुरुषगमननिन्दा ...	१६१	२२६
पातिव्रत्यफलम् ...	१६५	२२७
भार्यायां मृतायां श्रौताग्निना दाहः	१६७	२२७
पुनर्दारग्रहणे	१६८	२२७
गृहस्थस्य कालावधिः...	१६९	२२८

षष्ठोऽध्यायः ।

वानप्रस्थाश्रममाह ...	१	२२८
सभार्याग्निहोत्री वने वसेत्	३	२२८
फलमूलेन पञ्चयज्ञकरणम्	५	२२९
चर्मचीरजटादिधारणम्	६	२२९
अतिथिचर्या	७	२२९
वानप्रस्थनियमः ...	८	२२९
मधुमांसादिवर्जनम् ...	१४	२३०
आश्विने संचितनीवारादित्यागः	१५	२३०
फालकृष्टाद्यन्ननिषेधः	१६	२३१

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अश्मकुट्टादयः ...	१७	२३१
नीवारादिसंचयने ...	१८	२३१
भोजनकालादयः ...	१९	२३१
भूमिपरिवर्तनादि ...	२२	२३२
तपःप्रकारः... ...	२३	२३२
देहशोषणम्	२४	२३२
अग्निहोत्रसमापनादयः	२५	२३२
वृक्षमूलभूशय्यादयः ...	२६	२३२
भिक्षाचरणे	२७	२३३
वेदादिपाठः	२९	२३३
महाप्रस्थानम् ...	३१	२३३
परिव्राजककालमाह ...	३३	२३४
ब्रह्मचर्यादिक्रमेण परिव्रजेत्	३४	२३४
ऋणमशोध्य न परिव्रजेत्	३५	२३४
पुत्रमनुत्पाद्य न परिव्रजेत्	३६	२३४
प्राजापत्येष्टिं कृत्वा परिव्रजेत्	३८	२३५
अभयदानफलम् ...	३९	२३५
निःस्पृहः परिव्रजेत् ...	४१	२३५
एकाकी मोक्षार्थं चरेत्	४२	२३५
परिव्राजकनियमः ...	४३	२३६
मुक्तलक्षणम्	४४	२३६
जीवनादिकामनाराहित्यम्	४५	२३६
परिव्राजकाचारः ...	४६	२३६
भिक्षाग्रहणे	५०	२३७
दण्डकमण्डल्वादयः ...	५२	२३७
भिक्षापात्राणि ...	५३	२३७
एककाले भिक्षाचरणम्	५५	२३८
भिक्षाकालः	५६	२३८
लब्धालब्धे हर्षविषादौ न कार्यौ	५७	२३८
पूजापूर्वकभिक्षानिषेधः	५८	२३८
इन्द्रियनिग्रहः ...	५९	२३९
संसारगतिकथनम् ...	६१	२३९
सुखदुःखयोर्धर्माधर्मौ हेतू	६४	२३९
न लिङ्गमात्रं धर्मकारणम्	६६	२४०
भूमिं निरीक्ष्य पर्यटेत्	६८	२४०
क्षुद्रजन्तुहिंसाप्रायश्चित्तम्	६९	२४०
प्राणायामप्रशंसा ...	७०	२४०
ध्यानयोगेनात्मानं पश्येत्	७३	२४१
ब्रह्मसाक्षात्कारे मुक्तिः	७४	२४१
मोक्षसाधककर्माणि ...	७५	२४२
देहस्वरूपमाह ...	७६	२४२
देहत्यागे दृष्टान्तमाह ...	७८	२४२
प्रियाप्रियेषु पुण्यपापत्यागः	७९	२४२
विषयानभिलाषः ...	८०	२४३
आत्मनो ध्यानम् ...	८२	२४३
परिव्रज्याफलम् ...	८५	२४४
वेदसंन्यासिनां कर्म ...	८६	२४४
चत्वार आश्रमाः ...	८७	२४५
सर्वाश्रमफलम् ...	८८	२४५
गृहस्थस्य श्रेष्ठत्वम् ...	८९	२४५
दशविधो धर्मः सेवितव्यः	९१	२४५
दशविधधर्मानाह ...	९२	२४६
दशविधधर्माचरणफलम्	९३	२४६
वेदमेवाभ्यसेत् ...	९५	२४६
वेदसंन्यासफलम् ...	९६	२४६

सप्तमोऽध्यायः ।

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अथ राजधर्मानाह ...	१	२४७
कृतसंस्कारस्य प्रजारक्षणम्	२	२४७
रक्षार्थमिन्द्राद्यंशाद्राजोत्पत्तिः	३	२४८
राजप्रशंसा	६	२४८
राजद्वेषनिन्दा ...	१२	२४९
राजस्थापितधर्मं न चालयेत्	१३	२४९
दण्डोत्पत्तिः	१४	२४९
दण्डप्रणयनम् ...	१६	२५०
दण्डप्रशंसा	१७	२५०
अयथादण्डनिषेधः ...	१९	२५०
दण्ड्येषु दण्डाकरणे निन्दा	२०	२५०
पुनर्दण्डप्रशंसा ...	२२	२५१

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
दण्डप्रणेता कीदृश इत्यत्राह	२६	२५२
अधर्मदण्डे राजादीनां दोषः	२८	२५२
मूर्खादीनां न दण्डप्रणयनम्	३०	२५२
सत्यसंधादिना दण्डप्रणयनम्	३१	२५२
शत्रुमित्रविप्रादिषु दण्डविधिः	३२	२५२
न्यायवर्तिनो राज्ञः प्रशंसा	३३	२५३
दुर्वृत्तराज्ञो निन्दा ...	३४	२५३
राजकृत्यानि	३७	२५३
विनयग्रहणम्... ...	३९	२५३
अविनयनिन्दा ...	४०	२५४
अत्र दृष्टान्तमाह ...	४१	२५४
विनयाद्राज्यादिप्राप्तिदृष्टान्तः	४२	२५४
विद्याग्रहणम्	४३	२५४
इन्द्रियजयः	४४	२५४
कामक्रोधजव्यसनत्यागः	४५	२५४
कामजदशव्यसनान्याह	४७	२५५
क्रोधजाष्टव्यसनान्याह	४८	२५५
सर्वमूललोभत्यागः ...	४९	२५५
अतिदुःखदव्यसनानि	५०	२५५
व्यसननिन्दा	५३	२५६
अथ सचिवाः ...	५४	२५६
संधिविग्रहादिचिन्तनम्	५६	२५७
मन्त्रिभिर्विचार्य हितं कार्यम्	५७	२५७
ब्राह्मणमन्त्रिणः ...	५८	२५७
अन्यानप्यमात्यान् कुर्यात्	६०	२५८
आकरान्तःपुराध्यक्षाः	६२	२५८
दूतादिलक्षणानि ...	६३	२५८
सेनापत्यादिकार्यम् ...	६५	२५९
दूतप्रशंसा	६६	२५९
प्रतिराजेप्सितं दूतेन जानीयात् ...	६७	२५९
जाङ्गलदेशाश्रयणे ...	६९	२५९
अथ दुर्गप्रकाराः ...	७०	२५९
अन्नाद्यादिपूरितं दुर्गं कुर्यात्	७५	२६०
सुन्दरीं भार्यामुद्वहेत्	७७	२६१
पुरोहितादयः ...	७८	२६१
यज्ञादिकरणम् ...	७९	२६१
करग्रहणे	८०	२६१
अथाध्यक्षाः	८१	२६१
ब्राह्मणानां वृत्तिदानम्	८२	२६१
ब्राह्मणानां वृत्तिदानप्रशंसा	८३	२६२
पात्रदानफलमाह ...	८५	२६२
संग्रामे आहूतो न निवर्तेत	८७	२६३
संमुखमरणे स्वर्गः ...	८९	२६३
कूटास्त्रादिनिषेधः ...	९०	२६३
संग्रामेऽवध्यानाह ...	९१	२६३
भीतादिहनने दोषः ...	९४	२६४
संग्रामे पराङ्मुखहतस्य दोषः	९५	२६४
येन यज्जितं तद्धनं तस्यैव	९६	२६४
राज्ञः श्रेष्ठवस्तुदानम्	९७	२६४
हस्त्यश्वादिवर्धनम् ...	९९	२६५
अलब्धं लब्धुमिच्छेत्	१०१	२६५
नित्यमश्वपदात्यादिशिक्षा	१०२	२६५
नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्	१०३	२६५
अमात्यादिषु माया न कार्या	१०४	२६५
प्रकृतिभेदादिगोपनीयम्	१०५	२६६
अर्थादिचिन्तनम् ...	१०६	२६६
विजयविरोधिनो वशीकरणम्	१०७	२६६
सामदण्डप्रशंसा ...	१०९	२६६
राजरक्षा	११०	२६७
प्रजापीडने दोषः ...	१११	२६७
प्रजारक्षणे सुखम् ...	११३	२६७
ग्रामाधिपत्यादयः ...	११५	२६७
ग्रामदोषनिवेदनम् ...	११६	२६८
ग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह	११८	२६८

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
ग्राम्यकार्याण्यन्येन कर्तव्यानि ...	१२०	२६८
अर्थचिन्तकः... ...	१२१	२६८
तच्चरितं स्वयं जानीयात्	१२२	२६९
उत्कोचादिग्राहकशासनम्	१२३	२६९
प्रेष्यादिवृत्तिकल्पनम्...	१२५	२६९
वणिक्करग्रहणे... ...	१२७	२७०
अल्पाल्पकरग्रहणे ...	१२९	२७०
धान्यादीनां करग्रहणे	१३०	२७०
श्रोत्रियात्करं न गृह्णीयात्	१३३	२७१
श्रोत्रियवृत्तिकल्पने ...	१३४	२७१
शाकादिव्यवहारिणः स्वल्पकरः ...	१३७	२७१
शिल्प्यादिकं कर्म कारयेत्	१३८	२७१
स्वल्पादिप्रचुरकरग्रहण-निषेधः	१३९	२७१
तीक्ष्णमृदुताचरणम् ...	१४०	२७२
अमात्येन सह कार्य-चिन्तनम् ...	१४१	२७२
दस्युनिग्रहणम् ...	१४३	२७२
प्रजापालनस्य श्रेष्ठत्वम्	१४४	२७२
सभाप्रवेशनम् ...	१४५	२७२
एकान्ते गोप्यमन्त्रणम्	१४७	२७३
मन्त्रणकाले स्त्र्याद्यपसार-णम्	१४९	२७३
धर्मकामादिचिन्तनम्	१५१	२७३
दूतसंप्रेषणादयः ...	१५३	२७४
अथ प्रकृतिप्रकाराः ...	१५६	२७५
अरिप्रकृतयः	१५८	२७६
अथ षड्गुणाः ...	१६०	२७६
संध्यादिप्रकारः ...	१६२	२७६
संधिविग्रहादिकालाः ...	१६९	२७८
बलिनृपसंश्रयणे ...	१७५	२७९
आत्माभ्युदयिकं कुर्यात्	१७७	२७९
आगामिगुणदोषचिन्ता	१७८	२७९

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
राजरक्षा	१८०	२८०
अरिराज्ययानविधिः...	१८१	२८०
शत्रुसेविमित्रादौ सावधा-नत्वम्	१८६	२८१
व्यूहकरणे	१८७	२८१
जलादौ युद्धप्रकारः ...	१९२	२८२
अग्रानीकयोग्यानाह ...	१९३	२८२
सैन्यपरीक्षणम् ...	१९४	२८२
परराष्ट्रपीडनम् ...	१९५	२८२
परप्रकृतिभेदादि ...	१९७	२८३
उपायाभावे युध्येत् ...	२००	२८३
जित्वा ब्राह्मणादिपूजनं प्रजानामभयदानं च	२०१	२८४
तद्वंश्याय तद्राज्यदाने	२०२	२८४
दैवमानुषकर्मे ...	२०५	२८५
करग्रहणादि	२०६	२८५
मित्रप्रशंसा	२०७	२८५
शत्रुगुणाः	२१०	२८५
उदासीनगुणाः ...	२११	२८५
आत्मार्थं भूम्यादित्यागः	२१२	२८६
आपदि उपायचिन्तनम्	२१४	२८६
अथ राज्ञो भोजने ...	२१६	२८६
अन्नादिपरीक्षा ...	२१७	२८६
विहारादौ	२२१	२८७
आयुधादिदर्शनम् ...	२२२	२८७
संध्यामुपास्य प्रणिधि-चेष्टितादि ...	२२३	२८७
ततो रात्रिभोजनादयः	२२४	२८७
अस्वस्थः श्रेष्ठामात्येषु निःक्षिपेत् ...	२२६	२८८

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
व्यवहारान् दिदृक्षुः सभां प्रविशेत्	१	२८८
कुलशास्त्रादिभिः कार्यं पश्येत्	३	२८८

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अष्टादश विवादानाह ...	४	२८९
धर्ममाश्रित्य निर्णयं कुर्यात्	८	२८९
स्वयमशक्तौ विद्वांसं नियुञ्ज्यात्	९	२९०
सत्रिभिर्ब्राह्मणैः सह कार्यं पश्येत्	१०	२९०
तत्सभाप्रशंसा	११	२९०
अधर्मे सभासदां दोषः...	१२	२९०
सदसि सत्यमेव वक्तव्यम्	१३	२९०
अधर्मवादिशासनम् ...	१४	२९१
धर्मातिक्रमणे दोषः ...	१५	२९१
दुर्व्यवहारे चतुर्णामधर्मः	१८	२९१
अर्थिप्रत्यर्थिपापे ...	१९	२९२
कार्यदर्शने शूद्रनिषेधः	२०	२९२
राष्ट्रनास्तिकदुर्भिक्षादिनिषेधः	२१	२९२
लोकपालान्प्रणम्य कार्यदर्शनम्	२३	२९२
ब्राह्मणादिक्रमेण कार्यं पश्येत्	२४	२९३
स्वरवर्णादिना अर्थ्यादि परीक्षेत्	२५	२९३
बालधनं राज्ञा रक्षणीयम्	२७	२९३
प्रोषितपतिकादिधनरक्षणम्	२८	२९३
अपुत्राधनहारकशासनम्	२९	२९४
अस्वामिकधनरक्षणे कालः	३०	२९४
द्रव्यरूपसंख्यादिकथनम्	३१	२९४
अकथने दण्डः	३२	२९४
प्रणष्टद्रव्यात् षड्भागग्रहणम्	३३	२९४
चौरघातनम्	३४	२९४
निध्यादौ षड्भागग्रहणम्	३५	२९५
परनिधौ अनृतकथने ...	३६	२९५
ब्राह्मणनिधिविषये ...	३७	२९५
राज्ञा निधिं प्राप्यार्धं ... विप्राय देयम् ...	३८	२९५
चौरहृतधनं राज्ञा दातव्यम्	४०	२९६

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
जातिदेशधर्माविरोधेन ... करणीयम्	४१	२९६
राज्ञा विवादोत्थापनादि न कार्यम्	४३	२९६
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनुयात्	४४	२९६
सत्यादिना व्यवहारं पश्येत्	४५	२९७
सदाचार आचरणीयः	४६	२९७
ऋणादानम्	४७	२९७
अथ हीनाः	५३	२९८
अभियोक्तुर्दण्डादिः ...	५८	२९९
धनपरिणाममिथ्याकथने	५९	२९९
साक्षिविभावनम् ...	६०	२९९
अथ साक्षिणः	६१	३००
साक्ष्ये निषिद्धाः ...	६४	३००
स्त्र्यादीनां स्त्र्यादयः साक्षिणः	६८	३०१
वादिसाक्षिणः	६९	३०१
बालादिसाक्ष्यादौ ...	७०	३०१
साहसादौ न साक्षिपरीक्षा	७२	३०२
साक्षिद्वैधे	७३	३०२
साक्षिणः सत्यकथनम् ...	७४	३०२
मिथ्यासाक्ष्ये दोषः ...	७५	३०२
श्रुतसाक्षिणः	७६	३०२
एकोऽपि धर्मवित्साक्षी ...	७७	३०३
स्वभाववचनं साक्षिणो गृह्णीयुः	७८	३०३
साक्षिप्रश्ने	७९	३०३
साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम्	८१	३०३
रहःकृतं कर्म आत्मादिर्जानाति	८४	३०४
ब्राह्मणादिसाक्षिप्रश्ने ...	८७	३०४
असत्यकथने दोषः ...	८९	३०५
सत्यप्रशंसा	९२	३०५
असत्यकथनफलम् ...	९३	३०६
पुनः सत्यकथनप्रशंसा	९६	३०६
विषयभेदेन सत्यफलम्	९७	३०६

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
निन्दितब्राह्मणान् शूद्रवत् पृच्छेत्	१०२	३०७
विषयभेदेऽसत्यकथने दोषः	१०२	३०७
अनृतकथने प्रायश्चित्तम्	१०५	३०८
त्रिपक्षं साक्ष्यकथने पराजयः	१०७	३०८
साक्षिभङ्गे	१०८	३०८
असाक्षिविवादे शपथः	१०९	३०९
वृथाशपथे दोषः ...	१११	३०९
वृथाशपथप्रतिप्रसवमाह	११२	३०९
विप्रादेः सत्योच्चारादिशपथः	११३	३०९
शूद्रशपथे	११४	३१०
शपथे शुचिमाह ...	११५	३१०
अथ पुनर्वादः... ...	११७	३१०
लोभादिना साक्ष्ये दण्डविशेषः	११८	३१०
दण्डस्य हस्तादिदशस्थानानि	१२४	३११
अपराधमपेक्ष्य दण्डकरणं	१२६	३१२
अधर्मदण्डनिन्दादयः...	१२७	३१२
दण्डविपर्यये	१२८	३१२
वाग्दण्डधिग्दण्डादि ...	१२९	३१२
त्रसरेण्वादिपरिमाणान्याह	१३१	३१३
प्रथममध्यमोत्तमसाहसाः	१३८	३१४
ऋणादाने दण्डनियमः	१३९	३१४
अथ वृद्धिः	१४०	३१४
आधिस्थले	१४३	३१५
बलादाधिभोगनिषेधः	१४४	३१५
आधिनिक्षेपादौ ...	१४५	३१५
धेन्वादौ भोगेऽपि न स्वत्वहानिः ...	१४६	३१५
आध्यादयो भोगेन न नष्टाः	१४७	३१५
बलादाधिभोगेऽर्धवृद्धिः	१४९	३१६
द्वैगुण्यादधिकवृद्धिर्न भवति	१५१	३१६
वृद्धिप्रकाराः	१५२	३१६
पुनर्लेख्यकरणे ...	१५४	३१७
देशकालवृद्धौ	१५६	३१७
दर्शनप्रतिभूस्थले ...	१५८	३१८
प्रातिभाव्यादि ऋणं पुत्रैर्न देयम्	१५९	३१८
दानप्रतिभूस्थले ...	१६०	३१८
निरादिष्टधने प्रतिभुवि	१६२	३१९
कृतव्यवहारासिद्धौ ...	१६३	३१९
कुटुम्बार्थकृतर्णं देयम्	१६६	३१९
बलकृतं अकृतमेव ...	१६८	३२०
प्रातिभाव्यादिनिषेधः	१६९	३२०
अग्राह्यमर्थं न गृह्णीयात्	१७०	३२०
ग्राह्यत्यागे दोषः ...	१७१	३२०
राज्ञो बलवर्धकानि ...	१७२	३२०
अधर्मकार्यकरणे दोषः	१७४	३२१
धर्मेण कार्यकरणम् ...	१७५	३२१
धनिकेन धनसाधने ...	१७६	३२१
धनाभावे कर्मणा ऋणशोधनम्	१७७	३२१
अथ निक्षेपः	१७९	३२२
साक्ष्यभावे निक्षेपनिर्णयः	१८२	३२२
निक्षेपदाने	१८५	३२३
स्वयं निक्षेपार्पणे ...	१८६	३२३
समुद्रनिक्षेपे	१८८	३२३
चौरादिहृते निक्षेपे ...	१८९	३२४
निक्षेपापहारे शपथः ...	१९०	३२४
निक्षेपापहारादौ दण्डः	१९१	३२४
छलेन परधनहरणे ...	१९३	३२४
निक्षेपे मिथ्याकथने दण्डः	१९४	३२४
निक्षेपदानग्रहणयोः ...	१९५	३२५
अस्वामिविक्रयः ...	१९६	३२५
सागमभोगप्रमाणम् ...	२००	३२५
प्रकाशक्रये मूल्यधनलाभे	२०१	३२६

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
संसृष्टवस्तुविक्रये ...	२०२	३२६
अन्यां कन्यां दर्शयित्वा अन्याविवाहे ...	२०४	३२६
उन्मत्तादिकन्याविवाहे	२०५	३२६
पुरोहितदक्षिणादाने ...	२०६	३२७
अध्वर्य्वादिदक्षिणा ...	२०९	३२७
संभूयसमुत्थानम् ...	२११	३२८
दत्तादानप्रक्रिया ...	२१२	३२८
भृतिस्थले	२१५	३२८
संविद्व्यतिक्रमः ...	२१८	३२९
क्रीतानुशयः	२२२	३२९
अनाख्याय दोषवतीकन्यादाने ...	२२४	३३०
मिथ्याकन्यादूषणकथने	२२५	३३०
दूषितकन्यानिन्दा ...	२२६	३३०
अथ सप्तपदी	२२७	३३१
अथ स्वामिपालविवादः	२२९	३३१
क्षीरभृतिः	२३१	३३१
पालदोषेण नष्टस्थले ...	२३२	३३१
चोरहृते	२३४	३३२
शृङ्गादिदर्शनम् ...	२३४	३३२
वृकादिहृतस्थले ...	२३५	३३२
सस्यघातकदण्डे ...	२३७	३३२
सीमाविवादः... ...	२४५	३३३
सीमावृक्षादयः ...	२४६	३३४
उपच्छन्नानि सीमालिङ्गानि	२४९	३३४
भोगेन सीमां नयेत् ...	२५२	३३५
सीमासाक्षिणः ...	२५३	३३५
साक्ष्युक्तां सीमां बध्नीयात्	२५५	३३५
साक्ष्यदानविधिः ...	२५६	३३५
अन्यथाकथने दण्डः ...	२५७	३३५
साक्ष्यभावे ग्रामसामन्तादयः	२५८	३३६
सामन्तानां मृषाकथने दण्डः	२६३	३३६
गृहादिहरणे दण्डः ...	२६४	३३७
राजा स्वयं सीमानिर्णयं कुर्यात्	२६५	३३७
अथ वाक्पारुषदण्डः...	२६६	३३७
ब्राह्मणाद्याक्रोशे ...	२६७	३३७
समवर्णाक्रोशे	२६९	३३७
शूद्रस्य द्विजाक्रोशे ...	२७०	३३८
धर्मोपदेशकर्तुः शूद्रस्य दण्डः	२७२	३३८
श्रुतदेशजात्याक्षेपे ...	२७३	३३८
काणाद्याक्रोशे ...	२७४	३३८
मात्राद्याक्रोशे ...	२७५	३३८
परस्परपतनीयाक्रोशे	२७६	३३९
अथ दण्डपारुष्यम् ...	२७८	३३९
शूद्रस्य ब्राह्मणादिताडने	२७९	३३९
पादादिप्रहारे... ...	२८०	३३९
महता सहोपवेशने ...	२८१	३३९
निष्ठीवनादौ	२८२	३४०
केशग्रहणादौ	२८३	३४०
त्वगस्थिभेदादौ ...	२८४	३४०
वनस्पतिच्छेदने ...	२८५	३४०
मनुष्याणां दुःखानुसारेण दण्डः	२८६	३४०
समुत्थानव्ययदाने ...	२८७	३४०
द्रव्याहिंसायाम् ...	२८८	३४१
चार्मिकभाण्डादौ ...	२८९	३४१
यानादेर्दशातिवर्तनानि	२९०	३४१
रथस्वाम्यादिदण्डने ...	२९३	३४२
भार्यादिताडने ...	२९९	३४३
अन्यथाताडने दण्डः	३००	३४३
स्तेननिग्रहणे	३०१	३४३
चोरादितोऽभयदानफलम्	३०३	३४३
राजा धर्माधर्मषष्ठांशभागी	३०४	३४३
अरक्षया करग्रहणनिन्दा	३०७	३४४
पापनिग्रहसाधुसंग्रहणे	३१०	३४४

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
बालवृद्धादिषु क्षमा ...	३१२	३४५
ब्राह्मणसुवर्णस्तेये ...	३१४	३४५
अशासने राज्ञो दोषः	३१६	३४५
परपापसंश्लेषणम् ...	३१७	३४५
राजदण्डेन पापनाशः ...	३१८	३४६
कूपरज्ज्वादिहरणप्रपाभेदने	३१९	३४६
धान्यादिहरणम् ...	३२०	३४६
सुवर्णादिहरणम् ...	३२१	३४६
स्त्रीपुरुषादिहरणेणम् ...	३२३	३४७
महापश्वादिहरणादौ ...	३२४	३४७
सूत्रकार्पासादिहरणम्	३२६	३४७
हरितधान्यादौ ...	३३०	३४८
निरन्वयसान्वयधान्यादौ	३३१	३४८
स्तेयसाहसलक्षणम् ...	३३२	३४८
त्रेताग्निस्तेये	३३३	३४८
चौरहस्तच्छेदादि ...	३३४	३४९
पित्रादिदण्डे	३३५	३४९
राज्ञो दण्डे	३३६	३४९
विप्रशूद्रादेरष्टगुणादिदण्डः	३३७	३४९
अस्तेयान्याह	३३९	३४९
चौरयाजनादौ ...	३४०	३५०
पथि स्थितेक्षुद्वयग्रहणे	३४१	३५०
दासाश्वादिहरणादौ ...	३४२	३५०
अथ साहसमाह ...	३४४	३५०
साहसक्षमानिन्दा ...	३४६	३५१
द्विजातेः शस्त्रग्रहणकालः	३४८	३५१
आततायिहनने ...	३५०	३५१
परदाराभिमर्शने दण्डः	३५२	३५२
परस्त्रिया रहःसंभाषणे	३५४	३५२
स्त्रीसंग्रहणम्	३५८	३५३
भिक्षुकादीनां परस्त्रीसंभाषणे	३६०	३५३
परस्त्रिया निषिद्धसंभाषणं	३६१	३५३
नटादिस्त्रीषु संभाषणे न दोषः	३६२	३५३
कन्यादूषणे दोषः ...	३६४	३५४
अङ्गुलिप्रक्षेपादौ ...	३६७	३५४
व्यभिचरितस्त्रीजारयोर्दण्डे	३७१	३५५
संवत्सराभिशस्तादौ ...	३७३	३५५
शूद्रादेररक्षितोत्कृष्टादिगमने	३७४	३५६
ब्राह्मणस्य गुप्ताविप्रागमने	३७८	३५६
ब्राह्मणस्य न वधदण्डः	३८०	३५७
गुप्तावैश्यक्षत्रिययोर्गमने	३८२	३५७
अगुप्ताक्षत्रियादिगमने	३८४	३५७
स्तेनादिशून्यराज्यप्रशंसा	३८६	३५८
कुलपुरोहितादित्यागे ...	३८८	३५८
मात्रादित्यागे	३८९	३५८
विप्रयोर्वादे राज्ञा न धर्मकथनम्	३९०	३५८
सामाजिकायभोजने ...	३९१	३५८
अथ आकराः ...	३९४	३५९
रजकस्य वस्त्रप्रक्षालने	३९५	३५९
तन्तुवायस्य सूत्रहरणे	३९७	३५९
पण्यमूल्यकरणे ...	३९८	३६०
राज्ञा प्रतिषिद्धानां निर्हरणे	३९९	३६०
अकालविक्रयादौ ...	४००	३६०
विदेशविक्रये	४०१	३६०
पण्यानां क्रयविक्रयः ...	४०२	३६०
तुलादिपरीक्षा ...	४०३	३६०
अथ तरिशुल्कम् ...	४०४	३६१
गर्भिण्यादीनां न तरिशुल्कम्	४०७	३६१
नाविकदोषेण वस्तुनाशे	४०८	३६१
वैश्यादेर्वाणिज्याकरणे	४१०	३६२
क्षत्रियवैश्यौ न दासकर्मार्हौ	४११	३६२
शूद्रं दासकर्म कारयेत्	४१३	३६२
शूद्रो दास्यान्न मुच्यते	४१४	३६२
अथ सप्तदश दासप्रकाराः	४१५	३६२
भार्यादासादयोऽधनाः	४१६	३६३

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
वैश्यशूद्रौ स्वंकर्म कारयितव्यौ	४१८	३६३
दिने दिने आयव्ययनिरीक्षणम्	४१९	३६३
सम्यग्व्यवहारदर्शनफलम्	४२०	३६३

नवमोऽध्यायः ।

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अथ स्त्रीपुंधर्माः ...	१	३६४
स्त्रीरक्षा	२	३६४
जायाशब्दार्थकथनम्	८	३६५
स्त्रीरक्षणोपायाः ...	११	३६५
स्त्रीस्वभावः	१४	३६६
स्त्रीणाममन्त्रक्रिया ...	१८	३६६
व्यभिचारप्रायश्चित्ते ...	१९	३६७
स्त्री स्वामिगुणा भवति	२२	३६७
स्त्रीप्रशंसा	२६	३६८
अव्यभिचारफलम् ...	२९	३६९
व्यभिचारफलम् ...	३०	३६९
बीजक्षेत्रयोर्बलाबले ...	३२	३६९
परस्त्रीषु बीजवपननिषेधः	४१	३७१
स्त्रीपुंसयोरेकत्वम् ...	४५	३७१
सकृदंशभागादयः ...	४७	३७२
क्षेत्रप्राधान्यम् ...	४८	३७२
अथ स्त्रीधर्मः... ...	५६	३७३
भ्रातुः स्त्रीगमने पातित्यम्	५७	३७४
अथ नियोगः	५९	३७४
न नियोगे द्वितीयपुत्रोत्पादनम्	६०	३७४
कामतो गमननिषेधः...	६३	३७४
नियोगनिन्दा	६४	३७५
वर्णसंकरकालः ...	६६	३७५
वाग्दत्ताविषये ...	६९	३७६
कन्यायाः पुनर्दाननिषेधः	७१	३७६
सप्तपदीपूर्वं स्त्रीत्यागे	७२	३७६
दोषवतीकन्यादाने ...	७३	३७६
स्त्रीवृत्तिं प्रकल्प्य प्रवसेत्	७४	३७६
प्रोषितभर्तृकानियमाः...	७५	३७७
संवत्सरं स्त्रियं प्रतीक्षेत	७७	३७७
रोगार्तस्वाम्यतिक्रमे ...	७८	३७७
क्लीबादेर्न स्त्रीत्यागः ...	७९	३७७
अधिवेदने	८०	३७७
स्त्रिया मद्यपाने ...	८४	३७८
सजात्या स्त्रिया धर्मकार्यं नान्यया	८६	३७८
गुणिने कन्यादानं न निर्गुणाय	८८	३७९
स्वयंवरकालः	९०	३७९
स्वयंवरे पितृदत्तालंकारत्यागः	९२	३७९
ऋतुमतीविवाहे न शुल्कदानम्	९३	३८०
कन्यावरयोर्वयोनियमः	९४	३८०
विवाहस्यावश्यकत्वम्	९५	३८०
दत्तशुल्काया वरमरणे	९८	३८०
शुल्कग्रहणनिषेधः ...	९८	३८०
वाचा कन्यां दत्त्वाऽन्यस्मै न दानम्	९९	३८१
स्त्रीपुंसयोरव्यभिचारः	१०१	३८१
अथ दायभागः ...	१०३	३८१
विभागकालः	१०४	३८२
सहावस्थाने ज्येष्ठस्य प्राधान्यम्	१०५	३८२
ज्येष्ठप्रशंसा	१०६	३८२
अज्येष्ठवृत्तौ ज्येष्ठे ...	११०	३८३
विभागे हेतुमाह ...	१११	३८३
ज्येष्ठादेर्विंशोद्धारे ...	११२	३८३
एकमपि श्रेष्ठं ज्येष्ठस्य	११४	३८४
दशवस्तुषु समानां नोद्धारः	११५	३८४
समभागविषमभागौ ...	११६	३८४
स्वस्वांशेभ्यो भगिन्यै देयम्	११८	३८४
विषममजाविकं ज्येष्ठस्यैव	११९	३८५

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
क्षेत्रजेन विभागे ...	१२०	३८५
अनेकमातृकेषु ज्यैष्ठ्ये	१२२	३८५
जन्मतो ज्यैष्ठ्यम् ...	१२५	३८६
पुत्रिकाकरणे	१२७	३८७
पुत्रिकायां धनग्राहित्वम्	१३०	३८७
मातुः स्त्रीधनं दुहितुः	१३१	३८७
पुत्रिकापुत्रस्य धनग्राहित्वम्	१३२	३८८
पुत्रिकौरसयोर्विभागे ...	१३४	३८८
अपुत्रपुत्रिकाधने ...	१३५	३८८
पुत्रिकाया द्वैविध्यम् ...	१३६	३८८
पौत्रप्रपौत्रयोर्धनविभागः	१३७	३८९
पुत्रशब्दार्थः ...	१३८	३८९
पुत्रिकापुत्रकर्तृकश्राद्धे	१४०	३८९
दत्तकस्य धनग्राहकत्वे	१४१	३८९
कामजादेर्न धनग्राहकत्वम्	१४३	३९०
क्षेत्रजस्य धनग्राहकत्वे	१४५	३९०
अनेकमातृकविभागः...	१४९	३९१
अनूढशूद्रापुत्रस्य भागनिषेधः	१५५	३९२
सजातीयानेकमातृकविभागे	१५६	३९२
शूद्रस्य पुत्राणां सम एव भागः	१५७	३९३
दायादादायादबान्धवत्वम्	१५८	३९३
कुपुत्रनिन्दा	१६१	३९३
औरसक्षेत्रजविभागे ...	१६२	३९४
क्षेत्रजानन्तरमौरसोत्पत्तौ	१६३	३९४
दत्तकादयो गोत्ररिक्थभागिनः	१६५	३९४
औरसादिद्वादशपुत्रलक्षणं	१६६	३९४
दासीपुत्रस्य समभागित्वम्	१७९	३९७
क्षेत्रजादयः पुत्रप्रतिनिधयः	१८०	३९७
सत्यौरसे दत्तकादयो न कर्तव्याः	१८१	३९७
अथ पुत्रित्वातिदेशः ...	१८२	३९७
द्वादशपुत्राणां पूर्वपूर्वः श्रेष्ठः	१८४	३९७
क्षेत्रजादयो रिक्थहराः	१८५	३९८
क्षेत्रजादीनां पितामहधने	१८६	३९८
सपिण्डादयो धनहराः	१८७	३९८
ब्राह्मणाधिकारः ...	१८८	३९९
राजाधिकारः... ...	१८९	३९९
मृतपतिकानियुक्तापुत्राधिकारः	१९०	४००
औरसपौनर्भवविभागे	१९१	४००
मातृधनविभागे ...	१९२	४००
स्त्रीधनान्याह... ...	१९४	४००
सप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९५	४०१
अप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९६	४०१
साधारणात्स्त्रीधनं न कुर्यात्	१९९	४०१
स्त्रीणामलंकरणमविभाज्यम्	२००	४०१
अथानंशाः	२०१	४०२
क्लीबादिक्षेत्रजा अंशभागिनः	२०३	४०२
अविभक्तार्जितधने ...	२०४	४०२
विद्यादिधने	२०६	४०२
एकस्यांशोपेक्षणे ...	२०७	४०३
अविभाज्यधने ...	२०८	४०३
नष्टोद्धारे	२०९	४०३
संसृष्टधनविभागे ...	२१०	४०३
विदेशादिगतस्य न भागलोपः	२११	४०३
वञ्चको ज्येष्ठः अभागः	२१३	४०४
विकर्मस्था धनं नार्हन्ति	२१४	४०४
ज्येष्ठस्यासाधारणकरणे	२१४	४०४
जीवत्पितृकविभागे ...	२१५	४०४
विभागानन्तरोत्पन्नस्थले	२१६	४०४
अनपत्यधने मातुरधिकारः	२१७	४०४
ऋणधनयोः समं विभागः	२१८	४०५
अविभाज्यमाह ...	२१९	४०५

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
अथ द्यूतसमाह्वयः ...	२२०	४०५
द्यूतसमाह्वयनिषेधः ...	२२१	४०५
द्यूतसमाह्वयार्थः ...	२२३	४०५
द्यूतादिकारिणां दण्डः	२२४	४०६
पाषण्डादीन्देशान्निर्वासयेत्	२२५	४०६
दण्डदानाशक्तौ ...	२२९	४०६
स्त्रीबालादिदण्डे ...	२३०	४०७
नियुक्तस्य कार्यहनने ...	२३१	४०७
कूटशासनबालवधादिकरणे	२३१	४०७
धर्मकृतं व्यवहारं न निवर्तयेत्... ...	२३४	४०७
अधर्मकृतं निवर्त्यम् ...	२३४	४०७
प्रायश्चित्ताकरणे महापातकिदण्डः ...	२३५	४०७
प्रायश्चित्तकरणे नाङ्क्याः	२४०	४०८
महापातके ब्राह्मणस्य दण्डः	२४१	४०८
क्षत्रियादेर्दण्डः ...	२४२	४०९
महापातकिधनग्रहणे ...	२४३	४०९
ब्राह्मणपीडने दण्डः ...	२४८	४१०
वध्यमोक्षणे दोषः ...	२४९	४१०
राजा कण्टकोद्धरणे यत्नं कुर्यात्	२५२	४१०
आर्यरक्षाफलम् ...	२५३	४१०
तस्कराद्यशासने दोषः	२५४	४११
निर्भयराज्यवर्धनम् ...	२५५	४११
प्रकाशाप्रकाशतस्करज्ञानम्	२५६	४११
प्रकाशाप्रकाशतस्करानाह	२५७	४११
तेषां शासनम् ...	२६२	४१२
चौराणां निग्राहको दण्ड एव	२६३	४१२
तस्करान्वेषणम् ...	२६४	४१२
लोप्त्रादर्शने	२७०	४१३
चौराश्रयदायकदण्डः	२७१	४१३
स्वधर्मच्युतदण्डने ...	२७३	४१४
चौराद्युपद्रवे अधावतो दण्डः	२७४	४१४
राज्ञः कोशहारकादयो दण्ड्याः	२७५	४१४
संधिच्छेदे	२७६	४१४
ग्रन्थिभेदने	२७७	४१४
चौरलोप्त्रधारणादौ ...	२७८	४१५
तडागागारभेदने ...	२७९	४१५
राजमार्गे मलादित्यागे दंडः	२८२	४१५
मिथ्याचिकित्सने दण्डः	२८४	४१६
प्रतिमादिभेदने दंडः ...	२८५	४१६
मणीनामपवेधादौ ...	२८६	४१६
विषमव्यवहारे ...	२८७	४१६
बन्धनस्थानम् ...	२८८	४१६
प्राकारभेदादौ ...	२८९	४१६
अभिचारकर्मणि ...	२९०	४१७
अबीजविक्रयादौ ...	२९१	४१७
स्वर्णकारदण्डने ...	२९२	४१७
हलोपकरणहरणे ...	२९३	४१७
अथ सप्तप्रकृतयः ...	२९४	४१७
स्वपरशक्तिवीक्षणम् ...	२९८	४१८
कर्मारम्भे	२९९	४१८
राज्ञो युगत्वकथनम् ...	३०१	४१९
इन्द्रादीनां तेजो नृपो बिभर्ति	३०३	४१९
स्तेननिग्रहणम् ...	३१२	४२१
ब्राह्मणं न कोपयेत् ...	३१३	४२१
ब्राह्मणप्रशंसा ...	३१४	४२१
श्मशानाग्निर्न दुष्ट एवं ब्राह्मणः	३१८	४२२
ब्रह्मक्षत्रयोः परस्परसाहित्यम्... ...	३२२	४२२
पुत्रे राज्यं दत्त्वा रणे प्राणत्यागः ...	३२३	४२३
वैश्यधर्मानाह ...	३२६	४२३
शूद्रधर्मानाह	३३४	४२४

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
दशमोऽध्यायः ।		
अध्यापनं ब्राह्मणस्यैव	१	४२५
वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः	३	४२५
द्विजवर्णकथनम् ...	४	४२६
सजातीयाः	५	४२६
पितृजातिसदृशाः ...	६	४२६
वर्णसंकराः	८	४२७
व्रात्याः	२०	४२९
व्रात्योत्पन्नादिसंकीर्णाः ...	२१	४२९
उपनेयाः	४१	४३४
ते सुकर्मणा उत्कर्षं गच्छन्ति	४२	४३४
क्रियालोपात् वृषलत्वम् ...	४३	४३४
दस्यवः	४५	४३४
वर्णसंकराणां कर्माण्याह	४७	४३५
चण्डालकर्माणि	५१	४३५
कर्मणा पुरुषज्ञानम् ...	५७	४३६
वर्णसंकरनिन्दा	५९	४३७
एषां विप्राद्यर्थे प्राणत्यागः	६२	४३७
साधारणधर्माः श्रेष्ठाः ...	६३	४३७
सप्तमे जन्मनि ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च	६४	४३७
वर्णसंकरे श्रैष्ठ्यम् ...	६७	४३८
बीजक्षेत्रयोर्बलाबले ...	७०	४३९
षट्कर्माण्याह	७५	४४०
ब्राह्मणजीविका	७६	४४०
क्षत्रियवैश्यकर्माह ...	७७	४४०
द्विजानां श्रेष्ठकर्माह ...	८०	४४१
आपद्धर्ममाह	८१	४४१
विक्रये वर्ज्यानि ...	८६	४४२
क्षीरादिविक्रयफलम् ...	९२	४४३
ज्यायसीवृत्तिनिषेधः ...	९५	४४३
परधर्मजीवनिन्दा ...	९७	४४४
वैश्यशूद्रयोरापद्धर्मः ...	९८	४४४
आपदि विप्रस्य हीनयाचनादि ...	१०२	४४४
प्रतिग्रहनिन्दा ...	१०९	४४६
याजनाध्यापने द्विजानाम्	११०	४४६
प्रतिग्रहादिपापनाशे ...	१११	४४६
शिलोञ्छजीवने ...	११२	४४६
धनयाचने	११३	४४६
सप्त वित्तागमा ...	११५	४४७
दश जीवनहेतवः ...	११६	४४७
वृद्धिजीवननिषेधः ...	११७	४४७
राज्ञामापद्धर्ममाह ...	११८	४४७
शूद्रस्य आपद्धर्मः ...	१२१	४४८
शूद्रस्य ब्राह्मणाराधनं श्रेष्ठम्	१२२	४४८
शूद्रवृत्तिकल्पनम् ...	१२४	४४९
शूद्रस्य न संस्कारादि	१२६	४४९
शूद्रस्यामन्त्रकं धर्मकार्यम्	१२७	४४९
शूद्रस्य धनसंचयनिषेधः	१२९	४४९
एकादशोऽध्यायः ।		
स्नातकस्य प्रकाराः ...	१	४५०
नवस्नातकेभ्योऽन्नदाने	३	४५१
वेदविद्भ्यो दानम् ...	४	४५१
भिक्षया द्वितीयविवाहनिषेधः	५	४५१
कुटुम्बिब्राह्मणाय दानम्	६	४५१
सोमयागाधिकारिणः ...	७	४५१
कुटुम्बाभरणे दोषः ...	९	४५१
यज्ञशेषार्थं वैश्यादेर्धनग्रहणम्	११	४५२
षड्डुपवासे आहारग्रहणे	१६	४५३
ब्रह्मस्वादिहरणनिषेधः	१८	४५३
असाधुधनं हृत्वा साधुभ्यो दाने दण्डः ...	१९	४५३
यज्ञशीलादिधनप्रशंसा	२०	४५३

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
यज्ञार्थं विप्रस्य स्तेनादौ न दण्डः	२१	४५४
क्षुधावसन्नस्य वृत्तिकल्पने	२२	४५४
यज्ञार्थं शूद्रभिक्षानिषेधः	२४	४५४
यज्ञार्थं धनं भिक्षित्वा न रक्षणीयम्	२५	४५४
देवब्रह्मस्वहरणे	२६	४५४
सोमयागाशक्तौ वैश्वानरयागः	२७	४५४
समर्थस्यानुकल्पनिषेधः	२८	४५५
द्विजस्य स्वशक्त्या वैरिजयः	३१	४५५
क्षत्रियादेर्बाहुवीर्येणारिजयः	३४	४५६
ब्राह्मणस्यानिष्टं न ब्रूयात्	३५	४५६
अल्पविद्यस्त्र्यादेर्होतृत्वनिषेधः	३६	४५६
अश्वदक्षिणादाने ...	३८	४५६
अल्पदक्षिणयज्ञनिन्दा ...	३९	४५६
अग्निहोत्रिणस्तदकरणे ...	४१	४५७
शूद्राप्तधनेनाग्निहोत्रनिन्दा	४२	४५७
विहिताकरणादौ प्रायश्चित्तं	४५	४५८
कामाकामकृतपापे ...	४७	४५८
प्रायश्चित्तिसंसर्गनिषेधः	४७	४५९
पूर्वपापेन कुष्ठ्यन्धादयः	४८	४५९
प्रायश्चित्तमवश्यं कर्तव्यम्	५३	४५९
पञ्चमहापातकान्याह ...	५४	४६०
ब्रह्महत्यादिसमान्याह ...	५४	४६०
उपपातकान्याह ...	५९	४६१
जातिभ्रंशकराण्याह ...	६७	४६३
संकरीकरणान्याह ...	६८	४६३
अपात्रीकरणान्याह ...	६९	४६३
मलिनीकरणान्याह ...	७०	४६३
अथ ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम्	७२	४६३
गर्भात्रेयीक्षत्रवैश्यवधे ...	८७	४६८
स्त्रीसुहृद्धननिक्षेपहरणादौ	८८	४६८
अथ सुरापानप्रायश्चित्तम्	९०	४६९
सुराप्रकाराः	९४	४७०
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ...	९९	४७१
गुरुस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	१०३	४७२
गोवधाद्युपपातकप्रायश्चित्तम्	१०८	४७३
अवकीर्णिप्रायश्चित्तम् ...	११८	४७४
जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्	१२४	४७५
संकरीकरणादिप्रायश्चित्तम्	१२५	४७६
क्षत्रियादिवधप्रायश्चित्तम्	१२६	४७६
मार्जारादिवधप्रायश्चित्तम्	१३१	४७७
हंसादिवधप्रायश्चित्तम्	१३६	४७८
व्यभिचरितस्त्रीवधे ...	१३८	४७८
सर्पादिवधे दानाशक्तौ	१३९	४७८
क्षुद्रजन्तुसमूहवधादौ	१४०	४७८
वृक्षादिच्छेदनादौ ...	१४२	४७९
अन्नजादिसत्त्ववधे ...	१४३	४७९
वृथौषध्यादिच्छेदने ...	१४४	४७९
अमुख्यसुरापानप्रायश्चित्तं	१४६	४७९
सुराभाण्डस्थजलपाने	१४७	४८०
शूद्रोच्छिष्टजलपाने ...	१४८	४८०
सुरागन्धाघ्राणे ...	१४९	४८०
विण्मूत्रसुरासंसृष्टभोजने	१५०	४८१
पुनःसंस्कारे दण्डादिनिवृत्तिः	१५१	४८१
अभोज्यान्नस्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभक्ष्यमांसभक्षणे ...	१५२	४८१
शुक्तादिभक्षणे ...	१५३	४८१
सूकरादिविण्मूत्रभक्षणे	१५४	४८१
शुष्कसूनास्थाज्ञातमांसभक्षणे	१५५	४८२
कुक्कुटनरसूकरादिभक्षणे	१५६	४८२
मासिकान्नभक्षणप्रायश्चित्तम्	१५७	४८२
ब्रह्मचारिणो मधुमांसादिभ.	१५८	४८२
बिडालाद्युच्छिष्टादिभक्षणे	१५९	४८२
अभोज्यान्नमुत्तार्यम् ...	१६०	४८२

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
सजातीयधान्यादिस्तेये	१६२	४८३
मनुष्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	१६३	४८३
त्रपुसीसकादिहरणे ...	१६४	४८३
भक्ष्ययानशय्यादिहरणे	१६५	४८३
शुष्कान्नगुडादिहरणे ...	१६६	४८४
मणिमुक्तारजतादिहरणे	१६७	४८४
कार्पासांशुकादिहरणे ...	१६८	४८४
अगम्यागमनप्रायश्चित्तम्	१७०	४८४
वडवारजस्वलादिगमने	१७३	४८५
दिवामैथुनादौ ...	१७४	४८५
चाण्डाल्यादिगमने ...	१७५	४८५
व्यभिचारे स्त्रीणां प्राय०	१७६	४८५
चाण्डालीगमने ...	१७८	४८६
पतितसंसर्गप्रायश्चित्तम्	१७९	४८६
पतितस्य जीवत एव प्रेत-क्रिया	१८२	४८७
पतितस्यांशादिनिवृत्तिः	१८५	४८७
कृतप्रायश्चित्तसंसर्गः	१८६	४८७
पतितस्त्रीणामन्नादि देयम्	१८८	४८८
पतितसंसर्गनिषेधादि ...	१८९	४८८
बालघ्नादित्यागः ...	१९०	४८८
व्रात्यवेदत्यक्तप्रायश्चित्तम्	१९१	४८८
गर्हितार्जितधनत्यागः...	१९३	४८९
असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	१९४	४८९
कृतप्रायश्चित्तं साम्यं पृच्छेत्	१९५	४८९
गोभ्यो घासदानं तत्र संसर्गः	१९६	४८९
व्रात्ययाजनपतितक्रिया०	१९७	४८९
वेदशरणागतत्यागे ...	१९८	४९०
श्वादिदंशनप्रायश्चित्तम्	१९९	४९०
अपाङ्क्त्यप्रायश्चित्तम् ...	२००	४९०
उष्ट्रादियानप्रायश्चित्तम्	२०१	४९०
जले जलं विना वा मूत्रादि-त्यागे	२०२	४९०
वेदोदितकर्मादित्यागे	२०३	४९१
ब्राह्मणस्य धिक्कारे ...	२०४	४९१
ब्राह्मणावगुरणे ...	२०५	४९१
अनुक्तप्रायश्चित्तस्थले...	२०९	४९१
प्राजापत्यादिव्रतनिर्णयः	२११	४९२
अथ व्रताङ्गानि ...	२२२	४९४
पापं न गोपनीयम् ...	२२७	४९५
पापानुतापे	२३०	४९६
पापवृत्तिनिन्दा ...	२३२	४९६
मनस्तुष्टिपर्यन्तं तपः...	२३३	४९६
तपःप्रशंसा	२३४	४९६
वेदाभ्यासप्रशंसा ...	२४५	४९८
रहस्यप्रायश्चित्तम् ...	२५७	५०१

द्वादशोऽध्यायः ।

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
शुभाशुभकर्मफलम् ...	३	५०३
कर्मणो मनःप्रवर्तकम्	४	५०३
त्रिविधमानसकर्माणि...	५	५०३
चतुर्विधवाचिककर्माणि	६	५०४
त्रिविधशारीरकर्माणि	७	५०४
मनोवाक्कायकर्मभोगफलम्	८	५०४
त्रिदण्डिपरिचयः ...	१०	५०५
क्षेत्रज्ञपरिचयः ...	१२	५०५
जीवात्मपरिचयः ...	१३	५०५
जीवानामानन्त्यम् ...	१५	५०६
परलोके पाञ्चभौतिकशरीरम्	१६	५०६
भोगानन्तरमात्मनि लीयते	१७	५०६
धर्माधर्मबाहुल्याद्भोगः	२०	५०६
त्रिविधगुणकथनम् ...	२४	५०७
अधिकगुणप्रधानो देहः	२५	५०७
सत्त्वादिलक्षणमाह ...	२६	५०७
सात्त्विकगुणलक्षणम् ...	३१	५०८
राजसगुणलक्षणम् ...	३२	५०८
तामसगुणलक्षणम् ...	३३	५०८
संक्षेपतस्तामसादिलक्षणम्	३५	५०९
गुणत्रयात्त्रिविधा गतिः	४०	५१०
त्रिविधगतिप्रकाराः ...	४१	५१०

प्रकरणम्	श्लोकाः	पृष्ठम्
पापेन कुत्सिता गतिः	५२	५१२
पापविशेषेण योनिविशेषोत्प.	५३	५१२
पापप्रावीण्यान्नरकादि ...	७३	५१५
मोक्षोपायषट्कर्माण्याह	८३	५१६
आत्मज्ञानस्य प्राधान्यम्	८५	५१७
वेदोदितकर्मणः श्रेष्ठत्वम्	८६	५१७
वैदिकं कर्म द्विविधम् ...	८८	५१८
प्रवृत्तनिवृत्तकर्मफलम्	९०	५१८
समदर्शनम्	९१	५१८
वेदाभ्यासादौ ...	९२	५१९
वेदबाह्यस्मृतिनिन्दा ...	९५	५१९
वेदप्रशंसा	९७	५२०
वेदादिविदः सेनापत्यादि	१००	५२०
वेदज्ञप्रशंसा	१०१	५२०
वेदव्यवसायिनः श्रेष्ठत्वम्	१०३	५२१
तपोविद्याभ्यां मोक्षः ...	१०४	५२१
प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानि ...	१०५	५२१
धर्मज्ञलक्षणम् ...	१०६	५२१
अकथितधर्मस्थले ...	१०८	५२२
अथ शिष्टाः	१०९	५२२
अथ परिषत्	११०	५२२
मूर्खाणां न परिषत्त्वम्	११४	५२३
आत्मज्ञानं पृथक्कृत्वाह	११८	५२४
वाय्वाकाशादीनां लयमाह	१२०	५२४
आत्मस्वरूपमाह ...	१२२	५२५
आत्मदर्शनमवश्यमनुष्ठेयम्	१२५	५२६
एतत्संहितापाठफलम्	१२६	५२६

संपूर्णोऽयं मनुस्मृतिविषयानुक्रमः ।

मनुस्मृतिः

कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसंवलिता ।

प्रथमोऽध्यायः १

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

गौडे नन्दनवासिनाम्नि सुजनैर्वन्द्ये वरेन्द्र्यां कुले
श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत् ।
काश्यामुत्तरवाहिजह्नुतनयातीरे समं पण्डितै-
स्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली ॥ १ ॥
सर्वज्ञस्य मनोरसर्वविदपि व्याख्यामि यद्वाङ्मयं
युक्त्या तद्बहुभिर्यतो मुनिवरैरेतद्बहु व्याहृतम् ।
तां व्याख्यामधुनातनैरपि कृतां न्याय्यां ब्रुवाणस्य मे
भक्त्या मानववाङ्मये भवभिदे भूयादशेषेश्वरः ॥ २ ॥
मीमांसे बहु सेवितासि सुहृदस्तर्काः समस्ताः स्थ मे
वेदान्ताः परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिताः ।
जाता व्याकरणानि बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये
प्राप्तोऽयं समयो मनूक्तविवृतौ साहाय्यमालम्ब्यताम् ॥ ३ ॥
द्वेषादिदोषरहितस्य सतां हिताय मन्वर्थतत्त्वकथनाय ममोद्यतस्य ।
दैवाद्यदि क्वचिदिह स्खलनं तथापि निस्तारको भवतु मे जगदन्तरात्मा ॥ ४ ॥
मानववृत्तावस्यां ज्ञेया व्याख्या नवा मयोद्भिन्ना ।
प्राचीना अपि रुचिरा व्याख्यातॄणामशेषाणाम् ॥ ५ ॥

मनुमेकाग्रमासीनमित्यादि ॥ अत्र महर्षीणां धर्मविषयप्रश्ने मनोः 'श्रूयताम्' (१।४) इत्युत्तरदानपर्यन्तश्लोकचतुष्टयेनैतस्य शास्त्रस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपयुक्तानि विषयसंबन्धप्रयोजनान्युक्तानि। तत्र धर्म एव विषयः। तेन सह वचनसंदर्भरूपस्य मानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबन्धः। प्रमाणान्तरासन्निकृष्टस्य स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् । प्रयोजनं तु स्वर्गापवर्गादि, तस्य धर्माधीनत्वात् । यद्यपि पश्वपुत्रामनादिरूपः कामोऽप्यत्राभि-

हितस्तथापि 'ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा' (३।४५) इत्यृतुकालादिनियमेन सोऽपि धर्म एव। एवं चार्थार्जनमपि 'ऋतामृताभ्यां जीवेत' (४।४) इत्यादिनियमेन धर्म एवेत्यवगन्तव्यम्। मोक्षोपायत्वेनाभिहितस्यात्मज्ञानस्यापि धर्मत्वाद्धर्मविषयत्वं मोक्षोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्योपपन्नम्। पौरुषेयत्वेऽपि मनुवाक्यानामविगीतमहाजनपरिग्रहाच्छ्रुत्युपग्रहाच्च वेदमूलकतया प्रामाण्यम्। तथा च छान्दोग्यब्राह्मणे श्रूयते–'मनुर्वै यत्किंचिदवदत्तद्भेषजं भेषजतायाः' इति। बृहस्पतिरप्याह–'वेदार्थोपनिबद्धत्वात्प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्। मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते॥ तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च। धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्यावन्न दृश्यते॥' महाभारतेऽप्युक्तम्–'पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्। आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः॥' विरोधिबौद्धादितर्कैर्न हन्तव्यानि। अनुकूलस्तु मीमांसादितर्कः प्रवर्तनीय एव। अत एव वक्ष्यति (१२।१०६)–'आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥' इति। सकलवेदार्थादिमननान्मनुं महर्षय इदं द्वितीयश्लोकवाक्यरूपमुच्यतेऽनेनेति वचनमब्रुवन्। श्लोकस्यादौ मनुनिर्देशो मङ्गलार्थः। परात्मन एव संसारस्थितये सार्वज्ञ्यैश्वर्यादिसंपन्नमनुरूपेण प्रादुर्भूतत्वात्तदभिधानस्य मङ्गलातिशयत्वात्। वक्ष्यति हि (१२।१२३)–'एनमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्' इति। एकाग्रं विषयान्तराव्याक्षिप्तचित्तम्। आसीनं सुखोपविष्टम्। ईदृशस्यैव महर्षिप्रश्नोत्तरदानयोग्यत्वात्। अभिगम्याभिमुखं गत्वा। महर्षयो महान्तश्च ये ऋषयश्चेति तथा[1]। प्रतिपूज्य पूजयित्वा। यद्वा मनुना पूर्वं स्वागतासनदानादिना पूजितास्तस्य पूजां कृत्वेति प्रतिशब्दादुन्नीयते। यथान्यायं[2] येन न्यायेन विधानेन प्रश्नः कर्तुं युज्यते प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना। वक्ष्यति च (२।११०)–'नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः' इति। 'अभिगम्य, प्रतिपूज्य, अब्रुवन्' इति क्रियात्रयेऽपि मनुमित्येव कर्म। अब्रुवन्नित्यत्राकथितकर्मता। ब्रुविधातोर्द्विकर्मकत्वात्॥ १॥

किमब्रुवन्नित्यपेक्षायामाह—

भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः।
अन्तरप्रभवाणां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि॥ २॥

भगवन्नित्यादि॥ ऐश्वर्यादीनां 'भग'शब्दो वाचकः। तदुक्तं विष्णुपुराणे–'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना[1]॥' इति। मतुबन्तेन संबोधनं भगवन्निति। वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-

पाठा०—1 इतीरणा.

१ तथा चोक्तम्–'ऋचो यजूंषि सामानि मन्त्रा आथर्वणाश्च ये।
सप्तर्षिभिस्तु यत्प्रोक्तं तत्सर्वं मनुरब्रवीत्' इति।

२ यद्वा, न्यायस्तु शास्त्रमर्यादेत्यभिधीयते, तदनुगुणं वा वचनमिति ध्येयम्।

शूद्राः । सर्वे च ते वर्णाश्चेति सर्ववर्णाः, तेषामन्तरप्रभवाणां च संकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानां अम्बष्ठक्षत्तृकर्णप्रभृतीनां तेषां विजातीयमैथुनसंभवत्वेन खरतुरगीयसंपर्काज्जाताश्वतरवज्जात्यन्तरत्वाद्वर्णशब्देनाग्रहणात्पृथक् प्रश्नः । एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम् । यथावत् यो धर्मो यस्य वर्णस्य येन प्रकारेणार्हतीत्यनेनाश्रमधर्मादीनामपि प्रश्नः । अनुपूर्वशः क्रमेण जातकर्म, तदनु नामधेयमित्यादिना । धर्मान्नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि सर्वधर्माभिधाने योग्यो भवसि तस्माद्ब्रूहीत्यध्येषणमध्याहार्यम् । यत्तु ब्रह्महत्यादिरूपाधर्मकीर्तनमप्यत्र तत् प्रायश्चित्तविधिरूपधर्मविषयत्वेन न स्वतन्त्रतया ॥ २ ॥

सकलधर्माभिधानयोग्यत्वे हेतुमाह—

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥ ३ ॥

त्वमेक इत्यादिना ॥ हिशब्दो हेतौ । यस्मात्त्वमेकोऽद्वितीयः अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य स्मृत्याद्यनुमेयस्य च विधानस्य विधीयन्तेऽनेन कर्माण्यग्निहोत्रादीनीति विधानं वेदस्तस्य स्वयंभुवोऽपौरुषेयस्याचिन्त्यस्य बहुशाखाविभिन्नत्वादियत्तया परिच्छेत्तुमयोग्यस्य, अप्रमेयस्य मीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयानवगम्यमानप्रमेयस्य, कार्यमनुष्ठेयमग्निष्टोमादि, तत्त्वं ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तैत्ति. २।१।१) इत्यादि वेदान्तवेद्यं तदेवार्थः प्रतिपाद्यभागस्तं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थवित् । मेधातिथिस्तु कर्ममीमांसावासनया वेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थस्तं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थविदिति व्याचष्टे । तन्न । वेदानां ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्युपगमान्न कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थः । धर्माधर्मव्यवस्थापनसमर्थत्वात् प्रभो इति संबोधनम् ॥ ३ ॥

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान्सर्वान्महर्षीञ्छ्रूयतामिति ॥ ४ ॥

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगित्यादि ॥ स मनुस्तैर्महर्षिभिस्तथा तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिभक्तिश्रद्धातिशयादिना पृष्टस्तान्सम्यग्यथातत्त्वं प्रत्युवाच श्रूयतामित्युपक्रम्य। अमितमपरिच्छेद्यमोजः सामर्थ्यं ज्ञानतत्त्वाभिधानादौ यस्य स तथा । अत एव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रश्नविषयः । महात्मभिर्महानुभावैः । आर्च्य पूजयित्वा । आङ्पूर्वस्यार्चतेर्ल्यबन्तस्य रूपमिदम् । धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम् । ननु मनुप्रणीतत्वेऽस्य शास्त्रस्य 'स पृष्टः प्रत्युवाच' इति न युक्तम्, 'अहं पृष्टो अब्रवीमि' इति युज्यते । अन्यप्रणीतत्वे च कथं मानवीयसंहितेति ? उच्यते—

प्रायेणाचार्याणामियं शैली यत्स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति; अत एव 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्' (जै.न्या.सू.३।१।४) इति जैमिनेरेव सूत्रम्। अत एव 'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्' (ब्र. सू. १।३।२६) इति बादरायणस्यैव शारीरकसूत्रम्। अथवा मनूपदिष्टा धर्मास्तच्छिष्येण भृगुणा तदाज्ञयोपनिबद्धाः। अत एव वक्ष्यति (१।५९)–'एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः' इति। अतो युज्यत एव स पृष्टः प्रत्युवाचेति। मनूपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच्च मानवीयसंहितेति व्यपदेशः ॥ ४ ॥

श्रूयतामित्युपक्षिप्तमर्थमाह—

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५ ॥

आसीदिदमिति ॥ ननु मुनीनां धर्मविषयप्रश्ने तत्रैवोत्तरं दातुमुचितं, तत्कोऽयमप्रस्तुतः प्रलयदशायां कारणलीनस्य जगतः सृष्टिप्रकरणावतारः? अत्र मेधातिथिः समादधे–शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वमनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते। ब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ताः संसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते— 'तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना' (१।४९) इति। वक्ष्यति च (१२।२३)– 'एता दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा। धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः' इति। ततश्च निरतिशयैश्वर्यहेतुर्धर्मः, तद्विपरीतश्चाधर्मः, तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमध्येतव्यम्, इत्याद्यध्यायतात्पर्यमित्यन्तेन। गोविन्दराजस्यापीदमेव समाधानम्। नैतन्मनोहरम्। धर्मस्वरूपप्रश्ने यद्धर्मस्य फलकीर्तनं तदप्यप्रस्तुतम्। धर्मोक्तिमात्राद्धि शास्त्रमर्थवत्। किंच 'कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंसेत्युक्ते महर्षिभिः। द्वादशे वक्ष्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते ॥' इदं तु वदामः–मुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपादनं धर्मकथनमेवेति नाप्रस्तुताभिधानम्। आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूपत्वात्; मनुनैव(६।९२)–'धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्' इति दशविधधर्माभिधाने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम्। महाभारतेऽपि–'आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप' इत्यात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम्। याज्ञवल्क्येन तु परमधर्मत्वेन यदुक्तम्–'इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम्। अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' (या.स्मृ.१।८) इति। जगत्कारणत्वं च ब्रह्मलक्षणम्। अत एव ब्रह्ममीमांसायाम् (ब्र. सू. १।१।१)–'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रानन्तरं ब्रह्मलक्षणकथनाय 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र. सू. १।१।२) इति द्वितीयसूत्रं भगवान्बादरायणः प्रणिनाय। अस्य जगतो यतो जन्मादि सृष्टिस्थितिप्रलयमिति सूत्रार्थः। तथा च श्रुतिः (तैत्ति.३।१)–'यतो वा इमानि भूतानि

जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति' इति प्राधान्येन जगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानब्रह्मप्रतिपादनम् । आत्मज्ञानस्वरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्यायं कृत्वा संस्कारादिरूपं धर्मं तदङ्गतया द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोधः॥ किंच प्रश्नोत्तरवाक्यानामेव स्वारस्यादयं मदुक्तोऽर्थो लभ्यते । तथा हि–'धर्मे पृष्टे मनुर्ब्रह्म जगतः कारणं ब्रुवन् । आत्मज्ञानं परं धर्मं वित्तेति व्यक्तमुक्तवान् ॥ प्राधान्यात्प्रथमाध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम् । धर्मोऽन्यस्तु तदङ्गत्वाद्युक्तो वक्तुमनन्तरम् ॥' इदमित्यध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिभासमानत्वाज्जगन्निर्दिश्यते । इदं जगत् तमोभूतं तमसि स्थितं लीनमासीत् । तमःशब्देन गुणवृत्त्या प्रकृतिर्निर्दिश्यते । तम इव तमः । यथा तमसि लीनाः पदार्था अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्त एवं प्रकृतिलीना अपि भावा नावगम्यन्त इति गुणयोगः । प्रलयकाले सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासीदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः (ऋ.सं.८।७।१७)–'तम आसीत्तमसा गूढ्ळमग्रे' इति प्रकृतिरपि ब्रह्मात्मनाऽव्याकृतासीत् । अत एव अप्रज्ञातमप्रत्यक्षं सकलप्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्षगोचरः प्रज्ञात इत्युच्यते, तन्न भवतीत्यप्रज्ञातम् । अलक्षणमननुमेयं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गं, तदस्य नासीति अलक्षणं अप्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं तदानीं वाचकस्थूलशब्दाभावाच्छब्दतोऽप्यविज्ञेयम् । एतदेव च प्रमाणत्रयं सतर्कं द्वादशाध्याये मनुनाभ्युपगतं अत एवाविज्ञेयमित्यर्थापत्त्याद्यगोचरमिति धरणीधरस्यापि व्याख्यानम् । न च नासीदेवेति वाच्यम् । तदानीं श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रूयते (बृ.१।४।७)–'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' । छान्दोग्योपनिषच्च (६।२।१)—'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' । इदं जगत्सदेवासीत् । ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः । सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः । अत एव प्रसुप्तमिव सर्वतः । प्रथमार्थे तसिः । स्वकार्याक्षममित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ किमभूदित्याह—

> ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
> महाभूतादि[1] वृत्तौजाः[1] प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥ ६ ॥

ततः स्वयंभूर्भगवानित्यादि ॥ ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयंभूः परमात्मा स्वयं भवति स्वेच्छया शरीरपरिग्रहं करोति, न त्वितरजीववत्कर्मायत्तदेहः । तथा च श्रुतिः (छान्दो. ७।२६।२)–'स एकधा भवति द्विधा भवति' । भगवानैश्वर्यादिसंपन्नः । अव्यक्तो बाह्यकरणागोचरः । योगाभ्यासावसेय इति यावत् । इदं महाभूतादि । आकाशादीनि महाभूतानि । आदिग्रहणान्महदादीनि च व्यञ्जयन्नव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् । वृत्तौजाः वृत्तमप्रतिहतमुच्यते । अत एव 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' (पा.१।३।३८)

पाठा०—1 महाभूतानुवृत्तौजाः.

१ महाभूतादिषु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमहदादिषु वृत्तं सदोजो वीर्यं सर्जनशक्तिर्यस्य स इति 'महाभूतादिवृत्तौजाः' इति श्लिष्टपाठे व्याख्यानम् ।

इत्यत्र वृत्तिरप्रतिघात इति व्याख्यातं जयादित्येन। वृत्तमप्रतिहतमोजः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स तथा। तमोनुदः प्रकृतिप्रेरकः। तदुक्तं भगवद्गीतायाम् (९।१०)—'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्' इति। प्रादुरासीत्प्रकाशितो बभूव। तमोनुदः प्रलयावस्थाध्वंसक इति तु मेधातिथि-गोविन्दराजौ ॥ ६ ॥

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ ॥ ७ ॥

योऽसाविति ॥ योऽसाविति सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहासादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति। अतीन्द्रियग्राह्यः इन्द्रियमतीत्य वर्तत इत्यतीन्द्रियं मनस्तद्ग्राह्य इत्यर्थः। यदाह व्यासः—'नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः। मनसा तु प्रयत्नेन[1] गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥' सूक्ष्मो बहिरिन्द्रियागोचरः। अव्यक्तो व्यक्तिरवयवस्तद्रहितः। सनातनो नित्यः। सर्वभूतमयः सर्वभूतात्मा। अत एवाचिन्त्यः इयत्तया परिच्छेत्तुमशक्यः। स एव स्वयं उद्बभौ महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्बभूव। उत्पूर्वो भातिः प्रादुर्भावे वर्तते। धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् ॥ ८ ॥

सोऽभिध्यायेति ॥ स परमात्मा नानाविधाः प्रजाः सिसृक्षुरभिध्याय 'आपो जायन्ताम्' इत्यभिध्यानमात्रेणाप एव ससर्ज। अभिध्यानपूर्विकां सृष्टिं वदतो मनोः प्रकृतिरेवाचेतनाऽस्वतन्त्रा परिणमत इत्ययं पक्षो न संमतः, किंतु ब्रह्मैवाव्याकृतशक्त्यात्मना जगत्कारणमिति त्रिदण्डिवेदान्तसिद्धान्त एवाभिमतः प्रतिभाति। तथा च छान्दोग्योपनिषत् (६।२।३)—'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति। अत एव शारीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धान्तितम्–'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र. सू. १।१।५) इति। ईक्षतेरीक्षणश्रवणान्न प्रधानं जगत्कारणम्। अशब्दं न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दमिति सूत्रार्थः। स्वाच्छरीरादव्याकृतरूपादव्याकृतमेव भगवद्भास्करीयवेदान्तदर्शने प्रकृतिः, तदेव तस्य च शरीरं, अव्याकृतशब्देन पञ्चभूतबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणमनःकर्माविद्यावासना एव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना स्थिता अभिधीयन्ते। अव्याकृतस्य च ब्रह्मणा सह भेदाभेदस्वीकाराद्ब्रह्माद्वैतं, शक्त्यात्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमत इत्युभयमप्युपपद्यते। आदौ स्वकार्यभूतब्रह्माण्डसृष्टेः प्राक्। अपां सृष्टिश्चेयं महदहंकारतन्मात्रक्रमेण बोद्धव्या। 'महाभूतादि व्यञ्जयन्' (१।६) इति

पाठा०—1 प्रसन्नेन (=रागादिदोषैरविलिप्तेन).

पूर्वाभिधानादनन्तरमपि महदादिसृष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तास्वप्सु बीजं शक्तिरूपं आरोपितवान् ॥ ८ ॥

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ९ ॥

तदण्डमभवद्धैममिति ॥ तद्बीजं परमेश्वरेच्छया हैममण्डमभवत् । हैममिव हैमं शुद्धिगुणयोगान्न तु हैममेव । तदीयैकशकलेन भूमिनिर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । भूमेश्चाहैमत्वस्य प्रत्यक्षत्वादुपचाराश्रयणम् । सहस्रांशुरादित्यस्तत्तुल्यप्रभम् । तस्मिन्नण्डे हिरण्यगर्भो जातवान् । येन पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भोऽहमस्मीति भेदाभेदभावनया परमेश्वरोपासना कृता तदीयं लिङ्गशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयं परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः । सर्वलोकानां पितामहो जनकः । सर्वलोकपितामह इति वा तस्य नाम ॥ ९ ॥

इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थनिर्वचनेनोक्तमेवार्थं द्रढयति—

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥

आपो नारा इत्यादि ॥ आपो नाराशब्देनोच्यन्ते । अप्सु नाराशब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाह–यतस्ता नराख्यस्य परमात्मनः सूनवोऽपत्यानि । 'तस्येदम्' (पा.४।३।१२०) इत्यण्प्रत्ययः । यद्यपि अणि कृते ङीप्प्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छान्दसलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यवहारात् 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (परि. २६) इति पाक्षिको ङीप्प्रत्ययस्तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्ते टापि कृते नारा इति रूपसिद्धिः । आपोऽस्य परमात्मनो ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य पूर्वमयनमाश्रय इत्यसौ नारायण इत्यागमेष्वाम्नातः। गोविन्दराजेन तु 'आपो नराः' इति पठितं व्याख्यातं च–नारायण इति प्राप्ते 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा.६।३।१३७) इति दीर्घत्वेन नारायण इति रूपमिति। अन्ये तु–'आपो नाराः' इति पठन्ति ॥१०॥

यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

यत्तत्कारणमव्यक्तमिति ॥ यत्तदिति सर्वनामभ्यां लोकवेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति । कारणं सर्वोत्पत्तिमतां । अव्यक्तं बहिरिन्द्रियागोचरं । नित्यं उत्पत्तिविनाशरहितम् । वेदान्तसिद्धत्वात्सत्स्वभावम् प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादसत्स्वभावमिव । अथवा सद्भावजातं असदभावस्तयोरात्मभूतम् । तथा च श्रुतिः (छान्दो.६।८।७)—'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति । तद्विसृष्टस्तेनोत्पादितः स पुरुषः सर्वत्र ब्रह्मेति कीर्त्यते ॥ ११ ॥

पाठा०—1 'आपो नराः' इति मेधातिथिः.

तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा ॥ १२ ॥

तस्मिन्नण्डे स भगवानित्यादि ॥ तस्मिन् पूर्वोक्तेऽण्डे स ब्रह्मा वक्ष्यमाण-ब्रह्ममानेन संवत्सरमुषित्वा स्थित्वा 'आत्मनैवाण्डं द्विधा भवतु' इत्यात्मगत-ध्यानमात्रेण तदण्डं द्विखण्डं कृतवान् ॥ १२ ॥

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम् ॥ १३ ॥

ताभ्यां स शकलाभ्यां चेत्यादि ॥ शकलं खण्डं ताभ्यामण्डशकलाभ्यां उत्तरेण दिवं स्वर्लोकमधरेण भूर्लोकं उभयोर्मध्ये आकाशं दिशश्चान्तराल-दिग्भिः सहाष्टौ समुद्राख्यं अपां स्थानं स्थिरं निर्मितवान् ॥ १३ ॥

इदानीं महदादिक्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं तत्तत्सृष्टिमाह—

उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।
मनसश्चाप्यहंकारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ १४ ॥

उद्बबर्हात्मनश्चैवेत्यादि ॥ ब्रह्मा आत्मनः परमात्मनः सकाशात्तेन रूपेण मन उद्धृतवान् । परमात्मन एव ब्रह्मस्वरूपेणोत्पन्नत्वात्परमात्मन एव च मनःसृष्टिर्वेदान्तदर्शने, न प्रधानात् । तथा च श्रुतिः (मुण्ड. २।१।३)–'एतस्मा-ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥' मनश्च श्रुतिसिद्धत्वाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गाच्च सत् अप्रत्यक्षत्वा-दसदिति मनसः पूर्वमहंकारतत्त्वं अहमित्यभिमानाख्यकार्ययुक्तं ईश्वरं स्वकार्य-करणक्षमम् ॥ १४ ॥

महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।
विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५ ॥

महान्तमेव चात्मानमित्यादि ॥ महान्तमिति महदाख्यतत्त्वमहंकारात्पूर्वं परमात्मन एवाव्याकृतशक्तिरूपप्रकृतिसहितादुद्धृतवान् । आत्मन उत्पन्नत्वात् आत्मानमात्मोपकारकत्वाद्वा यान्यभिहितानि अभिधास्यन्ते च तान्युत्पत्ति-मन्ति सर्वाणि सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्राहकाणि शनैः क्रमेण वेदान्तसिद्धेन श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्यायवक्तव्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, चशब्दात् पञ्च पाय्वादीनि कर्मेन्द्रियाणि, शब्दतन्मात्रादीनि च पञ्चोत्पादितवान् । नन्वभिध्यानपूर्वकसृष्ट्यभिधानाद्वेदान्तसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तन्न संगच्छते । इदानीं महदादिक्रमेण सृष्ट्यभि-धानाद्वेदान्तदर्शनेन च परमात्मन एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिरुक्ता । तथा च

तैत्तिरीयोपनिषत् (२।१।१)—'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी' इति। उच्यते—प्रकृतितो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति भगवद्भास्करीयदर्शनेऽभ्युपपद्यत इति तद्विदो व्याचक्षते। अव्याकृतमेव प्रकृतिरिष्यते, तस्य च सृष्ट्युन्मुखत्वं सृष्ट्याद्यकालयोगरूपं तदेव महत्तत्त्वं, ततो 'बहु स्याम्' इत्यभिमानात्मकेक्षणकालयोगित्वमव्याकृतस्याहंकारतत्त्वम्। तत आकाशादिपञ्चभूतसूक्ष्माणि क्रमेणोत्पन्नानि पञ्च तन्मात्राणि; ततस्तेभ्य एव स्थूलान्युत्पन्नानि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्मस्थूलक्रमेणैव कार्योदयदर्शनादिति न विरोधः। अव्याकृतगुणत्वेऽपि सत्त्वरजस्तमसां सर्वाणि त्रिगुणानीत्युपपद्यते। भवतु वा सत्त्वरजस्तमःसमतारूपैव मूलप्रकृतिः, भवन्तु च तत्त्वान्तराण्येव महदहंकारतन्मात्राणि, तथापि प्रकृतिर्ब्रह्मणोऽनन्येति मनोः स्वरसः। यतो वक्ष्यति (१२।९१)—'सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि' इति। तथा (१२।१२५)–'एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना। स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम्' इति ॥१५॥

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान्षण्णामप्यमितौजसाम्।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६ ॥

तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मानित्यादि ॥ तेषां षण्णां पूर्वोक्ताहंकारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा अवयवास्तान् आत्ममात्रासु षण्णां स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्यक्स्थावरादीनि सर्वभूतानि परमात्मा निर्मितवान्। तत्र तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि अहंकारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहंकारयोजनां कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणम्। अत एवामितौजसामनन्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् ॥ १६ ॥

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट्।
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः ॥ १७ ॥

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मा इत्यादि ॥ यस्मान्मूर्तिः शरीरं तत्संपादका अवयवाः सूक्ष्मास्तन्मात्राहंकाररूपाः षट् तस्य ब्रह्मणः सप्रकृतिकस्य इमानि वक्ष्यमाणानि भूतानीन्द्रियाणि च पूर्वोक्तानि कार्यत्वेनाश्रयन्ति, तन्मात्रेभ्यो भूतोत्पत्तेः अहंकाराच्च इन्द्रियोत्पत्तेः। तथा च पठन्ति (सां. का. २२)—'प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः। तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥' तस्मात्तस्य ब्रह्मणो या मूर्तिः स्वभावस्तां तथा परिणतामिन्द्रियादिशालिनीं लोकाः शरीरमिति वदन्ति। षडाश्रयणाच्छरीरमिति शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रम एव दृढीकृतः ॥ १७ ॥

पाठा०—1 स्तानीमान्याश्रयन्ति.

तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः।
मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥ १८ ॥

तदाविशन्ति भूतानीत्यादि ॥ पूर्वश्लोके तस्येति प्रकृतं ब्रह्मात्र तदिति परामृश्यते। तद्ब्रह्म शब्दादिपञ्चतन्मात्रात्मनाऽवस्थितं महाभूतान्याकाशादीनि आविशन्ति तेभ्य उत्पद्यन्ते। सह कर्मभिः स्वकार्यैः, तत्राकाशस्यावकाशदानं कर्म, वायोर्व्यूहनं विन्यासरूपं, तेजसः पाकोऽपां संग्रहणं, पिण्डीकरणरूपं पृथिव्या धारणम्। अहंकारात्मनावस्थितं ब्रह्म मन आविशति। अहंकारादुत्पद्यत इत्यर्थः। अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसंकल्पसुखदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्बहिरिन्द्रियागोचरैः सर्वभूतकृत्सर्वोत्पत्तिनिमित्तं मनोजन्यशुभाशुभकर्मप्रभवत्वाज्जगतः। अव्ययमविनाशि ॥ १८ ॥

तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्।
सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम् ॥ १९ ॥

तेषामिदं तु सप्तानामित्यादि ॥ तेषां पूर्वप्रकृतानां महदहंकारतन्मात्राणां सप्तसंख्यानां पुरुषादात्मन उत्पन्नत्वात्तद्भक्तिग्राह्यत्वाच्च पुरुषाणां महौजसां स्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतां सूक्ष्मा या मूर्तिमात्राः शरीरसंपादकभागास्ताभ्य इदं जगन्नश्वरं संभवति, अनश्वराद्यत्कार्यं तद्विनाशि स्वकारणे लीयते। कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरम्। परमकारणं तु ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येतद्दर्शयितुमयमनुवादः ॥ १९ ॥

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥ २० ॥

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामित्यादि ॥ एषामिति पूर्वतरश्लोके (१।१८) 'तदाविशन्ति भूतानि' इत्यत्र भूतानां परामर्शः। तेषां चाकाशादिक्रमेणोत्पत्तिक्रमः, शब्दादिगुणवत्ता च वक्ष्यते। तत्राद्याद्यस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वाय्वादिः परः परः प्राप्नोति। एतदेव स्पष्टयति—यो य इति। एषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो यावतिथः 'वतोरिथुक्' (पा. ५।२।५३), स स द्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुण इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः। एतेनैतदुक्तं भवति—आकाशस्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः, भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। अत्र यद्यपि 'नित्यवीप्सयोः' (पा. ८।१।४) इति द्विर्वचनेनाद्यस्याद्यस्येति प्राप्तं तथापि स्मृतीनां छन्दःसमानविषयत्वात् 'सुपां सुलुक्' (पा. ७।१।३९) इति प्रथमाद्यस्य सुब्लुक् तेनाद्याद्यस्येति रूपसिद्धिः ॥ २० ॥

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१ ॥

सर्वेषां तु स नामानीत्यादि ॥ स परमात्मा हिरण्यगर्भरूपेणावस्थितः सर्वेषां नामानि गोजातेर्गौरिति, अश्वजातेरश्व इति; कर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनादीनि, क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि, पृथक् पृथक् यस्य पूर्वकल्पे यान्यभूवन् आदौ सृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्य एवावगम्य निर्मितवान् । भगवता व्यासेनापि वेदमीमांसायां वेदपूर्विकैव जगत्सृष्टिर्व्युत्पादिता । तथा च शारीरकसूत्रम् (ब्र.सू.१।३।२८)–'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' । अस्यार्थः– देवतानां विग्रहवत्त्वे वैदिके वस्वादिशब्दे देवतावाचिनि विरोधः स्याद्वेदस्यादिमत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्नास्ति विरोधः । कस्मात्? अतःशब्दादेव, जगतः प्रभवादुत्पत्तेः प्रलयकालेऽपि सूक्ष्मरूपेण परमात्मनि वेदराशिः स्थितः, स इह कल्पादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मन एव प्रथमदेहिमूर्तेर्मनस्यवस्थान्तरमनापन्नः सुप्तप्रबुद्धस्येव प्रादुर्भवति । तेन प्रदीपस्थानीयेन सुरनरतिर्यगादिप्रविभक्तं जगदभिधेयभूतं निर्मिमीते । कथमिदं गम्यते? प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्, श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । प्रत्यक्षं श्रुतिरनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात् । तथा च श्रुतिः–'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभि सौभगेत्यन्याः प्रजाः' । स्मृतिस्तु (१।२१)–'सर्वेषां तु स नामानि' इत्यादिका मन्वादिप्रणीतैव । **पृथक्संस्थाश्चेति** । लौकिकीश्च व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणं, कुविन्दस्य पटनिर्माणमित्यादिकविभागेन निर्मितवान् ॥ २१ ॥

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ।
साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ॥ २२ ॥

कर्मात्मनां च देवानामित्यादि ॥ स ब्रह्मा देवानां गणमसृजत् । प्राणिनामिन्द्रादीनां[1] कर्माणि आत्मा स्वभावो येषां तेषामप्राणिनां च ग्रावादीनां[2] देवानां साध्यानां च देवविशेषाणां समूहं यज्ञं च ज्योतिष्टोमादिकं कल्पान्तरेऽप्यनुमीयमानत्वान्नित्यम् । साध्यानां च गणस्य पृथग्वचनं सूक्ष्मत्वात् ॥ २२ ॥

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ २३ ॥

अग्निवायुरविभ्यस्त्वित्यादि ॥ ब्रह्म ऋग्यजुःसामसंज्ञं वेदत्रयं अग्निवायुरविभ्य आकृष्टवान् । सनातनं नित्यं । वेदापौरुषेयत्वपक्ष एव मनोरभिमतः ।

---

१ इन्द्र-विष्णु-रुद्रादयस्तु देवताः स्वरूपतो महाभारतादिषु सुश्रुताः. २ ग्रावादयस्तु–'प्रैते वदंतु प्रवयं वदाम ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः' (ऋ.सं.८।४।२९) इत्यादिषु विगीताः.

पूर्वकल्पे ये वेदास्त एव परमात्ममूर्तेर्ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य स्मृत्यारूढाः, तानेव कल्पादौ अग्निवायुरविभ्य आचकर्ष। श्रौतश्चायमर्थो न शङ्कनीयः। तथा च श्रुतिः–'अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेदः' इति। आकर्षणार्थत्वाद्दुहिधातोर्नाग्निवायुरवीणामकथितकर्मता किंत्वपादानतैव। यज्ञसिद्ध्यर्थं त्रयीसंपाद्यत्वाद्यज्ञानां आपीनस्थक्षीरवद्विद्यमानानामेव वेदाना मभिव्यक्तिप्रदर्शनार्थं आकर्षणवाचको गौणो दुहिः प्रयुक्तः॥ २३॥

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा।
सरितः सागराञ्छैलान्समानि विषमाणि च॥ २४॥

कालं कालविभक्तीश्चेत्यादि॥ अत्र 'ससर्ज'इत्युत्तरश्लोकवर्तिनी क्रिया संबध्यते। आदित्यादिक्रियाप्रचयरूपं कालं, कालविभक्तीर्मासर्त्वयनाद्याः, नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि, ग्रहान्सूर्यादीन्, सरितो नदीः, सागरान्समुद्रान्, शैलान्पर्वतान्, समानि समस्थानानि, विषमाणि उच्चनीचरूपाणि॥ २४॥

तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च।
सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः॥ २५॥

तपो वाचमित्यादि॥ तपः प्राजापत्यादि वाचं वाणीं रतिं चेतःपरितोषं काममिच्छां क्रोधं चेतोविकारं इमां एतच्छ्लोकोक्तां पूर्वश्लोकोक्तां च सृष्टिं चकार। सृज्यत इति सृष्टिः। कर्मणि क्तिन्। इमाः प्रजा वक्ष्यमाणा देवादिकाः कर्तुमिच्छन्॥ २५॥

कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवेचयत्।
द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः॥ २६॥

कर्मणां चेति॥ धर्मो[१] यज्ञादिः, स च कर्तव्यः; अधर्मो ब्रह्मवधादिः, स न कर्तव्यः; इति कर्मणां विभागाय धर्माधर्मौ व्यवेचयत् पृथक्त्वेनाभ्यधात्। धर्मस्य फलं सुखं, अधर्मस्य फलं दुःखम्। धर्माधर्मफलभूतैर्द्वन्द्वैः परस्परविरुद्धैः सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजा योजितवान्। आदिग्रहणात् कामक्रोधरागद्वेषक्षुत्पिपासाशोकमोहादिभिः॥ २६॥

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः।
ताभिः सार्धमिदं सर्व संभवत्यनुपूर्वशः॥ २७॥

अण्व्यो मात्रा इति॥ दशार्धानां पञ्चानां महाभूतानां याः सूक्ष्माः पञ्च-

पाठा०—1 कर्मणां तु विवेकाय.

१ 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' (वै. १।१।२); शरीरेण प्रशस्तदानपरित्राणादिकर्माचरणं, वाचा हितसत्यादिसंलापनं, मनसाऽजिघांसादिकम्, एवं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्मः; 'अर्थत्वे सति चोदनागम्यो धर्मः' (जै.सू.१।१।१) इति धर्मलक्षणानि.

तन्मात्ररूपा विनाशिन्यः पञ्चमहाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः ताभिः सह उक्तं वक्ष्यमाणं चेदं सर्वमुत्पद्यते । अनुपूर्वशः क्रमेण । सूक्ष्मात्स्थूलं स्थूलात्स्थूलतरमित्यनेन सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो मानससृष्टिः कदाचित्तत्त्वनिरपेक्षा स्यादितीमां शङ्कामपनिनीषंस्तद्द्वारेणैवेयं सृष्टिरिति मध्ये पुनः पूर्वोक्तं स्मारितवान् ॥२७॥

यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः ।
स तदेव स्वयं भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८ ॥

यं तु कर्मणीति ॥ स प्रजापतिर्यं जातिविशेषं व्याघ्रादिकं यस्यां क्रियायां हरिणमारणादिकायां सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् स जातिविशेषः पुनःपुनरपि सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् । एतेन प्राणिकर्मसापेक्षं प्रजापतेरुत्तमाधमजातिनिर्माणं न रागद्वेषाधीनमिति दर्शितम् । अत एव वक्ष्यति (१।४१) 'यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम्' इति ॥ २८ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।
यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥ २९ ॥

हिंस्राहिंस्रे इत्यादि ॥ हिंस्रं कर्म सिंहादेः करिमारणादिकम् । अहिंस्रं हरिणादेः । मृदु दयाप्रधानं विप्रादेः । क्रूरं क्षत्रियादेः । धर्मो यथा ब्रह्मचार्यादेः गुरुशुश्रूषादिः । अधर्मो यथा तस्यैव मांसमैथुनसेवनादिः । ऋतं सत्यं, तच्च प्रायेण देवानाम् । अनृतमसत्यं, तदपि प्रायेण मनुष्याणाम् । तथा च श्रुतिः-'सत्यवाचो देवा अनृतवाचो मनुष्याः' इति । तेषां मध्ये यत्कर्म स प्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत् सृष्ट्युत्तरकालमपि स तदेव कर्म प्राक्तनादृष्टवशात्स्वयमेव भेजे ॥ २९ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३० ॥

यथर्त्विति ॥ यथा वसन्तादिऋतव ऋतुचिह्नानि चूतमञ्जर्यादीनि ऋतुपर्यये स्वकार्यावसरे स्वयमेवाप्नुवन्ति तथा देहिनोऽपि हिंस्रादीनि कर्माणि ॥ ३० ॥

लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥ ३१ ॥

लोकानां त्विति ॥ भूरादीनां लोकानां बाहुल्यार्थं मुखबाहूरुपादेभ्यो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्यथाक्रमं निर्मितवान् । ब्राह्मणादिभिः सायंप्रातरग्नि-

वाहुतिः प्रक्षिप्ता सूर्यमुपतिष्ठते सूर्याद्वृष्टिर्वृष्टेरन्नमन्नात्प्रजाबाहुल्यम् । वक्ष्यति च-'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यम्-' (३।७६) इत्यादि । दैव्या च शक्त्या मुखादिभ्यो ब्राह्मणादिनिर्माणम् । ब्राह्मणो न विशङ्कनीयः श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' (ऋ.सं.८।४।१९) इत्यादिः ॥ ३१ ॥

द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥ ३२ ॥

द्विधा कृत्वेति ॥ स ब्रह्मा निजदेहं द्विखण्डं कृत्वा अर्धेन स्त्री तस्यां मैथुनधर्मेण विराट्संज्ञं पुरुषं निर्मितवान् । श्रुतिश्च (ऋ. सं. ८।४।१७)-'ततो विराडजायत' इति ॥ ३२ ॥

तपस्तप्त्वासृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।
तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३ ॥

तपस्तप्त्वेति ॥ स विराट् तपो विधाय यं निर्मितवान् तं मां मनुं जानीत अस्य सर्वस्य जगतः स्रष्टारम् । भो द्विजसत्तमाः । एतेन स्वजन्मोत्कर्षसामर्थ्यातिशयावभिहितवान् लोकानां प्रत्ययितप्रत्ययार्थम् ॥ ३३ ॥

अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥ ३४ ॥

अहमिति ॥ अहं प्रजाः स्रष्टुमिच्छन् सुदुश्चरं तपस्तप्त्वा दश प्रजापतीन् प्रथमं सृष्टवान् । तैरपि प्रजानां सृज्यमानत्वात् ॥ ३४ ॥

मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५ ॥

मरीचिमित्यादि ॥ त एते दश प्रजापतयो नामतो निर्दिष्टाः ॥ ३५ ॥

एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन्भूरितेजसः ।
देवान्देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६ ॥

एते मनूंस्त्विति ॥ एते मरीच्यादयो दश भूरितेजसो बहुतेजसोऽन्यान् सप्तपरिमिततेजस्कान् मनून्देवान् ब्रह्मणाऽसृष्टान् देवनिवासस्थानानि स्वर्गादीन्महर्षींश्च सृष्टवन्तः । 'मनु'शब्दोऽयमधिकारवाची । चतुर्दशसु मन्वन्तरेषु यस्य यत्र सर्गाद्यधिकारः स तस्मिन्मन्वन्तरे स्वायंभुवस्वारोचिषादिनामभिर्मनुरिति व्यपदिश्यते ॥ ३६ ॥

---

१ यत्त्वेतदग्रे मनुरेव वक्ष्यति—(९।३१७) 'अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत्' इति; ब्राह्मणलक्षणं चोक्तं वसिष्ठेन-'योगस्तपो दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥' इति ।

यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।
नागान्सर्पान्सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ ॥

यक्षरक्ष इति ॥ 'एतेऽसृजन्'इति पूर्वस्यैवात्रानुषङ्गः उत्तरत्र श्लोकद्वये च । यक्षो वैश्रवणस्तदनुचराश्च । रक्षांसि रावणादीनि । पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टा अशुचिमरुदेशनिवासिनः । गन्धर्वाश्चित्ररथादयः । अप्सरस उर्वश्याद्याः । असुरा विरोचनादयः । नागा वासुक्यादयः । सर्पास्ततोऽपकृष्टा अलगर्दादयः । सुपर्णा गरुडादयः । पितॄणामाज्यपादीनां गणः समूहः । एषां च भेद इतिहासादिप्रसिद्धो नाध्यक्षादिगोचरः ॥ ३७ ॥

विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ३८ ॥

विद्युत इति ॥ मेघेषु दृश्यं दीर्घाकारं ज्योतिर्विद्युत् । मेघादेव यज्ज्योतिर्वृक्षादिविनाशकं तदशनिः । मेघाः प्रसिद्धाः । रोहितं दण्डाकारम् । नानावर्णं दिवि दृश्यते यज्ज्योतिस्तदेव वक्रमिन्द्रधनुः । उल्का रेखाकारमन्तरिक्षात्पतज्ज्योतिः । निर्घातो भूम्यन्तरिक्षगत उत्पातध्वनिः । केतवः शिखावन्ति ज्योतींषि उत्पातरूपाणि । अन्यानि ज्योतींषि ध्रुवागस्त्यादीनि नानाप्रकाराणि ॥ ३८ ॥

किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्विविधांश्च विहङ्गमान् ।
पशून्मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३९ ॥

किन्नरानिति ॥ किन्नरा अश्वमुखा देवयोनयो नरविग्रहाः । वानराः प्रसिद्धाः । मत्स्या रोहितादयः । विहङ्गमाः पक्षिणः । पशवो गवाद्याः । मृगा हरिणाद्याः । व्यालाः सिंहाद्याः । उभयतोदतः द्वे दन्तपङ्क्ती येषां उत्तराधरे भवतः ॥३९॥

कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ ४० ॥

कृमिकीटेति ॥ कीटाः कृमिभ्यः किंचित्स्थूलाः । पतङ्गाः शलभाः । यूकादयः प्रसिद्धाः । 'क्षुद्रजन्तवः' (पा. २।४।८) इत्यनेन एकवद्भावः । स्थावरं वृक्षलतादिभेदेन विविधप्रकारम् ॥ ४० ॥

एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभिः ।
यथाकर्म तपोयोगात्सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१ ॥

एवमेतैरिति ॥ एवमित्युक्तप्रकारेण एतैर्मरीच्यादिभिरिदं सर्वं स्थावरजङ्गमं सृष्टम् । यथाकर्म यस्य जन्तोर्यादृशं कर्म तदनुरूपम् । तस्य देवमनुष्यतिर्य-

---

१ ते च पाञ्चधानिकविधाने वक्ष्यन्ते मनुनैव (३।१९७–९८)–'सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामाज्यपा नाम' इत्युपक्रम्य 'पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्राः' इत्यन्तेन ।

गादियोनिषूत्पादनं मन्नियोगान्मदाज्ञया । तपोयोगान्महत्तपः कृत्वा । सर्वमैश्वर्यं तपोधीनमिति दर्शितम् ॥ ४१ ॥

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।
तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२ ॥

येषामित्यादि ॥ येषां पुनर्यादृशं कर्म इह संसारे पूर्वाचार्यैः कथितम् । यथा–'ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः' (१।४६) । ब्राह्मणादीनां चाध्ययनादिकर्म तत्तथैव वो युष्माकं वक्ष्यामि । जन्मादिक्रमयोगं च ॥४२॥

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३ ॥

पशवश्चेति ॥ जरायुर्गर्भावरणचर्म[1], तत्र मनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पश्चान्मुक्ता जायन्ते । एषामेव जन्मक्रमः प्रागुक्तो विवृतः । दन्तशब्दसमानार्थो दच्छब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्येदं प्रथमाबहुवचने रूपमुभयतोदत इति ॥४३॥

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।
यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४ ॥

अण्डजाः पक्षिण इति ॥ अण्ड आदौ संभवन्ति ततो जायन्त इति एषां जन्मक्रमः । नक्राः कुम्भीराः । स्थलजानि कृकलासादीनि । औदकानि शङ्खादीनि ॥ ४४ ॥

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किंचिदीदृशम् ॥ ४५ ॥

स्वेदजमिति ॥ स्वेदः पार्थिवद्रव्याणां तापेन क्लेदः, ततो दंशमशकादि जायते । ऊष्मणश्च स्वेदहेतुतापादपि अन्यद्दंशादिसदृशं पुत्तिकापिपीलिकादि जायते ॥ ४५ ॥

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६ ॥

उद्भिज्जा इति ॥ उद्भेदनमुद्भित् । भावे क्विप् । ततो जायन्ते ऊर्ध्वं बीजं भूमिं च भित्त्वेत्युद्भिज्जा वृक्षाः; ते च द्विधा—केचिद्बीजादेव जायन्ते, केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षतां यान्ति । इदानीं येषां यादृशं कर्म तदुच्यते—ओषध्य इति ॥ ओषध्यो व्रीहियवादयः फलपाकेनैव नश्यन्ति बहुपुष्पफलयुक्ताश्च भवन्ति । 'ओषधि'शब्दादेव 'कृदिकारादक्तिनः' (ग. ५०) इति ङीपि दीर्घत्वे ओषध्य इति रूपम् ॥ ४६ ॥

---

१ एतच्च–'यथोल्बेनावृतो गर्भः' इत्यादिनोक्तं; ऐतरेयब्राह्मणेऽपि (१।३) 'उल्वं वा एतद्दीक्षितस्य यद्वास उल्बेनैवेनं' इत्युपक्रम्य 'उल्बाज्जरायु जरायुणैवैनं तत्प्रोर्णुवन्ति' इत्यादिना बहिर्वेष्टनसाम्यनिरूपणे स्पष्टीकृतमस्ति ।

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ ४७ ॥

अपुष्पा इति ॥ नास्य श्लोकस्याभिधानकोशवत्संज्ञासंज्ञिसंबन्धपरत्वम्, अप्रकृतत्वात् किंतु 'क्रमयोगं च जन्मनि' (१।४२) इति प्रकृतं तदर्थमिदमुच्यते। ये वनस्पतयस्तेषां पुष्पमन्तरेणैव फलजन्म, इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते तेभ्यः फलानीति। एवं वृक्षा उभयरूपाः। प्रथमान्तात्तसिः ॥ ४७ ॥

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः ।
बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ॥ ४८ ॥

गुच्छगुल्मं त्विति ॥ मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति, न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः। गुल्मा एकमूलाः संघातजाताः शरेक्षुप्रभृतयः। तृणजातय उलपाद्याः। प्रतानास्तन्तुयुक्तास्त्रपुषालाबूप्रभृतयः। वल्ल्यो गुडूच्यादयो या भूमेर्वृक्षमारोहन्ति। एतान्यपि बीजकाण्डरुहाणि। 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' (पा. १।२।६९) इति नपुंसकत्वम् ॥ ४८ ॥

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९ ॥

तमसेति ॥ एते वृक्षादयस्तमोगुणेन विचित्रदुःखफलेनाधर्मकर्महेतुकेन व्याप्ता अन्तश्चैतन्या भवन्ति। यद्यपि सर्वे चान्तरेव चेतयन्ते तथापि बहिर्व्यापारादिकार्यविरहात्तथा व्यपदिश्यन्ते। त्रिगुणारब्धत्वेऽपि चैषां तमोगुणबाहुल्यात्तथा व्यपदेशः। अत एव सुखदुःखसमन्विताः। सत्त्वस्यापि भावात्कदाचित्सुखलेशोऽपि जलधरजनितजलसंपर्कादेषां जायते ॥ ४९ ॥

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।
घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ ५० ॥

एतदन्ता इति ॥ स्थावर[1]पर्यन्ता ब्रह्मोपक्रमा गतय उत्पत्तयः कथिताः। भूतानां क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणप्रबन्धे दुःखबहुलतया भीषणे सदा विनश्वरे ५०

इत्थं सर्गमभिधाय प्रलयदशामाह—

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।
आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ५१ ॥

एवं सर्वमिति ॥ एवं उक्तप्रकारेण। इदं सर्वं स्थावरजङ्गमं जगत्स्रष्टा स प्रजापतिरचिन्त्यशक्तिरात्मनि शरीरत्यागरूपमन्तर्धानं कृतवान्। सृष्टिकालं प्रलयकालेन नाशयन्प्राणिनां कर्मवशेन पुनःपुनः सर्गप्रलयान्करोतीत्यर्थः ५१

---

१ स्थावराः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः, तत्पर्यन्ताः इति भावः.

अत्र हेतुमाह—

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ ५२ ॥

यदेति ॥ यदा स प्रजापतिर्जागर्ति सृष्टिस्थिती इच्छति तदेदं जगत् श्वासप्रश्वासाहारादिचेष्टां लभते। यदा स्वपिति निवृत्तेच्छो भवति शान्तात्मा उपसंहारमनाः तदेदं जगत्प्रलीयते ॥ ५२ ॥

पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—

तस्मिन्स्वपति सुस्थे तु कर्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥ ५३ ॥

तस्मिन्स्वपतीति ॥ तस्मिन्प्रजापतौ निवृत्तेच्छे सुस्थे उपसंहृतदेहमनोव्यापारे कर्मलब्धदेहाः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्यो देहग्रहणादिभ्यो निवर्तन्ते । मनः सर्वेन्द्रियसहितं वृत्तिरहितं भवति ॥ ५३ ॥

इदानीं महाप्रलयमाह—

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ।
तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४ ॥

युगपत्त्विति ॥ एकस्मिन्नेव काले यदा तस्मिन्परमात्मनि सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति तदायं सर्वभूतानामात्मा निर्वृतः निवृत्तजाग्रत्स्वप्नव्यापारः सुखं स्वपिति सुषुप्त इव भवति। यद्यपि नित्यज्ञानानन्दस्वरूपे परमात्मनि न सुष्वापस्तथापि जीवधर्मोऽयमुपचर्यते ॥ ५४ ॥

इदानीं प्रलयप्रसङ्गेन जीवस्योत्क्रमणमपि श्लोकद्वयेनाह—

तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः ।
न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः ॥ ५५ ॥

तमोऽयमिति ॥ अयं जीवस्तमो ज्ञाननिवृत्तिं प्राप्य बहुकालमिन्द्रियादिसहितस्तिष्ठति । न चात्मीयं कर्म श्वासप्रश्वासादिकं करोति तदा मूर्तितः पूर्वदेहादुत्क्रामति अन्यत्र गच्छति। लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उद्गमात्तद्गमनमप्युपपद्यते । तथा चोक्तं बृहदारण्यके (४।४।२)—'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति । प्राणा इन्द्रियाणि ॥ ५५ ॥

कदा देहान्तरं गृह्णातीत्यत आह—

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च ।
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ॥ ५६ ॥

यदाणुमात्रिक इति ॥ अणवो मात्राः पुर्यष्टकरूपा यस्य सोऽणुमात्रिकः ।

'पुर्यष्टक'शब्देन भूतादीन्यष्टावुच्यन्ते। तदुक्तं सनन्देन–'भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः। अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्टमृषिसत्तमैः॥' ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तम्—'पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते। तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु॥' यदाणुमात्रिको भूत्वा संपद्य स्थास्नु वृक्षादिहेतुभूतं, चरिष्णु मानुषादिकारणं बीजं प्रविशत्यधितिष्ठति तदा संसृष्टः पुर्यष्टकयुक्तो मूर्तिं स्थूलदेहान्तरं कर्मानुरूपं विमुञ्चति गृह्णाति॥ ५६॥

प्रासङ्गिकं जीवस्योत्क्रमणमभिधाय प्रकृतमुपसंहरति—

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम्।
संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः॥ ५७॥

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिति॥ स ब्रह्मा अनेन प्रकारेण स्वीयजाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं स्थावरजङ्गमं संजीवयति मारयति च। अजस्रं सततम्। अव्ययः अविनाशी॥ ५७॥

इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ मामेव स्वयमादितः।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन्॥ ५८॥

इदं शास्त्रमिति॥ असौ ब्रह्मा इदं शास्त्रं कृत्वा सृष्ट्यादौ मामेव विधिवच्छास्त्रोक्ताङ्गजातानुष्ठानेनाध्यापितवान्। अहं तु मरीच्यादीनध्यापितवान्॥ ननु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः? अत्र मेधातिथिः–शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थो विधिनिषेधसमूह उच्यते। तं ब्रह्मा मनुं ग्राहयामास। मनुस्तु तत्प्रतिपादकं ग्रन्थं कृतवानिति न विरोधः। अन्ये तु ब्रह्मकृतत्वेऽप्यस्य मनुना प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽर्थतश्च प्रकाशितत्वान्मानवव्यपदेशो वेदापौरुषेयत्वेऽपि काठकादिव्यपदेशवत्। इदं तूच्यते—ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनुरध्यापित आसीत्, ततस्तेन च स्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्रतिपादितमित्यविरोधः। तथा च नारदः 'शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थ' इति स्मरति स्म॥ ५८॥

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः।
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः॥ ५९॥

एतद्वोऽयमित्यादि॥ एतच्छास्त्रमयं भृगुः युष्माकमखिलं कथयिष्यति। यस्मादेषोऽशेषमेतन्मत्तोऽधीतवान्॥ ५९॥

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः।
तानब्रवीदृषीन्सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति॥ ६०॥

ततस्तथेति॥ स भृगुर्मनुना तथोक्तोऽयं श्रावयिष्यतीति, यस्मादेषोऽधि-

---

१ 'शतसाहस्रोऽयं ग्रन्थः प्रजापतिना कृतः, ततः स मन्वादिभिः क्रमेण संक्षिप्तः' इति नारदस्मृतिः।

जग इत्युक्तस्ततोऽनन्तरमनेकमुनिसंनिधौ गुरुसंभावनया प्रीतमनास्तानृषीन् प्रत्युवाच–'श्रूयताम्' इति ॥ ६० ॥

स्वायंभुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥६१॥

स्वायंभुवस्येति ॥ ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनोः षड्वंशप्रभवा अन्ये मनवः । एवं कार्यकारिणः स्वस्वकाले सृष्टिपालनादावधिकृताः स्वाः स्वाः प्रजा उत्पादितवन्तः ॥ ६१ ॥

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२ ॥

स्वारोचिषश्चेति ॥ एते भेदेन मनवः षट् नामतो निर्दिष्टाः ॥ ६२ ॥

स्वायंभुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः ।
स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ६३ ॥

स्वायंभुवेति ॥ स्वायंभुवमुखाः सप्तामी मनवः स्वीयस्वीयाधिकारकाले इदं स्थावरजङ्गममुत्पाद्य पालितवन्तः ॥ ६३ ॥

इदानीमुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादिकालपरिमाणपरिज्ञानायाह—

निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा, त्रिंशत्तु ताः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ॥ ६४ ॥

निमेषा दश चाष्टाविति ॥ अक्षिपक्ष्मणोः स्वाभाविकस्य उन्मेषस्य सहकारी निमेषः । तेऽष्टादश काष्ठा नाम कालः । त्रिंशच्च काष्ठाः कलासंज्ञकः । त्रिंशत्कलाः मुहूर्ताख्यः कालः । तावत्रिंशन्मुहूर्तान् अहोरात्रं कालं विद्यात् । तावत इति द्वितीयानिर्देशात् 'विद्यात्' इत्यध्याहारः ॥ ६४ ॥

अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥

अहोरात्रे इति ॥ मानुषदैवसंबन्धिनौ दिनरात्रिकालावादित्यः पृथक्करोति । तयोर्मध्ये भूतानां स्वप्नार्थं रात्रिर्भवति, कर्मानुष्ठानार्थं च दिनम् ॥ ६५ ॥

पित्र्ये रात्र्यहनी मासः, प्रविभागस्तु पक्षयोः ।
कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ६६ ॥

पित्र्ये इति ॥ मानुषाणां मासः पितॄणामहोरात्रे भवतः । तत्र पक्षद्वयेन विभागः–कर्मानुष्ठानाय कृष्णपक्षोऽहः, स्वापार्थं शुक्लपक्षो रात्रिः ॥ ६६ ॥

दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ ६७ ॥

दैवे रात्र्यहनी वर्षमिति ॥ मानुषाणां वर्षं देवानां रात्रिदिने भवतः। तयोरप्ययं विभागः–नराणामुदगयनं देवानामहः; तत्र प्रायेण दैवकर्मणामनुष्ठानं, दक्षिणायनं तु रात्रिः ॥ ६७ ॥

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।
एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ६८ ॥

ब्राह्मस्येति ॥ ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य यत्परिमाणं प्रत्येकं युगानां च कृतादीनां तत्क्रमेण समासतः संक्षेपतः शृणुत । प्रकृतेऽपि कालविभागे यद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य पृथक् प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थम् । वक्ष्यति च (१।७३) 'ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः' इति । तद्वेदनात्पुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ ६९ ॥

चत्वार्याहुरिति ॥ चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगकालं मन्वादयो वदन्ति तस्य तावद्वर्षशतानि संध्या संध्यांशश्च भवति । युगस्य पूर्वा संध्या, उत्तरश्च संध्यांशः । तदुक्तं विष्णुपुराणे–'तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते। संध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि यः ॥ संध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम । युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः ॥' वर्षसंख्या चेयं दिव्यमानेन, तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात् । 'दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥' इति विष्णुपुराणवचनाच्च ॥६९॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥

इतरेष्विति ॥ अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु संध्यासंध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति । तेनैवं संपद्यते–त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगं; तस्य त्रीणि वर्षशतानि संध्या संध्यांशश्च । एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरः, तस्य द्वे वर्षशते संध्या संध्यांशश्च । एवं वर्षसहस्रं कलिः, तस्यैकवर्षशतं संध्या संध्यांशश्च ॥ ७० ॥

यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥

यदेतदिति ॥ एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतन्मानुषं चतुर्युगं परिगणितं एत-

द्वेवानां युगमुच्यते । 'चतुर्युग'शब्देन संध्यासंध्यांशयोरप्राप्तिशङ्कायामाह—एतद्द्वादशसाहस्रमिति । स्वार्थेऽण् । चतुर्युगैरेव द्वादशसंख्यैर्दिव्यं युगमिति तु मेधातिथेर्भ्रमो नादर्तव्यः । मनुनानन्तरं दिव्ययुगसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात् । विष्णुपुराणे च मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माहःकीर्तनान्मानुषचतुर्युगेनैव दिव्ययुगानुगमनात् । तथा च विष्णुपुराणम्—'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिवसो मुने' ॥ ७१ ॥

दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ ७२ ॥

दैविकानामिति ॥ देवयुगानां सहस्रं ब्राह्मं दिनं ज्ञातव्यम् । सहस्रमेव रात्रिः । परिसंख्ययेति श्लोकपूरणोऽर्थानुवादः ॥ ७२ ॥

तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।
रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ७३ ॥

तद्वै युगेति ॥ युगसहस्रेणान्तः समाप्तिर्यस्य तद्ब्राह्ममहस्तत्परिमाणां च रात्रिं ये जानन्ति तेऽहोरात्रज्ञा इति स्तुतिरियम् । स्तुत्या च ब्राह्ममहोरात्रं ज्ञातव्यमिति विधिः परिकल्प्यते । अत एतत्पुण्यहेतुत्वात्पुण्यमिति विशेषणं कृतम् ॥ ७३ ॥

तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

तस्येति ॥ स ब्रह्मा तस्य पूर्वोक्तस्य स्वीयाहोरात्रस्य समाप्तौ प्रतिबुद्धो भवति । प्रतिबुद्धश्च स्वीयं मनः सृजति भूर्लोकादित्रयसृष्टये नियुङ्क्ते न तु जनयति । तस्य महाप्रलयानन्तरं जातत्वादनष्टत्वाच्च, अवान्तरप्रलये भूर्लोकादित्रयमात्रनाशात् सृष्ट्यर्थं मनोनियुक्तिरेव मनःसृष्टिः । तथा च पुराणे श्रूयते—'मनः सिसृक्षया युक्तं सर्गाय निदधे पुनः' इति । अथवा 'मनः'शब्दोऽयं महत्तत्त्वपर एव । यद्यपि तन्महाप्रलयानन्तरमुत्पन्नं, 'महान्तमेव च' (१।१८) इत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्ता, तथाप्यनुक्तं भूतानामुत्पत्तिक्रमं तद्गुणांश्च कथयितुं महाप्रलयानन्तरितामेव महदादिसृष्टिं भूतसृष्टिं च हिरण्यगर्भस्यापि परमार्थत्वात्तत्कर्तृतामनुवदति । एतेनेदमुक्तं भवति—ब्रह्मा महाप्रलयानन्तरितसृष्ट्यादौ परमात्मरूपेण महदादितत्त्वानि जगत्सृष्ट्यर्थं सृजति । अत एव शेषे वक्ष्यति (१।७८) 'इत्येषा सृष्टिरादितः' इति । अवान्तरप्रलयानन्तरं तु मनःप्रभृतिसृष्टावभिधानक्रमेणैव प्राथम्यप्राप्तिः 'इत्येषा सृष्टिरादितः' इति निष्प्रयोजनोऽनुवादः स्यात् ॥ ७४ ॥

---

१ अवान्तरप्रलय-महाप्रलयत्वेन प्रलयस्य द्वैविध्यम्, तत्राद्ये मनसो हि पूर्वमेवोत्पन्नत्वान्न तत्रान्तर्भावत्वं; द्वितीयपक्षे तु मनोहेतुत्वान्महत्तत्त्वमेव मन इति सर्वमनवद्यम् ।

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः ॥ ७५ ॥

मनः सृष्टिमिति ॥ मनो महान् सृष्टिं करोति । परमात्मनः स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं तस्मादाकाशमुत्पद्यते । तच्च पूर्वोक्तानुसारादहंकारतन्मात्रक्रमेणाकाशस्य शब्दं गुणं विदुर्मन्वादयः ॥ ७५ ॥

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।
बलवाञ्जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥ ७६ ॥

आकाशादिति ॥ आकाशात्तु विकारजनकात्सुरभ्यसुरभिगन्धवहः पवित्रो बलवांश्च वायुरुत्पद्यते । स च स्पर्शाख्यगुणवान्मन्वादीनां संमतः ॥ ७६ ॥

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् ।
ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७ ॥

वायोरपीति ॥ वायोरपि तेज उत्पद्यते । विरोचिष्णु परप्रकाशकं तमोनाशनं भास्वत्प्रकाशकम् । तच्च गुणरूपमभिधीयते ॥ ७७ ॥

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥ ७८ ॥

ज्योतिषश्चेति ॥ तेजस आप उत्पद्यन्ते । ताश्च रसगुणयुक्ताः । अद्भ्यो गन्धगुणयुक्ता भूमिरित्येषा महाप्रलयानन्तरसृष्ट्यादौ भूतसृष्टिः । तैरेव भूतैरवान्तरप्रलयानन्तरमपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम् ॥ ७८ ॥

यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् ।
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७९ ॥

यत्प्रागिति ॥ यत्पूर्वं द्वादशवर्षसहस्रपरिमाणं संध्यासंध्यांशसहितं मनुष्याणां चतुर्युगं देवानामेकं युगमुक्तं तदेकसप्ततिगुणितं मन्वन्तराख्यः काल इह शास्त्रेऽभिधीयते । तत्रैकस्य मनोः सर्गाद्यधिकारः ॥ ७९ ॥

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च ।
क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥ ८० ॥

मन्वन्तराणीति ॥ यद्यपि चतुर्दशमन्वन्तराणि पुराणेषु परिगण्यन्ते, तथापि सर्गप्रलयानामानन्त्यादसंख्यानि । आवृत्त्या सर्गः संहारश्चासंख्यः । एतत्सर्वं क्रीडन्निव प्रजापतिः पुनः पुनः कुरुते । सुखार्था हि प्रवृत्तिः क्रीडा । तस्य चाप्तकामत्वान्न सुखार्थितेति 'इव'शब्दः प्रयुक्तः । परमे स्थानेऽनावृत्त-

लक्षणे तिष्ठतीति परमेष्ठी। प्रयोजनं विना परमात्मनः सृष्ट्यादौ कथं प्रवृत्तिरिति चेद्,–लीलयैव, एवंस्वभावत्वादित्यर्थः। व्याख्यातुरिव करताडनादौ; तथा च शारीरकसूत्रं (ब्र.सू.२।१।३३)–'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति ॥८०॥

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे।
नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्प्रति वर्तते ॥ ८१ ॥

चतुष्पात्सकलो धर्म इति ॥ सत्ययुगे सकलो धर्मश्चतुष्पात् सर्वाङ्गसंपूर्ण आसीत्। धर्मे मुख्यपादासंभवात् 'वृषो हि भगवान्धर्मः' इत्याद्यागमे वृषत्वेन कीर्तनात्तस्य पादचतुष्टयेन संपूर्णत्वात्सत्ययुगेऽपि धर्माणां सर्वैरङ्गैः समग्रत्वात्संपूर्णत्वपरोऽयं 'चतुष्पात्'शब्दः। अथवा 'तपः परम्' (१।८६) इत्यत्र मनुनैव तपोज्ञानयज्ञदानानां चतुर्णां कीर्तनात्तस्य पादचतुष्टयेन संपूर्णत्वात्पादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्रा इत्यर्थः। तथा सत्यं च कृतयुगमासीत्। सकलधर्मश्रेष्ठत्वात्सत्यस्य पृथग्ग्रहणम्। तथा न शास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादेरागम उत्पत्तिर्मनुष्यान्प्रति संपद्यते ॥ ८१ ॥

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः।
चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२ ॥

इतरेष्विति ॥ सत्ययुगादन्येषु त्रेतादिषु आगमादधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात्तस्यैव पूर्वश्लोके प्रकृतत्वात्। आगमाद्वेदादिति तु गोविन्दराजो मेधातिथिश्च। धर्मो यागादिः यथाक्रमं प्रतियुगं पादं पादमवरोपितो हीनः कृतस्तथा धनविद्यार्जितोऽपि यो धर्मः प्रचरति, सोऽपि चौर्यासत्यच्छद्मभिः प्रतियुगं पादशो ह्रासाद्यपगच्छति। त्रेतादियुगैः सह चौरिकानृतच्छद्मनां न यथासंख्यम्। सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात् ॥ ८२ ॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः।
कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः ॥ ८३ ॥

अरोगा इति ॥ रोगनिमित्ताधर्माभावादरोगाः सर्वसिद्धकाम्यफलाः प्रतिबन्धकाधर्माभावाच्चतुर्वर्षशतायुष्टं च स्वाभाविकम्। अधिकायुःप्रापकधर्मवशादधिकायुषोऽपि भवन्ति। तेन 'दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमचीकरत्' इत्याद्यविरोधः। 'शतायुर्वै पुरुषः' इत्यादिश्रुतौ तु शतशब्दो बहुत्वपरः कलिपरो वा। एवंरूपा मनुष्याः कृते भवन्ति। त्रेतादिषु पुनः पादं पादमायुरल्पं भवतीति ॥ ८३ ॥

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम्।
फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

वेदोक्तमायुरिति ॥ 'शतायुर्वै पुरुषः' इत्यादि वेदोक्तमायुः, कर्मणां च

काम्यानां फलविषयाः प्रार्थनाः, ब्राह्मणादीनां च शापानुग्रहक्षमत्वादिप्रभावा युगानुरूपेण फलन्ति ॥ ८४ ॥

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥ ८५ ॥

अन्य इति ॥ कृतयुगेऽन्ये धर्मा भवन्ति । त्रेतादिष्वपि युगापचयानुरूपेणाधर्मवैलक्षण्यम् ॥ ८५ ॥

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८६ ॥

तपः परमिति ॥ यद्यपि तपःप्रभृतीनि सर्वाणि सर्वयुगेष्वनुष्ठेयानि तथापि सत्ययुगे तपः प्रधानं महाफलमिति ज्ञाप्यते । एवमात्मज्ञानं त्रेतायुगे, द्वापरे यज्ञः, दानं कलौ ॥ ८६ ॥

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः ।
मुखबाहूरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ॥ ८७ ॥

सर्वस्यास्येति ॥ स ब्रह्मा महातेजा अस्य सर्गस्य समग्रस्य 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' (३।७६) इति न्यायेन रक्षार्थं मुखादिजातानां ब्राह्मणादीनां विभागेन कर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि निर्मितवान् ॥ ८७ ॥

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८ ॥

अध्यापनमिति ॥ अध्यापनादीनामिह सृष्टिप्रकरणे सृष्टिविशेषतयाभिधानविधिस्तेषामुत्तरत्र भविष्यति । अध्यापनादीनि षट् कर्माणि ब्राह्मणानां कल्पितवान् ॥ ८८ ॥

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८९ ॥

प्रजानामिति ॥ प्रजारक्षणादीनि क्षत्रियस्य कर्माणि कल्पितवान् । विषयेषु गीतनृत्यवनितोपभोगादिष्वप्रसक्तिस्तेषां पुनरनासेवनम् । समासतः संक्षेपेण ॥ ८९ ॥

पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ ९० ॥

पशूनामिति ॥ पशूनां पालनादीनि वैश्यस्य कल्पितवान् । वणिक्पथं स्थलजलादिना वाणिज्यम् । कुसीदं वृद्ध्या धनप्रयोगः ॥ ९० ॥

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ ९१ ॥

एकमेव त्विति ॥ प्रभुर्ब्रह्मा शूद्रस्य ब्राह्मणादिवर्णत्रयपरिचर्यात्मकं कर्म निर्मितवान् । एकमेवेति प्राधान्यप्रदर्शनार्थम् । दानादेरपि तस्य विहितत्वात् । अनसूयया गुणानिन्दया ॥ ९१ ॥

इदानीं प्राधान्येन सर्गरक्षणार्थत्वाद्ब्राह्मणस्य तदुपक्रमधर्माभिधानत्वाच्चास्य शास्त्रस्य, ब्राह्मणस्य स्तुतिमाह—

ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।
तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयंभुवा ॥ ९२ ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ सर्वत एव पुरुषो मेध्यः, नाभेरूर्ध्वमतिशयेन मेध्यः, ततोऽपि मुखस्य मेध्यतमत्वं ब्रह्मणोक्तम् ॥ ९२ ॥

ततः किमत आह—

उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३ ॥

उत्तमाङ्गोद्भवादिति ॥ उत्तमाङ्गं मुखं, तदुद्भवत्वात् क्षत्रियादिभ्यः पूर्वोत्पन्नत्वादध्यापनव्याख्यानादिना युक्तस्यातिशयेन वेदधारणात्सर्वस्यास्य जगतो धर्मानुशासनेन ब्राह्मणः प्रभुः । 'संस्कारस्य विशेषात्तु वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः' ॥ ९३ ॥

कस्योत्तमाङ्गादयमुद्भूत इत्यत आह—

तं हि स्वयंभूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत् ।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ९४ ॥

तं हि स्वयंभूरिति । तं ब्राह्मणं ब्रह्मा आत्मीयमुखाद्दैवपित्र्ये हविःकव्ये वहनाय तपः कृत्वा सर्वस्य जगतो रक्षायै च क्षत्रियादिभ्यः प्रथमं सृष्टवान् ॥ ९४ ॥

पूर्वोक्तहव्यकव्यवहनं स्पष्टयति—

यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥ ९५ ॥

यस्यास्येनेति ॥ यस्य विप्रस्य मुखेन श्राद्धादौ सर्वदा देवा हव्यानि पितरश्च कव्यानि भुञ्जते ततोऽन्यत्प्रकृष्टतमं भूतं किं भवेत् ॥ ९५ ॥

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९६ ॥

भूतानामिति ॥ भूतारब्धानां स्थावरजङ्गमानां मध्ये प्राणिनः कीटादयः श्रेष्ठाः, कदाचित्सुखलेशात्; तेषामपि बुद्धिजीविनः सार्थनिरर्थदेशोपसर्पणापसर्पणकारिणः पश्वादयः। तेभ्योऽपि मनुष्याः, प्रकृष्टज्ञानसंबन्धात्। तेभ्योऽपि ब्राह्मणाः, सर्वपूज्यत्वादपवर्गाधिकारयोग्यत्वाच्च ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७ ॥

ब्राह्मणेषु चेति ॥ ब्राह्मणेषु तु मध्ये विद्वांसो महाफलज्योतिष्टोमादिकर्माधिकारित्वात्; तेभ्योऽपि कृतबुद्धयः अनागतेऽपि कृतं मयेति बुद्धिर्येषाम्। शास्त्रोक्तानुष्ठानेषूत्पन्नकर्तव्यताबुद्धय इत्यर्थः; तेभ्योऽपि अनुष्ठातारः। हिताहितप्राप्तिपरिहारभागित्वात्। तेभ्योऽपि ब्रह्मविदः, मोक्षलाभात् ॥ ९७ ॥

उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८ ॥

उत्पत्तिरेवेति ॥ ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमविनाशि। यस्मादसौ धर्मार्थं जातः धर्मानुगृहीतात्मज्ञानेन मोक्षाय संपद्यते ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ९९ ॥

ब्राह्मण इति ॥ यस्माद्ब्राह्मणो जायमानः पृथिव्यामधि उपरि भवति। श्रेष्ठ इत्यर्थः। सर्वभूतानां धर्मसमूहरक्षायै प्रभुः। ब्राह्मणोपदिष्टत्वात्सर्वधर्माणाम् ॥ ९९ ॥

सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतीगतम् ।
श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १०० ॥

सर्वं स्वमिति ॥ यत्किंचिज्जगद्वर्ति धनं तद्ब्राह्मणस्य स्वमिति स्तुत्योच्यते। स्वमिव स्वं, न तु स्वमेव। ब्राह्मणस्यापि मनुना स्तेयस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तस्माद्ब्रह्ममुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया सर्वं ब्राह्मणोऽर्हति सर्वग्रहणयोग्यो भवत्येव। वै अवधारणे ॥ १०० ॥

स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥ १०१ ॥

स्वमेवेति ॥ यत्परस्याप्यन्नं ब्राह्मणो भुङ्क्ते, परस्य च वस्त्रं परिधत्ते, परस्य

गृहीत्वान्यस्मै ददाति तदपि ब्राह्मणस्य स्वमेव । पूर्ववत्स्तुतिः । एवं सति ब्राह्मणस्य कारुण्यादन्ये भोजनादि कुर्वन्ति ॥ १०१ ॥

इदानीं प्रकृष्टब्राह्मणकर्माभिधायकतया शास्त्रप्रशंसां प्रक्रमते—

तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।
स्वायंभुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

तस्य कर्मविवेकार्थमिति ॥ ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च स्वायंभुवो ब्रह्मपुत्रो धीमान् सर्वविषयज्ञानवान्मनुरिदं शास्त्रं विरचितवान् ॥ १०२ ॥

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केनचित् ॥ १०३ ॥

विदुषेति ॥ एतच्छास्त्राध्ययनफलज्ञेन ब्राह्मणेन एतस्य शास्त्रस्य व्याख्यानाध्यापनोचितं प्रयत्नतोऽध्ययनं कर्तव्यं, शिष्येभ्यश्चेदं व्याख्यातव्यं; नान्येन क्षत्रियादिना । अध्ययनमात्रं तु व्याख्यानाध्यापनरहितं क्षत्रियवैश्ययोरपि 'निषेकादिश्मशानान्तैः' (२।१६) इत्यादिना विधास्यते । अनुवादमात्रमेतदिति मेधातिथिमतम् । तन्न मनोहरम्; द्विजैरध्ययनं ब्राह्मणेनैवाध्यापनव्याख्याने इत्यस्यालाभात् । यत्तु 'अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः' (१०।१) इत्यादि तद्वेदविषयमिति वक्ष्यति । विप्रेणैवाध्यापनमिति विधानेन संभवत्यप्यनुवादत्वमस्येति वृथा मेधातिथेर्ग्रहः ॥ १०३ ॥

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४ ॥

इदं शास्त्रमिति ॥ इदं शास्त्रं पठन्नेतदीयमर्थं ज्ञात्वा शंसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतः मनोवाक्कायसंभवैः पापैर्न संबध्यते ॥ १०४ ॥

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् ।
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ १०५ ॥

पुनातीति ॥ इदं शास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते । अपाङ्क्तयोपहतां पङ्क्तिमानुपूर्व्या निविष्टजनसमूहं पवित्रीकरोति । वंशभवांश्च सप्त परान्पित्रादीन्, अवरांश्च पुत्रादीन् । पृथिवीमपि सर्वां सकलधर्मज्ञतया पात्रत्वेन ग्रहीतुं योग्यो भवति ॥ १०५ ॥

इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्धनम् ।
इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६ ॥

इदमिति ॥ अभिप्रेतार्थस्याविनाशः स्वस्ति, तस्यायनं प्रापकम्; एतच्छास्त्र-

पाठा०—1 शेषाणां चानुपूर्वशः. 2 °स्यं सततं°.

स्वाध्ययनं स्वस्त्ययनं जपहोमादिबोधकत्वाच्च श्रेष्ठं स्वस्त्ययनान्तरात्प्रकृष्टं बुद्धिविवर्धनम्। एतच्छास्त्राभ्यासेनाशेषविधिनिषेधपरिज्ञानात्। यशसे हितं यशस्यं विद्वत्तया ख्यातिलाभात्परं प्रकृष्टम्। निःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्योपायोपदेशकत्वात् ॥ १०६ ॥

अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम्।
चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥ १०७ ॥

अस्मिन्धर्म इति ॥ अस्मिन्कात्स्न्र्येन धर्मोऽभिहित इति शास्त्रप्रशंसा। कर्मणां च विहितनिषिद्धानामिष्टानिष्टफले। वर्णचतुष्टयस्यैव पुरुषधर्मरूप आचारः शाश्वतः पारम्पर्यागतः। धर्मत्वेऽप्याचारस्य प्राधान्यख्यापनाय पृथङ्निर्देशः ॥ १०७ ॥

प्राधान्यमेव स्पष्टयति—

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च।
तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः ॥ १०८ ॥

आचार इति ॥ युक्तो यत्नवान् आत्महितेच्छुः। सर्वस्यात्मास्तीति आत्मशब्देन आत्महितेच्छा लक्ष्यते ॥ १०८ ॥

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते।
आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाग्भवेत्[1] ॥ १०९ ॥

आचारादिति ॥ आचाराद्विच्युतो विप्रो न वैदिकं फलं लभेत्। आचारयुक्तः पुनः समग्रफलभाग्भवति ॥ १०९ ॥

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम्।
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ॥ ११० ॥

एवमिति ॥ उक्तप्रकारेणाचाराद्धर्मप्राप्तिमृषयो बुद्ध्वा तपसश्चान्द्रायणादेः समग्रस्य कारणमाचारमनुष्ठेयतया गृहीतवन्तः। उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्याचारस्येह स्तुतिः शास्त्रस्तुत्यर्था ॥ ११० ॥

इदानीं शिष्यस्य सुखप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणार्थानुक्रमणिकामाह—

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च।
व्रतचर्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११ ॥

जगतश्च समुत्पत्तिमिति ॥ 'पाषण्डगणधर्मांश्च' (१।११८) इत्यन्तं जगदुत्पत्तिर्यथोक्ता। ब्राह्मणस्तुतिश्च सर्गरक्षार्थत्वेन। ब्राह्मणस्य शास्त्रस्तुत्या-

पाठा०—1 °भाक् स्मृतः.

दिकं च सृष्टावेवान्तर्भवति । एतत्प्रथमाध्यायप्रमेयम् । संस्काराणां जातकर्मादीनां विधिमनुष्ठानम् । ब्रह्मचारिणो व्रताचरणम् । उपचारं च गुर्वादीनामभिवादनोपासनादि । 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' (कौ. प. ३६) इत्येकवद्भावः । एतद्द्वितीयाध्यायप्रमेयम् । स्नानं गुरुकुलान्निवर्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य प्रकृते विधानम् ॥ १११ ॥

दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् ।
महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम् ॥ ११२ ॥

दाराधिगमनमिति ॥ दाराधिगमनं विवाहः, तद्विशेषाणां ब्राह्मादीनां च लक्षणम् । महायज्ञाः पञ्च वैश्वदेवादयः । श्राद्धस्य विधिः शाश्वतः प्रतिसर्गमनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः । एष तृतीयाध्यायार्थः ॥ ११२ ॥

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥११३॥

वृत्तीनामिति ॥ वृत्तीनां जीवनोपायानां ऋतादीनां लक्षणम् । स्नातकस्य गृहस्थस्य व्रतानि नियमाः । एतच्चतुर्थाध्यायप्रमेयम् । भक्ष्यं दध्यादि, अभक्ष्यं लशुनादि । शौचं मरणादौ ब्राह्मणादेर्दशाहादिना । द्रव्याणां शुद्धिमुदकादिना ॥ ११३ ॥

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च ।
राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४ ॥

स्त्रीधर्मयोगमिति ॥ स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मोपायं एतत्पाञ्चमिकम् । तापस्यं तपसे वानप्रस्थाय हितं तस्य धर्मम् । मोक्षहेतुत्वान्मोक्षं यतिधर्मम् । यतिधर्मत्वेऽपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यज्ञापनार्थः । एष षष्ठाध्यायार्थः । राज्ञोऽभिषिक्तस्य सर्वो दृष्टादृष्टार्थो धर्मः । एष सप्तमाध्यायार्थः । कार्याणामृणादीनामर्थिप्रत्यर्थिसमर्पितानां विनिर्णयो विचार्य तत्त्वनिर्णयः ॥ ११४ ॥

साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ।
विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥ ११५ ॥

साक्षीति ॥ साक्षिणां च प्रश्ने यद्विधानम् । व्यवहाराङ्गत्वेऽपि साक्षिप्रश्नस्य विधाननिर्णयोपायत्वात्पृथङ्निर्देशः । एतदाष्टमिकम् । स्त्रीपुंसयोर्भार्यापत्योः सन्निधावसन्निधौ च धर्मानुष्ठानं, ऋक्थभागस्य च धर्मम् । यद्यपि ऋक्थभागोऽपि 'कार्याणां च विनिर्णयम्' (१।११४) इत्यनेनैव प्राप्तस्तथाप्यध्यायभेदात्पृथङ्निर्देशः । द्यूतविषयो विधिर्द्यूतशब्देनोच्यते । कण्टकानां चौरादीनां शोधनं निरसनम् ॥ ११५ ॥

वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम् ।
आपद्धर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ ११६ ॥

वैश्यशूद्रोपचारं चेति ॥ वैश्यशूद्रोपचारं स्वधर्मानुष्ठानम् । एतन्नवमे । एवं संकीर्णानां अनुलोमप्रतिलोमजानामुत्पत्तिं, आपदि च जीविकोपदेशं आपद्धर्मम् । एतद्दशमे । प्रायश्चित्तविधिमेकादशे ॥ ११६ ॥

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसंभवम् ।
निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

संसारगमनमिति ॥ संसारगमनं देहान्तरप्राप्तिरूपं उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं शुभाशुभकर्महेतुकम् । निःश्रेयसमात्मज्ञानं सर्वोत्कृष्टमोक्षलक्षणस्य श्रेयोहेतुत्वात् । कर्मणां च विहितनिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७ ॥

देशधर्माञ्जातिधर्मान्कुलधर्मांश्च शाश्वतान् ।
पाषण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥ ११८ ॥

देशधर्मानिति ॥ प्रतिनियतदेशेऽनुष्ठीयमाना देशधर्माः, ब्राह्मणादिजातिनियता जातिधर्माः, कुलविशेषाश्रयाः कुलधर्माः, वेदबाह्यागमसमाश्रया प्रतिषिद्धव्रतचर्या पाषण्डं, तद्योगात्पुरुषोऽपि पाषण्डः, तन्निमित्ता ये धर्माः 'पाषण्डिनो विकर्मस्थान्' (४।३०) इत्यादयः, तेषां पृथग्धर्मानभिधानात् । गणः समूहो वणिगादीनाम् ॥ ११८ ॥

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।
तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥ ११९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यथेदमिति ॥ पूर्वं मया पृष्टो मनुर्यथेदं शास्त्रमभिहितवांस्तथैवान्यूनानतिरिक्तं मत्सकाशाच्छृणुतेति ऋषीणां श्रद्धातिशयार्थं पुनरभिधानम् ॥ ११९ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः २

प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानाय जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मज्ञानाङ्गभूतं संस्कारादिरूपं धर्मं प्रतिपिपादयिषुर्धर्मसामान्यलक्षणं प्रथममाह—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ १ ॥

विद्वद्भिरिति ॥ विद्वद्भिर्वेदविद्भिः सद्भिर्धार्मिकैः रागद्वेषशून्यैरनुष्ठितो

हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यनेन श्रेयःसाधनमभिहितम् । तत्र हि स्वरसान्मनोऽभिमुखीभवति । वेदविद्भिर्ज्ञात इति विशेषणोपादानसामर्थ्याज्ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितम् । 'खड्गधारिणा हतः' इत्युक्ते धृतखड्गस्यैव हनने प्राधान्यम् । अतो 'वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः' इत्युक्तम् । एवंविधो यो धर्मस्तं निबोधत । उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः—'वेदविद्भिर्ज्ञात इति प्रयुञ्जानो विशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्मनुः ॥ हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् । श्रेयःसाधनमित्याह तत्र ह्यभिमुखं मनः ॥ वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्म इत्यतः । मनूक्तमेव मुनयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणम् ॥' अत एव हारीतः (१।१)—'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको धर्मः । श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च' इति । भविष्यपुराणे—'धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् । स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥ अस्य सम्यगनुष्ठानात्स्वर्गो मोक्षश्च जायते । इह लोके सुखैश्वर्यमतुलं च खगाधिप ॥' श्रेयःसाधनमित्यर्थः । जैमिनिरपीदं धर्मलक्षणमसूत्रयत्—'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (जै. सू. १।१।२) इति । उभयं चोदनया लक्ष्यते-अर्थः श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादिः, अनर्थः प्रत्यवायसाधनं श्येनादिः । तत्र वेदप्रमाणकं श्रेयःसाधनं ज्योतिष्टोमादि धर्म इति सूत्रार्थः । स्मृत्यादयोऽपि वेदमूलत्वेनैव धर्मे प्रमाणमिति दर्शयिष्यामः । गोविन्दराजस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यन्तःकरणविचिकित्साशून्य इति व्याख्यातवान् । तन्मते वेदविद्भिरनुष्ठितः संशयरहितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात् । एवं च दृष्टार्थग्रामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विचक्षणा न श्रद्दधते । मेधातिथिस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्याय, अथवा हृदयं वेदः, स ह्यधीतो भावनारूपेण हृदयस्थितो हृदयमित्युच्यत इत्युक्तवान् ॥ १ ॥

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।
काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २ ॥

कामात्मतेति ॥ फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मता । सा न प्रशस्ता, बन्धहेतुत्वात् । स्वर्गादिफलाभिलाषेण काम्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवन्ति । नित्यनैमित्तिकानि त्वात्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पन्ते । न पुनरिच्छामात्रमनेन निषिध्यते । तदाह—न चैवेहास्त्यकामतेति । यतो वेदस्वीकरणं वैदिकसकलधर्मसंबन्धश्चेच्छाविषय एव ॥ २ ॥

---

१ चोदनेति प्रवर्तकशब्दनाम, लक्ष्यते ज्ञायत इति लक्षणम्, यथा धूमेन वह्निर्लक्ष्यत इति वह्निज्ञाने लक्षणं धूमः तद्वद्धर्मज्ञाने लक्षणं चोदना; इत्थं च चोदनैव लक्षणं करणं यद्विषयकज्ञानस्य तत्त्वे सति अर्थत्वं लक्षणं; अर्थत्वं च सुखाधिकदुःखाजनकत्वमित्याशयः ।

अत्रोपपत्तिमाह—

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः ।
व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ॥ ३ ॥

संकल्पमूल इति ॥ अनेन कर्मणेदमिष्टं फलं साध्यत इत्येवंविषया बुद्धिः संकल्पः, तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्निच्छा जायते, तदर्थं प्रयत्नं कुरुते चेत्येवं यज्ञाः संकल्पप्रभवाः, व्रतानि, यमरूपाश्च धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्व इत्यनेन पदेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव जायन्ते । इच्छामन्तरेण तान्यपि न संभवन्तीत्यर्थः । गोविन्दराजस्तु व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि, यमधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ॥ ३ ॥

अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति—

अकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् ।
यद्यद्धि कुरुते किंचित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ ४ ॥

अकामस्येति ॥ लोके या काचिद्भोजनगमनादिक्रिया साप्यनिच्छतो न कदाचिद्दृश्यते । ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद्यत्पुरुषः कुरुते तत्तदिच्छाकार्यम् ॥ ४ ॥

संप्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति—

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।
यथासंकल्पितांश्चेह सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ५ ॥

तेषु सम्यग्वर्तमान इति ॥ नात्रेच्छा निषिध्यते किंतु शास्त्रोक्तकर्मसु सम्यग्वृत्तिर्विधीयते । बन्धहेतुफलाभिलाषं विना शास्त्रीयकर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्यग्वर्तमानोऽमरलोकताममरधर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति । मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाभूतश्च सर्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्वानभिलषितान्प्राप्नोति । तथा च छान्दोग्ये (८।२।१)–'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादि ॥ ५ ॥

इदानीं धर्मप्रमाणान्याह—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६ ॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति ॥ वेदः ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणः, स सर्वो विध्यर्थवादमन्त्रात्मा धर्मे मूलं प्रमाणम् । अर्थवादानामपि विध्येकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मे प्रामाण्यात् । यदाह जैमिनिः (जै. सू. १।२।७)–'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः'[1] । मन्त्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैक-

---

१ विधिविषयाणां 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इति विहितवायुदेवतादीनां स्तुतिसापेक्षेण विधिना वाक्यैकवाक्यत्वाद्विधेयं स्तुवन्तोऽर्थवादा धर्मे प्रमाणानि स्युरिति जैमिनिसूत्राशयः ।

वाक्यतयैव धर्मे प्रामाण्यं, प्रयोगकाले चानुष्ठेयस्मारकत्वं, वेदस्य च धर्मे प्रामाण्यं यथानुभवकरणत्वरूपं न्यायसिद्धम्। स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थमनूद्यते। मन्वादीनां च वेदविदां स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम्। वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्वेदमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिमतम्। शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम्। तदाह हारीतः–'ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम्'। गोविन्दराजस्तु शीलं रागद्वेषपरित्याग इत्याह। आचारः कम्बलवल्कलाद्याचरणरूपः, साधूनां धार्मिकाणां आत्मतुष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थविषया धर्मे प्रमाणम्। तदाह गर्गः—'वैकल्पिके आत्मतुष्टिः प्रमाणम्' ॥ ६ ॥

वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह—

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७ ॥

यः कश्चिदिति ॥ यः कश्चित्कस्यचिद्ब्राह्मणादेर्मनुना धर्म उक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः। यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ मनुः सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपठ्यमानवेदार्थं सम्यग्ज्ञाता लोकहितायोपनिबद्धवान्। गोविन्दराजस्तु 'सर्वज्ञानमयः' इत्यस्य सर्वज्ञानारब्ध इव वेद इति वेदविशेषणतामाह ॥ ७ ॥

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा।
श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान्स्वधर्मे निविशेत वै ॥ ८ ॥

सर्वं त्विति ॥ सर्वं शास्त्रजातं वेदार्थावगमोचितं ज्ञानं मीमांसाव्याकरणादिकं ज्ञानमेव चक्षुस्तेन निखिलं तद्विशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य स्वधर्मेऽवतिष्ठेत ॥ ८ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ९ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितमिति ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्मानव इहलोके धार्मिकत्वेनानुषङ्गिकीं कीर्तिं परलोके च धर्मफलमुत्कृष्टं स्वर्गापवर्गादिसुखरूपं प्राप्नोति। अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥ १० ॥

श्रुतिस्त्विति ॥ लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसंबन्धानुवादोऽयं श्रुतिस्मृत्योः

---

१ पद्मपुराणे तु (उ. अ. ४३) स्मृतेः सात्त्विक-राजस-तामसभेदेन त्रैविध्यमुक्तम्—'वासिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा। भारद्वाजं काश्यपं च सात्त्विक्यो मुक्तिदाः शुभाः' इत्यादिभिः।

प्रतिकूलतर्केणामीमांस्यत्वविधानार्थं, स्मृतेः श्रुतितुल्यत्वबोधनेनाचारादिभ्यो बलवत्त्वप्रतिपादनार्थं च । तेन स्मृतिविरुद्धाचारो हेय इत्यस्य फलम्। श्रुतिर्वेदः, मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः, ते उभे प्रतिकूलतर्कैर्न विचारयितव्ये; यतस्ताभ्यां निःशेषेण धर्मो बभौ प्रकाशतां गतः ॥ १० ॥

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

योऽवमन्येतेति ॥ यः पुनस्ते द्वे श्रुतिस्मृती द्विजोऽवमन्येत स शिष्टैर्द्विजानुष्ठेयाध्ययनादिकर्मणो निःसार्यः । पूर्वश्लोके सामान्येनामीमांस्ये इति मीमांसानिषेधादनुकूलमीमांसापि न प्रवर्तनीयेति भ्रमो मा भूदिति विशेषयति—'हेतुशास्त्राश्रयात्' । वेदवाक्यमप्रमाणं वाक्यत्वात् विप्रलम्भकवाक्यवदित्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन चार्वाकादिनास्तिक इव नास्तिकः । यतो वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥

इदानीं शीलस्याचार एवान्तर्भावसंभवाद्वेदमूलतैव तत्रं न स्मृतिशीलादिप्रकारनियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह—

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

वेद इति ॥ वेदो धर्मप्रमाणं, स क्वचित्प्रत्यक्षः क्वचित्स्मृत्यानुमित इत्येवं तात्पर्यं नतु प्रमाणपरिगणने । अत एव 'श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं' (२।९) इत्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् । सदाचारः शिष्टाचारः । स्वस्य चात्मनः प्रियमात्मतुष्टिः ॥ १२ ॥

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३ ॥

अर्थकामेष्विति ॥ अर्थकामेष्वसक्तानामर्थकामलिप्साशून्यानां धर्मोपदेशोऽयम् । ये त्वर्थकामसमीहया लोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः । धर्मं च ज्ञातुमिच्छतां प्रकृष्टं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीय इति भावः । अत एव जाबालः—'श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सता ॥' भविष्यपुराणेऽप्युक्तम्—'श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना' । जैमिनिरप्याह (जै. न्या. सू. १।३।३)—'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्'। श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यमप्रमाणमनादरणीयम् । असति विरोधे मूलवेदानुमानमित्यर्थः ॥ १३ ॥

---

१ 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इति स्मृतिः 'औदुम्बरी स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति श्रुतिविरुद्धा; पक्षे श्रुतेर्बाधिका संकोचिका वा सती धर्मे प्रमाणं स्मृतित्वात् इति विरोधः, तथा विरोधेऽप्युपलभ्यमानश्रुतिविरोधेऽनपेक्ष्यं स्मृतिप्रामाण्यमनादरणीयं, कल्प्यश्रुत्यपेक्षया प्रत्यक्षश्रुतेर्बलवत्त्वेन बाधासंभवादिति भावः ।

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।
उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ १४ ॥

श्रुतिद्वैधं त्विति ॥ यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैधं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र द्वावपि धर्मौ मनुना स्मृतौ । तुल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च विरोधाभावः । यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक् समीचीनौ द्वावपि तौ धर्मावुक्तौ । समानन्यायतया स्मृत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्रकृतोपयोगः तुल्यबलत्वाविशेषात् । तदाह गौतमः—'तुल्यबलविरोधे विकल्पः' ॥ १४ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

उदितेऽनुदिते चैवेति ॥ सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः 'समयाध्युषित'शब्देनोच्यते । उदयात्पूर्वमरुणकिरणवान्प्रविरलतारकोऽनुदितकालः । परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेनाग्निहोत्रहोमः प्रवर्तते । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगात् 'यज्ञ'शब्दोऽत्र गौणः । 'उदिते होतव्यम्' इत्यादिका वैदिकी श्रुतिः ॥ १५ ॥

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् १६

निषेकादीति ॥ गर्भाधानादिरन्त्येष्टिपर्यन्तो यस्य वर्णस्य मन्त्रैरनुष्ठानकलाप उक्तो द्विजातेरित्यर्थः । तस्यास्मिन्मानवधर्मशास्त्रेऽध्ययने श्रवणेऽधिकारः, न त्वन्यस्य कस्यचिच्छूद्रादेः । एतच्छास्त्रानुष्ठानं च यथाधिकारं सर्वैरेव कर्तव्यं, प्रवचनं त्वस्याध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति 'विदुषा ब्राह्मणेन' (१।१०३) इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषां चोक्त्वा इदानीं धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह—

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

सरस्वतीति ॥ सरस्वतीदृषद्वत्योर्नद्योरुभयोर्मध्यं ब्रह्मावर्तं देशमाहुः । देवनदी-देवनिर्मितशब्दौ नदीदेशप्राशस्त्यार्थौ ॥ १७ ॥

तस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ १८ ॥

तस्मिन्देश इति ॥ तस्मिन्देशे प्रायेण शिष्टानां संभवात्तेषां ब्राह्मणादि-

वर्णानां संकीर्णजातिपर्यन्तानां य आचारः पारंपर्यक्रमागतो न त्विदानींतनः स सदाचारोऽभिधीयते ॥ १८ ॥

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ १९ ॥

कुरुक्षेत्रमिति ॥ मत्स्यादिशब्दा बहुवचनान्ता एव देशविशेषवाचकाः। पञ्चालाः कान्यकुब्जदेशाः। शूरसेनका मथुरादेशाः। एष ब्रह्मर्षिदेशो ब्रह्मावर्तात्किंचिदूनः ॥ १९ ॥

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ २० ॥

एतद्देश इति ॥ कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात्सर्वमनुष्या आत्मीयमात्मीयमाचारं शिक्षेरन् ॥ २० ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥

हिमवदिति ॥ उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ हिमवद्विन्ध्यौ पर्वतौ तयोर्यन्मध्यं विनशनात् सरस्वत्यन्तर्धानदेशाद्यत्पूर्वं[१] प्रयागाच्च यत्पश्चिमं स मध्यदेशनामा देशः कथितः ॥ २१ ॥

आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात्।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ २२ ॥

आ समुद्रात्त्विति ॥ आ पूर्वसमुद्रात् आ पश्चिमसमुद्राद्धिमवद्विन्ध्ययोश्च यन्मध्यं तमार्यावर्तदेशं पण्डिता जानन्ति। मर्यादायामयमाङ् नाभिविधौ। तेन समुद्रमध्यद्वीपानां नार्यावर्तता। आर्या अत्रावर्तन्ते पुनःपुनरुद्भवन्तीत्यार्यावर्तः ॥ २२ ॥

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥ २३ ॥

कृष्णसारस्त्विति ॥ कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावतो वसति न तु बलादानीतः स यज्ञार्हो देशो ज्ञातव्यः। अन्यो म्लेच्छदेशो[२] न यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ २३ ॥

---

१ संगमो यत्र गङ्गायमुनयोस्तद्देशात्; तथा चोक्तं–'गङ्गायमुनयोर्मध्ये यत्र गुप्ता सरस्वती' इत्यादिना। २ म्लेच्छा नाम प्रतिलोमजातीयाधिकाररहिताः शबरपुलिंदादयः, अत्र विस्तरस्तु भागवते (स्कं. ९।१६।३३) द्रष्टव्यः।

एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः ।
शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा[1] निवसेद्वृत्तिकर्शितः ॥ २४ ॥

एतानिति ॥ अन्यदेशोद्भवा अपि द्विजातयो यज्ञार्थत्वाददृष्टार्थत्वाच्चैतान्देशान्प्रयत्नादाश्रयेरन् । शूद्रस्तु वृत्तिपीडितो वृत्त्यर्थमन्यदेशमप्याश्रयेत् ॥२४॥

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।
संभवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

एषा धर्मस्येति ॥ एषा युष्माकं धर्मस्य योनिः संक्षेपेणोक्ता । योनिर्ज्ञप्तिकारणं 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' (२।६) इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । गोविन्दराजस्त्विह 'धर्म'शब्दोऽपूर्वाख्यात्मकधर्मे वर्तत इति 'विद्वद्भिः सेवितः' (२।१) इत्यत्र तत्कारणेऽष्टकादौ वाऽपूर्वाख्यस्य धर्मस्य योनिरिति व्याख्यातवान् । संभवश्चोत्पत्तिर्जगत इत्युक्ता । इदानीं वर्णधर्माञ्छृणुत । 'वर्णधर्म'शब्दश्च वर्णधर्माश्रमधर्मवर्णाश्रमधर्मगुणधर्मनैमित्तिकधर्माणामुपलक्षकः । ते च भविष्यपुराणोक्ताः—'वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् । वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा ॥ वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ॥ यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते । स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ॥ वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्जीया मेखला यथा ॥ यो गुणेन प्रवर्तेत गुणधर्मः स उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥ निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा' ॥ २५ ॥

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

वैदिकैरिति ॥ वेदमूलत्वाद्वैदिकैः पुण्यैः शुभैर्मन्त्रयोगादिकर्मभिः द्विजातीनां गर्भाधानादिशरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनः पापक्षयहेतुः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादिफलसंबन्धात्, इह लोके च वेदाध्ययनाद्यधिकारात् ॥ २६ ॥

कुतः पापसंभवो येनैषां पापक्षयहेतुत्वमत आह—

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७ ॥

गार्भैरिति ॥ ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः । होमग्रहणमुपलक्षणम् । गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात् । जातस्य यत्कर्म मन्त्रवत्सर्पिःप्राशनादिरूपं तज्जात-

पाठा०—1 यस्मिंस्तस्मिन्वा.

कर्म । चौडं चूडाकरणकर्म । मौञ्जीनिबन्धनमुपनयनम् । एतैर्बैजिकं प्रतिषिद्धमैथुनसंकल्पादिना पैतृकरेतोदोषाद्यद्युत्पापं, गार्भिकं चाशुचिमातृगर्भवासजं तद् द्विजातीनामपमृज्यते ॥ २७ ॥

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८ ॥

स्वाध्यायेनेति ॥ वेदाध्ययनेन । व्रतैर्मधुमांसवर्जनादिनियमैः, होमैः सावित्रचरुहोमादिभिः, सायंप्रातर्होमैश्च, त्रैविद्याख्येन च, व्रतेष्वप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः । इज्यया ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षिपितृतर्पणरूपया, गृहस्थावस्थायां पुत्रोत्पादनेन । महायज्ञैः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञादिभिः । यज्ञैर्ज्योतिष्टोमादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्येयं तनुः तन्ववच्छिन्न आत्मा क्रियते । कर्मसहकृतब्रह्मज्ञानेन मोक्षावाप्तेः ॥ २८ ॥

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९ ॥

प्रागिति ॥ नाभिच्छेदनात्प्राक् पुरुषस्य जातकर्माख्यः संस्कारः क्रियते । तदा चास्य स्वगृह्योक्तमन्त्रैः स्वर्णमधुघृतानां प्राशनम् ॥ २९ ॥

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३० ॥

नामधेयमिति ॥ 'जातकर्म' इति पूर्वश्लोके जन्मनः प्रस्तुतत्वाज्जन्मापेक्षयैव दशमे द्वादशे वाऽहनि अस्य शिशोर्नामधेयं[1] स्वयमसंभवेऽन्येन कारयेत् । अथवा 'आशौचे च व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते' (शं. स्मृ. २।२) इति शङ्खवचनाद्दशमेऽहन्यतीते एकादशाह इति व्याख्येयम् । तत्राप्यकरणे प्रशस्ते तिथौ प्रशस्त एव मुहूर्ते नक्षत्रे च गुणवत्येव ज्योतिषावगते कर्तव्यम् । वाशब्दोऽवधारणे ॥ ३० ॥

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१ ॥

मङ्गल्यमिति ॥ ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं मङ्गल-बल-धन-निन्दावाचकानि शुभ-बल-वसु-दीनादीनि नामानि कर्तव्यानि ॥ ३१ ॥

इदानीमुपपदनियमार्थमाह—

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ ३२ ॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्येति ॥ एषां यथाक्रमं शर्म-रक्षा-पुष्टि-प्रैष्यवाचिकानि कर्त-

१ नामकरणं तु कुलदेवता-पितामह-मातामहादिसंबद्धं शस्तं, यदुक्तं शङ्खेन—'कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम कुर्यात्' इति ।

न्यानि शर्म-वर्म-भूति-दासादीनि उपपदानि कार्याणि । उदाहरणानि तु शुभशर्मा, बलवर्मा, वसुभूतिः, दीनदासः इति । तथा च यमः—'शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः । भूतिदत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥' विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्—'शर्मवद् ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंयुतम् । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः' ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३ ॥

स्त्रीणामिति ॥ सुखोच्चार्यमक्रूरार्थवाचि व्यक्ताभिधेयं मनःप्रीतिजननं मङ्गलवाचि दीर्घस्वरान्तं आशीर्वाचकेनाभिधानेन शब्देनोपेतं स्त्रीणां नाम कर्तव्यम् । यथा यशोदादेवीति ॥ ३३ ॥

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४ ॥

चतुर्थे मासीति ॥ चतुर्थे मासे बालस्य जन्मगृहान्निष्क्रमणमादित्यदर्शनार्थं कार्यम् । अन्नप्राशनं च षष्ठे मासे; अथवा कुलधर्मत्वेन यन्मङ्गलमिष्टं तत्कर्तव्यं, तेनोक्तकालादन्यकालेऽपि निष्क्रमणम् । तथा च यमः—'ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम्' । सकलसंस्कारशेष(विषय)श्चायम् । तेन नाम्नां शर्मादिकमप्युपपदं कुलाचारेण कर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात्[1] ॥ ३५ ॥

चूडाकर्मेति ॥ चूडाकरणं प्रथमे वर्षे तृतीये वा द्विजातीनां धर्मतो धर्मार्थं कार्यम्, श्रुतिचोदनात् । 'यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव' इति मन्त्रलिङ्गात् कुलधर्मानुसारेणायं व्यवस्थितविकल्पः । अत एवाश्वलायनगृह्यम् (१।१७)—'तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा' ॥ ३५ ॥

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ ३६ ॥

गर्भाष्टम इति ॥ गर्भवर्षादष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं कर्तव्यम् । उपनयनमेवोपनायनम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा. ६।३।१३७) इति दीर्घः । गर्भैकादशे क्षत्रियस्य । गर्भद्वादशे वैश्यस्य ॥ ३६ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्येति ॥ वेदाध्ययनतदर्थज्ञानादिप्रकर्षकृतं तेजो ब्रह्म-

पाठा०—1 °नोदनात्.

वर्चसं, तत्कामस्य ब्राह्मणस्य गर्भपञ्चमे वर्षे उपनयनं कार्यम् । क्षत्रियस्य हस्त्यश्वादिराज्यबलार्थिनो गर्भषष्ठे । वैश्यस्य बहुकृष्यादिचेष्टार्थिनो गर्भाष्टमे, गर्भवर्षाणामेव प्रकृतत्वात् । यद्यपि बालस्य कामना न संभवति तथापि तत्पितुरेव तद्गतफलकामना तस्मिन्नुपचर्यते ॥ ३७ ॥

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।
आ द्वाविंशात्क्षत्रबन्धोरा चतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८ ॥

आ षोडशादिति ॥ अभिविधावाङ् । ब्राह्मणक्षत्रियविशामुक्ताष्टमैकादशद्वादशवर्षद्वैगुण्यस्य विवक्षितत्वात् षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्य सावित्र्यर्थं वचनमुपनयनं नातिक्रान्तकालं भवति । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । अत्र मर्यादायामाङ् । केचिद्व्याख्यापयन्ति यमवचनदर्शनात् । तथा च यमः—'पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः । विवस्वतः सुतः श्रीमान् यमो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः । हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान्सप्त पञ्च वा' ॥ ३८ ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ३९ ॥

अत ऊर्ध्वमिति ॥ एते ब्राह्मणादयो यथाकालं यो यस्यानुकल्पिकोऽप्युपनयनकाल उक्तः षोडशवर्षादिपर्यन्तम्, तत्रासंस्कृतास्तदूर्ध्वं सावित्रीपतिता उपनयनहीनाः शिष्टगर्हिता 'व्रात्य'संज्ञा भवन्ति । संज्ञाप्रयोजनं च 'व्रात्यानां याजनं कृत्वा' (११।१९७) इत्यादिना व्यवहारसिद्धिः ॥ ३९ ॥

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।
ब्राह्मान् यौनांश्च संबन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह ॥ ४० ॥

नैतैरिति ॥ एतैरपूतैर्व्रात्यैर्यथाविधिप्रायश्चित्तमकृतवद्भिः सह आपत्कालेऽपि कदाचिदध्यापनकन्यादानादीन्संबन्धान् ब्राह्मणो नानुतिष्ठेत् ॥ ४० ॥

कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१ ॥

कार्ष्णरौरवबास्तानीति ॥ कार्ष्ण इति विशेषानभिधानेऽपि मृगविशेषो रुरुसाहचर्यात् 'हारिणमैणेयं वा कार्ष्णं वा ब्राह्मणस्य' इत्यापस्तम्बवचनाच्च कृष्णमृगो गृह्यते । कृष्णमृगरुरुच्छागचर्माणि ब्रह्मचारिण उत्तरीयाणि वसीरन् । 'चर्माण्युत्तरीयाणि' इति गृह्यवचनात् । तथा शणक्षुमामेषलोमभवान्यधोवसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ॥ ४१ ॥

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२ ॥

मौञ्जीति ॥ मुञ्जमयी त्रिगुणा समगुणत्रयनिर्मिता सुखस्पर्शा ब्राह्मणस्य मेखला कर्तव्या । क्षत्रियस्य मूर्वामयी ज्या धनुर्गुणरूपा मेखला । अतो ज्यात्वविनाशापत्तेस्त्रिवृत्त्वं नास्तीति मेधातिथि-गोविन्दराजौ । वैश्यस्य शणसूत्रमयी । अत्र त्रैगुण्यमनुवर्तत एव । 'त्रिगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः' इति सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्याभिधानात् ॥ ४२ ॥

मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकबल्वजैः ।
त्रिवृता[1] ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३ ॥

मुञ्जालाभे त्विति ॥ कर्तव्या इति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मचारित्रयस्य प्रकृतत्वान्मुख्यालाभे त्रिष्वप्यपेक्षायाः समत्वात्कौशादीनां च तिसृणां विधानान्मुञ्जाद्यलाभ इति बोद्धव्यम् । कर्तव्या इति बहुवचनमुपपन्नतरम् । भिन्नजातिसंबन्धितयेति ब्रुवाणस्य मेधातिथेरपि बहुवचनपाठः संमतः । मुञ्जाद्यलाभे ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं कुशादिभिस्तृणविशेषैर्मेखलाः कार्याः । त्रिगुणेनैकग्रन्थिना युक्तास्त्रिभिर्वा पञ्चभिर्वा । अत्र च वाशब्दनिर्देशाद्ग्रन्थीनां न विप्रादिभिः क्रमेण संबन्धः किंतु सर्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः । ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यामुख्यापेक्षासंभवाद्ग्रहीतव्यः ॥ ४३ ॥

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४ ॥

कार्पासमिति ॥ यदीयविन्यासविशेषस्योपवीतसंज्ञां वक्ष्यति तद्धर्मिब्राह्मणस्य कार्पासम्, क्षत्रियस्य शणसूत्रमयम्, वैश्यस्य मेषलोमनिर्मितम् । त्रिवृदिति त्रिगुणं कृत्वा ऊर्ध्ववृतं दक्षिणावर्तितम् । एतच्च सर्वत्र संबध्यते । यद्यपि गुणत्रयमेवोर्ध्ववृतं मनुनोक्तं तथापि तत्त्रिगुणीकृत्याधोवृतं त्रिगुणं कार्यम् । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—'ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥' देवलोऽप्याह—'यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः' ॥ ४४ ॥

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५ ॥

ब्राह्मण इति ॥ यद्यपि द्वन्द्वनिर्देशेन समुच्चयावगमाद्वारणमपि समुच्चितस्यैव प्राप्तं तथापि 'केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः' (२।४६) इति, तथा 'प्रतिगृह्येप्सितं दण्डम्' (२।४८) इति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'बैल्वः

पाठा०—1 त्रिवृत्ता.

पालाशो वा दण्डः' इति वासिष्ठे विकल्पदर्शनादेकस्यैव दण्डस्य धारणविकल्पितयोरेवैकब्राह्मणसंबन्धात्समुच्चयो द्वन्द्वेनानूद्यते । ब्राह्मणादयो विकल्पेन द्वौ द्वौ दण्डौ वक्ष्यमाणकार्ये कर्तुमर्हन्ति ॥ ४५ ॥

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ ४६ ॥

केशान्तिक इति ॥ केशललाटनासिकापर्यन्तपरिमाणक्रमेण ब्राह्मणादीनां दण्डाः कर्तव्याः ॥ ४६ ॥

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः ॥ ४७ ॥

ऋजव इति ॥ ते दण्डा अव्रणा अक्षताः शोभनदर्शनाः सवल्कला अग्निदाहरहिता भवेयुः ॥ ४७ ॥

न च तैः प्राणिजातमुद्वेजनीयमित्याह—

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ ४८ ॥

प्रतिगृह्येप्सितमिति ॥ उक्तलक्षणं प्राप्तुमिष्टं दण्डं गृहीत्वा आदित्याभिमुखं स्थित्वाग्निं प्रदक्षिणीकृत्य यथाविधि भैक्षं याचेत् ॥ ४८ ॥

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

भवदिति ॥ ब्राह्मणो 'भवति भिक्षां देहि' इति भवच्छब्दपूर्वं भिक्षां याचन् वाक्यमुच्चारयेत् । क्षत्रियो 'भिक्षां भवति देहि' इति भवन्मध्यम् । वैश्यो 'भिक्षां देहि भवति' इति भवदुत्तरम् ॥ ४९ ॥

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं [1]नावमानयेत् ॥ ५० ॥

मातरं वेति ॥ उपनयनाङ्गभूतां भिक्षां प्रथमं मातरं भगिनीं वा मातुर्वा भगिनीं सहोदरां याच्येत । या चैनं ब्रह्मचारिणं प्रत्याख्यानेन नावमन्येत । पूर्वासंभव उत्तरापरिग्रहः ॥ ५० ॥

पाठा०—1 न विमानयेत्.

---

१ उपनीयमानस्य बटोः प्रथमे हि भैक्षे नावमानना युक्ता, अत एवैतादृशं प्रति भिक्षेत यो ह्येनं 'न दीयते' इत्यादिना नावमन्येत, येन वा द्वितीयं प्रति न याचेत; यदुक्तमाश्वलायनगृह्यसूत्रे (१।२२)—'अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताऽप्रत्याख्यायिनीं वा' इति ।

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदन्नममायया ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१ ॥

समाहृत्येति ॥ तद्भैक्षं बहुभ्य आहृत्य यावदन्नं तृप्तिमात्रोचितं गुरवे निवेद्य निवेदनं कृत्वा अमायया न कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाद्यैवमेतद्गुरुर्ग्रहीष्यतीत्यादिमायाव्यतिरेकेण तदनुज्ञात आचमनं कृत्वा शुचिः सन् प्राङ्मुखो भुञ्जीत ५१

इदानीं काम्यभोजनमाह—

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥ ५२ ॥

आयुष्यमिति ॥ आयुषे हितमन्नं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते । आयुःकामः प्राङ्मुखो भुङ्क्त इत्यर्थः । यशसे हितं दक्षिणामुखः । श्रियमिच्छन्प्रत्यङ्मुखः । ऋतं सत्यं तत्फलमिच्छन्नुदङ्मुखो भुञ्जीत ॥ ५२ ॥

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः ।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत् ॥ ५३ ॥

उपस्पृश्येति ॥ 'निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य' (२।५१) इति यद्यपि भोजनात्प्रागाचमनं विहितं तथापि 'अद्भिः खानि च संस्पृशेत्' इति गुणविधानार्थोऽनुवादः । नित्यं ब्रह्मचर्यानन्तरमपि द्विज आचम्यान्नं भुञ्जीत । समाहितोऽनन्यमनाः भुक्त्वा चाचामेदिति । सम्यग्यथाशास्त्रम् । तेन 'प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्' इत्यादि दक्षाद्युक्तमपि संगृह्णाति । जलेन खानीन्द्रियाणि षट् छिद्राणि च स्पृशेत्, तानि च शिरःस्थानि घ्राणचक्षुःश्रोत्रादीनि ग्रहीतव्यानि । 'खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि' इति गौतमवचनात् । उपस्पर्शनं कृत्वा खानि संस्पृशेदिति पृथग्विधानान्निरभक्षणमात्रमाचमनम्, खस्पर्शनादिकमितिकर्तव्यतेति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ ५४ ॥

पूजयेदशनमिति ॥ सर्वदा अन्नं पूजयेत्प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् । तदुक्तमादिपुराणे—'अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह' इत्यनुवृत्तौ 'प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत्स मां संपूजयेत्सदा । अनिन्दंश्चैतदद्यात्तु दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च' इति । हेत्वन्तरमपि खेदमन्नदर्शने त्यजेत् । प्रतिनन्देत् नित्यमस्माकमेतदस्त्वित्यभिधाय वन्दनं प्रतिनन्दनम् । तदुक्तमादिपुराणे—'अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या स्तुवन्नमेत् ॥' सर्वशः सर्वमन्नम् ॥ ५४ ॥

पाठा०—1 यावदर्थं°, 2 श्रियन्.

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५ ॥

पूजितमिति ॥ यस्मात्पूजितमन्नं सामर्थ्यं वीर्यं च ददाति, अपूजितं पुनरेतदुभयं नाशयति; तस्मात्सर्वदाऽन्नं पूजयेदिति पूर्वेणैकवाक्यतापन्नमिदं फलश्रवणम् । संध्यावन्दनादावुपात्तदुरितक्षयवन्नित्यं कामनाविषयत्वेनापि नित्यश्रुतिरविहता नित्यश्रुतिविरोधात् । फलश्रवणं स्तुत्यर्थमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ ५५ ॥

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव[1] तथान्तरा ।
न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ५६ ॥

नोच्छिष्टमिति ॥ भुक्तावशेषं कस्यचिन्न दद्यात् । चतुर्थ्यां प्राप्तायां संबन्धमात्रविवक्षया षष्ठी । अनेनैव सामान्यनिषेधेन शूद्रस्याप्युच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे 'नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्' (४।८०) इति शूद्रगोचरनिषेधश्चातुर्थस्नातकव्रतत्वार्थः । दिवासायंभोजनयोश्च मध्ये न भुञ्जीत, वारद्वयेऽप्यतिभोजनं न कुर्यात् । नातिसौहित्यमाचरेदिति चातुर्थस्नातकव्रतार्थम् । उच्छिष्टः सन् क्वचिन्न गच्छेत् ॥ ५६ ॥

अतिभोजने दोषमाह—

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

अनारोग्यमिति ॥ अरोगो रोगाभावः, तस्मै हितमारोग्यम्, आयुषे हितमायुष्यम् । यस्मादतिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवति, अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् । अस्वर्ग्यं च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात् । अपुण्यमितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात् । लोकविद्विष्टं बहुभोजितया लोकैर्निन्दनात् । तस्मात्तन्न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ ५८ ॥

ब्राह्मेणेति ॥ ब्राह्मादिसंज्ञेयं शास्त्रे संव्यवहारार्था स्तुत्यर्था च । नतु मुख्यं ब्रह्मदेवताकत्वं संभवति; अयागरूपत्वात् । 'तीर्थ'शब्दोऽपि पावनगुणयोगात् ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदा विप्रादिराचामेत् । कः प्रजापतिस्तदीयः कायः, 'तस्येदम्' (पा. ४।३।१२०) इत्यण् । इकारश्चान्तादेशः । त्रैदशिको देवस्ताभ्यां वा । पित्र्येण तु तीर्थेन न कदाचिदाचामेत्, अप्रसिद्धत्वात् ॥ ५८ ॥

पाठा०—1 नाद्यादेतत्तथा°.

ब्राह्मादितीर्थान्याह—

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ ५९ ॥

अङ्गुष्ठमूलस्येति ॥ अङ्गुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मं, कनिष्ठाङ्गुलिमूले कायम्, अङ्गुलीनामग्रे दैवं, अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योर्मध्ये पित्र्यं तीर्थं मन्वादय आहुः । यद्यपि कायमङ्गुलिमूले, तयोरध इत्यत्र चाङ्गुलिमात्रं श्रुतं तथापि स्मृत्यन्तराद्विशेषपरिग्रहः । तथा च याज्ञवल्क्यः (२।१९)–'कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्' ॥ ५९ ॥

सामान्येनोपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह—

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥ ६० ॥

त्रिराचामेदिति ॥ पूर्वं ब्राह्मादितीर्थेन जलगण्डूषत्रयं पिबेत् । अनन्तरं संवृत्यौष्ठाधरौ वारद्वयमङ्गुष्ठमूलेन संमृज्यात् । 'संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्' इति दक्षेण विशेषाभिधानात् । खानि चेन्द्रियाणि जलेन स्पृशेत् । मुख्यस्य सन्निधानान्मुखखान्येव । गौतमोऽप्याह—'खानि चोपस्पृशेच्छीर्षण्यानि', 'हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' (बृह. ४।३।७) इत्युपनिषत्सु हृदयदेशत्वेनात्मनः श्रवणादात्मानं हृदयं शिरश्चाद्भिरेव स्पृशेत् ॥ ६० ॥

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् ।
शौचेप्सुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१ ॥

अनुष्णाभिरिति ॥ अनुष्णीकृताभिः फेनवर्जिताभिर्ब्राह्मादितीर्थेन शौचमिच्छन्नेकान्ते जनैरनाकीर्णे शुचिदेश इत्यर्थः । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सर्वदाचामेत् । आपस्तम्बेन 'तप्ताभिश्च कारणात्' इत्यभिधानाद्व्याध्यादिकारणव्यतिरेकेण नाचामेत् । व्याध्यादौ तु उष्णीकृताभिरप्याचमने दोषाभावः । तीर्थव्यतिरेकेणाचमने शौचाभाव इति दर्शयितुमुक्तस्यापि तीर्थस्य पुनर्वचनम् ॥ ६१ ॥

आचमनजलपरिमाणमाह—

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२ ॥

हृद्गाभिरिति ॥ ब्राह्मणो हृदयगामिनीभिः, क्षत्रियः कण्ठगामिनीभिः, वैश्योऽन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपि, शूद्रो जिह्वौष्ठान्तेनापि स्पृष्टाभिरद्भिः पूतो भवति । अन्तत इति तृतीयार्थे तसिः ॥ ६२ ॥

आचमनाङ्गतामुपवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणं ततः प्रसङ्गेन प्राचीनावीतीनिवीत्यादिलक्षणमाह—

उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः ।
सव्ये प्राचीनआवीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ६३ ॥

उद्धृते इति ॥ दक्षिणे पाणावुद्धृते वामस्कन्धस्थिते दक्षिणस्कन्धावलम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे वोपवीती द्विजः कथ्यते । वामपाणावुद्धृते दक्षिणस्कन्धस्थिते वामस्कन्धावलम्बे प्राचीनावीती भण्यते । सव्ये प्राचीनआवीतीति छन्दोऽनुरोधादुक्तम् । तथा च गोभिलः—'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणस्कन्धमवलम्बनं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति' । सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति । निवीती कण्ठसज्जन इति । शिरोऽवधाय दक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धृते कण्ठादेव सज्जने ऋजुप्रालम्बे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भवति ॥ ६३ ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४ ॥

मेखलामिति ॥ मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रक्षिप्यान्यानि स्वस्वगृह्योक्तमन्त्रैर्गृह्णीयात् ॥ ६४ ॥

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥ ६५ ॥

केशान्त इति ॥ केशान्ताख्यो गृह्योक्तसंस्कारो 'गर्भादिसंख्या वर्षाणाम्' इति बौधायनवचनाद्गर्भषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य गर्भद्वाविंशे, वैश्यस्य ततो द्व्यधिके गर्भचतुर्विंशे कर्तव्यः ॥ ६५ ॥

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

अमन्त्रिकेति ॥ इयमावृदयं जातकर्मादिक्रियाकलापः समग्र उक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममन्त्रकः कार्यः ॥ ६६ ॥

अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां [1]संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७ ॥

वैवाहिक इति ॥ विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो

पाठा०—1 औपनायनिकः स्मृतः.

मन्वादिभिः स्मृतः । पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः । गृहकृत्यमेव सायंप्रातः समिद्धोमरूपोऽग्निपरिचर्या । तस्माद्विवाहादेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निवृत्तिरिति ॥ ६७ ॥

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।
उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः, कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८ ॥

एष इति ॥ औपनायनिक इत्यनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । अयं द्विजातीनामुपनयनसंबन्धी कर्मकलाप उक्तः उत्पत्तेर्द्वितीयजन्मनो व्यञ्जकः ॥६८॥

इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं शृणुतेत्याह—

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥ ६९ ॥

उपनीय गुरुरिति ॥ गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथमं 'एका लिङ्गे गुदे तिस्रः' (५।१३६) इत्यादिवक्ष्यमाणं शौचं स्नानाचमनाद्याचारमग्नौ सायंप्रातः समिद्धोमानुष्ठानं समन्त्रकसंध्योपासनविधिं च शिक्षयेत् ॥ ६९ ॥

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७० ॥

अध्येष्यमाण इति ॥ अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं कृताचमन उत्तराभिमुखः कृताञ्जलिः पवित्रवस्त्रः कृतेन्द्रियसंयमो गुरुणाऽध्याप्यः । प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वा' इति गौतमवचनात्प्राङ्मुखस्याप्यध्ययनम् । ब्रह्माञ्जलिकृत इति 'वाहिताग्न्यादिषु' (पा.२।२।३७) इत्यनेन 'कृत'शब्दस्य परनिपातः ॥ ७० ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१ ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने चेति ॥ वेदाध्ययनस्यारम्भे कर्तव्ये समापने च कृते गुरोः पादोपसंग्रहणं कर्तव्यम् । हस्तौ संहत्य संश्लिष्टौ कृत्वाऽध्येतव्यम् । 'स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः' इति पूर्वश्लोकोक्त'ब्रह्माञ्जलि'शब्दार्थव्याकारः ॥ ७१ ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२ ॥

व्यत्यस्तपाणिनेति ॥ पादोपसंग्रहणं कार्यमित्यनन्तरमुक्तं तद्व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते । कीदृशो व्यत्यासः कार्य इत्यत आह—सव्येन पाणिना सव्यः पादो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादो गुरोः स्प्रष्टव्यः । उत्तानहस्ताभ्यां चेदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् । यदाह पैठीनसिः—'उत्तानाभ्यां

हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत् । दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासो वायं शिष्टसमाचारात्' ॥ ७२ ॥

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३ ॥

अध्येष्यमाणमिति ॥ अध्ययनं करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदा अनलसो गुरुः 'अधीष्व भोः' इति प्रथमं वदेत् । शेषे 'विरामोऽस्तु' इत्यभिधाय विरमेन्निवर्तेत ॥ ७३ ॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४ ॥

ब्रह्मणः प्रणवमिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ चोङ्कारं कुर्यात् । यस्मात्पूर्वं यस्योङ्कारो न कृतस्तत्स्रवति शनैः शनैर्नश्यति, यस्य पुरस्तान्न कृतस्तद्विशीर्यति अवस्थितिमेव न लभते ॥ ७४ ॥

प्राक्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

प्राक्कूलानिति ॥ प्राक्कूलान्प्रागग्रान्दर्भानध्यासीनः पवित्रैः कुशैः करद्वयस्थैः पवित्रीकृतः 'प्राणायामास्त्रयः पञ्चदशमात्राः' (१।४९) इति गौतमस्मरणात्पञ्चदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः । अकारादिलघ्वक्षरकालश्च मात्रा । ततोऽध्ययनार्थमोङ्कारमर्हति ॥ ७५ ॥

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ॥ ७६ ॥

अकारं चेति ॥ 'एतदक्षरमेतां च' (२।४४) इति वक्ष्यति तस्यायं शेषः । अकारमुकारं मकारं च प्रणवावयवभूतं ब्रह्मा वेदत्रयादृग्यजुःसामलक्षणाद्भूर्भुवःस्वरिति व्याहृतित्रयं च क्रमेण निरदुहदुद्धृतवान् ॥ ७६ ॥

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ ७७ ॥

त्रिभ्य एवेति ॥ तथा त्रिभ्य एव वेदेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यः तदित्यृच इति प्रतीकेनानूदितायाः सावित्र्याः पादं पादमिति त्रीन्पादान् ब्रह्मा चकर्ष । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ॥ ७७ ॥

यत एवमतः—

एतदक्षरमेतां च जपन्व्याहृतिपूर्विकाम् ।
संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८ ॥

एतदक्षरमिति ॥ एतदक्षरमोङ्काररूपम्, एतां च त्रिपदां सावित्रीं व्याहृतित्रयपूर्विकां संध्याकाले जपन्वेदज्ञो विप्रादिर्वेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति । अतः संध्याकाले प्रणवव्याहृतित्रयोपेतां सावित्रीं जपेदिति विधिः कल्प्यते ॥ ७८ ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ ७९ ॥

सहस्रकृत्व इति ॥ संध्यायामन्यत्र काल एतत्प्रकृतं प्रणवव्याहृतित्रय-सावित्र्यात्मकं त्रिकं ग्रामाद्बहिर्नदीतीरारण्यादौ सहस्रावृत्तिं जपित्वा महतोऽपि पापात्सर्प इव कञ्चुकान्मुच्यते । तस्मात्पापक्षयार्थमिदं जपनीयमित्यप्रकरणे-ऽपि लाघवार्थमुक्तम् । अन्यत्रैतत्त्रयोच्चारणमपि पुनः कर्तव्यं स्यात् ॥ ७९ ॥

एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।
ब्रह्मक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८० ॥

एतयर्चेति ॥ संध्यायामन्यत्र समय ऋचैतया सावित्र्या विसंयुक्तस्त्यक्त-सावित्रीजपः स्वकीयया क्रियया सायंप्रातर्होमादिरूपया स्वकाले त्यक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योऽपि सज्जनेषु निन्दां गच्छति । तस्मात्स्वकाले सावित्री-जपं स्वक्रियां च न त्यजेत् ॥ ८० ॥

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१ ॥

ओङ्कारपूर्विका इति ॥ ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो व्याहृतयो भूर्भुवःस्वरित्येता अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेनाव्ययाः । त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुख-माद्यम् । तत्पूर्वकवेदाध्ययनारम्भात् । अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्तेर्द्वार-मेतत् । अध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेः ॥ ८१ ॥

अत एवाह—

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥

योऽधीत इति ॥ यः प्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीं प्रणवव्याहृतियुक्तां वर्ष-त्रयमधीते स परं ब्रह्माभिमुखेन गच्छति । स वायुभूतो वायुरिव कामचारी

जायते । खं ब्रह्म तदेवास्य मूर्तिरिति खमूर्तिमान् भवति शरीरस्यापि नाशा-द्ब्रह्मैव संपद्यते ॥ ८२ ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ८३ ॥

एकाक्षरमिति ॥ एकाक्षरमोङ्कारः परं ब्रह्म, परब्रह्मावाप्तिहेतुत्वात् । ओङ्कारस्य जपेन तदर्थस्य च परब्रह्मणो भावनया तदवाप्तेः । प्राणायामाः सप्रणवसव्याहृतिसशिरस्कगायत्रीभिस्त्रिरावृत्तिभिः कृताश्चान्द्रायणादिभ्योऽपि परं तपः । प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशात्त्रयोऽवश्यं कर्तव्या इत्युक्तम् । सावित्र्याः प्रकृष्टमन्यन्मन्त्रजातं नास्ति । मौनादपि सत्यं वाग्विशिष्यते । एषां चतुर्णां स्तुत्या चत्वार्येतान्युपासनीयानीति विधिः कल्प्यते । धरणीधरेण तु 'एकाक्षरपरं ब्रह्म प्राणायामपरं तपः' इति पठितं, व्याख्यातं च-एकाक्षरं परं यस्य तदेकाक्षरपरम्, एवं प्राणायामपरमिति । 'मेधातिथिप्रभृतिभिर्वृद्धैरलिखितं यतः । लिखन्पाठान्तरं तत्र स्वतन्त्रो धरणीधरः' ॥ ८३ ॥

क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजतिक्रियाः ।
अक्षरं त्व[1]क्षरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४ ॥

क्षरन्तीति ॥ सर्वा वेदविहिता होमयागादिरूपाः क्रियाः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति । अक्षरं तु प्रणवरूपमक्षयं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्फलद्वारेणाक्षरं ब्रह्मीभावस्याविनाशात् । कथमस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमत आह—ब्रह्म चैवेति । चशब्दो हेतौ । यस्मात्प्रजानामधिपतिर्यद्ब्रह्म तदेवायमोङ्कारः । स्वरूपतो ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वम् । उभयथापि ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वेन वायमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरित्यनेन दर्शितम् ॥ ८४ ॥

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५ ॥

विधियज्ञादिति ॥ विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपौर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः । सोऽप्युपांशुश्चेदनुष्ठितस्तदा शतगुणाधिकः । यत्समीपस्थोऽपि परो न शृणोति तदुपांशु । मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः । यत्र जिह्वौष्ठं मनागपि न चलति स मानसः ॥ ८५ ॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८६ ॥

ये पाकयज्ञा इति ॥ ब्रह्मयज्ञादन्ये ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेवहोम-

पाठा०—1 दुष्करं.

१ पञ्चमहायज्ञास्तु गारुडे (अ. ११५) प्रोक्ताः—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' इति ।

बलिकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्मकाश्चत्वारः पाकयज्ञाः विधियज्ञा दर्शपौर्णमासादयस्तैः सहिता जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलां न प्राप्नुवन्ति । जपयज्ञस्य षोडशांशेनापि न समा इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७ ॥

जप्येनैवेति ॥ ब्राह्मणो जप्येनैव निःसंदेहां सिद्धिं लभते मोक्षप्राप्तियोग्यो भवति । अन्यद्वैदिकं यागादिकं करोतु न करोतु वा । यस्मान्मैत्रो ब्राह्मणो ब्रह्मणः संबन्धी ब्रह्मणि लीयत इत्यागमेषूच्यते । मित्रमेव मैत्रः । स्वार्थेऽण् । यागादिषु पशुबीजादिवधान्न सर्वप्राणिप्रियता संभवति, तस्माद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरतीति जपप्रशंसा, न तु यागादीनां निषेधस्तेषामपि शास्त्रीयत्वात् ॥ ८७ ॥

इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थोपयुक्तमिन्द्रियसंयममाह—

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥ ८८ ॥

इन्द्रियाणामिति ॥ इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशीलेषु वर्तमानानां क्षयित्वादिविषयदोषाञ्जानन् संयमे यत्नं कुर्यात्सारथिरिव रथनियुक्तानामश्वानाम् ॥ ८८ ॥

एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।
तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९ ॥

एकादशेति ॥ पूर्वपण्डिता यान्येकादशेन्द्रियाण्याहुस्तान्यर्वाचां शिक्षार्थं सर्वाणि कर्मतो नामतश्च क्रमाद्वक्ष्यामि ॥ ८९ ॥

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ ९० ॥

श्रोत्रमिति ॥ तेष्वेकादशसु श्रोत्रादीनि दशैतानि बहिरिन्द्रियाणि नामतो निर्दिष्टानि। पायूपस्थं हस्तपादमिति 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' (पा. २।४।२) इति प्राण्यङ्गद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः ॥ ९० ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥ ९१ ॥

बुद्धीन्द्रियाणीति ॥ एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पञ्च क्रमोक्तानि बुद्धेः करणत्वाद्बुद्धीन्द्रियाणि । पाय्वादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात्कर्मेन्द्रियाणि तद्विदो वदन्ति ॥ ९१ ॥

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ९२ ॥

एकादशमिति ॥ एकादशसंख्यापूरकं च मनोरूपमन्तरिन्द्रियं ज्ञातव्यम् । स्वगुणेन संकल्परूपेणोभयरूपेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम् । अत एव यस्मिन्मनसि जिते उभावपि पञ्चकौ बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियगणौ जितौ भवतः । पञ्चकाविति 'तदस्य परिमाणम्' (पा. ५।१।५७) इत्यनुवृत्तौ 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' (पा. ५।१।५८) इति पञ्चसंख्यापरिमितसङ्घार्थे कः ॥ ९२ ॥

मनोधर्मसंकल्पमूलत्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रियनिग्रहः कर्तव्य इत्यत आह—

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति[1] ॥ ९३ ॥

इन्द्रियाणामिति ॥ यस्मादिन्द्रियाणां विषयेषु प्रसक्त्या दृष्टादृष्टं च दोषं निःसंदेहं प्राप्नोति । तान्येव पुनरिन्द्रियाणि सम्यङ्नियम्य सिद्धिं मोक्षादिपुरुषार्थयोग्यतारूपां लभते । तस्मादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति शेषः ॥ ९३ ॥

किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादेरलब्धकामो निवर्त्स्यतीत्याशङ्क्याह—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ९४ ॥

न जात्विति ॥ न कदाचित्कामोऽभिलाषः काम्यन्त इति कामा विषयास्तेषामुपभोगेन निवर्तते, किंतु घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकतममेव वर्धते । प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगवाञ्छादर्शनात् । अत एव विष्णुपुराणे ययातिवाक्यम्—'यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यतितृषं त्यजेत् ॥' तथा—'पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः । तथाप्यनुदिनं तृष्णा यत्तेष्वेव हि जायते' ॥ ९४ ॥

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान् यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ९५ ॥

यश्चैतानिति ॥ य एतान्सर्वान्विषयान्प्राप्नुयात्, यश्चैतान्कामानुपेक्षते, तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयान्; तस्मात्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षा प्रशस्ता । तथा हि—विषयलोलुपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसंभवो विपत्तौ च क्लेशातिशयो न तु विषयविरसस्य ॥ ९५ ॥

पाठा०—1 नियच्छति.

इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह—

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।
विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ९६ ॥

न तथेति ॥ एतानीन्द्रियाणि विषयेषु प्रसक्तानि तथा नासेवया विषयसन्निधिवर्जनरूपया नियन्तुं न शक्यन्ते, दुर्निवारत्वात् । यथा सर्वदा विषयाणां क्षयित्वादिदोषज्ञानेन शरीरस्य च 'अस्थिस्थूणम्' (६।७६) इत्यादिवक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन । तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना बहिरिन्द्रियाणि मनश्च नियच्छेत् ॥ ९६ ॥

यस्मादनियमितं मनो विकारस्य हेतुः स्यादत आह—

वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥ ९७ ॥

वेदा इति ॥ वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसि भोगादिविषयसेवासंकल्पशीलिनो न कदाचित्फलसिद्धये प्रभवन्ति ॥ ९७ ॥

जितेन्द्रियस्य स्वरूपमाह—

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ९८ ॥

श्रुत्वेति ॥ स्तुतिवाक्यं निन्दावाक्यं च श्रुत्वा, सुखस्पर्शं दुकूलादि, दुःखस्पर्शं मेषकम्बलादि स्पृष्ट्वा, सुरूपं कुरूपं च दृष्ट्वा, स्वादु अस्वादु च भुक्त्वा, सुरभिमसुरभिं च घ्रात्वा, यस्य न हर्षविषादौ स जितेन्द्रियो ज्ञातव्यः ॥९८॥

एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यत इत्याह—

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ९९ ॥

इन्द्रियाणां त्विति ॥ सर्वेषामिन्द्रियाणां मध्ये यद्येकमपीन्द्रियं विषयप्रवणं भवति ततोऽस्य विषयपरस्य इन्द्रियान्तरैरपि तत्त्वज्ञानं क्षरति न व्यवतिष्ठते । चर्मनिर्मितोदकपात्रादिवैकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्थमेवोदकं न व्यवतिष्ठते ॥ ९९ ॥

इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति—

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन् योगतस्तनुम् ॥ १०० ॥

वशे कृत्वेति ॥ बहिरिन्द्रियगणमायत्तं कृत्वा मनश्च संयम्य सर्वान्पुरुषार्थान् सम्यक्साधयेत् । योगत उपायेन स्वदेहमपीडयन्यः सहजसुखी संस्कृतान्नादिकं भुङ्क्ते स क्रमेण तं त्यजेत् ॥ १०० ॥

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु [1]समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ १०१ ॥

पूर्वां संध्यामिति ॥ पूर्वां संध्यां पश्चिमामिति च । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा. २।३।५) इति द्वितीया । प्रथमसंध्यां सूर्यदर्शनपर्यन्तं सावित्रीं जपंस्तिष्ठेत् । आसनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्र देशे कुर्यात् । पश्चिमां तु संध्यां सावित्रीं जपन्सम्यङ्नक्षत्रदर्शनपर्यन्तमुपविष्टः स्यात् । अत्र च फलवत्त्वाज्जपः प्रधानं, स्थानासने त्वङ्गे । 'फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्' इति न्यायात् । 'संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते' । (२।७८) 'सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य' (२।७९) इति पूर्वं जपात्फलमुक्तम् । मेधातिथिस्तु स्थानासनयोरेव प्राधान्यमाह । संध्याकालश्च मुहूर्तमात्रम् । तदाह योगियाज्ञवल्क्यः–'ह्रासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् । संध्या मुहूर्तमात्रं तु ह्रासे वृद्धौ च सा स्मृता' ॥ १०१ ॥

पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।
पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ १०२ ॥

पूर्वां संध्यामिति ॥ पूर्वसंध्यायां तिष्ठन् जपं कुर्वाणो निशासंचितं पापं नाशयति । पश्चिमसंध्यायां तूपविष्टो जपं कुर्वन्दिवार्जितं पापं निहन्ति । तत्रापि जपात्फलमुक्तम् । एतच्चाज्ञानादिकृतपापविषयम् । अत एव याज्ञवल्क्यः–'दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् । त्रिकालसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति' ॥ १०२ ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥

न तिष्ठतीति ॥ यः पुनः पूर्वसंध्यां नानुतिष्ठति पश्चिमां च नोपास्ते । तत्तत्कालविहितं जपादि न करोतीत्यर्थः । स शूद्र इव सर्वस्माद्द्विजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारादेरपि बाह्यः कार्यः । अनेनैव प्रत्यवायेन संध्योपासनस्य नित्यतोक्ता । नित्यत्वेऽपि सर्वदापेक्षितपापक्षयस्य फलत्वमविरुद्धम् ॥ १०३ ॥

अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४ ॥

अपां समीप इति ॥ ब्रह्मयज्ञरूपमिदं बहुवेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते । अरण्यादिनिर्जनदेशं गत्वा नद्यादिजलसमीपे नियतेन्द्रियः समाहितोऽनन्यमना नैत्यकं विधिं ब्रह्मयज्ञरूपमास्थितोऽनुतिष्ठासुः सावित्रीमपि प्रणवव्याहृतित्रययुतां यथोक्तामधीयीत ॥ १०४ ॥

पाठा०—1 सदासीत.

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५ ॥

वेदोपकरण इति ॥ वेदोपकरणे वेदाङ्गे शिक्षादौ नैत्यके नित्यानुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे होममन्त्रेषु चानध्यायादरो नास्ति ॥ १०५ ॥

नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६ ॥

नैत्यक इति ॥ पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः । नैत्यके जपयज्ञेऽनध्यायो नास्ति । यतः सततभवत्वात् । ब्रह्मसत्रं तन्मन्वादिभिः स्मृतम् । ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्यां हुतमनध्यायाध्ययनमध्ययनरूपमनध्यायवषट्कृतमपि पुण्यमेव भवति ॥ १०६ ॥

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः ।
तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥ १०७ ॥

यः स्वाध्यायमिति ॥ अब्दमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यो वर्षमप्येकं स्वाध्यायमहरहर्विहिताङ्गयुक्तं नियतेन्द्रियः प्रयतो जपति तस्यैव स्वाध्यायो जपयज्ञः क्षीरादीनि क्षरति क्षीरादिभिर्देवान्पितॄंश्च प्रीणाति । ते च प्रीताः सर्वकामैर्जपयज्ञकारिणस्तर्पयन्तीत्यर्थः । अत एव याज्ञवल्क्यः (२।४१)—'मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्द्विजः । पितॄन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम् ॥' इत्युपक्रम्य चतुर्णामेव वेदानां पुराणानां जपस्य च । देवपितृतृप्तिफलमुक्त्वा शेषे 'ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः' (या. स्मृ. २।४७) इत्युक्तवान् ॥ १०७ ॥

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
आ समावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८ ॥

अग्नीन्धनमिति ॥ सायंप्रातः समिद्धोमं, भिक्षासमूहाहरणं, अखट्वाशयनरूपामधःशय्यां नतु स्थण्डिलशायित्वमेव, गुरोरुदककुम्भाद्याहरणरूपं हितं कृतोपनयनो ब्रह्मचारी समावर्तनपर्यन्तं कुर्यात् ॥ १०८ ॥

कीदृशः शिष्योऽध्याप्य इत्याह—

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः १०९

आचार्यपुत्र इति ॥ आचार्यपुत्रः, परिचारकः, ज्ञानान्तरदाता, धर्मवित्, मृद्वार्यादिषु शुचिः, बान्धवः ग्रहणधारणसमर्थः, धनदाता, हितेच्छुः, ज्ञातिः, दशैते धर्मेणाध्याप्याः ॥ १०९ ॥

नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ११० ॥

नापृष्ट इति ॥ यदन्येनाल्पाक्षरं विस्वरं चाधीतं तस्य तत्त्वं न वदेत् । शिष्यस्य त्वपृच्छतोऽपि वक्तव्यम् । भक्तिश्रद्धादिप्रश्नधर्मोल्लङ्घनमन्यायः, तेन पृच्छतो न ब्रूयात् । जानन्नपि हि प्राज्ञो लोके मूक इव व्यवहरेत् ॥ ११० ॥

उक्तप्रतिषेधद्वयातिक्रमे दोषमाह—

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ १११ ॥

अधर्मेणेति ॥ अधर्मेण पृष्टोऽपि यो यस्य वदति यश्चान्यायेन यं पृच्छति तयोरन्यतरो व्यतिक्रमकारी म्रियते, विद्वेषं वा तेन सह गच्छति ॥ १११ ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२ ॥

धर्मार्थाविति ॥ यस्मिन् शिष्येऽध्यापिते धर्मार्थौ न भवतः परिचर्या वाध्ययनानुरूपा तत्र विद्या नार्पणीया । सुष्ठु व्रीह्यादिबीजमिवोषरे । यत्र बीजमुप्तं न प्ररोहति स ऊषरः । न चार्थग्रहणे भृतकाध्यापकत्वमाशङ्कनीयम्, यथेतावन्मह्यं दीयते तदैतावदध्यापयामीति नियमाभावात् ॥ ११२ ॥

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।
आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ११३ ॥

विद्ययेति ॥ विद्ययैव सह वेदाध्यापकेन वरं मर्तव्यं नतु सर्वथाध्यापनयोग्यशिष्याभावे चापात्रायैव तां प्रतिपादयेत् । तथा च छान्दोग्यब्राह्मणम् 'विद्यया सार्धं म्रियेत न विद्यामूषरे वपेत्' ॥ ११३ ॥

अस्यानुवादमाह—

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिष्टेऽस्मि रक्ष माम् ।
असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ ११४ ॥

विद्या ब्राह्मणमिति ॥ विद्याधिष्ठात्री देवता कंचिदध्यापकं ब्राह्मणमागत्यैवमवदत् 'तवाहं निधिरस्मि । मां रक्ष । असूयकादिदोषवते न मां वदेः । तथा सत्यतिशयेन वीर्यवती भूयासम्' । तथा च छान्दोग्यब्राह्मणम्—'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मां पालय, अनर्हते मानिने नैव मादाः, गोपाय मां, श्रेयसी तथाहमस्मि' इति ॥ ११४ ॥

पाठा०—1 पृच्छते. 2 वक्तव्या.

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।
तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५ ॥

यमेवेति ॥ यमेव पुनः शिष्यं शुचिं नियतेन्द्रियं ब्रह्मचारिणं जानासि तस्मै विद्यारूपनिधिरक्षकाय प्रमादरहिताय मां वद ॥ ११५ ॥

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६ ॥

ब्रह्मेति ॥ यः पुनरभ्यासार्थमधीयानादन्यं वा कंचिदध्यापयतस्तदनुमतिरहितं वेदं गृह्णाति स वेदस्तेययुक्तो नरकं गच्छति तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ११६

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७ ॥

लौकिकमिति ॥ लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानं, वैदिकं वेदार्थज्ञानं, आध्यात्मिकं ब्रह्मज्ञानं, यस्मात्तु गृह्णाति तं बहुमान्यमध्ये स्थितं प्रथममभिवादयेत् । लौकिकादिज्ञानदातॄणामेव त्रयाणां समवाये यथोत्तरं मान्यत्वम् ॥ ११७ ॥

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ११८ ॥

सावित्रीति ॥ सावित्रीमात्रवेत्तापि वरं सुयन्त्रितः शास्त्रनियमितो विप्रादिर्मान्यः, नायन्त्रितो वेदत्रयवेत्तापि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविक्रेता च । एतच्च प्रदर्शनमात्रम् । 'सुयन्त्रित'शब्देन विधिनिषेधनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ११८ ॥

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।
शय्यासनस्थश्चैवैनं[1] प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९ ॥

शय्येति ॥ शय्या चासनं च शय्यासनं 'जातिरप्राणिनाम्' (पा.२।४।६) इति द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिञ्छ्रेयसा विद्याद्यधिकेन गुरुणा चाध्याचरिते साधारण्येन स्वीकृते च तत्कालमपि नासीत । स्वयं च शय्यासनस्थो गुरावागते उत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ ११९ ॥

अस्यार्थवादमाह—

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १२० ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ यस्माद्यूनोऽल्पवयसो वयोविद्यादिना स्थविरे आयति आग-

पाठा०—1 चैवैवं. 2 °मित्युत्थाया°.

च्छति सति प्राणा ऊर्ध्वं उत्क्रामन्ति देहाद्बहिर्निर्गन्तुमिच्छन्ति तान्वृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनः सुस्थान्करोति। तस्माद्वृद्धस्य प्रत्युत्थायाभिवादनं कुर्यात् ॥ १२० ॥

इतश्च फलमाह—

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि संप्रवर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ १२१ ॥

अभिवादनशीलस्येति ॥ उत्थाय सर्वदा वृद्धाभिवादनशीलस्य वृद्धसेविनश्च आयुः-प्रज्ञा-यशो-बलानि चत्वारि सम्यक् प्रकर्षेण वर्धन्ते ॥ १२१ ॥

संप्रत्यभिवादनविधिमाह—

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ १२२ ॥

अभिवादात्परमिति ॥ वृद्धमभिवादयन् विप्रादिरभिवादात्परं 'अभिवादये' इति शब्दोच्चारणानन्तरम् 'अमुकनामाहमस्मि' इति स्वं नाम परिकीर्तयेत्। अतो नामशब्दस्य विशेषपरत्वात्स्वनामविशेषोच्चारणानन्तरमभिवादनवाक्ये नामशब्दोऽपि प्रयोज्य इति मेधातिथि–गोविन्दराजयोरभिधानमप्रमाणम्। अत एव गौतमः–(६।१)'स्वनाम प्रोच्याहमभिवादय इत्यभिवदेत्'। साङ्ख्यायनोऽपि 'असावहं भो इत्यात्मनो नामादिशेत्' इत्युक्तवान्। यदि च नामशब्दश्रवणात्तस्य प्रयोगस्तदा 'अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते' (२।१२५) इत्यभिधानात्प्रत्यभिवादनवाक्ये नामशब्दोच्चारणं स्यान्न च तत्कस्यचित्संमतम् ॥ १२२ ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते।
तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात्स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ १२३ ॥

नामधेयस्येति ॥ नामधेयस्य उच्चारितस्य सतो ये केचिदभिवाद्याः संस्कृतानभिज्ञतयाभिवादमभिवादार्थं न जानन्ति तान्प्रत्यभिवादनेऽप्यसमर्थत्वात्प्राज्ञ इत्यभिवाद्यशक्तिविज्ञोऽभिवादयिता 'अभिवादयेऽहम्' इत्येवं ब्रूयात्। स्त्रियः सर्वास्तथैव ब्रूयात् ॥ १२३ ॥

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४ ॥

भोःशब्दमिति ॥ अभिवादने यन्नाम प्रयुक्तं तस्यान्ते भोःशब्दं कीर्तयेदभिवाद्यसंबोधनार्थम्। अत एवाह—नाम्नामिति ॥ भो इत्यस्य यो भावः सत्ता सोऽभिवाद्यनाम्नां स्वरूपभाव ऋषिभिः स्मृतः। तस्मादेवमभिवादनवाक्यम् 'अभिवादये शुभशर्माहमस्मि भोः' ॥ १२४ ॥

पाठा०—1 तस्य वर्धन्ते. 2 आयुर्धर्मो.

**आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ १२५ ॥**

आयुष्मानिति ॥ अभिवादने कृते प्रत्यभिवादयित्रा अभिवादको विप्रादिः 'आयुष्मान्भव सौम्य' इति वाच्यः । अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकारादिः स्वरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात्स प्लुतः कार्यः । स्वरापेक्षं चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नाम्नि संभवति । पूर्वं नामगतमक्षरं संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरस्तेन नागन्तुरपकृष्य चाकारादिः स्वरः प्लुतः कार्यः । एतच्च 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' (८।२।८२) इत्यस्यानुवृत्तौ 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' (८।२।८३) इति प्लुतं स्मरन्पाणिनिः स्फुटमुक्तवान् । व्याख्यातं च वृत्तिकृता वामनेन—'टेरिति किम्, व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्लुतो यथा स्यात्' इति । तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यं 'आयुष्मान्भव सौम्य शुभशर्मन्', एवं क्षत्रियस्य 'बलवर्मन्', एवं वैश्यस्य 'वसुभूते' । 'प्लुतो राजन्यविशां वा' (वा. ४८६५) इति कात्यायनवचनात्क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्लुतो न भवति । शूद्रस्य प्लुतो न कार्यः, '-अशूद्रे' (८।२।८३) इति पाणिनिवचनात् । 'स्त्रियामपि निषेधः' (वा. ४८६४) इति कात्यायनवचनात्स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्लुतः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नाम्नि शर्मोपपदं नित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्ये 'आयुष्मान् भव सौम्य भद्र' इति निरुपपदोदाहरणसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजं ज्ञापयति । धरणीधरोऽपि 'आयुष्मान् भव सौम्य' इति संबुद्धिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नप्यसंबुद्धिप्रथमैकवचनान्तममुकशर्मेत्युदाहरन्विचक्षणैरप्युपेक्षणीय एव ॥ १२५ ॥

**यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ १२६ ॥**

यो न वेत्तीति ॥ यो विप्रोऽभिवादनस्यानुरूपं प्रत्यभिवादनं न जानात्यसावभिवादनविदुषापि स्वनामोच्चारणाद्युक्तविधिना शूद्र इव नाभिवाद्यः । 'अभिवादयेऽहम्' इति शब्दोच्चारणमात्रं तु चरणग्रहणादिशून्यमनिषिद्धम् । प्रागुक्तत्वात् ॥ १२६ ॥

**ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ १२७ ॥**

ब्राह्मणमिति ॥ समागम्य समागमे कृते अभिवाद्यमवरवयस्कं समानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलं, क्षत्रियमनामयं, वैश्यं क्षेमं, शूद्रमारोग्यं पृच्छेत् । अत एवापस्तम्बः—'कुशलमवरवयसं समानवयसं वा विप्रं पृच्छेत्, अनामयं क्षत्रियं क्षेमं वैश्यं आरोग्यं शूद्रम् । अवरवयसमभिवादकं वयस्यमनभिवादकमपी'ति मन्वर्थमेवापस्तम्बः स्फुट-

यति स्म। गोविन्दराजस्तु प्रकरणात्प्रत्यभिवादकस्यैव कुशलादिप्रश्नमाह। तन्न; अभिवादकेन सह समागमस्यानुप्राप्तत्वात्। समागम्येति निष्प्रयोजनानुवादप्रसङ्गात्। अतः कुशलक्षेमशब्दयोरनामयारोग्यपदयोश्च समानार्थत्वाच्छब्दविशेषोच्चारणमेव विवक्षितम्॥ १२७॥

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्।
भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्॥ १२८॥

अवाच्य इति॥ प्रत्यभिवादनकाले अन्यदा च दीक्षणीयातःप्रभृत्यावभृथस्नानात्कनिष्ठोऽपि दीक्षितो नाम्ना न वाच्यः, किंतु भोभवच्छब्दपूर्वकं दीक्षितादिशब्दैरुत्कर्षाभिधायिभिरेव धार्मिकोऽभिभाषेत—'भो दीक्षित, इदं कुरु, भवता यजमानेन इदं क्रियताम्' इति॥ १२८॥

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबन्धा च योनितः।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च॥ १२९॥

परपत्नी त्विति॥ या स्त्री परपत्नी भवति, असंबन्धा च योनित इति स्वस्रादिर्न भवति तामनुपयुक्तसंभाषणकाले 'भवति, सुभगे, भगिनि' इति वा वदेत्। 'परपत्नी'ग्रहणात् कन्यायां नैष विधिः। स्वसुः कन्यादेस्तु 'आयुष्मती'-त्यादिपदैरभिभाषणम्॥ १२९॥

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून्।
असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः॥ १३०॥

मातुलांश्चेति॥ मातुलादीनागतान्कनिष्ठानासनादुत्थाय 'असावहम्' इति वदेत् नाभिवादयेत्। असाविति स्वनामनिर्देशः, 'भूयिष्ठाः खलु गुरवः' इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात्तयोश्च कनिष्ठयोरपि संभवात्तद्विषयोऽयं 'गुरु'शब्दः॥ १३०॥

मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा।
संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्यया॥ १३१॥

मातृष्वसेति॥ मातृष्वस्रादयो गुरुपत्नीवत्प्रत्युत्थानाभिवादनासनदानादिभिः संपूज्याः। अभिवादनप्रकरणादभिवादनमेव संपूजनं विज्ञायत इति समास्ता इत्यवोचत्। गुरुभार्यासमानत्वात्प्रत्युत्थानादिकमपि कार्यमित्यर्थः॥

भ्रातुर्भार्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि।
विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंबन्धियोषितः॥ १३२॥

भ्रातुर्भार्येति॥ भ्रातुः सजातीया भार्या ज्येष्ठा पूजाप्रकरणादुपसंग्राह्या

पाठा०—1 असंबद्धा.

पादयोरभिवाद्या। अहन्यहनि प्रत्यहमेव। अपिरेवार्थे। ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः, संबन्धिनो मातृपक्षाः श्वशुरादयश्च, तेषां पत्न्यः पुनर्विप्रोष्य प्रवासात्प्रत्यागतेनैवाभिवाद्याः, न तु प्रत्यहं नियमः ॥ १३२ ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३ ॥

पितुर्भगिन्यामिति ॥ पितुर्मातुश्च भगिन्यां ज्येष्ठायां चात्मनो भगिन्यां मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत्। माता पुनस्ताभ्यो गुरुतमा। ननु 'मातृष्वसा मातुलानी' (२।१३१) इत्यनेनैव गुरुपत्नीवत्पूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते? उच्यते–इदमेव 'माता ताभ्यो गरीयसी' इति। तेन पितृष्वस्रानुज्ञायां दत्तायां मात्रा च विरोधे मातुराज्ञाऽनुष्ठेयेति; अथवा पूर्वं पितृष्वस्रादेर्मातृवत्पूज्यत्वमुक्तम्। अनेन तु स्नेहादिवृत्तिरप्यतिदिश्यत इत्यपुनरुक्तिः ॥ १३३ ॥

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ १३४ ॥

दशाब्दाख्यमिति ॥ दश अब्दा आख्या यस्य तद्दशाब्दाख्यं पौरसख्यम्। अयमर्थः–एकपुरवासिनां वक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानामेकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वे सत्यपि सख्यमाख्यायते। 'पुर'ग्रहणं प्रदर्शनार्थं, तेनैकग्रामादिनिवासिनामपि स्यात्। गीतादिकलाभिज्ञानां पञ्चवर्षपर्यन्तं सख्यं, श्रोत्रियाणां त्र्यब्दपर्यन्तं, सपिण्डेष्वत्यन्ताल्पेनैव कालेन सह सख्यम्। अपिरेवार्थे। सर्वत्रोक्तकालादूर्ध्वं ज्येष्ठव्यवहारः ॥ १३४ ॥

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।
पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५ ॥

ब्राह्मणमिति ॥ दशवर्षं ब्राह्मणं, शतवर्षं पुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ विजानीयात्। तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मण एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता। तस्मात्पितृवदसौ तस्य मान्यः ॥ १३५ ॥

वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि [1]मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ १३६ ॥

वित्तमिति ॥ वित्तं न्यायार्जितं धनं, बन्धुः पितृव्यादिः, वयोऽधिकवयस्कता, कर्म श्रौतं स्मार्तं च, विद्या वेदार्थतत्त्वज्ञानं, एतानि पञ्च मान्यत्वकारणानि। एषां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तत्पूर्वस्माच्छ्रेष्ठमिति बहुमान्यमेलके बलाबलमुक्तम् ॥ १३६ ॥

पाठा०—1 मानस्थानानि.

पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७ ॥

पञ्चानामिति ॥ त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पञ्चानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः । तेन वित्तबन्धुयुक्तो वयोधिकान्मान्यः । एवं वित्तादित्रययुक्तः कर्मवतो मान्यः । वित्तादिचतुष्टय-युक्तो विदुषो मान्यः । गुणवन्ति चेति प्रकर्षवन्ति । तेन द्वयोरेव विद्यादिसत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः । शूद्रोऽपि दशमीमवस्थां नवत्यधिकां गतो द्विजन्मनामपि मानार्हः । शतवर्षाणां दशधा विभागे दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति १३७

अयमपि पूजाप्रकारः प्रसङ्गादुच्यते—

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ १३८ ॥

चक्रिण इति ॥ चक्रयुक्तरथादियानारूढस्य, नवत्यधिकवयसः, रोगार्तस्य, भारपीडितस्य, स्त्रियाः, अचिरनिवृत्तसमावर्तनस्य, देशाधिपस्य, विवाहाय प्रस्थितस्य पन्थास्त्यक्तव्यः । त्यागार्थत्वाच्च ददातेर्न चतुर्थी ॥ १३८ ॥

तेषां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३९ ॥

तेषामिति ॥ तेषामेकत्र मिलितानां देशाधिपस्नातकौ मान्यौ । राजस्नात-कयोरपि स्नातक एव राजापेक्षया मान्यः । अतो 'राज'शब्दोऽत्र पूर्वश्लोके न केवलजातिवचनः । क्षत्रियजात्यपेक्षया 'ब्राह्मणं दशवर्षं तु' (२।१३५) इत्यनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्यत्वाभिधानात् स्नातकग्रहणवैयर्थ्याच्च ॥ १३९ ॥

आचार्यादिशब्दार्थमाह—

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

उपनीयेति ॥ तैः शब्दैरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् । यो ब्राह्मणः शिष्य-मुपनीय कल्परहस्यसहितां वेदशाखां सर्वामध्यापयति तमाचार्यं पूर्वे मुनयो वदन्ति । कल्पो यज्ञविद्या, रहस्यमुपनिषत् । वेदत्वेऽप्युपनिषदां प्राधान्य-विवक्षया पृथङ्निर्देशः ॥ १४० ॥

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१ ॥

एकदेशमिति ॥ वेदस्यैकदेशं मन्त्रं ब्राह्मणं च वेदरहितानि व्याकरणादी-न्यङ्गानि यो वृत्त्यर्थमध्यापयति स उपाध्याय उच्यते ॥ १४१ ॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

निषेकादीनीति ॥ निषेको गर्भाधानं, तेन पितुरयं गुरुत्वोपदेशः । गर्भाधानादीनि संस्कारकर्माणि पितुरुपदिष्टानि यथाशास्त्रं यः करोति, अन्नेन च संवर्धयति स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ १४२ ॥

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥ १४३ ॥

अग्न्याधेयमिति ॥ आहवनीयाद्यग्न्युत्पादकं कर्माग्न्याधेयं, अष्टकादीन्पाकयज्ञान्, अग्निष्टोमादीन्यज्ञान्कृतवरणो यस्य करोति स तस्यर्त्विगिह शास्त्रेऽभिधीयते । ब्रह्मचारिधर्मेष्वनुपयुक्तमप्यृत्विग्लक्षणमाचार्यादिवदृत्विजोऽपि मान्यत्वं दर्शयितुं प्रसङ्गादुक्तम् ॥ १४३ ॥

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ।
स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत्कदाचन ॥ १४४ ॥

य आवृणोतीति ॥ य उभौ कर्णौ अवितथमिति वर्णस्वरवैगुण्यरहितेन सत्यरूपेण वेदेनापूरयति स माता पिता च ज्ञेयः । महोपकारकत्वगुणयोगादयमध्यापको 'माता-पितृ'शब्दवाच्यस्तं नापकुर्यात् । कदाचनेति गृहीते वेदे ॥ १४४ ॥

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५ ॥

उपाध्यायानिति ॥ दशोपाध्यायानपेक्ष्य आचार्यः, आचार्यशतमपेक्ष्य पिता, सहस्रं पितृनपेक्ष्य माता गौरवेणातिरिक्ता भवति । अत्रोपनयनपूर्वकसावित्रीमात्राध्यापयिता आचार्योऽभिप्रेतः, तमपेक्ष्य पितुरुत्कर्षः । 'उत्पादकब्रह्मदात्रोः' (२।१४६) इत्यनेन मुख्याचार्यस्य पितरमपेक्ष्योत्कर्षं वक्ष्यतीत्यविरोधः ॥ १४५ ॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६ ॥

उत्पादकेति ॥ जनकाचार्यौ द्वावपि पितरौ । जन्मदातृत्वात् । तयोराचार्यः पिता गुरुतरः । यस्माद्विप्रस्य ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनसंस्काररूपं जन्म परलोके इहलोके च शाश्वतं नित्यम् । ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात् ॥ १४६ ॥

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।
संभूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥ १४७ ॥

कामादिति ॥ मातापितरौ यदेनं बालकं कामवशेनान्योन्यमुत्पादयतः

संभवमात्रं तत्तस्य पश्वादिसाधारणम् । यद्योनौ मातृकुक्षावभिजायतेऽङ्ग-प्रत्यङ्गानि लभते ॥ १४७ ॥

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजरामरा ॥ १४८ ॥

आचार्य इति ॥ आचार्यः पुनर्वेदज्ञोऽस्य माणवकस्य यां जातिं यज्जन्म विधिवत्सावित्र्येति साङ्गोपनयनपूर्वकसावित्र्यनुवचनेनोत्पादयति सा जातिः सत्या अजरामरा च । ब्रह्मप्राप्तिफलत्वात् । उपनयनपूर्वकस्य वेदाध्ययन-तदर्थज्ञानानुष्ठानैर्निष्कामस्य मोक्षलाभात् ॥ १४८ ॥

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥ १४९ ॥

अल्पं वेति ॥ श्रुतस्य श्रुतेनेत्यर्थः । उपाध्यायो यस्य शिष्यस्याल्पं वा बहु वा कृत्वा श्रुतेनोपकरोति तमपीह शास्त्रे तस्य गुरुं जानीयात् । श्रुत-मेवोपक्रिया, तया श्रुतोपक्रियया ॥ १४९ ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५० ॥

ब्राह्मस्येति ॥ ब्रह्मश्रवणार्थं जन्म ब्राह्ममुपनयनम् । स्वधर्मस्य शासिता वेदार्थव्याख्याता तादृशोऽपि बालो वृद्धस्य ज्येष्ठस्य पिता भवति । धर्मत इति पितृधर्मास्तस्मिन्ननुष्ठातव्याः ॥ १५० ॥

प्रकृतानुरूपार्थवादमाह—

अध्यापयामास पितॄञ्शिशुराङ्गिरसः कविः ।
पुत्रका इतिहोवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१ ॥

अध्यापयामासेति ॥ अङ्गिरसः पुत्रो बालः कविर्विद्वान् पितॄन्गौणान् पितृव्यतत्पुत्रादीनधिकवयसोऽध्यापितवान् । ताञ्ज्ञानेन परिगृह्य शिष्या-न्कृत्वा 'पुत्रकाः' इति आजुहाव । इतिह इत्यव्ययं पुरावृत्तसूचनार्थम् ॥१५१॥

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ १५२ ॥

ते तमर्थमपृच्छन्तेति ॥ ते पितृतुल्याः 'पुत्रकाः' इत्युक्ता अनेन जातक्रोधाः 'पुत्रक'शब्दार्थं देवान्पृष्टवन्तः । देवाश्च पृष्टा मिलित्वा एतानवोचन्—युष्मा-न्यच्छिशुः 'पुत्र'शब्देनोक्तवांस्तद्युक्तम् ॥ १५२ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥ १५३ ॥

अज्ञ इति ॥ वैशब्दोऽवधारणे । अज्ञ एव बालो भवति न त्वल्पवयाः । मन्त्रदः पिता भवति । 'मन्त्र'ग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । यो वेदमध्यापयति व्याचष्टे स पिता । अत्रैव हेतुमाह—यस्मात्पूर्वेऽपि मुनयोऽज्ञं बालमित्यूचुः, मन्त्रदं च पितेत्येवाब्रुवन्नित्याह ॥ १५३ ॥

न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४ ॥

न हायनैरिति ॥ न बहुभिर्वर्षैः, न केशश्मश्रुलोमभिः शुक्लैः, न बहुना धनेन, न पितृव्यत्वादिभिर्बन्धुभावैः, समुदितैरप्येतैर्न महत्त्वं भवति, किंतु ऋषय इमं धर्मं कृतवन्तः । यः साङ्गवेदाध्येता सोऽस्माकं महान् संमतः ॥ १५४ ॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५ ॥

विप्राणामिति ॥ ब्राह्मणानां विद्यया, क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण, वैश्यानां धान्यवस्त्रादिधनेन, शूद्राणामेव पुनर्जन्मना श्रेष्ठत्वम् । सर्वत्र तृतीयार्थे तसिः ॥ १५५ ॥

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १५६ ॥

न तेनेति ॥ न तेन वृद्धो भवति येनास्य शुक्लकेशं शिरः किंतु युवापि सन् यो विद्वांस्तं देवाः स्थविरं जानन्ति ॥ १५६ ॥

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥ १५७ ॥

यथा काष्ठमय इति ॥ यथा काष्ठघटितो हस्ती, यथा चर्मनिर्मितो मृगः, यश्च विप्रो नाधीते, त्रय एते नाममात्रं दधति, नतु हस्त्यादिकार्यं शत्रुवधादिकं कर्तुं क्षमन्ते ॥ १५७ ॥

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥ १५८ ॥

यथा षण्ढ इति ॥ यथा नपुंसकः स्त्रीषु निष्फलः, यथा च स्त्रीगवी गव्यामेव निष्फला, यथा चाज्ञे दानमफलं, तथा ब्राह्मणोऽप्यनधीयानो निष्फलः श्रौतस्मार्तकर्मानर्हतया तत्फलरहितः ॥ १५८ ॥

पाठा०—1 बाल इत्याहुः.

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोनुशासनम्।
वाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता॥ १५९॥

अहिंसयैवेति॥ भूतानां शिष्याणां प्रकरणाच्छ्रेयोर्थमनुशासनमनतिहिंसया कर्तव्यम्, 'रज्वा वेणुदलेन वा' (८।२९९) इत्यल्पहिंसाया अभ्यनुज्ञानात्। वाणी मधुरा प्रीतिजननी श्लक्ष्णा या नोच्चैरुच्यते सा शिष्यशिक्षार्थं धर्मबुद्धिमिच्छता प्रयोक्तव्या॥ १५९॥

इदानीं पुरुषमात्रस्य फलं धर्मं वाङ्मनःसंयममाह—

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम्॥ १६०॥

यस्येति॥ अध्यापयितुरेव यस्य वाङ्मनश्चोभयं शुद्धं भवति, वागनृतादिभिरदुष्टा, मनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति, एते वाङ्मनसी निषिद्धविषयप्रकरणे सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षिते भवतः, स वेदान्तेऽवगतं सर्वं फलं सर्वज्ञत्वं सर्वेशानादिरूपं मोक्षलाभादवाप्नोति॥ १६०॥

नारुंतुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः।
ययास्योद्विजते वाचा[1]ऽनालोक्यां तामुदीरयेत्॥ १६१॥

नारुंतुद इति॥ अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मो नाध्यापकस्य। आर्तः पीडितोऽपि नारुंतुदः स्यान्न मर्मपीडाकरं तत्त्वदूषणमुदाहरेत्। तथा परस्य द्रोहोऽपकारस्तदर्थं कर्म बुद्धिश्च न कर्तव्या। तथा यया वाचाऽस्य परो व्यथते तां मर्मस्पृशमनालोक्यां स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनीं न वदेत्॥ १६१॥

संमानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव।
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा॥ १६२॥

संमानादिति॥ ब्राह्मणः संमानाद्विषादिव सर्वदोद्विजेत संमाने प्रीतिं न कुर्यात्। अमृतस्येव सर्वस्माल्लोकादवमानस्याकाङ्क्षेत्, अवमाने परेण कृतेऽपि क्षमावांस्तत्र खेदं न कुर्यात्। मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते॥ १६२॥

अवमानसहिष्णुत्वे हेतुमाह—

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते।
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति॥ १६३॥

सुखं ह्यवमतः शेत इति॥ यस्मादवमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः

पाठा०—1 वाच्या नालोक्यां.

सुखं निद्राति। अन्यथाऽवमानदुःखेन दह्यमानः कथं निद्रां लभते। कथं च सुखं प्रतिबुध्यते। प्रतिबुद्धश्च कथं सुखं कार्येषु चरति। अवमानकर्ता तेन पापेन विनश्यति ॥ १६३ ॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः।
गुरौ वसन्संचिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १६४ ॥

अनेनेति ॥ अनेन क्रमकथितोपायेन जातकर्मादिनोपनयनपर्यन्तेन संस्कृतो द्विजो गुरुकुले वसन् शनैरत्वरया वेदग्रहणार्थं तपोऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापरूपमनुतिष्ठेत्। विध्यन्तरसिद्धस्याप्ययमर्थवादोऽध्ययनाङ्गत्वबोधनाय ॥ १६४ ॥

अध्ययनाङ्गत्वमेव स्पष्टयति—

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५ ॥

तपोविशेषैरिति ॥ तपोविशेषैर्नियमकलापैर्विविधैर्बहुप्रकारैश्च 'अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः' (२।७०) इत्यादिनोक्तैः, 'सेवेतेमांस्तु नियमान्' (२।१७५) इत्यादिभिर्वक्ष्यमाणैरपि, व्रतैश्चोपनिषन्महानाम्निकादिभिर्विधिचोदितैः[1] स्वगृह्यविहितैः समग्रवेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्कोऽप्यध्येतव्यः। रहस्यमुपनिषदः। प्राधान्यख्यापनाय पृथङ्निर्देशः ॥ १६५ ॥

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन्द्विजोत्तमः।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६ ॥

वेदमेवेति ॥ यत्र नियमानामङ्गत्वमुक्तं तत्कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनमनेन विधत्ते। तपस्तप्स्यंश्चरिष्यन्द्विजो वेदमेव ग्रहणार्थमावर्तयेत्। तस्माद्वेदाभ्यास एव विप्रादेरिह लोके प्रकृष्टं तपो मुनिभिरभिधीयते ॥ १६६ ॥

आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः।
यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ १६७ ॥

आ हैवेति ॥ स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियम्। हशब्दः परमशब्दविहितस्यापि प्रकर्षस्य सूचकः। स द्विज आ नखाग्रेभ्य एव चरणनखपर्यन्तं सर्वदेहव्यापकमेव प्रकृष्टतमं तपस्तप्यते। यः स्रग्व्यपि कुसुममालाधार्यपि प्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते। स्रग्व्यपीत्यनेन वेदाध्ययनाय ब्रह्मचारिनियमस्यागमपि स्तुत्यर्थं दर्शयति। तप्यत इति 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' (पा. ३।१।८८) इति यगात्मनेपदे भवतः ॥ १६७ ॥

पाठा०—1 °देशितैः.

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८ ॥

योऽनधीत्येति ॥ यो द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्रार्थशास्त्रादौ श्रमं यत्नातिशयं करोति स जीवन्नेव पुत्रपौत्रादिसहितः शीघ्रं शूद्रत्वं गच्छति । वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदाङ्गाध्ययने विरोधाभावः । अत एव शङ्ख-लिखितौ–'न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः' ॥ १६८ ॥

द्विजानां तत्र तत्राधिकारश्रुतेर्द्विजत्वनिरूपणार्थमाह—

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९ ॥

मातुरग्र इति ॥ मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्म । द्वितीयं मौञ्जिबन्धने उपनयने । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' (पा. ६।३।६३) इति ह्रस्वः; तृतीयं ज्योतिष्टोमादियज्ञदीक्षायां वेदश्रवणात् । तथा च श्रुतिः 'पुनर्वा यदृत्विजो यज्ञियं कुर्वन्ति यद्दीक्षयन्ति' इति । प्रथमद्वितीयतृतीयजन्मकथनं चेदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं, द्विजस्यैव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारात् १६९.

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ १७० ॥

तत्रेति ॥ तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये यदेतद्ब्रह्मग्रहणार्थं जन्मोपनयनसंस्काररूपं मेखलाबन्धनोपलक्षितं तत्रास्य माणवकस्य सावित्री माता, आचार्यश्च पिता, मातृपितृसंपाद्यत्वाज्जन्मनः ॥ १७० ॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।
न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदामौञ्जिबन्धनात् ॥ १७१ ॥

वेदप्रदानादिति ॥ वेदाध्यापनादाचार्यं पितरं मन्वादयो वदन्ति । पितृवन्महोपकारफलाद्गौणं पितृत्वम् । महोपकारमेव दर्शयति–न ह्यस्मिन्निति । यस्मादस्मिन्माणवके प्रागुपनयनात्किंचित्कर्म श्रौतं स्मार्तं च न संबध्यते, न तत्राधिक्रियत इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ १७२ ॥

नाभिव्याहारयेदिति ॥ आमौञ्जिबन्धनादित्यनुवर्तते । प्रागुपनयनाद्वेदं नोच्चारयेत् । 'स्वधा'शब्देन श्राद्धमुच्यते । निनीयते निष्पाद्यते येन मन्त्रजातेन तद्वर्जयित्वा मृतपितृको नवश्राद्धादौ मन्त्रं नोच्चारयेत् । तद्व्यतिरिक्तं वेदं नोदाहरेत् । यस्माद्यावद्वेदे न जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः ॥ १७२ ॥

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।
ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३ ॥

कृतोपनयनस्येति ॥ यस्मादस्य माणवकस्य 'समिधमाधेहि' (गृ. सू. १।२२।६) 'दिवा मा स्वाप्सीः' (गृ. सू. १।२२।२) इत्यादिव्रतादेशनं वेदस्वाध्ययनं मन्त्रब्राह्मणक्रमेण 'अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः' (२।७०) इत्यादिविधिपूर्वकमुपनीतस्योपदिश्यते, तस्मादुपनयनात्पूर्वं न वेदमुदाहरेत् ॥ १७३ ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला ।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ १७४ ॥

यद्यस्येति ॥ यस्य ब्रह्मचारिणो यानि चर्मसूत्रमेखलादण्डवस्त्राण्युपनयनकाले गृह्येण विहितानि, गोदानादिव्रतेष्वपि तान्येव नवानि कर्तव्यानि ॥१७४॥

सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः ॥ १७५ ॥

सेवेतेति ॥ ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन्निन्द्रियसंयमं कृत्वानुगतादृष्टवृद्ध्यर्थमिमान्नियमाननुतिष्ठेत् ॥ १७५ ॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६ ॥

नित्यमिति ॥ प्रत्यहं स्नात्वा देवर्षिपितृभ्य उदकदानं, प्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनं, सायंप्रातश्च समिद्धोमं कुर्यात् । यस्तु गौतमीये स्नाननिषेधो ब्रह्मचारिणः स सुखस्नानविषयः । अत एव बौधायनः (२।३८)—'नाप्सु श्लाघमानः स्नायात्' । विष्णुनात्र—'कालद्वयमभिषेकाग्निकार्यकरणमप्सु दण्डवन्मज्जनम्' इति ब्रुवाणेन वारद्वयं स्नानमुपदिष्टम् ॥ १७६ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्स्त्रियः ।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥१७७॥

वर्जयेदिति ॥ क्षौद्रं मांसं च न खादेत् । गन्धं च कर्पूरचन्दनकस्तूरिकादि वर्जयेत् । एषां च गन्धानां यथासंभवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धम् । माल्यं च न धारयेत् । उद्रिक्तरसांश्च गुडादींश्च खादेत् । स्त्रियश्च नोपेयात् । यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चाम्लयन्ति तानि शुक्तानि न खादेत् । प्राणिनां हिंसां न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।
कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥ १७८ ॥

अभ्यङ्गमिति ॥ तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनलक्षणं, कज्जलादिभिश्च

चक्षुषोरञ्जनं, पादुकायाश्छत्रस्य च धारणं, कामं मैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयम्। मैथुनस्य स्त्रिय इत्यनेनैव निषिद्धत्वात्। क्रोधलोभनृत्यगीतवीणापणवादि वर्जयेत् ॥ १७८ ॥

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम्।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥ १७९ ॥

द्यूतं चेति ॥ अक्षक्रीडां, जनैः सह निरर्थकवाक्कलहं, परस्य दोषवादं, मृषाभिधानं, स्त्रीणां च मैथुनेच्छया सानुरागेण प्रेक्षणालिङ्गनं, परस्य चापकारं वर्जयेत् ॥ १७९ ॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित्।
कामाद्धि स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८० ॥

एक इति ॥ सर्वत्र नीचशय्यादावेकाकी शयनं कुर्यात्। इच्छया न स्वशुक्रं पातयेत्। यस्मादिच्छया स्वमेहनाच्छुक्रं पातयन्स्वकीयव्रतं नाशयति। व्रतलोपे चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८० ॥

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।
स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥ १८१ ॥

स्वप्न इति ॥ ब्रह्मचारी स्वप्नादावनिच्छया रेतः सिक्त्वा कृतस्नानश्चन्दनाद्यनुलेपनपुष्पधूपादिभिः सूर्यमभ्यर्च्य 'पुनर्मामैत्विन्द्रियम्' (आश्व. गृ. ३।६) इत्येतामृचं वारत्रयं पठेत्। इदमत्र प्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान्।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥ १८२ ॥

उदकुम्भमिति ॥ जलकलशपुष्पगोमयमृत्तिकाकुशान् यावदर्थानि यावद्भिः प्रयोजनानि आचार्यस्य तावन्त्याचार्यार्थमाहरेत्। अत एवोदकुम्भमित्यत्रैकत्वमप्यविवक्षितम्। प्रदर्शनं चैतत्। अन्यदप्याचार्योपयुक्तमुपाहरेद्भैक्षं च प्रत्यहमर्जयेत् ॥ १८२ ॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु।
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३ ॥

वेदयज्ञैरिति ॥ वेदयज्ञैश्चात्यक्तानां स्वकर्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्मचारी सिद्धान्नभिक्षासमूहमाहरेत् ॥ १८३ ॥

पाठा०—1 प्रेक्षणालंभावुप.

---

१ ब्रह्मचारिणा स्त्रीणां प्रेक्षणालम्भने वर्जयितव्ये इत्युक्तं गौतमेनापि 'स्त्रीप्रेक्षणालम्भने मैथुनशङ्कायाम्' (गौ. स्मृ. २।१६) इत्यादिना।

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४ ॥

गुरोः कुल इति ॥ आचार्यस्य सपिण्डेषु, बन्धुषु, मातुलादिषु च न भिक्षेत । तद्गृहव्यतिरिक्तभिक्षायोग्यगृहाभावे चोक्तेभ्यः पूर्वं पूर्वं वर्जयेत् । ततश्च प्रथमं बन्धून्भिक्षेत, तत्रालाभे ज्ञातीन्, तत्रालाभे गुरोरपि ज्ञातीन्भिक्षेत ॥१८४॥

सर्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे ।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ १८५ ॥

सर्वं वेति ॥ पूर्वं 'वेदयज्ञैरहीनानाम्' (२।१८३) इत्यनेनोक्तानामसंभवे सर्वं वा ग्राममुक्तगुणरहितमपि शुचिर्मौनी भिक्षेत । महापातकाद्यभिशस्तांस्त्यजेत् ॥ १८५ ॥

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।
सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६ ॥

दूरादिति ॥ दूराद्दिग्भ्यः परिगृहीतवृक्षेभ्यः समिध आनीय आकाशे धारणाशक्तः पटलादौ स्थापयेत् । ताभिश्च समिद्भिः सायंप्रातरनले होमं कुर्यात् ॥ १८६ ॥

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ १८७ ॥

अकृत्वेति ॥ भिक्षाहारं, सायंप्रातः समिद्धोमं, अरोगो नैरन्तर्येण सप्तरात्रमकृत्वा लुप्तव्रतो भवति । ततश्चावकीर्णिप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १८७ ॥

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ १८८ ॥

भैक्षेणेति ॥ ब्रह्मचारी न एकान्नमद्यात्किंतु बहुगृहाहृतभिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् । यस्माद्भिक्षासमूहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिरुपवासतुल्या मुनिभिः स्मृता ॥ १८८ ॥

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ।
काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९ ॥

व्रतवदिति ॥ पूर्वनिषिद्धस्यैकान्नभोजनस्यायं प्रतिप्रसवः । देवदैवत्ये कर्मणि देवतोद्देशेनाभ्यर्थितो ब्रह्मचारी व्रतवदिति व्रतविरुद्धमधुमांसादिवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत । अथ पित्रुद्देशेनाभ्यर्थितो भवति तदा ऋषिर्यतिः सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वात्स इव मधुमांसवर्जितमेकस्याप्यन्नं यथेप्सितं भुञ्जीत

इति स एवार्थो वैदग्ध्येनोक्तः, तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपं व्रतमस्य लुप्तं न भवति। याज्ञवल्क्योऽपि श्राद्धेऽभ्यर्थितस्यैकान्नभोजनमाह-'ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि। ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन्॥' (याज्ञ. स्मृ. १।३२)-इति। विश्वरूपेण तु 'व्रतमस्य न लुप्यते' इति पश्यता ब्रह्मचारिणो मांसभक्षणमनेन मनुवचनेन विधीयत इति व्याख्यातम् १८९

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः।
राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते॥ १९०॥

ब्राह्मणस्यैवेति॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां त्रयाणामेव ब्रह्मचारिणां भैक्षाचरणविधानात् 'व्रतवत्' (२।१८९) इत्यनेन तदपवादरूपमेकान्नभोजनमुपदिष्टं क्षत्रियवैश्ययोरपि पुनरुक्तेन पर्युदस्यते। एतदेकान्नभोजनरूपं कर्म तद्ब्राह्मणस्यैव वेदार्थविद्भिर्विहितम्। क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्न चैतत्कर्मेति ब्रूते॥ १९०॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा।
कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च॥ १९१॥

चोदित इति॥ आचार्येण प्रेरितो न प्रेरितो वा स्वयमेव प्रत्यहमध्ययने गुरुहितेषु चोद्योगं कुर्यात्॥ १९१॥

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च।
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्॥ १९२॥

शरीरं चेति॥ देहवाग्बुद्धीन्द्रियमनांसि नियम्य कृताञ्जलिर्गुरुमुखं पश्यंस्तिष्ठेन्नोपविशेत्॥ १९२॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः॥ १९३॥

नित्यमिति॥ सततमुत्तरीयाद्बहिष्कृतदक्षिणबाहुः, शोभनाचारः, वस्त्रावृतदेहः, 'आस्यताम्' इति गुरुणोक्तः सन् गुरोरभिमुखं यथा भवति तथा आसीत॥ १९३॥

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ।
उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत्॥ १९४॥

हीनान्नवस्त्रेति॥ सर्वदा गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया त्ववकृष्टान्नवस्त्रप्रसाधनो भवेत्। गुरोश्च प्रथमं रात्रिशेषे शयनादुत्तिष्ठेत्, प्रदोषे च गुरौ सुप्ते पश्चाच्छयीत॥ १९४॥

पाठा०—1 योगमाचार्यस्य.

प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत् ।
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ १९५॥

श्रवणेति ॥ प्रतिश्रवणमाज्ञाङ्गीकरणं, संभाषणं च गुरोः शय्यायां ासनोपविष्टः, भुञ्जानः, तिष्ठन्, विमुखश्च न कुर्यात् ॥ १९५ ॥

तर्हि कुर्यात्तदाह—

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

ीनस्येति ॥ आसनोपविष्टस्य गुरोराज्ञां ददतः स्वयमासनादुत्थितः, गुरोरादिशतस्तदभिमुखं कतिचित्पदानि गत्वा, यथा गुरुरागच्छति भिमुखं गत्वा, यदा तु गुरुर्धावन्नादिशति तदा तस्य पश्चाद्धावन्प्रति- भाषे कुर्यात् ॥ १९६ ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७ ॥

ङ्मुखस्येति ॥ पराङ्मुखस्य वादिशतः संमुखस्थः, दूरस्थस्य गुरोः ागत्य, शयानस्य गुरोः प्रणम्य प्रह्वो भूत्वा, निदेशे निकटेऽवतिष्ठतो ्शतः प्रह्वीभूयैव प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् ॥ १९७ ॥

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥

मिति ॥ गुरुसमीपे चास्य गुरुशय्यासनापेक्षया नीचे एव शय्यासने त्ताम् । यत्र च देशे समासीनं गुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टचेष्टां ारणादिकां कुर्यात् ॥ १९८ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

ाहरेदिति ॥ अस्य गुरोः परोक्षमपि उपाध्यायाचार्यादिपूजावचनोप- नाम नोच्चारयेत् । नतु गुरोर्गमनभाषितचेष्टितान्यनुकुर्वीत गुरुगम- ान्यात्मनो गमनादीन्युपहासबुध्या न कुर्वीत ॥ १९९ ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २०० ॥

यत्रेति ॥ विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः, अविद्यमानदोषाभिधानं

निन्दा, यत्र देशे गुरोः परीवादो निन्दा च वर्तते तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णौ हस्तादिना तिरोधातव्यौ । तस्माद्वा देशाद्देशान्तरं गन्तव्यम् ॥ २०० ॥

इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादकृतफलमाह—

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१ ॥

परीवादादिति ॥ गुरोः परीवादाच्छिष्यो मृतः खरो भवति । गुरोर्निन्दकः कुक्कुरो भवति । परिभोक्ता अनुचितेन गुरुधनेनोपजीवकः कृमिर्भवति । मत्सरी गुरोरुत्कर्षासहनः कीटो भवति; कीटः कृमिभ्यः किंचित्स्थूलो भवति ॥२०१॥

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥ २०२ ॥

दूरस्थ इति ॥ दूरस्थः शिष्योऽन्यं वियुज्य माल्यवस्त्रादिना गुरुं नार्चयेत् । स्वयं गमनाशक्तौ त्वदोषः । क्रुद्धः कामिनीसमीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् । यानासनस्थश्च शिष्यो यानासनादवतीर्य गुरुमभिवादयेत् । '[1]यानासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थाय' (२।११९) इत्यनेन यानासनादुत्थानं विहितम्; अनेन तु यानासनत्याग इत्यपुनरुक्तिः ॥ २०२ ॥

[1]प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
असंश्रवे चैव गुरोर्न किंचिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३ ॥

प्रतिवात इति ॥ प्रतिगतोऽभिमुखीभूतः शिष्यस्तदा गुरुदेशाच्छिष्यदेशमागच्छति स प्रतिवातः, यः शिष्यदेशाद्गुरुदेशमागच्छति सोऽनुवातः; तत्र गुरुणा समं नासीत । तथाऽविद्यमानः संश्रवो यत्र तस्मिन्नसंश्रवे । गुरुर्यत्र न शृणोतीत्यर्थः । तत्र गुरुगतमन्यगतं वा न किंचित्कथयेत् ॥ २०३ ॥

गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासाद[2]स्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥ २०४ ॥

गोऽश्वेति ॥ 'यान'शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । बलीवर्दयाने, घोटकप्रयुक्ते याने, उष्ट्रयुक्तयाने, रथकाष्ठादौ, प्रासादोपरि, स्रस्तरे, कटे च तृणादिनिर्मिते, शिलायां, फलके च दारुघटितदीर्घासने, नौकायां च गुरुणा सह आसीत ॥२०४॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरूनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

गुरोर्गुराविति ॥ आचार्यस्याचार्ये सन्निहिते आचार्य इव तस्मिन्नप्यभि-

पाठा०—1 प्रतिवातानुवाते च. 2 °प्रस्तरेषु (=दर्भादितृणाकीर्णप्रस्तरेषु).

१ अत्र 'शय्यासनस्थश्चैवेनं' इति पाठो युक्तः, तथैव मूले प्राक्पठनात्; लेखकस्य विभ्रमोऽयं प्रकृतश्लोकोत्तरार्धपाठेन सममिति विभाव्यते ।

वादनादिकां वृत्तिमनुतिष्ठेत् । तथा गुरुगृहे वसन् शिष्य आचार्येणानियुक्तो न स्वान्गुरून्मातृपितृव्यादीनभिवादयेत् ॥ २०५ ॥

विद्यागुरुष्वेतदेव[1] नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधत्सु चाधर्माद्धितं[2] चोपदिशत्स्वपि ॥ २०६ ॥

विद्येति ॥ आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्याया विद्यागुरवः, तेष्वेतदेवेति सामान्योपक्रमः । किं तत्? आचार्य इव नित्या सार्वकालिकी वृत्तिर्विधेया, तथा स्वयोनिष्वपि पितृव्यादिषु तद्वृत्तिः, अधर्मान्निषेधत्सु धर्मतत्त्वं चोपदिशत्सु गुरुवद्वर्तितव्यम् ॥ २०६ ॥

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्रेषु[3] चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७ ॥

श्रेयःस्विति ॥ श्रेयःसु विद्यातपःसमृद्धेषु, आर्येष्विति गुरुपुत्रविशेषणम् । समानजातिगुरुपुत्रेषु गुरोश्च ज्ञातिष्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा गुरुवद्वृत्तिमनुतिष्ठेत् । गुरुपुत्रश्चात्र शिष्याधिकवयाश्च बोद्धव्यः । शिष्यबालसमानवयसामनन्तरं शिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०७ ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८ ॥

बाल इति ॥ कनिष्ठः सवया वा ज्येष्ठोऽपि वा शिष्योऽध्यापयन्नध्यापनसमर्थः । गृहीतवेद इत्यर्थः । स यज्ञकर्मणि ऋत्विगनृत्विग्वा यज्ञदर्शनार्थमागतो गुरुवत्पूजामर्हति ॥ २०८ ॥

आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायां प्राप्तायां विशेषमाह—

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९ ॥

उत्सादनमिति ॥ गात्राणामुत्सादनमुद्वर्तनं, उच्छिष्टस्य भक्षणं, पादयोश्च प्रक्षालनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात् ॥ २०९ ॥

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

गुरुवदिति ॥ सवर्णा गुरुपत्न्यः गुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्या भवेयुः । असवर्णाः पुनः केवलप्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१० ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११ ॥

अभ्यञ्जनमिति ॥ तैलादिना देहाभ्यङ्गः, स्नापनं, गात्राणां चोद्वर्तनं, केशानां

पाठा०—1 °ष्वेवमेव. 2 चाधर्मान् हितं. 3 पुत्रे तथाचार्ये.

च मालादिना प्रसाधनम्; एतानि गुरुपत्न्या न कर्तव्यानि । केशानामिति प्रदर्शनमात्रार्थं, देहस्यापि चन्दनादिना प्रसाधनं न कुर्यात् ॥ २११ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२ ॥

गुरुपत्नी त्विति ॥ युवतिर्गुरुपत्नी पादयोरुपसंगृह्य अभिवादनदोषगुणज्ञेन यूना नाभिवाद्या । पूर्णविंशतिवर्षत्वं यौवनप्रदर्शनार्थम् । बालस्य पादयोरभिवादनमनिषिद्धम् । यूनस्तु भूमावभिवादनं वक्ष्यति ॥ २१२ ॥

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥ २१३ ॥

स्वभाव इति ॥ स्त्रीणामयं स्वभावः यदिह शृङ्गारचेष्टया व्यामोह्य पुरुषाणां दूषणम् । अतोऽर्थादस्माद्धेतोः पण्डिताः स्त्रीषु न प्रमत्ता भवन्ति ॥ २१३ ॥

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥ २१४ ॥

अविद्वांसमिति ॥ 'विद्वानहं जितेन्द्रिय' इति बुद्ध्या न स्त्रीसन्निधिर्विधेयः । यस्मादविद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः पुरुषं देहधर्मात्कामक्रोधवशानुयायिनं स्त्रिय उत्पथं नेतुं समर्थाः ॥ २१४ ॥

अत आह—

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न[1] विविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५ ॥

मात्रेति ॥ मात्रा, भगिन्या, दुहित्रा, निर्जनगृहादौ नासीत । यतोऽतिबल इन्द्रियगणः शास्त्रनियमितात्मानमपि पुरुषं परवशं करोति ॥ २१५ ॥

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६ ॥

कामं त्विति ॥ कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां स्वयमपि युवा यथोक्तविधिना 'अभिवादयेऽमुकशर्माहं भोः' इति ब्रुवन्पादग्रहणं विना यथेष्टमभिवादनं कुर्यात् ॥ २१६ ॥

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ २१७ ॥

विप्रोष्येति ॥ प्रवासादागत्य "सव्येन सव्यं दक्षिणेन च दक्षिणम्' इत्युक्तविधिना पादग्रहणं प्रत्यहं भूमावभिवादनं च गुरुपत्नीषु युवा कुर्यात् । शिष्टानामयमाचार इति जानन् ॥ २१७ ॥

पाठा०—1 नो विविक्ता°.

उक्तस्य शुश्रूषाविधेः फलमाह—

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ २१८ ॥

यथेति ॥ यथा कश्चिन्मनुष्यः खनित्रेण भूमिं खनन् जलं प्राप्नोति, एवं गुरौ स्थितां विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति ॥ २१८ ॥

ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह—

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्यो नाभ्युदियात्क्वचित् ॥ २१९ ॥

मुण्डो वेति ॥ मुण्डितमस्तकः, शिरःकेशजटावान्वा, शिखैव वा जटा जाता यस्य वा, परे शिरःकेशा मुण्डितास्तथा वा भवेत् । एनं ब्रह्मचारिणं क्वचिद्ग्रामे निद्राणं, उत्तरत्र 'शयानम्' इति दर्शनात्सूर्यो नाभिनिम्लोचेन्नास्तमियात् २१९

अत्र प्रायश्चित्तमाह—

तं चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः ।
निम्लोचेद्वाऽप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ २२० ॥

तं चेदिति ॥ तं चेत्कामतो निद्राणं निद्रोपवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियादस्तमियात्तदा सावित्रीं जपन्नुभयत्रापि दिनमुपवसन् रात्रौ भुञ्जीत । अभिनिम्लुक्तस्योत्तरेऽहनि उपवासजपौ । 'अभिरभागे' (पा. १।४।९१) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, ततः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । सावित्रीजपं तु गौतमवचनात् । तदाह गौतमः (२४।२)–'सूर्याभ्युदिते[1] ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽभ्यस्तमिते[2] च रात्रिं जपन्सावित्रीम्' । ननु गौतमवचनात्सूर्याभ्युदितस्यैव दिनाभोजनजपावुक्तौ, अभ्यस्तमितस्य तु रात्र्यभोजनजपौ । नैतत्; अपेक्षायां व्याख्यासंदेहे वा मुन्यन्तरविवृतमर्थमन्वयं वाश्रयामहे नतु स्फुटं मन्वर्थं स्मृत्यन्तरदर्शनादन्यथा कुर्मः । अत एव जपापेक्षायां गौतमवचनात्सावित्रीजपोऽभ्युपेय एव, नतूभयत्र स्फुटं मनूक्तं दिनोपवासजपावपाकुर्मः । तस्मादभ्यस्तमितस्यमानवगौतमीयप्रायश्चित्तविकल्पः ॥ २२० ॥

अस्य तु प्रायश्चित्तविधेरर्थवादमाह—

सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः[3] शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥ २२१ ॥

सूर्येणेति ॥ यस्मात्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणः प्रायश्चित्तमकुर्वन् महता पापेन युक्तो नरकं गच्छति । तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

पाठा०—1 सूर्याभ्युदितो. 2 °भ्यस्तमितो. 3 ह्यभिनिम्लुक्तः.

यस्मादुक्तप्रकारेण संध्यातिक्रमे महत्पापम्, अतः—

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः ।
शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२ ॥

आचम्येति ॥ आचम्य पवित्रो नित्यमनन्यमनाः शुचिदेशे सावित्रीं जपन्नुभे संध्ये विधिवदुपासीत ॥ २२२ ॥

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित्समाचरेत् ।
तत्सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र चास्य[1] रमेन्मनः ॥ २२३ ॥

यदीति ॥ यदि स्त्री शूद्रो वा किंचिच्छ्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वं युक्तोऽनुतिष्ठेत् । यत्र च शास्त्रानिषिद्धे मनोऽस्य तुष्यति तदपि कुर्यात् ॥ २२३ ॥

श्रेय एव हि धर्मार्थौ तद्दर्शयति—

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४ ॥

धर्मार्थाविति ॥ धर्मार्थौ श्रेयोऽभिधीयते, कामहेतुत्वादिति केचिदाचार्या मन्यन्ते । अन्ये त्वर्थकामौ सुखहेतुत्वाच्छ्रेयोऽभिधीयते । धर्म एवेत्यपरे । अर्थकामयोरभ्युपायत्वात् । अर्थ एवेह लोके श्रेय इत्यन्ये । धर्मकामयोरपि साधनत्वात् । संप्रति स्वमतमाह—धर्मार्थकामात्मकः परस्पराविरुद्धस्त्रिवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चयः । एवं च बुभुक्षून्प्रत्युपदेशो न मुमुक्षून् । मुमुक्षूणां तु मोक्ष एव श्रेय इति षष्ठे वक्ष्यते ॥ २२४ ॥

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।
नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२५ ॥

आचार्यश्चेति ॥ आचार्यो जनको जननी च भ्राता च सगर्भो ज्येष्ठः पीडितेनाप्यमी नावमाननीयाः, विशेषतो ब्राह्मणेन ॥ २२५ ॥

यस्मात्,—

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।
माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ २२६ ॥

आचार्य इति ॥ आचार्यो वेदान्तोदितस्य ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्तिः शरीरं, पिता हिरण्यगर्भस्य, माता च धारणात्पृथिवीमूर्तिः, भ्राता च स्वः सगर्भः क्षेत्रज्ञस्य । तस्माद्देवतारूपा एता नावमन्तव्याः ॥ २२६ ॥

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७ ॥

यमिति ॥ नृणामपत्यानां संभवे गर्भाधाने सति अनन्तरं यं क्लेशं माता-

---

पाठा०—1 वास्य.

---

१ गौतमोऽप्याह—'न पूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णानफलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः' (गौ. स्मृ. ९।४६) इति ।

पितरौ सहेते तस्य वर्षशतैरप्यनेकैरपि जन्मभिरानृण्यं कर्तुमशक्यम् । मातुस्तावत्कुक्षौ धारणदुःखं, प्रसववेदनातिशयः, जातस्य रक्षणवर्धनकष्टं च पितुरधिकान्येव । रक्षासंवर्धनदुःखं, उपनयनात्प्रभृति वेदतदङ्गाध्यापनादिक्लेशातिशय इति सर्वसिद्धम् ॥ २२७ ॥

तस्मात्,—

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥

तयोर्नित्यमिति ॥ तयोर्मातापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्य च सर्वदा प्रीतिमुत्पादयेत् । यस्मात्तेष्वेव त्रिषु प्रीतेषु सर्वं तपश्चान्द्रायणादिकं फलद्वारेण सम्यक्प्राप्यते मात्रादित्रयतुष्ट्यैव सर्वस्य तपसः फलं प्राप्यत इत्यादि २२८

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते ।
न तैरनभ्यनुज्ञातो[1] धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९ ॥

तेषामिति ॥ तेषां मातापित्राचार्याणां परिचर्या सर्वं तपोमयं श्रेष्ठमित एव सर्वतपःफलप्राप्तेः । यद्यन्यमपि धर्मं कथंचित्करोति तदप्येतत्त्रयानुमतिव्यतिरेकेण न कुर्यात् ॥ २२९ ॥

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।
त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥ २३० ॥

त एवेति ॥ यस्मात्त एव मातापित्राचार्यास्त्रयो लोकाः, लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात् । कारणे कार्योपचारः । त एव ब्रह्मचर्यादिभावत्रयरूपा आश्रमाः । गार्हस्थ्याद्याश्रमत्रयप्रदायकत्वात् । त एव त्रयो वेदाः, वेदत्रयजपफलोपायत्वात् । त एव हि त्रयोऽग्नयोऽभिहितास्त्रेतासंपाद्ययज्ञादिफलदातृत्वात् २३०

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ २३१ ॥

पितेति ॥ वैशब्दोऽवधारणे । पितैव गार्हपत्योऽग्निः, माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आहवनीयः । सेयमग्नित्रेता श्रेष्ठतरा । स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न वस्तुविरोधोऽत्र भावनीयः ॥ २३१ ॥

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रींल्लोकान्विजयेद्गृही ।
दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते ॥ २३२ ॥

त्रिष्विति ॥ एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन्ब्रह्मचारी तावज्जयत्येव, गृहस्थोऽपि

पाठा०—1 तैरभ्यननुज्ञातो.

त्रींल्लोकान्विजयते। संज्ञापूर्वकस्यात्मनेपदविधेरनित्यत्वान्न 'विपराभ्यां जेः' (पा. १।३।१९) इत्यात्मनेपदम्। त्रींल्लोकान्विजयेदिति त्रिष्वाधिपत्यं प्राप्नोति; तथा स्ववपुषा प्रकाशमानः सूर्यादिदेववद्दिवि हृष्टो भवति ॥ २३२ ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्।
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३ ॥

इममिति ॥ इमं भूर्लोकं मातृभक्त्या, पितृभक्त्या मध्यममन्तरिक्षम्, आचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति ॥ २३३ ॥

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४ ॥

सर्वे इति ॥ यस्यैते त्रयो मातृपित्राचार्या आदृताः सत्कृतास्तस्य सर्वे धर्माः फलदा भवन्ति। यस्यैते त्रयोऽनादृतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्तकर्माणि निष्फलानि भवन्ति ॥ २३४ ॥

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत्।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ २३५ ॥

यावदिति ॥ ते त्रयो यावज्जीवन्ति तावदन्यं धर्मं स्वातन्त्र्येण नानुतिष्ठेत्। तदनुज्ञया तु धर्मानुष्ठानं प्रागिवहितमेव। किंतु तेष्वेव प्रत्यहं प्रियहितपरः शुश्रूषां तदर्थे प्रीतिसाधनं प्रियम्, भेषजपानादिवत्। आयत्यामिष्टसाधनं हितम् ॥ २३५ ॥

तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत्।
तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६ ॥

तेषामिति ॥ तेषां शुश्रूषाया अविरोधेन तदनुज्ञातो यद्यन्मनोवचनकर्मभिः परलोकफलं कर्मानुष्ठितं तन्मयैतदनुष्ठितमिति पश्चात्तेभ्यो निवेदयेत् ॥ २३६ ॥

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते।
एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७ ॥

त्रिष्विति ॥ इतिशब्दः कार्त्स्न्ये। हिशब्दो हेतौ। यस्मादेतेषु त्रिषु शुश्रूषितेषु पुरुषस्य सर्वं श्रौतस्मार्तं कर्तव्यं संपूर्णमनुष्ठितं भवति, तत्फलावाप्तेः। तस्मादेव श्रेष्ठो धर्मः साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधनः। अन्यस्त्वग्निहोत्रादिप्रतिनियतस्वर्गादिहेतुरूपधर्मो जघन्यधर्म इति शुश्रूषास्तुतिः ॥ २३७ ॥

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।
अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८ ॥

श्रद्दधान इति ॥ श्रद्धायुक्तः शुभां दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्यामवराच्छूद्रादपि गृह्णीयात् । अन्त्यश्चाण्डालस्तस्मादपि जातिस्मरादेर्विहितयोगप्रकर्षात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवाप्तचाण्डालजन्मतः परं धर्मं मोक्षोपायमात्मज्ञानमाददीत। तथा अज्ञानमेवोपक्रम्य मोक्षधर्मे 'प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णं श्रद्धातव्यं श्रद्दधानेन नित्यम् ।' न श्रद्धिनं प्रति जन्ममृत्युविशेषता । मेधातिथिस्तु—"श्रुतिस्मृत्यपेक्षया परो धर्मो लौकिकः । धर्मशब्दो व्यवस्थायामपि युज्यते । यदि चाण्डालोऽपि—'अत्र प्रदेशे मा चिरं स्था मा चास्मिन्नम्भसि स्नासीः' इति वदति तमपि धर्ममनुतिष्ठेत् ।" 'प्रागलभ्याल्लौकिकं वस्तु परं धर्ममिति ब्रुवन् । चित्रं तथापि सर्वत्र श्लाघ्यो मेधातिथिः सताम् ॥' स्त्रीरत्नं आत्मापेक्षया निकृष्टकुलादपि परिणेतुं स्वीकुर्यात् ॥ २३८ ॥

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९ ॥

विषादिति ॥ विषं यद्यमृतसंयुक्तं भवति तदा विषमपसार्य तस्मादमृतं ग्राह्यम्, बालादपि हितवचनं ग्राह्यं, शत्रुतोऽपि सज्जनवृत्तं, अमेध्यादपि सुवर्णादिकं ग्रहीतव्यम् ॥ २३९ ॥

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ २४० ॥

स्त्रिय इति ॥ अत्र स्त्र्यादीनामुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादानम्; यथा स्त्र्यादयो निकृष्टकुलादिभ्यो गृह्यन्ते तथा अन्यान्यपि हितानि चित्रलिखनादीनि सर्वतः प्रतिग्रहीतव्यानि ॥ २४० ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले[1] विधीयते ।
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१ ॥

अब्राह्मणादिति ॥ ब्राह्मणादन्यो यो द्विजः क्षत्रियस्तदभावे वैश्यो वा तस्मादध्ययनमापत्काले ब्राह्मणाध्यापकासंभवे ब्रह्मचारिणो विधीयते । अनुव्रज्यादिरूपा गुरोः शुश्रूषा यावदध्ययनं तावत्कार्या । गुरुपादप्रक्षालनो-

पाठा०—1 °मापत्कल्पे.

१ आस्तिक्यबुद्ध्योपेतो हि शिष्यः शुभां विद्यां न्यायशास्त्र-तर्कशास्त्र-काव्य-नाट्यादीन्यपि च हीनजातीयाच्छिक्षेत इति मन्यन्ते मेधातिथ्यादयः । तत्तु 'शुभां दृष्टशक्तिं गारुडादिविद्याम्' इति व्याख्यानात् कुल्लूकभट्टस्य नात्यन्तमभिप्रेतमिति संभाव्यते ।

च्छिष्टप्राशनादिरूपा शुश्रूषाऽप्रशस्ता सा न कार्या। तदर्थमनुव्रज्या चेति विशेषितम् । गुरुत्वमपि यावदध्ययनमेव क्षत्रियस्याह व्यासः (व्या. स्मृ. १।३५)—'मन्त्रदः क्षत्रियो विप्रैः शुश्रूषानुगमादिना । प्राप्तविद्यो ब्राह्मणस्तु पुनस्तस्य गुरुः स्मृतः' ॥ २४१ ॥

ब्रह्मचारित्वे नैष्ठिकस्याप्यब्राह्मणादध्ययनं प्रसक्तं प्रतिषेधयति—

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।
ब्राह्मणे [1]चाननूचाने काङ्क्षन्गतिमनुत्तमाम् ॥ २४२ ॥

नाब्राह्मण इति ॥ आत्यन्तिकं वासं यावज्जीविकं ब्रह्मचर्यं क्षत्रियादिके गुरौ ब्राह्मणे साङ्गवेदानध्येतरि । अनुत्तमां गतिं मोक्षलक्षणामिच्छन् शिष्यो नावतिष्ठेत ॥ २४२ ॥

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।
युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ २४३ ॥

यदीति ॥ यदि तु गुरोः कुले नैष्ठिकब्रह्मचर्यात्मकमात्यन्तिकं वासमिच्छेत्तदा यावज्जीवनमुद्युक्तो गुरुं शुश्रूषयेत् ॥ २४३ ॥

अस्य फलमाह—

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥ २४४ ॥

आ समाप्तेरिति ॥ समाप्तिः शरीरस्य जीवनत्यागः, तत्पर्यन्तं यो गुरुं परिचरति स तत्त्वतो ब्रह्मणः सद्मरूपमविनाशि पदं प्राप्नोति । ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

न पूर्वं गुरवे किंचिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।
स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥ २४५ ॥

न पूर्वमिति ॥ उपकुर्वाणस्यायं विधिः, नैष्ठिकस्य स्नानासंभवात् । गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो ब्रह्मचारी स्नानात्पूर्वं किंचिद्गोवस्त्रादि धनं गुरवे नावश्यं दद्यात् । यदि तु यदृच्छातो लभते तदा गुरवे दद्यादेव । अत एव स्नानात्पूर्वं गुरवे दानमाहापस्तम्बः—'यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः स एव ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यव्रतम्' इति । स्नास्यन्पुनर्गुरुणा दत्ताज्ञो यथाशक्ति धनिनं याचित्वापि प्रतिग्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहृत्यावश्यं दद्यात् २४५

किं तत्तदाह—

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम् ।
[2]धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे [3]प्रीतिमावहेत् ॥ २४६ ॥

क्षेत्रमिति ॥ 'शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत्' (२।२४५) इत्युक्तत्वात्क्षेत्रहिरण्या-

---

पाठा०—1 वाऽननूचाने. 2 धान्यं वासांसि शाकं वा. 3 प्रीतिमाहरेत्, प्रीतिमाहरन्.

दिकं यथासामर्थ्यं विकल्पितं समुदितं वा गुरवे दत्त्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् । विकल्पपक्षे चान्ततोऽन्यासंभवे छत्रोपानहमपि दद्यात्; द्वन्द्वनिर्देशात् समुदितदानम् । प्रदर्शनार्थं चैतत् । संभवेऽन्यदपि दद्यात् । अत एव लघुहारीतः–'एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा चानृणी भवेत्' ॥ असंभवे शाकमपि दद्यात् ॥ २४६ ॥

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ २४७ ॥

आचार्य इति ॥ नैष्ठिकस्यायमुपदेशः । आचार्ये मृते तत्सुते विद्यादिगुणयुक्ते, तदभावे गुरुपत्न्यां, तदभावे गुरोः सपिण्डे पितृव्यादौ गुरुवच्छुश्रूषामनुतिष्ठेत् ॥ २४७ ॥

एतेष्वविद्यमानेषु स्नानासनविहारवान्[1] ।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८ ॥

एतेष्विति ॥ एतेषु त्रिष्वविद्यमानेषु सततमाचार्यस्यैवाग्नेः समीपे स्नानासनविहारैः सायंप्रातरादौ समिद्धोमादिना चाग्नेः शुश्रूषां कुर्वन्नात्मनो देहमात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत् ॥ २४८ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः ।
स गच्छत्युत्तमस्थानं न चेहाजायते पुनः[2] ॥ २४९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एवं चरतीति ॥ 'आ समाप्तेः शरीरस्य' (२।२४४) इत्यनेन यावज्जीवमाचार्यशुश्रूषाया मोक्षलक्षणं फलम् । इदानीमाचार्ये मृतेऽपि एवमित्यनेनानन्तरोक्तविधिना आचार्यपुत्रादीनामप्यग्निपर्यन्तानां शुश्रूषको यो नैष्ठिकब्रह्मचर्यमखण्डितव्रतोऽनुतिष्ठति स उत्तमं स्थानं ब्रह्मण्यात्यन्तिकलक्षणं प्राप्नोति । न चेह संसारे कर्मवशादुत्पत्तिं लभते ॥ २४९ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ३

पूर्वत्र 'आ समाप्तेः शरीरस्य' (२।२४४) इत्यनेन नैष्ठिकब्रह्मचर्यमुक्तं न तत्रावध्यपेक्षा । 'आ समावर्तनात्' (२।१०८) इत्यनेन चोपकुर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यमुक्तम् । अतस्तस्यैव गार्हस्थ्याधिकारः । तत्र कियदवधिविधौ ब्रह्मचर्ये तस्य गार्हस्थ्यमित्यपेक्षायामाह—

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।
तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १ ॥

षट्त्रिंशदाब्दिकमिति ॥ त्रयो वेदा ऋग्यजुःसामाख्यास्तेषां समाहार-

पाठा०—1 स्थानासन. 2 न चेह जायते.

त्रिवेदी, तद्विषयं व्रतं स्वगृह्योक्तनियमसमूहरूपं षट्त्रिंशद्वर्षं यावद्गुरुकुले चरितव्यम्। षट्त्रिंशदाब्दिकमिति षट्त्रिंशदब्दशब्दात् 'कालाट्ठञ्' (पा.४।३।११) अस्मिंश्च पक्षे 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन प्रतिवेदशाखं द्वादशवर्षाणि व्रताचरणम् । तदर्धिकमष्टादश वर्षाणि । तत्र प्रतिवेदशाखं षट् । पादिकं नव वर्षाणि । तत्र प्रतिवेदशाखं त्रीणि । यावता कालेनोक्तावधेरूर्ध्वमधो वा वेदान्गृह्णाति तावत्कालं वा व्रताचरणम् । विषमशिष्टत्वेऽपि पक्षाणामेका देयास्तिस्रो देयाः षट् देया इतिवन्नियमफले न्यूनापेक्षो विकल्पः । तथा च श्रुतिः—'नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवति' इति । ग्रहणान्तिकपक्षसंदर्शनात्पूर्वोक्तपक्षत्रये ग्रहणादूर्ध्वमपि व्रतानुष्ठानमवगम्यते । अथर्ववेदस्यर्ग्वेदांशत्वेऽपि 'ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमथर्वाणं चतुर्थम्' इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थवेदत्वेन कीर्तनात् 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारः' इति विष्णुपुराणादिवाक्येषु च पृथङ्निर्देशाच्चतुर्थवेदत्वेऽपि प्रायेणाभिचाराद्यर्थत्वाद्यज्ञविद्यायामनुपयोगान्नानिर्देशः । तथा हि—'ऋग्वेदेनैव हौत्रं कुर्वन्यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्गात्रं यदेव त्रय्यै विद्यायै सूक्तं तेन ब्रह्मत्वम्' इति श्रुतेस्त्रयीसंपाद्यत्वं यज्ञानां ज्ञायते । अयं च मानवस्त्रैवेदिकव्रतचर्याविधिर्नाथर्ववेदव्रतचर्यां निषेधयति। तत्परत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्छ्रुत्यन्तरे वेदमात्रे व्रतश्रवणाच्च। यदाह योगियाज्ञवल्क्यः (आचारा. २।३६)—'प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा' इति ॥ १ ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥ २ ॥

वेदानधीत्येति ॥ 'वेद'शब्दोऽयं भिन्नवेदशाखापरः । स्वशाखाध्ययनपूर्वकवेदशाखात्रयं द्वयमेकां वा शाखां मन्त्रब्राह्मणक्रमेणाधीत्य गृहस्थाश्रमं गृहस्थविहितकर्मकलापरूपमनुतिष्ठेत् । कृतदारपरिग्रहो गृहस्थः । 'गृह'शब्दस्य दारवचनत्वात् । अविप्लुतब्रह्मचर्य इति पूर्वविहितस्त्रीसंयोगमधुमांसभक्षणवर्जनरूपब्रह्मचर्यानुवादोऽयं प्रकृष्टाध्ययनाङ्गत्वख्यापनार्थः । पुरुषशक्त्यपेक्षश्चायमेकद्वित्रिशाखाध्ययनविकल्पः । यद्यपि व्रतानि वेदाध्ययनं च नित्यवदुपदिशता मनुनोभयस्नातक एव श्रेष्ठत्वादभिहितस्तथापि स्मृत्यन्तरादन्यस्नातकोऽपि बोद्धव्यः । तदाह हारीतः—'त्रयः स्नातका भवन्ति—विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्च' इति । यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदं समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य समावर्तते यः स विद्याव्रतस्नातकः । याज्ञवल्क्योऽप्याह (आचारा.३।५१)—'वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा' इति ॥२॥

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।
स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा ॥ ३ ॥

तमिति ॥ तं ब्रह्मचारिधर्मानुष्ठानेन ख्यातं, दीयत इति दायः ब्रह्मैव दायो

ब्रह्मदायः तं हरतीति ब्रह्मदायहरं, पितुः पितृतो गृहीतवेदमित्यर्थः । पितृतोऽध्ययनं मुख्यमुक्तं, पितुरभाव आचार्यादेरप्यधीतवेदं मालयालंकृतं उत्कृष्टशयनोपविष्टं गोसाधनमधुपर्केण पिता आचार्यो वा विवाहात्प्रथमं पूजयेत् ॥३॥

गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ ४ ॥

गुरुणेति ॥ गुरुणा दत्तानुज्ञः स्वगृह्योक्तविधिना कृतस्नानसमावर्तनः समानवर्णां शुभलक्षणां कन्यां विवहेत् ॥ ४ ॥

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि[1] मैथुने ॥ ५ ॥

असपिण्डा चेति ॥ मातुर्या सपिण्डा न भवति । सप्तमपुरुषपर्यन्तं[1] सपिण्डतां वक्ष्यति (५।६०) 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इति । तेन मातामहादिवंशजा जाया न भवतीत्यर्थः । चशब्दान्मातृसगोत्रापि मातृवंशपरंपराजन्मनाम्नोः प्रत्यभिज्ञाने सति न विवाह्या, तदितरा तु मातृसगोत्रा विवाह्येति संगृहीतम् । तथा च व्यासः—'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञान उद्वहेदविशङ्कितः ॥' यत्तु मेधातिथिना वसिष्ठनाम्ना मातृसगोत्रानिषेधवचनं लिखितम्—'परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । तस्यां कृत्वा समुत्सर्गं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । मातुलस्य सुतां चैव मातृगोत्रां तथैव च' इति, तदपि मातृवंशजन्मनामपरिज्ञानविषयमेव । [2]असगोत्रा च या पितुरिति । पितुर्या सगोत्रा न भवति, चकारात्पितृसपिण्डापि । पितृव्यादिसंततिभवा या न भवतीत्यर्थः; सा द्विजातीनां दारत्वसंपादके विवाहे प्रशस्ता, मैथुनसाध्ये अग्न्याधानकर्मपुत्रोत्पादनादौ चेति ॥ ५ ॥

महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

महान्त्यपीति ॥ उत्कृष्टान्यपि गवादिभिः समृद्धान्यपि इमानि दश कुलानि विवाहे त्यजेत् ॥ ६ ॥

पाठा०—1 'कर्मण्यमैथुनी (=पितृबीजादेव जातमात्रः).

---

१ गौतमस्तु (४।३।५)–'ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो, मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्' इति सापिण्ड्यनिवृत्तौ विशेषमाह । २ यच्च गौतमेनोक्तं (४।२) 'असमानप्रवरैर्विवाहः' इत्यत्र 'तत्र गोत्रसमत्वे सत्यपि प्रवरभेदश्चेद् युज्यते विवाहः' इति, तन्नातिरमणीयम्; 'अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम्' (याज्ञ. आ. ३।५३) इति निषेधात् । मिताक्षरायां च–अत्र चासपिण्डामित्यनेन पितृष्वसृ-मातृष्वस्रादिदुहितृनिषेधः । तथाऽसगोत्रामित्यनेन असपिण्डाया अपि भिन्नसमानगोत्राया निषेधः । तथाऽसमानप्रवरामित्यनेनाप्यसपिण्डाया असगोत्राया अपि समानप्रवराया निषेधः' इति स्पष्टीकरणाच्च ।

तानि कानीत्याह—

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ ७ ॥

हीनक्रियमिति ॥ जातकर्मादिक्रियारहितं, स्त्रीजनकं, वेदाध्यापनशून्यं, बहुदीर्घरोमान्वितं, अर्शोनामव्याधियुक्तम् । क्षयो राजयक्ष्मा मन्दानलापस्मारश्वित्रकुष्ठयुक्तानां च कुलानि वर्जयेदिति पूर्वक्रियासंबन्धः । दृष्टमूलता चास्य प्रतिषेधस्य मातुलवदुत्पन्ना अनुवहन्ते । तेन हीनक्रियादिकुलात्परिणीतायां संततिरपि तादृशी स्यात् । व्याधयः 'संचारिणः' इति वैद्यकाः पठन्ति—'सर्वे संक्रामिणो रोगा वर्जयित्वा प्रवाहिकाम्' इति । अवेदमूला कथमियं प्रमाणमिति चेन्न । दृष्टार्थतयैव प्रामाण्यसंभवात् । तदुक्तं भविष्यपुराणे—'सर्वा एता वेदमूला दृष्टार्थाः परिहृत्य तु' । मीमांसाभाष्यकारेणापि स्मृत्यधिकरणेऽभिहितम् 'ये दृष्टार्थास्ते तत्प्रमाणं, ये त्वदृष्टार्थास्तेषु वैदिकशब्दानुमानम्' इति॥७॥

कुलाश्रयं प्रतिषेधमभिधाय कन्यास्वरूपाश्रयप्रतिषेधमाह—

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥ ८ ॥

नोद्वहेदिति ॥ कपिलकेशां नित्यव्याधितामविद्यमानलोमां प्रचुरलोमां बहुपरुषभाषिणीं पिङ्गलाक्षीं कन्यां नोपयच्छेत् ॥ ८ ॥

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥ ९ ॥

नेति ॥ ऋक्षं नक्षत्रं तन्नामिकां आर्द्रारेवतीत्यादिकाम् । एवं तरुनदीम्लेच्छपर्वतपक्षिसर्पदासभयानकनामिकां कन्यां नोद्वहेत् ॥ ९ ॥

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥ १० ॥

अव्यङ्गाङ्गीमिति ॥ अविकलाङ्गीं मधुरसुखोद्यनाम्नीं हंसगजरुचिरगमनां अनतिस्थूललोमकेशदशनां कोमलाङ्गीं कन्यामुद्वहेत् ॥ १० ॥

अत्र विधिनिषेधयोरभिधानमनिषिद्धविहितकन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमिति दर्शयितुमाह—

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ ११ ॥

यस्या इति ॥ यस्याः पुनर्भ्राता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोद्वहेत् । 'यदपत्यं भवेदस्यास्तन्मम स्यात्स्वधाकरम्' इत्यभिसंधानमात्रादपि पुत्रिका भव-

ति । 'अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येके' इति गौतमस्मरणात् । यस्या वा विशेषेण पिता न ज्ञायतेऽनेनेयमुत्पन्नेति तामपि नोद्वहेत् । अत्र च पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति न योजनीयमिति केचित् । गोविन्दराजस्त्वाह—'भिन्नपितृकयोरप्येकमातृकयोर्भ्रातृत्वप्रसिद्धेः सभ्रातृकत्वेऽपि यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि पुत्रिकाशङ्कयैव नोद्वहेत्' इति । मेधातिथिस्त्वेकमेवेमं पक्षमाह । यस्यास्तु भ्राता नास्ति तां पुत्रिकाशङ्कया नोपयच्छेत् । पिता चेन्न ज्ञायते प्रोषितो मृतो वा । वाशब्दश्चेदर्थे । पितरि तु विद्यमाने तदीयवाक्यादेव पुत्रिकात्वाभावमवगम्याऽभ्रातृकापि वोढव्येति । अस्माकं तु विकल्पस्वरसादिदं प्रतिभाति—यस्या विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि जारजत्वेनाधर्मशङ्कया नोद्वहेत् । अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति पुत्रिका च अधर्मश्च तयोः शङ्का पुत्रिकाधर्मशङ्का, तयेति यथासंख्यं योजनीयम् । अत्र च प्रकरणे सगोत्रपरिणयने 'सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां बिभृयात्' इति परित्यागश्रवणात् 'परिणीय सगोत्रां च' इति प्रायश्चित्तश्रवणाच्च; तत्र तत्समभिव्याहृते च मातृसपिण्डापरिणयनादौ 'भार्या'शब्दस्याहवनीयादिवत्संस्कारवचनत्वात् । येषां पुनर्दृष्टगुणदोषमूलके विधिनिषेधाभिधाने यथा हीनक्रियमिति, न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । अत एव मनुना 'महान्त्यपि समृद्धानि' (३।३) इत्यादिपृथक्करणं कृतम् । एतन्मध्यपतितश्च 'नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीम्' (३।९) इत्यादिप्रतिषेधोऽपि न भार्यात्वाभावफलकः किंत्वत्र शास्त्रातिक्रमात्प्रायश्चित्तमात्रम् ११

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो[1] वराः ॥ १२ ॥

सवर्णाऽग्र इति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां प्रथमे विवाहे कर्तव्ये सवर्णा श्रेष्ठा भवति । कामतः पुनर्विवाहे प्रवृत्तानामेता वक्ष्यमाणा आनुलोम्येन श्रेष्ठा भवेयुः ॥ १२ ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ १३ ॥

शूद्रैवेति ॥ शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति न तूत्कृष्टा वैश्यादयस्तिस्रः । वैश्यस्य च शूद्रा वैश्या च भार्या मन्वादिभिः स्मृता । क्षत्रियस्य वैश्याशूद्रे क्षत्रिया च । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ब्राह्मणी च । वसिष्ठोऽपि 'शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम्' इति द्विजातीनां मन्त्रवर्जितं शूद्राविवाहमाह ॥ १३ ॥

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ १४ ॥

न ब्राह्मणेति ॥ ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गार्हस्थ्यमिच्छतोः सर्वथा सवर्णालाभे कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते इतिहासाख्यानेऽपि शूद्रा भार्या नाभिधीयते । पूर्व-

---

पाठा०—1 क्रमशोऽवराः.

सवर्णानुक्रमेणानुलोम्येन विवाहाद्यनुज्ञानादयं निषेधः प्रातिलोम्येन विवाहविषयो बोद्धव्यः । ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणं चेदं दोषभूयस्त्वार्थम् । अनन्तरं 'द्विजातयः' इति बहुवचनात् वैश्यगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥ १५ ॥

हीनजातिस्त्रियमिति ॥ सवर्णामपि परिणीय हीनजातिं शूद्रां शास्त्राविवेकात्परिणयन्तो ब्रह्मक्षत्रियवैश्यास्तत्रोत्पन्नपुत्रपौत्रादिक्रमेण कुलान्येव ससंततिकानि शूद्रतां गमयन्ति । अत्र 'द्विजातयः' इति बहुवचननिर्देशान्निन्दया वैश्यस्यापि निषेधः कल्प्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वत्रैव निषेधकल्पनात्तन्निन्दामात्रार्थतैव ॥ १५ ॥

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या, तदपत्यतया भृगोः ॥ १६ ॥

शूद्रावेदीति ॥ शूद्रां विन्दति परिणयतीति शूद्रावेदी, स पतति पतित इव भवति । इदमत्रेर्मतं उतथ्यतनयस्य गौतमस्य च । अत्र्यादिग्रहणमादरार्थम् । एतद्ब्राह्मणविषयम् । 'शूद्रायां सुतोत्पत्त्या पतति' इति शौनकस्य मतमेतत्क्षत्रियविषयम् । 'शूद्रासुतोत्पत्त्या पतति' इति भृगोर्मतं एतद्वैश्यविषयम् । एतस्य महर्षिमतत्रयस्य व्यवस्थासंभवे विसदृशपतनविकल्पायोगात् । मेधातिथिगोविन्दराजयोस्तु मतं शूद्रावेदी पततीति पूर्वोक्तशूद्राविवाहनिषेधविशेषः सुतोत्पत्त्या पततीति दैवाज्जातशूद्राविवाहे 'ऋतौ नोपेयात्' इति विधानार्थम् । ऋतुकालगमने सुतोत्पत्तेः । तदपत्यतयेति तु तान्येव शूद्रोत्पन्नान्यपत्यानि यस्य स तदपत्यस्तस्य भावस्तदपत्यता तया पतति । एतेनेदमुक्तं भवति— ऋतावुपयन्नितरासु जातापत्य उपेयात् ॥ १६ ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ १७ ॥

शूद्रामिति ॥ सवर्णामपरिणीय दैवान्मोहाद्वा शूद्रापरिणेतुर्ब्राह्मणस्य शयननिषेधोऽयं निन्दया निषेधस्मृत्यनुमानाच्छूद्रां गत्वा ब्राह्मणो नरकं गच्छति । 'जनयित्वा सुतं तस्याम्' इत्यृतुकालगमननिषेधपरम् । ब्राह्मण्यादेव हीयत इति दोषभूयस्त्वार्थम् ॥ १७ ॥

दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
नाश्नन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति ॥ १८ ॥

दैवेति ॥ यदि कथंचित्सवर्णानुक्रमेणाक्रमेण वा शूद्रापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानि तत्कर्तृकानि दैवेत्यनेन निषिध्यन्ते । दैवं होमादि, पित्र्य

श्राद्धादि, आतिथेयमतिथिभोजनादि, एतानि यस्य शूद्रासंपाद्यानि तद्धव्यं कव्यं पितृदेवा नाश्नन्ति । न च तेनातिथ्येन स गृही स्वर्गं याति । 'यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया' (९।८७) इति सवर्णायां सन्निहितायां निषेधं वक्ष्यति । अयं त्वसन्निहितायामपीत्यपुनरुक्तिः ॥ १८ ॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १९ ॥

वृषलीति ॥ वृषलीफेनोऽधररसः, स पीतो येन स वृषलीफेनपीतः । 'वाहिताग्न्यादिषु' (पा.२।२।३७) इत्यनेन समासः । अनेन शूद्राया अधररसपानं निषिध्यते । 'निःश्वासोपहतस्य च' इति तया सहैकशय्यादौ शयननिषेधः । तस्यां जातापत्यस्य शुद्धिर्नोपदिश्यत इत्यृतुकालगमननिषेधानुवादः ॥ १९ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।
अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ २० ॥

चतुर्णामिति ॥ चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलोके इहलोके च कांश्चिद्धितान्कांश्चिदहितानिमानभिधास्यमानानष्टौ संक्षेपेण भार्याप्राप्तिहेतून्विवाहान् शृणुत ॥ २० ॥

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ २१ ॥

ब्राह्म इति ॥ त एते नामतो निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञा चेयं शास्त्रसंव्यवहारार्था स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनार्था च । ब्रह्मण इवायं ब्राह्मः । रक्षस इवायं राक्षसः । न तु ब्रह्मादिदेवतात्वं विवाहानां संभवति । पैशाचस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम् ॥ २१ ॥

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥ २२ ॥

य इति ॥ धर्मादनपेतो धर्म्यः । यो विवाहो धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौ गुणदोषौ इष्टानिष्टफले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणागुणास्तत्सर्वं युष्माकं प्रकर्षेणाभिधास्यामि । वक्ष्यमाणानुकीर्तनमिदं शिष्याणां सुखग्रहणार्थम् ॥ २२ ॥

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् ॥ २३ ॥

षड़िति ॥ ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट् । क्षत्रियस्यावरानुपरितनानासुरादींश्चतुरः । विट्शूद्रयोस्तु तानेव राक्षसवर्जितानासुरगान्धर्वपैशाचान् धर्म्यान्धर्मादनपेताञ्जानीयात् ॥ २३ ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ २४ ॥

चतुर इति ॥ ब्राह्मणस्य प्रथमं पठितान्ब्राह्मादींश्चतुरः । क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव । वैश्यशूद्रयोरासुरम् । एतान्श्रेष्ठान् ज्ञातारो जानन्ति । अत एव ब्राह्मणादिष्वासुरादीनां पूर्वविहितानामप्यत्राप्युपादानं जघन्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन प्रशस्तविवाहासंभवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम् । एवमुत्तरत्रापि विगर्हितपरित्यागो बोद्धव्यः ॥ २४ ॥

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥ २५ ॥

पञ्चानामिति ॥ इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां पञ्चानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणं, तेषु मध्ये प्राजापत्य-गान्धर्व-राक्षसास्त्रयो धर्मादनपेताः, तत्र प्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते । ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूद्यते । गान्धर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः । राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्याप्यासुरपैशाचौ न कर्तव्यौ । कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते । अत्र यं वर्णं प्रति यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रतिविकल्पः, स च विहितासंभवे बोद्धव्यः ॥ २५ ॥

पृथक्पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ २६ ॥

पृथगिति ॥ पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनूद्यते । मिश्राविति विधीयते । पृथक्पृथग्विमिश्रौ वा पूर्वविहितौ गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्म्यौ मन्वादिभिः स्मृतौ । यदा स्त्रीपुंसयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेता युद्धादिना विजित्य तामुद्वहेत्तदा गान्धर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः ॥ २६ ॥

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥

आच्छाद्येति ॥ आच्छादनमात्रस्यैवौचित्यप्राप्तत्वात्सविशेषवाससा कन्यावरावाच्छाद्यालंकारादिना च पूजयित्वा विद्याचारवन्तमप्रार्थकवरमानीय तस्मै कन्यादानं ब्राह्मो विवाहो मन्वादिभिरुक्तः ॥ २७ ॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलंकृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥ २८ ॥

यज्ञ इति ॥ ज्योतिष्टोमादियज्ञे प्रारब्धे यथाविधि ऋत्विजे कर्मकर्त्रे अलंकृत्य कन्यादानं दैवं विवाहं मुनयो ब्रुवते ॥ २८ ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ २९ ॥

एकमिति ॥ स्त्रीगवी पुंगौश्च गोमिथुनम्; तदेकं द्वे वा वराद्धर्मतो धर्मार्थं यागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं नतु शुल्कबुध्या गृहीत्वा यथाशास्त्रं कन्यादानं स आर्षो विवाहो विधीयते ॥ २९ ॥

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ३० ॥

सहेति ॥ सह युवां धर्मं कुरुतमिति सुताप्रदानकाले वचसा पूर्वं नियम्यार्चयित्वा यत्कन्यादानं स प्राजापत्यो विवाहः स्मृतः ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥

ज्ञातिभ्य इति ॥ कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्यायै यथाशक्ति धनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानमादानं स्वीकारः स्वाच्छन्द्यात्स्वेच्छया न त्वार्ष इव शास्त्रीयधनजातिपरिमाणनियमेन स आसुरो विवाह उच्यते ॥ ३१ ॥

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ ३२ ॥

इच्छयेति ॥ कन्याया वरस्य चान्योन्यानुरागेण यः परस्परसंयोग आलिङ्गनादिरूपः स गान्धर्वो ज्ञातव्यः । संभवत्यस्मादिति संभवः । यस्मात्कन्यावरयोरभिलाषादौ संभवति । अत एव मैथुन्यो मैथुनाय हितः, सर्वविवाहानामेव मैथुन्यत्वेन यदस्य मैथुन्यत्वाभिधानं तत्सत्यपि मैथुने न विरोध इति प्रदर्शनार्थम् ॥ ३२ ॥

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३३ ॥

हत्वेति ॥ प्रसह्य बलात्कारेण कन्याया हरणं राक्षसो विवाह इत्येव लक्षणम् । यदा तु हर्तुः शक्त्यतिशयं ज्ञात्वा पित्रादिभिरुपेक्ष्यते तदा नावश्यकं हननादि । यदि कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां याति तदा हननादिकमपि कर्तव्यमित्यर्थप्राप्तमनूद्यते । कन्यापक्षान्विनाश्य तेषामङ्गच्छेदं कृत्वा प्राकारादीन्भित्त्वा 'हा पितर्भ्रातरनाथाऽहं ह्रिये' इति वदन्तीमश्रूणि मुञ्चन्तीं यत्कन्यां गृहादपहरति । अनेन कन्यायामनिच्छोक्ता गान्धर्वाद्विवेकार्थम् ॥ ३३ ॥

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥ ३४ ॥

सुप्तामिति ॥ निद्राभिभूतां मद्यमदविह्वलां शीलसंरक्षणेन रहितां विजनदेशे

पाठा०—1 °श्चाष्टमो.

यत्र विवाहे मैथुनधर्मेण प्रवर्तते स पापहेतुर्विवाहानां मध्येऽधमः पैशाचः ख्यातः ॥ ३४ ॥

अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते ।
इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५ ॥

अद्भिरिति ॥ उदकदानपूर्वकमेव ब्राह्मणानां कन्यादानं प्रशस्तम् । क्षत्रियादीनां पुनर्विनाप्युदकं परस्परेच्छया वाङ्मात्रेणापि कन्यादानं भवति । उदकपूर्वकमपीत्यनियमः ॥ ३५ ॥

यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।
सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक्कीर्तयतो[1] मम ॥ ३६ ॥

य इति ॥ यद्यपि 'गुणदोषौ च यस्य यौ' (३।२२) इति गुणाभिधानमपि प्रतिज्ञातमेव तथापि बहूनामर्थानां तत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वाद्विशेषज्ञापनार्थः पुनरुपन्यासः । एषां विवाहानामिति निर्धारणे षष्ठी । एषां मध्ये यस्य विवाहस्य यो गुणो मनुना कथितस्तत्सर्वं हे विप्राः मम कथयतः शृणुत ॥ ३६ ॥

दश पूर्वान्परान्वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः[2] पितॄन् ॥ ३७ ॥

दशेति ॥ दश पूर्वान्पित्रादीन्वंश्यान्, परान्पुत्रादीन्दश, आत्मानं चैकविंशकं ब्राह्मणविवाहोढापुत्रो यदि सुकृतकृद्भवति तदा पापान्मोचयति । पित्रादीन्नरकादुद्धरति, पुत्रादयश्च तस्य कुले निष्पापा जायन्त इति मोचनार्थः । तेषामनुत्पत्तेः पापध्वंसस्याशक्यत्वात् ॥ ३७ ॥

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।
आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन्षट्षट् कायोढजः सुतः ॥ ३८ ॥

दैवोढेति ॥ दैवविवाहोढायाः पुत्रः सप्त परान्पित्रादीन् सप्तावरान्पुत्रादींश्च । आर्षविवाहोढायाः पुत्रस्त्रीन्पित्रादींस्त्रींश्च पुत्रादीन् । प्राजापत्यविवाहोढायाः पुत्रः षट् पित्रादीन् षट् पुत्रादीन् आत्मानं चैनसो मोचयतीति पूर्वस्यैव सर्वत्रानुषङ्गः । कायोढज इति 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' (पा. ६।३।६३) इति ह्रस्वत्वम् । ब्राह्माद्यष्टविवाहोद्देशक्रमानुसारेण मन्दफलस्यार्षस्येह बहुफलप्राजापत्यात्पूर्वाभिधानम् । ब्राह्मादिविवाहोद्देशश्लोक एव कथमयं क्रम इति चेत् 'पञ्चानां तु त्रयो धर्म्याः' (३।२५) इत्यत्र प्राजापत्यग्रहणार्थम् । अन्यथा त्वार्षस्यैव ग्रहणं स्यात् ॥ ३८ ॥

प्रसवे च गुणागुणानिति यदुक्तं तदुच्यते—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चसिनः[3] पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥ ३९ ॥

ब्राह्मेति ॥ ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रमावस्थितेषु श्रुताध्ययनसंपत्तिक-

पाठा०—1 सर्वं कीर्तयतो. 2 मोचयेदेनसः. 3 ब्रह्मवर्चस्विनः.

तेजोयुक्ताः पुत्राः शिष्टप्रिया जायन्ते । प्रियार्थत्वाच्च संमतशब्दस्य 'क्तेन च पूजायाम्' (पा. २।२।१२) इति न षष्ठीसमासप्रतिषेधः । संबन्धसामान्यविषया षष्ठीयं समस्यते ॥ ३९ ॥

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ ४० ॥

रूपेति ॥ रूपं मनोहराकृतिः, सत्त्वं द्वादशाध्याये वक्ष्यमाणं, गुणा दयादयः, तैर्युक्ताः धनिनः ख्यातिमन्तो यथेप्सितवस्त्रस्रग्गन्धलेपनादिभोगशालिनो धार्मिकाश्च पुत्रा जायन्त इति पूर्वमनुवर्तते । शतं च वर्षाणि जीवन्ति ॥४०॥

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥ ४१ ॥

इतरेष्विति ॥ ब्राह्मादिभ्यश्चतुर्भ्योऽन्येष्वासुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रूरकर्माणो मृषावादिनो वेदद्वेषिणो यागादिधर्मद्वेषिणः पुत्रा जायन्ते ॥ ४१ ॥

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

अनिन्दितैरिति ॥ संक्षेपेण विवाहानां फलकथनमिदम् । अगर्हितैर्भार्याप्राप्तिहेतुभिर्विवाहैरगर्हिता मनुष्याणां संततिर्भवति । गर्हितैस्तु गर्हिता । तस्माद्गर्हितविवाहान्न कुर्यात् ॥ ४२ ॥

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि ॥ ४३ ॥

पाणीति ॥ समानजातीयासु गृह्यमाणासु हस्तग्रहणलक्षणः संस्कारो गृह्यादिशास्त्रेण विधीयते । विजातीयासु पुनरुह्यमानासु विवाहकर्मणि पाणिग्रहणस्थानेऽयमनन्तरश्लोके वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः ॥ ४३ ॥

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४ ॥

शर इति ॥ क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकाण्डैकदेशो ग्राह्यः । वैश्यया ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियावधृतप्रतोदैकदेशो ग्राह्यः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रयविवाहे प्रावृतवसनदशा ग्राह्या ॥ ४४ ॥

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ।
पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ ४५ ॥

ऋत्विति ॥ ऋतुर्नाम शोणितदर्शनोपलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणा-

मवस्थाविशेषः। तत्कालाभिगामी स्यादित्ययं नियमविधिः नतु परिसंख्या, स्वार्थहानिपरार्थकल्पनाप्राप्तबाधात्मकदोषत्रयदुष्टत्वात् । ऋतुकालेऽपि रागतः पक्षे गमनप्राप्तौ यस्मिन्पक्षेऽप्राप्तिस्तत्र विधिः 'समे यजेत' इतिवत् । अत एव ऋतावगमने दोषमाह पराशरः—'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पतते नात्र संशयः ॥' अनुत्पन्नपुत्रस्य चायं नियमः । 'ब्राह्मणो ह वै जायमानस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेनर्षिभ्यः' इत्येतत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वेऽस्य संभवति मूलान्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात् । 'तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम्' (३।४८) इति च वक्ष्यति । ततोऽप्येतच्छ्रुतिमूलत्वमवगम्यते । पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य चैकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थत्वात् 'कामजानितरान्विदुः' (९।१०७) इति दर्शनादजातपुत्रस्यैव नियमः । 'दशास्यां पुत्रानाधेहि' इति मन्त्रस्तु बहुपुत्रप्रशंसापरः । जातपुत्रस्याप्यृतुकालगमननियमो न दशस्वेवावतिष्ठते । स्वदारनिरतः सदेति 'नित्यं स्वदारसंतुष्टः स्यान्नान्यभार्यामुपगच्छे'दिति विधानात्परिसंख्यैव । वाक्यानर्थक्यात्स्वदारगमनस्य प्रशस्तत्वात् । ऋतावगमने दोषश्रवणाच्च नियमविधिः । पर्ववर्जं व्रजेच्चैनामिति । पर्वाण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते । तानि वर्जयित्वा भार्याप्रीतिव्रतं यस्य स तद्व्रतोऽनृतावप्युपेयात् । अत एव रतिकाम्यया नतु पुत्रोत्पादनशास्त्रबुद्ध्या । तस्माद्विधित्रयमिदम्—ऋतावुपेयादेव, अन्यभार्यां नोपगच्छेत्, अनृतावपि भार्याप्रीतये गच्छेदिति । अत्र च गौतमः—'ऋतावुपेयादनृतौ च पर्ववर्जम्' (गौ.स्मृ.५।१)। याज्ञवल्क्योऽप्याह (आचारा. ३।८१) 'यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्' । पर्ववर्जमिति ऋतावनृतौ चोभयत्र संबध्यते ॥ ४५ ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ ४६ ॥

ऋतुरिति ॥ अत्र 'रात्र्यहः'शब्दावहोरात्रपरौ । शोणितदर्शनात्प्रभृति स्त्रीसंपर्कगमनादौ शिष्टनिन्दितैश्चतुर्भिरन्यैरहोरात्रैः सह षोडशाहोरात्राणि मासि मासि स्त्रीणामृतुः । स्वभावे भवः स्वाभाविकः । व्याध्यादिना तु न्यूनाधिककालोऽपि भवति ॥ ४६ ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥ ४७ ॥

तासामिति ॥ तासां पुनः षोडशानां रात्रीणां शोणितदर्शनात्प्रभृति आद्याश्चतस्रो रात्रय एकादशी त्रयोदशी च रात्रिर्गमने निन्दिता । अवशिष्टा दशरात्रयः प्रशस्ता भवेयुः ॥ ४७ ॥

---

१ 'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र वा प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते ॥' इति वचनात् ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥ ४८ ॥

युग्मास्विति ॥ पूर्वोक्तास्वपि दशसु षष्ठष्टम्याद्यासु रात्रिषु गमने पुत्रा उत्पद्यन्ते । अयुग्मासु पञ्चमीसप्तम्यादिषु दुहितरः । अतः पुत्रार्थी युग्मासु ऋतुकाले भार्यां गच्छेत् ॥ ४८ ॥

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥ ४९ ॥

पुमानिति ॥ पुंसो बीजेऽधिकेऽयुग्मास्वपि पुत्रो जायते । स्त्रीबीजेऽधिके युग्मास्वपि दुहितैव । अतो वृष्याहारादिना निजबीजाधिक्यं भार्यायाश्चाहार-लाघवादिना बीजाल्पत्वमवगम्य युग्मास्वपि पुत्रार्थिना गन्तव्यमिति दर्शितम् । स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसाम्येऽपुमान्नपुंसकं जायते । पुंस्त्रियाविति यमौ च । निःसारेऽल्पे चोभयोरेव बीजे गर्भस्यासंभवः ॥ ४९ ॥

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।
ब्रह्मचार्येव भवति यत्रतत्राश्रमे वसन् ॥ ५० ॥

निन्द्येति ॥ निन्द्यासु पूर्वोक्तासु षट्सु रात्रिषु अन्यासु च निन्द्यास्वपि यासु कासुचिदष्टासु स्त्रियो वर्जयन्द्वे रात्री अवशिष्टे पर्ववर्जिते व्रजन्नखण्डितब्रह्मचार्येव भवति । यत्रतत्राश्रमे वसन्निति वानप्रस्थापेक्षया । तस्य हि भार्यया सह गमनपक्षे ऋतुगमनं प्रसक्तम् । नच वनस्थभार्याया । ऋतुर्न भवतीति वाच्यम् । 'वनं पञ्चाशतो व्रजेत्' इति, 'वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्त्रिगुणः पुमान्' इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनया तत्संभवात् । मेधातिथिस्तु 'यत्रतत्राश्रमे वसन्नित्यनुवादमात्रम् । गृहस्थेतराश्रमत्रये जितेन्द्रियत्वविधानाद्रात्रिद्वया-भ्यनुज्ञानासंभवात्' इत्याह । गोविन्दराजस्तु—'उत्पन्नविनष्टपुत्रस्याश्रमा-न्तरस्थस्यापीच्छया पुत्रार्थं रात्रिद्वयगमने दोषाभावप्रतिपादनार्थमेतत् । यत्रतत्राश्रमे वसन्निति वचनात्पुत्रार्थी संविशेदिति च प्रस्तुतत्वात्पुत्रस्य महोपकारकत्वात्' इत्याह । 'हन्त गोविन्दराजेन विशेषमविवृण्वता । व्यक्त-मङ्गीकृतमृतौ स्वदारसुरतं यतेः' ॥ ५० ॥

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ।
गृह्णञ्छुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ५१ ॥

नेति ॥ कन्यायाः पिता धनग्रहणदोषज्ञोऽल्पमपि धनं कन्यादाननिमित्तकं न गृह्णीयात् यस्माल्लोभेन तद्गृह्णन्नपत्यविक्रयी भवति ॥ ५१ ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ ५२ ॥

स्त्रीधनानीति ॥ कन्यादाननिमित्तकशुल्कग्रहणनिषेधप्रसङ्गान्नवमाध्याया-

भिधेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधोऽयम् । ये बान्धवाः पतिपित्रादयः कलत्रदुहित्रादिधनानि गृह्णन्ति; नारी स्त्री, यानान्यश्वादीनि, वस्त्रं चेति प्रदर्शनार्थम् । सर्वमेव धनं न ग्राह्यम् । ते गृह्णानाः पापकारिणो नरकं गच्छन्ति ॥ ५२ ॥

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।
अल्पोऽप्येवं महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३ ॥

आर्ष इति ॥ आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कं वराद्ग्राह्यमिति केचिदाचार्या वदन्ति, तत्पुनरसत्यम् । यस्मादल्पमूल्यसाध्यत्वादल्पो वा भवतु, बहुमूल्यसाध्यत्वान्महान्वा भवतु, स तावद्विक्रयो भवत्येव । यत्पुनः 'एकं गोमिथुनम्' (३।२९) इति पूर्वमुक्तं तत्परमतमिति गोविन्दराजस्तदयुक्तम् । मनुमते लक्षणमार्षस्य न स्यादेव । वराद्गोमिथुनग्रहणपूर्वककन्यादानस्यैवार्षविवाहलक्षणत्वात् । मन्वभिमतमन्यदेवार्षलक्षणम्, एकं गोमिथुनमिति परमतमिति चेत्–' एकं गोमिथुनं द्वे चेत्येतत्परमतं यदि । तदा मनुमतेनार्षलक्षणं किं तदुच्यताम् ॥ अष्टौ विवाहान्कथयन्नार्षोढासंततेर्गुणान् । मनुः किं स्वमतेनार्षलक्षणं वक्तुमक्षमः ॥' मेधातिथिस्तु पूर्वापरविरोधोपन्यासनिरासमेव न कृतवान् । तस्मादस्माभिरित्थं व्याख्यायते–आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कमुत्कोचरूपमिति केचिदाचार्या वदन्ति । मनोस्तु मतं नेदम्, शास्त्रनियमितजातिसंख्याकं ग्रहणं न शुल्करूपम् । शुल्कत्वे मूल्याल्पत्वमहत्त्वे अनुपयोगिनी विक्रय एव तदा स्यात् । किंत्वार्षविवाहसंपत्त्यै अवश्यकर्तव्ययागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं शास्त्रीयं धर्मार्थमेव गृह्यते । अत एवार्षलक्षणश्लोके 'वरादादाय धर्मतः (३।२९) इति धर्मतो धर्मार्थमिति तस्यार्थः । भोगलोभेन तु धनग्रहणं शुल्करूपमशास्त्रीयम् । अत एव 'गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन' (३।५१) इति निन्दामुक्तवान् । तस्मात्पौर्वापर्यपर्यालोचनादार्षे धर्मार्थं गोमिथुनं ग्राह्यं नतु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमनुवर्णितम् ॥ ५३ ॥

'आर्षे गोमिथुनं शुल्कम्' (३।५३) इत्युक्तम्, इदानीं कन्यार्थमपि धनस्य दानं न शुल्कमित्याह—

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम् ॥ ५४ ॥

यासामिति ॥ यासां कन्यानां प्रीत्या वरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न गृह्णन्ति किंतु कन्यायै समर्पयन्ति सोऽपि न विक्रयः; यस्मात्कुमारीणां पूजनं तदानृशंस्यमहिंसकत्वं केवलं तदनुकम्पारूपम् ॥ ५४ ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ५५ ॥

पितृभिरिति ॥ न केवलं विवाहकाले वरेण दत्तं धनं समर्पणीयं, किंतु

पाठा०—1 तावानेव स विक्रयः.

तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरप्येता भोजनादिना पूजयितव्याः वस्त्रालंकारादिना भूषयितव्याश्च; बहुधनादिसंपदं प्राप्तुकामैः ॥ ५५ ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६ ॥

यत्रेति ॥ यत्र कुले पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यन्ते तत्र देवताः प्रसीदन्ति । यत्र पुनरेता न पूज्यन्ते तत्र देवताप्रसादाभावाद्यागादिक्रियाः सर्वा निष्फला भवन्तीति निन्दार्थवादः ॥ ५६ ॥

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥

शोचन्तीति ॥ 'जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इत्याभिधानिकाः । यस्मिन्कुले भगिनीगृहपतिसंवर्धनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियश्च पत्नीदुहितृस्नुषाद्याः परितापादिना दुःखिन्यो भवन्ति तत्कुलं शीघ्रं निर्धनीभवति दैव-राजादिना च पीड्यते । यत्रैता न शोचन्ति तद्धनादिना नित्यं वृद्धिमेति । मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु 'नवोढादुहितृस्नुषाद्या जामयः' इत्याहतुः ॥ ५७ ॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८ ॥

जामय इति ॥ यानि गेहानि भगिनीपत्नीदुहितृस्नुषाद्या अपूजिताः सत्योऽभिशपन्ति 'इदमनिष्टमेषामस्तु' इति तान्यभिचारहतानि धनपश्वादिसहितानि नश्यन्ति ॥ ५८ ॥

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५९ ॥

तस्मादिति ॥ यस्मादेवं तस्मात्कारणादेता भूषणाच्छादनाशनैर्नित्यं सत्कारेषु कौमुद्यादिषु, उत्सवेषूपनयनादिषु समृद्धिकामैर्नृभिः सदा पूजनीयाः ॥५९॥

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६० ॥

संतुष्ट इति ॥ भार्यया भर्ता इति हेतौ तृतीया । यत्र कुले भार्यया भर्ता प्रीतो भवति स्त्र्यन्तराभिलाषादिकं न करोति, भार्या च स्वामिना प्रीता भवति तस्मिन्कुले चिरं श्रेयो भवति । कुलग्रहणान्न केवलं भार्यापती एव, पुत्रपौत्रादिसंततिः श्रेयोभागिनी भवति ॥ ६० ॥

यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

यदीति ॥ दीप्त्यर्थोऽत्र रुचिः । यदि स्त्री वस्त्राभरणादिना शोभाजनकेन

दीप्तिमती न स्यात्तदा स्वामिनं पुनर्न हर्षयेदेव । हिशब्दोऽवधारणे । अप्रहर्षात्पुनः स्वामिनः प्रजनं गर्भधारणं न संपद्यते ॥ ६१ ॥

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।
तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२ ॥

स्त्रियामिति ॥ स्त्रियां मण्डनादिना कान्तिमत्यां भर्तृस्नेहविषयतया परपुरुषसंपर्कविरहात्तत्कुलं दीप्तं भवति । तस्यां पुनररोचमानायां भर्तृविद्विष्टतया नरान्तरसंपर्कात्सकलमेव कुलं मलिनं भवति ॥ ६२ ॥

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३ ॥

कुविवाहैरिति ॥ आसुरादिविवाहैर्यथावर्णनिषिद्धैर्जातकर्मादिक्रियालोपैर्वेदापाठेन ब्राह्मणापूजनेन प्रख्यातकुलान्यपकर्षं गच्छन्ति ॥ ६३ ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥ ६४ ॥

शिल्पेनेति ॥ चित्रकर्मादिशिल्पेन कलया धनप्रयोगात्मकव्यवहारेण केवलशूद्रापत्येन गवाश्वरथक्रयविक्रयादिना कृषिराजसेवाभ्यां कुलानि विनश्यन्तीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ६४ ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ ६५ ॥

अयाज्येति ॥ अयाज्यव्रात्यादियाजनैः कर्मणां श्रौतस्मार्तादीनां नास्तिक्येन 'शास्त्रीयफलवत्कर्मसु फलाभावबुद्धिर्नास्तिक्यम्' । वेदाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्षं गच्छन्ति । अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दाप्रसङ्गेन क्रियालोपादयो निन्दिताः । निन्दया चैतन्न कर्तव्यमिति सर्वत्र निषेधः कल्प्यते ॥ ६५ ॥

इदानीं क्रियालोपादिगतप्रासङ्गिककुलनिन्दानुप्रसक्त्या कुलोत्कर्षमाह—

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ ६६ ॥

मन्त्रेति ॥ यद्यपि 'धनेन कुलम्' इति लोके प्रसिद्धं तथाप्यल्पधनान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तान्युत्कृष्टकुलगणनायां गण्यन्ते महतीं च ख्यातिमर्जयन्ति ॥ ६६ ॥

विवाहप्रकरणमतिक्रान्तम् । इदानीं वैवाहिकाग्नौ संपाद्यं महायज्ञविधानं चेति वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं महायज्ञाद्यनुष्ठानमाह—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥ ६७ ॥

वैवाहिक इति ॥ विवाहे भवो वैवाहिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । तस्मिन्नग्नौ गृह्योक्तं कर्म सायंप्रातर्होमाष्टकादि यथाशास्त्रमग्निसंपाद्यं च पञ्चमहायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवाद्यनुष्ठानं, प्रतिदिनसंपाद्यं च पाकं गृहस्थः कुर्यात् ॥ ६७ ॥

पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥ ६८ ॥

पञ्चेति ॥ पशुवधस्थानं सूना । सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगाच्चुल्ल्यादयः पञ्च गृहस्थस्य हिंसाबीजानि हिंसास्थानानि । चुल्ली उद्धाहनी, पेषणी दृषदुपलात्मिका, उपस्करो गृहोपकरणकुण्डसंमार्जन्यादिः, कण्डनी उलूखलमुसले, उदकुम्भो जलाधारकलशः । याः स्वकार्ये योजयन्पापेन संबध्यते ॥ ६८ ॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।
पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ ६९ ॥

तासामिति ॥ तासां चुल्ल्यादिस्थानानां यथाक्रमं निष्कृत्यर्थमुत्पन्नपापनाशार्थं गृहस्थानां पञ्चमहायज्ञाः प्रतिदिनं मन्वादिभिरनुष्ठेयतया स्मृताः । एवं च निष्कृत्यर्थमित्यभिधानाद्धिंसास्थानत्वेन च कीर्तनात् 'सूनादोषैर्न लिप्यते' (३।७१) इति वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चसूनानां पापहेतुकत्वं, पञ्चयज्ञानां च तत्पापनाशकत्वमवगम्यते । प्रत्यहमित्यभिधानात्प्रतिदिनं तत्पापक्षयस्यापेक्षितत्वात्संध्यावन्दनादिवन्नित्यत्वमपि न विरुध्यते ॥ ६९ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७० ॥

अध्यापनमिति ॥ 'अध्यापन'शब्देनाध्ययनमपि गृह्यते। 'जपोऽहुत'(३।७४) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतोऽध्यापनमध्ययनं च ब्रह्मयज्ञः । 'अन्नाद्येनोदकेन वा' (३।८२) इति तर्पणं वक्ष्यति स पितृयज्ञः । अग्नौ होमो वक्ष्यमाणो देवयज्ञः । भूतबलिर्भूतयज्ञः । अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः । अध्यापनादिषु यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च स्तुत्यर्थं गौणः ॥ ७० ॥

पञ्चैतान्यो महायज्ञान्न हापयति शक्तितः ।
स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१ ॥

पञ्चेति ॥ शक्तित इत्येतद्विधानार्थोऽयमनुवादः । अनुकल्पेनापि यथासंभवमेते कर्तव्याः । हापयतीति प्रकृत्यर्थ एव छान्दसत्वाण्णिच् । जहातीत्यर्थः ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ७२ ॥

देवतेति ॥ 'देवता'शब्देन भूतानामपि ग्रहणम् । तेषामपि बलिहरणे देवतारूपत्वात् । भृत्या वृद्धमातापित्रादयोऽवश्यं संवर्धनीयाः । 'सर्वत एवात्मानं गोपायेत्' इति श्रुत्या आत्मपोषणमप्यवश्यं कर्तव्यम् । देवतादीनां पञ्चानां योऽन्नं न ददाति स उच्छ्वसन्नपि जीवितकार्याकरणान्न जीवतीति निन्दयावश्यकर्तव्यता बोध्यते ॥ ७२ ॥

अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।
ब्राह्म्यं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान्प्रचक्षते ॥ ७३ ॥

अहुतं चेति ॥ नामभेदेऽपि वाक्यभेद इति दर्शयितुं पञ्चमहायज्ञानां मुन्यन्तरकृतान्यहुतादीनि संज्ञान्तराण्यभिधेयानि तानि स्वयं व्याचष्टे ॥७३॥

जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।
ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ ७४ ॥

जप इति ॥ 'अहुत'शब्देन ब्रह्मयज्ञाख्यो जप उच्यते । 'हुत'शब्देन देवयज्ञाख्यो होमः । 'प्रहुत'शब्देन भूतयज्ञाख्यो भूतबलिः । 'ब्राह्म्यहुत'शब्देन मनुष्ययज्ञाख्यो ब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चा । 'प्राशित'शब्देन पितृयज्ञाख्यं नित्यश्राद्धम् ॥ ७४ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दैवे चैवेह कर्मणि ।
दैवकर्मणि युक्तो हि बिभर्तीदं चराचरम् ॥ ७५ ॥

स्वाध्याय इति ॥ यदि दारिद्र्यादिदोषेणातिथिभोजनादिकं कर्तुं न क्षमते तदा ब्रह्मयज्ञे नित्ययुक्तो भवेत् । दैवे कर्मण्यग्नौ होमे च । होमस्य स्तुतिमाह—यतो दैवकर्मपर इदं स्थावरजङ्गमं धारयति ॥ ७५ ॥

कुत एतदित्याह—

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ७६ ॥

अग्नाविति ॥ यजमानेनाग्नावाहुतिः सम्यक् क्षिप्ता रसाहरणकारित्वादादित्यस्यादित्यं प्राप्नोति । स चाहुतिरस आदित्याद्वृष्टिरूपेण जायते । ततोऽन्नम् । तदुपभोगेन जायन्ते प्रजाः ॥ ७६ ॥

यथा वायुं समाश्रित्य सर्वे[1] जीवन्ति जन्तवः ।
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्वे[2] आश्रमाः ॥ ७७ ॥

यथेति ॥ यथा प्राणाख्यवाय्वाश्रयेण सर्वप्राणिनो जीवन्ति तथा गृहस्थाश्रमेण सर्वाश्रमिणो निर्वहन्ति ॥ ७७ ॥

पाठा०—1 वर्तन्ते सर्वजन्तवः. 2 इतराश्रमाः.

गृहस्थः प्राणतुल्यः सर्वाश्रमिणामित्युक्तं तदेवोपपादयति—

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।
गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ७८ ॥

यस्मादिति ॥ यस्माद्गृहस्थव्यतिरिक्तास्त्रयोऽप्याश्रमिणो वेदार्थव्याख्याना-न्नदानाभ्यां नित्यं गृहस्थैरेवोपक्रियन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृहस्थः । ज्येष्ठ आश्रमो यस्य स तथेति बहुव्रीहिः ॥ ७८ ॥

स संधार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ।
सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥ ७९ ॥

स इति ॥ यत एवमतः स गृहस्थाश्रमः स्वर्गसुखमिच्छता अनन्तमिव चिरस्थायित्वात् । इह लोके च स्त्रीसंभोगस्वाद्वन्नादिभोजनसुखं संततमिच्छता प्रयत्नेनानुष्ठेयः । योऽसंयतेन्द्रियैर्धारयितुं न शक्यते ॥ ७९ ॥

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥ ८० ॥

ऋषय इति ॥ एते गृहस्थेभ्यः सकाशात्प्रार्थयन्ते । अतः शास्त्रज्ञेन तेभ्यः कर्तव्यम् ॥ ८० ॥

किं तत्तदाह—

स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन्होमैर्देवान्यथाविधि ।
पितॄन्श्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ ८१ ॥

स्वाध्यायेनेति ॥ नानाप्रकारत्वादर्चनस्य स्वाध्यायादेरर्चनार्थत्वमुचितम् । महायज्ञान्तर्गतैः स्वाध्यायादिभिः ऋषिदेवपित्रतिथिभूतानि यथाशास्त्रं पूजयेत् ॥ ८१ ॥

तत्र पितृयज्ञं तावदाह—

कुर्यादहरहः[3] श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ ८२ ॥

कुर्यादिति ॥ प्रत्यहं यथासंभवं श्राद्धं कुर्यात् । 'श्राद्ध'शब्दोऽयं कर्मविधि-वाक्यवर्ती कौण्डपायिनामयनीयाग्निहोत्रशब्दवद्वक्ष्यमाणपार्वणश्राद्धधर्मातिदेशार्थः । अन्नाद्येनेति तिलैर्व्रीहिभिर्यवैरित्यादेरुपादानम् । पयः क्षीरम् ॥ ८२ ॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे[4] पाञ्चयज्ञिके ।
न चैवात्राशयेत्कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ ८३ ॥

एकमिति ॥ पितृप्रयोजने पञ्चयज्ञान्तर्गते एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् ।

पाठा०—1 गृहम्. 2 °ताऽल्यन्तं. 3 दद्यादहरहः. 4 पित्र्यर्थे.

अपिशब्दात्संभवे बहूनपि । पार्वणधर्मग्रहणाच्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनप्राप्ता- वाह–न कंचिद्वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणमत्र भोजयेत् ॥ ८३ ॥

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।
आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ८४ ॥

वैश्वदेवस्येति ॥ विश्वदेवार्थः सर्वदेवतार्थो वैश्वदेवस्तस्य पक्वस्यान्नस्यावस- थ्याग्नौ स्वगृह्यविहितपर्युक्षणादीतिकर्तव्यतापूर्वकमाभ्यो वक्ष्यमाणदेवताभ्यो ब्राह्मणः प्रत्यहं होमं कुर्यात् । ब्राह्मणग्रहणं द्विजातिप्रदर्शनार्थम् । त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ ८४ ॥

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५ ॥

अग्नेरिति ॥ वचनद्वयम् 'स्वाहाकारप्रदानहोमः' इति कात्यायनस्मरणादादौ 'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा' इति निरपेक्षदेवताकं होमद्वयं कृत्वा, 'अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा' इति समस्तदेवताकं होमं कुर्यात् । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वन्तरये ॥ ८५ ॥

कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।
सहद्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥ ८६ ॥

कुह्वै चेति ॥ कुह्वा अनुमत्यै प्रजापतये द्यावापृथिवीभ्यां 'अग्नये स्विष्टकृते' इत्येवं स्वाहाकारान्तान्होमान्कुर्यात् । श्रुत्यन्तरेष्वग्निविशेषणत्वेन स्विष्टकृतो विधानात्केवलं स्विष्टकृन्निर्देशोऽप्यग्निविशेषणत्वेनैव प्रयोगः । पाठादेवान्तत्वे सिद्धे 'स्विष्टकृतेऽन्ततः' इत्यभिधानं स्मृत्यन्तरीयहोमसमुच्चयेऽप्यन्तत्वज्ञाप- नार्थम् ॥ ८६ ॥

एवं सम्यग्घविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।
इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ८७ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण सम्यगनन्यचित्तो देवताध्यानपर एव होमा- न्कृत्वा सर्वासु प्राच्यादिषु दिक्षु प्रदक्षिणमिन्द्रादिभ्यः सपुरुषेभ्यो बलिं हरेत्। तथा प्राच्यामिन्द्राय नमः इन्द्रपुरुषेभ्यो नमः; दक्षिणस्यां यमाय नमः, यम- पुरुषेभ्यो नमः; पश्चिमायां वरुणाय नमः, वरुणपुरुषेभ्यो नमः; उत्तरस्यां सोमाय नमः, सोमपुरुषेभ्यो नमः । यद्यपि शब्दावगम्यत्वाद्देवतात्वस्यान्त- काप्पतीन्दुशब्दैरेवोद्देशो युक्तस्तथापि बह्वृचानुष्ठानसंवादाद्बह्वृचगृह्ये च (१।२) 'यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशम्' इति पाठाद्यथोक्त एव प्रयोगः ॥ ८७ ॥

मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि ।
वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥ ८८ ॥

मरुद्भ्य इति ॥ इतिशब्दः स्वरूपविवक्षार्थः । 'मरुद्भ्यो नमः' इति द्वारे बलिं दद्यात् । जलेऽद्भ्य इति । मुसलोलूखल इति द्वन्द्वनिर्देशात्सहयुक्तयोरन्यतरत्र वनस्पतिभ्य इति बलिं दद्यात् । गुणानुरोधेन प्रधानबलिकर्मावृत्तेरन्याय्यत्वात् ॥ ८८ ॥

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ।
ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥ ८९ ॥

उच्छीर्षके इति ॥ वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेश उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रियै बलिं दद्यात् । तस्यैव पाददेशे दक्षिणपश्चिमायां दिशि भद्रकाल्यै । अन्ये तु उच्छीर्षकं गृहस्थशयनस्य शिरःस्थानभूभागं पादत इति तस्यैव चरणभूप्रदेशमाहुः । 'ब्रह्मणे वास्तोष्पतये' इति गृहमध्ये । द्वन्द्वनिर्देशेऽपि ब्रह्मवास्तोष्पत्योः पृथगेव देवतात्वम् । यत्र द्वन्द्वे मिलितस्य देवतात्वमपेक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोति; यथा 'सहद्यावापृथिव्योश्च' (३।८६) इति ॥ ८९ ॥

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् ।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ॥ ९० ॥

विश्वेभ्य इति ॥ 'विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यः' इति शब्दादेकेयमाहुतिः । 'विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः' इति गृहाकाशे बलिं दद्यात् । 'दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यः' इति दिवा, 'नक्तंचारिभ्यः' इति नक्तम् । 'दिवाचारिभ्यो दिवा' (बह्वृ.गृ.१।२) इत्यादिबह्वृचगृह्यदर्शनादियं व्यवस्था ॥ ९० ॥

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वात्मभूतये[1] ।
पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥ ९१ ॥

पृष्ठेति ॥ गृहस्योपरि यद्गृहं तत्पृष्ठवास्तु बलिदातुः पृष्ठदेशे भूभागे वा तत्र 'सर्वात्मभूतये नमः' इत्येव बलिं दद्यात् । उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणामुखः 'स्वधा पितृभ्यः' इति बलिं हरेत् । प्राचीनावीतिना चायं बलिर्देयः । 'स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणामुखो निनयेत्' (१।२) इति बह्वृचगृह्यवचनात् ॥ ९१ ॥

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ ९२ ॥

शुनां चेति ॥ अन्यदन्नं पात्रे समुद्धृत्य श्वपतितादिभ्यः शनकैर्यथा रजसा न संगृह्यते तथा भुवि दद्यात् । पापरोगी कुष्ठी क्षयरोगी वा ॥ ९२ ॥

पाठा०—1 सर्वान्नभूतये. 2 वयसां च.

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्ति[1] पथर्जुना ॥ ९३ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण यः सर्वभूतान्यन्नदानादिना नित्यं पूजयति स परं स्थानं ब्रह्मात्मकं तेजोमूर्ति प्रकाशं अवक्रेण वर्त्मनार्चिरादिमार्गेण प्राप्नोति । ब्रह्मणि लीयत इत्यर्थः । ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षप्राप्तेः । 'तेजोमूर्तिः' इति सविसर्गपाठे प्रकृष्टब्रह्मबोधस्वभावो भूत्वेति व्याख्या ॥ ९३ ॥

कृत्वैतद्बलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।
भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ ९४ ॥

कृत्वेति ॥ एवमुक्तप्रकारेणैतद्बलिकर्म कृत्वा गृहभोक्तृभ्यः पूर्वमतिथिं भोजयेत् । भिक्षवे परिव्राजे ब्रह्मचारिणे प्रथमाश्रमिणे च विधिवत्स्वस्तिवाच्य 'भिक्षादानमप्पूर्वम्'इति गौतमाद्युक्तविधिना भिक्षां दद्यात् । ग्रासप्रमाणा च भिक्षा भवति । 'ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा' इति शातातपवचनात् । संभवे त्वधिकमपि देयम् ॥ ९४ ॥

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ।
तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥ ९५ ॥

यदिति ॥ गुरवे गां दत्त्वा विधिवत्स्वर्णशृङ्गिकादिविधानेन यत्फलं प्राप्नोति तद्गृहस्थो विधिना भिक्षादानात्प्राप्नोति ॥ ९५ ॥

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ९६ ॥

भिक्षामिति ॥ प्रचुरान्नाभावे ग्रासप्रमाणां भिक्षामपि व्यञ्जनादिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्णं पात्रमपि फलपुष्पादिना सत्कृत्य तत्त्वतो वेदतदर्थज्ञानवते ब्राह्मणाय स्वस्तिवाच्येत्यादिविधिपूर्वकं दद्यात् ॥ ९६ ॥

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु[2] विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ॥ ९७ ॥

नश्यन्तीति ॥ मोहादपात्रज्ञानभिज्ञतया देवपित्रुद्देशेनान्नानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानतेजःशून्यतया भस्मरूपेष्विव पात्रेषु दत्तानि दातृभिर्निष्फलानि भवन्ति ॥ ९७ ॥

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।
निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् ॥ ९८ ॥

विद्यातपःसमृद्धेष्विति ॥ विद्यातपस्तेजःसंपन्नविप्राणां मुखानि होमाधि-

पाठा०—1 तेजोमूर्तिः. 2 भस्मभूतेषु.

करणत्वेनाभिमतया निरूपितानि हव्यकव्यादि प्रक्षिप्तमिह लोके दुस्तराव्याधिशत्रुराजपीडादिभयान्महतश्च पापादमुत्र नरकात्त्रायते ॥ ९८ ॥

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
अन्नं चैव यथाशक्ति सत्कृत्य[1] विधिपूर्वकम् ॥ ९९ ॥

संप्राप्तायेति ॥ स्वयमागताय त्वतिथये आसनं पादप्रक्षालनाद्युदकं यथासंभवं व्यञ्जनादिभिः सत्कृतं चान्नम् 'आसनावसथौ' (३।१०७) इत्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकं दद्यात् ॥ ९९ ॥

शिलानप्युञ्छतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।
सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥ १०० ॥

शिलानिति ॥ लूनकेदारशेषधान्यानि शिलास्तानप्युञ्छिन्वतः, वृत्तिसंयमान्वितस्य, त्रेता, आवसथ्यः, सभ्यश्चेति पञ्चाग्नयः । सभ्यो नामाग्निः शीतापनोदाद्यर्थं यस्तत्र प्रणीयते । पञ्चस्वग्निषु होमं कुर्वाणस्यापि सर्वं वृत्तिसंकोचेन पञ्चाग्निहोमार्जितपुण्यमनर्चितोऽतिथिर्वसन्गृह्णाति । अनया च निन्दयातिथ्यर्चनस्य नित्यतावगम्यते ॥ १०० ॥

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १०१ ॥

तृणानीति ॥ अन्नासंभवे पुनस्तृणविश्रामभूमिपादप्रक्षालनाद्यर्थजलप्रियवचनान्यपि धार्मिकगृहेष्वतिथ्यर्थं न कदाचिदुच्छिद्यन्ते अवश्यदेयानीति विधीयते । 'तृण'ग्रहणं शयनीयोपलक्षणार्थम् ॥ १०१ ॥

अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह—

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

एकेति ॥ एकरात्रमेव परगृहे निवसन्ब्राह्मणोऽतिथिर्भवति । अनित्यावस्थामात्र विद्यते द्वितीया तिथिरस्येत्यतिथिरुच्यते ॥ १०२ ॥

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वा ॥ १०३ ॥

नैकेति ॥ एकग्रामनिवासिनं लोकेषु विचित्रपरिहासकथादिभिः संगत्या वृत्त्यर्थिनं भार्याग्नियुक्तो गृहे वैश्वदेवकालोपस्थितमपि नातिथिं विद्यात् । एतेन भार्याग्निरहितस्य प्रवासिनो नातिथित्वमिति बोधितम् ॥ १०३ ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।
तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम्[2] ॥ १०४ ॥

उपासत इति ॥ अतिथिप्रकरणादातिथ्यलोभेन ये गृहस्थाः ग्रामा-

पाठा०—1 संस्कृत्य. 2 दायिनः.

न्तराणि गत्वा परान्नं सेवन्ते ते निषिद्धपरान्नदोषानभिज्ञाः तेन परान्नभोजनेन जन्मान्तरे अन्नादिदायिनां पशुतां व्रजन्ति। तस्मादिदं न कुर्यादिति निषेधः कल्प्यते॥ १०४॥

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन्गृहे वसेत्॥ १०५॥

अप्रणोद्य इति॥ सूर्येऽस्तमिते गृहस्थेनातिथिर्न प्रत्याख्येयः। सूर्येणोढः प्रापितो रात्रौ स्वगृहगमनाशक्तः। द्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्तः। अकाले वा सायंभोजने निवृत्तेऽपि नास्य गृहेऽतिथिरनश्नन्वसेदवश्यमस्मै भोजनं देयम्। प्रत्याख्याने प्रायश्चित्तगौरवार्थोऽयमारम्भः। अत एव विष्णुपुराणे 'दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप। तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योढे विमुखे गते॥' गोविन्दराजस्तु प्रतिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थत्वमस्याह॥ १०५॥

न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत्।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वातिथिपूजनम्॥ १०६॥

न वा इति॥ यद्घृतदध्याद्युत्कृष्टमतिथिर्न प्रत्याचष्टे तत्तस्मै अदत्त्वा न स्वयं भोक्तव्यम्। धनाय हितं, धनस्य निमित्तं वा धन्यम्। एवं यशस्यादयोऽपि शब्दाः। अतिथिभोजनफलकथनमिदम्। न चानावश्यकतापत्तिः। 'सर्वं सुकृतमादत्ते' (३।१००) इत्यादिदोषश्रवणात्॥ १०६॥

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम्।
उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम्॥ १०७॥

आसनेति॥ आसनं पीठं चर्म वा, आवसथो विश्रामस्थानम्, शय्या खट्वादि, अनुव्रज्या गच्छतोऽनुगमनम्, उपासना परिचर्या। एतत्सर्वं बहुष्वतिथिषु युगपदुपस्थितेष्वितरेतरापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टमध्यमं कुर्यान्न पुनः सर्वेषां समम्॥

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत्।
तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत्॥ १०८॥

वैश्वदेव इति॥ 'अन्य'शब्दनिर्देशादतिथिभोजनपर्यन्तं वैश्वदेवे कृते यद्यपरोऽतिथिरागच्छेत्तदा तदर्थं पुनः पाकं कृत्वा तस्यान्नं दद्यात्। बलिहरणं ततो नात्र कुर्यात्। बलिनिषेधादन्नसंस्काराभावो वैश्वदेवस्यावगम्यते। अन्नसंस्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात्॥ १०८॥

न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत्।
भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः॥ १०९॥

नेति॥ भोजनलाभार्थं ब्राह्मणः स्वकुलगोत्रे न निवेदयेत्। यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन्नुद्गीर्णाशीति पण्डितैः कथ्यते॥ १०९॥

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ ११० ॥

नेति ॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयोऽतिथयो न भवन्ति, क्षत्रियादीनां ब्राह्मणस्योत्कृष्टजातित्वात् । मित्रज्ञातीनामात्मसंबन्धात् । गुरोः प्रभुत्वात् । अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्य उत्कृष्टो ब्राह्मणः सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिः स्यान्नापकृष्टौ वैश्यशूद्रौ । एवं वैश्यस्यापि द्विजातयोऽतिथयो न स्युः ॥ ११० ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

यदीति ॥ यदि ग्रामान्तरादागतत्वादतिथिकालोपस्थितत्वादतिथिधर्मेण क्षत्रियो विप्रगृहमागच्छेत्तदा विप्रगृहोपस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु स्थितेष्विच्छातस्तमपि भोजयेत् ॥ १११ ॥

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥ ११२ ॥

वैश्येति ॥ यदि वैश्यशूद्रावपि ब्राह्मणस्य कुटुम्बे गृहे प्राप्तौ ग्रामान्तरादागतत्वादतिथिधर्मशालिनौ तदा तावपि क्षत्रियभोजनकालात्परतो दम्पतीभोजनात्पूर्वं दासभोजनकाले अनुकम्पामाश्रयन्भोजयेत् ॥ ११२ ॥

इतरानपि सख्यादीन्संप्रीत्या गृहमागतान् ।
प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह भार्यया ॥ ११३ ॥

इतरानिति ॥ उक्तभोजनकाले क्षत्रियादिव्यतिरिक्तान्सखिसहाध्यायिप्रभृतीन्संप्रीत्या गृहमागतान् । न त्वतिथिभावेन, तस्य प्रतिषेधात् । यथाशक्ति प्रकृष्टमन्नं कृत्वा भार्याया भोजनकाले भोजयेत् । गृहस्थस्यापि स एव भोजनकालः । 'अवशिष्टं तु दम्पती' (३।११६) इति वक्ष्यमाणत्वात् । आत्मना सहेति वक्तव्ये वचनवैचित्रीयमाचार्यस्य । गुरोस्तु भोजनकालावभिधानं प्रभुत्वेन स्वाधीनकालत्वात् ॥ ११३ ॥

सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीः स्त्रियः ।
अतिथिभ्योऽग्र[1] एवैतान्भोजयेदविचारयन् ॥ ११४ ॥

सुवासिनीरिति ॥ सुवासिन्यो नवोढाः स्त्रियः स्नुषा दुहितरश्च ताः, कुमारीगर्भिणीश्चातिथिभ्योऽग्रे पूर्वमेवातिथिभ्यो भोजयेत् । कथमतिथिष्वभोजितेषु भोजनमेषामिति विचारमकुर्वन् । मेधातिथिस्तु 'अन्वगेव' इति पठित्वानुगतानेवैतान्भोजयेदतिथिसमकालमिति व्याख्याय अन्ये तु अग्र इति पठन्तीत्युक्तवान् ॥ ११४ ॥

पाठा०—1 अन्वगेव.

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते विचक्षणः ।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥ ११५ ॥

अदत्त्वेति ॥ एतेभ्योऽतिथ्यादिभृत्यपर्यन्तेभ्योऽन्नमदत्त्वा व्यतिक्रमभोजनदोषमजानन् यः पूर्वं भुङ्क्ते स मरणानन्तरं श्वगृध्रैरात्मनो भक्षणं न जानाति । व्यतिक्रमस्येदं फलमिति वचनवैदग्ध्येनोक्तम् ॥ ११५ ॥

भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ ११६ ॥

भुक्तवत्स्विति ॥ विप्रेष्वतिथिषु, स्वेषु ज्ञातिषु, भृत्येषु दासादिषु कृतभोजनेषु ततोऽन्नादवशिष्टं भार्यापती पश्चादश्नीयाताम् ॥ ११६ ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन्गृह्याश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ११७ ॥

देवानिति ॥ 'गृह्याश्च देवताः' इत्यनेन भूतयज्ञ उक्तः। पञ्चयज्ञानुष्ठानस्य 'अवशिष्टं तु दम्पती' (३।११६) इत्यनेन शेषभोजनस्य च विहितत्वात् । वक्ष्यमाणदोषकथनार्थोऽयमनुवादः । अथवा देवानित्यनेनैव भूतयज्ञस्यापि संग्रहः । गृहे भवा गृह्या देवताः पूजयित्वेति वासुदेवादिप्रतिकृतिपूजाविधानार्थत्वमस्य ॥ ११७ ॥

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥ ११८ ॥

अघमिति ॥ यस्त्वात्मार्थमेवान्नं पक्त्वा भुङ्क्ते देवादिभ्यो न ददाति स पापहेतुत्वात्पापमेव केवलं भुङ्क्ते नान्नम् । तथा च श्रुतिः—'केवलाघो भवति केवलादी' । यस्माद्यदेव पाकयज्ञावशिष्टमशनमन्नमन्यत् एतदेव साधूनामन्नमुपदिश्यत इति ॥ ११८ ॥

अतिथिपूजाप्रसङ्गेन राजादीनामपि गृहागतानां पूजाविशेषमाह—

राजर्त्विक्स्नातकगुरून्प्रियश्वशुरमातुलान् ।
अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात्पुनः ॥ ११९ ॥

राजेति ॥ राज्याभिषिक्तः क्षत्रियो राजा, ऋत्विक् यज्ञे येन यस्यार्त्विज्यं कृतम्, स्नातको विद्याव्रताभ्याम्, प्रियो जामाता । राजादीनेतान्गृहागतान्सप्त गृह्योक्तेन मधुपर्काख्येन कर्मणा पूजयेत् । परिसंवत्सरादिति संवत्सरं वर्जयित्वा तदूर्ध्वं गृहागतान्पुनर्मधुपर्केण पूजयेत् । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (पा. २।३।१०) इति सूत्रेण वर्जनार्थपरियोगेनेयं पञ्चमी। अत एवैतत्सूत्रव्याख्याने जयादित्येनोक्तं 'अपेन साहचर्यात्परेर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम्' इति । मेधा-

पाठा०—1 परिसंवत्सरान्.

तिथिस्तु 'परिसंवत्सरान्' इति पठित्वा परिगतो निष्क्रान्तः संवत्सरो येषां तान्पूजयेदिति व्याख्यातवान् । उभयत्रापि पाठे संवत्सरमध्यागमने न मधुपर्कार्हता ॥ ११९ ॥

राजस्नातकयोः पूजासंकोचार्थमाह—

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ[1] ।
मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥ १२० ॥

राजेति ॥ राजस्नातकौ संवत्सरादूर्ध्वमपि यज्ञकर्मण्येव प्राप्तौ मधुपर्केण पूजनीयौ नतु यज्ञव्यतिरेकेण । जामात्रादयस्तु संवत्सरादूर्ध्वं यज्ञं विनापि मधुपर्कार्हाः । संवत्सरमध्ये तु सर्वेषां यज्ञविवाहयोरेव मधुपर्कः । तदाह गौतमः–(५।२५-२७) 'ऋत्विगाचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलादीनामुपस्थाने मधुपर्कः । संवत्सरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाक् राज्ञः श्रोत्रियस्य च' ॥ १२० ॥

सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ १२१ ॥

सायमिति ॥ दिनान्ते सिद्धस्यान्नस्य पत्नी अमन्त्रं बलिहरणं कुर्यात् 'इन्द्राय नमः' इति मन्त्रपाठवर्जम् । मानसस्तु देवतोद्देशो न निषिध्यते । यत एतद्वैश्वदेवं नामान्नसाध्यं होमबलिदानातिथिभोजनात्मकं तत्सायंप्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते ॥ १२१ ॥

'श्राद्धकल्पं च शाश्वतम्' (१।११२) इत्यनुक्रमणिकायां प्रतिज्ञातं श्राद्धकल्पमुपक्रमते—

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चेन्दुक्षये[2]ऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ १२२ ॥

पितृयज्ञमिति ॥ साग्निरमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् । पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाह्रियत इति पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं मासानुमासिकं मासश्चानुमासश्च तयोर्भवम् । प्रतिमासं कर्तव्यमित्यर्थः । अनेनास्य नित्यत्वमुक्तम् । विप्रग्रहणं द्विजातिपरम् । त्रयाणां प्रकृतत्वात् ॥ १२२ ॥

इदानीं नामनिर्वचनेनोक्तमेव पितृयज्ञानन्तर्यं द्रढयति—

पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
तच्चामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥ १२३ ॥

पितॄणामिति ॥ इदं मासिकं प्रतिमासभवं श्राद्धं यस्मात्पितृयज्ञपिण्डानामनु पश्चादाह्रियते तेन पिण्डान्वाहार्यकमिदं पण्डिता जानन्ति । ततो युक्तं

पाठा०—1 °कर्मण्युपस्थिते. 2 °श्चन्द्रक्षये.

पितृयज्ञानन्तर्यमस्य । तच्चामिषेण वक्ष्यमाणमांसेन प्रशस्तेन मनोहरेण पूतिगन्धादिरहितेन प्रयत्नतः कर्तव्यम् । 'पिण्डानां मासिकं श्राद्धम्' इति वा पाठः । पिण्डानां पितृयज्ञपिण्डानाम् । शेषं तुल्यम् ॥ १२३ ॥

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ।
यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १२४ ॥

तत्रेति ॥ तस्मिन् श्राद्धे ये भोजनीया ये च त्याज्या यत्संख्याकाः यैश्चान्नैस्तत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ॥ १२४ ॥

अत्र यद्यप्युद्देशक्रमेण ये भोजनीया इति वक्तुमुचितं तथाप्यल्पवक्तव्यत्वाद्ब्राह्मणसंख्यामाह—

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रवर्तेत विस्तरे ॥ १२५ ॥

द्वाविति ॥ देवश्राद्धे द्वौ ब्राह्मणौ पितृ-पितामह-प्रपितामहानां त्रीन्ब्राह्मणान्, अथवा दैवे एकं पित्रादित्रिके चैकं ब्राह्मणं भोजयेत् । उक्तातिरिक्तभोजनसमर्थोऽपि नाधिकभोजनेषु प्रवर्तेत । मेधातिथिस्त्वाह–पितृकृत्ये त्रीनिति पितुस्त्रीन्ब्राह्मणान्, पितामहस्य त्रीन्ब्राह्मणान्, प्रपितामहस्य त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयेत् । एकैकमुभयत्रवेति । दैव एकं, पित्रादित्रयस्य चैकैकं, न त्वेकं पित्रादित्रयस्य । 'न त्वेवैकं सर्वेषां काममनाद्ये पिण्डैर्व्याख्यातम्' (आश्व.गृ.१६।७) इत्याश्वलायनगृह्यविरोधात् । यथैकपिण्डः पित्रादित्रयस्य न निरूप्यते तथैको ब्राह्मणो न भोजयितव्य इत्यर्थः । तस्मान्न पित्रादित्रयस्यैकब्राह्मणभोजनम् । तदसत्; गृह्यकारेणैव 'न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्याख्यातम्' (आश्व. गृ.१६।७) इति पठित्वा 'काममनाद्ये' इत्यभिहितम् । अस्यार्थः—बहुपित्रादिदेवताकश्राद्धानामाद्यं सपिण्डीकरणमभिमतं तद्व्यतिरिक्तश्राद्धे काममेकः पित्रादीनां ब्राह्मण इत्यर्थः । अथवा अनाद्ये अदनीयद्रव्याभावे एकोऽपि भोजयितव्यः । उभयत्रापि व्याख्याने पार्वणादौ पित्रादित्रयस्यैकब्राह्मणभोजनं गृह्यकृतैवोक्तम् । वसिष्ठोऽपि (११।२७)—'यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवतन्त्रं कथं भवेत् । अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्तयेत् । प्रास्येदन्नं तदग्नौ वा दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥' इति सर्वेभ्य एकब्राह्मणभोजनमाह । तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या । 'प्रथने वावशब्दे' (पा.३।३।३३) इत्यनेन विस्तार इति प्राप्ते छन्दःसमानत्वात्स्मृतीनां 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' (कौ. परि. ३६) इति विस्तर इति रूपम् ॥ १२५ ॥

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः ।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ १२६ ॥

सदिति ॥ सत्क्रियां ब्राह्मणस्य पूजां देशं दक्षिणप्रवणत्वादिवक्ष्यमाणं

पाठा०—1 प्रसज्जेत.

कालमपराह्णं, शौचं श्राद्धकर्तृभोक्तृब्राह्मणप्रैष्यगतं, गुणवद्ब्राह्मणलाभं च ब्राह्मणविस्तारो नाशयति। तस्माद्ब्राह्मणविस्तरं न कुर्यादिति। सत्क्रियादिविरोधतो ब्राह्मणविस्तरनिषेधात्सत्क्रियादिसंभवे पित्रादेरेकैकस्यापि ब्राह्मणत्रयाभ्यनुज्ञानम्। अत एव गौतमः (१५।२)–'न चावरान्भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्'। बह्वृचगृह्यकारोऽपि (१६।७)—'अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्दिष्टे वा ब्राह्मणान्' इत्युपक्रम्य 'एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वम्' इत्याह। 'द्वौ द्वौ' इत्याभ्युदयिकश्राद्धविषयं स्मृत्यन्तरेषु तथा विधानात्, अत्राप्याभ्युदयिक इत्युपक्रमाच्च ॥ १२६ ॥

प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये।
तस्मिन्युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥ १२७ ॥

प्रथितेति ॥ यदेतत्पित्र्यं कर्म श्राद्धरूपं प्रथितेयं प्रख्याता प्रेतकृत्या पित्रुपकारार्था क्रिया। प्रकर्षेण इतः प्रेतः पितृलोकस्थ एवोच्यते। विधुक्षयेऽमावास्यायां तस्मिन्पित्र्ये कर्मणि युक्तस्यैतत्परस्य लौकिकी स्मार्तिकी प्रेतकृत्या पित्रुपकारार्था क्रिया गुणवत्पुत्रपौत्रधनादिफलप्रबन्धरूपेण कर्तारमुपतिष्ठते तस्मादिदं कर्तव्यम्। गोविन्दराजेन तु विधिः क्षय इति पठितं, व्याख्यातं च–योऽयं नाम विधिः पित्र्यं कर्मेति। क्षये चन्द्रक्षये गृहे वा तदसांप्रदायिकम्। मेधातिथिप्रभृतिभिर्गोविन्दराजादपि वृद्धतरैरनभ्युपेतत्वात्क्षय इति संबन्धक्लेशाच्च ॥ १२७ ॥

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ १२८ ॥

श्रोत्रियायेति ॥ छन्दोमात्राध्यायी श्रोत्रियस्तस्मै दैवपित्र्यान्नानि यत्नतो देयानि। अर्हत्तमाय श्रुताचाराभिजनादिभिः पूज्यतमाय तस्मै दत्तं महाफलं भवति ॥ १२८ ॥

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्[1]।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्बहूनपि ॥ १२९ ॥

एकैकमिति ॥ दैवपित्र्ययोरेकैकमपि वेदतत्त्वविदं ब्राह्मणं भोजयेत्। तदापि विशिष्टं श्राद्धफलं प्राप्नोति नत्वविदुषो बहूनपि। एवं च 'फलश्रवणाद्ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं, पिण्डदानादिकं त्वङ्गम्' इति गोविन्दराजः। वयं तु पित्रुद्देशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं श्राद्धशब्दवाच्यं प्रधानं ब्रूमः। तदेव मनुना (३।१२२) 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात्' इति विहितम्। आपस्तम्बेन तु मन्वर्थस्यैव व्याख्यातत्वात्। तदाहापस्तम्बः–'तथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं, तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे, मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्' इति। श्राद्धशब्दं श्राद्ध-

पाठा०—1 भोजयन्.

मिति शब्दो वाचको यस्य तत्तथा। ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे आहवनीयवत्त्यक्त-द्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वात् । पितरो देवतेति नियतपितृदेवताकत्वाच्च श्राद्धस्य । देवताश्राद्धादौ श्राद्धशब्दस्तु तद्धर्मप्राप्त्यर्थो गौणः । कौण्डपायिनामयन इवाग्निहोत्रशब्दः । पुष्कलं फलं प्राप्नोतीति तु पुष्टतरफलार्थिनो गुणफलविधिः । स भोजनस्याङ्गत्वेऽपि तदाश्रयो न विरुद्धः । 'आपस्तम्बोऽभ्यधाच्छ्राद्धं कर्मैतत्पितृदैवतम् । मन्वर्थं कथयंस्तस्मान्नेदं ब्राह्मणभोजनम्' ॥ १२९ ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥ १३० ॥

दूरादिति ॥ दूरादेव पितृपितामहाद्यभिजनशुद्धिनिरूपणेन कृत्स्नशाखाध्यायिनं ब्राह्मणं परीक्षेत । यस्मात्तथाविधो ब्राह्मणो हव्यादीनां तीर्थं पात्रम् । प्रदाने सोऽतिथिरेव, महाफलप्राप्तेर्हेतुत्वात् ॥ १३० ॥

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।
एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३१ ॥

सहस्रमिति ॥ यत्र श्राद्धे ब्राह्मणानामवेदविदां दशलक्षाणि भुञ्जते तत्रैको वेदविद् भोजनेन परितुष्टो धर्मतो धर्मोत्पादनेन तान्सर्वानर्हति स्वीकर्तुं योग्यो भवति । तद्भोजनजन्यं फलं जनयतीत्यर्थः । छान्दसत्वादेकवचनम् । अथवा बहुवचनानां स्थाने सहस्रमिति मनोरभिमतम् । गोविन्दराजस्त्वाह—'सहस्रं गच्छन्तु भूतानि' इति वेदे ॥ १३१ ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ।
न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः ॥ १३२ ॥

ज्ञानेति ॥ विद्यया उत्कृष्टेभ्यो हव्यानि कव्यानि च देयानि न मूर्खेभ्यः । अर्थान्तरन्यासो नामालंकारः । न हि रक्ताक्तौ हस्तौ रक्तेनैव विशुद्धौ भवतः किंतु विमलजलेन, एवं मूर्खभोजनेन जनितं दोषं न मूर्ख एव भोजितोऽपहन्ति किंतु विद्वान् ॥ १३२ ॥

अविद्वन्निन्दया विद्वद्दानमेवोक्तं वक्रोक्त्या स्तौति—

यावतो ग्रसते ग्रासान्हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य[1] दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् ॥ १३३ ॥

यावत इति ॥ यत्संख्याकान्ग्रासान् हव्यकव्येष्ववेदविद् भुङ्क्ते तत्संख्याकानेव प्रकृतश्राद्धकर्ता ज्वलितशूलर्ष्ट्याख्यायुधलोहपिण्डान् ग्रसते । श्राद्धकर्तुरेवेदमविद्वद्दानफलकथनम् । तथा च व्यासः—'ग्रसते यावतः पिण्डान्यस्य वै हविषोऽनृचः । ग्रसते तावतः शूलान्मृत्वा वैवस्वतक्षयम्' ॥ १३३ ॥

पाठा०—1 प्रेतो. 2 °ऽविदः.

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथापरे ।
तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४ ॥

ज्ञानेति ॥ केचिदात्मज्ञानपरा ब्राह्मणा भवन्ति, अन्ये प्राजापत्यादितपःप्रधानाः, अपरे तपोध्ययननिरताः, इतरे यागादिपराः ॥ १३४ ॥

ततः किमत आह—

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।
हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥ १३५ ॥

ज्ञानेति ॥ ज्ञानप्रधानेभ्यः पित्रर्थान्नानि यत्नाद्दातव्यानि, देवान्नानि पुनर्न्यायावधृतार्थशास्त्रानुसारेण चतुर्भ्योऽपि ॥ १३५ ॥

तयोः कः श्रेष्ठ इत्युपन्यस्य विशेषमाह—

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥ १३६ ॥

अश्रोत्रिय इति ॥ योऽश्रोत्रियपितृकः स्वयं च श्रोत्रियः, यः श्रोत्रियपितृकः स्वयं वा अश्रोत्रियः ॥ १३६ ॥

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।
मन्त्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥ १३७ ॥

ज्यायांसमिति ॥ अनयोः पूर्वश्लोकनिर्दिष्टयोर्मध्ये श्रोत्रियपुत्रं स्वयमश्रोत्रियमपि ज्येष्ठं जानीयात् । पितृविद्यादरपरमिदम् । यः पुनरश्रोत्रियस्य पुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः स तदधीतवेदपूजनार्थं पूजामर्हति । वेद एव तद्द्वारेण पूज्यत इति पुत्रविद्यादरपरमिदम् । तस्माद्वचनभङ्ग्या श्रोत्रियपुत्रः स्वयं च श्रोत्रियः श्राद्धे भोजयितव्य इत्युक्तम् । नतु श्रोत्रियपुत्रस्य स्वयमश्रोत्रियस्यैवाभ्यनुज्ञानं, 'श्रोत्रियायैव देयानि' (३।१२८) इति विरोधात् । एवं च 'दूरादेव परीक्षेत' (३।१३०) इति विद्याव्यतिरिक्ताचारादि परीक्षार्थत्वेनावतिष्ठते ॥ १३७ ॥

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।
नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् ॥ १३८ ॥

नेति ॥ श्राद्धे न मित्रं भोजयेत् । धनान्तरैरस्य मैत्री संपादनीया । न शत्रुं न च मित्रं यं जानीयात्तं ब्राह्मणं श्राद्धे भोजयेत् ॥ १३८ ॥

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च ॥ १३९ ॥

यस्येति ॥ 'मित्र'शब्दोऽयं भावप्रधानः । यस्य मैत्रीप्रधानानि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकं फलं न भवतीति फलाभावकथनपरमिदम् । प्रेत्येति पर-

लोक इत्यर्थे शब्दान्तरमव्ययमिदं नतु क्त्वान्तम्, तेनासमानकर्तृकत्वे कथं क्त्वेति नाशङ्कनीयम् ॥ १३९ ॥

स्वर्गफलं श्राद्धस्य दर्शयितुं पूर्वोक्तफलाभावमेव विशेषेण कथयति—

यः संगतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः।
स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः ॥ १४० ॥

य इति ॥ यो मनुष्यः संगतानि मित्रभावं शास्त्रानभिज्ञतया श्राद्धेन कुरुते श्राद्धमेव मित्रलाभहेतुत्वान्मित्रं यस्य स श्राद्धमित्रो द्विजापसदः स स्वर्गलोकाच्च्यवते। तं न प्राप्नोतीत्यर्थः। श्राद्धस्यापि स्वर्गफलत्वमाह याज्ञवल्क्यः (आचार. १।२७०)—'आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च। प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः' ॥ १४० ॥

संभोजनी साऽभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः।
इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ॥ १४१ ॥

संभोजनीति ॥ सा दक्षिणा दानक्रिया संभोजनी सह भुज्यते यया सा संभोजनी गोष्ठी बहुपुरुषभोजनात्मिका पिशाचधर्मत्वात्पैशाची मन्वादिभिरुक्ता। सा च मैत्रीप्रयोजनकत्वान्न परलोकफला इह लोक एवास्ते। यथान्धा गौरेकस्मिन्नेव गृहे तिष्ठति न गृहान्तरगमनक्षमा ॥ १४१ ॥

यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्।
तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ १४२ ॥

यथेति ॥ इरिणमूषरदेशो यत्र बीजमुप्तं न प्ररोहति तत्र यथा बीजमुप्त्वा कर्षको न फलं प्राप्नोत्येवमविदुषे श्राद्धदानफलं दाता न प्राप्नोतीति ॥ १४२ ॥

दातॄन्प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः।
विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च ॥ १४३ ॥

दातॄनिति ॥ वेदतत्त्वविदे यथाशास्त्रं दत्तमैहिकामुष्मिकफलभागिनो दातॄन्करोति। ऐहिकं फलं यथाशास्त्रानुष्ठानेन लोके ख्यातिरूपमानुषङ्गिकमिति मेधातिथि-गोविन्दराजौ। वयं त्वायुरादिकमैहिकफलं ब्रूमः। 'आयुः प्रजां धनं विद्याम्' (याज्ञ. आचार. १।२७०) इत्याद्यैहिकामुष्मिकादिफलत्वेनापि श्राद्धस्य याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तत्वात्। प्रतिग्रहीतॄंश्च श्राद्धलब्धधनानुष्ठितयागादिफलेन परलोके सफलान्कुरुते। अन्यायार्जितधनानुष्ठितयागादेरफलप्रदत्वात्। इह लोके न्यायार्जितधनारब्धकृष्यादिफलातिशयलाभात् सफलान् कुरुते ॥ १४३ ॥

कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम्।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ १४४ ॥

काममिति ॥ वरं विद्वद्ब्राह्मणाभावे गुणवन्मित्रं भोजयेन्नतु विद्वांसमपि

शत्रुम्; यतः शत्रुणा श्राद्धं भुक्तं परलोके निष्फलं भवति। यथोक्तपात्रासंभवे मित्रप्रतिप्रसवार्थमिदम् ॥ १४४ ॥

'श्रोत्रियायैव देयानि' (३।१२८) इत्यनेन छन्दोमात्राध्यायिनि 'श्रोत्रिय'-शब्दप्रयोगात्तदाश्रयणमावश्यकमुक्तम्, इदानीं त्वधिकफलार्थं मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यायिनि श्रोत्रिये दानमाह—

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्।
शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं तु समाप्तिकम् ॥ १४५ ॥

यत्नेनेति ॥ ऋग्वेदिनं मन्त्रब्राह्मणात्मकशाखाध्यायिनं यत्नतो भोजयेत्। तथाविधमेव यजुर्वेदिनम्। वेदस्य पारं गच्छतीति वेदपारगः। शाखाया अन्तं गच्छतीति शाखान्तगः। समाप्तिरस्यास्तीति समाप्तिकः। सर्वैरेव शब्दैर्मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्येताऽभिहितः ॥ १४५ ॥

तद्भोजनेऽधिकं फलमाह—

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः।
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी ॥ १४६ ॥

एषामिति ॥ एषां संपूर्णशाखाध्यायिनां बह्वृचादीनां मध्यादन्यतमो यस्य सम्यक् पूजितः सन् श्राद्धे भुङ्क्ते तस्य पुत्रादिसप्तपुरुषाणां शाश्वती अविच्छिन्ना पितॄणां तृप्तिः स्यात्। 'साप्तपौरुषी' इत्यनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः, तस्य चाकृतिगणत्वात् ॥ १४६ ॥

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

एष इति ॥ हव्यकव्ययोरुभयोरेव प्रदाने यदसंबन्धिश्रोत्रियादिभ्यो दीयत इत्ययं मुख्यः कल्प उक्तः। अयं तु मुख्याभावे वक्ष्यमाणोऽनुकल्पो ज्ञातव्यः, सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः ॥ १४७ ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ १४८ ॥

मातामहमिति ॥ स्वस्रीयो भागिनेयः, गुरुर्विद्यागुरुराचार्यादिः, विट् दुहिता, तस्याः पतिर्विट्पतिर्जामाता; बन्धुर्मातृष्वसृपितृष्वसृपुत्रादिः, एतान्मातामहादीन्दश मुख्यश्रोत्रियाद्यसंभवे भोजयेत् ॥ १४८ ॥

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित्।
पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ १४९ ॥

नेति ॥ धर्मज्ञो दैवश्राद्धे भोजनार्थं न ब्राह्मणं यत्नतः परीक्षेत। लोकप्रसिद्धिमात्रेणासौ साधुतया भोजयितव्यः। पित्र्ये पुनः कर्मण्युपस्थिते पितृपितामहाद्यभिजनपरीक्षा कर्तव्येति 'प्रयत्नतः' शब्दस्यार्थः ॥ १४९ ॥

ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान्हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ १५० ॥

य इति ॥ स्तेनश्चौरः स च सुवर्णचोरादन्यः, तस्य 'पतित' शब्देनैव ग्रहणात् । पतितो महापातकी, क्लीबो नपुंसकः, नास्तिकवृत्तिर्नास्ति परलोक इत्येवं वृत्तिः प्रवर्तनं यस्य एतान्दैवपितृकृत्ययोरुभयोरेवायोग्यान्मनुरब्रवीदिति । 'मनु' ग्रहणं निषेधादरार्थम् । सर्वधर्माणामेव मनुनोक्तत्वात् ॥ १५० ॥

जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।
याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥१५१॥

जटिलमिति ॥ जटिलो ब्रह्मचारी । 'मुण्डो वा जटिलो वा स्यात्' (२।२१९) इत्युक्तब्रह्मचार्युपलक्षणत्वाज्जटिलत्वस्य मुण्डोऽपि निषिध्यते । अनधीयानं वेदाध्ययनरहितं यस्योपनयनमात्रं कृतं न वेदादेशः । तेनास्वीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनकर्तुरभ्यनुज्ञानार्थोऽयं निषेधः । अतः 'श्रोत्रियायैव देयानि' (३।१२८) इति ब्रह्मचारीतरविषयम् । दुर्बलो दुश्चर्मा । मेधातिथिस्तु 'दुर्बालम्' इति पठित्वा खलतिर्लोहितकेशो वा दुश्चर्मा वेत्यर्थत्रयमुक्तवान् । कितवो द्यूतकृत् । पूगयाजका बहुयाजकाः, 'पूगः क्रमुकवृन्दयोः' इत्याभिधानिकाः । अत एव वसिष्ठः—'यश्चापि बहुयाज्यः स्याद्यश्चोपनयते बहून्' इति । तान्श्राद्धे न भोजयेदिति न दैवे निषेधः । यत्रोभयत्र निषेधो मनोरभिमतस्तत्र हव्यकव्यग्रहणमुभयत्रेति वा करोति ॥ १५१ ॥

चिकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥ १५२ ॥

चिकित्सकानिति ॥ चिकित्सको भिषक्, देवलकः प्रतिमापरिचारकः, वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्म कुर्वतोऽयं निषेधो नतु धर्मार्थम् । 'देवकोशोपभोजी च नाम्ना देवलको भवेत्' इति देवलवचनात् । मांसविक्रयिणः सकृदपि । 'सद्यः पतति मांसेन' (१०।९२) इति लिङ्गात् । विपणेनेति । विपणो वणिज्या तया जीवन्तः । 'हव्यकव्ययोः' इत्यभिधानाद्दैवे पित्र्ये चैते त्याज्याः ॥ १५२ ॥

प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥ १५३ ॥

प्रेष्य इति ॥ भृतिग्रहणपूर्वकं ग्रामाणां राज्ञश्चाज्ञाकारी कुत्सितनखकृष्ण-

पाठा०—1 दुर्बालं (=खलतिं, लोहितकेशं विकलेन्द्रियं वा). 2 चिकित्सकान्देवलकान्मांस°.

१ उपजीविकान्तरे सति वृद्धिजीविको वार्धुषिरित्युच्यते; यच्चोक्तं–'वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्धुषित्वं तदुच्यते' इति, तत्तु स्वप्रक्रियाविषयकमेवेति केचित् । वैयाकरणास्त्वन्यत्र धान्याद्वार्धुषिकशब्दं स्मरन्ति. वसिष्ठस्तु (२।४६) 'समर्घं धान्यमुद्धृत्य महार्घं यः प्रयच्छति । स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः' इत्युपक्रम्य 'वसिष्ठवचनप्रोक्तां वृद्धिं वार्धुषिके शृणु । पञ्च माषास्तु' इत्यादिना धान्य-वृत्त्योरुभयान्यतरजीवित्वमाह.

दन्तः, गुरुप्रतिकूलाचरणशीलस्त्यक्तश्रौतस्मार्ताग्निः कलोपजीवनश्च हव्यकव्ययोर्वर्ज्या इति पूर्वस्यैवात्रानुषङ्ग उत्तरत्र एव च ॥ १५३ ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ १५४ ॥

यक्ष्मीति ॥ यक्ष्मी क्षयरोगी, पशुपालो वृत्त्यर्थतया छागमेषादिपोषकः, परिवेत्तृपरिवित्ती वक्ष्यमाणलक्षणौ, निराकृतिः पञ्चमहायज्ञानुष्ठानरहितः । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—'निराकर्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः', ब्रह्मद्विट् ब्राह्मणादीनां द्वेष्टा, गणाभ्यन्तरो गणार्थोपसृष्टसंबन्धिधनाद्युपजीवी १५४

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ १५५ ॥

कुशीलव इति ॥ कुशीलवो नर्तनवृत्तिः, अवकीर्णी स्त्रीसंपर्काद्विप्लुतब्रह्मचर्यः प्रथमाश्रमी यतिश्च, वृषलीपतिः सवर्णामपरिणीय कृतशूद्राविवाहः, पौनर्भवः पुनर्भूपुत्रो वक्ष्यमाणः, उपपतिर्यस्य जायाजारो गृहेऽस्ति ॥ १५५ ॥

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६ ॥

भृतकेति ॥ भृतिर्वेतनं तद्ग्राही, भृतकः सन् योऽध्यापकः स तथा; एवं भृतकाध्यापितः, शूद्रशिष्यो व्याकरणादौ गुरुश्च तस्यैव । वाग्दुष्टः परुषभाषी । अभिशस्त इत्यन्ये । कुण्डगोलकौ वक्ष्यमाणौ ॥ १५६ ॥

अकारणपरित्यक्ता[1] मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
ब्राह्मैर्यौनैश्च संबन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ १५७ ॥

अकारणेति ॥ मातुः पितुर्गुरूणां च परित्यागकारणं विना त्यक्ता शुश्रूषादेरकर्ता, पतितैश्चाध्ययनकन्यादानादिभिः संबन्धैः संपर्कं गतः । पतितत्वादेवास्य निषेध इति चेन्न । संवत्सरात्प्रागिदं भविष्यति 'संवत्सरेण पतति' (११।१८०) इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५७ ॥

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ १५८ ॥

अगारेति ॥ गृहदाहकः, मरणहेतुद्रव्यस्य दाता, कुण्डस्य वक्ष्यमाणस्य योऽन्नमश्नाति; प्रदर्शनार्थत्वात्कुण्डस्य गोलकस्यापि ग्रहणम् । अत एव देवलः—'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः । यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशीति कथ्यते ॥' सोमलताविक्रेता, समुद्रे यो वहित्रादिना द्वीपान्तरं गच्छति, बन्दी स्तुतिपाठकः, तैलार्थं तिलादिबीजानां पेष्टा, साक्षिवादे कूटस्य मृषावादस्य कर्ता ॥ १५८ ॥

पाठा०—1 अकारणे परि° (=कारणासत्त्वे परित्याजकः).

पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ १५९ ॥

पित्रेति ॥ पित्रा सह शास्त्रार्थे लौकिके वा वस्तुनि निरर्थं यो विवदते, कितवो यः स्वयं देवितुमनभिज्ञः स्वार्थं परान्देवयति न स्वयं देविता तस्योक्तत्वात् । न च सभिकः तस्य द्यूतवृत्तिपदेनाभिधास्यमानत्वात् । 'केकरः' इति पाठे तिर्यग्दृष्टिः, सुराव्यतिरिक्तमद्यपाता, कुष्ठी, अनिर्णीतेऽपि तस्मिन्महापातकादौ जाताभिशापः, छद्मना धर्मकारी, रसविक्रेता ॥ १५९ ॥

धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः ।
मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ १६० ॥

धनुरिति ॥ धनूंषि शरांश्च यः करोति, ज्येष्ठायां सोदरभगिन्यामनूढायां या कनिष्ठा विवाहेन दीयते साऽग्रेदिधिषूस्तस्याः पतिः । तथा च लौगाक्षिः— 'ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥' गोविन्दराजस्तु 'भ्रातुर्मृतस्य भार्यायाम्' (३।१७३) इत्यनेनाग्रेदिधिषूपतिरेव वृत्तिवशादग्रेपदलोपेन दिधिषूपतिरिति मनुना वक्ष्यते स इह गृह्यत इत्याह । मित्रध्रुक् यो मित्रस्यापकारे वर्तते द्यूतवृत्तिः, सभिकः, पुत्रेणाध्यापितः पिता मुख्येन पुत्राचार्यत्वासंभवात् ॥ १६० ॥

भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ १६१ ॥

भ्रामरीति ॥ अपस्मारी, गण्डमालाख्यव्याध्युपेतः, श्वेतकुष्ठयुक्तः, दुर्जनः, उन्मादवान्, अचक्षुः, वेदनिन्दाकरः ॥ १६१ ॥

हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ १६२ ॥

हस्तीति ॥ हस्तिगवाश्वोष्ट्राणां विनेता, 'नक्षत्र'शब्देन ज्योतिःशास्त्रमुपलक्ष्यते; तेन यो वर्तते, पक्षिणां पञ्जरस्थानां क्रीडाद्यर्थं विक्रयार्थं वा पोषकः, युद्धार्थमायुधविद्योपदेशकः ॥ १६२ ॥

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः ।
गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ १६३ ॥

स्रोतसामिति ॥ प्रवहज्जलानां सेतुभेदादिना देशान्तरनेता, तेषामेवावरणकर्ता निजगतिप्रतिबन्धकः, गृहसंनिवेशोपदेशको वास्तुविद्योपजीवी, दूतो राजग्रामप्रेष्यव्यतिरिक्तोऽपि, वृक्षरोपयिता वेतनग्रहणेन नतु धर्मार्थी । 'पञ्चाम्ररोपी नरकं न याति' इति विधानात् ॥ १६३ ॥

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ १६४ ॥

श्वक्रीडीति ॥ क्रीडार्थं शुनः पोषयति, श्येनैर्जीवति क्रयविक्रयादिना, कन्याभिगन्ता, हिंसारतः, शूद्रोपक्लृप्तवृत्तिः। 'वृषलपुत्रश्च' इति पाठान्तरम्। तत्र वृषला एव केवलाः पुत्रा यस्येत्यर्थः। विनायकादिगणयागकृत् ॥ १६४ ॥

आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ १६५ ॥

आचारेति ॥ गुर्वतिथिप्रत्युत्थानाद्याचारवर्जितः, क्लीबो धर्मकृत्यादौ निरुत्साहः, नपुंसकस्योक्तत्वात्। नित्यं याचनेन परोद्वेजकः, स्वयंकृतया कृष्या यो जीवति, वृत्त्यन्तरेऽपि वा संभवत्यस्वयंकृतयापि । श्लीपदी व्याधिना स्थूलचरणः, केनापि निमित्तेन साधूनां निन्दाविषयः ॥ १६५ ॥

औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
प्रेतनिर्यापकश्चैव[1] वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६ ॥

औरभ्रिक इति ॥ मेषमहिषजीवनः, परपूर्वा पुनर्भूस्तस्याः पतिः, प्रेतनिर्हारको धनग्रहणेन न तु धर्मार्थम्। 'एतद्वै परमं तपो यत्प्रेतमरण्यं हरन्ति' इत्यवश्यश्रुत्या विहितत्वात् ॥ १६६ ॥

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान्द्विजाधमान् ।
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १६७ ॥

एतानिति ॥ एतान्स्तेनादींश्चिन्दिताचारान्काणादींश्च पूर्वजन्मार्जितनिन्दितकर्मशेषलब्धकाणादिभावान्साधुभिः सहैकत्र भोजनाद्यनर्हान्ब्राह्मणापसदान् ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञो दैवे पित्र्ये च त्यजेत् ॥ १६७ ॥

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव[2] शाम्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ १६८ ॥

ब्राह्मण इति ॥ तृणाग्निर्यथा न हविर्दहनसमर्थो हविषि प्रक्षिप्ते शाम्यति निष्फलस्तत्र होमः, एवं वेदाध्ययनशून्यो ब्राह्मणस्तृणाग्निसमस्तस्मै देवोद्देशेन त्यक्तं हविर्न दातव्यं, यतो भस्मनि न हूयते। 'श्रोत्रियायैव देयानि' (३।१२८) इत्यनेनैवानधीयानस्यापि प्रतिषेधसिद्धौ स्तेनादिवत्पङ्क्तिदूषकत्वज्ञापनार्थं पुनर्वचनम्। अन्ये तु दैवेऽनधीयान एव वर्जनीयः, अधीयानस्तु काणादिरपि शारीरदोषयुक्तो ग्राह्य इत्येतदर्थं पुनर्वचनम्। अत एव वसिष्ठः—'अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः । अदूष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ।' शारीरैः काणत्वादिभिर्नतु स्वयमुत्पाद्यैः स्तेनत्वादिभिः ॥ १६८ ॥

पाठा०—1 प्रेतनिर्यातक°. 2 °णो ह्यनधीयान°.

अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः ।
दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९ ॥

अपाङ्क्तदान इति ॥ पङ्क्तिभोजनानर्हब्राह्मणाय दैवे हविषि पित्र्ये वा दत्ते दातुर्यो दानादूर्ध्वं फलोदयस्तमशेषमभिधास्यामि ॥ १६९ ॥

अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा ।
अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ १७० ॥

अव्रतैरिति ॥ वेदग्रहणार्थं व्रतरहितैस्तथा परिवेत्रादिभिरन्यैश्चापाङ्क्तेयैः स्तेनादिभिर्यद्धव्यं भुक्तं तद्रक्षांसि भुञ्जते । निष्फलं तच्छ्राद्धं भवतीत्यर्थः ॥१७०॥

अप्रसिद्धत्वात्परिवेत्रादिलक्षणमाह—

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १७१ ॥

दारेति ॥ 'अग्निहोत्र'शब्दोऽयमग्निहोत्राद्याधानपरः । यः सहोदरे ज्येष्ठे भ्रातर्यनूढेऽनग्निके च दारपरिग्रहं श्रौतस्मार्ताग्निहरणं च कुरुते स परिवेत्ता, ज्येष्ठश्च परिवित्तिर्भवति ॥ १७१ ॥

प्रसङ्गात्परिवेदनसंबन्धिनां पञ्चानामप्यनिष्टं फलमाह—

परिवित्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

परीति ॥ परिवित्तिः परीवेत्ता च यया च कन्यया परिवेदनं क्रियते कन्याप्रदाता याजकश्च तद्विवाहहोमकर्ता स पञ्चमो येषां ते सर्वे नरकं व्रजन्ति ॥१७२॥

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥ १७३ ॥

भ्रातुरिति ॥ मृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्तायां भार्यायां 'सकृत्सकृदृतावृतौ' इत्यादिविधिं हित्वा कामेनानुरागं भावयेदाश्लेषचुम्बनादि कुर्यादसकृद्वा प्रवर्तेत स दिधिषूपतिर्ज्ञातव्यः । अतः श्राद्धनिषिद्धपात्रमध्यपाठादस्यापि हव्यकव्यपात्रयोर्निषेधः कल्पनीयः ॥ १७३ ॥

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥ १७४ ॥

परेति ॥ परदारेषु कुण्डगोलकाख्यौ द्वौ सुतावुत्पद्येते । तत्र जीवत्पतिकायामुत्पन्नः कुण्डः; मृतपतिकायां च गोलकः ॥ १७४ ॥

पाठा०—1 कर्मणि.

तौ[1] तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।
दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते[2] प्रदायिनाम् ॥ १७५ ॥

तāविति ॥ ते परभार्यायां जाताः कुण्डाद्या दृष्टानुपयोगात्प्राणिन इति व्यपदिष्टाः । प्राणिनौ ब्राह्मणत्वेऽपि तत्कार्याभावात्प्रेत्य फलाभावात्परलोके चानुषङ्गिककीर्त्यादिफलाभावाद्दत्तानि हव्यकव्यानि प्रेत्य फलाभावादिह कीर्तेरभावान्नाशयेते नाशयतः, प्रदायिभिर्दत्तानि हव्यकव्यानि निष्फलानि कुर्वतः ॥ १७५ ॥

अपाङ्क्त्यो[3] यावतः पाङ्क्त्यान्भुञ्जानाननुपश्यति ।
तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ॥ १७६ ॥

अपाङ्क्त्य इति ॥ सद्भिः सहैकपङ्क्त्यां भोजनानर्हः स्तेनादिर्यत्संख्यान्भोजनार्हान्पश्यति तावत्संख्यानां भोजनस्य फलं तत्र श्राद्धे दाता न प्राप्नोति । बालिशोऽज्ञः । अतः स्तेनादिर्यथा न पश्यति तथा कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु[4] ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ १७७ ॥

वीक्ष्येति ॥ अन्धस्य वीक्षणासंभवाद्वीक्षणयोग्यदेशसंनिहितोऽसौ पाङ्क्त्यानां नवतेर्भोजनफलं नाशयति, एवं काणः षष्टेः, श्वेतकुष्ठी शतस्य, पापरोगी रोगराजोपहतः । सहस्रस्येत्यन्धादिसन्निधिनिरासार्थं वचनम् । गुरुलघुसंख्याभिधानं चेह संख्योपचये दोषगौरवं, तत्र च प्रायश्चित्तगौरवमिति दर्शयितुम् ॥ १७७ ॥

यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणाञ्छूद्रयाजकः ।
तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥ १७८ ॥

यावत इति ॥ शूद्रस्य यज्ञादावृत्विग्यावत्संख्यान्ब्राह्मणान्स्पृशति 'आसनेषूपक्लृप्तेषु' (३।२०८) इत्यासनभेदस्य वक्ष्यमाणत्वान्मुख्यस्पर्शासंभवे यावतां श्राद्धभोजिनां पङ्क्तावुपविशति तावतां संबन्धि पौर्तिकं फलं श्राद्धीयं दातुर्न भवति । तावतां पौर्तिकं फलं बहिर्वेदिदानाच्च यत्फलं तन्न भवति इति मेधातिथि-गोविन्दराजौ । अतस्तस्यैव निन्दया निषिद्धगणापठितस्यापि शूद्रयाजकस्य भोजननिषेधः कल्प्यते ॥ १७८ ॥

प्रसङ्गाच्च शूद्रयाजकप्रतिग्रहं निषेधति, लाघवार्थमन्यत्र निषेधकरणे शूद्रयाजकशब्दोच्चारणं कर्तव्यं स्यात्—

वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम् ।
विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ॥ १७९ ॥

वेदेति ॥ वेदज्ञोऽपि ब्राह्मणः शूद्रयाजकस्य लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा शीघ्रं

पाठा०—1 ते तु जाताः परक्षेत्रे प्राणिनः, 2 नाशयन्ति, 3 अपंक्त्यो यावतः पंक्त्यान्, 4 च.

शरीरादिना विनाशं गच्छति । सुतरामवेदवित् । अपक्वमृन्मयशरावादिकमिवोदके ॥ १७९ ॥

सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् ।
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्धुषौ ॥ १८० ॥

सोमविक्रयिण इति ॥ सोमविक्रयिणे यद्दत्तं तद्दातुर्भोजनार्थं विष्ठा संपद्यते । जन्मान्तरे विष्ठाभोजिनां जातौ जायत इत्यर्थः । एवं पूयशोणितेऽपि व्याख्येयम् । नष्टं नाशभागितया निष्फलं विवक्षितम् । अप्रतिष्ठमनाश्रयतया निष्फलमेव ॥ १८० ॥

यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
भस्मनीव हुतं हव्यं[1] तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १८१ ॥

यत्त्विति ॥ वाणिजकाय यद्दत्तं श्राद्धे तन्नेहानुषङ्गिककीर्त्यादिफलाय, नापि पारलौकिकफलाय भवति । पुनर्भूपुत्राय यद्दत्तं तद्भस्महुतहविःसमम् । निष्फलमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु[2] यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।
मेदोसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ १८२ ॥

इतरेष्विति ॥ इतरेभ्यो विशेषेणानुक्तफलेभ्यः पङ्क्तिभोजनानर्हेभ्यः स्तेनादिभ्यो यथाकीर्तितेभ्यो यद्दत्तमन्नं तद्दातुर्भोजनार्थं मेदोरुधिरमांसमज्जास्थि भवतीति पण्डिता वदन्ति । अत्रापि जन्मान्तरे मेदःशोणितादिभुजां जातिषु जायन्त इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।
तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान्पङ्क्तिपावनान् ॥ १८३ ॥

अपाङ्क्त्येति ॥ एकपङ्क्त्युपविष्टस्तेनादिदूषिता पङ्क्तिर्यैर्ब्राह्मणैः पवित्रीक्रियते तान्पवित्रीकारकान्ब्राह्मणानशेषेण शृणुत । निषेधादेकपङ्क्तिभोजनासंभवेऽपि स्तेनादीनां रहस्यकृताज्ञातदोषविषयत्वेन साधकतास्य वचनस्य ॥ १८३ ॥

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८४ ॥

अग्र्या इति ॥ सर्वेषु वेदेषु चतुर्ष्वप्यग्र्याः श्रेष्ठाः सम्यग्गृहीतवेदा ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः । अत एव यमः पङ्क्तिपावनगणनायां—'चतुर्वेदविदे चैव' इति पठितवान् । तथा प्रकर्षेणैवोच्यते वेदार्थ एभिरिति प्रवचनान्यङ्गानि तेष्वप्यग्र्याः षडङ्गविदस्ते च चतुर्वेदिनोऽपि पङ्क्तिपावनाः । 'न्यायविच्च षडङ्गविदि'ति पङ्क्तिपावनमध्ये यमेन पृथक्पठितत्वात् । तथा 'छन्दसां शुद्धदशपुरुष' इत्युशनोवचनाद्दशपुरुषपर्यन्तमविच्छिन्नवेदसंप्रदायवंशजाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८४ ॥

पाठा०—1 द्रव्यं. 2 त्वपंक्त्येषु.

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
ब्रह्मदेयात्मसंतानो ज्येष्ठसामग एव च ॥ १८५ ॥

त्रिणाचिकेत इति ॥ त्रिणाचिकेतोऽध्वर्युवेदभागस्तद्व्रतं च, तद्योगात्पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निरग्निहोत्री । तथा च हारीतः—'पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे । सायंप्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥' पवन आवसथ्याग्निः । पावनः सभ्योऽग्निः । शीतापनोदाद्यर्थं बहुषु देशेष्वपि विधीयते । त्रिसुपर्णो बह्वृचां वेदभागस्तद्व्रतं च, तद्योगात्पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः । षडङ्गानि शिक्षादीनि यो व्याचष्टे स षडङ्गवित् सर्वप्रवचनेन षडङ्गाध्येतोक्तः । ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहोढा, तस्या आत्मसंतानः पुत्रः । ज्येष्ठसामान्यारण्यके गीयन्ते तेषां गाता । एते षट् 'विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः' इत्युत्तरश्लोकेन संबन्धः ॥ १८५ ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८६ ॥

वेदेति ॥ अनधीत्यापि वेदाङ्गानि गुरूपदेशाधिगतवेदार्थः, प्रवक्ता वेदार्थस्यैव, ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमी, सहस्रद इति देयविशेषानुपादानेऽपि 'गावो वै यज्ञस्य मातरः' इत्यादिविशेषप्रवृत्तश्रुतिदर्शनाद्गोसहस्रदाता बहुप्रदो वा । शतायुः शतवर्षवयाः । 'श्रोत्रियायैव देयानि' (३।१२८) इति नियमात्सति श्रोत्रियत्वे उक्तगुणयोगात्पङ्क्तिपावनत्वम् ॥ १८६ ॥

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयेत[1] त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥ १८७ ॥

पूर्वेद्युरिति ॥ श्राद्धकर्मणि प्राप्ते श्राद्धाहात्पूर्वदिने तदसंभवे श्राद्धदिन एवोक्तलक्षणान्ब्राह्मणान्सम्यगतिसत्कृत्य निमन्त्रयेत् । त्रयोऽवरा न्यूना येषां ते त्र्यवराः नतु तावत एव । 'एकैकम्' (३।१२९) इत्युक्तेः ॥ १८७ ॥

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।
न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥ १८८ ॥

निमन्त्रित इति ॥ श्राद्धे निमन्त्रितो ब्राह्मणो निमन्त्रणादारभ्य श्राद्धाहोरात्रं यावन्मैथुननिवृत्तिसंयमनियमवान् स्यात् । अवश्यकर्तव्यजपादिवर्जं वेदाध्ययनं च न कुर्यात् । श्राद्धकर्तापि तथैव स्यात् ॥ १८८ ॥

निमन्त्रितान्हि पितर उपतिष्ठन्ति तान्द्विजान् ।
वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९ ॥

निमन्त्रितानिति ॥ पूर्वनियमविधेरयमनुवादः । यस्मात्तान्ब्राह्मणान्नि-

पाठा०—1 निमन्त्रयीत.

मन्त्रितानदृश्यरूपेण पितरोऽधितिष्ठन्ति प्राणवायुवद्गच्छतोऽनुगच्छन्ति, तथोपविष्टेषु तेषु समीप उपविशन्ति, तस्मान्नियता भवेयुः ॥ १८९ ॥

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये[1] द्विजोत्तमः।
कथंचिदप्यतिक्रामन्पापः सूकरतां व्रजेत् ॥ १९० ॥

केतित इति ॥ हव्यकव्ये यथाशास्त्रं निमन्त्रितो ब्राह्मणः स्वीकृत्य केनापि प्रकारेण भोजनमकुर्वाणस्तेन पापेन जन्मान्तरे सूकरो भवति ॥ १९० ॥

'नियतात्मा भवेत्सदा' (३।१८८) इत्यनेन मैथुननिषेधे कृतेऽपि वृषलीगमनस्याधिकदोषज्ञापनायाह—

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते।
दातुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥

आमन्त्रितस्त्विति ॥ वृषली शूद्रा तत्र मूढत्वाच्छ्राद्धे निमन्त्रितः सन् यो वृषल्या सार्धं स्त्रीपुंसधर्मेण सुरतादिना रमते स दातुर्यत्पापं तत्प्राप्नोति। पापोत्पत्तिमात्रं विवक्षितम्। अन्यथा दातर्यपापे पापं न जायते। न चेदं दातुः प्रायश्चित्ततया विहितं येनासौ पापान्मुच्यते। मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानाद्वृषस्यन्ती चपलयति भर्तारमिति योगाश्रयणेन श्राद्धभोक्तुरूढा ब्राह्मण्यपि वृषल्यभिमतात्रेत्याहतुः ॥ १९१ ॥

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः।
न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२ ॥

अक्रोधना इति ॥ क्रोधरहिताः, बहिःशौचं मृद्वारिभ्याम्, अन्तःशौचं रागद्वेषादित्यागस्तद्युक्ताः, सर्वदा स्त्रीसंयोगादिशून्याः, त्यक्तयुद्धाः, दयाद्यष्टगुणयोगो महाभागता तद्वन्तः, अनादिदेवतारूपाः पितरः। तस्मात्क्रोधादिरहितेन भोक्त्रा कर्त्रा च भवितव्यम् ॥ १९२ ॥

यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः।
ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥ १९३ ॥

यस्मादिति ॥ एषां सर्वेषां पितॄणां यस्मादुत्पत्तिर्ये च पितरो यैर्ब्राह्मणादिभिर्यैर्नियमैः शास्त्रोक्तकर्मभिरुपचरणीया भवेयुस्तान्साकल्येन शृणुत ॥ १९३ ॥

मनोर्हैरण्यगर्भस्य[2] ये मरीच्यादयः सुताः।
तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १९४ ॥

मनोरिति ॥ हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोर्ये मरीच्यादयः पुत्राः पूर्वमुक्ताः 'मरीचिरन्यङ्गिरसौ' (१।३५) इत्यादिना तेषामृषीणां सर्वेषां सोमपादयः पितृगणाः पुत्रा मन्वादिभिः स्मृताः ॥ १९४ ॥

पाठा०—1 हव्ये कव्ये. 2 मनोर्हिरण्य.

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः ॥ १९५ ॥

विराडिति ॥ विराट्सुताः सोमसदो नाम साध्यानां पितरः, अग्निष्वात्ता मरीचेः पुत्राः, लोकविख्याता देवानां पितरः ॥ १९५ ॥

दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥ १९६ ॥

दैत्येति ॥ दैत्यादीनां प्रथमाध्यायोदितभेदानामत्रिपुत्रा बर्हिषदो नाम पितरः स्मृताः ॥ १९६ ॥

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।
वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः ॥१९७॥

सोमपा इति ॥ ब्राह्मणप्रभृतीनां चतुर्णां वर्णानां सोमपाप्रभृतयश्चत्वारः पितरः स्मृताः ॥ १९७ ॥

सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः ।
पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥ १९८ ॥

सोमपा इति ॥ कवेर्भृगोः सोमपाः पुत्राः । हविर्भुज एव हविष्मन्तोऽङ्गिरसः पुत्राः । आज्यपाः पुलस्त्यसुताः । सुकालिनो वसिष्ठसुताः ॥ १९८ ॥

अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्बर्हिषदस्तथा ।
अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥१९९॥

अग्नीति ॥ अग्निदग्धानग्निदग्धकाव्यबर्हिषदग्निष्वात्तसौम्याख्यान्परानपि पितृन्विप्राणामेव जानीयात् ॥ १९९ ॥

य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्तिताः ।
तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ २०० ॥

य इति ॥ य एते प्रधानभूताः पितृगणा उक्तास्तेषामपीह जगति पितर एव पुत्रपौत्रा अनन्ता विज्ञेयाः । पुत्रपौत्रमिति 'गवाश्वप्रभृतीनि च' (पा. २।४।११) इत्येकवद्भावः । एतच्छ्लोकसूचिता एव 'वरो वरेण्यः' इत्यादयोऽन्येऽपि पितृगणा मार्कण्डेयादिपुराणादिषु श्रूयन्ते ॥ २०० ॥

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ।
देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ २०१ ॥

ऋषिभ्य इति ॥ ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्य उक्तक्रमेण पितरो जाताः । पितृभ्यो देवमानवा जाताः, देवेभ्यश्च जङ्गमस्थावरं जगत्क्रमेण जातम् ।

पाठा०—1 अनग्निदग्धानग्निदग्धान्.

तस्मात्सोमपादिप्रभवत्वात्स्वपितृपितामहप्रपितामहानां श्राद्धे एते पूजनीयाः। सोमपादयोऽपि पूजिताः सन्तः श्राद्धफलदानाय कल्पन्त इति। प्रकृतश्च पित्रादिश्राद्धस्तुत्यर्थोऽयं सोमपादिपितृगणोपन्यासः। अथवा आवाहनकाले निजपित्रादयो ब्राह्मणादिभिः सोमपादिरूपेण ध्येयाः। एवं व्यवस्थाज्ञानमनुष्ठानपरता च स्यात् ॥ २०१ ॥

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा रजतान्वितैः।
वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥ २०२ ॥

राजतैरिति ॥ एषां पितॄणां रूप्यमयपात्रैः रूप्ययुक्तैर्वा ताम्रादिपात्रैर्जलमपि श्रद्धया दत्तमक्षयसुखहेतुः संपद्यते किं पुनः प्रशस्तपायसादीति ॥२०२॥

देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते।
दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

देवेति ॥ देवानुद्दिश्य यत्क्रियते तद्देवकार्यम्। ततः पितृकार्यं द्विजातीनां विशेषेण कर्तव्यमुपदिश्यते। अनेन पितृश्राद्धस्य प्राधान्यं, दैवं तत्राङ्गमित्याह। एतदेव स्पष्टयति—यतो दैवं कर्म पितृकृत्यस्य पूर्वं सदाप्यायनं परिपूरकं स्मृतम् ॥ २०३ ॥

तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत्।
रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥ २०४ ॥

तेषामिति ॥ आरक्षो रक्षा तेषां पितॄणां रक्षाभूतं दैवं विश्वेदेवब्राह्मणं पूर्वं निमन्त्रयेत्। यस्माद्रक्षावर्जितं श्राद्धं राक्षसा आच्छिन्दन्ति ॥ २०४ ॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत्।
पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥ २०५ ॥

दैवेति ॥ यत एवमतः तच्छ्राद्धं दैवाद्यन्तं दैवे कर्मणि आद्यन्तावारम्भावसाने यस्य तत्तथा। एतेनेदमुक्तम्—निमन्त्रणादि सर्वं दैवपूर्वं, विसर्जनं तु देवानां शेषे। अत एव देवलः—'यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान्प्रति। तत्सर्वं तत्र कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥' न तु तच्छ्राद्धं पित्रुपक्रमावसानं पित्राद्यन्तं, तदनुतिष्ठन्ससंतानः शीघ्रं विनश्यति ॥ २०५ ॥

शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत्।
दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ २०६ ॥

शुचिमिति ॥ अस्थ्यङ्गाराद्यनुपहतं देशं निर्जनं च गोमयेनोपलेपयेत्। दक्षिणादिगवनतं च प्रयत्नतः संपादयेत् ॥ २०६ ॥

पाठा०—1 राजतान्वितैः. 2 श्रुतम्. 3 रक्षांसि विप्रलुम्पंति.

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ २०७ ॥

अवेति ॥ चोक्षाः स्वभावशुचयोऽरण्यादिप्रदेशास्तेषु, नद्यादितीरेषु, तथा निर्जनप्रदेशेषु दत्तेन श्राद्धादिना सर्वदा पितरस्तुष्यन्ति ॥ २०७ ॥

आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक्पृथक् ।
उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥ २०८ ॥

आसनेष्विति ॥ तत्र च देशे आसनेषु पृथक्पृथग्विन्यस्तेषु सकुशेषु प्रागामन्त्रितब्राह्मणान्सम्यक्कृतस्नानाचमनानुपवेशयेत् । अत्र देवब्राह्मणासने कुशद्वयम्, पित्रासनेषु च प्रत्येकं दक्षिणाग्र एकः कुशो देयः । तदाह देवलः-'ये चात्र विश्वेदेवानां विप्राः पूर्वनिमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि च । दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥' दक्षिणामुखयुक्तानि दक्षिणाग्राणि । अग्रं काण्डमूलापेक्षया ॥ २०८ ॥

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥ २०९ ॥

उपेति ॥ तान्विप्रानामन्त्रितानासनेषूपवेश्य कुङ्कुमादिगन्धमाल्यधूपादिभिः स्पृहणीयगन्धैर्देवपूर्वकमर्चयेत् ॥ २०९ ॥

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।
अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१० ॥

तेषामिति ॥ तेषां ब्राह्मणानामर्घोदकपवित्रतिलान्संमिश्रान्कृत्वा तैर्ब्राह्मणैः सहानुज्ञातोऽग्नौ वक्ष्यमाणं होमं कुर्यात् । अनुज्ञासामर्थ्याच्च प्रार्थनापि पूर्वं कर्तव्या । सा च स्वगृह्यानुसारेण करवाणि करिष्य इत्यादिका । अनुज्ञापि ओमित्येवंरूपा कुरुष्वेति वा ॥ २१० ॥

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः ।
हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्संतर्पयेत्पितॄन् ॥ २११ ॥

अग्नेरिति ॥ अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत्पर्युक्षणादिपूर्वं हविर्दानेन प्रीणनमादौ कृत्वा पश्चादन्नादिना पितॄंस्तर्पयेत् । सोमयमयोर्द्वन्द्वनिर्देशोऽपि पृथगेव देवतात्वम् । सहादिशब्दप्रयोगाभावात् । यत्र साहित्यं विवक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोतीत्युक्तं प्राक् ॥ २११ ॥

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥ २१२ ॥

अग्न्यभावे त्विति ॥ अग्न्यभावे पुनर्ब्राह्मणहस्त एवोक्ताहुतित्रयं दद्यात् ।

पाठा०—1 जलतीरेषु. 2 दैवपूर्वकम्.

यस्माद्य एवाग्निः स एव ब्राह्मण इति वेदविद्भिर्ब्राह्मणैरुक्तः। अग्न्यभावश्चानुपनीतस्य संभवति। उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणिग्रहणात्पूर्वम्; मृतभार्यस्य वा॥ २१२॥

अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान्पुरातनान्।
लोकस्याप्यायने युक्ताञ्छ्राद्धदेवान्द्विजोत्तमान्[1]॥ २१३॥

अक्रोधनेति॥ क्रोधशून्यान्सुप्रसादान्प्रसन्नमुखान्प्रवाहानादितया पुरातनान् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' (३।७६) इति न्यायेन लोकवृद्धय उद्युक्तान्श्राद्धपात्रभूतान्मन्वादयो वदन्ति। तस्माद्देवतुल्यत्वाच्छ्राद्धं ब्राह्मणस्य हस्ते दातव्यमिति पूर्वविध्यनुवादः॥ २१३॥

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्य विक्रमम्[2]।
अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि॥ २१४॥

अपेति॥ अग्नौ पर्युक्षणाद्यङ्गमुक्तं अग्नौकरणहोमानुष्ठानक्रममपसव्यं दक्षिणसंस्थं कृत्वा ततोऽपसव्येन दक्षिणहस्तेन पिण्डाधारभूतायां भुव्युदकं क्षिपेत्॥ २१४॥

त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः।
औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः॥ २१५॥

त्रीनिति॥ तस्मादग्न्यादिहोमादुद्धृतादन्नादुद्धृतावशिष्टांस्त्रीन्पिण्डान्कृत्वा औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन समाहितोऽनन्यमना दक्षिणामुखः 'तेषु दर्भेषु' (३।२१६) इति वक्ष्यमाणत्वाद्दर्भेषु दद्यात्॥ २१५॥

न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम्।
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निर्मृज्याल्लेपभागिनाम्[3]॥ २१६॥

न्युप्येति॥ विधिपूर्वकं स्वगृह्योक्तविधिना दर्भेषु तान्पिण्डान्दत्त्वा 'दर्भमूलेषु करावघर्षणम्' इति विष्णुवचनाच्च तेषु दर्भेषु मूलदेशे हस्तं निर्लेपं कुर्यात्प्रपितामहपित्रादीनां त्रयाणां लेपभुजां तृप्तये॥ २१६॥

आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून्।
षड्ऋतूंश्च नमस्कुर्यात्पितॄनेव च मन्त्रवित्॥ २१७॥

आचम्येति॥ अनन्तरमुपस्पृश्योदङ्मुखो भूत्वा यथाशक्ति प्राणायामत्रयं कृत्वा 'वसन्ताय नमस्तुभ्यम्' इत्यादिना षड्ऋतून्नमस्कुर्यात् पितॄंश्च 'नमो वः पितर' इत्यादिमन्त्रयुक्तम् 'अभिपर्यावृत्य' (गृ. सू. ४।८) इति गृह्यदर्शनाद्दक्षिणामुखो नमस्कुर्यात्॥ २१७॥

पाठा०—1 °च्छ्राद्धे देवान्. 2 °मावृत्परिक्रमम्. 3 निर्मृज्या°.

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।
अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहितः ॥ २१८ ॥

उदकमिति ॥ पिण्डदानात्पूर्वं पिण्डाधारदेशदत्तोदकशेषमुदकपात्रस्थं प्रतिपिण्डसमीपदेशे क्रमेण पुनरुत्सृजेत् । तांश्च पिण्डान्यथान्युप्तान् येनैव क्रमेण दत्तांस्तेनैव क्रमेणावजिघ्रेत् । समाहितोऽनन्यमनाः ॥ २१८ ॥

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।
तेनैव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥ २१९ ॥

पिण्डेभ्य इति ॥ अल्पिकेत्यस्याल्पमात्रा अवयवभागाः पिण्डेभ्योऽल्पाल्पभागान्पिण्डक्रमेणैव गृहीत्वा तेनैव पित्रादिब्राह्मणान्भोजनकाले भोजनात्पूर्वं भोजयेत् । विधिवत्पिण्डानुष्ठानवत्पितरमुद्दिश्य यः पिण्डो दत्तस्तदवयवं पितृब्राह्मणं भोजयेत् । एवं पितामहप्रपितामहपिण्डयोरपि ॥ २१९ ॥

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।
विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥ २२० ॥

ध्रियमाणे त्विति ॥ ध्रियमाणे जीवति पितरि मृतानां पितामहादित्रयाणां श्राद्धं कर्तव्यम् । अथवा पितृविप्रस्थाने तमेव स्वपितरं भोजयेत् । पितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणौ भोजयेत्पिण्डद्वयं च दद्यात् ॥ २२० ॥

पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ।
पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥ २२१ ॥

पितेति ॥ नामकीर्तनमत्र श्राद्धोपलक्षणार्थम् । पितृजीवनापेक्षोऽयं वा शब्दः । यस्य पुनः पिता मृतः स्यात्पितामहे जीवति स पितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात् । गोविन्दराजस्तु 'यस्य पितृप्रपितामहौ प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यादिति विष्णुवचनात्प्रपितामहतत्पितृभ्यां दद्यात्' इति व्याख्यातवान् ॥ २२१ ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।
कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२ ॥

पितामह इति ॥ यथा जीवत्पिता भोज्यस्तथा पितामहोऽपि पितामहब्राह्मणस्थाने भोज्यः । पितृप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं च कुर्यात् । अथवा जीवता पितामहेन 'त्वमेव यथारुचि कुरु' इति दत्तानुज्ञः स्वरुच्या पितामहं वा भोजयेत् । पितृपितामहयोर्वा श्राद्धद्वयं कुर्यादिति विष्णुवचनात्पितृ-प्रपितामह-वृद्धप्रपितामहानां श्राद्धत्रयं कुर्यात् ॥ २२२ ॥

पाठा०—1 पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां. 2 तानेव.

१ तस्यायं भावः—पितामहे जीवति सति मृते च पितरि पितुरेकं पिण्डमेकोद्दिष्टविधानेन निधाय पितुर्यः पितामहस्ततः पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् । पितामहस्त्वात्मनः प्रपितामहः संप्रदानभूतः स्थित एवेति प्रपितामहाय ततः पराभ्यां द्वाभ्यां च दद्यादिति निष्कर्षः ।

तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम्।
तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन्॥ २२३ ॥

तेषामिति॥ 'पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्राम्' (३।२१९) इति यदुक्तं तस्यायं कालविधिः। प्रदेयविधिश्च तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदर्भतिलोदकं दत्त्वा तदिति पूर्वनिर्दिष्टं पिण्डाग्रं 'पित्रे स्वधाऽस्तु' इत्येवमादि ब्रुवन्पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण दद्यात्॥ २२३॥

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम्।
विप्रान्तिके पितॄन्ध्यायञ्शनकैरुपनिक्षिपेत्॥ २२४ ॥

पाणिभ्यामिति॥ अन्नस्येति तृतीयार्थे षष्ठी। वर्धितं पूर्णं पिठरादिपात्रं स्वयं पाणिभ्यां गृहीत्वा पितॄंश्च चिन्तयन्नसवन्त्यगारादानीय ब्राह्मणानां समीपे परिवेषणार्थमत्वरया स्थापयेत्॥ २२४॥

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते।
तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः॥ २२५ ॥

उभयोरिति॥ अधिकरणसप्तमीयम्। उभयोः करयोर्मुक्तमस्थितं यदन्नं ब्राह्मणान्तिकमानीयते तदसुरा दुष्टबुद्धय आच्छिन्दन्ति तस्मान्नैकहस्तेनानीय परिवेष्टव्यम्॥ २२५॥

गुणांश्च सूपशाकाद्यान्पयो दधि घृतं मधु।
विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं भूमावेव समाहितः॥ २२६ ॥

गुणानिति॥ गुणान्व्यञ्जनानि, अन्नापेक्षयाऽप्राधान्याद्गुणयुक्तान्वा सूपशाकाद्यान्प्रयतः शुचिः समाहितः अनन्यमनाः सम्यक् यथा न विशीर्यन्ति तथा भूमावेव स्वपात्रस्थाने स्थापयेन्न दारुफलकादौ॥ २२६॥

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च॥ २२७ ॥

भक्ष्यमिति॥ भक्ष्यं खरविशदमभ्यवहरणीयं मोदकादि, भोज्यं पायसादि, नानाप्रकारफलमूलानि, हृदयस्य प्रियाणि मांसानि, पानानि सुगन्धीनि भूमावेव विन्यसेदिति पूर्वेण संबन्धः॥ २२७॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः।
परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन्॥ २२८ ॥

उपेति॥ एतत्सर्वमन्नादिकं ब्राह्मणसमीपमानीय प्रयतः शुचिरनन्यमनाः क्रमेण परिवेषयेत्। इदं मधुरमिदमम्लमित्येवं माधुर्यादिगुणान्कथयन्॥२२८॥

पाठ०—1 प्रयच्छेत्तु.

नास्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।
न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२९ ॥

नास्रमिति ॥ रोदनक्रोधमृषाभाषणानि न कुर्यात् । पादेन चान्नं न स्पृशेत् । न चोत्क्षिप्योत्क्षिप्यान्नं पात्रे क्षिपेत् । पुरुषार्थतया प्रतिषिद्धयोरपि क्रोधानृतयोः श्राद्धाङ्गत्वज्ञापनार्थोऽयं निषेधः ॥ २२९ ॥

अस्रं गमयति प्रेतान्कोपोऽरीननृतं शुनः ।
पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ २३० ॥

अस्रमिति ॥ अश्रु क्रियमाणं प्रेतान्भूतविशेषान्श्राद्धान्नानि प्रापयति न पितृणामुपकारकं भवति, क्रोधः शत्रून्, मृषावादः कुक्कुरान्, पादस्पर्शोऽन्नस्य राक्षसान्, अवधूननं पापकारिणः । तस्मान्न रोदनादि कुर्यात् ॥ २३० ॥

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।
ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितॄणामेतदीप्सितम् ॥ २३१ ॥

यद्यदिति ॥ यद्यद्विप्राणामीप्सितमन्नव्यञ्जनादि तत्तदमत्सरो दद्यात् । परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्यात् । यतः पितॄणामेतदपेक्षितम् ॥ २३१ ॥

स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥ २३२ ॥

स्वाध्यायमिति ॥ स्वाध्यायं वेदं, मानवादीनि धर्मशास्त्राणि, आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि, इतिहासान्महाभारतादीन्, पुराणानि ब्रह्मपुराणादीनि, खिलानि श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि श्राद्धे ब्राह्मणान्श्रावयेत् ॥ २३२ ॥

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।
अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ॥ २३३ ॥

हर्षयेदिति ॥ स्वयं हृष्टो भूत्वा प्रियवचनादिभिर्ब्राह्मणान्परितोषयेत् । अन्नं चात्वरया भोजयेत् । मिष्टान्नेन पायसादिभिः 'पायसमिदं स्वादु, मोदकोऽयं हृद्यो गृह्यताम्' इत्यादिगुणाभिधानैः पुनर्ब्राह्मणान्प्रेरयेत् ॥ २३३ ॥

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।
कुतपं चासने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥ २३४ ॥

व्रतेति ॥ ब्रह्मचारिणमपि दौहित्रं श्राद्धे प्रयत्नतो भोजयेत् । अपिशब्दादब्रह्मचारिणमपि । आनुकल्पिकमध्यपठितस्यापि ब्रह्मचारिणो यत्नवचनाच्छ्रेष्ठत्वं कथयति दौहित्रमन्तरेणापि । नेपालकम्बलं चासने दद्यात् । तिलांश्च श्राद्धभूमौ विकिरेत् ॥ २३४ ॥

पाठा०—1 चासनं.

१ कुतपो नामाजाधूर्णासम्भकृतः पट औदीच्यादिषु 'कम्बलासन' इति नाम्ना च प्रसिद्धः; लघुहारीतेन तु (श्लो. ९८) 'ब्राह्मणाः कम्बलो गावः सूर्योऽग्निरतिथिर्गुरुः । तिला दर्भाश्च कालश्च दशैते कुतपाः स्मृताः' इत्येते दश कुतपशब्दवाच्या इत्युक्तम् ।

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ॥ २३५ ॥

त्रीणीति ॥ पूर्वोक्तान्येव त्रीणि दौहित्रादीनि श्राद्धे पवित्राणीति ज्ञाप्यन्ते । त्रीणि च शौचादीनि प्रशंसन्ति ॥ २३५ ॥

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः ।
न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् ॥ २३६ ॥

अत्युष्णमिति ॥ उष्णमेवात्युष्णम्, यस्योष्णस्यान्नादेर्भोजनमुचितं तदुष्णं दद्यान्नतु फलाद्यपि । अत एव शङ्खः (शं.स्मृ.१४।१२-१३)—'उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् । अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥' संयतवाचश्च ब्राह्मणा अश्नीयुः । 'किमिदं स्वाद्वस्वादु वा' इति दात्राऽन्नादिगुणान् पृष्टा वक्राद्यभिनयेनापि न ब्रूयुः । वाग्यतत्वस्यात्रैव विधानात् ॥ २३६ ॥

[1]यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः ।
पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ २३७ ॥

यावदिति ॥ यावदन्ने उष्णता भवति, यावच्च मौनिनो भुञ्जते, यावच्च हविर्गुणा नोच्यन्ते तावत्पितरोऽश्नन्तीति पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रशंसा ॥ २३७ ॥

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ २३८ ॥

यदिति ॥ वस्त्रादिवेष्टितशिरा यदन्नं भुङ्क्ते, तथा दक्षिणामुखः, सपादुकश्च तद्राक्षसा भुञ्जते, न पितरः । तस्मादेवंरूपं न कर्तव्यम् ॥ २३८ ॥

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।
रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥ २३९ ॥

चाण्डाल इति ॥ चाण्डालग्राम्यसूकरकुक्कुटकुक्कुरोदक्यानपुंसका यथा ब्राह्मणान्भोजनकाले न पश्येयुस्तथा कार्यम् ॥ २३९ ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते ।
दैवे [2]हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ॥ २४० ॥

होम इति ॥ यस्माद्धोमेऽग्निहोत्रादौ, प्रदाने गोहिरण्यादौ, भोज्ये स्वाभ्युदयार्थं ब्राह्मणभोजने, दैवे हविषि दर्शपौर्णमासादौ, पित्र्ये श्राद्धादौ, यदेभिर्वीक्ष्यते क्रियमाणं कर्म तद्यदर्थं क्रियते तन्न साधयति ॥ २४० ॥

घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ।
श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१ ॥

घ्राणेनेति ॥ सूकरस्तदन्नादेर्गन्धं घ्रात्वा कर्म निष्फलं करोति, तस्मादन्न-

---

पाठा०—1 यावदुष्मा भवत्यन्नं. 2 कर्मणि.

घ्राणयोग्यदेशान्निरसनीयः। कुक्कुटः पक्षवातेन सोऽपि पक्षपावनयोग्यदेशादपगमनीयः। श्वा दर्शनेन, शुनोऽन्नादिदर्शनं निषिद्धमपि दोषभूयस्त्वज्ञापनार्थं पुनरभिहितम्। अथवा दृष्टिनिपातेनेति श्राद्धकर्तृभोक्तॄणां दृष्टिनिपातविषयत्वेन। अवरवर्णः शूद्रस्तस्माज्जातोऽवरवर्णजः शूद्र एव। असावन्नादिस्पर्शेन द्विजातिश्राद्धं निष्फलयति ॥ २४१ ॥

खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्।
हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥ २४२ ॥

खञ्जो वेति ॥ यदि गतिविकलः काणो वा दातुर्दासः शूद्रस्तस्यैव प्रेष्यत्वविधानात्। 'अपि'शब्दादन्योऽपि शूद्रो न्यूनाधिकाङ्गुल्यादिर्वा स्यात्तदा तमपि ततः श्राद्धदेशादपसारयेत् ॥ २४२ ॥

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम्।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३ ॥

ब्राह्मणमिति ॥ ब्राह्मणमतिथिरूपं अन्यं वा भक्षणशीलं भोजनार्थं तत्कालोपस्थितं श्राद्धपात्रब्राह्मणैरनुज्ञातो यथाशक्त्यन्नभोजनेन भिक्षादानेन चार्हयेत् ॥ २४३ ॥

सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि ॥ २४४ ॥

सार्वेति ॥ 'वर्ण'शब्दः प्रकारवाची। सर्वप्रकारकमन्नादिकं व्यञ्जनादिभिरेकीकृत्योदकेनाप्लावयित्वा कृतभोजनानां ब्राह्मणानां पुरतो भूमौ 'दर्भेषु विकिरश्च यः' (३।२४५) इति वक्ष्यमाणत्वाद्दर्भोपरि निक्षिपेत्त्यजेत् ॥ २४४ ॥

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥ २४५ ॥

असंस्कृतेति ॥ 'नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः' (५।६९) इति निषेधात्संस्कारानर्हबालानां तथा कुलस्त्रीणामदुष्टदोषाणां ये त्यक्तारस्तेषां पात्रस्थमुच्छिष्टं दर्भेषु च यो विकिरः स भागः स्यात्। अन्ये तु त्यागिनामिति गुर्वादित्यागिनां, कुलयोषितामिति स्वातन्त्र्येण तु कुलयोषितामनूढकन्यानामिति व्याचक्षते। गोविन्दराजस्तु 'त्यागिनां कुलयोषिताम्'इति सामान्योपक्रमादिदं विशेषाभिधानम्, 'संस्कृतं भक्षाः' (पा.४।२।१६) इतिवत्; ततः स्वकुलं त्यक्त्वा गतानां कुलस्त्रीणामित्याह ॥ २४५ ॥

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च।
दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४६ ॥

उच्छेषणमिति ॥ उच्छिष्टं यद्भूमिगतं तद्दाससमूहस्यावक्रस्यानलसस्याकुटिलस्य च पित्र्ये श्राद्धकर्मणि भागधेयं मन्वादयो वदन्ति ॥ २४६ ॥

आ सपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च[1] निर्वपेत् ॥ २४७ ॥

आ सपिण्डेति ॥ मर्यादायामाङ् नाभिविधौ । सपिण्डीकरणश्राद्धपर्यन्तमचिरमृतस्य द्विजातेश्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनरहितं श्राद्धार्थमन्नं ब्राह्मणं भोजयेत्, एकं च पिण्डं दद्यात् । अस्य च श्राद्धानुष्ठानम् 'एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घैकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥' (आचार.१०।२५१) इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्ववगन्तव्यम् ॥ २४७ ॥

सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।
अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ २४८ ॥

सहेति ॥ अस्येति यस्येदमेकोद्दिष्टं विहितं तस्य धर्मतः स्वगृह्यादिविधिना सपिण्डीकरणश्राद्धे कृते अनयैवावृता उक्तामावास्याश्राद्धेतिकर्तव्यतया पिण्डनिर्वपणं पार्वणविधिना श्राद्धं पुत्रैः सर्वत्र मृताहादौ कर्तव्यम् । ननु 'अनयैवावृता' इत्यनेन प्रकृतमेकोद्दिष्टमेव हि किमिति न परामृश्यते ? उच्यते–तर्हि सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणे कृते पुनरनयैवावृतेति भेदनिर्देशो न स्यात् । ततोऽमावास्येतिकर्तव्यतैव प्रतीयते ॥ २४८ ॥

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥ २४९ ॥

श्राद्धमिति ॥ आश्रितशूद्रायोच्छिष्टदानप्रसक्तावयं निषेधः । श्राद्धभोजनोच्छिष्टं यः शूद्राय ददाति स मूर्खः कालसूत्रं नाम नरकमधोमुखं गच्छति॥ २४९॥

श्राद्धभुग्वृषलीतल्पं तदहर्योऽधिगच्छति ।
तस्याः पुरीषे तं मासं[2] पितरस्तस्य शेरते ॥ २५० ॥

श्राद्धेति ॥ 'वृषली'शब्दोऽत्र स्त्रीपर इत्याहुः । निरुक्तं च 'कुर्वन्ति वृषस्यन्ती चपलयति भर्तारमिति वृषली । ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति' । श्राद्धं भुक्त्वा तदहोरात्रे यः स्त्रीसंप्रयोगं करोति तस्य पितरस्तस्याः पुरीषे तं मासं शेरत इति निवृत्त्यर्था निन्दा ॥ २५० ॥

पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः ।
आचान्तांश्चानुजानीयादभि[3] भो रम्यतामिति ॥ २५१ ॥

पृष्ट्वेति ॥ तृप्तान्ब्राह्मणान्बुध्वा 'स्वदितम्' इति पृष्ट्वा तेषामाचमनं कारयेत् । कृताचमनांश्च भो इति संबोध्य 'अभिरम्यताम्' इति ब्रूयात् । 'अभितः' इति पाठे अभित उभयत इह वा स्वगृहे वास्यतामित्यर्थः ॥ २५१ ॥

पाठा०—1 तु. 2 तन्मासं. 3 °दभितो रम्य°.

स्वधाऽस्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ २५२ ॥

स्वधेति ॥ अनुज्ञानानन्तरं ब्राह्मणाः श्राद्धकर्तारं 'स्वधाऽस्तु' इति ब्रूयुः । यस्मात्सर्वेषु श्राद्धतर्पणादिपितृकर्मसु स्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृष्टा आशीः॥२५२॥

ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥२५३ ॥

तत इति ॥ स्वधाशब्दोच्चारणानन्तरं कृतभोजनानां ब्राह्मणानां शेषमन्नमप्यस्तीत्यवशिष्टमन्नं निवेदयेत् । तैर्ब्राह्मणैः 'इदमनेनान्नेन क्रियताम्' इत्यनुज्ञातो यथा ते ब्रूयुस्तथान्नशेषविनियोगं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

इदानीं प्रसङ्गाच्छ्राद्धान्तरेषु विशेषविधिमाह—

पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं, गोष्ठे तु सुश्रृतम्[1] ।
संपन्नमित्यभ्युदये, दैवे रुचितमित्यपि ॥ २५४ ॥

पित्र्ये इति ॥ पित्र्ये निरपेक्षपितृमातृदेवताक एकोद्दिष्टश्राद्धे तृप्तिप्रश्नार्थं 'स्वदितम्' इति वाच्यम् । तथा च गोभिल-सांख्यायनौ 'स्वदितम्' इति तृप्तिप्रश्नः । मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु श्राद्धकालागतेनान्येनापि स्वदितमित्येव कर्तव्यमिति व्याचक्षतुः । 'श्राद्धे स्वदितमित्येतद्वाच्यमन्येन केनचित् । नानुरुद्धमिदं विद्वद्वृद्धैर्न श्रद्धीमहि'। गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे 'सुश्रृतम्' इति वाच्यम् । 'गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम्' इति द्वादशविधश्राद्धगणनायां गोष्ठीश्राद्धमपि विश्वामित्रेण पठितम् । अभ्युदये वृद्धिश्राद्धे 'संपन्नम्' इति वाच्यम् । दैवे देवतोद्देशेन श्राद्धे 'रुचितम्' इति वचनीयम् । दैवश्राद्धं तु भविष्यपुराणोक्तम्— 'देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते । हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः ॥ २५४ ॥

अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसंपादनं तिलाः ।
सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्मसु संपदः ॥ २५५ ॥

अपराह्ण इति ॥ अमावास्याश्राद्धस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयोऽयमपराह्णकालः । 'प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्' इत्यादिना वृद्धिश्राद्धादौ स्मृत्यन्तरे प्रातःकालादिविधानात् । विष्टराद्यर्था दर्भाः, गोमयादिना श्राद्धदेशसंशोधनं, तिलाश्च विकिरणाद्यर्थाः, सृष्टिरकार्पण्येनान्नादिविसर्गः, मृष्टिरन्नादेश्च संस्कारविशेषः, पङ्क्तिपावनादयश्च ब्राह्मणाः, एताः श्राद्धे संपत्तय इत्यभिधानादङ्गान्तरापेक्षं प्रकृष्टत्वमेषां बोधितम् ॥ २५५ ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णो हविष्याणि च सर्वशः ।
पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसंपदः ॥ २५६ ॥

दर्भा इति ॥ पवित्रं मन्त्राः, पूर्वाह्णः कालः, हविष्याणि मुन्यन्नादीनि

पाठा०—1 सुश्रुतम्.

सर्वाणि च, यच्च पवित्रं पावनं वास्तुसंपादनादि पूर्वमुक्तम्; एताश्च देवार्थस्य कर्मणः समृद्धयः। 'हव्य'शब्दो दैवकर्मोपलक्षणार्थः ॥ २५६ ॥

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ २५७ ॥

मुन्यन्नानीति ॥ मुनेर्वानप्रस्थस्यान्नानि नीवारादीनि, पयः क्षीरं, सोमलतारसः, अनुपस्कृतमविकृतं पूतिगन्धादिरहितं मांसम्, अक्षारलवणमकृत्रिमलवणं सैन्धवादि, एतत्स्वभावतो हविर्मन्वादिभिरभिधीयते ॥ २५७ ॥

विसृज्य[1] ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः।
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान्वरान्पितॄन् ॥ २५८ ॥

विसृज्येति ॥ तान्ब्राह्मणान्विसृज्यानन्यमनाः मौनी पवित्रो दक्षिणां दिशं वीक्षमाण एतान्वक्ष्यमाणानभिलषितानर्थान्पितॄन्प्रार्थयेत् ॥ २५८ ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च।
श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥ २५९ ॥

दातार इति ॥ अस्मत्कुले दातारः पुरुषा वर्धन्ताम्। वेदाश्चाध्ययनाध्यापनतदर्थबोधतदर्थयागाद्यनुष्ठानैर्वृद्धिमाप्नुवन्तु। पुत्रपौत्रादिकं च वर्धताम्। वेदार्थश्रद्धा चास्मत्कुले न व्यपैतु। दातव्यं च धनादिकं बहु भवतु ॥ २५९ ॥

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण पिण्डानां प्रदानं कृत्वा प्रकृतवरयाचनानन्तरं तान्पिण्डान् गां ब्राह्मणं छागं वा भोजयेत्, अग्नौ जले वा क्षिपेत् ॥ २६० ॥

पिण्डनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव[3] कुर्वते।
वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥ २६१ ॥

पिण्डेति ॥ पिण्डप्रदानं केचिदाचार्याः ब्राह्मणभोजनानन्तरं कुर्वते। अन्ये पक्षिभिः पिण्डान्खादयन्ति। इयं च पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरग्न्युदकप्रक्षेपयोर्वैकल्पिकीति दर्शयितुमुक्तयोरप्यभिधानम् ॥ २६१ ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा।
मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक्सुतार्थिनी ॥ २६२ ॥

पतिव्रतेति ॥ धर्मार्थकामेषु मनोवाक्कायकर्मभिः पतिरेव मया परिचरणीय इति व्रतं यस्याः सा पतिव्रता, धर्मपत्नी सवर्णा प्रथमोढा श्राद्धक्रियायां श्रद्धाशालिनी पुत्रार्थिनी तेषां पिण्डानां मध्यमं पितामहपिण्डं भक्षयेत्। सम्यक् 'आधत्त पितरो गर्भम्' इत्यादिगृह्योक्तमन्त्रेण ॥ २६२ ॥

पाठ०—1विसर्ज्य (=यथासुखविहारार्थमभ्यनुज्ञाय). 2 प्रयतो. 3°त्परस्तादेव.

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।
धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा ॥ २६३ ॥

आयुष्मन्तमिति ॥ तेन पिण्डभक्षणेन दीर्घायुषं कीर्तिधारणात्मकबुद्धियुक्तं धनपुत्रादिसंततिधर्मानुष्ठानसत्त्वाख्यगुणान्वितं पुत्रं जनयति ॥ २६३ ॥

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥ २६४ ॥

प्रक्षाल्येति ॥ तदनु हस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्यात् । ज्ञातीन्प्रैति गच्छतीति ज्ञातिप्रायम् । कर्मण्यण् । ज्ञातीन्भोजयेदित्यर्थः । तेभ्यः पूजापूर्वकमन्नं दत्त्वा मातृपक्षानपि सार्हणं भोजयेत् ॥ २६४ ॥

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २६५ ॥

उच्छेषणमिति ॥ तद्ब्राह्मणोच्छिष्टं तावत्कालं तिष्ठेत् यावद्ब्राह्मणानां विसर्जनम्, ब्राह्मणेषु तु निर्गतेषु मार्ष्टव्यमित्यर्थः । ततः संपन्ने श्राद्धकर्मणि वैश्वदेवबलिहोमकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनानि कर्तव्यानि । 'बलि'शब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । अत एव मत्स्यपुराणे—'निवृत्त्य प्रतिपत्त्यर्थं पर्युक्ष्याग्निं च मन्त्रवित् । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं विधिमेव च' इति ॥ २६५ ॥

यैश्चान्नैरिति पूर्वमुक्तमपि व्यवधानादबुद्धिस्थं शिष्यसुखप्रतिपत्तये पुनर्वक्तव्यतया प्रतिजानीते—

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते ।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २६६ ॥

हविरिति ॥ चिररात्रायपदमव्ययं चिरकालवाचि । अत एव 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्याभिधानिकाः । यद्यद्धविः पितृभ्यो यथाविधि दत्तं चिरकालतृप्तयेऽनन्ततृप्तये च संपद्यते तन्निःशेषेणाभिधास्यामि ॥ २६६ ॥

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥ २६७ ॥

तिलैरिति ॥ तिलधान्ययवमाषजलमूलफलानामन्यतमेन यथाशास्त्रं श्रद्धया दत्तेन मनुष्याणां मासं पितरस्तृप्यन्ति । 'कृष्णा माषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः' इति वायुपुराणवचनान्माषैरिति कृष्णमाषा बोद्धव्याः ॥ २६७ ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान्हारिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥ २६८ ॥

द्वाविति ॥ पाठीनादिमत्स्यानां मांसेन द्वौ मासौ पितरः प्रीयन्त इति

पूर्वेण संबन्धः। त्रीन्मासान्हारिणेन मांसेन, चतुरो मेषमांसेन, पञ्च द्विजातिभक्ष्यपक्षिमांसेन॥ २६८॥

षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु॥ २६९॥

षण्मासानिति॥ षण्मासांश्छागमांसेन प्रीयन्ते, पृषतश्चित्रमृगस्तन्मांसेन सप्त, एणमांसेनाष्टौ, रुरुमांसेन नव। एणरुरू हरिणजातिविशेषौ॥ २६९॥

दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः।
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु॥ २७०॥

दशेति॥ दशमासानारण्यसूकरमहिषमांसैस्तृप्यन्ति, एकादश शशकच्छपमांसेन॥ २७०॥

संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी॥ २७१॥

संवत्सरमिति॥ वर्षं पुनर्गोभवक्षीरेण तत्साधितौदनेन च तुष्यन्ति। तत्रैव पायसशब्दप्रसिद्धेः। वार्ध्रीणसस्य मांसेन द्वादशवर्षपर्यन्तं पितृतृप्तिर्भवति। वार्ध्रीणसश्च निगमे व्याख्यातः—'त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्। वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि'। नद्यादौ पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च; त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः॥ २७१॥

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु।
आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः॥ २७२॥

कालेति॥ कालशाकाख्यं शाकम्। महाशल्काः सशल्का इति मेधातिथिः। मत्स्यविशेषा इति युज्यते। 'महाशल्कलिनो मत्स्याः' इति वचनात्। खड्गो गण्डकः। लोहो लोहितवर्णश्छाग एव; 'छागेन सर्वलोहेनानन्त्यम्' इति पैठीनसिवचनात्तयोरामिषम्, मधु माक्षिकम्, मुन्यन्नानि नीवारादीन्यारण्यानि सर्वाणि, एतान्यनन्ततृप्तये संपद्यन्ते॥ २७२॥

यत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम्।
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च॥ २७३॥

यदिति॥ ऋतुनक्षत्रतिथीनामयं समुच्चयः। यत्किंचिदित्यप्रसिद्धं मधुसंयुक्तं वर्षाकाले मघात्रयोदश्यां दीयते तदप्यक्षयमेव भवति। त्रयोदश्या अधिकरणत्वेऽपीप्सितत्वविवक्षया प्राप्येत्यध्याहाराद्वा द्वितीया॥ २७३॥

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च॥ २७४॥

अपीति॥ वर्षासु मघायुक्तत्रयोदशी पूर्वोक्ता विवक्षिता। तत्रापि 'प्रौष्ठ-

प्रोष्ठामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम्। प्राप्य श्राद्धं हि कर्तव्यं मधुना पायसेन च' (शं. स्मृ. १४।३२) इति शङ्खवचनाद्भाद्रकृष्णत्रयोदशी पूर्वत्रेह च गृह्यते। पितरः किलैवमाशासते—अपि नाम तथाविधः कश्चिदस्माकं कुले भूयात् यो ऽस्मभ्यं प्रकृतायां त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि हस्तिनः पूर्वां दिशं गतायां छायायां मधुघृतसंयुक्तं पायसं दद्यात्। ननु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयः। यथाह विष्णुः—'अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः। प्रावृट्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः॥ मधुप्लुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत्॥ कार्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च' इति॥ २७४॥

यद्यद्ददाति विधिवत्सम्यक् श्रद्धासमन्वितः।
तत्तत्पितॄणां भवति परत्रानन्तमक्षयम्॥ २७५॥

यद्यदिति॥ यद्यदिति वीप्सायाम्। सर्वमन्नमप्रतिषिद्धं यथाशास्त्रं सम्यग्रूपं श्रद्धायुक्तः पितृभ्यो ददाति तदनन्तकं सर्वकालमक्षयमनपचितं परलोके पितृतृप्तये भवति। अतस्तत्फलार्थिना श्रद्धया देयमिति विधीयते॥ २७५॥

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः॥ २७६॥

कृष्णेति॥ कृष्णपक्षे दशमीमारभ्य चतुर्दशीं त्यक्त्वा श्राद्धे यथा तिथयः श्रेष्ठा महाफला न तथैतदन्याः प्रतिपदादयः॥ २७६॥

युक्षु कुर्वन्दिनर्क्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते।
अयुक्षु तु पितॄन्सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम्॥ २७७॥

युक्ष्विति॥ 'दिन'शब्दोऽत्र तिथिपरः। युक्षु युग्मासु तिथिषु द्वितीयाचतुर्थ्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु भरणीरोहिण्यादिषु श्राद्धं कुर्वन्सर्वाभिलषितान्प्राप्नोति। अयुग्मासु तिथिषु प्रतिपत्तृतीयाप्रभृतिषु, अयुग्मेषु च नक्षत्रेष्वश्विनीकृत्तिकादिषु श्राद्धेन पितॄन्पूजयन्पुत्रादिसंततिं लभते पुष्कलां धनविद्यापरिपुष्टाम् २७७

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते॥ २७८॥

यथेति॥ चैत्रसिताद्या मासा इति ज्योतिःशास्त्रविधानाच्छुक्लपक्षोपक्रमत्वान्मासानां अपरः पक्षः कृष्णपक्षः, स यथा—शुक्लपक्षात् श्राद्धस्य संबन्धी विशिष्टफलदो भवति, एवं पूर्वार्धदिवसादुत्तरार्धदिवसः प्रकृष्टफलो विशिष्यत इति वचनात्पूर्वाह्णेऽपि श्राद्धकर्तव्यतां बोधयति॥ ननु शुक्लपक्षाद्दृष्टोत्कर्षस्यापरपक्षस्य कथं दृष्टान्तता? प्रसिद्धो हि दृष्टान्तो भवति। उच्यते—'कृष्णपक्षे दशम्यादौ' (३।२७६) इत्यत्रैव विशिष्टविधानादुत्कर्षाभिधानात्॥ २७८॥

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा।
पित्र्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥ २७९ ॥

प्राचीति ॥ दक्षिणसंस्थितयज्ञोपवीतेनानलसेन दर्भहस्तेन अपसव्यं पितृतीर्थेन यथाशास्त्रं सर्वं पितृसंबन्धि कर्म आ निधनादासमाप्तेः कर्तव्यम्। आ निधनाद्यावज्जीवमिति मेधातिथि-गोविन्दराजौ ॥ २७९ ॥

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥ २८० ॥

रात्राविति ॥ रात्रौ श्राद्धं न कर्तव्यम्। यस्माच्छ्राद्धविनाशनगुणयोगाद्राक्षसी मन्वादिभिरसौ कथिता। संध्ययोश्च न कुर्यात्। आदित्ये चाचिरोदिते अचिरोदितादित्यकालश्चापेक्षायां त्रिमुहूर्तः प्रातःकालो ग्राह्यः। यथोक्तं विष्णुपुराणे—'रेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तं गते रवौ। प्रातस्ततः स्मृतः कालो भागः सोऽह्नस्तु पञ्चमः॥' अपराह्णस्य श्राद्धाङ्गतया विधानात्कथमयमप्रसक्तप्रतिषेध इति चेत्,—नायं प्रतिषेधः। स हि रागप्राप्तस्य वा स्याद्विधिप्राप्तस्य वा? नाद्यः। नात्र रागतो नित्यस्य दर्शश्राद्धस्य प्राप्तत्वाद्विधिप्राप्तस्य निषेधे षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः स्यात्। तस्मात्पर्युदासोऽयम्। रात्र्यादिपर्युदस्तेतरकाले श्राद्धं कुर्यात्। अनुयाजेतरयजतिषु 'येयजामहे' इति मन्त्रवत्। अपराह्णविधिश्च प्राशस्त्यार्थः। अत एवोक्तम् (३।२७८) 'यथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते' इति ॥ २८० ॥

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत्।
हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥ २८१ ॥

अनेनेति ॥ 'कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१२२) इति प्रतिमासं श्राद्धं विहितं तदसंभवे विधिरयं चतुर्भिर्मासैश्चतुरेकः एकस्तु ऋतुः संवत्सर इतीमं पक्षमाश्रित्योच्यते। अनेनोक्तविधानेन संवत्सरमध्ये त्रीन्वारान् हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षासु श्राद्धं कर्तव्यम्। तच्च समयाचारात्कुम्भवृषकन्यास्थेऽर्के पञ्चमहायज्ञान्तर्गतं च 'एकमप्याशयेद्विप्रम्' (३।८३) इत्यनेन विहितं प्रत्यहं कुर्यादिति तु पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थम् ॥ २८१ ॥

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते।
न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥ २८२ ॥

न पैत्रिति ॥ 'अग्नेः सोमयमाभ्यां च' (३।२११) इत्यनेन विहितपितृयज्ञाङ्गभूतो होमो न लौकिके श्रौतस्मार्तव्यतिरिक्ताग्नौ शास्त्रेण विधीयते; तस्मान्न लौकिकाग्नावग्नौकरणहोमः कर्तव्यः। निरग्निना तु 'अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ' (३।२१२) इत्यभिधानाद्विप्रपाण्यादौ करणीयः। आहिताग्नेर्द्विजस्य नामावस्या-

व्यतिरेकेण कृष्णपक्षे दशम्यादौ श्राद्धं विधीयते। मृताहश्राद्धं तु नियतत्वात्कृष्णपक्षेऽपि तिथ्यन्तरे न निषिध्यते ॥ २८२ ॥

यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन्स्नात्वा द्विजोत्तमः।
तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ २८३ ॥

यदिति ॥ पाञ्चयज्ञिकश्राद्धासंभवे विधिरयम्। यत्र स्नानानन्तरमुदकतर्पणं द्विजः करोति तेनैव सर्वं नित्यश्राद्धफलं प्राप्नोति; द्विजोत्तमपदं द्विजपरम् ॥ २८३ ॥

वसून्वदन्ति तु पितॄन्रुद्रांश्चैव पितामहान्।
प्रपितामहांस्तथादित्याञ्छ्रुतिरेषा सनातनी ॥ २८४ ॥

वसूनिति ॥ यस्मात्पित्रादयो वस्वादय इत्येषामनादिभूता श्रुतिरस्ति; अतः पितॄन्वस्वाख्यदेवान्पितामहान् रुद्रान्प्रपितामहानादित्यान्मन्वादयो वदन्ति। ततश्च सिद्धबोधनवैयर्थ्याच्छ्राद्धे पित्रादयो वस्वादिरूपेण ध्येया इति विधिः कल्प्यते। अत एव पैठीनसिः—'य एवं विद्वान्पितॄन्यजते वसवो रुद्रा आदित्याश्चास्य प्रीता भवन्ति'। मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु 'पितृद्वेषान्नास्तिक्याद्वा यः पितृकर्मणि न प्रवर्तते तं प्रत्येतत्प्रवर्तनार्थं देवतात्वाध्यारोपेण पितॄणां स्तुतिवचनम्' इत्यूचतुः ॥ २८४ ॥

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वाऽमृतभोजनः।
विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथाऽमृतम् ॥ २८५ ॥

विघसाशीति ॥ सर्वदा विघसभोजनः स्यात्सर्वदा चामृतभोजनो भवेत्। विघसामृतपदयोरप्रसिद्धत्वादर्थं व्याकुरुते। विप्रादिभुक्तशेषं विघस उच्यते। दर्शपौर्णमासादियज्ञशिष्टं पुरोडाशाद्यमृतम्। सामान्याभिधानेऽपि प्रकृतत्वाच्छ्राद्धे विप्रभुक्तशेषभोजनार्थोऽयं विधिः। अत एव 'भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्' इति स्मृत्यन्तरम्। अतिथ्यादिविशेषभोजनं तु 'अवशिष्टं तु दम्पती' (३।११६) इत्यनेनैव विहितम्। तस्यैव यज्ञशेषतुल्यत्वापादनेन स्तुत्यर्थं पुनर्वचनमिति तु गोविन्दराजव्याख्यानमनुष्ठानविशेषानर्हमप्राकरणिकं च २८५

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम्।
द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एतदिति ॥ इदं पञ्चयज्ञभवमनुष्ठानं सर्वं युष्माकमुक्तं पार्वणश्राद्धव्यवहितैरपि पञ्चयज्ञैरुपसंहारस्तेषामभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थः। मङ्गलार्थं इति तु मेधातिथि-गोविन्दराजौ। इदानीं द्विजानां मुख्यो ब्राह्मणस्तस्य वृत्तीनामृतादीनामनुष्ठानं श्रूयतामिति वक्ष्यमाणाध्यायैकदेशोपन्यासः ॥ २८६ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ४

श्राद्धकल्पानन्तरं 'वृत्तीनां रक्षणं चैव' (१।११३) इति वृत्तिषु व्यक्ततया प्रतिज्ञातासु वृत्त्यधीनत्वाद्गार्हस्थ्यस्यानन्तरं वक्तव्यासु ब्रह्मचर्यपूर्वकमेव गार्हस्थ्यं तत्रैव चात्र वक्ष्यमाणा वृत्तय इति दर्शयितुं ब्रह्मचर्यकालं गार्हस्थ्यकालं चात्र वदति—

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १ ॥

चतुर्थमिति ॥ चतुर्थमायुषो भागम् । आद्यमित्युक्तं ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणार्थम् । अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात् । न च 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपरत्वम् । षट्त्रिंशदाब्दिकं ब्रह्मचर्यमित्यादिविरोधात् । आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उक्तब्रह्मचर्यकालं जन्मापेक्षाद्यं यथाशक्तिगुरुकुले स्थित्वा द्वितीयमायुषश्चतुर्थभागं गृहस्थाश्रममनुतिष्ठेत् । 'गृहस्थस्तु यदा पश्येत्' (६।२) इत्यनियतत्वात् 'द्वितीयमायुषो भागम्' इत्यपि गार्हस्थ्यकालमेव ॥ १ ॥

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ २ ॥

अद्रोहेणेति ॥ परस्यापीडा शिलोञ्छायाचितादिरद्रोहः ईषत्पीडा याचितादिरल्पद्रोहः नतु हिंसैव द्रोहः, तस्या निषिद्धत्वात् । अद्रोहेण तदसंभवेऽल्पद्रोहेण या वृत्तिर्जीवनोपायः तदाश्रयणेन भार्यादिभृत्यपञ्चयज्ञानुष्ठानयुक्तो ब्राह्मणो नतु क्षत्रियादिरनापदि जीवेत् । आपदि दशमे विधिर्भविष्यति । अयं च सामान्योपदेशो याजनाध्यापनविशुद्धप्रतिग्रहादिसंग्रहार्थः । वक्ष्यमाणर्तादिविशेषमात्रनिष्ठत्वे संकुचितस्वरसत्वहानिरनधिकारार्थत्वं याजनादेर्वृत्तिप्रकरणानिवेशश्च स्यात्तयापि जीवेत् ॥ २ ॥

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ ३ ॥

यात्रेति ॥ यात्रा प्राणस्थितिः शास्त्रीयकुटुम्बसंवर्धननित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकप्राणस्थितिमात्रार्थं न तु भोगार्थं स्वसंबन्धितया शास्त्रविहितार्जनरूपैः कर्मभिर्ऋतादिवक्ष्यमाणैः कायक्लेशं विनाऽर्थसंग्रहं कुर्यात् ॥ ३ ॥

कैः कर्मभिरित्यत्राह—

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ४ ॥

ऋतामृताभ्यामिति ॥ अनापदीत्यनुवर्तते । ऋतादिभिरनापदि जीवेत् । सेवया त्वनापदि कदापि न वर्तेत ॥ ४ ॥

अप्रसिद्धत्वादृतादीनि व्याचष्टे—

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतं तु याचितं भैक्षं, प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ५ ॥

ऋतमुञ्छशिलमिति ॥ अबाधितस्थानेषु पथि वा क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु यत्र यत्रौषधयो विद्यन्ते तत्र तत्राङ्गुलिभ्यां एकैकं कणं समुच्चयित्वेति बौधायनदर्शनात् एकैकधान्यादिगुटकोच्चयनमुञ्छः । मञ्जर्यात्मकानेकधान्योच्चयनं शिलः, उञ्छश्च शिलश्चेत्येकवद्भावः । तत्सत्यसमानफलत्वादृतमित्युच्यते । अयाचितोपस्थितममृतमिव सुखहेतुत्वादमृतम् । प्रार्थिते पुनर्भैक्षं भिक्षासमूहरूपं मरणसमपीडाजननान्मृतम् । एतच्च साग्नेर्गृहस्थस्य भैक्षमपक्वतण्डुलादिरूपं नतु सिद्धान्नं पराग्निपक्वेन स्वाग्नौ होमाभावात् । कर्षणं च भूमिगतप्रचुरप्राणिमरणनिमित्तत्वाद्बहुदुःखफलकं प्रकर्षेण मृतमिव प्रमृतम् ॥५॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

सत्यानृतं त्विति ॥ प्रायेण सत्यानृतव्यवहारसाध्यत्वात्सत्यानृतं वाणिज्यम् । नतु वाणिज्ये शास्त्रेण सत्यानृताभ्यनुज्ञानम् । 'तेन चैवापि जीव्यते' इति चशब्देन वाणिज्यसमशिष्टत्वात्कुसीदमपि गृह्यते । पूर्वश्लोकोक्ता कृषिरेतच्छ्लोके च वाणिज्यकुसीदे । अनापदीत्यनुवृत्तेरस्वयंकृतान्येतानि बोद्धव्यानि । यथाह गौतमः (१०।१)—'कृषिवाणिज्ये स्वयं चाकृते कुसीदं च ।' सेवा तु दीनदृष्टिसंदर्शनस्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगाच्छुन इव वृत्तिरतः श्ववृत्तिरुक्ता, तस्मात्तां प्रकृतो ब्राह्मणस्त्यजेत् ॥ ६ ॥

कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥ ७ ॥

कुसूलधान्यक इति ॥ 'कुसूलो व्रीह्यगारं स्यात्' इत्याभिधानिकाः । इष्टकादिनिर्मितागारे धान्यसंचयो भवेत् । अत्र कालविशेषापेक्षायां 'यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये । अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति' (११।७) इति मनूक्त एव कालो ग्राह्यः । तेन नित्यनैमित्तिकधर्मकृत्यपोष्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्वाहो भवति तावद्धनः कुसूलधान्यक उच्यते । वर्षनिर्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यकः । 'प्राक् सौमिकीः क्रिया कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत्' (आचार. १।१२४) इति याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसंचयाभ्यनुज्ञानात् । मनुरपि यदा वानप्रस्थस्यैव 'समानिचय एव वा' इत्यनेन समानिचयं वक्ष्यति (?) तदपेक्षया बहुपोष्य-

१ अस्याग्रे 'सद्यःप्रक्षालिको वा स्यान्मांससंचायिकोऽपि वा, षण्मासनिचयो वापि समानिचय एव वा' इति प्रक्षिप्तश्लोकोऽधिकः क्वचिद्दृश्यते; तस्यायं निर्देश इति प्रतिभाति । परं सोऽपि श्लोकः कुल्लूकभट्टसंमत इति न सुतरां वक्तुं पारयामस्तद्व्याख्यानानुपलंभात् । अत एवैतद्दृढप्रतिपत्तौ तु विचक्षणा एव सर्वथा शरणम् ।

चर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरं संचयः । मेधातिथिस्तु यावता धान्यादि-धनेन बहुभृत्यदारादिमतस्त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत्सुवर्णादिधनवानपि कुसूलधान्य इत्यभिधाय कुम्भी उष्ट्रिका षाण्मासिकधान्यादिनिचयः कुम्भी-धान्यक इति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुसूलधान्यक इत्येतद्व्याचक्षय कोष्ठप्रमाणधान्यसंचयो वा स्यात् । द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः कुम्भीधान्यक इत्येतद्व्याचष्टे । उष्ट्रिकाप्रमाणधान्यादिसंचयो वा षडहमात्रपर्याप्तधनः । 'द्वादशाहं कुसूलेन वृत्तिः कुम्भ्या दिनानि षट् । इमाममूलां गोविन्दराजोक्तिं नानुरुन्ध्महे ॥' ईहा चेष्टा तस्यां भवं ऐहिकम् । त्र्यहपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यहैहिकः तथा वा स्यात् । दिनत्रयनिर्वाहोचितधनमित्यर्थः । श्वो भवं श्वस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थीयमिकं कृत्वा नञ्समासः, तथा वा भवेत् ॥ ७ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।
ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ८ ॥

चतुर्णामपीति ॥ एषां चतुर्णामपि कुसूलधान्यकादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्ये यो यः शेषे पठितः स श्रेष्ठो ज्ञातव्यः । यतोऽसौ वृत्तिसंकोच-धर्मेण स्वर्गादिलोकजित्तमो भवति ॥ ८ ॥

षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ ९ ॥

षट्कर्मेति ॥ एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहुपोष्यवर्गः स प्रकृतैर्ऋतायाचितभैक्षकृषिवाणिज्यैः पञ्चभिः 'तेन चैव' (४।६) इत्यनेनैव चशब्दसमुच्चितेन कुसीदेनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति षड्भिरेतैर्जीवति । कृषिवाणिज्यकुसीदान्येतान्यस्वयंकृतानि गौतमोक्तानीत्युक्तम्[1] । अन्यः पुनस्ततोऽल्पपरिकरः त्रिभिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहैः 'अद्रोहेण' (४।२) इत्येतच्छ्लोकसंगृहीतैः प्रवर्तते । प्रशब्दोऽनर्थको वर्तेत इत्यर्थः । अपरः पुनः 'प्रतिग्रहः प्रत्यवरः' (१०।१०९) इति वक्ष्यमाणत्वात्तत्परित्यागेन द्वाभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां प्रवर्तते । उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थः पुनर्ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीवति । मेधातिथिस्तु एषां कुसूलधान्यकादीनां मध्यादेकः कुसूलधान्यकः प्रकृतैरुञ्छशिलायाचितायाचितलाभकृषिवाणिज्यैः षट्कर्मा भवति षड्भिर्जीवति । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषिवाणिज्ययोर्निन्दितत्वात्तत्त्याग उञ्छशिलयाचितायाचितानां मध्यादिच्छातस्त्रिभिर्वर्तेत । एकस्त्र्यहैहिको याचितलाभं विहायोञ्छशिलायाचितानां मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्तेत । चतुर्थः पुनरश्वस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रं शिलोञ्छयोरन्यतरा वृत्तिः, ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततभवत्वात्सत्रमित्याह ॥ ९ ॥

---

१ 'सर्वेषु नियमस्तु आचार्यज्ञातिप्रियगुरुधनविद्यानियमेषु ब्राह्मणः संप्रदानम्, अन्यत्र यथोक्तान् कृषिवाणिज्ये चास्वयंकृते कुसीदं च' (गौ. स्मृ. १०।२) इति तद्वचनम् ।

वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।
इष्टीः पार्वायणान्तीयाः केवला निर्वपेत्सदा ॥ १० ॥

वर्तयंश्चेति ॥ शिलोञ्छाभ्यां जीवन् धनसाध्यकर्मान्तरानुष्ठानासामर्थ्यादग्निहोत्रनिष्ठ एव स्यात् । पार्वायणान्तीयाश्च इष्टीः केवला अनुतिष्ठेत् । पर्व च अयनं च पर्वायणे, तयोरन्तस्तत्र भवा दर्शपौर्णमासाग्रयणात्मिकाः ॥ १० ॥

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन ।
अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ ११ ॥

न लोकवृत्तमिति ॥ लोकवृत्तमसत्प्रियाख्यानं विचित्रपरिहासकथादिकं जीविकार्थं न कुर्यात् । अजिह्मां मृषात्मगुणार्थाभिधानादिपापरहिताम् । अशठां दम्भादिव्याजशून्याम् । शुद्धां वैश्यादिवृत्तेरसंकीर्णां ब्राह्मणजीविकामनुतिष्ठेत् । अनेकार्थत्वाद्धातूनामनुष्ठानार्थोऽयं जीवतिरिति सकर्मकता ॥ ११ ॥

संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।
संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ १२ ॥

संतोषमिति ॥ यथासंभवभृत्यात्मप्राणधारणावश्यकपञ्चयज्ञाद्यनुष्ठानमात्रोचितधनानधिका स्पृहा संतोषः, तमतिशयितमालम्ब्य प्रचुरधनार्जने संयमं कुर्यात् । यतः संतोषहेतुकमिति सुखं, परत्र चाप्यमस्य विहितानुष्ठानात्स्वर्गादिसुखम् । विपर्ययस्त्वसन्तोषो दुःखमूलं बहुधनार्जनप्रयासेन प्रचुरदुःखादसंपत्तौ विपत्तौ च क्लेशात् ॥ १२ ॥

अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।
स्वर्गायुष्ययशस्यानि[1] व्रतानीमानि धारयेत् ॥ १३ ॥

अतोऽन्यतमयेति ॥ अबहुभृत्यस्यैकवृत्त्या निर्वाहसंभवे सत्यन्यतमयेति विधीयते; बहुभृत्यस्यासंभवे 'षट्कर्मैको भवत्येषाम्' (४।९) इति विहितत्वात् । अथवैकवाक्यतावगमात्कृतविधायकत्वाच्चान्यतमया वृत्त्येत्यनुवादकत्वादेकत्वमविवक्षितम् । उक्तवृत्तीनामन्यतमया वृत्त्या जीवन्स्नातको ब्राह्मण इमानि वक्ष्यमाणानि यथासंभवं स्वर्गायुर्यशसां हितानि व्रतानि कुर्यात् । 'इदं मया कर्तव्यम्, इदं न कर्तव्यम्' इत्येवंविधसंकल्पविशेषात्कृतम् ॥ १३ ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १४ ॥

वेदोदितमिति ॥ वेदोक्तं स्मार्तमपि वेदमूलत्वाद्वेदोक्तमेव । स्वकं स्वाश्रमोक्तं यावज्जीवमतन्द्रितोऽनलसः कुर्यात् । हिर्हेतौ । यस्मात्तत्कुर्वन् यथासामर्थ्यं परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । नित्यकर्मानुष्ठानात्पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः । तदुक्तं मोक्षधर्मे–'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । तत्रादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥' आत्मन्यन्तःकरणे ॥ १४ ॥

पाठा०—1 स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि.

नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।
न विद्यमानेष्वर्थेषु[1] नार्त्यामपि यतस्ततः ॥ १५ ॥

नेहेतार्थानिति ॥ प्रसज्यते यत्र पुरुषः स प्रसङ्गो गीतवादित्रादिस्तेनार्थान्नार्जयेत् । नापि शास्त्रनिषिद्धेन कर्मणाऽयाज्ययाजनादिना च । न च विद्यमानेषु धनेषु । न चाप्यविद्यमानेष्वपि प्रकारान्तरसंभवे यतस्ततः पतितादिभ्योऽपि १५

इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।
अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्तयेत् ॥ १६ ॥

इन्द्रियार्थेष्विति ॥ इन्द्रियाणामर्था रूपरसगन्धस्पर्शादयस्तेषु निषिद्धेष्वपि स्वदारसुरतादिषु न प्रसज्येत नातिप्रसक्तिमत्यन्तसेवनात्मिकां कुर्यात् । कामत उपभोगार्थम् । अतिप्रसक्तिनिवृत्त्युपायमाह—अतिप्रसक्तिमिति ॥ विषयाणामस्थिरत्वस्वर्गापवर्गात्मकश्रेयोविरोधित्वादिभावनया मनसा सम्यङ्निवर्तयेत् ॥ १६ ॥

सर्वान्परित्यजेदर्थान्स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।
यथातथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १७ ॥

सर्वानिति ॥ वेदार्थविरोधिनोऽर्थानत्यन्तेश्वरगृहोपसर्पणकृषिलोकयात्रादयस्तान्सर्वान्परित्यजेत् । कथं तर्हि भृत्यात्मपोषणमित्याशङ्क्याह—यथातथा केनाप्युपायेन स्वाध्यायाविरोधिना भृत्यात्मानौ जीवयन् । यस्मात् सास्य स्नातकस्य कृतकृत्यता कृतार्थता यन्निखिलं स्वाध्यायपरता ॥ १७ ॥

वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥ १८ ॥

वयस इति ॥ वयसः क्रियाया धनस्य श्रुतस्य कुलस्यानुरूपेण वेषवाग्बुद्धीराचरंल्लोके प्रवर्तेत । यथा यौवने स्रग्गन्धलेपनादिधारणं त्रिवर्गानुसारी वाग्बुद्धिश्च एवं कर्मादिष्वप्युन्नेयम् ॥ १८ ॥

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १९ ॥

बुद्धीति ॥ वेदाविरुद्धानि शीघ्रं बुद्धिवृद्धिजनकानि व्याकरणमीमांसास्मृतिपुराणन्यायादीनि शास्त्राणि, तथा धन्यानि धनाय हितान्यर्थशास्त्राणि बार्हस्पत्यौशनसादीनि, तथा हितानि दृष्टोपकारकाणि वैद्यकज्योतिषादीनि, तथा पर्यायकथनेन वेदार्थावबोधकान्निगमाख्यांश्च ग्रन्थान्नित्यं पर्यालोचयेत् ॥ १९ ॥

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ २० ॥

यथा यथेति ॥ यस्माद्यथा यथा पुरुषः शास्त्रं सम्यगभ्यसति तथा

पाठा०—1 कल्पमानेष्वर्थेषु.

तथा विशेषेण जानाति, शास्त्रान्तरविषयमपि चास्य विज्ञानं रोचत उज्ज्वलं भवति। दीप्त्यर्थत्वाद्रुचेरभिलाषार्थत्वाभावात् 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' (पा. १।४।३३) इति न संप्रदानसंज्ञा ॥ २० ॥

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा।
नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ २१ ॥

ऋषियज्ञमिति ॥ स्वाध्यायादीन्पञ्चयज्ञान् यथाशक्ति न त्यजेत्। तृतीयाध्यायाभिहितानामपि पञ्चयज्ञानामिह निर्देश उत्तरत्र विशेषविधानार्थः स्नातकव्रतत्वबोधनार्थश्च ॥ २१ ॥

एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥ २२ ॥

एतानेक इति ॥ एके गृहस्था बाह्यान्तरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञा एतान्पञ्चमहायज्ञान् ब्रह्मज्ञानप्रकर्षाद्बहिरचेष्टमानाः पञ्चसु बुद्धीन्द्रियेष्वेवं पञ्चरूपज्ञानादिसंयमं कुर्वन्तः संपादयन्ति। यज्ञानां होमत्वानुपपत्तेः संपादनार्थो जुहोतिः ॥ २२ ॥

वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा।
वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥ २३ ॥

वाचीति ॥ एके गृहस्था ब्रह्मविदो वाचि प्राणवायौ च यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयफलां जानन्तः सततं वाचि प्राणं च जुह्वति। वाचं च प्राणे; भाषमाणेन च वाचि प्राणं जुहोतीति। अभाषमाणेनोच्छ्वसता प्राणे वाचं जुहोमीति व्याख्यातव्यमित्यनेन विधीयते। यथा कौषीतकिरहस्यब्राह्मणम् (२।४।१) 'यावद्वै पुरुषो भाषते न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति, यावद्धि पुरुषः प्राणिति न तावद्भाषितुं शक्नोति वाचं तदा प्राणे जुहोति, एतेऽनन्ते अमृते आहुती जाग्रत्स्वपंश्च सततं जुहोति। अथ या अन्या आहुतयोऽनन्तरन्यस्ताः कर्ममय्यो हि भवन्त्येवं हि तस्यैतत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रुः' इति २३

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा।
ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४ ॥

ज्ञानेनैवेति ॥ अपरे विप्रा ब्रह्मनिष्ठाः सर्वथा ब्रह्मज्ञानेनैवैतैर्मखैर्यजन्ति। एतांश्च यज्ञाननुतिष्ठन्ति। कथमेतदित्याह—ज्ञानं ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' (तैत्ति. उप. २।१।१) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम्। ज्ञानमूलामेषां ज्ञानानां क्रियामुत्पत्तिं जानन्तः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चक्षुरिव चक्षुः ज्ञानचक्षुषोपनिषदा 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' (छा. उ. ३।१४।१) इत्यादिकया पञ्चयज्ञानपि ब्रह्मोत्पत्तिकाले ब्रह्मात्मकानध्यायन्तः संपादयन्ति। पञ्चयज्ञफलमाप्नुवन्ति इत्यर्थः। श्लोकत्रयेण ब्रह्मनिष्ठानां वेदसंन्यासिनां गृहस्थानाममी विषयः ॥ २४ ॥

पाठा०—1 यजन्ते तैर्मखैः.

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।
दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५ ॥

अग्निहोत्रमिति ॥ उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ निशायाश्चादौ । अनुदितहोमपक्षे दिनस्यान्ते निशायाश्चान्ते । यद्वा उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ दिनान्ते च । अनुदितहोमपक्षे निशादौ निशान्ते च अग्निहोत्रं कुर्यात् । कृष्णपक्षार्धमासान्ते दर्शाख्येन कर्मणा शुक्लपक्षार्धे च पौर्णमासाख्येन यजेत् ॥ २५ ॥

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः ।
पशुना त्वयनस्यादौ[1] समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ २६ ॥

सस्यान्त इति ॥ पूर्वार्जितधान्यादिसस्ये समाप्ते 'शरदि नवान्नम्' इति सूत्रकारवचनादसमाप्तेऽपि पूर्वसस्ये नवसस्योत्पत्तावाग्रयणेन यजेत् । सस्यक्षयस्यानियतत्वात्, धनिनां बहुहायनजीवनोचितधान्यसंभवाच्च । सस्यान्तग्रहणाच्च नवसस्योत्पत्तिरेवाभिप्रेता नियतत्वात्तस्याः प्रत्यब्दं निमित्तत्वोत्पत्तेः । ऋतुसंवत्सर इत्येतन्मताश्रयणेन चत्वारश्चत्वारो मासा ऋतवस्तदन्तेऽध्वरैश्चातुर्मास्याख्यैर्यागैर्यजेत । अयनयोरनयोरुत्तरदक्षिणयोरादौ पशुना यजेत पशुवधाख्यं यागमनुतिष्ठेत् । ज्योतिःशास्त्रे चैत्रशुक्लप्रतिपदादिवर्षगणनाच्छिशिरेण समाप्ते वर्षे वसन्ते सोमरससाध्यैरग्निष्टोमादियागैर्यजेत ॥२६॥

नानिष्ट्वा नवसस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान्द्विजः ।
नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ २७ ॥

नानिष्ट्वेति ॥ आहिताग्निर्द्विजो दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छन्नाग्रयणमकृत्वा नवान्नं न भक्षयेत् । नच पशुयागमकृत्वा मांसमश्नीयात् ॥ २७ ॥

दोषं कथयन्नित्यतामनयोराह—

नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः ।
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्धिनः ॥ २८ ॥

नवेनेति ॥ यस्मान्नवेन हव्येन पशुवदामेनानर्चिता अकृतपूजा अग्नयो नवान्नमांसाभिलाषिणोऽस्याहिताग्नेरग्निहोत्रिणः प्राणानेव खादितुमिच्छन्ति । गर्धोऽभिलाषातिशयः । गृधेर्घञन्तस्य रूपम् । सोऽस्यास्तीति गर्धी । मत्वर्थीय इनिः ॥ २८ ॥

आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा ।
नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ॥ २९ ॥

आसनाशनेति ॥ यथाशक्त्यासनभोजनादिभिरनर्चितोऽतिथिरस्य गृहस्थस्य गृहे न वसेत् । अनेन शक्तितोऽतिथिं पूजयेदित्युक्तमप्युत्तरार्थमनूद्यते २९

पाठा०—1 त्वयनान्ते तु.

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्छठान् ।
हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ ३० ॥

पाषण्डिन इति ॥ पाषण्डिनो वेदबाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुकक्षपणकादयः, विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धवृत्तिजीविनः, बैडालव्रतिकबकवृत्ती वक्ष्यमाणलक्षणौ, शठा वेदेष्वश्रद्दधानाः, हैतुका वेदविरोधितर्कव्यवहारिणः, एतानतिथिकालोपस्थितान् वाङ्मात्रेणापि न पूजयेत् । पूजारहितेऽन्नदानमात्रं तु 'शक्तितोऽपचमानेभ्यः' (४।३२) इत्यनुज्ञातमेव ॥ ३० ॥

वेदविद्याव्रतस्नाताञ्श्रोत्रियान्गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

वेदविद्येति ॥ वेदविद्याव्रतस्नातानिति विद्यास्नातकव्रतस्नातकोभयस्नातकास्त्रयोऽपि गृह्यन्ते । यथाह हारीतः—'यः समाप्य वेदानसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदान्समावर्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः ।' यद्यपि स्नातकधर्मत्वेनैव स्नातकमात्रप्राप्तिस्तथापि श्रोत्रियत्वं विवक्षितं, तान्स्नातकाञ्श्रोत्रियान्हव्यकव्येन पूजयेत्, विपरीतान्पुनर्वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ।
संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२ ॥

शक्तित इति ॥ अपचमाना ब्रह्मचारिपरिव्राजकाः पाषण्डादयः । ब्रह्मचारिपरिव्राजकानामुक्तमप्यन्नदानं पचमानापेक्षयातिशयार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनरुच्यते । मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु 'भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे' (३।९४) इति ब्रह्मचारिपरिव्राजकयोरुक्तत्वात्पाषण्ड्यादिविषयत्वमेवास्य वचनस्येत्यूचतुः । स्वकुटुम्बानुरोधेन वृक्षादिपर्यन्तप्राणिभ्योऽपि जलादिनापि विभागः कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ।
याज्यान्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥ ३३ ॥

राजत इति ॥ 'न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः' (४।८४) इति निषेधाद्राजशब्दोऽत्र क्षत्रियनृपतिपरः । स्नातकः क्षुधावसीदन्द्विजातिप्रतिग्रहस्य संभवेऽपि यथाशास्त्रवर्तिनः क्षत्रियाद्राज्ञो याज्यशिष्याभ्यां वा प्रथमं धनमभिलषेत् । राज्ञो महाधनत्वेन पीडाविरहात् । याज्यशिष्ययोश्च कृतोपकारतया प्रत्युपकारप्रवणत्वात् । तदसंभवे त्वन्यस्मादपि द्विजाद्धनमाददीत । तदभावे तु 'सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्' (१०।१०२) इत्यापद्धर्मं वक्ष्यति । एवं चानापदि प्रथमं क्षत्रियनृपयाज्यशिष्येभ्यः प्रतिग्रहनियमार्थं वचनम् । अत एवाह

'न त्वन्यतः' इति। स्थितिः शास्त्रमर्यादा। नच 'संसीदन्'इत्यभिधानादापद्धर्मविषयत्वमस्य वाच्यम्। अव्यभिचारादनापत्प्रकरणात्। 'संसीदन्'इत्यस्य चोपात्तधनाभावपरत्वात्। नच धनाभावमात्रमापत्। किंतु तस्मिन्सति विहितोपायासंभवात्। अन्यथा सद्यःप्रक्षालकोऽप्यापद्वृत्तिः स्यात्। यदि चापद्विषयत्वमस्य भवेत्तदा 'न त्वन्यतः' इत्यनेन 'सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्' (१०।१०२) इति विरुध्येत। यच्चापत्प्रकरणे 'सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः। याच्यः स्यात्' (१०।११३) इत्युक्तं तच्छूद्रनृपविषयमेवं राजादिप्रतिग्रहासंभवे ॥ ३३ ॥

न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन।
न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥ ३४ ॥

न सीदेदिति ॥ विद्यादियोगात्प्रतिग्रहशक्तोऽपि स्नातको ब्राह्मण उक्तराजप्रतिग्रहादिलाभे सति न क्षुधावसन्नो भवेत्। नच धने संभवति जीर्णे मलिने च वाससी बिभृयात् ॥ ३४ ॥

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः।
स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५ ॥

क्लृप्तकेशेति ॥ कल्पनं छेदनं लूनकेशनखश्मश्रुः तपःक्लेशसहो दान्तः शुक्लवासा बाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नो वेदाभ्यासयुक्त औषधोपयोगादिना चात्महितपरः स्यात् ॥ ३५ ॥

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम्।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥ ३६ ॥

वैणवीमिति ॥ वेणुदण्डमुदकसहितं च कमण्डलुं यज्ञोपवीतं कुशमुष्टिं शोभने च सौवर्णकुण्डले धारयेत् ॥ ३६ ॥

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ ३७ ॥

नेक्षेतेति ॥ उद्यन्तमस्तं यन्तं च सूर्यबिम्बं संपूर्णं नेक्षेत। उपसृष्टं ग्रहोपरक्तं वक्राद्युपसर्गयुक्तं च, वारिस्थं जलप्रतिबिम्बितं, नभोमध्यगतं मध्यंदिनसमये ॥ ३७ ॥

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति।
न चोदके निरीक्षेत स्वं[1] रूपमिति धारणा ॥ ३८ ॥

न लङ्घयेदिति ॥ वत्सबन्धनरज्जुं न लङ्घयेत्। वर्षति मेघे न धावेत्। नच स्वदेहप्रतिबिम्बं जले निरीक्षेतेति शास्त्रे निश्चयः ॥ ३८ ॥

पाठा०—1 स्वरूपमिति.

मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥

मृदमिति ॥ प्रस्थितः सन् संमुखावस्थितानुद्धृतमृत्तिकागोपाषाणादिदेवताब्राह्मणघृतक्षौद्रचतुष्पथमहाप्रमाणज्ञातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् । प्रदक्षिणानीति 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' (पा. १।२।६९) इति नपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने ।
समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥ ४० ॥

नोपगच्छेदिति ॥ प्रमत्तः कामार्तोऽपि रजोदर्शने निषिद्धस्पर्शदिनत्रये स्त्रियं नोपगच्छेत् । स्पर्शनिषेधेनैव 'तासामाद्याश्चतस्रः' (३।४७) इति निषेधसिद्धौ प्रायश्चित्तगौरवार्थं स्नातकव्रतत्वार्थं च पुनरारम्भः । न चागच्छन्नपि तया सहैकशय्यायां सुप्यात् ॥ ४० ॥

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ ४१ ॥

रजसाभिप्लुतामिति ॥ यस्माद्रजस्वलां स्त्रियं पुरुषस्योपगच्छतः प्रज्ञावीर्यबलचक्षुरायूंषि नश्यन्ति, तस्मात्तां नोपगच्छेत् ॥ ४१ ॥

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम् ।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥ ४२ ॥

तामिति ॥ तां तु रजस्वलामगच्छतस्तस्य प्रज्ञादयो वर्धन्ते, तस्मात्तां नोपेयात् ॥ ४२ ॥

नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।
क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥ ४३ ॥

नाश्नीयादिति ॥ भार्यया सहैकपात्रे नाश्नीयात् । एनां च भुञ्जानां क्षुतं जृम्भां च कुर्वतीं यथासुखं निर्यन्त्रणप्रदेशावस्थितां च नेक्षेत ॥ ४३ ॥

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ।
न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ ४४ ॥

नाञ्जयन्तीमिति ॥ तथा स्वनेत्रयोरञ्जनं कुर्वतीं तैलाद्यभ्यक्तां अनावृतां स्तनावरणरहितां नतु नग्नाम् । 'नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम्' (४।५३) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अपत्यं च प्रसवन्तीं ब्राह्मणो न निरीक्षेत ॥ ४४ ॥

नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ।
न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ ४५ ॥

नान्नमद्यादिति ॥ एकवस्त्रो नान्नं भुञ्जीत । उपस्थाच्छादनवासोरहितो न स्नायात् । मूत्रग्रहणमधःकायमलविसर्गोपलक्षणार्थम् । तेन मूत्रपुरीषे वर्त्मनि, भस्मनि, गोष्ठे च न कुर्यात् ॥ ४५ ॥

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६ ॥

न फालकृष्ट इति ॥ तथा फालकृष्टे क्षेत्रादौ, उदके, अग्न्यर्थकृतेष्टकाचये, पर्वते, चिरन्तनदेवतागारे, कृमिकृतमृत्तिकाचये च विण्मूत्रोत्सर्गं न कदाचन कुर्यात् ॥ ४६ ॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ ४७ ॥

न ससत्त्वेष्विति ॥ तथा सप्राणिषु बिलेषु न व्रजन्न चोत्थितो न नदीतटमाश्रित्य नापि पर्वतशृङ्गे मूत्रपुरीषे कुर्यात् । पर्वतनिषेधादेव तच्छृङ्गनिषेधे सिद्धे पुनः पर्वतशृङ्गनिषेधस्तदितरपर्वते विकल्पार्थः । तत्रेच्छाविकल्पस्यान्यथापि प्राप्तौ सामान्यनिषेधवैयर्थ्याद्व्यवस्थितोऽत्र विकल्पः । अत्यन्तार्तस्य पर्वते न दोषः ॥ ४७ ॥

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।
न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८ ॥

वाय्वग्निविप्रमिति ॥ वायुं, अग्निं, ब्राह्मणं, सूर्यं, जलं, गां च पश्यन्न कदापि मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । वायोररूपत्वेन दर्शनासंभवे वात्याप्रेरिततृणकाष्ठादिनिषेधोऽयम् ॥ ४८ ॥

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्टपत्रतृणादिना ।
नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ४९ ॥

तिरस्कृत्योच्चरेदिति ॥ अन्तर्धाय काष्ठादिना भूमिमवाग्यतुच्छिष्टः प्रच्छादिताङ्गोऽवगुण्ठितशिरा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । 'शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पर्णैर्वेणुदलेन वा । मृन्मयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्धाय वसुंधराम्' इति वायुपुराणवचनात् शुष्काणि काष्ठपत्रतृणानि ज्ञेयानि ॥ ४९ ॥

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्ययोश्च तथा दिवा ॥ ५० ॥

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गमिति ॥ मूत्रपुरीषोत्सर्गमहनि संध्ययोश्चोत्तराभिमुखो

पाठा०—1 यथा दिवा; स्वस्थोऽनाशाय चेतसः.

रात्रौ चेद्दक्षिणाभिमुखः कुर्यात् । धरणीधरस्तु 'स्वस्थोऽनाशाय चेतसः' इति चतुर्थपादं पठित्वा चेतसो बुद्धेरनाशायेति व्याख्यातवान् । 'परंपरीयमाम्नायं हित्वा विद्वद्भिरादृतम् । पाठान्तरं व्यरचयन्मुधेह धरणीधरः' ॥ ५० ॥

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधाभयेषु च ॥ ५१ ॥

छायायामिति ॥ रात्रौ छायायामन्धकारे वा अहनि छायायां नीहाराद्यन्धकारे वा दिग्विशेषाज्ञाने सति चौरव्याघ्रादिकृतप्राणविनाशभयेषु च यथेप्सितमुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ५१ ॥

प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विजान्[2] ।
प्रतिगां[3] प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥ ५२ ॥

प्रत्यग्निमिति ॥ 'वाय्वग्निविप्रम्' (४।४८) इत्यनेन मेहतोऽग्न्यादीनां दर्शनं निषिद्धम् । अनेन त्वपश्यतोऽपि संमुखीनत्वं निषिध्यते । अग्निसूर्यचन्द्रजलब्राह्मणगोवाताभिमुखं मूत्रपुरीषे कुर्वतः प्रज्ञा नश्यति, तस्मादेतन्न कर्तव्यम् । 'प्रतिवातम्' इत्यस्य स्थाने 'प्रतिसंध्यम्' इत्यन्ये पठन्ति ॥ ५२ ॥

नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ ५३ ॥

नाग्निमिति ॥ नाग्निर्मुखेन ध्मातव्यः, किं तर्हि? व्यजनादिना । 'न नग्नां स्त्रियमीक्षेत मैथुनादन्यत्र' इति सांख्यायनदर्शनान्मैथुनव्यतिरेकेण नग्नां स्त्रियं न पश्येत् । अमेध्यं मूत्रपुरीषादिकं नाग्नौ क्षिपेत् । नच पादौ प्रतापयेत् । प्रशब्दादग्नौ पादावुत्क्षिप्य साक्षान्न प्रतापयेत् । वस्त्रादितापस्वेदेऽविरोधः ॥ ५३ ॥

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।
न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥ ५४ ॥

अधस्तादिति ॥ खट्वादिभ्योऽधस्तादङ्गारशकट्यादिकं न कुर्यात् । न चाग्निमुल्लङ्घ्य गच्छेत् । नच सुप्तः पाददेशेऽग्निं स्थापयेत् । नच प्राणपीडाकरं कर्म कुर्यात् ॥ ५४ ॥

नाश्नीयात्संधिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ।
न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोऽपहरेत्स्रजम् ॥ ५५ ॥

नाश्नीयादिति ॥ संध्याकाले भोजनं ग्रामान्तरगमनं निद्रां च न कुर्यात् । नच रेखादिना भूमिमुल्लिखेत् । नच मालां धृतां स्वयमेवापनयेत् । अर्थादन्येनापनयेदित्युक्तम् ॥ ५५ ॥

पाठा०—1 °बाध°. 2 °द्विजम्. 3 प्रतिगुः प्रतिसंध्यं.

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥ ५६ ॥

नाप्सु मूत्रमिति ॥ मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं मूत्राद्यमेध्यलिप्तवस्त्रं अन्यद्वा भुक्तोच्छिष्टाद्यमेध्यं रुधिरं विषाणि च कृत्रिमाकृत्रिमभेदभिन्नानि न जले प्रक्षिपेत् ॥ ५६ ॥

नैकः सुप्याच्छून्यगेहे श्रेयांसं न प्रबोधयेत् ।
नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥ ५७ ॥

नैक इति ॥ उत्सन्नजनवासगेहे नैकः शयीत । वित्तविद्यादिभिरधिकं च सुप्तं न प्रबोधयेत् । रजस्वलया संभाषणं न कुर्यात् । यज्ञं चाकृतवरणोऽनृत्विक् न गच्छेत् । दर्शनायेच्छया गच्छेत् । 'दर्शनाय तु कामम्' (गौ. स्मृ. ९।५५) इति गौतमवचनात् ॥ ५७ ॥

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥

अग्न्यगार इति ॥ अग्निगृहे गवां निवासे ब्राह्मणानां गवां समीपे स्वाध्यायभोजनकालयोश्च दक्षिणपाणिं सबाहुं वासस उद्धरेद्बहिष्कुर्यात् ॥ ५८ ॥

न वारयेद्गां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।
न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ॥ ५९ ॥

न वारयेदिति ॥ गां जलं क्षीरं वा पिबन्तीं न निवारयेत् । दोहनार्थवारणाद्न्यत्र निषेधः । नापि परकीयक्षीरादि पिबन्तीं तस्य कथयेत् । न चेन्द्रधनुराकाशे दृष्ट्वा निषिद्धदर्शनदोषज्ञः कस्यचिद्दर्शयेत् ॥ ५९ ॥

नाधार्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥ ६० ॥

नाधार्मिक इति ॥ अधार्मिक इत्यनेन यत्राधार्मिका वसन्ति न तत्र वासो युक्तः । यत्र वा निन्दितदुश्चिकित्सितव्याधिपीडिता बहवो जनास्तत्र भृशमत्यर्थं वासो न युक्तः । पन्थानमेकः कदापि न गच्छेत् । पर्वते च दीर्घकालं न वसेत् ॥ ६० ॥

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।
न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ॥ ६१ ॥

न शूद्रराज्य इति ॥ यत्र देशे शूद्रो राजा तत्र न वसेत् । अधार्मिकजनैश्च बाहुल्यतः परिवृते ग्रामादौ न वसेदित्यपुनरुक्तिः । पाषण्डिभिश्च वेदबाह्यलिङ्गधारिभिर्वशीकृते चाण्डालादिभिश्चान्त्यजैरुपद्रुते न वसेत् ॥ ६१ ॥

पाठा०—1 नैकः शून्यगृहे स्वप्यान्न श्रेयांसं प्रबोधयेत्.

१ अवृतस्य यज्ञभोजनादौ प्रतिषेधप्रतिपादनार्थमियमुक्तिरिति केचित्.

न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥ ६२ ॥

न भुञ्जीतेति ॥ उद्धृतस्नेहं पिण्याकादि न भुञ्जीत । अतितृप्तिं वारद्वयेऽपि न कुर्यात् । 'जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलेन च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥' इत्यादिविष्णुपुराणवचनात् । सूर्योदयकाले सूर्यास्तसमये भोजनं न कुर्यात् । प्रातराशितोऽतितृप्तः सायं न भुञ्जीत ॥ ६२ ॥

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात्कुतूहली ॥ ६३ ॥

न कुर्वीतेति ॥ दृष्टादृष्टार्थशून्यं व्यापारं न कुर्यात् । अञ्जलिना च जलं न पिबेत् । ऊर्वोरुपरि विन्यस्य मोदकादीन्न भक्षयेत् । असति प्रयोजने किमेतदिति जिज्ञासा कुतूहलं तच्च कदाचित्कुर्यात् ॥ ६३ ॥

न नृत्येदथवा गायेन्न वादित्राणि वादयेत् ।
नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ॥ ६४ ॥

न नृत्येदिति ॥ अशास्त्रीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि नाचरेत् । पाणिना बाहौ ध्वनिरूपमास्फोटनं न कुर्यात् । अव्यक्तदन्तशब्दात्मकं क्ष्वेडनं न कुर्यात् । न च सानुरागो रासभादिरवं कुर्यात् ॥ ६४ ॥

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।
न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥ ६५ ॥

न पादाविति ॥ कांस्यपात्रे कदाचित्पादौ न प्रक्षालयेत् । 'ताम्ररजतसुवर्णानां भिन्नमभिन्नं वेति न दोषः' इति पैठीनसिवचनादेतद्व्यतिरिक्तभिन्नभाण्डे न भोजनं कुर्यात् । यत्र मनो विचिकित्सति तद्भावदुष्टं तत्र न भुञ्जीत ॥ ६५ ॥

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च ॥ ६६ ॥

उपानहाविति ॥ उपानद्वस्त्रयज्ञोपवीतालंकारपुष्पमालाकमण्डलून् परोपभुक्तान्न धारयेत् ॥ ६६ ॥

नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीडितैः ।
न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥ ६७ ॥

नाविनीतैरिति ॥ अश्वगजादिभिर्वाहनैरदमितैः क्षुधा व्याधिना च पीडितैर्भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैश्छिन्नवालधिभिश्च न यायात् ॥ ६७ ॥

विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।
वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनातुदन्भृशम् ॥ ६८ ॥

विनीतैस्त्विति । दमितैः शीघ्रगामिभिः शुभसूचकलक्षणोपेतैः शोभनवर्णैर्मनोज्ञाकृतिभिः प्रतोदेनात्यर्थमपीडयन्गच्छेत् ॥ ६८ ॥

बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथासनम् ।
न छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥ ६९ ॥

बालातप इति ॥ प्रथमोदितादित्यतापो बालातपः, स च मुहूर्तत्रयं यावदिति मेधातिथिः, कन्यार्कातप इत्यन्ये; प्रेतधूमो दह्यमानशवधूमः, भग्नासनं च; एतानि वर्जनीयानि । नखानि च रोमाणि च प्रवृद्धानि न छिन्द्यात् । दन्तैश्च नखान्नोत्पाटयेत् ॥ ६९ ॥

न मृल्लोष्टं च मृद्नीयान्न च्छिन्द्यात्करजैस्तृणम् ।
न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ ७० ॥

न मृल्लोष्टमिति ॥ 'नाकारणं मृल्लोष्टं मृद्नीयात्, तृणानि च न छिन्द्यात्' इत्यापस्तम्बवचनान्निष्प्रयोजनं मृल्लोष्टमर्दनं नखैश्च तृणच्छेदनं न कुर्यात् । ननु 'न कुर्वीत वृथाचेष्टाम्' (४।६३) इत्यनेनैवास्यापि प्रतिषेधसिद्धौ दोषभूयस्त्वं प्रायश्चित्तगौरवं च दर्शयितुं विशेषेण निषेधः । अत एवात्रानन्तरं लोष्टमर्दीति निन्दिष्यति । दृष्टादृष्टफलशून्यं च कर्म न कुर्यात् । ननु 'न कुर्वीत वृथाचेष्टाम्' (४।६३) इत्यनेन पुनरुक्तिः । उच्यते,–देहव्यापारश्चेष्टा, स 'वृथाचेष्टा'शब्देन निषिद्धः; अनेन तु निष्फलं मनोग्राह्यादिसंकल्पात्मकं कर्म मानसं निषिध्यते । यच्च आयत्यामागामिकाले कर्मासुखावहं यथाऽजीर्णे भोजनादि तदपि न कुर्यात् ॥ ७० ॥

लोष्टमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१ ॥

लोष्टमर्दीति ॥ लोष्टमर्दयिता तृणच्छेत्ता नखखादिता च यो मनुष्यस्तथा सूचकः खलो यः परस्य दोषानसतः सतो वा ख्यापयति बाह्याभ्यन्तरशौचरहितः शीघ्रमेते देहधनादिना विनश्यन्ति ॥ ७१ ॥

न विगर्ह्य कथां कुर्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत् ।
गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२ ॥

न विगर्ह्य कथामिति ॥ न चाभिनिवेशेन कथां शास्त्रीयेष्वर्थेषु लौकिकेषु वा कुर्यात्, केशकलापाद्बहिर्माल्यं न धारयेत् । गवां च पृष्ठेन यानं । सर्वथेति

प्रवेण्यादिव्यवधानेनाप्यधर्मावहम्। 'पृष्ठेन'इत्यभिधानादाकृष्टशकटादिना न दोषः ॥ ७२ ॥

अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वाऽऽवृतम्।
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३ ॥

अद्वारेण चेति ॥ प्राकाराद्यावृतं गृहं च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राकारादिलङ्घनं कृत्वा न विशेत्। रात्रौ च वृक्षमूलावस्थानं दूरतस्त्यजेत् ॥ ७३ ॥

नाक्षैः क्रीडेत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत्।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४ ॥

नाक्षैरिति ॥ ग्लहं विना कदाचिदपि परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडेत्। 'स्वयम्' इत्यभिधानादात्मोपानहौ पादव्यतिरिक्तेन हस्तादिना देशान्तरं न नयेत्। शय्याद्यवस्थितश्च न भुञ्जीत। हस्ते च प्रभूतमन्नं कृत्वा क्रमेण न खादेत्। आसने भोजनपात्रं निधाय न भुञ्जीत ॥ ७४ ॥

सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ।
न च नग्नः शयीतेह न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ७५ ॥

सर्वमिति ॥ यत्किंचित्तिलसंमिश्रं कृसरमोदकादि तदस्तमितेऽर्के नाद्यात्। उपस्थाच्छादनवासोरहितो नेह लोके सुप्यात्। उच्छिष्टस्तु नान्यतो गच्छेत् ॥ ७५ ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत्।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥

आर्द्रपाद इति ॥ जलार्द्रपादो भोजनमाचरेत्। नार्द्रपादः सुप्यात्। यस्मादार्द्रपादो भुञ्जानः शतायुर्भवति ॥ ७६ ॥

अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित्।
न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७ ॥

अचक्षुर्विषयमिति ॥ तरुगुल्मलतागहनत्वेनाचक्षुर्गोचरमरण्यादिदेशं दुर्गं नाक्रामेत्। सर्पचौरादेरन्तर्हितस्य संभवात्। पुरीषं मूत्रं च न निरीक्षेत। बाहुभ्यां च नदीं न तरेत् ॥ ७७ ॥

अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः।
न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७८ ॥

अधितिष्ठेन्नेति ॥ दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुः केशादीन्नाधिरोहेत्। भग्नमृन्मयभाजनशकलानि कपालिकाः ॥ ७८ ॥

पाठा०—1 नाक्षैर्दीव्येत.

न संवसेच पतितैर्न चाण्डालैर्न पुल्कसैः ।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ ७९ ॥

न संवसेदिति ॥ पतितादिभिर्ग्रामान्तरवासिभिरपि सह न संवसेत् । एकतरुच्छायादौ न समीपे वसेत् । अतो 'नाधार्मिके वसेद्ग्रामे' (४।६०) इत्यतो भेदः । निषादाच्छूद्रायां जातः पुल्कसः । वक्ष्यति च (१०।१८) 'जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुल्कसः' इति । अवलिप्ता धनादिमदगर्विताः । अन्त्या अन्त्यजा रजकादयः । अन्त्यावसायिनो निषादस्त्रियां चाण्डालाज्जाताः । वक्ष्यति च (१०।३९) 'निषादस्त्री तु चाण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम्' ॥ ७९ ॥

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥

न शूद्रायेति ॥ शूद्राय मतिं दृष्टार्थोपदेशं न दद्यात् । धर्मोपदेशस्य पृथङ्निर्देशात् । अदासशूद्रायोच्छिष्टं न दद्यात् । दासगोचरतया 'उच्छिष्टमन्नं दातव्यम्' (१०।१२५) इति वक्ष्यमाणत्वाददोषः । 'द्विजोच्छिष्टं च भोजनम्' इति भोक्तुर्विधिर्दातुरुच्छिष्टदाननिषेधेऽपि यथासंभवलब्धविषयः । हविष्कृतमिति यस्यैकदेशो हुतः स हविःशेषो न दातव्यः । धर्मोपदेशो न शूद्रस्य कर्तव्यः । व्रतं चास्य प्रायश्चित्तरूपं साक्षान्नोपदिशेत्, किंतु ब्राह्मणं मध्ये कृत्वा तदुपदेशव्यवधानात् । यथाहाङ्गिराः–'तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत्' । प्रायश्चित्तमिति सकलधर्मोपदेशस्योपलक्षणार्थम् ॥ ८० ॥

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।
सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१ ॥

यो ह्यस्येति ॥ यस्माद्योऽस्य शूद्रस्य धर्मं ब्रूते यश्च प्रायश्चित्तमुपदिशति स तेन शूद्रेणैव सहासंवृताख्यं तमो गहनं नरकं प्रविशति । पञ्चसु पूर्वोक्तेषु द्वयोर्दोषकथनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ८१ ॥

न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।
न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः ॥ ८२ ॥

न संहताभ्यामिति ॥ संश्लिष्टाभ्यां पाणिभ्यां न कण्डूयेदात्मनः शिरः । उच्छिष्टः स्वशिरो न स्पृशेत् । शिरसा विनोन्मज्जनव्यतिरेकेण नित्यनैमित्तिकस्नाने न कुर्यात् । दृष्टार्थे शिरोव्यतिरिक्तगात्रप्रक्षालने न दोषः । स्नानशक्तस्य चायं निषेधः । अशक्तस्य तु 'अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम्' इति जाबालिना विहितमेव ॥ ८२ ॥

केशग्रहान्प्रहारांश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ।
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किंचिदपि स्पृशेत् ॥ ८३ ॥

केशग्रहानिति ॥ कोपेन केशग्रहप्रहारौ शिरसि वर्जयेत् । कोपनिमित्तत्वाच्चात्मनः परस्य च प्रतिषेधः । अत एव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः । सशिरस्कस्नातस्य तैलेन न किंचिदप्यङ्गं स्पृशेत् । अथवा तैलेनेति काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते । तैलेन शिरःस्नातः तैलेन पुनः किंचिदप्यङ्गं न स्पृशेत् । अतो रात्रौ शिष्टानामतैलशिरःस्नातानां तैलेन पादाभ्यङ्गसमाचरणमविरुद्धम् ॥ ८३ ॥

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥ ८४ ॥

न राज्ञ इति ॥ 'राजन्य'शब्दः क्षत्रियवचनः । अक्षत्रियप्रसूतस्य राज्ञो धनं न प्रतिगृह्णीयात् । 'राजतो धनमन्विच्छेत्' (४।३३) इत्युक्तं, तस्यायं विशेष उक्तः । सूनाचक्रध्वजवतामिति । सूनावतां चक्रवतां ध्वजवतां च। सूना प्राणिवधस्थानं, तद्यस्यास्तीति सूनावान् पशुमारणपूर्वकमांसविक्रयजीवी; चक्रवान् बीजवधविक्रयजीवी तैलिकः; ध्वजवान् मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः; वेशः पण्यस्त्रिया भृतिः; तया यो जीवति स्त्री पुमान्वा स वेशवान्; एतेषां च न प्रतिगृह्णीयात् ॥ ८४ ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥ ८५ ॥

दशसूनेति ॥ गोविन्दराजस्तु 'दशवेश्यासमो नृपः' इति पठति । मेधातिथिप्रभृतयः प्राञ्चो 'दशवेशसमो नृपः' इति पठन्ति । सूनादिशब्दैस्तद्वानुपलक्ष्यते । दशसूनावत्सु यावान्दोषस्तावानेकस्मिन् चक्रवति तैलिके, यावान्दशसु तैलिकेषु दोषस्तावानेकध्वजवति शौण्डिके, यावान्दशसु ध्वजवत्सु दोषस्तावानेकत्र वेशवति, यावान्दशसु वेशवत्सु दोषस्तावानेकत्र राजनि । उत्तरोत्तरनिन्दा चेयं पूर्वदातृसंभवे सत्युत्तरवर्जनार्थमपेक्षया योज्यते ॥ ८५ ॥

दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६ ॥

दशसूनासहस्राणीति ॥ सूनया चरतीति सौनिकः । एवं संकलनया कृत्स्नसौनिको दशसहस्राणि स्वार्थे व्यापादयति तेन तुल्यो राजा मन्वादिभिः स्मृतः । तस्मात्तस्य प्रतिग्रहो नरकहेतुत्वाद्भयानकः क्षत्रियस्यापि च ॥ ८६ ॥

योो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।
स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ ८७ ॥

यो राज्ञ इति ॥ यो राज्ञः कृपणस्य शास्त्रोल्लङ्घनेन प्रवर्तमानस्य प्रतिग्रहं करोति स क्रमेणैतान्वक्ष्यमाणैकविंशतिं नरकान्गच्छति ॥ ८७ ॥

पूर्वश्लोके सामान्यतो नरकानिमानेकविंशतिमित्युक्तम्, इदानीं तानेव नामतो निर्दिशति—तामिस्रमिति त्रिभिः—

तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥ ८८ ॥
संजीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम् ।
संहातं[1] च सकाकोलं कुड्मलं प्रतिमूर्तिकम्[2] ॥ ८९ ॥
लोहशङ्कुमृजीषं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।
असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९० ॥

एतेषां नरकाणां स्वरूपं मार्कण्डेयपुराणादिषु विस्तरेणोक्तं तत्रैवावगन्तव्यम् ॥ ८८–९० ॥

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ९१ ॥

एतद्विदन्त इति ॥ प्रतिग्रहो विविधनरकहेतुरिति जानन्तो ब्राह्मणा धर्मशास्त्रपुराणादिविदो वेदाध्यायिनो जन्मान्तरे श्रेयःकामवन्तो न राज्ञः प्रतिगृह्णीयुः । विदुषो हि प्रतिग्रहे नातीव दोषः । यतो वक्ष्यति (४।१९१) 'तस्माद्विद्वान्बिभीयात्' इति । तेषामपि निषिद्धो राजप्रतिग्रहः प्रचुरप्रत्यवायफलक इति दर्शयितुं विद्वद्ग्रहणं ब्रह्मवादिग्रहणं च ॥ ९१ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२ ॥

ब्राह्म इति ॥ ब्राह्मो मुहूर्तो रात्रेः पश्चिमो यामः । ब्राह्मी भारती तत्प्रबोधहेतुत्वात् । 'मुहूर्त'शब्दोऽत्र कालमात्रवचनः, तत्र बुध्येत । दक्षेणापि 'प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । प्रहरद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति ब्रुवता तत्र प्रबोधोऽभ्यनुज्ञातः । गोविन्दराजस्तु 'रात्रेः पश्चिमे मुहूर्ते बुध्येत' इत्याह । धर्मार्थौ च परस्पराविरोधेनानुष्ठानार्थमवधारयेत् । तथा धर्मार्थार्जनहेतून्कायक्लेशान्निरूपयेत् । यदि महान्कायक्लेशो-

पाठा०—1 संघातं. 2 पूतिमृत्तिकम्.

ऽल्पौ च धर्माथौं वा तदा तं परिहरेत् । वेदस्य तत्त्वार्थं ब्रह्मकर्मात्मकं निश्चिनुयात् । तस्मिन्समये बुद्धिप्रकाशात् ॥ ९२ ॥

उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।
पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेत्स्वकाले चापरां चिरम् ॥ ९३ ॥

उत्थायेति ॥ तत उषःकाले शय्याया उत्थाय सति वेगे मूत्रपुरीषोत्सर्गं कृत्वात्र कृतवक्ष्यमाणशौचोऽनन्यमनाः पूर्वां संध्यां चिरं गायत्रीजपं कुर्वन्वर्तेतार्कदर्शनात् । अयं विधिः प्रातःसंध्यायामुक्तः । उदयादूर्ध्वमपि जपेदायुरादिकाम इति विधानार्थोऽयमारम्भः । अपरामपि संध्यां स्वकाले प्रारभ्य तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्नासीत ॥ ९३ ॥

आयुरादिकामाधिकारोऽयमिति दर्शयन्नाह—

ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४ ॥

ऋषय इति ॥ 'संध्या'शब्दोऽत्र संध्यानुष्ठेयजपादिपरः । यस्मादृषयो दीर्घसंध्यानुष्ठानाद्दीर्घमायुः जीवन्तः प्रज्ञां यशोऽमृतां च कीर्तिमध्ययनादिसंपत्तं यशश्च प्राप्नुयुः । तस्मादायुरादिकामश्चिरं संध्यामुपासीत ॥ ९४ ॥

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥ ९५ ॥

श्रावण्यामिति ॥ श्रावणस्य पौर्णमास्यां भाद्रपदस्य वा स्वगृह्यानुसारेणोपाकर्माख्यं कर्म कृत्वा सार्धांश्चतुरो मासान्ब्राह्मण उद्युक्तो वेदानधीयीत ॥ ९५ ॥

पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ ९६ ॥

पुष्ये त्विति ॥ ततः पक्षाधिकेषु चतुर्षु मासेषु यः पुष्यस्तत्र ग्रामाद्बहिर्गत्वा स्वगृह्यानुसारेणोत्सर्गाख्यं कर्म कुर्यात् । अथवा माघशुक्लस्य प्रथमेऽहनि पूर्वाह्णे कुर्यात् । माघशुक्ले च विधिः प्रौष्ठपद्यां येनोपाकर्म न कृतं तद्विषयः ॥ ९६ ॥

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।
विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशम् ॥ ९७ ॥

यथाशास्त्रं त्विति ॥ एवमुक्तशाखानुसारेण ग्रामाद्बहिश्छन्दसामुत्सर्गाख्यं कर्म कृत्वा पक्षिणीं रात्रिं विरमेन्नाधीयीत । द्वे दिने पूर्वापरे पक्षाविव यस्या मध्यवर्तिन्या रात्रेः सा पक्षिणी रात्रिः । अस्मिन्पक्षे तूत्सर्गाहोरात्रे द्वितीयदिने चाह्नि नाध्येतव्यं; द्वितीयरात्रौ त्वध्येतव्यम् । अथवा तमे-

वैकमुत्सर्गाहोरात्रमनध्यायं कुर्यात् । विद्यानैपुण्यकामं प्रत्ययमहोरात्रानध्यायविधिः ॥ ९७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ ९८ ॥

अत ऊर्ध्वमिति ॥ उत्सर्गानध्ययनादूर्ध्वं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं शुक्लपक्षेषु संयतः पठेत् । सर्वाणि तु वेदाङ्गानि शिक्षाव्याकरणादीनि कृष्णपक्षेषु पठेत् ॥ ९८ ॥

नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसंनिधौ ।
न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ९९ ॥

नाविस्पष्टमिति ॥ स्वरवर्णाद्यभिव्यक्तिशून्यं शूद्रसंनिधौ च नाधीयीत । तथा रात्रेः पश्चिमे यामे सुप्तोत्थितो वेदमधीत्य श्रान्तो न पुनः सुप्यात् ॥ ९९ ॥

यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।
ब्रह्म छन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ १०० ॥

यथोदितेनेति ॥ यथोक्तविधिना नित्यं छन्दस्कृतं गायत्र्यादिछन्दोयुक्तं मन्त्रमात्रं पठेत् । मन्त्राणामेव कर्मान्तरङ्गत्वात् । अनापदि सम्यक्करणादौ सति ब्रह्म ब्राह्मणं मन्त्रजातं च यथोक्तविधिना युक्तः सन्द्विजः पठेत् ॥ १०० ॥

इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ १०१ ॥

इमानिति ॥ इमान्वक्ष्यमाणाननध्यायान्सर्वथा यथोक्तविधिनाधीयानः शिष्याध्यापनं च कुर्वाणो गुरुर्वर्जयेत् ॥ १०१ ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसुसमूहने ।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२ ॥

कर्णश्रव इति ॥ रात्रौ कर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वायौ वाति । गोविन्दराजस्तु 'कर्णाभ्यामेव श्रवणोपपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रव इत्युक्तं, तेनातिशब्दवति वायौ वाति' इत्यभिहितवान् । दिवा च धूलिपटलोत्सारणसमर्थे वायौ वहति एतौ वर्षाकालेऽनध्यायौ तात्कालिकावध्यापनविधिज्ञा मुनयः कथयन्ति ॥ १०२ ॥

विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ १०३ ॥

विद्युदिति ॥ विद्युद्गर्जितवर्षेषु द्वन्द्वनिर्देशाद्युगपदुपस्थितेषु महतीनां चो-

ल्कानां संप्लव इतस्ततः पाते सति । आकालिकमिति तु निमित्तकालादारभ्या-परेद्युर्यावत्स एव कालस्तावत्पर्यन्तमनध्यायमेतेषु मनुरवोचत् ॥ १०३ ॥

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४ ॥

एतानिति ॥ एतान्विद्युदादीन्यदा होमार्थं प्रकटीकृताग्निकालेषु संध्याक्षणेषु युगपदुत्पन्नाञ्जानीयात्तदानध्यायं वर्षासु कुर्यान्न सर्वदा । तथानृतौ प्रादुष्कृताग्निकालेषु मेघदर्शनमात्रे सत्यनध्यायो न वर्षासु ॥ १०४ ॥

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।
एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५ ॥

निर्घात इति ॥ अन्तरिक्षभवोत्पातध्वनौ भूकम्पे सूर्यचन्द्रतारागणानां चोपसर्गे सत्यनध्यायानिमानाकालिकाञ्जानीयात्। आकालिकशब्दार्थो व्याकृत एव । ऋतावपि वर्षासु किल भूकम्पादयो न दोषावहा इत्यभिप्रायेणर्तावपी-त्युक्तम्; 'अपि'शब्दादन्यत्रापि ॥ १०५ ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।
सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६ ॥

प्रादुष्कृतेष्विति ॥ होमार्थं प्रकाशितेष्वग्निषु संध्यायां सदा विद्युद्गर्जित-शब्दावेव भवतो नतु वर्षं तदा सज्योतिरनध्यायः स्यात् नाकालिकः । तत्र यदि प्रातःसंध्यायां विद्युद्गर्जितशब्दौ तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदनध्यायो दि-नमात्रमेव । यदि सायंसंध्यायां तौ स्यातां तदा यावन्नक्षत्रज्योतिस्तावदनध्यायो रात्रिमात्रमिति रात्रौ स्तनितविद्युद्वर्षेष्विति त्रयाणां पूर्वोक्तानां शेषे वर्षाख्ये त्रितये जाते यथा दिवानध्यायस्तथा रात्रावपि । अहोरात्र एवेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वशः ॥ १०७ ॥

नित्यानध्याय इति ॥ नैपुण्यविषयो धर्मातिशयार्थिनो ग्रामनगरयोः सर्व-दानध्यायः स्यात् । कुत्सितगन्धे च सर्वस्मिन्नपि गम्यमाने धर्मनैपुण्यकामं प्रत्ययं विद्यानध्यायोपदेशो विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति । ये शिष्याः केचिद्गृहीतवेदाध्ययनजन्मादृष्टेच्छवस्ते धर्मनैपुण्यकामाः । केचित्प्र-थमाध्येतारो विद्यातिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैपुण्यकामाः ॥ १०७ ॥

अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च संनिधौ ।
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८ ॥

अन्तर्गतेति ॥ अन्तर्गतः शवो यस्मिन्ग्रामे ज्ञायते तत्र । वृषलोऽधार्मिक-

---

पाठा०—1 सर्वदा.

स्तस्य संनिधौ नतु शूद्रः। तस्य 'न शूद्रजनसंनिधौ' इति निषेधात्। रुदयाने रोदनध्वनौ। भावे लकारः। कार्यान्तरार्थं बहुजनमेलके सत्यनध्यायः॥१०८॥

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने।
उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव मनसापि न चिन्तयेत्॥ १०९॥

उदक इति॥ उदकमध्ये मध्यरात्रे च मुहूर्तचतुष्टये च निशायां च चतुर्मुहूर्तमिति गौतमस्मरणात्। गोविन्दराजस्तु रात्रिमध्यप्रहरद्वय इत्युक्तवान्। तथा मूत्रपुरीषोत्सर्गकालेऽन्नभोजनादिना चोच्छिष्टो निमन्त्रणसमयादारभ्य श्राद्धभोजनाहोरात्रं यावन्मनसापि वेदं न चिन्तयेत्॥ १०९॥

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम्।
त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके॥ ११०॥

प्रतिगृह्येति॥ एक एवोद्दिश्यते यत्र श्राद्धे तदेकोद्दिष्टं नवश्राद्धं तत्केतनं निमन्त्रणं गृहीत्वा निमन्त्रणादारभ्य क्षत्रियस्य जनपदेश्वरस्य पुत्रजन्मादिसूतके राहोश्च सूतकं चन्द्रसूर्योपरागः तत्र त्रिरात्रं वेदं नाधीयीत॥ ११०॥

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत्॥ १११॥

यावदिति॥ यावदेकस्यानुदिष्टस्योच्छिष्टस्य सकुङ्कुमादेर्गन्धो लेपश्च ब्राह्मणस्य शास्त्रविदो देहे तिष्ठति तावत्त्यहोरात्राण्यूर्ध्वमपि वेदं नाधीयीत॥ १११॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च॥ ११२॥

शयान इति॥ शय्यायां पतिताङ्ग आसनारूढपादः कृतावसक्थिको वा मांसं भुक्त्वा जननमरणाशौचिनां चान्नं भुक्त्वा नाधीयीत॥ ११२॥

नीहारे बाणशब्दे च संध्ययोरेव चोभयोः।
अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च॥ ११३॥

नीहार इति॥ नीहारे धूलिकायां बाणशब्दे शरध्वनौ। 'बाणो वीणाविशेषः' इत्यन्ये। प्रातःसायंसंध्ययोरमावास्याचतुर्दशीपौर्णमास्यष्टमीषु नाधीयीत। अष्टकासूत्तरत्र निषेधात्पौर्णमास्यादिसाहचर्यादष्टकाशब्दोऽष्टमीतिथिपरः॥ ११३॥

पाठा०—1 उदये मध्य°. 2 °दिष्टनिकेतनम्. 3 °स्यष्टमीषु च.

विशेषदोषमाह—

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥ ११४ ॥

अमावास्येति ॥ यस्मादमावास्या गुरुं हन्ति, शिष्यं हन्ति चतुर्दशी, वेदं चाष्टमीपौर्णमास्यौ विस्मारयतः, तस्मात्ता अध्ययनाध्यापनयोः परित्यजेत् ॥ ११४ ॥

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।
श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥ ११५ ॥

पांसुवर्ष इति ॥ धूलीवर्षे दिशां दाहे शृगालकुक्कुरगर्दभोष्ट्रेषु च रुवत्सु पङ्क्तौ चोपविश्य प्रकृतत्वाच्छृगालश्वखरादीनामेव ब्राह्मणो न पठेत् ॥ ११५ ॥

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ ११६ ॥

नाधीयीतेति ॥ श्मशानसमीपे, ग्रामसमीपे, गोष्ठे च, मैथुनसमयधृतवासः परिधाय, श्राद्धीयं च सिद्धान्नादि प्रतिगृह्य नाधीयीत ॥ ११६ ॥

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किंचिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।
तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः॥११७

प्राणि वेति ॥ श्राद्धिकमन्नादि भुक्त्वा तावदनध्यायो भवतीत्युक्तम् । प्राणि वा गवाश्वादि, अप्राणि वा वस्त्रमाल्यादि, प्रतिग्रहकाले हस्तेन गृहीत्वाऽनध्यायो भवति । यस्मात्पाणिरेवास्यमस्येति पाण्यास्यो हि ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ११७ ॥

चोरैरुपद्रुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ॥ ११८ ॥

चोरैरिति ॥ चोरैरुपद्रुते ग्रामे गृहादिदाहादिकृते भये दिव्यान्तरिक्षभौमेषु चाद्भुतेषूत्पातेष्वाकालिकमनध्यायं जानीयात् ॥ ११८ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९ ॥

उपाकर्मणीति ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् । उत्सर्गे पक्षिण्यहोरात्रावनध्यायावुक्तौ तत्रायं धर्मनैपुण्यकामं प्रति त्रिरात्रोपदेशः । तथाग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णपक्षाष्टमीषु तिसृषु चतसृषु चाहोरात्रमनध्यायः । दिवाकालमात्रसद्भावेऽपि 'पौर्णमास्यष्टकासु च' (४।११३) इत्यनेन याव-

दष्टम्येवानध्याय इतराष्टमीषूक्त इत्यपुनरुक्तिः। ऋत्वन्ताहोरात्रेषु चानध्यायः॥ ११९॥

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम्।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः॥ १२०॥

नाधीयीतेति॥ तुरगतरुकरिनौकाखरोष्ट्रारूढः तथोषरदेशस्थः शकटादियानेन गच्छन्नाधीयीत॥ १२०॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न संगरे।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके॥ १२१॥

न विवाद इति॥ विवादे वाक्कलहे, कलहे दण्डादण्ड्यादौ, सेनायामप्रवृत्तवृद्धायां, संगरे युद्धे, भोजनानन्तरं च यावदार्द्रहस्तः। 'यावदार्द्रपाणिः' इति वसिष्ठस्मरणात्। तथाजीर्णेऽन्ने, वमनं च कृत्वाम्लोद्गारे च न पठेत्॥ १२१॥

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम्।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते॥ १२२॥

अतिथिमिति॥ अध्ययनं करोमीति यावदतिथिरनुज्ञापितो न भवति, मारुते चात्यर्थं वाति, रुधिरे च गात्रात्स्रुते, रुधिरस्रावं विनापि शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि नाधीयीत॥ १२२॥

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन।
वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च॥ १२३॥

सामध्वनाविति॥ सामध्वनौ च श्रूयमाणे ऋग्यजुषोः कदाचिदध्ययनं न कुर्यात्। वेदं च समाप्य आरण्यकाख्यं च वेदैकदेशमधीत्य तदहोरात्रे वेदान्तरं नाधीयीत॥ १२३॥

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः॥ १२४॥

ऋग्वेद इति॥ सामगानश्रुतौ ऋग्यजुषोरनध्याय उक्तस्तस्यायमनुवादः। ऋग्वेदो देव एव देवतास्येति देवदैवत्यः। यजुर्वेदो मानुषो मानुषदेवताकत्वात्। प्रायेण मानुषकर्मोपदेशाद्वा मानुषः। सामवेदः पितृदेवताकत्वात्पित्र्यः। पितृकर्म कृत्वा जलोपस्पर्शनं स्मरन्ति तस्मात्तस्याशुचिरिव ध्वनिः न त्वशुचिरेव। अतस्तस्मिञ्छ्रूयमाणे ऋग्यजुषी नाधीयीत॥ १२४॥

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।
क्रमतः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥ १२५ ॥

एतद्विदन्त इति ॥ एतद्वेदत्रयस्य देवमनुष्यपितृदेवताकत्वं जानन्तः शास्त्रज्ञास्त्रयीनिष्कर्षं सारोद्धृतं प्रणवव्याहृतिसावित्र्यात्मकं प्रणवव्याहृतिसावित्रीः क्रमेण पूर्वमधीत्य पश्चाद्वेदाध्ययनं कुर्युः । द्वितीयाध्यायोक्तोऽप्ययमर्थः पुनरनध्यायप्रकरणेऽभिहितः । यथैते यथोक्तानध्याया एवं प्रणवव्याहृतिसावित्रीष्वपठितास्वनध्याय इति दर्शयितुं शिष्यस्याध्यापनमेवं कर्तव्यमिति स्नातकव्रतत्वावगमार्थं च ॥ १२५ ॥

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥ १२६ ॥

पशुमण्डूकेति ॥ पशुर्गवादिः, मण्डूकबिडालकुक्कुरसर्पनकुलमूषकैः शिष्योपाध्याययोर्मध्यागमनेऽनध्यायमहोरात्रं जानीयात् ॥ १२६ ॥

संप्रति विद्यानैपुण्यकामं प्रति पूर्वोक्तानध्यायविकल्पार्थमाह—

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥१२७॥

द्वावेवेति ॥ स्वाध्यायभूमिं चोच्छिष्टाद्यमेध्योपहतां आत्मानं च यथोक्तशौचरहितमिति द्वावेवानध्यायौ नित्यं प्रयत्नतो वर्जयेन्न तु पूर्वोक्तान् । तेषामपि यत्र नित्यग्रहणमनुवादो वा नित्यत्वख्यापको वास्ति तानपि नित्यं वर्जयेत् । अन्यत्र विकल्पः ॥ १२७ ॥

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥ १२८ ॥

अमावास्यामिति ॥ अमावास्यादिष्वृतावपि स्नातको द्विजो न स्त्रियमुपगच्छेत् । 'पर्ववर्जं व्रजेच्चैनाम्' (३।४५) इत्यनेनैव निषेधसिद्धौ स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तार्थमिह पुनर्वर्जनम् ॥ १२८ ॥

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥ १२९ ॥

न स्नानमिति ॥ नित्यस्नानस्य भोजनानन्तरमप्रसक्तेश्चाण्डालादिस्पर्शनिमित्तकस्य 'मुहूर्तमपि शक्तिविषये नाप्रयतः स्यात्' इत्यापस्तम्बस्मरणात्क्षिप्रमेवोभयोग्यत्वाद्यदृच्छास्नानमिदं भोजनानन्तरं निषिध्यते । तथा रोगी नैमित्तिकमपि स्नानं न कुर्यात् किंतु यथासामर्थ्यं 'अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वा स्यान्मार्जनं दैहिकं विदुः' इत्यादि-

जाबालाद्युक्तमनुसंधेयम् । तथा 'महानिशा त्र विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् । तस्मिन्स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते' इति देवलवचनात्तत्र न स्नायात् । बहुवासाश्च नित्यं न स्नायात् । नैमित्तिकचाण्डालादिस्पर्शे सति तु स्नानं बहुवाससोऽप्यनिषिद्धम् । ग्राहाद्याक्रान्तागाधरूपतया च विशेषेणाज्ञाते जलाशये च ॥ १२९ ॥

देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ १३० ॥

देवतानामिति ॥ देवतानां पाषाणादिमयीनां, गुरोः पित्रादेः, नृपतेः, स्नातकस्याचार्यस्य च । गुरुत्वेऽप्याचार्यस्य प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः । बभ्रुणः कपिलस्य । यज्ञे दीक्षितस्यावभृथस्नानात्पूर्वमिच्छया छायां नाक्रामेत् । चशब्दाच्चाण्डालादीनामपि । कामत इत्यभिधानादबुद्धिपूर्वके न दोषः ॥ १३० ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम् ।
संध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥ १३१ ॥

मध्यंदिन इति ॥ दिवारात्रे च संपूर्णे प्रहरद्वये समांसं च श्राद्धं भुक्त्वा प्रातःसायंसंध्ययोश्च चिरं चतुष्पथं नाधितिष्ठेत् ॥ १३१ ॥

उद्वर्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः ॥ १३२ ॥

उद्वर्तनमिति ॥ उद्वर्तनमभ्यङ्गमलापकर्षणपिष्टकादि अपस्नानं स्नानोदकं मूत्रपुरीषे रुधिरं च श्लेष्माणं निष्ठ्यूतमश्लेष्मरूपमपि चर्वितपरित्यक्तरूप-ताम्बूलादि वान्तं भुक्त्वोद्गीर्णभक्तादि एतानि कामतो नाधितिष्ठेत् । अधिष्ठानं तदुपर्यवस्थानम् ॥ १३२ ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।
अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ॥ १३३ ॥

वैरिणमिति ॥ शत्रुं तन्मित्रिणमधर्मशीलं चौरं परदारांश्च न सेवेत । चौरस्याधार्मिकत्वेऽप्यत्यन्तगर्हितत्वात्पृथङ्निर्देशः ॥ १३३ ॥

न हीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ १३४ ॥

न हीदृशमिति ॥ यस्मादीदृशमनायुष्यमिह लोके पुरुषस्य न किंचिदस्ति यादृशं परदारगमनं तस्मादेतन्न कर्तव्यम् ॥ १३४ ॥

क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥ १३५ ॥

क्षत्रियमिति ॥ वृद्ध्यर्थे भूधातुः । भूष्णुर्वर्धिष्णुः धनमवादिता वर्धन-

शील: क्षत्रियं सर्पं बहुश्रुतं च ब्राह्मणं नावजानीयात्। कृशानपि तत्काले प्रतीकाराक्षमान् ॥ १३५ ॥

एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम्।
तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥

एतत्त्रयमिति ॥ एतत्त्रयमवमानितं सदवमन्तारं विनाशयति। क्षत्रियसर्पौ दृष्टशक्त्या ब्राह्मणश्चाभिचारादिनाऽदृष्टेन। तस्मात्कल्याणबुद्धिरेतत्त्रयं सर्वदा नावजानीयात् ॥ १३६ ॥

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः।
आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ १३७ ॥

नात्मानमिति ॥ प्रथमं धनार्थमुद्यमे कृते तत्र धनानामसंपत्तिभिः 'मन्दभाग्योऽहम्' इति नात्मानमवजानीयात्; किंतु मरणपर्यन्तं श्रीसिद्ध्यर्थमुद्यमं कुर्यात्। नत्विमां दुर्लभां बुध्येत् ॥ १३७ ॥

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ १३८ ॥

सत्यं ब्रूयादिति ॥ यथा दृष्टश्रुतं तत्त्वं ब्रूयात्, तथा प्रीतिसाधनं ब्रूयात् पुत्रस्ते जात इति। यथा दृष्टश्रुतमप्यप्रियं पुत्रस्ते मृत इत्यादि न वदेत्। प्रियमपि मिथ्या न वदेत्। एष वेदमूलतया नित्यो धर्मः ॥ १३८ ॥

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्।
शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह ॥ १३९ ॥

भद्रमिति ॥ प्रथमं 'भद्र'पदमभद्रपदपरम्, द्वितीयं भद्रशब्दपर्यायपरम्, अभद्रं यत्तद्भद्रशब्दपर्यायपरं प्रशस्तादिशब्देन प्रब्रूयात्। तथा चापस्तम्बः— 'नाभद्रमभद्रं ब्रूयात्पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव' इति। भद्रपदमेव वा तत्र योज्यम्। शुष्कं निष्प्रयोजनं वैरं विवादं न केनचित्सह कुर्यात् ॥१३९॥

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यंदिने स्थिते।
नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ १४० ॥

नातिकल्यमिति ॥ उषःसमये प्रदोषे च दिवा संपूर्णप्रहरद्वये च अज्ञातकुलशीलेन पुरुषेण शूद्रैश्च सह न गच्छेत्। 'नैकः प्रपद्येताध्वानम्' (४।६०) इत्युक्ते प्रतिषेधेऽपि पुनर्नैक इति प्रतिषेधः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तगौरवार्थः ॥ १४० ॥

हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोधिकान्।
रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१ ॥

हीनाङ्गानिति ॥ हीनाङ्गाधिकाङ्गमूर्खवृद्धकुरूपार्थहीनहीनजातीन् काणशब्दाह्वानादिना न निन्देत् ॥ १४१ ॥

न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान्।
न चापि पश्येदशुचिः सुस्थो ज्योतिर्गणान्दिवि ॥१४२॥

न स्पृशेदिति ॥ कृतभोजनः कृतमूत्रपुरीषादिश्चाकृतशौचाचमनो ब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणाग्नीन्न स्पृशेत्। न चाशुचिः सन्ननातुरो दिविस्थान्सूर्यचन्द्रग्रहादिज्योतिर्गणान् पश्येत् ॥ १४२ ॥

स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥ १४३ ॥

स्पृष्ट्वैतानिति ॥ एतान्गवादीनशुचिः सन्स्पृष्ट्वा कृताचमनः पाणिना गृहीताभिरद्भिः प्राणांश्चक्षुरादीनीन्द्रियाणि शिरःस्कन्धजानुपादान्नाभिं च स्पृशेत्। अप्रकरणे चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं लाघवार्थम्, तत्र प्रकरणे गवादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ १४३ ॥

अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः।
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ १४४ ॥

अनातुर इति ॥ अनातुरः सन्स्वानि खानीन्द्रियच्छिद्राणि रोमाणि च गोप्यान्युपस्थकक्षादिगतानि निर्निमित्तं न स्पृशेत् ॥ १४४ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः।
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५ ॥

मङ्गलाचारयुक्तः स्यादिति ॥ अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मङ्गलम्। गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोद्युक्तः स्यात्। बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतो जितेन्द्रियश्च भवेत्। गायत्र्यादिजपं विहितहोमं च नित्यं कुर्यात्। अतन्द्रितोऽनलसः। अत्राचारादीनामुक्तानामपि विनिपातनिवृत्त्यर्थत्वात्पुनरभिधानम् ॥ १४५ ॥

अत आह—

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम्।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥ १४६ ॥

मङ्गलाचारयुक्तानामिति ॥ मङ्गलाचाराभ्यां युक्तानां नित्यं शुचीनां जपहोमरतानां दैवमानुषोपद्रवो न जायते ॥ १४६ ॥

पाठा०—1 रूपद्रविण०.

वेदमेव[1] जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।
तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ १४७ ॥

वेदमेवेति ॥ नित्यकृत्यावसरे श्रेयोहेतुतया प्रणवगायत्र्यादिकं वेदमेवानलसो जपेत्; यस्मात्तं ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं धर्मं मन्वादयो वदन्ति । अन्यः पुनस्ततोऽपकृष्टो धर्मो मुनिभिरुच्यते । उक्तस्यैव वेदाभ्यासादेः पूर्वजातिस्मरणद्वारेण मोक्षहेतुत्वं वदितुं पुनरभिधानम् ॥ १४७ ॥

वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥ १४८ ॥

वेदाभ्यासेनेति ॥ सततवेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्य जातिं स्मरति ॥ १४८ ॥

ततः किमत आह—

पौर्विकीं संस्मरञ्जातिं ब्रह्मैवाभ्यस्यते[2] पुनः ।
ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ १४९ ॥

पौर्विकीमिति ॥ पूर्वजातिं स्मरन् । जातिमित्येकत्वमनाकाङ्क्षितत्वादविवक्षितम् । बहूनि जन्मानि स्मरंस्तेषु च गर्भजन्मजरामरणदुःखान्यपि स्मरन् संसारे विरज्यन् ब्रह्मैवाजस्रमभ्यस्यति श्रवणमननध्यानैः साक्षात्करोति, तेन चानन्तमविनाशि परमानन्दाविर्भावलक्षणं मोक्षसुखं प्राप्नोति ॥ १४९ ॥

सावित्राञ्छान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ।
पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥ १५० ॥

सावित्रानिति ॥ सावित्रीदेवताकान्होमाननिष्टनिवृत्त्यर्थं च शान्तिहोमान् पौर्णमास्यमावास्ययोः सर्वदा कुर्यात् । तथा आग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टमीषु तिसृषु चाष्टकाख्येन कर्मणा श्राद्धेन च तदन्तरितकृष्णनवमीषु चान्वष्टकाख्येन परलोकगतान्पितॄन्यजेत् ॥ १५० ॥

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१ ॥

दूरादावसथादिति ॥ 'नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः' इति विष्णुपुराणवचनादेवंविधादग्निगृहस्य दूरान्मूत्रपुरीषपादप्रक्षालनसकलोच्छिष्टान्नानि निषिच्यत इति निषेकं रेतश्चोत्सृजेत् ॥ १५१ ॥

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ १५२ ॥

मैत्रमिति ॥ मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुस्तद्भवत्वान्मैत्रं पुरीषोत्सर्गम् ।

पाठा०—1 वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं. 2 °भ्यसते.

तथा देहप्रसाधनं प्रातःस्नानदन्तधावनाञ्जनदेवार्चनादि पूर्वाह्ण एव कुर्यात्। 'पूर्वाह्ण'शब्देन रात्रिशेषदिनपूर्वभागाविह विवक्षितौ। पदार्थमात्रविधिपरत्वाच्चास्य पाठक्रमोऽपि नादरणीयः। नहि स्नानानन्तरं दन्तधावनम् ॥ १५२ ॥

दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।
ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु ॥ १५३ ॥

दैवतानीति ॥ पाषाणादिमयानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान्रक्षार्थं राजादिकं गुरूंश्च पित्रादीनमावास्यादिपर्वसु द्रष्टुमभिमुखो गच्छेत् ॥ १५३ ॥

अभिवादयेद्वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ १५४ ॥

अभिवादयेदिति ॥ गृहागतान्गुरूनभिवादयेत्। तेषां च स्वीयमासनमुपवेष्टुं च दद्यात्। बद्धाञ्जलिश्च गुरुसमीप आसीत। गच्छतश्च पृष्ठदेशेऽनुगच्छेत्। उक्तोऽप्ययमभिवादनाद्याचारः फलाभिधानाय पुनरुच्यते ॥ १५४ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं स्वेषु कर्मसु ।
धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥ १५५ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितमिति ॥ वेदस्मृतिभ्यां सम्यगुक्तं स्वेषु कर्मस्वध्ययनादिष्वङ्गत्वेन संबद्धं धर्मस्य हेतुं साधूनामाचारमनलसः सन्नितान्तं सेवेतेति सामान्येनाचारानुष्ठानोपदेशः फलकथनाय ॥ १५५ ॥

आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५६ ॥

आचारादिति ॥ आचाराद्वेदोक्तमायुर्लभते, अभिमताश्च प्रजाः पुत्रपौत्रदुहित्रात्मिकाः, प्रभूतं च धनं, अशुभफलसूचकं च देहस्थमलक्षणमाचारो निष्फलयति। आचाराख्यधर्मेणालक्षणसूचितारिष्टनाशात् ॥ १५६ ॥

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ १५७ ॥

दुराचारो हीति ॥ यस्माद्दुराचारः पुरुषो लोके गर्हितः स्यात्सर्वदा दुःखान्वितो रोगवानल्पायुश्च भवति तस्मात्सदाचारयुक्तः स्यात् ॥ १५७ ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८ ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपीति ॥ यः सदाचारवाञ्श्रद्धान्वितः परदोषानभिधाता स शुभसूचकलक्षणशून्योऽपि शतायुर्भवति ॥ १५८ ॥

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः ॥ १५९ ॥

यद्यत्परेति ॥ यद्यत्कर्म पराधीनं परप्रार्थनादिसाध्यं तत्तद्यत्नतो वर्जयेत् । यद्यत्स्वाधीनदेहव्यापारसाध्यं परमात्मग्रहादि तत्तद्यत्नतोऽनुतिष्ठेत् ॥ १५९ ॥

अत्र हेतुमाह—

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६० ॥

सर्वं परवशमिति ॥ सर्वं परप्रार्थनादिसाध्यं दुःखहेतुः । सर्वमात्माधीनं सुखहेतुः । एतत्सुखदुःखयोः कारणं जानीयात् ॥ १६० ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ १६१ ॥

यत्कर्म कुर्वत इति ॥ यत्कर्म कुर्वतोऽस्यानुष्ठातुः पुरुषस्यान्तरात्मनस्तुष्टिः स्यात्तत्प्रयत्नतोऽनुष्ठेयम् । अतुष्टिकरं वर्जयेत् । एतच्चाविहितानिषिद्धगोचरं वैकल्पिकविषयं च ॥ १६१ ॥

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्याद्ब्राह्मणान्गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥ १६२ ॥

आचार्यं चेति ॥ आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं, प्रवक्तारं वेदार्थव्याख्यातारं, गुरुं 'अल्पं वा बहु वा यस्य' (२।१४९) इत्युक्तम् । आचार्यादींस्तु न हिंस्यात् । प्रतिकूलाचरणेऽत्र 'हिंसा'शब्दः । गोविन्दराजस्तु सामान्येन हिंसानिषेधादाततायिनोऽप्येतान्न हिंस्यादिति व्याख्यातवान्; तदयुक्तम् । 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा' (८।३५०) इत्यनेन विरोधात् ॥ १६२ ॥

नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥१६३॥

नास्तिक्यमिति ॥ नास्ति परलोक इति बुद्धिं, वेदानां देवतानां च निन्दां, मात्सर्यं धर्मानुत्साहाभिमानकोपक्रौर्याणि त्यजेत् ॥ १६३ ॥

परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैवं निपातयेत् ।
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ ॥ १६४ ॥

परस्य दण्डमिति ॥ परस्य हननार्थं क्रुद्धः सन्दण्डादि नोत्क्षिपेत् । न च परगात्रे निपातयेत्पुत्रशिष्यभार्यादासादेरन्यत्र । कृतापराधानेताननुशासनार्थं 'रज्ज्वा वेणुदलेन वा' (८।२९९) इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् ॥१६४॥

पाठा०—1 स्तंभं (=अहंकारवशादनम्रत्वं). 2 नैनं.

ब्राह्मणायावगूर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ।
शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्तते ॥ १६५ ॥

ब्राह्मणायेति ॥ द्विजातिरपि ब्राह्मणस्य हननार्थं दण्डादिकमुद्यम्यैव न तु निपात्य, वर्षशतं तामिस्रादिनरके परिभ्रमति ॥ १६५ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

ताडयित्वा तृणेनापीति ॥ तृणेनापि क्रोधाद्बुद्धिपूर्वकं ब्राह्मणं ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु कुक्कुरादियोनिषु जायते ॥ १६६ ॥

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।
दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥ १६७ ॥

अयुध्यमानस्येति ॥ अयुध्यमानस्य ब्राह्मणस्याङ्गे शास्त्रानभिज्ञतया शोणितमुत्पाद्य परलोके महद्दुःखमाप्नोति ॥ १६७ ॥

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतलात् ।
तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥ १६८ ॥

शोणितमिति ॥ खड्गादिहतब्राह्मणाङ्गनिर्गतं रुधिरं भूमिपतितं यावतो धूलिद्व्यणुकान्पिण्डीकरोति तावत्संख्यानि वर्षाणि परलोके शोणितोत्पादकः प्रहर्ता अन्यैः श्वसृगालादिभिर्भक्ष्यते ॥ १६८ ॥

न कदाचिद्द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ।
न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्रावयेदसृक् ॥ १६९ ॥

न कदाचिदिति ॥ तस्मादवगोरणादिदोषाभिज्ञो ब्राह्मणे दण्डाद्युद्यमननिपातरुधिरस्रवणानि नापद्यपि कुर्यादिति पूर्वोक्तक्रियात्रयस्योपसंहारः ॥ १६९ ॥

अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।
हिंसारतश्च[1] यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ १७० ॥

अधार्मिक इति ॥ अधर्मेण व्यवहरतीत्यधार्मिकः शास्त्रप्रतिषिद्धागम्यागमनाद्यनुष्ठाता यो मानुषः, यस्य च साक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याभिधानमेव धनोपायोऽसत्यमभिधायोत्कोचधनं गृह्णाति, यश्च परहिंसाभिरतो नासाविह लोके सुखयुक्तो वर्तते । तस्मादेतन्न कर्तव्यमिति निन्दया निषेधः कल्प्यते ॥ १७० ॥

पाठा०—1 हिंसारतिश्च.

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।
अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ १७१ ॥

न सीदन्नपीति ॥ शास्त्रविहितमनुतिष्ठन्धनाद्यभावेनावसीदन्नपि कदाचिन्नाधर्मे बुद्धिं कुर्यात् । यस्मादधर्मव्यवहारिणो यद्यप्यापाततो धनादिसंपद्भागिनोऽपि दृश्यन्ते तथापि तेषामधार्मिकाणामधर्मचौर्यादिव्यवहारिणां पापिनां तज्जनितदुरितशालिनां शीघ्रं धनादिविपर्ययोऽपि दृश्यते । तं पश्यन्नाधर्मे धियं दद्यादिति शिष्यहिताय दृष्टमर्थं दर्शितवान् ॥ १७१ ॥

नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।
[1]शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥ १७२ ॥

नाधर्म इति ॥ शास्त्रेणानियमितकालपरिपाकत्वाच्छुभाशुभकर्मणां नाधर्मोऽनुतिष्ठतः तत्काल एव फलति गौरिव । इह भूमिपक्षे साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा भूमिरुप्तबीजमात्रा तदैव प्रचुरपचेलिमफलव्रीहिस्तबकसंवलिता न भवति किंतु नियमफलपाकसमयमासाद्य । पशुपक्षे वैधर्म्यदृष्टान्तः । यथा गौः पशुर्वाहदोहाभ्यां सद्यः फलति नैवमधर्मः किंतु क्रमेणावर्तमानः फलोन्मुखीभवन्नधर्मकर्तुर्मूलानि छिनत्ति । मूलच्छेदेन सर्वनाशो लक्ष्यते । देहधनाद्यन्वितो नश्यति ॥ १७२ ॥

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु ।
न त्वेव तु कृतो धर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥ १७३ ॥

यदीति ॥ यदि स्वयं कर्तुर्देहधनादिनाशं फलं न जनयति तदा तत्पुत्रेषु, नो चेत्पौत्रेषु जनयति, नतु निष्फल एव भवति । ननु अन्यकृतस्य कर्मणः कथमन्यत्र फलजनकत्वम्? उच्यते,—पुत्रादिनाशस्य पितुः क्लेशहेतुत्वाच्छास्त्रीयत्वाच्चास्यार्थस्य नाविश्वासः ॥ १७३ ॥

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १७४ ॥

अधर्मेणेति ॥ अधर्मेण परद्रोहादिना तावदापाततो ग्रामधनादिना वर्धते । ततो भद्राणि बहुमूल्यगवाश्वादीनि लभते । ततः शत्रून्स्वस्मादपकृष्टाञ्जयति । पश्चात्कियता कालेनाधर्मपरिपाकवशाद्देहधनतनयादिसहितो विनश्यति ॥ १७४ ॥

सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ।
शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥ १७५ ॥

सत्यधर्मार्यवृत्तेष्विति ॥ सत्यधर्मसदाचारशौचेषु सर्वदा रतिं कुर्यात् । शिष्यांश्चानुशासनीयान्भार्यापुत्रदासच्छात्रान् 'रज्ज्वा वेणुदलेन वा' (८।२९९)

पाठा०—1 शनैरावर्त्यमानस्तु.

इति प्रकारेण शासयेत् । उक्तानामप्यभिधानादादरार्थं वाग्बाहूदरसंयतश्च स्यात् । वाक्संयमः सत्यभाषिता । बाहुसंयमो बाहुबलेन कस्याप्यपीडनम् । उदरसंयमो यथालब्धाल्पभोजनम् ॥ १७५ ॥

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च ॥ १७६ ॥

परित्यजेदिति ॥ यावर्थकामौ धर्मविरोधिनौ भवेतां तौ परिहरेत् । यथा चौर्यादिनार्थोपपादनं, दीक्षादिने यजमानस्य पत्न्युपगमः, उदर्क उत्तरकालः, तत्रासुखं यत्र धर्मे तं धर्ममपि परित्यजेत् । यथा पुत्रादिवर्गपोष्ययुक्तस्य सर्वस्वदानम् । लोकविक्रुष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः, यथा कलौ मध्यमाष्टकादिषु गोवधादिः ॥ १७६ ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ।
न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ १७७ ॥

न पाणिपादचपल इति ॥ पाण्यादिचापलं त्यजेत् । अनुपयुक्तवस्तूपादानादि पाणिचापलम् । निष्प्रयोजनं भ्रमणादि पादचापलम् । परस्त्रीप्रेक्षणादि नेत्रचापलम् । बहुगर्ह्यवादिता वाक्चापलम् । अनृजुः कुटिलो न स्यात् । परद्रोहो हिंसा तदर्थं चेष्टां धियं च न कुर्यात् ॥ १७७ ॥

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यते ॥ १७८ ॥

येनेति ॥ बहुविधशास्त्रार्थसंभवे पितृपितामहाद्यनुष्ठित एव शास्त्रार्थोऽनुष्ठातव्यः । तेन गच्छन्न रिष्यते नाधर्मेण हिंस्यते ॥ १७८ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।
बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः ॥ १७९ ॥
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ १८० ॥

ऋत्विगिति वचनद्वयम् ॥ ऋत्विगादिभिर्वाक्कलहं न कुर्यात् । शान्त्यादिकर्ता पुरोहितः । संश्रिता अनुजीविनः । ज्ञातयः पितृपक्षाः । संबन्धिनो जामातृशालकादयः । बान्धवा मातृपक्षाः । जामयो भगिनीस्नुषाद्याः ॥१७९-१८०॥

एतैर्विवादान्संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
एभिर्जितैश्च जयति सर्वाँल्लोकानिमान्गृही ॥ १८१ ॥

एतैरिति ॥ एतैर्ऋत्विगादिभिः सह विवादान्परित्यज्याज्ञातपापैः प्रमुच्यते । तथैतैर्विवादैरुपेक्षितैरिमान्वक्ष्यमाणान्सर्वलोकान् गृहस्थो जयति ॥ १८१ ॥

पाठा०—1 लोकसंक्रुष्टमेव च. 2 रिष्यति.

आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥ १८२ ॥

आचार्य इति ॥ आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभुः । तेन सह विवादपरित्यागेन तत्संतुष्ट्या तु ब्रह्मलोकप्राप्तिर्गौणं ब्रह्मलोकेशत्वम् । एवं प्राजापत्यलोकेशः प्राजापत्ये पिता च प्रभुः । अतिथिरिन्द्रलोकेशः । देवलोकस्य च ऋत्विजः । एवमुत्तरत्रापि तत्तल्लोकेशत्वं बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
संबन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

जामय इति ॥ अप्सरसां लोके जामयः प्रभवन्ति । वैश्वदेवलोके बान्धवाः । वरुणलोके संबन्धिनः । भूर्लोके मातृमातुलौ ॥ १८३ ॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः ।
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥१८४॥

आकाशेशास्त्विति ॥ कृशः कृशधनः, संश्रितो विवक्षितः । बालवृद्धसंश्रितातुरा अन्तरिक्षे प्रभवन्ति । भ्राता च ज्येष्ठः पितृतुल्यः तस्मात्सोऽपि प्रजापतिलोकप्रभुः । भार्यापुत्रौ च स्वशरीरमेव, अतः कथमात्मनैव सह विवादः संभवति ॥ १८४ ॥

छाया[1] स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ।
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः[2] सदा ॥ १८५ ॥

छायेति ॥ स्वदासवर्गश्च नित्यानुगतत्वादात्मच्छायेव न विवादार्हः । दुहिता च परं कृपापात्रम् । तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सन् असंतापः सहेत नतु विवदेत् ॥ १८५ ॥

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।
प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥ १८६ ॥

प्रतिग्रहसमर्थोऽपीति ॥ विद्यातपोवृत्तसंपन्नतया प्रतिग्रहेऽधिकार्यपि तत्र पुनःपुनः प्रवृत्तिं त्यजेत् । यस्मात्प्रतिग्रहेणास्य वेदाध्ययनादिनिमित्तप्रभावः शीघ्रमेव विनश्यति । 'यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थम्' (४।३)इत्युक्तेऽपि सामान्येनार्जनसंकोचे विशेषेण प्रतिग्रहस्य ब्राह्मप्रभावप्रशमनफलत्वकथनार्थं वचनम् १८६

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ।
प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥ १८७ ॥

न द्रव्याणामिति ॥ द्रव्याणां प्रतिग्रहे धर्माय हितं विधानं ग्राह्यदेवता-

पाठा०—1 छाया स्वा. 2 सहेताऽसज्वरः (=ज्वररहितः).

प्रतिग्रहमत्रादिकमज्ञात्वा क्षुधावसादं गच्छन्नपि प्राज्ञो न प्रतिगृह्णीयात्किं पुनरनापदि ॥ १८७ ॥

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान्घृतम्।
प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत् ॥ १८८ ॥

हिरण्यमिति ॥ स्वर्णादीन्श्रुतस्वाध्यायहीनः प्रतिगृह्णन्नग्निसंयोगेन दारुवद्भस्मीभूतो भवति पुनरुत्पत्तिं न लभते ॥ १८८ ॥

हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम्।
अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ १८९ ॥

हिरण्यमिति ॥ अविदुषः प्रतिग्रहीतुर्भूर्गौश्च शरीरं ओषतो दहतः। 'उष दाहे' भौवादिकस्तस्येदं रूपम्। भूगवोर्द्वित्वविवक्षया द्विवचनम्। एवं हिरण्यमन्नं चायुरोषतः। अश्वश्चक्षुरित्यादिषु विभक्तिविपरिणामात् 'ओषति' इत्येकवचनान्तस्यानुषङ्गः ॥ १८९ ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः।
अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥ १९० ॥

अतपास्त्विति ॥ यस्तपोविद्याशून्यः प्रतिग्रहेच्छुः ब्राह्मणो भवति स प्रतिग्रहाविनाभावाद्बुद्धिस्थेन तेन इति परामृष्टेनैव दात्रैवानर्हप्रतिग्रहादानपापयुक्तेन सह नरके मज्जति। यथा पाषाणमयेनोडुपेनाम्भस्तरंस्तेनैव सहाम्भसि मग्नो भवति ॥ १९० ॥

तस्मादविद्वान्बिभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात्।
स्वल्पकेनाप्यविद्वान्हि पङ्के गौरिव सीदति ॥ १९१ ॥

तस्मादविद्वानिति ॥ यस्मादसावल्पद्रव्यप्रतिग्रहेणापि मूर्खः पङ्के गौरिव नरके निमग्नो भवति, तस्माद्यतःकुतश्चित्सुवर्णादिव्यतिरिक्तसीसकाद्यसारप्रतिग्रहादपि त्रस्येत् ॥ १९१ ॥

प्रतिग्रहीतुर्धर्ममभिधायाधुना दातुराह—

न वार्यपि प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे।
न बकव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥ १९२ ॥

न वार्यपीति ॥ वायसादिभ्यो यद्दीयते तदपि बैडालव्रतिकेभ्यो धर्मज्ञो न दद्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदानं निषिध्यते नतु वारिदानमेव। 'पाषण्डिनो विकर्मस्थान्' (४।३०) इत्यनेन बैडालव्रतिकायातिथित्वेन सत्कृतार्थदानादि निषिद्धम्; इह तु धनदानं निषिध्यते। अत एव 'विधिनाप्यर्जितं धनं' (४।१९३) इति वक्ष्यति। नावेदविदीति वेदार्थानभिज्ञे। एतच्च विद्वत्संभवे नावेदविदीति निषिध्यते ॥ १९२ ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम् ।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥ १९३ ॥

त्रिष्वपीति ॥ एतेषु त्रिष्वपि बैडालव्रतिकादिषु न्यायार्जितमपि धनं दत्तं [illegible]ः प्रतिग्रहीतुश्च परलोके नरकहेतुत्वादनर्थाय भवति ॥ १९३ ॥

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।
तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ १९४ ॥

यथा प्लवेनेति ॥ यथा पाषाणमयेनोडुपादिना जले तरंस्तेनैव सहाधो [illegible]च्छति एवं दानप्रतिग्रहशास्त्रानभिज्ञौ दातृग्राहकौ नरकं गच्छतः । 'अतपा[illegible]नधीयानः' (४।१९०) इति प्रतिग्रहीतृप्राधान्येन निन्दोक्ता, इह तु [illegible]प्राधान्येनेत्यपुनरुक्तिः ॥ १९४ ॥

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः ।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः[1] ॥ १९५ ॥

धर्मध्वजीति ॥ यो बहुजनसमक्षं धर्ममाचरति स्वतः परतश्च लोके [illegible]पयति तस्य धर्मो ध्वजं चिह्नमिवेति धर्मध्वजी । लुब्धः परधनाभिला[illegible]कः । छद्मना व्याजेन चरतीति छाद्मिकः । लोकदम्भको निक्षेपापहारादिना [illegible]वञ्चकः । हिंस्रः परहिंसाशीलः । सर्वाभिसंधकः परगुणासहनतया सर्वा[illegible]पकः । बिडालव्रतेन चरतीति बैडालव्रतिकः । बिडालो हि प्रायेण मूषिकाहिंसारुचितया ध्याननिष्ठ इव विनीतः सन्नवतिष्ठते इत्युपचारात् 'बिडा[illegible]व्रत'शब्दः ॥ १९५ ॥

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥ १९६ ॥

अधोदृष्टिरिति ॥ अधोदृष्टिर्निजविनयख्यापनाय सततमध एव निरीक्षते । नैष्कृतिर्निष्ठुरता, तया चरतीति नैष्कृतिकः । स्वार्थसाधनतत्परः परार्थखण्डनेन, शठो वक्रः । मिथ्याविनीतः कपटविनयवान् । बकव्रतं चरतीति बकव्रतचरः । बको हि प्रायेण मीनहननरुचितया मिथ्याविनीतः सन्नेवंशीलो भवतीति गौणो 'बकव्रत'शब्दः ॥ १९६ ॥

ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा ॥ १९७ ॥

ये बकव्रतिन इति ॥ ये बकव्रतं बिडालव्रतं चरन्ति ते ब्राह्मणास्तेन [illegible]पहेतुना कर्मणान्धतामिस्रनाम्नि नरके पतन्ति ॥ १९७ ॥

[illegible]—1 अस्याग्रे-'यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि [illegible]नि बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥' इति श्लोकः क्वचिल्लभ्यते ।

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ १९८ ॥

न धर्मस्येति ॥ पापं कृत्वा प्रायश्चित्तरूपं प्राजपत्यादिव्रतं, पापमपनयति इति तन्नेदं प्रायश्चित्तं, किंतु 'धर्मार्थमहमनुतिष्ठामि' इति स्त्रीशूद्रमूर्खादिजनमोहनं कुर्वन्नानुतिष्ठेत् ॥ १९८ ॥

प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १९९ ॥
अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥ २०० ॥

प्रेत्येहेति ॥ श्लोकद्वयं प्रथमं सुबोधम् । अब्रह्मचारी यो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यादिलिङ्गं मेखलाजिनदण्डादिवेषोपलक्षितस्तद्वृत्त्या भिक्षाभ्रमणादिना जीवति स ब्रह्मचार्यादीनां यत्पापं तदात्मन्याहरति । कुकुरादितिर्यग्योनौ चोत्पद्यते । तस्मादेतन्न कर्तव्यमिति निषेधः कल्प्यते ॥ १९९–२०० ॥

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च[1] कदाचन ।
निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ २०१ ॥

परकीयेति ॥ निपानं जलाधारः । परकृतपुष्करिण्यादिषु न कदाचित्स्नायात् ; तत्र स्नात्वा पुष्करिण्यादिकर्तुर्यत्पापं तस्यांशेन वक्ष्यमाणचतुर्थभागरूपेण संबध्यते । अकृत्रिमनद्याद्यसंभवे परकृतेऽपि पुष्करिण्यादौ प्राक्प्रदानात्पञ्च पिण्डानुद्धृत्य स्नातव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः (आचार. ६।१५९) 'पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु । उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥ स्नात्वा च तर्पयेद्देवान्पितॄंश्चैव विशेषतः' ॥ २०१ ॥

यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।
[2]अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥ २०२ ॥

यानशय्येति ॥ अस्येति प्रकृतः पुनः परामृश्यते । परस्य यानादीन्यदत्तान्युपयुञ्जानस्तदीयपापचतुर्थभागभागी भवति । अदत्तानीति परस्यानुमत्यभावश्च विवक्षितः । तेन सर्वार्थोत्सृष्टमठकूपादावुपयोगार्थात्मस्नानादौ न विरोधः ॥ २०२ ॥

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥ २०३ ॥

नदीष्विति ॥ नद्यादिषु सर्वदा स्नानमाचरेत् । देवखातेष्विति तडाग-

पाठा०—1 स्नायाद्धि. 2 अदत्तान्युपभुञ्जानः.

विशेषणम्। देवसंबन्धित्वेन प्रसिद्धेषु सरःसु गर्तेष्वष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिषु। तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—'धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते। न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः॥' चतुर्हस्तप्रमाणं धनुः। प्रस्रवणेषु निर्झरेषु चानेनैव परकीयनिपानव्यावृत्तिसिद्धौ यत्पृथग्वचनं तदात्मीयोत्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुज्ञानार्थं, तदपि नद्याद्यसंभवे द्रष्टव्यम्॥ २०३॥

यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः।
यमान्पतत्यकुर्वाणो नियमान्केवलान्भजन्॥ २०४॥

यमानिति॥ नियमापेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदं नतु नियमनिषेधार्थम्। द्वयोरेव शास्त्रार्थत्वात्। यमनियमविवेकश्च मुनिभिरेवं कृतः। तदाह याज्ञवल्क्यः (प्राय. ५।३१२–१३) 'ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता। अहिंसाऽस्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः॥ स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः। नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता'॥ यमनियमस्वरूपज्ञः समस्तस्नानादिनियमत्यागेनाप्यहिंसादिरूपं यममनुतिष्ठेत्। नियमाननुतिष्ठन्नपि यमानुष्ठानरहितः पततीत्ययं यमस्तुत्यर्थ आरम्भ इति॥ मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु हिंसादिप्रतिषेधार्थका यमाः, 'वेदमेव जपेन्नित्यम्' (४।१४७) इत्यादयोऽनुष्ठेयरूपा नियमा इति व्याचक्षाते। 'अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता। अस्तेयमिति पञ्चैते यमा वै परिकीर्तिताः॥ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम्। अप्रमादश्च सततं पञ्चैते नियमाः स्मृताः'॥

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा।
स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित्॥ २०५॥

नाश्रोत्रियेति॥ अनधीतवेदेनोपक्रान्ते यज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वमपि भोजनयोग्यसमये ब्राह्मणो न भुञ्जीत। तथा बहूनां याजकेन ऋत्विजा स्त्रिया नपुंसकेन च यत्र यज्ञे हूयते तत्र कदाचिन्न भुञ्जीत॥ २०५॥

अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः।
प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥ २०६॥

अश्लीकमिति॥ पूर्वोक्ता बहुयाजकादयो यत्र होमं कुर्वन्ति तत्कर्म शिष्टानामश्लीकमश्रीकं श्रीघ्नम्। रेफस्य स्थाने लकारः। देवानां प्रतिकूलं तस्मादेतद्धोमं न कारयेत्॥ २०६॥

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन।
केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः॥ २०७॥

मत्तक्रुद्धातुराणामिति॥ क्षीबक्रुद्धव्याधितानामन्नं तथा केशकीटसंसर्गदुष्टं पादेन चेच्छातः संस्पृष्टमन्नं न भुञ्जीत॥ २०७॥

पाठा०—1 अश्लील० (=अश्लाघ्यं).

भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया ।
पतत्रिणावलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ २०८ ॥

भ्रूणघ्नेति ॥ भ्रूणघ्नेत्युपलक्षणाद्ब्रह्मघ्नेत्यादिपतितावेक्षितं रजस्वलया च स्पृष्टं पक्षिणा च काकादिना स्वादितं कुक्कुरेण च स्पृष्टमन्नं न भुञ्जीत ॥ २०८ ॥

गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः ।
गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ २०९ ॥

गवेति ॥ यदन्नं गवाघ्रातं । घुष्टान्नं को भोक्तेत्युद्घोष्य सत्रादौ यद्दीयते । विशेषत इति भूरिदोषतया प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । गणान्नं शतब्राह्मणसङ्घान्नम् । गणिका वेश्या तस्या अन्नम् । शास्त्रविदा च यद्दुष्टमिति निन्दितं तच्च न भुञ्जीत ॥ २०९ ॥

स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च ।
दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ २१० ॥

स्तेनेति ॥ चौरगायनजीविनोस्तथा तक्षवृत्तिजीवनस्य वृद्ध्युपजीविनश्चान्नं न भुञ्जीत । तथा यज्ञे दीक्षितस्य प्रागग्नीषोमीयात् । कदर्यस्य कृपणस्य । निगडस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । निगडेन बद्धस्य । गोविन्दराजस्तु बद्धशब्दस्य बन्धनैर्विनाप्ययोनिगडैर्निगडितस्य दत्तायोनिगडस्येति व्याख्यातवान् ॥ २१० ॥

अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११ ॥

अभिशस्तस्येति ॥ महापातकित्वेन संजातलोकविक्रोशस्य, नपुंसकस्य, पुंश्चल्या व्यभिचारिण्या अगणिकाया अपि, दाम्भिकस्य छद्मना धर्मचारिणो बैडालव्रतिकादेरन्नं न भुञ्जीत । शुक्तं यत्स्वभावतो मधुरं दध्यादिसंपर्कवशेनोदकादिना चाम्लादिभावं गतम्, पर्युषितं राज्यन्तरितम्, शूद्रस्यान्नं न भुञ्जीतेति संबन्धः । उच्छिष्टं च भुक्तावशिष्टान्नमविशेषात्कस्यापि न भुञ्जीत । गुरूच्छिष्टं च विहितत्वाद्भोज्यम् । गोविन्दराजस्तु शूद्रस्योच्छिष्टं तद्भुक्तावशिष्टं च स्थालीस्थमपि न भुञ्जीतेत्याह ॥ २११ ॥

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् ॥ २१२ ॥

चिकित्सकस्येति ॥ चिकित्साजीविनः, मृगयोर्मांसविक्रयार्थं मृगादिपशुहन्तुः, क्रूरस्यानृजुप्रकृतेः, निषिद्धोच्छिष्टभोक्तुरन्नं न भुञ्जीत । उग्रो दारुणकर्मा तस्यान्नम् । 'गोविन्दराजो मञ्जर्यामुग्रं राजानमुक्तवान् । मनुवृत्तौ च शूद्रायां क्षत्रियोत्पन्नमभ्यधात् ॥ भेदोक्तेर्याज्ञवल्कीये नोग्रो राजेति वावदत् । आश्चर्य-

मिदमेतस्य स्वकीयहृदि भूषणम् ॥' सूतिकान्नं सूतिकामुद्दिश्य यत्क्रियते तदन्नं तत्कुलजैरपि न भोक्तव्यम्। एकपङ्क्तिस्थानन्यानवमन्य यत्रान्ने भुज्यमाने केनचिदाचमनं क्रियते तत्पर्याचान्तम्। अनिर्दशं सूतिकान्नं वक्ष्यमाणत्वान्न भुञ्जीत ॥ २१२ ॥

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः।
द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥ २१३ ॥

अनर्चितमिति ॥ अर्चार्हस्य यदवज्ञया दीयते, वृथामांसं देवतादिकमुद्दिश्य यन्न कृतं, अवीरायाः पतिपुत्ररहितायाः, शत्रुनगरपतितानां च, उपरि कृतक्षुतं चान्नं न भुञ्जीत ॥ २१३ ॥

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा[1]।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ २१४ ॥

पिशुनेति ॥ पिशुनः परोक्षे परापवादभाषणपरः, अनृत्यतिशयेनानृतवादी कूटसाक्ष्यादिः, क्रतुविक्रयिकः 'मदीययागस्य फलं तव भवतु' इत्यभिधाय यो धनं गृह्णाति, शैलूषो नटः, तुन्नवायः सौचिकः, कृतघ्नो यः कृतोपकारस्यापकारे प्रवर्तते तस्यान्नं न भुञ्जीत ॥ २१४ ॥

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य[2] च।
सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५ ॥

कर्मारस्येति ॥ कर्मारस्य लोहकारस्य, निषादस्य दशमाध्यायोक्तस्य, नटगायनव्यतिरिक्तस्य रङ्गावतरणजीविनः, सुवर्णकारस्य, वेणोर्भेदनेन यो जीवति, 'बुरुड' इति विश्वरूपः। शस्त्रं लोहं तद्विक्रयिणश्चान्नं न भुञ्जीत ॥ २१५ ॥

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च।
रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६ ॥

श्ववतामिति ॥ आखेटकाद्यर्थं शुनः पोषकाणां, मद्यविक्रयिणां, वस्त्रधावकस्य, कुसुम्भादिना वस्त्ररागकृतः, निर्दयस्य, यस्य चोपपतिर्गृहे जारश्च यस्याज्ञानतो गृहे स्थितस्तस्य गेहे नाद्यात् ॥ २१६ ॥

मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः।
अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥ २१७ ॥

मृष्यन्तीति ॥ गृह इत्यनुषज्यते। गेहे ज्ञातं भार्याजारं ये सहन्ते तेषामन्नं न भुञ्जीत। तेन गृहान्निःसारितायां जारसहने नैष दोषः। तथा सर्वकर्मसु स्त्रीपरतन्त्राणां, अनिर्गताशौचं च सूतकान्नं, अतुष्टिकरमेव च न भुञ्जीत ॥ २१७ ॥

पाठा०—1 क्रतुविक्रयिणस्तथा. 2 रङ्गावतारकस्य च.

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिनः ॥ २१८ ॥

राजान्नमिति ॥ राजान्नं तेजो नाशयति । इत एव दोषदर्शनात्तदन्नभक्षणनिषेधः कल्प्यते । एवमुत्तरत्रापि । पूर्वमनिषिद्धस्य दोषदर्शनादेव निषेधकल्पनम् । 'नाद्याच्छूद्रस्य पक्कान्नम्' (४।२२३) इति निषेधिष्यति तदतिक्रमणफलकथनमिदम् । शूद्रस्य पक्कान्नमध्ययनादिनिमित्तं तेजो नाशयति । सुवर्णकारस्यान्नमायुः । चर्मकारान्नं ख्यातिं नाशयति ॥ २१८ ॥

कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥ २१९ ॥

कारुकान्नमिति ॥ कारुकस्य सूपकारादेरन्नं प्रजामपत्यं निहन्ति । चर्मकारादेः कारुकत्वेऽपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथङ्निर्देशः । निर्णेजकस्यान्नं बलं हन्ति । गणगणिकयोरन्नं च कर्मान्तरार्जितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्य आच्छिनत्ति ॥ २१९ ॥

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।
विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥ २२० ॥

पूयमिति ॥ चिकित्सकस्यान्नं पूयं पूयभक्षणसमदोषम् । एवं पुंश्चल्या अन्नमिन्द्रियं शुक्रम् । वार्धुषिकस्यान्नं पुरीषम् । लोहविक्रयिणोऽन्नं विष्ठान्यतिरिक्तश्लेष्मादि । गोविन्दराजस्तु चिकित्सकान्नभक्षणेन तथाविधायां जातौ जायते यत्र पूयभुग्भवतीत्याह ॥ २२० ॥

य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ २२१ ॥

य एतेऽन्य इति ॥ प्रतिपदनिर्दिष्टेभ्यो येऽन्ये क्रमेणाभोज्यान्ना अस्मिन्प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं तत्त्वगस्थिरोमाणि, यास्तदीयास्त्वचः कीकसस्य रोम्णां च भुक्तानां यो दोषः स एव तदन्नस्यापि भुक्तस्य बोद्धव्यः ॥ २२१ ॥

भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।
मत्या भुक्त्वाचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ २२२ ॥

भुक्त्वेति ॥ एषां मध्येऽन्यतमसंबन्धान्नमज्ञानतो भुक्त्वा त्र्यहमुपवासः । ज्ञानतस्तु कृच्छ्रम् । एवं रेतोविण्मूत्रभोजनेऽपि । एतच्चान्यतमस्येति षष्ठीनिर्देशान्मत्तादिसंबन्धिनः परिग्रहदुष्टान्नस्यैव प्रायश्चित्तं न संसर्गदुष्टस्य केशकीटावपन्नादेः । नापि कालदुष्टस्य पर्युषितान्नादेः । नापि निमित्तदुष्टस्य क्षुष्टादेः । एकप्रकरणोपदेशश्चैषां स्नातकत्वज्ञापनार्थम् । प्रायश्चित्तं चैतेष्वेकादशे वक्ष्यति ।

१ अभोज्यं तु—कालदुष्टं, संसर्गदुष्टं, स्वभावदुष्टं, परिग्रहदुष्टं, चेति भेदेन चतुर्विधम्; तत्र कालदुष्टं पर्युषितशुक्तादिकम्; संसर्गदुष्टं मदिरादिकम्, स्वभावदुष्टं पलाण्डुलशुनकलञ्जादिकम्; परिग्रहदुष्टं च प्रकृताभोज्यान्नादिकमिति केचिदाहुः ।

यदि तु सर्वेष्वेवं प्रायश्चित्तं स्यात्तदा भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नं दुष्टमित्यभ्यधास्यत्। नत्वन्यतमस्य तु भुक्त्वेति। 'तस्मादेकप्रकरणाद्यन्मेधातिथिरभ्यधात्। प्रायश्चित्तमिदं युक्तं शुक्तादौ तदसुन्दरम् ॥' अप्रकरणे च प्रायश्चित्तस्याभिधानं लाघवार्थम्। तत्र क्रियमाणे मत्तादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ २२२ ॥

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३ ॥

नाद्यादिति ॥ अविशेषेण शूद्रान्नं प्रतिषिद्धं तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते। अश्राद्धिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य शूद्रस्य शास्त्रविद्द्विजः पक्वान्नं न भुञ्जीत, किंत्वन्नान्तराभावे सत्येकरात्रनिर्वाहोचितमाममेवान्नमस्माद्गृह्णीयान्न तु पक्वान्नम् ॥ २२३ ॥

श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ २२४ ॥

श्रोत्रियस्येति ॥ एकोऽधीतवेदः कृपणश्च, परो दाता वृद्धिजीवी च; तयोरुभयोरपि गुणदोषवत्त्वं विचार्य देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति निरूपितवन्तः। उभयोरपि गुणदोषसाम्यात् ॥ २२४ ॥

तान्प्रजापतिराहैत्य मा कृद्वं विषमं समम्।
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ २२५ ॥

तानिति ॥ तान्देवानागत्य ब्रह्मा प्रोवाच विषममन्नं मा समं कुरुत। विषमसमीकरणमनुचितम्। कः पुनरनयोर्विशेष इत्यपेक्षायां स एवावोचत्। दानशीलवार्धुषिकस्यापि श्रद्धयान्नं पवित्रं भवति। कृपणान्नं पुनरश्रद्धया हतं दूषितमधमम्। प्रागुभयप्रतिषेधेऽपि श्रद्धादत्तविद्वद्वार्धुषिकान्नविशुद्धिबोधनपरमिदम् ॥ २२५ ॥

अत एवाह—

श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥ २२६ ॥

श्रद्धयेति ॥ इष्टमन्तर्वेदि यज्ञादिकर्म, पूर्तं ततोऽन्यत्पुष्करिणीकूपप्रपारामादि, तदेतमनलसः सन्नित्यं काम्यस्वर्गादिफलरहितं श्रद्धया कुर्यात्। यस्मात्ते इष्टापूर्ते न्यायार्जितधनेन श्रद्धया कृतेऽक्षये मोक्षफले भवतः ॥ २२६ ॥

दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम्।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७ ॥

दानधर्ममिति ॥ दानाख्यं धर्ममैष्टिकं पौर्तिकमन्तर्वेदिकं बहिर्वेदिकं च

सर्वदा विद्यातपोयुक्तं ब्राह्मणमासाद्य परितुष्टान्तःकरणयुक्तः यथाशक्ति कुर्यात् ॥ २२७ ॥

यत्किंचिदपि दातव्यं याचितेनानसूयता[1] ।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ २२८ ॥

यत्किंचिदिति ॥ प्रार्थितेन परगुणामत्सरेणाल्पमपि यथाशक्ति दातव्यम् । यस्मात्सर्वदा दानशीलस्य कदाचित्तादृशं पात्रमागमिष्यति तत्सर्वस्मान्नरकहेतोर्मोचयिष्यति ॥ २२८ ॥

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ २२९ ॥

वारिद इति ॥ जलदः क्षुत्पिपासाविगमात्तृप्तिं, अन्नदोऽत्यन्तसुखं, तिलप्रद ईप्सितान्यपत्यादीनि, दीपदो विप्रवेश्मादौ निर्दोषं चक्षुः प्राप्नोति ॥ २२९ ॥

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥ २३० ॥

भूमिद इति ॥ भूमिदो भूमेराधिपत्यं, सुवर्णदश्चिरजीवित्वं, गृहदः श्रेष्ठानि वेश्मानि, रूप्यदः सकलजननयनमनोहरं रूपं लभते ॥ २३० ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ २३१ ॥

वासोद इति ॥ वस्त्रदश्चन्द्रसमानलोकान्प्राप्नोति चन्द्रलोके चन्द्रसमविभूतिर्वसति, एवमेवाश्विलोकं घोटकदः, बलीवर्दस्य दाता प्रचुरां श्रियं क्षीरगवीप्रदः सूर्यलोकं प्राप्नोति ॥ २३१ ॥

यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
धान्यदः शाश्वतः सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम् ॥ २३२ ॥

यानशय्येति ॥ रथादियानस्य शय्यायाश्च दाता भार्यां, अभयप्रदः प्राणिनामहिंसकः प्रभुत्वं, धान्यदो व्रीहियवमाषमुद्गादिसस्यानां दाता चिरस्थायि सुखित्वं, ब्रह्म वेदस्तत्प्रदो वेदस्याध्यापको व्याख्याता च ब्रह्मणः सार्ष्टितां समानगतितां तत्तुल्यतां प्राप्नोति ॥ २३२ ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥ २३३ ॥

सर्वेषामिति ॥ उदकान्नधेनुभूमिवस्त्रतिलसुवर्णघृतादीनां सर्वेषामेव यानि दानानि तेषां मध्यात् वेददानं विशिष्यते प्रकृष्टफलदं भवति ॥ २३३ ॥

पाठा०—1 °नानसूयया.

येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ २३४ ॥

येन येनेति ॥ अवधारणे तुशब्दः । येन येनैव भावेनाभिप्रायेण फलाभिसंधिकः स्वर्गो मे स्यादिति, मुमुक्षुर्मोक्षाभिप्रायेण निष्कामो यद्यद्दानं ददाति तेनैव भावेनोपलक्षितस्तत्तद्दानफलद्वारेण जन्मान्तरे पूजितः सन् प्राप्नोति ॥ २३४ ॥

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ॥ २३५ ॥

योऽर्चितमिति ॥ योऽर्चापूर्वकमेव दाता ददाति, यश्च प्रतिग्रहीताऽर्चापूर्वकमेव दत्तं प्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गं गच्छतोऽनर्चितदानप्रतिग्रहणे नरकम् । पुरुषार्थे तु प्रतिग्रहेऽनर्चितमेव मया ग्रहीतव्यं नान्यथेति नियमात्फललाभो न विरुद्धः ॥ २३५ ॥

न विस्मयेत तपसा वदेदिष्ट्वा च नानृतम् ।
नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ॥ २३६ ॥

न विस्मयेतेति ॥ चान्द्रायणादितपसा कृतेन 'कथं ममेदं दुष्करमनुष्ठितम्' इति विस्मयं न कुर्यात् । यागं च कृत्वा नासत्यं वदेत् । कृतेऽपि पुरुषार्थतयानृतवदननिषेधे क्रत्वर्थोऽयं पुनर्निषेधः । ब्राह्मणैः पीडितोऽपि न तान्निन्देत् । गवादिकं च दत्त्वा 'मयेदं दत्तम्' इति परस्य न कथयेत् ॥ २३६ ॥

यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।
आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात् ॥ २३७ ॥

यज्ञ इति ॥ अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति । सत्येनैव स फलं साधयति । एवं तपसि दाने च योज्यम् । विप्रनिन्दया चायुः क्षीयते ॥ २३७ ॥

धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः ।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८ ॥

धर्ममिति ॥ सर्वप्राणिनां पीडां परिहरन् परलोकसहायार्थं यथाशक्ति शनैःशनैर्धर्ममनुतिष्ठेत् । यथा पुत्तिकाः पिपीलिकाप्रभेदाः शनैःशनैर्महान्तं मृत्तिकाकूटं संचिन्वन्ति ॥ २३८ ॥

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।
न पुत्रदारा[1] न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३९ ॥

नामुत्रेति ॥ यस्मात्परलोके सहायकार्यसिद्ध्यर्थं न पितृमातृपत्नीज्ञातय-

पाठा०—1 पुत्रदारं.

तिष्ठन्ति किंतु धर्म एवैकोऽद्वितीयभावेनोपकारार्थमवतिष्ठते। तस्मात्पुत्रादिभ्योऽपि महोपकारकं धर्ममनुतिष्ठेत्॥ २३९॥

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम्॥ २४०॥

एक इति॥ एक एव प्राण्युत्पद्यते न बान्धवैः सहितः। एक एव च म्रियते। सुकृतफलमपि स्वर्गादिकं, दुरितफलं च नरकादिकमेक एव भुङ्क्ते न मात्रादिभिः सह। तस्मान्मात्राद्यपेक्षयापि धर्मं न त्यजेत्॥ २४०॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति॥ २४१॥

मृतमिति॥ मृतं शरीरं मनःप्राणादित्यक्तं लोष्टवदचेतनं भूमौ त्यक्त्वा पराङ्मुखा बान्धवा यान्ति न मृतं जीवमनुयान्ति, धर्मस्तु तमनुगच्छति॥२४१॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः।
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम्॥ २४२॥

तस्मादिति॥ यस्माद्धर्मेण सहायेन दुस्तरं तमो नरकादिदुःखं तरति तस्माद्धर्मं सहायभावेन सततं शनैरनुतिष्ठेत्॥ २४२॥

धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम्।
परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खशरीरिणम्॥ २४३॥

धर्मप्रधानमिति॥ धर्मपरं पुरुषं दैवादुपजाते पापे प्राजापत्यादितपोरूपप्रायश्चित्तेन हतपापं दीप्तिमन्तं प्रकृतो धर्म एव शीघ्रं ब्रह्म स्वर्गादिरूपं परलोकं नयति। 'खं ब्रह्म' (छां. उ. ४।१०।५) इत्याद्युपनिषत्सु खशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगः। खशरीरिणं ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः। यद्यपि लिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीव एव गच्छति तथापि ब्रह्मांशत्वाद्ब्रह्मस्वरूपमुपपन्नं, धर्म एव चेत्परं लोकं नयति ततो धर्ममनुतिष्ठेत्। 'नहि वेदाः स्वधीतास्तु शास्त्राणि विविधानि च। तत्र गच्छन्ति यत्रास्य धर्म एकोऽनुगच्छति'॥ २४३॥

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेत्सह।
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्॥ २४४॥

उत्तमैरिति॥ कुलमुत्कर्षं नेतुमिच्छन् विद्याचारजन्मादिभिरुत्कृष्टैः सह सर्वदा कन्यादानादिसंबन्धानाचरेत्। अपकृष्टांस्तु संबन्धांस्त्यजेत्। उत्तमविधानादेवाधमपरित्यागे सिद्धे यत्पुनः 'अधमांस्त्यजेत्' इत्यभिधानं तदुत्तमासंभवे स्वतुल्याद्यनुज्ञानार्थम्॥ २४४॥

पाठा०—1 स्वशरीरिणम् (=विभुस्वरूपं).

उत्तमानुत्तमान्गच्छन्हीनान् हीनांश्च वर्जयन् ।[1]
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ २४५ ॥

उत्तमानिति ॥ उत्तमान्गच्छंस्तैः सह संबन्धं कुर्वन्ब्राह्मणः श्रेष्ठतां गच्छति । प्रत्यवायेन विपरीताचारेण हीनैः सह संबन्धे जातेरपकर्षतया शूद्रतुल्यतामेति ॥ २४५ ॥

दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन् ।
अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथाव्रतः ॥ २४६ ॥

दृढकारीति ॥ प्रारब्धसंपादयिता दृढकारी मृदुरनिष्ठुरः । दमस्य पृथगुपादानाद्दान्त इति शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुर्ग्रहीतव्यः । क्रूराचारैः पुरुषैः संसर्गं परिहरन्, परहिंसानिवृत्तः, तथाव्रत एव नियमदमेन्द्रियसंयमाख्येन च दानेन स्वर्गं प्राप्नोति ॥ २४६ ॥

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् ॥ २४७ ॥

एधोदकमिति ॥ काष्ठजलफलमूलमधूनि अन्नं चाभ्युद्यतमयाचितोपनीतम् । 'अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यस्तथा द्विषः' (याज्ञ. स्मृ. आचार. ९।२१५) इति याज्ञवल्क्यवचनात् कुलटादिवर्जं सर्वतः शूद्रादिभ्योऽपि प्रतिगृह्णीयात् । 'आममेवाददीतास्मात्' (४।२२३) इत्युक्तत्वादामान्नमेव शूद्रात्प्रतिग्राह्यम् । अभयं चात्मत्राणात्मकं प्रीतिहेतुत्वाद्दक्षिणातुल्यं चण्डालादिभ्योऽपि स्वीकुर्यात् ॥ २४७ ॥

आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।
मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४८ ॥

आहृताभ्युद्यतामिति ॥ आहृतां संप्रदानदेशमानीताम् । अभ्युद्यतामाभिमुख्येन स्थापिताम् । अप्रचोदितां प्रतिग्रहीत्रा स्वयमन्यमुखेन वा पूर्वमयाचितां दात्रा च 'तुभ्यमिदं ददानि' इति पूर्वमकथितां हिरण्यादिभिक्षां नतु सिद्धान्नरूपाम् । 'अन्नमभ्युद्यतं च' (४।२४७) इत्युक्तत्वात् पापकारिणोऽपि पतितादिवर्जं ग्राह्यमिति विरिञ्चिरमन्यत ॥ २४८ ॥

नाश्नन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।
न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९ ॥

नाश्नन्तीति ॥ तेनोपकल्पितं श्राद्धेषु कव्यं पञ्चदश वर्षाणि पितरो न भुञ्जते । नच यज्ञेषु तेन दत्तं पुरोडाशादि हव्यमग्निर्वहति देवान्प्रापयति यस्तां भिक्षां न स्वीकरोति ॥ २४९ ॥

पाठा०—1 °नुत्तमानेव गच्छन्हीनांस्तु वर्जयन्.

शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ।
धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥ २५० ॥

शय्यामिति ॥ गन्धान्गन्धवन्ति कर्पूरादीनि, धानाः भ्रष्टयवतण्डुलान्, पयः क्षीरं, पूर्वमाहरणोपायनिबन्धेन गवादीनामप्रत्याख्यानमुक्तं, शय्यादीनि त्वयाचिताहृतान्यपि दात्रा स्वगृहस्थितान्ययाचितोपकल्पितानि न प्रत्याचक्षीत ॥ २५० ॥

गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन्देवतातिथीन् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ २५१ ॥

गुरूनिति ॥ मातापित्रादीन्गुरून्भृत्यांश्च भार्यादीन् क्षुधावसन्नानुद्धर्तुमिच्छन् पतितादिवर्जं सर्वतः शूद्रादेरसाधुभ्यश्च प्रतिगृह्णीयात्; नतु तेन धनेन स्वयं वर्तेत ॥ २५१ ॥

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन्गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥ २५२ ॥

गुरुष्विति ॥ मातापित्रादिषु मृतेषु तैर्वा जीवद्भिरपि स्वयोगावस्थितैर्विना गृहान्तरे वसन्नात्मनो वृत्तिमन्विच्छन् सर्वदा साधुभ्यो गृह्णीयादेव ॥२५२॥

आर्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २५३ ॥

आर्धिक इति ॥ आर्धिकः कार्षिकः । संबन्धिशब्दाश्चैते । यो यस्य कृषिं करोति स तस्य भोज्यान्नः । एवं स्वकुलस्य मित्रं, यो यस्य गोपालः, यो यस्य दासः, यो यस्य नापितः कर्म करोति, यो यस्मिन्नात्मानं निवेदयति 'दुर्गतिरहं त्वदीयसेवां कुर्वन्निति च त्वत्समीपे वसामि' इति यः शूद्रस्तस्य भोज्यान्नः२५३

यथात्मनिवेदनं शूद्रेण कर्तव्यं तदाह—

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४ ॥

यादृश इति ॥ अस्य शूद्रस्य कुलशीलादिभिर्यादृश आत्मा स्वरूपं यच्चास्य कर्म कर्तुमीप्सितं, यथा चानेन सेवा कर्तव्या तेन प्रकारेणात्मानं कथयेत् ॥ २५४ ॥

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५ ॥

योऽन्यथेति ॥ य इति सामान्यनिर्देशात्प्रकृतशूद्रादन्योऽपि यः कश्चित् कुलादिभिरन्यथाभूतमात्मानमन्यथा साधुषु कथयति स लोकेऽतिशयेन पापकारी चौरः यस्मादात्मापहारकः । स्तेनो द्रव्यान्तरमपहरति, अयं तु सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् ॥ २५५ ॥

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ।
तां तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६ ॥

वाच्यर्था इति ॥ सर्वेऽर्थाः शब्देषु नियता वाच्यत्वेन नियताः वाङ्मूलाश्च शब्दास्तेषां प्रतिपत्तौ शब्देभ्य एव प्रतीयन्ते प्रतीतिद्वारेण शब्दमूलत्वं शब्देभ्य एवावगम्य चानुष्ठीयन्त इति वाग्विनिर्गता इत्युच्यन्ते। अत एव 'वेदशब्देभ्य एवादौ' (१।२१) इति ब्रह्मणोऽपि सृष्टिर्वेदशब्दमूलैवोक्ता। अतो यस्तां वाचं स्तेनयेत्स्वार्थव्यभिचारिणीं वाचयति स नरः सर्वार्थस्तेयकृद्भवति ॥ २५६ ॥

महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि ।
पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमाश्रितः ॥ २५७ ॥

महर्षीति ॥ गृहस्थस्यैव संन्यासप्रकारोऽयमुच्यते। महर्षीणां स्वाध्यायेन, पितॄणां पुत्रोत्पादनेन, देवतानां यज्ञैर्यथाशास्त्रमानृण्यं गत्वा योग्यपुत्रे सर्वं कुटुम्बचिन्ताभारमारोप्य माध्यस्थ्यमाश्रितः पुत्रदारधनादौ त्यक्तममत्वो ब्रह्मबुद्ध्या सर्वत्र समदर्शनो गृह एव वसेत् ॥ २५७ ॥

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८ ॥

एकाकीति ॥ काम्यकर्मणां धनार्जनस्य च कृतसंन्यासः षष्ठाध्याये वक्ष्यमाणः पुत्रोपकल्पितवृत्तिरेकाकी निर्जनदेशे आत्महितं जीवस्य ब्रह्मभावं वेदान्तोक्तं सर्वदा ध्यायेत् । यस्मात्तद्ध्यायन्ब्रह्मसाक्षात्कारेण परं श्रेयो मोक्षलक्षणं प्राप्नोति ॥ २५८ ॥

एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।
स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९ ॥

एषेति ॥ अयमध्यायार्थोपसंहारः। एषा ऋतादिवृत्तिर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता। शाश्वती नित्या। आपदि त्वनित्या वक्ष्यते। स्नातकव्रतविधिश्च सत्त्वगुणस्य वृद्धिकरणे प्रशस्त उक्तः ॥ २५९ ॥

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन्वेदशास्त्रवित् ।
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अनेनेति ॥ सर्वस्योक्तस्य फलकथनमिदम् । अनेन शास्त्रोक्ताचारेण वेदविद्ब्राह्मणो वर्तमानो नित्यकर्मानुष्ठानात्क्षीणपापः सन् ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण ब्रह्मैव लोकस्तस्मिँल्लीनो महिमानं सर्वोत्कर्षं प्राप्नोति ॥ २६० ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ५

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्स्नातकस्य यथोदितान् ।
इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १ ॥

श्रुत्वैतानिति ॥ ऋषयः स्नातकस्यैतान्यथोदितधर्माञ्छ्रुत्वा महात्मानं परमार्थपरं भृगुमिदं वचनमब्रुवन् । यद्यपि प्रथमाध्याये दशप्रजापतिमध्ये 'भृगुं नारदमेव च' (१।३५) इति भृगुसृष्टिरपि मनुत एवोक्ता तथापि कल्पभेदेनाग्निप्रभवत्वमुच्यते । तथा च श्रुतिः—'तस्य यद्रेतसः प्रथमं देदीप्यते तदसावादित्योऽभवद्यद्द्वितीयमासीद्भृगुः' इति । अत एव अष्टाद्रेतस उत्पन्नत्वाद्भृगुः ॥ १ ॥

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ! ॥ २ ॥

एवमिति ॥ एवं यथोक्तं स्वधर्मं कुर्वतां ब्राह्मणानां श्रुतिशास्त्रज्ञानां वेदोदितायुषः पूर्वं कथं मृत्युः प्रभवति ? आयुरल्पत्वहेतोरधर्माचरणस्याभावात् । सकलसंशयोच्छेदनसमर्थत्वात् प्रभो इति संबोधनम् ॥ २ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ३ ॥

स तानिति ॥ स मनोः पुत्रो भृगुर्धर्मस्वभावो येन दोषेणाल्पकाले विप्रान्हन्तुमिच्छति मृत्युः स दोषः श्रूयतामित्येवं तान्महर्षीनगाद ॥ ३ ॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ४ ॥

अनभ्यासेनेति ॥ वेदानामनभ्यासात्, स्वीयाचारपरित्यागात् सामर्थ्ये सत्यवश्यकर्तव्यकरणानुत्साहलक्षणादालस्यात् अदनीयदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् हन्तुमिच्छति । एतेषामधर्मोत्पादनद्वारेणायुःक्षयहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

वेदानभ्यासादेरुक्तत्वादनुक्तमन्नदोषमाह—

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च ॥ ५ ॥

लशुनमिति ॥ लशुनगृञ्जनपलाण्ड्वाख्यानि त्रीणि स्थूलकन्दशाकानि, कवकं छत्राकं, अमेध्यप्रभवाणि विष्ठादिजातानि तन्दुलीयादीनि । द्विजातीनामिति याज्ञवल्क्यवचनादेतानि द्विजातीनामभक्ष्याणि । द्विजातिग्रहणं शूद्रपर्युदासार्थम् ॥ ५ ॥

पाठा०—1 अष्टाद्रेतसः प्रथममुदद्दीप्यत तदसावादित्यो°.

लोहितान्वृक्षनिर्यासान्[1]व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
शेलुं गव्यं च [2]पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६ ॥

लोहितानिति ॥ लोहितवर्णान्वृक्षनिर्यासान्वृक्षान्निर्गतरसान् कठिनतां यातान्व्रश्चनं छेदनं तत्प्रभवानलोहितानपि । तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः—'अथो खलु य एव लोहितो यो वा व्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाश्यं काममन्यस्य' इति । शेलुं बहुवारकफलं, गोभवं [1]पेयूषं नवप्रसूताया गोः क्षीरमग्निसंयोगात्कठिनं भवत्येतान्यत्नतस्त्यजेत् । 'अनिर्दशाया गोः क्षीरम्' (५।८) इत्यनेनैव पेयूषस्यापि निषेधसिद्धावधिकदोषत्वात् प्रायश्चित्तगौरवज्ञापनार्थं पृथङ्निर्देशः । अत एव यत्नत इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

वृथाकृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ॥ ७ ॥

वृथाकृसरेति ॥ देवताद्यनुद्देशेनात्मार्थं यत्पच्यते तद्वृथा । कृसरस्तिलेन सह सिद्ध ओदनः । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्—'तिलतण्डुलसंपक्वः कृसरः सोऽभिधीयते' । संयावो घृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णसिद्धस्तत्कारिकेति प्रसिद्धः । क्षीरतण्डुलमिश्रः पायसः । अपूपः पिष्टकः । एतान्वृथापक्वान् विवर्जयेत् । पशुयागादौ मन्त्रबहुलेन पशोः स्पर्शनमुपाकरणं तद्रहितः पशुरनुपाकृतस्तस्य मांसानि । देवान्नानि नैवेद्यार्थमन्नानि प्राङ्निवेदनात्, हवींषि च पुरोडाशादीनि होमात्प्राग्वर्जयेत् । 'अनुपाकृतमांसानि' इत्येतद्विशेषनिषेधदर्शनात् 'अनर्चितं वृथामांसम्' (४।२१३) इति सामान्यनिषेधो गोबलीवर्दन्यायेनानुपाकृतमांसेतरश्राद्धाद्यनुद्देश्यमांसभक्षणे पर्यवस्यति ॥ ७ ॥

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।
आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ ८ ॥

अनिर्दशाया इति ॥ प्रसूताया अनिर्दशाया गोर्दुग्धम् । गोरिति पेयक्षीरपशूपलक्षणार्थम् । तेन अजामहिष्योरपि दशाहमध्ये प्रतिषेधः । तथा च यमः—'अनिर्दशाहं गोक्षीरमाजं माहिषमेव च' । तथोष्ट्रभवं, अश्वाद्येकखुरसंबन्धि, मेषभवं, संधिनी या ऋतुमती वृषमिच्छती तस्याः क्षीरम् । तथा च हारीतः—'संधिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिबेदृतुमत्तद्भवति' । विवत्साया मृतवत्सायाः असन्निहितवत्सायाश्च क्षीरं वर्जयेत् । धेन्वधिकरणन्यायेन वत्सग्रहणादेव गवि लब्धायां पुनर्गोग्रहणं गोरेव न त्वजामहिष्योरिति ज्ञापनार्थम् ॥ ८ ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।
स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ ९ ॥

आरण्यानामिति ॥ 'मृग'शब्दोऽत्र महिषपर्युदासात्पशुमात्रपरः । माहिषं

पाठा०—1 वृश्चनप्रभवांस्तथा. 2 पीयूषं.

१ 'सप्तरात्रप्रसूतायाः क्षीरं पेयूषमुच्यते' इति हारावल्यामुक्तम्; 'पीयूष'पाठेऽपि स एवार्थो ज्ञेयः । २ सायंप्रातःप्रदुग्धा यथाकथमप्यन्यस्मिन्दुह्यते, प्रातरप्राप्तदोहा वा सायं दुह्यते स्वल्पदुग्धत्वादेकदैव सा 'सन्धिनी' इति केचिदाहुः ।

क्षीरं वर्जयित्वा सर्वेषामारण्यप्रभवपशूनां हस्त्यादीनां क्षीरं स्त्रीक्षीरं च सर्वाणि शुक्तानि वर्जनीयानि। स्वभावतो मधुररसानि यानि कालवशेनोदकादिना चाम्लीभवन्ति तानि 'शुक्त'शब्दवाच्यानि। 'शुक्तं पर्युषितं चैव' (४।२११) इति चतुर्थे कृतेऽपि शुक्तप्रतिषेधे दध्यादिप्रतिप्रसवार्थं पुनरिहोच्यते॥ ९॥

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम्।
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः॥ १०॥

दधि भक्ष्यं चेति॥ शुक्तेषु मध्ये दधि भक्ष्यं दधिसंभवं च सर्वं तक्रादि। यानि तु पुष्पमूलफलैरुदकेन संधीयन्ते तानि भक्षणीयानि। शुभैरिति विशेषणोपादानान्मोहादिविकारकारिभिः कृतसंधानस्य प्रतिषेधः। तथा च बृहस्पतिः 'कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तान्न वर्जयेत्। अविकारि भवेद्भक्ष्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्'॥ १०॥

क्रव्यादाञ्छकुनान्सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः।[1]
अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभं च विवर्जयेत्॥ ११॥

क्रव्यादानिति॥ आमं मांसं ये भक्षयन्ति ते क्रव्यादास्तान्सर्वान्गृध्रादीन्पक्षिणो वर्जयेत्। तथा ग्रामनिवासिनश्च पक्षिणः पारावतादीन्। तथा श्रुतौ केचिदेकशफा भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः। तथा च 'औष्ट्रं वाडवमालभेत तस्य च मांसमश्नीयात्' इति। केचिच्चानिर्दिष्टा रासभादयस्तेषां मांसं वर्जयेत्। येऽपि यज्ञाङ्गत्वेन विहितास्तेषामपि यज्ञ एव मांसभक्षणं न सर्वदा। टिट्टिभाख्यं च पक्षिणं वर्जयेत्॥ ११॥

कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम्।
सारसं रज्जुदालं[2] च दात्यूहं शुकसारिके॥ १२॥

कलविङ्कमिति॥ कलविङ्कं चटकं तस्य ग्रामारण्योभयवासित्वादेव निषेधः। इत्यारण्यस्याप्यभक्ष्यत्वार्थं जाति(?)शब्देन निषेधः। प्लवाख्यं पक्षिणम्। तथा हंसचक्रवाकग्रामकुक्कुटसारसरज्जुदालदात्यूहशुकसारिकाख्यान्पक्षिणो वर्जयेत्। वक्ष्यमाणजालपादनिषेधेनैव हंसचक्रवाकयोरपि निषेधसिद्धौ पृथङ्निषेधोऽन्येषामापदि जालपादानां विकल्पार्थः। स च व्यवस्थितो विज्ञेयः। आपदि भक्ष्या न त्वनापदि। इच्छाविकल्पस्य रागत एव प्राप्तेः। ग्रामकुक्कुटे तु ग्रामग्रहणमारण्यकुक्कुटाद्यनुज्ञानार्थं न त्वेतद्व्यतिरिक्तग्रामवासिविकल्पार्थम्। आपदर्थे गतप्रयोजनं भवति। वाक्यान्तरगतविशेषावधारणपरत्वस्यान्याय्यत्वात्॥ १२॥

प्रतुदाञ्जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्।
निमज्जतश्च मत्स्यादान्सौनं[3] वल्लूरमेव च॥ १३॥

प्रतुदानिति॥ प्रतुद्य चञ्च्वा ये भक्षयन्ति तान्दार्वाघाटादीन्, जालपा-

पाठा०—1 क्रव्यादः शकुनीन्. 2 रज्जुवालं. 3 शौनं.

दानिति जालाकारपादाञ्शरारिप्रभृतीन्, कोयष्ट्याख्यं पक्षिणम्, नखविष्किरान्नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति तानभ्यनुज्ञातारण्यकुक्कुटादिव्यतिरिक्ताञ्श्येनादीन्। तथा निमज्य ये मत्स्यान्खादन्ति तान्मद्गुप्रभृतीन्, सूना मारणस्थानं तत्र स्थितं यन्मांसं भक्ष्यमपि, वल्लूरं शुष्कमांसं एतानि वर्जयेत् ॥ १३ ॥

बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकम्।
मत्स्यादान्विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥ १४ ॥

बकं चैवेति ॥ बकबलाकाद्रोणकाकखञ्जनान्, तथा मत्स्यादान्पक्षिव्यतिरिक्तानपि नक्रादीन्विड्वराहांश्च। विडिति विशेषणमारण्यसूकराभ्यनुज्ञानार्थम्। मत्स्यांश्च सर्वान्विवर्जयेत् ॥ १४ ॥

मत्स्यभक्षणनिन्दामाह—

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते।
मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान्विवर्जयेत् ॥ १५ ॥

यो यस्येति ॥ यो यदीयं मांसं खादति स तन्मांसाद एव परं व्यपदिश्यते। यथा मार्जारो मूषकादः। मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षकत्वेन व्यपदेष्टुं योग्यस्तस्मान्मत्स्यान्न खादेत् ॥ १५ ॥

इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह—

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः।
[1]राजीवान्सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥ १६ ॥

पाठीनरोहिताविति ॥ पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणीयौ। 'हव्यकव्ययोर्नियुक्तौ' इति समस्तवक्ष्यमाणभक्षणनिषिद्धोपलक्षणार्थम्। तेन प्राणात्ययादावदोषः। तथा राजीवाख्यान्सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च सर्वान्वक्ष्यमाणलक्षणोपेतानद्यात्। मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु—'पाठीनरोहितौ दैवपैत्रादिकर्मणि नियुक्तावेवादनीयौ न त्वन्यदा। राजीवसिंहतुण्डसशल्कमत्स्यास्तु हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणीयाः' इत्याचक्षतुः; न तन्मनोहरम्। पाठीनरोहितौ श्राद्धे नियुक्तौ श्राद्धभोक्त्रैव भक्षणीयौ नतु श्राद्धकर्त्रापि। राजीवादयो हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्ष्या इत्यस्याप्रमाणत्वात्। मुन्यन्तरैश्च रोहितपाठीनराजीवादीनां तुल्यत्वेनाभिधानात्। तथा च शङ्खः (१७।२५)—'राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च। पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्तिताः'। याज्ञवल्क्यः (आचार.७।१७७)—'भक्ष्याः पञ्चनखाः श्वाविद्गोधाकच्छपशल्यकाः। शशश्च मत्स्येष्वपि तु सिंहतुण्डकरोहिताः। तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः'। हारीतः—'सशल्कान्मत्स्यान्न्यायोपपन्नान्भक्षयेत्'। एवं च 'भोक्त्रैवाद्यौ न कर्त्रापि श्राद्धे पाठीनरोहितौ। राजीवाद्यास्तथा नेति व्याख्या न मुनिसंमता' ॥ १६ ॥

पाठा०—1 राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः. 2 प्रचलितशङ्खस्मृतिपुस्तके तु—"देतश्चैव न भक्षयेत्। राजीवान्सिंहतुंडांश्च शकुलांश्च तथैव च। पाठीनरोहितौ भक्ष्यौ मत्स्येषु परिकीर्तितौ' इति पाठ उपलभ्यते।

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान्।
भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्सर्वान्पञ्चनखांस्तथा ॥ १७ ॥

न भक्षयेदिति ॥ ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान्, तथा ये अभियुक्तैरपि नामजातिभेदेनावधार्य विभागतश्च मृगपक्षिणो न ज्ञायन्ते तान्। 'भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान्' इति सामान्यविशेषनिषेधाभावेन भक्ष्यपक्षनिक्षिप्तान्भक्ष्यत्वेन समुद्दिष्टांश्च, तथा सर्वान्पञ्चनखान्वानरादीन्न भक्षयेत् ॥ १७ ॥

अत्र प्रतिप्रसवमाह—

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥ १८ ॥

श्वाविधमिति ॥ श्वाविधं सेधाख्यं प्राणिभेदं, शल्यकं तत्सदृशं स्थूललोमानं, तथा गोधागण्डककच्छपशशान् पञ्चनखेषु भक्ष्यान् मन्वादयः आहुः। तथोष्ट्रवर्जितानेकदन्तपङ्क्त्युपेतान् ॥ १८ ॥

छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः ॥ १९ ॥

छत्राकमिति ॥ कवकग्रामसूकरलशुनादीनामन्यतमं बुद्धिपूर्वकं गुरुप्रायश्चित्तोपदेशादभ्यासतो भक्षयित्वा द्विजातिः पतति। ततश्च पतितप्रायश्चित्तं कुर्यात्। 'गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्' (११।५६) इति ॥१९॥

अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥ २० ॥

अमत्येति ॥ एतानि छत्राकादीनि षड् बुद्धिपूर्वकमेव भक्षयित्वाऽभिधेयभक्षणस्य निमित्तत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात्। एकादशाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपं सप्ताहसाध्यं सान्तपनं यतिचान्द्रायणं वा चरेत्। एतद्व्यतिरिक्तेषु लोहितवृक्षनिर्यासादिषु प्रत्येकं भक्षणादहोरात्रोपवासं कुर्यात्। छत्राकादीनां च प्रायश्चित्तापकर्षो वर्जनादरार्थः। 'शेषेषूपवसेदहः' इति लाघवार्थम्। तत्र हि क्रियमाणे लोहितनिर्यासग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् ॥ २० ॥

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः।
अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१ ॥

संवत्सरस्येति ॥ 'द्विजोत्तम' पदं द्विजातिपरम्। त्रयाणां प्रकृतत्वात्, 'एतदुक्तं द्विजातीनाम्' (५।२६) इत्युपसंहाराच्च। द्विजातिः संवत्सरमध्ये एकमपि कृच्छ्रं प्रथमाम्नानात्प्राजापत्याख्यमज्ञातभक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत्। ज्ञातस्य पुनरभक्ष्यभक्षणदोषस्य विशेषतो यत्र यद्विहितं तदेव प्रायश्चित्तं

कुर्यात् । यत्तु—'त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते' (मनु. ५।१२७) इति, तद्द्रव्यशुद्धिप्रकरणपठितप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तद्रव्यशुद्धिविशेषेऽवतिष्ठते ॥ २१ ॥

इदानीं भक्षणप्रसङ्गेन यागाद्यर्थं हिंसामप्यनुजानाति—

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।
भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥ २२ ॥

यज्ञार्थमिति ॥ ब्राह्मणादिभिर्यागार्थं प्रशस्ताः शास्त्रविहिता मृगपक्षिणो वध्याः । भृत्यानां चावश्यभरणीयानां वृद्धमातापित्रादीनां संवर्धनार्थम् । यस्मादगस्त्यो मुनिः पूर्वं तथा कृतवान् । प्रकृतिरूपोऽयमनुवादः ॥ २२ ॥

बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ।
पुराणेष्वृषियज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २३ ॥

बभूवुरिति । यस्मात्पुरातनेष्वप्यृषिकर्तृकयज्ञेषु च भक्ष्याणां मृगपक्षिणां मांसेन पुरोडाशा अभवंस्तस्माद्यज्ञार्थमधुनातनैरपि मृगपक्षिणो वध्याः ॥२३॥

इदानीं पर्युषितप्रतिप्रसवार्थमाह—

यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।
तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ॥ २४ ॥

यत्किंचिदिति ॥ यत्किंचित्खरविशदमभ्यवहार्यं मोदकादि, भोज्यं पायसादि, अगर्हितमुपघातान्तररहितं तत्पर्युषितं रात्र्यन्तरितमपि घृततैलदध्यादिसंयुक्तं कृत्वा भक्षणीयम् । ननु प्रागेव यत्स्नेहसंयुक्तं तत्पर्युषितं भक्षणीयमिति व्याख्येयम् । तथा च सति हविःशेषस्य स्नेहसंयोगावश्यंभावात् 'यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तं' इत्यनेनैव भक्षणे सिद्धे 'हविःशेषं च यद्भवेत्' इत्यनर्थकं स्यात् । स्मृत्यन्तरेऽपि भक्षणकाल एवाभिघारणमुपदिश्यते । तथा च यमः—'मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्' । हविःशेषं तु चरुपुरोडाशादि पर्युषितमपि भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमेव भक्षणीयम्, पृथगुपदेशात् ॥ २४ ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।
यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ २५ ॥

चिरस्थितमिति ॥ अनेकरात्र्यन्तरिता अपि यवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेहसंयोगरहिता अपि द्विजातिभिर्भक्षणीयाः ॥ २५ ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ २६ ॥

एतदुक्तमिति ॥ एतद्द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमुक्तम्, अत ऊर्ध्वं मांसस्य भक्षणे वर्जने च विधानं निःशेषं वक्ष्यामि ॥ २६ ॥

पाठा०—1 पुराणेष्वपि यज्ञेषु.

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया।
यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७ ॥

प्रोक्षितमिति ॥ 'प्रोक्षितं भक्षयेत्' इति परिसंख्या वा स्यान्नियमविधिर्वा। तत्र परिसंख्यात्वे प्रोक्षितादन्यन्न भक्षणीयमिति वाक्यार्थः स्यात्। स च 'अनुपाकृतमांसानि' (५।७) इत्यनेनैव निषेधात्प्राप्तः, तस्मान्मन्त्रकृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुक्तयज्ञहुतपशुमांसभक्षणमिदं यज्ञाङ्गं विधीयते। अत एव 'असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैः' (५।३६) इत्यस्यानुवादं वक्ष्यति। ब्राह्मणानां च यदा कामना भवति तदावश्यं मांसं भोक्तव्यमिति तदापि नियमत एकवारं भक्षयेत् 'सकृद्ब्राह्मणकाम्यया' इति यमवचनात्। तथा श्राद्धे मधुपर्के च 'नामांसो मधुपर्कः' (१।२४) इति गृह्यवचनान्नियुक्तेन नियमान्मांसं भक्षणीयमिति। अत एव 'नियुक्तस्तु यथान्यायम्' (५।३५) इत्यतिक्रमदोषं वक्ष्यति। प्राणात्यये चाहारान्तराभावनिमित्तके व्याधिहेतुके वा नियमतो मांसं भक्षयेत् ॥ २७ ॥

प्राणात्यये मांसभक्षणानुवादमाह—

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्।
स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८ ॥

प्राणस्यान्नमिति ॥ प्राणितीति प्राणो जीवः शरीरान्तर्गतो भोक्ता तस्यादनीयं सर्वमिदं ब्रह्मा कल्पितवान्। किं तदाह—जंगमं पश्वादि, स्थावरं व्रीहियवादि सर्वं तस्य भोजनम्। तस्मात्प्राणधारणार्थं जीवो मांसं भक्षयेत् ॥२८॥

'प्राणस्यार्थ(न्न?)मिदं सर्वम्' (५।२८) इत्येवं प्रपञ्चयति—

चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः।
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥ २९ ॥

चराणामिति ॥ जङ्गमानां हरिणादीनामजङ्गमास्तृणादयः, दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनां अदंष्ट्रिणो हरिणादयः, सहस्तानां मनुष्यादीनां अहस्ता मत्स्यादयः, शूराणां सिंहादीनां भीरवो हस्त्यादयोऽदनीयाः। एतादृश्यां विधातुरेव सृष्टौ२९

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्प्राणिनोऽहन्यहन्यपि।
धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ॥ ३० ॥

नात्तेति ॥ भक्षयिता भक्षणार्हान्प्राणिनः प्रत्यहमपि भक्षयन्न दोषं प्राप्नोति। यस्माद्विधात्रैव भक्षणार्हा भक्षयितारश्च निर्मिता इति त्रिभिः श्लोकैः प्राणात्यये मांसभक्षणस्तुतिरियम् ॥ ३० ॥

अथ प्रोक्षितभक्षणनियमार्थवादमाह—

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः।
अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३१ ॥

यज्ञायेति ॥ यज्ञसंपत्त्यर्थं तदङ्गभूतमांसस्य जग्धिर्भक्षणमेतद्दैवमनुष्ठानं

उक्तव्यतिरिक्तप्रकारेण पुनरात्मार्थमेव पशुं व्यापाद्य तन्मांसभक्षणेषु प्रवृत्ती राक्षसोचितमनुष्ठानमित्युत्तरार्धं वृथामांसभक्षणनिवृत्त्यनुवादः ॥ ३१ ॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ३२ ॥

क्रीत्वेति ॥ क्रीत्वा आत्मना चोत्पाद्य अन्येन वा केनाप्यानीय दत्तं मांसं देवपितृभ्यो दत्त्वा शेषं भक्षयन्न पापं प्राप्नोति । अतः प्रोक्षितादिचतुष्टय-भक्षणवन्नेदं नियतं भक्षणं 'न दुष्यति'(५।३०) इत्यभिधानात् 'वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन' (५।५३) इत्यादिवक्ष्यमाणमांसवर्जनविधिरप्येतद्विषय एवाविरोधात् ॥ ३२ ॥

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेतस्तैरद्यतेऽवशः[1] ॥ ३३ ॥

नाद्यादिति ॥ मांसभक्षणानुष्ठानदोषज्ञो द्विजातिरनापदि तत्तद्देवाद्यर्चन-विधानं विना न मांसं भक्षयेत् । यस्मादविधानेन यो मांसं खादति स मृतः सन् यन्मांसं भक्षितं तैः प्राणिभिः परलोके स्वरक्षणाक्षमः खाद्यत इति सर्वश्लोकानुवादः ॥ ३३ ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥ ३४ ॥

न तादृशमिति ॥ मृगवधजीविनो व्याधादेर्धननिमित्तं मृगाणां हन्तुर्न तथाविधं पापं भवति, यादृशमदेवपितृशेषभूतमांसानि खादतः परलोके भवतीति पूर्वानुवाद एव ॥ ३४ ॥

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥ ३५ ॥

नियुक्तस्त्विति ॥ श्राद्धे मधुपर्के च यथाशास्त्रं नियुक्तः सन् यो मनुष्यो मांसं न खादति स मृतः सन्नेकविंशतिजन्मानि पशुर्भवति । 'यथाविधि नियुक्तस्तु' (५।२७) इत्येतन्नियमातिक्रमफलविधानमिदम् ॥ ३५ ॥

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६ ॥

असंस्कृतानिति ॥ वेदविहितमन्त्रवत्प्रोक्षणादिसंस्कारशून्यान्पशून् विप्रादिः कदाचिन्नाश्नीयात् । शाश्वतं प्रवाहानादितया नित्यं पशुयागादिविधि-मास्थितो मन्त्रसंस्कृतानेवाश्नीयादिति । 'प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसम्' (५।२७) इत्येतस्यानुवादार्थमेतत् ॥ ३६ ॥

कुर्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा ।
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ॥ ३७ ॥

कुर्यादिति ॥ सङ्गे आसक्तौ पशुभक्षणानुरागेण घृतमयीं पिष्टमयीं वा

पाठा०—1 प्रेत्य तैरद्यते.

पशुप्रतिकृतिं कृत्वा खादेन्न पुनर्देवताद्युद्देशं विनैव पशून्कदाचिदपि हन्तुमिच्छेत् ॥ ३७ ॥

यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम् ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८ ॥

यावन्तीति ॥ देवताद्युद्देशमन्तरेणात्मार्थं यः पशून्हन्ति स वृथापशुघ्नो मृतः सन् यावत्संख्यानि पशुरोमाणि तावत्संख्याभूतं जन्मनि जन्मनि मारणं प्राप्नोति । तस्माद्वृथा पशुं न हन्यात् । तावत्कृत्व इति वत्वन्तात्क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् प्रत्ययः । इह हशब्द आगमप्रसिद्धिसूचनार्थः ॥ ३८ ॥

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ३९ ॥

यज्ञार्थं पशव इति ॥ यज्ञसिद्ध्यर्थं प्रजापतिना आत्मनैवादरेण पशवः सृष्टाः । यज्ञश्चाग्नौ प्रास्ताहुतिन्यायात्[1] सर्वस्यास्य जगतो विवृद्ध्यर्थः । तस्माद्यज्ञे वधोऽवध एव; वधजन्यदोषाभावात् ॥ ३९ ॥

किंच,—

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः[1] पुनः ॥ ४० ॥

ओषध्य इति ॥ ओषध्यो व्रीहियवाद्याः, पशवश्छागाद्याः, वृक्षा यूपाद्यर्थाः, तिर्यञ्चः कूर्मादयः, पक्षिणः कपिञ्जलाद्याः, यज्ञार्थं विनाशं गताः पुनर्जात्युत्कर्षं प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ४१ ॥

मधुपर्के चेति ॥ 'नामांसो मधुपर्कः' (गृह्यसू. १।२४) इति विधानान्मधुपर्के च यज्ञे च ज्योतिष्टोमादौ, पित्र्ये दैवे च कर्मणि श्राद्धादौ पशवो हिंसनीया नान्यत्रेति मनुरभिहितवान् ॥ ४१ ॥

एष्वर्थेषु पशून्हिंसन्वेदतत्त्वार्थविद्द्विजः ।
आत्मानं च पशुं चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ४२ ॥

एष्वर्थेष्विति ॥ एषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशून्हिंसन्नात्मानं पशुं चोत्तमां गतिं स्वर्गाद्युपभोगयोग्यविलक्षणदेहदशादिसंबन्धं प्रापयति । 'वेदतत्त्वार्थवित्' इति विद्वदधिकारबोधनार्थम् ॥ नन्वन्याधिकारित्वे कर्मणि कथमनधिकृतस्य पश्वादेरुत्तमगतिप्राप्तिः फलम्? उच्यते,—शास्त्रप्रमाणकत्वात् । अस्यार्थस्य पित्रधिकारिकायां जातेष्टावनधिकारिणोऽपि पुत्रस्य फलप्राप्तिवदिहापि

पाठा०—1 °न्त्युत्सृतीः.

१ 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' (३।७६) इति श्लोकोक्तसरणीमनुसृत्येत्याशयः ।

पश्वादिगतफलसंभवाद्यजमान एव कारुणिकतया पशुगतफलविशिष्टमेव फलं कामयिष्यति । अत एव 'आत्मानं च पशुं चैव' इत्यभिधानात् यजमानव्यापारादेव पशुगतफलसिद्धिरुक्ता ॥ ४२ ॥

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः ।
नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ४३ ॥

गृहे गुरावरण्ये वेति ॥ गृहाश्रमे, ब्रह्मचर्याश्रमे, वानप्रस्थाश्रमे च प्रशस्तात्मा द्विजो निवसन्नापद्यपि नाशास्त्रीयां हिंसां समाचरेत् ॥ ४३ ॥

कथं तर्हि तुल्ये हिंसात्वे वैदिकी दैक्षादिपशुहिंसा नाधर्मायेत्यत आह—

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥ ४४ ॥

या वेदविहितेति ॥ या श्रुतिविहिता कर्मविशेषदेशकालादिनियताऽस्मिञ्जगति स्थावरजङ्गमात्मनि, अहिंसामेव तां जानीयात्, हिंसाजन्याधर्मविरहात् । दैक्षपशुहननमधर्मः, प्राणिहननत्वात् ब्राह्मणहननवदित्याद्यनुमानमुपजीव्य शास्त्रबाधादेव न प्रवर्तते । दृष्टान्तीकृतब्राह्मणहननस्याप्यधर्मत्वे शास्त्रमेवोपजीव्यम् । वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ यस्मादनन्यप्रमाणको धर्मो वेदादेव निःशेषेण प्रकाशतां गतः ॥ ४४ ॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते ॥ ४५ ॥

योऽहिंसकानीति ॥ योऽनुपघातकान्प्राणिनः हरिणादीनात्मसुखेच्छया मारयति स इहलोके परलोके च न सुखेन वर्धते ॥ ४५ ॥

यो बन्धनवधक्लेशान्प्राणिनां न चिकीर्षति ।
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६ ॥

यो बन्धनेति ॥ यो बन्धनमारणक्लेशादीन्प्राणिनां कर्तुं नेच्छति स सर्वहितप्राप्तीच्छुरनन्तसुखं प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

अन्यच्च,—

यद्ध्यायति यत्कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च ।
तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥ ४७ ॥

यद्ध्यायतीति ॥ यच्चिन्तयति धर्मादिकमिदं मेऽस्त्विति, यच्च श्रेयःसाधनं कर्म करोति, यत्र च परमार्थध्यानादौ धृतिं बध्नाति, तत्सर्वमक्लेशेन लभते । य उपघातनिमित्तं दंशमशकाद्यपि न व्यापादयति ॥ ४७ ॥

पाठा०—1 रतिं (=आसक्तिमभिलाषं वा),

मांसभक्षणप्रसङ्गेन हिंसागुणदोषावभिधाय पुनः प्रकृतमांसाभक्षणमाह—

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित्।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत्॥ ४८॥

नाकृत्वेति॥ प्राणिहिंसाव्यतिरेकेण न क्वचिन्मांसमुत्पद्यते। प्राणिवधश्च न स्वर्गनिमित्तं नरकहेतुरेव यस्मात्तस्मादविधिना मांसं न भक्षयेदिति॥ ४८॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम्।
प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात्॥ ४९॥

समुत्पत्तिं चेति॥ शुक्रशोणितपरिणामात्मिकां समुत्पत्तिं घृणाकरीं विज्ञाय प्राणिनां वधबन्धौ च क्रूरकर्मरूपौ निरूप्य विहितमांसभक्षणादपि निवर्तेत किमुताविहितमांसभक्षणादित्यविधिना मांसभक्षणनिन्दानुवादः॥ ४९॥

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत्।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते॥ ५०॥

न भक्षयतीति॥ उक्तविधिव्यतिरेकेण यो न मांसं भक्षयति। पिशाचवदिति। यथा पिशाचो भक्षयति तथा नेति व्यतिरेके दृष्टान्तः। स लोकस्य प्रियो भवति, रोगैश्च न बाध्यते। तस्मादवैधमांसभक्षणाद्व्याधयो भवन्तीति दर्शितम्॥ ५०॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी।
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः॥ ५१॥

अनुमन्तेति॥ यदनुमतिव्यतिरेकेण हननं कर्तुं न शक्यते सोऽनुमन्ता, विशसिता अङ्गानि यः कर्तर्यादिना पृथक्पृथक् करोति, क्रयविक्रयी मांसस्य क्रेता विक्रेता च, संस्कर्ता पाचकः, उपहर्ता परिवेषकः, खादको भक्षयिता। गोविन्दराजस्तु 'यः क्रीत्वा विक्रीणाति स क्रयविक्रयी' इत्येकमेवाह; तदयुक्तम्। 'हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयिकस्तथा। विक्रयी तु धनादानात्संस्कर्ता तत्प्रवर्तनात्' इति यमवचनेन पृथङ्निर्देशात्। घातकत्ववचनं चेदमशास्त्रीयपशुवधेऽनुमत्यादयोऽपि न कर्तव्या इत्येवंपरम्। विधिनिषेधपरत्वाच्छास्त्रस्य। खादकादीनां पृथक्प्रायश्चित्तदर्शनात्॥ ५१॥

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति।
अनभ्यर्च्य पितॄन्देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत्॥ ५२॥

स्वमांसमिति॥ स्वशरीरमांसं परमांसेन देवपित्राद्यर्चनं विना यो वृद्धिं नेतुमिच्छति तस्मादपरो नापुण्यकर्तास्तीत्यविधिमांसभक्षणनिन्दानुवादः॥ ५२॥

इदानीमनियमिताप्रतिषिद्धमांसभक्षणस्य निवृत्तिर्धर्मायेत्येतद्दर्शयितुमाह—

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ ५३ ॥

वर्षे वर्ष इति ॥ यो वर्षशतं यावत्प्रतिवर्षमश्वमेधेन यजेत यश्च यावज्जीवं मांसं न खादति तयोः पुण्यस्य फलं स्वर्गादि तुल्यम् ॥ ५३ ॥

फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४ ॥

फलमूलाशनैरिति ॥ पवित्रफलमूलभक्षणैर्वानप्रस्थभोज्यानां च नीवाराद्यन्नानां भोजनैर्न तत्फलमवाप्नोति यच्छास्त्रानियमिताप्रतिषिद्धमांसवर्जनाल्लभते ॥ ५४ ॥

मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५५ ॥

मां स भक्षयितेति ॥ इह लोके 'यस्य मांसमहमश्नामि परलोके मां स भक्षयिष्यति' इत्येतत् 'मांस'शब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति इति 'मांस'शब्दस्य निर्वचनमवैधमांसभक्षणपापफलबाधनार्थम् ॥ ५५ ॥

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६ ॥

न मांसभक्षण इति ॥ ब्राह्मणादीनां वर्णानां यथाधिकारमविहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चिद्दोषः । यस्मात्प्राणिनां भक्षणपानमैथुनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविकोऽयं धर्मः । वर्जनं पुनर्महाफलम् । अविहिताप्रतिषिद्धमद्यमैथुननिवृत्तेर्महाफलकथनार्थोऽयमुक्तस्यैव मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः॥५६॥

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ।
चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७ ॥

प्रेतशुद्धिमिति ॥ ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्णानां प्रेतेष्वपि पित्रादीनां शुद्धिं ब्राह्मणादिक्रमेण या यस्येति, द्रव्यादीनां च तैजसादीनां शुद्धिमभिधास्यामि ॥ ५७ ॥

तत्र शुद्धेरशुद्धिसापेक्षत्वात्तन्निरूपणार्थमाह—

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।
अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ५८ ॥

दन्तजात इति ॥ दन्तजाते । जातदन्त इत्यर्थः । 'वाहिताग्न्यादिषु' (पा० २।२।३७) इत्यनेन 'जात'शब्दस्य परनिपातः । अनुजाते जातदन्ता-

नन्तरे । कृतचूडाकरणे चकारात्कृतोपनयने च संस्थिते मृते सति बान्धवाः सपिण्डाः समानोदकाश्चाशुद्धा भवन्ति । प्रसवे च तथैवाशुद्धा भवन्तीत्युच्यते । वयोविभागेनोद्देशमात्रमिदं वक्ष्यमाणाशौचकालभेदादिसुखावबोधनार्थम् ॥ ५८ ॥

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
अर्वाक् संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वा ॥ ५९ ॥

दशाहमिति ॥ सप्तपुरुषपर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति । सपिण्डेषु शवनिमित्तमाशौचं दशाहोरात्रं ब्राह्मणस्योपदिश्यते । 'शुध्येद्विप्रो दशाहेन' (५।८३) इति वक्ष्यमाणत्वात् । 'अर्वाक्संचयनादस्थ्नाम्' इति चतुरहोपलक्षणम् । 'चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात्' इति विष्णुवचनात्र्यहमेकाहं वा । 'अहः'-शब्दोऽहोरात्रपरः । अयं चाग्निवेदादिगुणापेक्षो व्यवस्थितविकल्पः । यदाह दक्षः (स्मृ. ६।६)—'एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः । हीने हीनं भवेच्चैव त्र्यहश्चतुरहस्तथा' । श्रौताग्निमतो मन्त्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यायिन एकाहाशौचम् । तत्र श्रौताग्निवेदाध्ययनगुणयोरेकगुणरहितो हीनस्तस्य त्र्यहः, उभयगुणरहितस्तु हीनतरः, केवलस्मार्ताग्निमांस्तस्य चतुरहः, सकलगुणरहितस्य दशाहः । तदाह पराशरः (प. स्मृ. ३।५)—'निर्गुणो दशभिर्दिनैः' इति ॥ ५९ ॥

सपिण्डलक्षणमाह—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ ६० ॥

सपिण्डता त्विति ॥ यं पुरुषं प्रतियोगिनं कृत्वा निरूप्यते तस्य पितामहप्रभृतीन्षट्पुरुषानतिक्रम्य सप्तमे पुरुषे प्राप्ते सपिण्डत्वं निवर्तते । एवं पुत्रपौत्रादिष्वप्यवगन्तव्यम् । पिण्डसंबन्धिनिबन्धना चेयं सपिण्डता । तथा हि–पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डदानं, प्रपितामहस्य पित्रादयस्त्रयः पिण्डलेपभुजश्च, तत्पूर्वस्य तु सप्तमस्य पिण्डसंबन्धो नास्तीत्यसपिण्डता। यस्य चैते षट् पुरुषाः सपिण्डाः सोऽपि तेषां सपिण्डः, पिण्डदातृत्वेन तत्पिण्डसंबन्धात् । अतः साप्तपौरुषीयं सपिण्डता । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्' । सगोत्रत्वे चेयं सपिण्डता । अत एव शङ्ख-लिखितौ–'सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी' । तेन मातामहादीनामेकपिण्डसंबन्धेऽपि न सपिण्डता । समानोदकत्वं पुनरस्मत्कुलेऽमुकनामाऽभूदिति जन्मनामोभयापरिज्ञाने निवर्तते ॥ ६० ॥

यथेदं[1] शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥ ६१ ॥

यथेदमिति ॥ यथेदं दशाहादिकं शवनिमित्तमाशौचं कर्मानर्हत्वलक्षणं सपिण्डेषु 'दशाहं शावमाशौचम्' (५।५९) इत्यनेन विधीयते । प्रसवेऽपि सम्यक्शुद्धिमिच्छतां सपिण्डानां तादृशमेवाशौचं भवेत् ॥ ६१ ॥

अनिर्देशेन तुल्यतायां प्राप्तायां विशेषमाह—

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ ६२ ॥

सर्वेषामिति ॥ मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं सर्वेषामेव सपिण्डानां समानम् । जननिमित्तं तु मातापित्रोरेव भवति । तत्राप्ययं विशेषः—जननिमित्तमस्पृश्यत्वं मातुरेव दशरात्रम् । पिता तु स्नानात्स्पृश्यो भवति । अयमेव संबन्धः संवर्तेन व्यक्तीकृतः—'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते । माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः' ॥ ६२ ॥

निरस्य तु पुमाञ्शुक्रमुपस्पृश्यैव शुद्ध्यति ।
बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् ॥ ६३ ॥

निरस्य त्विति ॥ 'स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्' (५।१४४) इति मैथुने स्नानं विधास्यति, तेन मैथुनं विनापि कामतो रेतःस्खलने स्नात्वा पुमाञ्शुद्धो भवति । अकामतस्तु स्वप्नादौ रेतःपाते 'मूत्रवद्रेतस उत्सर्गः' इत्यापस्तम्बोक्तेः स्नानं विनापि गृहस्थस्य शुद्धिः । ब्रह्मचारिणस्त्वकामतोऽपि 'स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी' (२।१८१) इत्यनेन स्नानादिना शुद्धिरुक्ता । बैजिके तु संबन्धे परपूर्वभार्यायामपत्योत्पत्तौ त्र्यहमाशौचं भवति । तथा च विष्णुः—'परपूर्वभार्यासु त्रिरात्रम्' । रेतःपातिनामाशौचमप्रकृतमपि जननप्रकरणे प्रसङ्गात्तदनुगुणतयोक्तम् । यत्र रेतःपातमात्रेण स्नानं तत्रापत्योत्पत्तौ त्रिरात्रमुचितम् ॥ ६३ ॥

अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।
शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः ॥ ६४ ॥

अह्ना चैकेनेति ॥ एकेनाह्ना एकया च रात्र्येत्यहोरात्रेण त्रिरात्रैस्त्रिभिरिति नवाहोरात्रैर्मिलित्वा दशाहेनेति वैदग्ध्येनोक्तम् । ननु दशाहेनेति वक्तव्ये किमर्थोऽयं वाग्विस्तरः, उच्यते,—'भूयसीं लघिष्ठां वा गिरं निर्मान्ति वाग्मिनः ।

पाठा०—1 एकषष्टि-द्विषष्टितमश्लोकौ क्वचिन्न पठ्येते, क्वचित्तु 'जननेऽप्येवमेव स्यान्मातापित्रोस्तु सूतकम् । सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः' इति पाठस्तत्स्थले च पठ्यते ।

न चावश्यत्वमेतेषां लघूक्त्यैव नियम्यते।' वृत्तस्वाध्यायगुणयोगेन ये सपिण्डा एकाहाद्यल्पाशौचयोग्यास्ते यदि स्नेहादिना शवस्पृशो भवन्ति तदा दशाहेनैव शुध्यन्ति । उदकदायिनः पुनः समानोदकाख्यहेण । गोविन्दराजस्तु धनग्रहणपूर्वकशवनिर्हारकसंबन्धिब्राह्मणविषयमिदं दशाहाशौचमाह ॥ ६४ ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।
प्रेतहारैः[1] समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ६५ ॥

गुरोरिति ॥ गुरोराचार्यादेरसपिण्डस्य मृतस्य शिष्योऽन्त्येष्टिं कृत्वा प्रेतनिर्हारकैर्गुरुसपिण्डैस्तुल्यो दशरात्रेण शुद्धो भवति ॥ ६५ ॥

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति ।
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ ६६ ॥

रात्रिभिरिति ॥ अत्र रात्रिभिरिति विधेयगामिनो बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् तृतीयमासात्प्रभृति गर्भस्रावे गर्भमासतुल्याहोरात्रैर्विशेषाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यस्त्री विशुध्यति । एतच्च षण्मासपर्यन्तम् । यथोक्तमादिपुराणे—'षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदि । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं तु जात्युक्तमाशौचं तासु विद्यते'। मेधातिथि-गोविन्दराजादयस्त्वादिपुराणे वचनादर्शनात्सप्तमासादर्वाग्गर्भस्रावे मासतुल्याहोरात्रैः स्त्रीणां विशुद्धिरित्यतिदिशन्ति । प्रथमद्वितीयमासीयगर्भस्रावे स्त्रीणां त्रिरात्रम् । यथाह हारीतः—'गर्भस्रावे स्त्रीणां त्रिरात्रं साधीयो रजोविशेषत्वात् । पित्रादिसपिण्डानां त्वत्र सद्यःशौचम्' । यथाह सुमन्तुः—'गर्भमासतुल्या दिवसा गर्भसंस्रवणे सद्यःशौचं वा भवति' । गर्भमासतुल्या इति स्त्रीविषयं सद्यःशौचं वेति पित्रादिसपिण्डविषयमिति व्यवस्थितविकल्पः । रजस्वला च स्त्री रजसि निवृत्ते सति पञ्चमे दिने स्नानेनादृष्टार्थकल्पनयोग्या भवति । स्पर्शयोग्या तु त्रिरात्रव्यपगमे चतुर्थेऽहनि कृतस्नानेनैव शुद्धा भवति ॥ ६६ ॥

नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निर्वृत्तचूडकानां[2] तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ६७ ॥

नृणामिति ॥ अकृतचूडानां बालानां मरणे सपिण्डानामहोरात्रेण शुद्धिर्भवति । कृतचूडानां तु मरणे प्रागुपनयनात्[3] त्रिरात्रेण शुद्धिः ॥ ६७ ॥

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः ।
अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ॥ ६८ ॥

ऊनद्विवार्षिकमिति ॥ असंपूर्णद्विवर्षं बालं मृतमकृतचूडं मालादिभिरलंकृत्य ग्रामाद्बहिः कृत्वा विशुद्धायां भूमौ कालान्तरे शीर्णदेहतयाशक्यमस्थि-

पाठा०—1 प्रेताहारैः. 2 निर्वृत्तमुंडकानां तु. 3 प्रागुपनयनकालात्.

संचयनवर्जं बान्धवाः प्रक्षिपेयुः। विश्वरूपस्तु–'यस्यां भूमावन्यस्यास्थिसंचयनं न कृतं तस्यां निदध्युः' इति व्याचष्टे ॥ ६८ ॥

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया।
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेत[1] त्र्यहमेव च[2] ॥ ६९ ॥

नास्येति ॥ अस्योनद्विवार्षिकस्याग्निसंस्कारो न कर्तव्यः। नाप्युदकक्रिया कर्तव्या। उदकदाननिषेधोऽयं श्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यनिवृत्त्यर्थः। किं त्वरण्ये काष्ठवत्परित्यज्य। काष्ठवदिति शोकाभावोऽभिहितः। यथारण्ये काष्ठं परित्यज्य शोको न भवति, एवं त्यक्त्वा त्र्यहं क्षपेत्त्र्यहाशौचं कुर्यात्। अयं चाकृतचूडस्य त्र्यहाशौचविधिः पूर्वोक्तैकाहाशौचविकल्पपरः। स च व्यवस्थितो वृत्तस्वाध्यायादियुक्तस्यैकाहः, तद्रहितस्य त्र्यहः। यद्यपि मनुना परित्यागमात्रं विहितं तथापि 'ऊनद्विवर्षं निखनेत्' (याज्ञ. स्मृ. आशौच. १।१) इति याज्ञवल्क्यवचनाद्विशुद्धभूमौ निखायैव त्यक्तव्यः ॥ ६९ ॥

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया।
जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति ॥ ७० ॥

नात्रिवर्षस्येति ॥ अप्राप्ततृतीयवर्षस्य पित्रादिसपिण्डैरुदकक्रिया न कर्तव्येति पूर्वत्रनिषिद्धाप्युत्तरार्थमनूद्यते। जातदन्तस्य वोदकदानं कर्तव्यं। नामकरणे वा कृते उदकक्रियासाहचर्यादग्निसंस्कारोऽप्यनुज्ञामात्रं, प्रेतपिण्डश्राद्धादिकं च यद्यप्यकरणसंभवे करणं क्लेशावहं तथापि करणाकरणयोराम्नानाज्जातदन्तकृतनाम्नोः करणे प्रेतोपकारो भवति, अकरणे प्रत्यवायाभाव इत्यवगम्यते ॥ ७० ॥

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम्।
जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१ ॥

सब्रह्मचारिणीति ॥ सहाध्यायिनि मृते एकरात्रमाशौचं कर्तव्यम्। समानोदकानां पुनः पुत्रजनने सति त्रिरात्रेण शुद्धिर्भवति। 'त्र्यहादुदकदायिनः' (५।६४) इति मरणविषयमुक्तम् ॥ ७१ ॥

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ ७२ ॥

स्त्रीणामिति ॥ स्त्रीणामकृतविवाहानां वाग्दत्तानां मरणे बान्धवा भर्त्रादयस्त्र्यहेण शुद्ध्यन्ति। वाग्दानं विना भर्तृपक्षे संबन्धाभावाद्श्रुतमपि वाग्दानान्तपर्यन्तं बोद्धव्यम्। सनाभयः पितृपक्षाः वाग्दत्तानां विवाहादर्वाङ्मरणे 'यथोक्तेनैव कल्पेन' इत्येतच्छ्लोकपूर्वार्धोक्तेन त्रिरात्रेणैव शुध्यन्तीत्यर्थः। तदुक्तमादिपुराणे–

पाठा०—1 क्षपेयुः. 2 तु. 3 °द्विवार्षिकं.

१ तस्यायमाशयः–यथा जनो वनादौ काष्ठं त्यक्त्वा तद्विषये उदासीनो भवति तथैवोनद्विवार्षिकमकृतचूडं प्रेतं खातभूमौ 'परेयिवांसं' (ऋ. सं. ७।६।१४) इत्यादि यमसूक्तमनुस्मरन्परित्यजेत्; ततश्च स प्रेतस्यौर्ध्वदेहिकादिषूदासीन एव वर्तेत इति।

'आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते । सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥ ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि । अतः परं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥ वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहम् । पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥ स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके सूतकेऽपि च ।' मेधातिथिगोविन्दराजौ तु यथोक्तेनैव कल्पेनेति 'नृणामकृतचूडानाम्' इत्येतदुक्तेन विधिना शुध्यन्तीति व्याचक्षाते। अत्र च व्याख्याने पुत्रवत्कन्यायामपि चूडाकरणादूर्ध्वं मरणे त्र्यहाशौचं स्यात् । तच्चादिपुराणाद्यनेकवचनविरुद्धम् ॥ ७२ ॥

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।
मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥ ७३ ॥

अक्षारेति ॥ क्षारलवणं कृत्रिमलवणं तद्रहितमन्नमश्नीयुः । त्रिरात्रं नद्यादौ स्नानमाचरेयुः । मांसं च न भक्षयेयुः । भूमौ चैकाकिनः शयनं कुर्युः ॥ ७३ ॥

सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्तितः ।
असन्निधावयं ज्ञेयो विधिः संबन्धिबान्धवैः ॥ ७४ ॥

सन्निधाविति ॥ मृतस्य सन्निधावेकस्थानावस्थानादहःपरिज्ञाने शावाशौचस्य विधिरयमुक्तः । देशान्तरावस्थानादज्ञाने सत्ययं वक्ष्यमाणो विधिः संबन्धिबान्धवैर्ज्ञातव्यः। संबन्धिनः सपिण्डाः। समानोदका बान्धवाः ॥७४॥

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ७५ ॥

विगतं त्विति ॥ विगतं मृतं विदेशस्थं विप्रकृष्टदेशस्थमनिर्दशमनिर्गतदशाहाद्यशौचकालं यः शृणोति स यदवशिष्टं दशरात्राद्याशौचस्य तावत्कालमविशुद्धो भवति। विगतमित्युपलक्षणम्। जननेऽप्येतदवगन्तव्यम्; तथा च बृहस्पतिः– 'अन्यदेशमृतं ज्ञातिं श्रुत्वा वा पुत्रजन्म च । अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति' ॥ ७५ ॥

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वापो विशुध्यति ॥ ७६ ॥

अतिक्रान्त इति ॥ 'नाशौचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेष्वपि' इति देवलवचनान्मरणविषयं वचनमिदम् । सपिण्डमरणे दशाहाशौचेऽतिक्रान्ते त्रिरात्रमशुद्धो भवति, संवत्सरे पुनरतीते स्नात्वैव विशुध्यति। एतच्चाविशेषेणाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यविषयम् ॥ ७६ ॥

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ ७७ ॥

निर्दशमिति ॥ दशाहाशौचव्यपगमे कर्मानर्हत्वलक्षणस्य त्र्यहाशौचस्यो-

---

१ शवनिमित्तकमाशौचं शावाशौचमुच्यते; जननाशौचं च सूतकमिति तयोर्भेदः ।

कृत्वा तदङ्गास्पर्शविषयम् । निर्गतदशाहसपिण्डमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च श्रुत्वा सचैलं स्नात्वा स्पृश्यो भवति ॥ ७७ ॥

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥ ७८ ॥

बाल इति ॥ बालेऽजातदन्ते मृते । जातदन्ते 'नृणामकृतचूडानां' (५।६७) इत्येकाहोरात्राभिधानाद्देशान्तरस्थे च सपिण्डे मृत इत्येकाहाशौचविषयम् । पूर्वश्लोके दशाहाशौचिनस्त्र्यहविधानात्पृथक्पिण्डे समानोदके त्रिरात्रमुक्तम् । तत्र त्रिरात्रव्यपगमे सर्वेष्वेषु सचैलं स्नात्वा सद्योविशुद्धो भवति ॥ ७८ ॥

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥ ७९ ॥

अन्तर्दशाह इति ॥ दशाहादिमध्ये यदि पुनर्मरणे मरणं जनने जननं स्यात्, 'पुनः' शब्दात्सजातीयावगमात्तदा तावत्कालमेव विप्रादिरशुद्धः स्यात् । यावत्पूर्वजातदशाहाद्यशौचं नापगतं स्यात्तावत्पूर्वाशौचव्यपगमेनैव द्वितीयेऽपि मृतके सूतके च शुद्धिरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।
तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ ८० ॥

त्रिरात्रमिति ॥ आचार्ये मृते सति शिष्यस्य त्रिरात्रमाशौचं वदन्ति । तत्पुत्रपत्न्योश्च मृतयोरहोरात्रमित्येषा शास्त्रमर्यादा ॥ ८० ॥

श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ॥ ८१ ॥

श्रोत्रिय इति ॥ वेदशाखाध्यायिन्युपसंपन्ने मैत्रादिना तत्समीपवर्तिनि । तद्गृहवासिनीत्यर्थः । तस्मिन्मृते त्रिरात्रेण शुद्धो भवति । मातुलर्त्विक्शिष्यादिषु पक्षिणीरात्रिं व्याप्याशौचम् । द्वे अहनी पूर्वोत्तरे पक्षाविव यस्याः सा पक्षिणी ॥ ८१ ॥

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।
अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥ ८२ ॥

प्रेते राजनीति ॥ यस्य देशे ब्राह्मणादिः स्थितस्तस्मिन्राजनि कृताभिषेके क्षत्रिये मृते सज्योतिराशौचं स्यात् । सह ज्योतिषा वर्तत इति सज्योतिः । यदि दिवा मृतस्तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदाशौचं, यदि रात्रौ मृतस्तदा यावत्तारकाज्योतिस्तावदाशौचम् । श्रोत्रिये त्रिरात्रमुक्तम् । अश्रोत्रिये पुनस्तद्गृहे मृते कृत्स्नं दिनमात्रमाशौचं, नतु रात्रावपि । रात्रौ मृते रात्रावेवैतदवगन्तव्यम् । साङ्गवेदाध्यायिनि 'स्वल्पं वा बहु वा यस्य' (२।१४९) इत्येतन्निर्दिष्टे गुरावप्यहर्मात्रमेव ॥ ८२ ॥

शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ८३ ॥

शुध्येदिति ॥ उपनीतसपिण्डमरणे संपूर्णकालीनजनने च वृत्तस्वाध्यायादिरहितब्राह्मणो दशाहेन शुद्धो भवति, क्षत्रियो द्वादशाहेन, वैश्यः पञ्चदशाहेन। शूद्रो मासेन। तस्य चोपनयनस्थाने विवाहः ॥ ८३ ॥

न वर्धयेदघाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः।
न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ८४ ॥

न वर्धयेदिति ॥ यस्य तु वृत्तस्वाध्यायाद्यपेक्षया पूर्वम् 'अर्वाक्संचयनादस्थ्नाम्' (५।५९) इत्याद्याशौचसंकोच उक्तः स निष्कर्मा सुखमासिष्ये इति बुद्ध्या नाशौचदिनानि दशाहादिरूपतया वर्धयेत्संकुचिताशौचदिनेष्वपि। अग्निष्विति बहुवचनाच्छ्रौताग्निष्वग्निहोत्रहोमान्न विघातयेत्। स्वयं कुर्यादशक्तौ वा पुत्रादीन्कारयेत्। अत्रैव हेतुमाह-यस्मात्तत्कर्माग्निहोत्ररूपं कुर्वाणः पुत्रादिः सपिण्डो नाशुचिर्भवति। तदाह पारस्करः—'नित्यानि विनिवर्तन्ते वैतानवर्जम्'। वैतानं श्रौतो होमः गार्हपत्यकुण्डस्थानग्नीनाहवनीयादिकुण्डेषु वितत्य क्रियते इति। तथा च शङ्ख-लिखितौ—'अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनाच्छुचिः'। जाबालोऽप्याह—'जन्महानौ वितानस्य कर्मलोपो न विद्यते। शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः'। छन्दोगपरिशिष्टमपि—'मृतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते। होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेनापि वा फलैः'। तस्मादेकाहत्र्यहाद्याशौचसंकोचे संध्यादीनामेव परित्यागो नतु श्रौतहोमस्य। एकाहत्र्यहाद्यपगमे तु संध्यापञ्चमहायज्ञादिसर्वमेवानुष्ठेयम्। अतो यन्मेधातिथि-गोविन्दराजाभ्यामन्यथाप्यभ्यधायि 'एकाहत्र्यहाद्यशौचसंकोचोऽयं होमस्वाध्यायमात्रविषयः। संध्योपासनादिकं तु तेनापि दशाहमेव न कर्तव्यम्' इति, तन्निष्प्रमाणकम्। यत्तु गौतमेन (गौ.सू.१४।९) 'राज्ञां च कर्मविरोधाद्ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थम्' याज्ञवल्क्येन च (प्राय.१।२८) 'ऋत्विजां दीक्षितानां च' इत्यादिना सद्यःशौचमुक्तं तत्सर्वेषामेव दशाहाद्यशौचिनामपि तत्तत्कर्मविषयम्। यानि तूभयत्र दशाहानि 'कुलस्यान्नं न भुञ्जीत' इत्यादीनि दशाहं तत्तत्कर्मनिषेधकानि वचनानि, तानि दशाहाशौचविषयाणीति न कश्चिद्विरोधः। तस्माद्धोमस्वाध्यायमात्रार्थं सगुणे अशौचलाघवं न संध्योपासनार्थमितीदं निष्प्रमाणम् ॥ ८४ ॥

दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥ ८५ ॥

दिवेति ॥ चाण्डालं, रजस्वलां, ब्रह्महादिकं, प्रसूतां दशाहाभ्यन्तरे,

चाण्डालोदक्यादिभिः सर्वैः संबन्धयन्ति । गोविन्दराजस्तु याज्ञवल्क्यवचनाच्छवस्पृष्टिनमेव तत्स्पृष्टिनमाह, नोदक्यादिस्पृष्टिनम् । तत्राचमनविधानात् । तदाह याज्ञवल्क्यः (प्राय. आशौच. ११३०)—'उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टैस्तैरुपस्पृशेत्' । उदक्याशुचिभिः स्पृष्टः स्नानं कुर्यात् । उदक्याशौचिभिः स्पृष्टैः स्पृष्टस्तूपस्पृशेदाचामेत् ॥ ८५ ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥ ८६ ॥

आचम्येति ॥ श्राद्धदेवपूजादिसंचिकीर्षुः स्नानाचमनादिना प्रयतः सन्प्रकृतचाण्डालाद्यशुचिदर्शने सति 'उदुत्यं जातवेदसम्' (ऋ.सं. ११४१७) इत्यादिसूर्यदैवतमन्त्रान् यथासामर्थ्यं पावमानीश्च शक्त्या जपेत् ॥ ८६ ॥

नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥ ८७ ॥

नारमिति ॥ मानुषास्थि स्नेहसंयुक्तं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणादिः स्नानेन विशुध्यति । स्नेहशून्यं पुनः स्पृष्ट्वा आचम्य गोस्पर्शार्कविक्षणयोरन्यतरत्कृत्वा विशुद्धो भवति ॥ ८७ ॥

आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ८८ ॥

आदिष्टीति ॥ व्रतादेशनमादिष्टं तदस्यास्तीति ब्रह्मचारी, स प्रेतोदकमा व्रतसमापनान्न कुर्यात् । उदकमिति पूरकपिण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्योपलक्षणम् । समाप्ते पुनर्ब्रह्मचर्ये प्रेतोदकं कृत्वा त्रिरात्रमशौचं कृत्वा विशुद्धो भवति । एतच्च मातापित्राचार्यव्यतिरिक्तविषयम्; तदाह वसिष्ठः—'ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोर्वा' । शवकर्मणेति शवनिमित्तकेन निर्हरणदहनोदकदानपूर्वकपिण्डषोडशश्राद्धादिकर्मणा । वक्ष्यति च 'आचार्यं स्वमुपाध्यायम्' (५।९१) इति ॥ ८८ ॥

वृथासंकरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया ॥ ८९ ॥

वृथेति ॥ 'जात'शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । वृथाजातानां बाहुल्येन त्यक्तस्वधर्माणां संकरजातानां हीनवर्णेनोत्कृष्टस्त्रीषूत्पन्नानां वेदबाह्यरक्तपटादिप्रव्रज्यासु वर्तमानानामशास्त्रीयविषोद्बन्धनादिना कामतश्च कृतजीवितत्यागिनामुदकादिक्रिया न कर्तव्या ॥ ८९ ॥

पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः ।
गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ॥ ९० ॥

पाषण्डमिति ॥ वेदबाह्यरक्तपटमौञ्ज्यादिव्रतचर्या पाषण्डं तदनुतिष्ठन्तीनां

स्वच्छन्दमेकानेकपुरुषगामिनीनां गर्भपातनभर्तृवधकारिणीनां द्विजातिस्त्रीणां सुरापीनामुदकक्रियौर्ध्वदैहिकं निवर्तेत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ९० ॥

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ ९१ ॥

आचार्यमिति ॥ आचार्य उपनयनपूर्वकं संपूर्णशाखाध्यापयिता, उपाध्यायो वेदैकदेशस्याङ्गस्य वाध्यापकः, वेदस्य वेदानां चैकदेशस्यापि व्याख्याता गुरुः । निर्हरणपूर्वकत्वात्प्रेतकृत्यस्य निर्हृत्येति दाहदशाहपिण्डषोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यस्य प्रदर्शनार्थमाचार्यादीन्पञ्च मृतान्निर्हृत्यब्रह्मचारी न लुप्तव्रतो भवति । एवं चान्यान्निर्हृत्य व्रतलोपो भवतीति गम्यते । 'आचार्यं स्वम्' इत्यभिधानात् 'गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्' (२।२०५) इति न्यायान्नाचार्याचार्यमपि । स्वमिति सर्वत्र संबध्यते । तेनोपाध्यायोपाध्यायमपि निर्हृत्य व्रतलोप एव ॥ ९१ ॥

दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ९२ ॥

दक्षिणेनेति ॥ अमाङ्गलिकत्वादत्यन्तापकृष्टशूद्रक्रमेणाभिधानम् । शूद्रं मृतं दक्षिणपुरद्वारेण निर्हरेत् द्विजातीन्पुनर्यथायोगं यथायुक्त्यापकृष्टवैश्यक्षत्रियविप्रक्रमेणैव पश्चिमोत्तरपूर्वद्वारेण निर्हरेत् ॥ ९२ ॥

न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥ ९३ ॥

न राज्ञामिति ॥ राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणां सपिण्डमरणादावशौचदोषो नास्ति । यतो राजान ऐन्द्रं स्थानं राज्याभिषेकाख्यमाधिपत्यकारणं प्राप्ताः । व्रतिनो ब्रह्मचारिणश्चान्द्रायणादिव्रतकारिणश्च, सत्रिणां गवामयनादियागप्रवृत्ताः । यतो ब्रह्मभूतास्ते ब्रह्मेव निष्पापाः । अशौचाभावश्चायं कर्मविशेषे । तदाह विष्णुः—'अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे' । राजकर्मणि व्यवहारदर्शनशान्तिहोमादिकर्मणि ॥ ९३ ॥

राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥ ९४ ॥

राज्ञ इति ॥ महात्मन इदं स्थानं माहात्मिकं राज्यपदाख्यं सर्वाधिपत्यलक्षणं महात्मैव प्राचीनपुण्यराज्यमासादयति तस्मिन्वर्तमानस्य सद्यःशौचमुपदिश्यते । नतु राज्यप्रच्युतस्य क्षत्रियजातेरपि । अत्र जातिरविवक्षितेत्यनेन श्लोकेन दर्शितम् । यतो न्यायनिरूपणेन दुर्भिक्षेऽन्नदानेनोपसर्गेषु शान्तिहोमादिना प्रजारक्षार्थं राज्यासनेष्ववस्थानमशौचाभावे च कारणम् । तथाक्षत्रिया-

णामपि तत्कार्यकारिणां विप्रवैश्यशूद्राणामविशिष्टम् । अत एव सोमकार्यकारिणि फलचमसे सोमधर्माः । अत एव व्रीहिधर्मान्विततया श्रुतमप्यवघातादि तत्कार्यकारित्वस्य विवक्षितत्वात्प्रकृतौ यवे विकृतौ च नीवारादिषु संबध्यत इति कर्ममीमांसायां तत्तदधिकरणेषु निरणायि ॥ ९४ ॥

डिंभाहवहतानां[1] च विद्युता पार्थिवेन च ।
गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ९५ ॥

डिंभाहवेति ॥ डिंभाहवो नृपरहितयुद्धं तत्र हतानां, विद्युता वज्रेण, पार्थिवेन वधार्हेऽपराधे हते, गोब्राह्मणरक्षणार्थं विनापि युद्धं जलाग्निव्याघ्रादिभिर्हतानां, यस्य पुरोहितादेः स्वकार्याविघातार्थं नृपतिरशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यःशौचम् ॥ ९५ ॥

सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ९६ ॥

सोमेति ॥ चन्द्राग्निसूर्यवायुशक्रयमानां वित्तस्यापां च पत्योः कुबेरवरुणयोरेवमष्टानां लोकपालानां संबन्धि देहं राजा धारयति ॥ ९६ ॥

लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम्[2] ॥ ९७ ॥

लोकेशेति ॥ यतो लोकेशांशाक्रान्तो नृपतिरतो नास्याशौचमुपदिश्यते । यस्मान्मनुष्याणां यच्छौचमशौचं वा तल्लोकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च । अप्ययो विनाशः । एतेनान्यदीयशौचाशौचोत्पादनविनाशशक्तस्य लोकेश्वररूपस्य नृपतेः कुतः स्वकीयाशौचमिति पूर्वोक्ताशौचाभावस्तुतिः ॥ ९७ ॥

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।
सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥ ९८ ॥

उद्यतैरिति ॥ उद्यतैः शस्त्रैः खड्गादिभिर्नतु लगुडपाषाणादिभिरपराङ्मुखत्वादिक्षत्रियधर्मयुक्तसंग्रामे हतस्य तत्क्षणादेव ज्योतिष्टोमादियज्ञः संतिष्ठते समाप्तिमेति । तत्पुण्येन युज्यत इत्यर्थः । तथाशौचमपि तत्क्षणादेव समाप्तिमेति । इयं शास्त्रे मर्यादा ॥ ९८ ॥

विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥ ९९ ॥

विप्र इति ॥ अशौचान्ते कृतश्राद्धादिक्रियो ब्राह्मणोऽपः स्पृष्ट्वेति चलस्पर्शमात्रं दक्षिणहस्तेन कृत्वा शुद्धो भवति नतु 'संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति' इतिवत् । स्नात्वा वाहनादिस्पर्शसाहचर्यात्स्पृष्ट्वेत्यस्य च सकृदुच्चारि-

पाठा०—1 डिंबाहवहतानां. 2 लोकेभ्यः प्रभवाप्ययौ.

तस्यार्थभेदस्यान्याय्यत्वात्क्षत्रियो हस्त्यादिवाहनं खड्गाद्यस्त्रं च, वैश्यो बलीवर्दादिप्रतोदं लोहप्रोताग्रं योक्त्रं वा, शूद्रो यष्टिं वंशदण्डिकाम् ॥ ९९ ॥

एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः।
असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥ १०० ॥

एतदिति ॥ भो द्विजश्रेष्ठाः! एतच्छौचं सपिण्डेषु प्रेतेषु युष्माकमुक्तम्। इदानीमसपिण्डेषु प्रेतशुद्धिं शृणुत ॥ १०० ॥

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥ १०१ ॥

असपिण्डमिति ॥ असपिण्डं ब्राह्मणं मृतं ब्राह्मणो बन्धुवत्स्नेहानुबन्धेन न त्वदृष्टबुद्ध्येत्यर्थादुक्तम्। मातुश्चाप्तान्सन्निकृष्टान्सहोदरभ्रातृभगिन्यादीन्बान्धवान्निर्हृत्य त्रिरात्रेण शुद्धो भवति ॥ १०१ ॥

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति।
अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ॥ १०२ ॥

यद्यन्नमिति ॥ निर्हारको यदि तेषां मृतस्य सपिण्डानामाशौचिनामन्नमश्नाति तदा तद्दशाहेनैव शुध्यति न त्रिरात्रेण। अथ तेषामन्नं नाश्नाति, गृहे च तेषां न वसति, निर्हरति च तदाहोरात्रेणैव शुध्यति। एवं च तद्गृहवासे सति तदन्नाभोजिनो निर्हारकस्य पूर्वोक्तं त्रिरात्रम् ॥ १०२ ॥

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च।
स्नात्वा सचैलः[1] स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १०३ ॥

अनुगम्येति ॥ ज्ञातिमज्ञातिं वा मृतमिच्छातोऽनुगम्य सचैलस्नानं च कृत्वा ततोऽग्निं च स्पृष्ट्वा पश्चाद्घृतप्राशनं कृत्वा अनुगमननिमित्ताशौचाद्विशुध्यति ॥

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत्।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥ १०४ ॥

न विप्रमिति ॥ ब्राह्मणादिं मृतं समानजातीयेषु स्थितेषु न शूद्रेण पुत्रादिर्निर्हारयेत्। यस्मात्सा शरीराहुतिः शूद्रस्पर्शदुष्टा सती मृतस्य स्वर्गाय हिता न भवति। मृतं स्वर्गं न प्रापयतीत्यर्थः। 'स्वेषु तिष्ठत्सु' इत्यभिधानाद्ब्राह्मणाभावे क्षत्रियेण तदभावे वैश्येन तदभावे शूद्रेणापि निर्हारयेदित्युक्तं यथापूर्वं श्रेष्ठत्वादस्वर्ग्यदोषश्च ब्राह्मणादिसद्भावे शूद्रेण निर्हरणे सति बोद्धव्यः। गोविन्दराजस्तु दोषनिर्देशात्स्वेषु तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितमित्याह; तदयुक्तम्। संभवदर्थपदद्वयोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गादुपक्रमावगतेश्च वेदोदितन्यायेनानुबोध्यत्वाद्गुणभूतशुश्रुषुत्वभेदेन प्रधानभूताया जातेरुपेक्षायां गुणलोपेनामुख्यस्येत्यपि न्यायेन बाध्येत।

पाठा०—1 सचैलं.

तस्मात् 'स्वेषु तिष्ठत्सु' इति पदद्वितयं न विवक्षितम् । 'इमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञां नाद्रियामहे' ॥ १०४ ॥

ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम् ।
वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तॄणि देहिनाम् ॥१०५॥

ज्ञानमिति ॥ ज्ञानादीनि शुद्धेः साधनानि भवन्ति । तत्र ब्रह्मज्ञानं बुद्धिरूपान्तःकरणशुद्धेः साधनम्, यथा वक्ष्यति (५।१०९) 'बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति' । तपो यथा–(५।१०७)'तपसा वेदवित्तमाः' । अग्निर्यथा (५।१२२) 'पुनः पाकेन मृन्मयम्' । आहारो यथा–(११।१०६) 'हविष्येण यवाग्वा' इति । मृद्वारिणी यथा–(५।१३४) 'मृद्वार्यादेयमर्थवत्' इति मनो यथा–(३।१४६) 'मनःपूतं समाचरेत्' इति । संकल्पविकल्पात्मकं मनः, निश्चयात्मिका बुद्धिरिति मनोबुद्ध्योर्भेदः । उपाञ्जनमुपलेपनं यथा–(५।१२२) 'मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म' । कर्म यथा–(११।७४) 'यजेत वाऽश्वमेधेन' इत्यादि । अर्को यथा–(५।८७) 'गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा' । कालो यथा–(५।८३) 'शुध्येद्विप्रो दशाहेन' । वायोऽस्तु शुद्धिहेतुत्वं मनुनानुक्तमपि 'पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः' इति विष्ण्वादावुक्तं ग्राह्यम् ॥ १०५ ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः॥ १०६ ॥

सर्वेषामेवेति ॥ सर्वेषां मृद्वारिनिमित्तदेहशौचमनःशौचादीनां मध्यादर्थशौचमन्यायेन परधनहरणपरिहारेण यद्धनेहा तत्परं प्रकृष्टं मन्वादिभिः स्मृतम् । यस्माद्योऽर्थे शुद्धः स शुद्धो भवति । यः पुनर्मृद्वारिशुचिरर्थे चाशुद्धः सोऽशुद्ध एव ॥ १०६ ॥

क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।
प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ १०७ ॥

क्षान्त्येति ॥ परेणापकारे कृते तस्मिन्प्रत्यपकारबुद्ध्यनुत्पत्तिरूपया पण्डिताः शुध्यन्ति । यथा च वक्ष्यति (११।२४५)—'महायज्ञक्रियाक्षमा । नाशयन्त्याशु पापानि' इति । अकार्यकारिणो दानेन । यथा वक्ष्यति (११।७६)—'सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणाय' इति । अप्रख्यातपापा जप्येन । यथा वक्ष्यति—'जपंस्तूपवसेद्दिनम्' इति । वेदवित्तमाः वेदार्थचान्द्रायणादि तपोविदः 'तपसा' (११।१०१) इत्येकादशाध्याये वक्ष्यमाणेन ॥ १०७ ॥

मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ १०८ ॥

मृत्तोयैरिति ॥ मलाद्युपहतं शोधनीयं मृज्जलैः शोध्यते । नदीप्रवाहश्च

श्लेष्माद्यशुचिदूषितो वेगेन शुध्यति । स्त्री च परपुरुषमैथुनसंकल्पादिदूषितमानसा प्रतिमासार्तवेन तस्मात्पापाच्छुद्धा भवति । ब्राह्मणस्य संन्यासेन षष्ठाध्यायाभिधेयेन पापाच्छुध्यति ॥ १०८ ॥

अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥ १०९ ॥

अद्भिरिति ॥ स्वेदाद्युपहतान्यङ्गानि जलेन क्षालितानि शुध्यन्ति । मनश्च निषिद्धचिन्तादिना दूषितं सत्याभिधानेन शुध्यति । भूतात्मा सूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्मविद्यया पापक्षयहेतुतया तपसा च शुद्धो भवति। शुद्धः परमात्मरूपेणावतिष्ठते । बुद्धिश्च विपर्ययज्ञानोपहता यथार्थविषयज्ञानेन शुध्यति ॥ १०९ ॥

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ॥ ११० ॥

एष इति ॥ अयं शरीरसंबन्धिनः शौचस्य युष्माकं निश्चय उक्तः । इदानीं नानाप्रकारद्रव्याणां येन यच्छुध्यति तस्य निर्णयं शृणुत ॥ ११० ॥

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।
भस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ १११ ॥

तैजसेति ॥ तैजसानां सुवर्णादीनां मरकतादिमणीनां पाषाणमयस्य च सर्वस्य भस्मना जलेन मृत्तिकया च मन्वादिभिः शुद्धिरुक्ता । निर्लेपस्य जलेनैवान्तरं शुद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादिदमुच्छिष्टघृतादिलिप्तविषयम् । तत्र मृद्भस्मनोर्गन्धक्षयैककार्यत्वाद्विकल्पः । आपस्तूभयत्र समुच्चीयन्ते ॥ १११ ॥

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।
अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥ ११२ ॥

निर्लेपमिति ॥ उच्छिष्टादिलेपरहितं सौवर्णभाण्डं, जलभवं च शङ्खमुक्तादि, पाषाणमयं च राजतमनुपस्कृतं रेखादिगुणान्तराधानरहितं तथाविधमलासंभवाज्जलेनैव भस्मादिरहितेन शुध्यति ॥ ११२ ॥

अपामग्नेश्च संयोगाद्धेमं रौप्यं च निर्बभौ ।
तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ॥ ११३ ॥

अपामग्नेरिति ॥ 'अग्निर्वै वरुणानीरकामयत' इत्यादि वेदे श्रूयते । तथा 'अग्नेः सुवर्णमिन्द्रियं, वरुणानीनां रजतम्' इत्यादिश्रुतिष्वप्यापःसंयोगात् सुवर्णं रजतं चोद्भूतं, यस्मादतस्तयोः स्वेन कारणेनैव जलेनात्यन्तोपघातेनाग्निना निर्णेकः शुद्धिहेतुर्गुणवत्तरः प्रशस्ततरः ॥ ११३ ॥

ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ।
शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ ११४ ॥

ताम्राय इति ॥ अयो लोहं, रीतिः पित्तलं तन्नवं पात्रं रैत्यं, त्रपु रङ्गं, एषां भस्माम्लोदकैः शोधनं कर्तव्यम् ॥ यथार्हं यस्य यदर्हति । 'अम्भसा हेमरौप्यायःकांस्यं शुध्यति भस्मना । अम्लैस्ताम्रं च रैत्यं च पुनःपाकेन मृन्मयम्' इति बृहस्पत्यादिवचनाद्विशेषोऽत्र बोद्धव्यः ॥ ११४ ॥

द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ॥ ११५ ॥

द्रवाणां चेति ॥ द्रवाणां घृततैलानां काककीटाद्युपहतानां बौधायनादिवचनात्प्रसृतिमात्रप्रमाणानां प्रादेशप्रमाणकुशपत्रद्वयाभ्यामुत्पवनेन शुद्धिः । संहतानां च शय्यादीनामुच्छिष्टाद्युपघाते प्रोक्षणं, दारवाणां चात्यन्तोपघाते तक्षणेन ॥ ११५ ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ ११६ ॥

मार्जनमिति ॥ चमसानां ग्रहाणां चान्येषां यज्ञपात्राणां पूर्वं पाणिना मार्जनं कार्यम्, पश्चात् प्रक्षालनेन यज्ञे कर्तव्ये शुद्धिर्भवति ॥ ११६ ॥

चरूणां स्रुक्स्रुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।
स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च ॥ ११७ ॥

चरूणामिति ॥ स्नेहाक्तानां चरुस्रुमादीनामुष्णजलेन शुद्धिः । स्नेहाद्ययुक्तानां तु जलमात्रेणैव शुद्धिर्यज्ञार्थम् ॥ ११७ ॥

अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥ ११८ ॥

अद्भिस्त्विवति ॥ बहूनां धान्यानां वस्त्राणां च चाण्डालाद्युपघाते जलेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः । बहुत्वं च पुरुषभारहार्याधिकत्वमिति व्याचक्षते । तदल्पानां तु प्रक्षालनाच्छुद्धिर्मन्वादिभिरुपदिश्यते ॥ ११८ ॥

चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।
शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११९ ॥

चैलवदिति ॥ स्पृश्यपशुचर्मणां वंशादिदलनिर्मितानां च वस्त्रवच्छुद्धिर्भवति । शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिः ॥ ११९ ॥

कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः ।
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥ १२० ॥

कौशेयेति ॥ कृमिकोशोद्भवस्य वस्त्रस्य, मेषादिलोमप्रभवस्य कम्बलादेः, ऊषैः क्षारमृत्तिकाभिः, कुतपानां नेपालकम्बलानामरिष्टकैररिष्टचूर्णैः, अंशुपट्टानां पट्टशाटकानां बिल्वफलैः, क्षौमाणां दुकूलानां क्षुमावल्कलभवानां वस्त्राणां तु पिष्टश्वेतसर्षपप्रक्षालनाच्छुद्धिः ॥ १२० ॥

क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।
शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ १२१ ॥

क्षौमवदिति ॥ शङ्खस्य पशुशृङ्गाणां स्पृश्यपश्वस्थिभवस्य गजादिदन्तस्य च क्षौमवत्पिष्टश्वेतसर्षपकल्केन गोमूत्रजलयोरन्यतरयुक्तेन शास्त्रविदा शुद्धिः कर्तव्या ॥ १२१ ॥

प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति ।
मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२२ ॥

प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं चेति ॥ तृणकाष्ठपलालं च चाण्डालादिस्पर्शदूषितं प्रोक्षणेन शुध्यति। तृणपलालसाहचर्यादिदमिन्धनादिकाष्ठविषयम्। 'दारवाणां च तक्षणम्' (५।११५) इति निर्मितदारुमयगृहपात्रविषयम्। गृहमुदक्यानिवासादिदूषितं मार्जनगोमयाद्युपलेपनेन । मृन्मयभाण्डमुच्छिष्टादिस्पर्शदूषितं पुनःपाकेन शुध्यति ॥ १२२ ॥

मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः ।
संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृन्मयम् ॥ १२३ ॥

मद्यैरिति ॥ मद्यादिभिस्तु संस्पृष्टं मृन्मयपात्रं पुनःपाकेनापि न शुध्यति । ष्ठीवनं श्लेष्मा, पूयं शोणितविकारः ॥ १२३ ॥

संमार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ।
गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः ॥ १२४ ॥

संमार्जनेति । अवकरशोधनेन गोमयाद्युपलेपनेन गोमूत्रोदकादिसेकेन खात्वा कतिपयमृदपनयनेन गवामहोरात्रनिवासेन पञ्चभिरेकैकशो भूमिः शुध्यति । एषां चोच्छिष्टमूत्रपुरीषचण्डालनिवासाद्युपघातगौरवलाघवाभ्यां समुच्चयविकल्पाववगन्तव्यौ ॥ १२४ ॥

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

पक्षिजग्धमिति ॥ भक्ष्यपक्षिभिर्नतु काकगृध्रादिभिः कश्चिद्भागो यस्य

भक्षितः, गवा यस्याघ्राणं कृतं, पदा चावधूतम्, उपरि कृतक्षुतं, केशकीटदूषितं, 'जग्ध'शब्दलिङ्गादन्नमल्पं मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ १२५ ॥

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६ ॥

यावदिति ॥ विष्ठादिलिप्ताद्द्रव्याद्यावत्तत्संबन्धिनौ गन्धलेपौ तिष्ठतस्तावद्द्रव्यमुद्धृत्य मृद्वारि प्रक्षिप्य ग्रहीतव्यम्। यत्र च वसामज्जादौ मृदा शुद्धिस्तत्र मृत्सहितं जलग्रहणं कर्तव्यम् । यत्र कर्णमलादौ जलेनैव शुद्धिस्तत्र जलमात्रमित्यवगन्तव्यम् ॥ १२६ ॥

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ १२७ ॥

त्रीणि देवा इति ॥ केनापि प्रकारेणादृष्टोपघातहेतुसंसर्गमदृष्टम् । संजातोपघातशङ्कायां जलेन प्रक्षालितम् । तदाह हारीतः—'यद्यन्मीमांस्यं स्यात्तत्तदद्भिः स्पर्शाच्छुद्धं भवति' । उपघातशङ्कायामेव 'पवित्रं भवतु' इति ब्राह्मणवाचा यत्प्रशस्यते तानि त्रीणि पवित्राणि देवा ब्राह्मणानां कल्पितवन्तः ॥ १२७ ॥

आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८ ॥

आपः शुद्धा इति ॥ यत्परिमाणास्वप्सु गोः पिपासाविच्छेदो भवति ता आपो गन्धवर्णरसशालिन्यः सत्यः यद्यमेध्यलिप्ता न भवन्ति तदा विशुद्धभूमिगता विशुद्धाः स्युः । भूमिगता इति विशुद्धभूमिसंबन्धप्रदर्शनाय न त्वन्तरिक्षगतानां निवृत्त्यर्थम् ॥ १२८ ॥

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये[1] यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥ १२९ ॥

नित्यं शुद्ध इति ॥ कारोर्मालाकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेऽपि माल्यादिग्रथने द्रव्यप्रयोजनाद्यपेक्षया शुद्धिविशेषाकरणेऽपि स्वभावादेव हस्तः सर्वदा शुद्धः । तथा जननमरणयोरपि स्वव्यापारे शुद्धः । 'न त्वाशौचं कारूणां कारुकर्मणि' इति वचनात् । तथा यद्विक्रेतव्यं पण्यवीथिकायां प्रसारितं 'नापणनीयमन्नमश्नीयात्' इति शङ्खवचनात्सिद्धान्नव्यतिरिक्तं तदनेकक्रेतृकरस्पर्शेऽपि शुद्धमेव । तथा च ब्रह्मचार्यादिगतभैक्ष्यमनाचान्तस्त्रीदत्तमपि रथ्याविक्रमणेऽपि सर्वदा शुद्धमिति शास्त्रमर्यादा ॥ १२९ ॥

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः[2] फलपातने ।
प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १३० ॥

नित्यमास्यमिति ॥ सर्वदा स्त्रीणां मुखं शुचि, तथा काकादिपक्षिणां चञ्चूप-

पाठा०—1 पण्यं. 2 शकुनैः.

वातपतितं फलं शुचि, वत्समुखं च दोहसमये क्षीरप्रक्षरणे शुचि, श्वा च यदा मृगादीन्हन्तुं गृह्णाति तदा तत्र व्यापारे शुचिः स्यात् ॥ १३० ॥

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ १३१ ॥

श्वभिरिति ॥ कुक्कुरैर्हतस्य मृगादेर्यन्मांसं तच्छुचि मुनिरवोचत्। तच्छ्राद्धाद्यतिथिभोजनादावेव द्रष्टव्यम्। अन्यैश्चाममांसादिभिर्व्याघ्रश्येनादिभिश्च व्याधादिभिश्च मृगवधजीविभिर्हतस्य ॥ १३१ ॥

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः।
यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ॥ १३२ ॥

ऊर्ध्वं नाभेरिति ॥ यानि नाभेरुपरीन्द्रियच्छिद्राणि तानि सर्वाणि पवित्राणि भवन्ति। अतस्तेषां स्पर्शने नाशौचम्। यानि नाभेरधस्तान्यशुचीनि भवन्ति अधश्छिद्रेषु च। बहुवचनं व्यक्तिबहुत्वापेक्षया। वक्ष्यमाणाश्च वसादयो देहमला देहान्निःसृता अशुद्धा भवन्ति ॥ १३२ ॥

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः।
रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ १३३ ॥

मक्षिकेति ॥ मक्षिका अमेध्यस्पर्शिन्योऽपि, विप्रुषो मुखनिःसृता अल्पा जलकणाः, छाया पतितादेर्हीनस्पर्शस्यापि, गवादीनि चाग्निपर्यन्तानि चण्डालादिस्पृष्टानि स्पर्शे शुचीनि जानीयात् ॥ १३३ ॥

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत्।
दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥ १३४ ॥

विण्मूत्रेति ॥ विण्मूत्रमुत्सृज्यते येन स च विण्मूत्रोत्सर्गः पाय्वादिस्तस्य शुद्ध्यर्थं मृद्वारि ग्रहीतव्यमर्थवत्प्रयोजनवत् यावता गन्धलेपक्षयो भवति। तथा शारीराणां वसादिमलानां संबन्धिषु द्वादशस्वपि गन्धलेपक्षयार्थं मृद्वारि ग्राह्यम्। तत्र स्मृत्यन्तरात्पूर्वषट्के मृज्जलग्रहणम्। उत्तरषट्के जलमात्रग्रहणम्। तदाह बौधायनः—'आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये। उत्तरेषु च षट्स्वद्भिः केवलाभिर्विशुध्यति ॥' ततश्च 'द्वादशस्वपि'इति मानवं मृद्वारिग्रहणवचनं व्यवस्थया मृद्वारिणोर्ग्रहणे सति न विरुध्यते। गोविन्दराजस्तु मनु-बौधायनवचनसंदर्शनादुत्तरषट्केऽपि विकल्पमाह; स च व्यवस्थितो दैवपित्राद्यदृष्टकर्मप्रवृत्ते उत्तरेष्वपि मृदमादद्यान्नान्यदा ॥ १३४ ॥

वसाशुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविड्घ्राणकर्णविट्।
श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ १३५ ॥

वसेति ॥ वसा कायस्नेहः, शुक्रं रेतः, असृक् रक्तं, मज्जा शिरोमध्ये

पिण्डितस्नेहः, दूषिका अक्षिमलः, स्वेदः श्रमादिना देहनिःसृतं जलम्। वसादयो द्वादश नराणां दैहिका मला भवन्ति ॥ १३५ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥ १३६ ॥

एका लिङ्ग इति ॥ मूत्रपुरीषोत्सर्गे सति शुद्धिमभीप्सता 'मृद्वार्यादेयमर्थवत्' (५।१३४) इत्युक्तत्वाजलसहिता मृदेका लिङ्गे दातव्या, गुदे तिस्रो मृदः, तथैकस्मिन्करे वामे। 'शौचविद्दक्षिणं हस्तं नाधःशौचे नियोजयेत्। तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् ॥' इति देवलवचनात्तस्यैवाधःशौचसाधनत्वात्तत्रैव दश मृदो दातव्याः। तत उभयोः करयोः सप्त दातव्याः। यदा तूक्तशौचेनापि गन्धलेपक्षयो न भवति तदा 'यावदपैत्यमेध्याक्तात्' इति वचनादधिकसंख्यापि मृद्दातव्या। एतद्विषयाण्येव मुनीनामधिकमृत्संख्यावचनानि। मृत्परिमाणमाह दक्षः (द.स्मृ.५।८)—'लिङ्गेऽपि मृत्समाख्याता त्रिपर्वा पूर्यते यया। द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता ॥' इति। यदा तूक्तसंख्याया अल्पेनापि गन्धलेपक्षयो भवति तदा संख्यावाक्यारम्भसामर्थ्यात्संख्या पूरयितव्यैव ॥ १३६ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्।
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

एतच्छौचमिति ॥ 'एका लिङ्गे' (५।१३६) इत्यादि यच्छौचमुक्तं तद्गृहस्थानामेव; ब्रह्मचारिणां द्विगुणं, वानप्रस्थानां त्रिगुणं, यतीनां पुनश्चतुर्गुणम् ॥ १३७ ॥

कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत्।
वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्वदा ॥ १३८ ॥

कृत्वेति ॥ मूत्रपुरीषं कृत्वा कृतयथोक्तशौचस्त्रिराचान्त इन्द्रियच्छिद्राणि शीर्षण्यानि च स्पृशेत् वेदाध्ययनं चिकीर्षन्, अन्नं वाश्नन्। यत्तु द्वितीयाध्याये (२।७०) 'अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो', 'निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य' (२।५१) इत्युभयमुक्तं तद्व्रताङ्गत्वार्थम्, इदं तु पुरुषार्थशौचायेत्यपुनरुक्तिः ॥ १३८ ॥

'आचान्त' (५।१३८) इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह—

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्।
शारीरं शौचमिच्छन्हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥ १३९ ॥

त्रिराचामेदिति ॥ देहस्य शुद्धिमिच्छन्प्रथमं वारत्रयमपो भक्षयेत्। ततो द्विर्मुखं परिमृज्यात्। स्त्री शूद्रश्चैकवारमाचमनार्थमुदकं भक्षयेत् ॥ १३९ ॥

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम्।
वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥ १४० ॥

शूद्राणामिति ॥ शूद्राणां कार्यमिति 'कृत्यानां कर्तरि वा' (पा.२।३।७१)

इति कर्तरि षष्ठी । यथाशास्त्रव्यवहारिभिर्द्विजशुश्रूषकैः शूद्रैर्मासि मासि मुण्डनं कार्यं, वैश्यवच्च मृतसूतकादौ शौचकल्पोऽनुष्ठातव्यः; द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् । भुज्यत इति भोजनं कार्यमिति ॥ १४० ॥

'निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च' (५।१४५) इति निष्ठीवतामाचमनविधानाद्विप्रुषामपि मुखान्निःसरणं निष्ठीवनमेवेति प्रसक्तौ शुद्ध्यर्थमपवादमाह—

नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति[1] याः ।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ १४१ ॥

नोच्छिष्टमिति ॥ मुखभवा विप्रुषो या अङ्गे निपतन्ति ता उच्छिष्टं न कुर्वन्ति । तथा श्मश्रुलोमानि मुखप्रविष्टानि नोच्छिष्टतां जनयन्ति । दन्तावकाशस्थितं चान्नावयवादि नोच्छिष्टं कुरुते। अत्र गौतमीये (गौ.स्मृ.१।५) विशेषः-'दन्ताश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात्प्राक् च्युते'रिति । एके 'च्युतेष्वाहारवद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः' ॥ १४१ ॥

स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥ १४२ ॥

स्पृशन्तीति ॥ अन्येषामाचमनार्थं जलं ददतां ये बिन्दवः पादौ स्पृशन्ति न जङ्घादि विशुद्धभूमिष्ठोदकैस्तुल्यास्तेन नाचमनार्हो भवति । तदा तत्र च्यवनावस्थैरकृताचमनः शुध्यति, द्रव्यं च शुध्यति ॥ १४२ ॥

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ १४३ ॥

उच्छिष्टेनेति ॥ 'द्रव्यहस्त'पदेन शरीरसंबन्धमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितम् । आमणिबन्धात्पाणिं प्रक्षाल्येति द्रव्यहस्तस्याचमनासंभवात्स्कन्धादिस्थितद्रव्यो यद्युच्छिष्टेन संस्पृष्टो भवति तदा द्रव्यमनवस्थाप्यैव कृताचमनः शुध्यति, द्रव्यं च शुद्धं भवति ॥ १४३ ॥

वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४ ॥

वान्त इति ॥ कृतवमनः संजातविरेकः स्नात्वा घृतप्राशनं कुर्यात् । 'दश विरेकान्विरिक्तः' इति गोविन्दराजः । यदि भुक्त्वा मनन्तरमेव वमति तदा आचमनमेव कुर्यान्न स्नानघृतप्राशने । मैथुनं च कृत्वा स्नायात् । इदं त्वृतुमतीविषयम् ॥ १४४ ॥

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतानि च ।
पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥ १४५ ॥

सुप्त्वेति ॥ निद्राक्षुद्भोजनश्लेष्मनिरसनमृषावादजलपानादि कृत्वाध्ययनं

पाठा०—1 न यन्ति याः.

चिकीर्षुः शुचिरप्याचामेत् । यत्तु 'भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यक्' (२।५३) इति, तथा 'अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः' (२।७०) इति द्वितीयाध्यायोक्तं तद्व्रताङ्गत्वेन। इह तु भुक्त्वाचमनविधानं पुरुषार्थम्, अध्ययनाङ्गतयाचमनविधानं गृहस्थादीनामपीति ॥ १४५ ॥

एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।
उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥ १४६ ॥

एष शौचविधिरिति ॥ एष वर्णानां जननमरणादौ दशरात्रादिरशौचविधिः समग्रो द्रव्याणां तैजसादीनां चेलादीनां च जलादिना शुद्धिविधिर्युष्माकमुक्तः । इदानीं स्त्रीणामनुष्ठेयं धर्मं शृणुत ॥ १४६ ॥

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ १४७ ॥

बालया वेति ॥ बाल्ये यौवने वार्धके च वर्तमानया किंचित्सूक्ष्ममपि कार्यं भर्त्राद्यननुमतं न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यमिति ॥ १४७ ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ।
पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८ ॥

बाल्ये पितुरिति ॥ किंतु बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्, यौवने भर्तुः, भर्तरि मृते पुत्राणाम्; तदभावे 'तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः । पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रिया मतः ॥' इति नारदवचनात् ज्ञातिराजादीनामायत्ता स्यात्, कदाचिन्न स्वतन्त्रा भवेत् ॥ १४८ ॥

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्यें कुर्यादुभे कुले ॥ १४९ ॥

पित्रा भर्त्रेति ॥ पित्रा पत्या पुत्रैर्वा नात्मनो विरहं कुर्यात् । यस्मादेषां वियोगेन स्त्री बन्धकीभावं गता पतिपितृकुले निन्दिते करोति ॥ १४९ ॥

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्ये[1] च दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १५० ॥

सदा प्रहृष्टयेति ॥ सर्वदा भर्तरि विरुद्धेऽपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया सुशोधितकुण्डलकटाहादिगृहभाण्डया व्यये चाबहुप्रदया स्त्रिया भवितव्यम् ॥ १५० ॥

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥ १५१ ॥

यस्मै दद्यादिति ॥ यस्मै पिता एनां दद्यात्पितुरनुमत्या भ्राता वा तं

पाठा०—1 गृहकार्येषु.

जीवन्तं परिचरेन्मृतं च नातिक्रामेत्; व्यभिचारेण तदीयश्राद्धतर्पणादिविरहितया पारलौकिककृत्यखण्डनेन च ॥ १५१ ॥

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।
प्रयुज्यते विवाहेषु[1] प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥ १५२ ॥

मङ्गलार्थमिति ॥ यदासां स्वस्त्ययनशान्त्यनुमन्त्रवचनादिरूपं, यश्चासां प्रजापतियागः प्रजापत्युद्देशेनाज्यहोमात्मको विवाहेषु क्रियते तन्मङ्गलार्थमभीष्टसंपत्त्यर्थं कर्म । यत्पुनः प्रथमं प्रदानं वाग्दानात्मकं तदेव भर्तुः स्वाम्यजनकम् । ततश्च वाग्दानादारभ्य स्त्री भर्तृपरतन्त्रा । तस्मात्तं श्रयेतेति पूर्वोक्तशेषः । यत्तु अष्टमे वक्ष्यते 'तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे' (८।२२७) इति तद्भार्यात्वसंस्कारार्थमित्यविरोधः ॥ १५२ ॥

अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः ।
सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥ १५३ ॥

अनृताविति ॥ यतः मन्त्रसंस्कारो विवाहस्तत्कर्ता भर्ता 'ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्' (गौ. स्मृ. ५।१) इति गौतमवचनादृतुकाले अन्यदा च नित्यमिह लोके च सुखस्य दाता तदाराधनेन च स्वर्गादिप्राप्तेः परलोकेऽपि सुखस्य दातेति ॥ १५३ ॥

तस्मात्,—

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥ १५४ ॥

विशील इति ॥ सदाचारशून्यः स्त्र्यन्तरानुरक्तो वा विद्यादिगुणहीनो वा तथापि साध्व्या स्त्रिया देववत्पतिराराधनीयः ॥ १५४ ॥

यस्माच्च,—

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्[2] ।
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ १५५ ॥

नास्ति स्त्रीणामिति ॥ यथा भर्तुः कस्याश्चित्पत्न्या रजोयोगादिना अनुपस्थितावपि पत्न्यन्तरेण यज्ञनिष्पत्तिः, तथा न स्त्रीणां भर्त्रा विना यज्ञसिद्धिः । नापि भर्तुरनुमतिमन्तरेण व्रतोपवासौ किंतु भर्तृपरिचर्ययैव स्त्री स्वर्गलोके पूज्यते ॥ १५५ ॥

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।
पति लोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम् ॥ १५६ ॥

पाणिग्राहस्येति ॥ पत्या सह धर्माचरणेन योऽर्जितः स्वर्गादिलोकः तमि-

पाठा०—1 विवाहे तु. 2 नाप्युपोषितं.

च्छन्ती साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा भर्तुर्न किंचिदप्रियमर्जयेत् । मृतस्याप्रियं व्यभिचारेण विहितश्राद्धखण्डनेन च ॥ १५६ ॥

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥ १५७ ॥

कामं त्विति ॥ वृत्त्यसंभवेऽपि पुष्पमूलफलैः पवित्रैश्च देहं क्षपयेदल्पाहारेण क्षीणं कुर्यात् । न च भर्तरि मृते व्यभिचारधिया परपुरुषस्य नामाप्युच्चारयेत् ॥

एवं च सति,—

आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ १५८ ॥

आसीतेति ॥ क्षमायुक्ता नियमवती एकभर्तृकाणां यो धर्मः प्रकृष्टतमस्तमिच्छन्ती मधुमांसमैथुनवर्जनात्मकब्रह्मचर्यशालिनी मरणपर्यन्तं तिष्ठेत् । अपुत्रापि पुत्रार्थं न परपुरुषं सेवेत ॥ १५८ ॥

यस्मात्,—

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् ॥ १५९ ॥

अनेकानीति ॥ बाल्यत एव ब्रह्मचारिणामकृतदाराणां सनकवालखिल्यादीनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणि कुलवृद्ध्यर्थं संततिमनुत्पाद्यापि स्वर्गं गतानि ॥ १५९ ॥

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १६० ॥

मृते भर्तरीति ॥ साध्वाचारा स्त्री मृते भर्तर्यकृतपुरुषान्तरमैथुना पुत्ररहितापि स्वर्गं गच्छति । यथा ते सनकवालखिल्यादयः पुत्रशून्याः स्वर्गं गताः १६०

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते ।
सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च[1] हीयते ॥ १६१ ॥

अपत्यलोभादिति ॥ 'पुत्रो मे जायतां तेन स्वर्गं प्राप्स्यामि' इति लोभेन या स्त्री भर्तारमतिक्रम्य वर्तते । व्यभिचरतीत्यर्थः । सेह लोके गर्हां प्राप्नोति । परलोकं च स्वर्गं तेन पुत्रेण न लभते ॥ १६१ ॥

अत्रैव हेतुमाह—

नान्योत्पन्ना प्रजाऽस्तीह न[2] चाप्यन्यपरिग्रहे ।
न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते ॥ १६२ ॥

नान्योत्पन्नेति ॥ यस्माद्भर्तृव्यतिरिक्तेन पुरुषेणोत्पन्ना सा प्रजा तस्याः शास्त्रीया न भवति । न चान्यपत्न्यामुत्पादितोत्पादकस्य प्रजा भवति । एत-

---

पाठा०—1 पतिलोकाच्च. 2 न चान्यस्य परिग्रहे.

चानियोगोत्पादिताविषयम् । बहुभर्तृकेयमिति लोकप्रसिद्धेः द्वितीयोऽपि भर्तैव । तस्मादन्योत्पादितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—नेति । लोके गर्हाप्रसिद्धावपि साध्वाचाराणां न क्वचिच्छास्त्रे द्वितीयोपभर्तोपदिश्यते । एवं च सति पुनर्भूत्वमपि प्रतिषिद्धम् ॥ १६२ ॥

पतिं हित्वा[1]पकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।
निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३ ॥

पतिमिति ॥ अपकृष्टं क्षत्रियादिकं स्वकीयं पतिं त्यक्त्वोत्कृष्टं ब्राह्मणादिकं या आश्रयति सा लोके गर्हणीयैव भवति । परोऽन्यः पूर्वो भर्ताऽस्या अभूदिति च लोकैरुच्यते ॥ १६३ ॥

व्यभिचारफलमाह—

व्य[2]भिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

व्यभिचारादिति ॥ परपुरुषोपभोगेन स्त्री इह लोके गर्हणीयतां लभते, मृता च शृगाली भवति, कुष्ठादिरोगैश्च पीड्यते ॥ १६४ ॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ १६५ ॥

पतिमिति ॥ मनोवाग्देहसंयतेति विशेषणोपादानाद्या मनोवाग्देहैरेव भर्तारं न व्यभिचरति सा भर्तृमात्रनिष्ठमनोवाग्देहव्यापारत्वाद्भर्त्रा सहार्जिताँल्लोकान्प्राप्नोति । इह च शिष्टैः साध्वीत्युच्यते । वाङ्मनसाभ्यामपि पतिं न व्यभिचरेदिति विधानार्थो दैहिकव्यभिचारनिवृत्तेरुक्ताया अप्यनुवादः १६५

अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।
इहाग्र्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६ ॥

अनेनेति ॥ अनेन स्त्रीधर्मप्रकारेणोक्तेनाचारेण पतिशुश्रूषाभर्त्रव्यभिचारादिना मनोवाक्कायसंयता स्त्री इह लोके च प्रकृष्टां कीर्तिं परत्र पत्या सहार्जितं च स्वर्गादिलोकं प्राप्नोतीति प्रकरणार्थोपसंहारः ॥ १६६ ॥

एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७ ॥

एवंवृत्तामिति ॥ द्विजातिः समानवर्णां यथोक्ताचारयुक्तां पूर्वमृतां श्रौतस्मार्ताग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दाहधर्मज्ञो दाहयेत् ॥ १६७ ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।
पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥ १६८ ॥

भार्येति ॥ पूर्वमृताया अन्त्यकर्मणि दाहनिमित्तमग्नीन्समर्प्य गृहस्थाश्रम-

पाठा०—1 हित्वावकृष्टं. 2 व्यभिचारे तु.

मिच्छन्नुत्पन्नपुत्रोऽनुत्पन्नपुत्रो वा पुनर्विवाहं कुर्यात् । स्मार्ताग्नीञ्श्रौताग्नीन्वा आदध्यात् ॥ १६८ ॥

अनेन विधिना नित्यं पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १६९ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अनेनेति ॥ अनेन तृतीयाध्यायाद्युक्तविधिना प्रत्यहं पञ्चयज्ञान्न त्यजेत् । द्वितीयमायुर्भागं कृतदारपरिग्रहोऽनेनैव यथोक्तविधिना गृहस्थविहितान्धर्माननुतिष्ठेत् । गृहस्थधर्मत्वेऽपि पञ्चयज्ञानां प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थं पृथङ्निर्देशः १६९

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ६

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।
वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥

एवमिति ॥ आश्रमसमुच्चयपक्षाश्रितो द्विजातिः कृतसमावर्तन उक्तप्रकारेण यथाशास्त्रं गृहाश्रममनुष्ठाय नियतः कृतनिश्चयो यथाविधानं वक्ष्यमाणधर्मेण यथार्हं विशेषेण जितेन्द्रियः । परिपक्ककषाय इत्यर्थः । वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ २ ॥

गृहस्थस्त्विति ॥ गृहस्थो यदात्मदेहस्य त्वक्शैथिल्यं केशधावल्यं पुत्रस्य पुत्रं च पश्यति तथाविधवयोवस्थया विगतविषयरागतया वनमाश्रयेत् ॥२॥

संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ ३ ॥

संत्यज्येत्यादि ॥ ग्राम्यं व्रीहियवादिकं भक्ष्यं सर्वं च गवाश्वशय्यादिपरिच्छदं परित्यज्य विद्यमानभार्यश्च वनवासमनिच्छन्तीं भार्यां पुत्रेषु समर्प्य इच्छन्त्या च सहैव वनं गच्छेत् ॥ ३ ॥

अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम् ।
ग्रामादरण्यं [1]निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

अग्निहोत्रमिति ॥ श्रौताग्निमावसथ्याग्निमग्न्युपकरणं च स्रुक्स्रुवादि गृहीत्वा ग्रामादरण्यं निःसृत्य गत्वा संयतेन्द्रियः सन्निवसेत् ॥ ४ ॥

पाठा०—1 निष्क्रम्य.

मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा।
एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५ ॥

मुन्यन्नैरिति ॥ मुन्यन्नैर्नीवारादिभिर्नानाप्रकारैः पवित्रैः शाकमूलफलैर्वाऽरण्योद्भवैः। एतानेवेति गृहस्थस्य पूर्वोक्तान्महायज्ञान्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ५

वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा।
जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥ ६ ॥

वसीतेति ॥ मृगादिचर्म वृक्षवल्कलं वा आच्छादयेत्। हारीतेन तु 'वल्कलशाणचर्मचीरकुशमुञ्जफलकवासाः' इति विदधता वल्कलादिकमप्यनुज्ञातम्। सायंप्रातः स्नायात्। जटाश्मश्रुलोमनखानि नित्यं धारयेत् ॥ ६ ॥

यद्भक्ष्यं[1] स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः।
अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदा[2]श्रमागतान् ॥ ७ ॥

यद्भक्ष्यमिति ॥ यद्भुञ्जीत ततो यथाशक्ति बलिं भिक्षां च दद्यात्। बलिमिति तु वैश्वदेवनित्यश्राद्धयोरुपलक्षणम्। 'एतानेके महायज्ञान्' (४।२२) इति विहितत्वात् आश्रमागताञ्जलफलमूलभिक्षादानेन पूजयेत् ॥ ७ ॥

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः।
दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८ ॥

स्वाध्याये इति ॥ वेदाभ्यासे नित्ययुक्तः स्यात्। शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुः सर्वोपकारकः संयतमनाः सततं दाता प्रतिग्रहनिवृत्तः सर्वभूतेषु कृपावान् भवेत् ॥ ८ ॥

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि।
दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥ ९ ॥

वैतानिकमिति ॥ गार्हपत्यकुण्डस्थानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणाग्निकुण्डयोर्विहारो वितानं तत्र भवं वैतानिकमग्निहोत्रं यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत्। दर्शं पौर्णमासं च पर्वेति श्रौतस्मार्तदर्शपौर्णमासौ योगतः स्वकाले अस्कन्दयन्नपरित्यजन्, भार्यानिक्षेपपक्षे च रजस्वलायामिव भार्यायामेतेषामनुष्ठानमुचितम्। विशेषाश्रवणात् ॥ ९ ॥

[3]ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्।
तुरायणं च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च ॥ १० ॥

ऋक्षेति ॥ ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः, आग्रयणं नवसस्येष्टिः, ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चेति समाहारद्वन्द्वः। तथा चातुर्मास्यतुरायणदाक्षायणानि श्रौतकर्माणि क्रमेण कुर्यात्। अत्र केचित्–सर्वमेतच्छ्रौतं दर्शपौर्णमासादि कर्म वानप्रस्थस्य स्तुत्यर्थमुच्यते, नत्वस्यानुष्ठेयं ग्राम्यव्रीह्यादिसाध्यत्वादेषां च। नच स्मृतिः श्रौताङ्ग-

पाठा०—1 यद्भक्षः. 2 °दाश्रमागतम्. 3 दर्शेष्ट्याग्रयणं.

बाधने शक्तेत्याहुः; तदसत्। 'वासन्तशारदैः' (६।११) इत्युत्तरश्लोके मुन्यन्नैर्नीवारादिभिर्वानप्रस्थविषयतया स्पष्टस्य चरुपुरोडाशादिविधेर्बाधनस्यान्याय्यत्वात्। गोविन्दराजस्तु व्रीह्यादिभिरेव कथंचिदरण्यजातैरेताश्निर्वर्तयिष्यत इत्याह ॥ १० ॥

वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः।
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥ ११ ॥

वासन्तेत्यादि ॥ वसन्तोद्भवैः शरदुद्भवैर्मेध्यैर्यागाङ्गभूतैर्मुन्यन्नैर्नीवारादिभिः स्वयमानीतैः पुरोडाशांश्चरूनयथाशास्त्रं तत्तद्यागादिसिद्धये संपादयेत् ॥

देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः।
शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ॥ १२ ॥

देवताभ्य इत्यादि ॥ तद्वनोद्भवनीवारादिकसाधितमतिशयेन यागार्हं हविर्देवताभ्य उपकल्प्य शेषान्नमुपभुञ्जीत। आत्मना च कृतं लवणमूषरलवणाद्युपभुञ्जीत ॥ १२ ॥

स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च।
मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहांश्च फलसंभवान् ॥ १३ ॥

स्थलजेति ॥ स्थलजलोद्भवशाकान्यरण्ययज्ञियवृक्षोद्भवानि पुष्पमूलफलानीङ्गुद्यादिफलोद्भवांश्च स्नेहानद्यात् ॥ १३ ॥

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च।
भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ १४ ॥

वर्जयेदित्यादि ॥ माक्षिकं, मांसं, भौमानीति प्रसिद्धिदर्शनार्थम्; भौमादीनि, कवकानि छत्राकान्, भूस्तृणं मालवदेशे प्रसिद्धं शाकं, शिग्रुकं वाहीकेषु प्रसिद्धं शाकं, श्लेष्मातकफलानि वर्जयेत्। गोविन्दराजस्तु भौमानि कवकानीत्यन्यव्यवच्छेदकं विशेषणमिच्छन्भौमानां कवकानां निषेधः,वार्क्षाणां तु भक्षणमाह; तदयुक्तम्। मनुनैव पञ्चमे द्विजातेरेव कवकमात्रनिषेधाद्वनस्थगोचरतया नियमातिशयस्योचितत्वात्। यमस्तु—'भूमिजं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति ये। ब्रह्मघ्नांस्तान्विजानीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥' इति विशेषेण वृक्षजस्यापि निषेधमाह। मेधातिथिस्तु भौमानीति स्वतन्त्रं पदं वदन् गोजिह्विका नाम कश्चित्पदार्थो वनेचराणां प्रसिद्धस्तद्विषयं निषेधमाह। तदपि बहुष्वभिधानकोषादिष्वप्रसिद्धं न श्रद्दधीमहि। कवकानां द्विजातिविशेषे पाञ्चमिके निषेधे सत्यपि पुनर्निषेधो भूस्तृणादीनां निषेधेऽपि च समप्रायश्चित्तविधानार्थः ॥ १४ ॥

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम्।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥ १५ ॥

त्यजेदिति ॥ संवत्सरनिचयपक्षे पूर्वसंचितनीवाराद्यन्नं जीर्णानि च वासांसि शाकमूलफलानि चाश्विने मासि त्यजेत् ॥ १५ ॥

न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।
न ग्रामजातान्यार्तोऽपि मूलानि[1] च फलानि च ॥ १६ ॥

न फालेति ॥ अरण्येऽपि फालकृष्टप्रदेशे जातं स्वामिनोपेक्षितमपि व्रीह्यापि नाद्यात् । तथा ग्रामजातान्यफालकृष्टभूभागेऽपि लतावृक्षमूलफलानि क्षुत्पीडितोऽपि न भक्षयेत् ॥ १६ ॥

अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ।
अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥ १७ ॥

अग्नीति ॥ अग्निपक्वं वन्यमन्नं, कालपक्वं वा फलादि । यद्वा नोलूखलमुसलाभ्यां किंतु पाषाणेन चूर्णीकृत्यापक्वमेवाद्यात् । दन्ता एवोलूखलस्थानानि यस्य तथाविधो वा भवेत् ॥ १७ ॥

सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ।
षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥ १८ ॥

सद्य इत्यादि ॥ एकाहमात्रजीवनोचितं मासवृत्त्युपचितं वा षण्मासंसंवत्सरनिर्वाहसमर्थं वा नीवारादिकं संचिनुयात् । यथापूर्वं नियमातिशयः । मासवृत्तियोग्यसंचयो मासंसंचयः, सोऽस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' (पा०५।२।११५) इति ठन्प्रत्ययेन 'मासंसंचयिक' इति रूपम् ॥ १८ ॥

नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः ।
चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ १९ ॥

नक्तमित्यादि ॥ यथासामर्थ्यमन्नमाहृत्य प्रदोषे भुञ्जीत । अहन्येव वा चतुर्थकालाशनो वा स्यात् । 'सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्' इति विहितं तत्रैकस्मिन्नहन्युपोष्यापरेद्युः सायं भुञ्जीत । अष्टमकालिको वा भवेत् । त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थस्याह्नो रात्रौ भुञ्जीत ॥ १९ ॥

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्लकृष्णे च वर्तयेत् ।
पक्षान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् ॥ २० ॥

चान्द्रायणेति ॥ शुक्लकृष्णयोः 'एकैकं ह्रासयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च वर्धयेत्' (११।२१६) इत्यादिनैकादशाध्याये च वक्ष्यमाणैश्चान्द्रायणैर्वा वर्तयेत् । पक्षान्तौ पौर्णमास्यमावास्ये तत्र श्रुतां यवागूं वाप्यश्नीयात् । सकृदिति सायं प्रातर्वा ॥ २० ॥

पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा ।
कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ २१ ॥

पुष्पमूलेत्यादि ॥ पुष्पमूलफलैरेव वा कालपक्वैः नाग्निपक्वैः स्वयंपतितैर्जीवेत् । वैखानसो वानप्रस्थः तद्धर्मप्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः । तेनैतदुक्तमन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तं धर्ममनुतिष्ठेत् ॥ २१ ॥

पाठा०—1 पुष्पाणि च फलानि च.

भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः ॥ २२ ॥

भूमावित्यादि ॥ केवलायां भूमौ लुठन् गतागतानि कुर्यात् । स्थानासनादावुपविशेत् । उत्तिष्ठेत्पर्यटेदित्यर्थः । आवश्यकं स्नानभोजनादिकालं विहाय चायं नियमः । एवमुत्तरत्रापि । पादाग्राभ्यां वा दिनं तिष्ठेत्कंचित्कालं स्थित एव स्यात् । कंचिच्चोपविष्ट एव न त्वन्तरा पर्यटेत् । सवनेषु सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नायात् । यत्तु 'सायं स्नायात्प्रगे तथा' (६।६) इत्युक्तं तेन सहास्य नियमातिशयापेक्षो विकल्पः ॥ २२ ॥

ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः ॥ २३ ॥

ग्रीष्म इत्यादि ॥ आत्मतपोविवृद्ध्यर्थं ग्रीष्मे चतुर्दिगवस्थितैरग्निभिरूर्ध्वं वादित्यतेजसात्मानं तापयेत् । वर्षास्वभ्रावकाशमाश्रयेत् । यत्र देशे देवो वर्षति तत्र छत्राद्यावरणरहितस्तिष्ठेदित्यर्थः । हेमन्ते चार्द्रवासा भवेत् । ऋतुत्रयसंवत्सरावलम्बेनायं सांवत्सरिक एव नियमः ॥ २३ ॥

उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् ।
तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ॥ २४ ॥

उपेति ॥ विहितमपि त्रिषवणं स्नानं देवर्षिपितृतर्पणविधानार्थमनूद्यते । प्रातर्मध्यंदिनं सायं सवनेषु त्रिष्वपि देवर्षिपितृतर्पणं कुर्वन् । अन्यदपि पक्षमासोपवासादिकं तीव्रव्रतं तपोऽनुतिष्ठन् । यथोक्तं यमेन—'पक्षोपवासिनः केचित्केचिन्मासोपवासिनः' इति । स्वशरीरं शोषयेत् ॥ २४ ॥

अग्नीनात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि ।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥ २५ ॥

अग्नीनित्यादि ॥ श्रौतानग्नीन्वैखानसशास्त्रविधानेन भस्मपानादिना आत्मनि समारोप्य लौकिकाग्निगृहशून्यः । यथा वक्ष्यति (६।२६) 'वृक्षमूलनिकेतनः' इति । मुनिर्मौनव्रतचारी फलमूलाशन एव स्यात् । नीवाराद्यपि नाश्नीयात् । एतच्चोर्ध्वं षण्मासेभ्योऽप्युपरि 'अनग्निरनिकेतनः' इति वसिष्ठवचनात्षण्मासोपर्यनग्नित्वमनिकेतत्वं च ॥ २५ ॥

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥ २६ ॥

अप्रयत्न इति ॥ सुखप्रयोजनेषु स्वादुफलभक्षणशीतातपपरिहारादिषु प्रयत्नशून्योऽस्त्रीसंभोगी भूशायी च निवासस्थानेषु ममत्वरहितो वृक्षमूलवासी स्यात् ॥ २६ ॥

तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्।
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७ ॥

तापसेष्विति ॥ फलमूलासंभवे च वानप्रस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्राणमात्रधारणोचितं भैक्षमाहरेत्। तदभावे चान्येभ्यो वनवासिभ्यो गृहस्थेभ्यो द्विजेभ्यः ॥ २७ ॥

ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन्।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८ ॥

ग्रामेति ॥ तस्याप्यसंभवे ग्रामादानीय ग्रामस्यान्नस्याष्टौ ग्रासान्पर्णशरावादिखण्डेन पाणिनैव वा गृहीत्वा वानप्रस्थो भुञ्जीत ॥ २८ ॥

एताश्चान्यांश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन्।
विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥ २९ ॥

एताश्चेति ॥ वानप्रस्थ एता दीक्षा एतान्नियमानन्यांश्च वानप्रस्थशास्त्रोक्तानभ्यसेत्। औपनिषदीश्च श्रुतीरुपनिषत्पठितब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानि विविधान्यस्यात्मनो ब्रह्मसिद्धये ग्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यसेत् ॥ २९ ॥

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः।
विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३० ॥

ऋषिभिरिति ॥ यस्मादेता ऋषिभिर्ब्रह्मदर्शिभिः परिव्राजकैर्गृहस्थैश्च वानप्रस्थैर्ब्रह्माद्वैतज्ञानधर्मयोर्विवृद्ध्यर्थमुपनिषच्छ्रुतयः सेवितास्तस्मादेताः सेवेतेति पूर्वस्यानुवादः ॥ ३० ॥

अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः।
आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥ ३१ ॥

अपरेति ॥ अचिकित्सितव्याध्याद्युपद्रवेऽपराजितामैशानीं दिशमाश्रित्याकुटिलगतिर्युक्तो योगनिष्ठो जलानिलाशन आ शरीरनिपाताद्गच्छेत्। महाप्रस्थानाख्यं शास्त्रे विहितं चेदं मरणं, तेन 'न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयात्' इति श्रुत्यापि न विरोधः। यतः 'स्वःकामी'शब्दप्रयोगादवैधं मरणमनया निषिध्यते, न शास्त्रीयम् ॥ ३१ ॥

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम्।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२ ॥

आसामित्यादि ॥ एषां पूर्वोक्तानुष्ठानानामन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वापगतदुःखभयो ब्रह्मैव लोकस्तत्र पूजां लभते। मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः। केवलकर्मणो वानप्रस्थस्य कथं मोक्ष इति चेन्न। 'विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंशुद्धये श्रुतीः' (६।२९) इत्यनेनास्याप्यात्मज्ञानसंभवात् ॥ ३२ ॥

यस्य तु मरणाभावस्तस्याह—

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥ ३३ ॥

वनेष्वित्यादि ॥ अनियतपरिमाणत्वादायुषस्तृतीयभागस्य दुर्विज्ञानात्तृतीयमायुषो भागमिति रागक्षयावधि वानप्रस्थकालोपलक्षणार्थम् । अत एव शंख-लिखितौ–'वनवासादूर्ध्वं शान्तस्य परिगतवयसः पारिव्राज्यम्' इत्याचख्यतुः । एवं वनेषु विहृत्यैवं विधिवद्दुश्चरतपोनुष्ठानप्रकारेण वानप्रस्थाश्रमं विषयरागोपशमनाय कंचित्कालमनुष्ठाय 'चतुर्थमायुषो भागम्' (४।१) इति शेषायुःकाले सर्वथा विषयसङ्गांस्त्यक्त्वा परिव्राजकाश्रममनुतिष्ठेत् ॥ ३३ ॥

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्धते ॥ ३४ ॥

आश्रमादिति ॥ पूर्वपूर्वाश्रमादुत्तरोत्तराश्रमं गत्वा ब्रह्मचर्याद्गृहस्थाश्रमं ततो वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायेत्यर्थः । यथाशक्ति गताश्रमहुतहोमो जितेन्द्रियो भिक्षाबलिदानचिरसेवया श्रान्तः परिव्रज्याश्रममनुतिष्ठन्परलोके मोक्षलाभाद्ब्रह्मभूतत्वातिशयं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ ३५ ॥

ऋणानीत्यादि ॥ आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण उत्तरश्लोकाभिधेयानि त्रीण्यृणानि संशोध्य मोक्षे मोक्षान्तरङ्गे परिव्रज्याश्रमे मनो नियोजयेत् । तान्यृणानि त्वसंशोध्य मोक्षं चतुर्थाश्रममनुतिष्ठन्नरकं व्रजति ॥ ३५ ॥

तान्येवर्णानि दर्शयति—

अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६ ॥

अधीत्येति ॥ 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणैरृणवा जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः' इति श्रूयते । अतो यथाशास्त्रं वेदानधीत्य पर्वगमनवर्जनादिधर्मेण च पुत्रानुत्पाद्य यथासामर्थ्यं ज्योतिष्टोमादियज्ञांश्चानुष्ठाय मोक्षान्तरङ्गे चतुर्थाश्रमे मनो नियोजयेत् ॥ ३६ ॥

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः ॥ ३७ ॥

अनधीत्येति ॥ वेदाध्ययनमकृत्वा पुत्रमनुत्पाद्य यज्ञांश्चाननुष्ठाय मोक्षमिच्छन्नरकं व्रजति ॥ ३७ ॥

1 प्रज्ञाम्.

प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्[1] ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥ ३८ ॥

प्राजापत्यामिति ॥ यजुर्वेदीयोपाख्यानग्रन्थोक्तां सर्वस्वदक्षिणां प्रजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदुक्तविधिनैव 'आत्मन्यग्नीन्समारोप्य गृहात्' इत्यभिधानाद्वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायैव चतुर्थाश्रममनुतिष्ठेत् । एतेन मनुना चातुराश्रम्यस्य समुच्चयोऽपि दर्शितः । श्रुतिसिद्धाश्चैकद्वित्रिचतुराश्रमाणां समुच्चया विकल्पिताः । तथा जाबालश्रुतिः (जा. उ. ४)—'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । इतरथा[2] ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा' इति ॥ ३८ ॥

यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३९ ॥

य इत्यादि ॥ यः सर्वेभ्यो भूतारब्धेभ्यः स्थावरजङ्गमेभ्योऽभयं दत्त्वा गृहाश्रमात्प्रव्रजति तस्य ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषन्निष्ठस्य सूर्याद्यालोकरहिता हिरण्यगर्भादिलोकास्तत्तेजसैव प्रकाशा भवन्ति । तानाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४० ॥

यस्मादित्यादि ॥ यस्माद्द्विजात्सूक्ष्ममपि भयं भूतानां न भवति तस्य देहाद्विमुक्तस्य वर्तमानदेहनाशे कस्मादपि भयं न भवति ॥ ४० ॥

अगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

अगारादिति ॥ गृहान्निर्गतः पवित्रैर्दण्डकमण्डल्वादिभिर्युक्तो मुनिर्मौनी समुपोढेषु कामेषु केनचित्सम्यक्समीपं प्रापितेषु स्वाद्वन्नादिषु विगतस्पृहः परिव्रजेत् । मेधातिथिस्तु—'पवित्रैर्मन्त्रजपैरथवा पावनैः कृच्छ्रैर्युक्तः' इति व्याचष्टे ॥ ४१ ॥

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ ४२ ॥

एक इत्यादि ॥ एकस्य सर्वसङ्गविरहिणो मोक्षावाप्तिर्भवतीति जानन्नेक एव सर्वदापि मोक्षार्थं चरेत् । 'एक एव' इत्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्याग उच्यते । असहायवानित्युत्तरस्यापि एकाकी यदि चरति स किंचिन्न त्यजति, न कस्यापि त्यागेन दुःखमनुभवति, नापि केनापि त्यज्यते, न कोऽप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते । ततश्च सर्वत्र निर्ममत्वः सुखेन मुक्तिमाप्नोति ॥ ४२ ॥

पाठा०—1 सार्ववेदसदक्षिणाम्. 2 यदि वेतरथा.

अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसंकुसुको[1] मुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३ ॥

अनग्निरित्यादि ॥ अनग्निर्लौकिकाग्निसंयोगरहितः 'शास्त्रीयाग्निं समारोप्य' इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ अनिकेतो गृहशून्यः, उपेक्षकः शरीरस्य व्याध्याद्युत्पादे तत्प्रतीकाररहितः, असंकुसुकः स्थिरमतिः, 'असांचयिक' इत्यन्ये पठन्ति । मुनिर्ब्रह्म मननात्, मौनस्य पूर्वोक्तत्वात् । भावेन ब्रह्मणि समाहितस्तदेकतानमनाः अरण्ये च दिवारात्रौ वसन्भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशेत् ॥४३॥

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४४ ॥

कपालमित्यादि ॥ मृन्मयकर्परादिभिक्षापात्रं, वासार्थं वृक्षमूलानि, स्थूलजीर्णवस्त्रं, कौपीनकन्था, सर्वत्र ब्रह्मबुद्ध्या शत्रुमित्राभावः, एतन्मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य लिङ्गम् ॥ ४४ ॥

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं[2] भृतको यथा ॥ ४५ ॥

नेत्यादि ॥ मरणं जीवनं च द्वयमपि न कामयेत्किंतु स्वकर्माधीनं मरणकालमेव प्रतीक्षेत । निर्दिश्यत इति निर्देशो भृतिस्तत्परिशोधनकालमिव भृतकः ४५

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४६ ॥

दृष्टिपूतमित्यादि ॥ केशास्थ्यादिपरिहारार्थं दृष्टिशोधितभूमौ पादौ क्षिपेत् । जलेषु क्षुद्रजन्त्वादिवारणार्थं वस्त्रशोधितं जलं पिबेत् । सत्यपवित्रां वाचं वदेत् । ततश्च मौनेन सह सत्यस्य विकल्पः । प्रतिषिद्धसंकल्पशून्यमनाः सर्वदा पवित्रात्मा स्यात् ॥ ४६ ॥

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४७ ॥

अतिवादानित्यादि ॥ अतिक्रमवादान् परोक्तान्सहेत । न कंचित्परिभवेत् । नेमं देहमस्थिरं व्याध्यायतनमाश्रित्य तदर्थं केनचित्सह वैरं कुर्यात् ॥ ४७ ॥

क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४८ ॥

क्रुध्यन्तमित्यादि ॥ संजातक्रोधाय कस्मैचित्प्रतिक्रोधं न कुर्यात् । निन्दितश्चान्येन वाचं भद्रां वदेत् न तु निन्देत् । सप्तद्वारावकीर्णामिति । चक्षुरादीनि पञ्च बहिर्बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयं वेदान्तदर्शने एतैर्गृहीतेषु

पाठा०—1 °ऽसांचयिको. 2 निर्वेशं.

खेषु वाचा प्रवृत्तेरेतानि सप्त द्वाराणीत्युच्यन्ते, एतैरवकीर्णां विक्षिप्तां तद्गृहीतार्थविषयां वाचं न वदेत्किंतु ब्रह्ममात्रविषयां वदेत्। ननु मनसैव ब्रह्मोपास्यते,ब्रह्मविषयवागुच्चारणमपि मनोव्यापारस्तत्कथं सप्तद्वारावकीर्णत्वविशेषेऽपि ब्रह्मविषयां वदेदित्यन्यविषयां न वदेदिति लभ्यते? उच्यते,—अत एवानृतामिति विशेषयति स्म, अनृतमसत्यं विनाशीति यावत्, तद्विषया वागप्यनृतोच्यते, तेन विनाशिकार्यविषयां वाचं नोच्चारयेत्। अविनाशिब्रह्मविषयां तु प्रणवोपनिषदादिरूपां वदेत्। गोविन्दराजस्तु धर्मोऽर्थः कामो धर्मार्थावर्थकामौ धर्मार्थकामा इत्येतानि सप्त वाग्विषयतया वाक्प्रवृत्तेर्द्वाराणि, तेष्ववकीर्णां विक्षिप्तां सर्वस्य भेदस्यासत्त्वात्तद्विषयामसत्यरूपां वाचं न वदेत्। अन्ये तु सप्त भुवनान्येव वाग्विषयत्वात्सप्त द्वाराणि तेषां भेदाद्विनाशित्वाच्चासत्यतया तद्विषयां वाचमसत्यां न वदेत्केवलं ब्रह्मविषयां वदेत् ॥ ४८ ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ ४९ ॥

अध्यात्मेति ॥ आत्मानं ब्रह्माधिकृत्य रतिर्यस्य सोऽध्यात्मरतिः सर्वदा ब्रह्मध्यानपरः, आसीन इति स्वस्तिकादियोगासननिष्ठः, निरपेक्षो दण्डकमण्डल्वादिष्वपि विशेषापेक्षाशून्यः,निरामिषः आमिषं विषयास्तदभिलाषरहितः, आत्मना देहेनैव सहायेन मोक्षसुखार्थीह संसारे विचरेत् ॥ ४९ ॥

न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ५० ॥

नेत्यादि ॥ भूकम्पाद्युत्पातचक्षुःस्पन्दादिनिमित्तफलकथनेन, 'अद्याश्विनी, हस्तरेखादेरीदृशं फलम्' इति नक्षत्राङ्गविद्यया, 'ईदृशो नीतिमार्गः, इत्थं वर्तितव्यम्' इत्यनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन च कदाचिन्न भिक्षां लब्धुमिच्छेत् ॥

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः।
आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥ ५१ ॥

न तापसैरित्यादि ॥ वानप्रस्थैरन्यैर्वा ब्राह्मणैर्भिक्षणशीलैः, पक्षिभिः, कुकुरैर्वा व्याप्तं गृहं भिक्षार्थं न प्रविशेत् ॥ ५१ ॥

कॢप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ ५२ ॥

कॢप्तेत्यादि ॥ कॢप्तकेशनखश्मश्रुः भिक्षापात्रवान् दण्डी कुसुम्भः कमण्डलुस्तद्युक्तः सर्वप्राणिनोऽपीडयन्सर्वदा परिभ्रमेत् ॥ ५२ ॥

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३ ॥

अतैजसानीति ॥ सौवर्णादिवर्जितानि निश्छिद्राणि भिक्षोर्भिक्षापात्राणि

पाठा०—1 भिक्षुकैरन्यै°.

भवेयुः। तथा यमः—'सुवर्णरूप्यपात्रेषु ताम्रकांस्यायसेषु च। गृह्णन्भिक्षां न धर्मोऽस्ति गृहीत्वा नरकं व्रजेत् ॥' तेषां च यतिपात्राणां जलेनैव तु शुद्धिः यज्ञे चमसानामिव ॥ ५३ ॥

तान्येव दर्शयति—

अलाबुं दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥

अलाबुमित्यादि ॥ अलाबुदारुमृत्तिकावंशादिखण्डनिर्मितानि यतीनां भिक्षापात्राणि स्वायंभुवो मनुरवदत्। वैदलं तरुत्वङ्गिर्मितमिति गोविन्दराजः ॥ ५४ ॥

एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे।
भैक्ष[1]प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥

एककालमिति ॥ एकवारं प्राणधारणार्थं भैक्षं चरेत्। तत्रापि प्रचुरभिक्षाप्रसङ्गं न कुर्यात्। यतो बहुतरभिक्षाभक्षणप्रसक्तो यतिः प्रधानधातुवृद्ध्या स्त्र्यादिविषयेष्वपि प्रसज्जते ॥ ५५ ॥

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने।
वृत्ते शरावसंपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६ ॥

विधूम इत्यादि ॥ विगतपाकधूमे, निवृत्तावहननमुसले, निर्वाणपाकाङ्गारे, गृहस्थपर्यन्तभुक्तवज्जने, उच्छिष्टशरावेषु त्यक्तेषु, सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत्। एतच्च दिनशेषमुहूर्तत्रयरूपसायाह्नोपलक्षणम्। तथाह याज्ञवल्क्यः (प्राय.४।३।५९)—'अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने [2]नाभिसंधितः' ॥ ५६ ॥

अलाभे न विषादी स्याल्ला[3]भे चैव न हर्षयेत्।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ५७ ॥

अलाभ इत्यादि ॥ भिक्षादेरलाभे न विषीदेत्। लाभे च हर्षं न कुर्यात्। प्राणस्थितिमात्रोपचितान्नभोजनपरः स्यात्। दण्डकमण्डलुमात्रास्वपि 'इदमशोभनं त्यजामि, इदं रुचिरं गृह्णामि' इत्यादिप्रसङ्गं न कुर्यात् ॥ ५७ ॥

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ५८ ॥

अभीत्यादि ॥ पूजापूर्वकभिक्षालाभं सर्वकालं निन्देत्। न स्वीकुर्यादित्यर्थः। यस्मात्पूजापूर्वकलाभस्वीकारे दातृगोचरस्नेहममत्वादिभिरासन्नमुक्तिरपि यतिर्जन्मबन्धांल्लभते ॥ ५८ ॥

पाठा०—1 भैक्षे प्रसक्तो. 2 °नाभिलक्षितः, °ऽनभिलक्षितः. 3 °ल्लाभश्चैनं न हर्षयेत्.

१ मात्रा नामोपकरणद्रव्यम्.

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

अल्पेत्यादि ॥ आहारलाघवेन निर्जनदेशस्थानादिना च रूपादिविषयैराकृष्यमाणानीन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६० ॥

इन्द्रियाणामित्यादि ॥ यस्मात् इन्द्रियाणां निग्रहेण रागद्वेषाभावेन च प्राणिहिंसाविरतेन च मोक्षयोग्यो भवति ॥ ६० ॥

इदानीमिन्द्रियनियमोपायविषयवैराग्याय संसारतत्त्वचिन्तनमुपदिशति—

अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥ ६१ ॥

अवेक्षेतेत्यादि ॥ विहिताकरणनिन्दिताचरणरूपकर्मदोषजन्यां मनुष्याणां पश्वादिदेहप्राप्तिं नरकेषु पतनं यमलोके नरकस्थस्य निशितनिस्त्रिंशच्छेदनादिभवास्तीव्रवेदनाः श्रुतिपुराणादिषूक्ताश्चिन्तयेत् ॥ ६१ ॥

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ ६२ ॥

विप्रयोगमित्यादि ॥ इष्टपुत्रादिवियोगं, अनिष्टहिंसकादियोगं, जराभिभवनं, व्याध्यादिभिश्च पीडनं कर्मदोषसमुद्भवमनुचिन्तयेत् ॥ ६२ ॥

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संभवम् ।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥ ६३ ॥

देहादित्यादि ॥ यस्माद्देहादस्य जीवात्मन उत्क्रमणं तथा च मर्मभिद्भिर्महारोगपतितस्य श्लेष्मादिदोषनिरुद्धकण्ठस्य महतीं वेदनां गर्भे चोत्पत्तिदुःखबहुलां श्वशृगालादिनिकृष्टजातियोनिकोटिसहस्रगमनानि स्वकर्मबन्धान्यनुचिन्तयेत् ॥

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ ६४ ॥

अधर्मेत्यादि ॥ शरीरवतां जीवात्मनामधर्महेतुकं दुःखसंबन्धं धर्महेतुकोऽर्थो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षलक्षणमक्षयं ब्रह्मसुखसंयोगं चिन्तयेत् ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु च[1] समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५ ॥

सूक्ष्मतामित्यादि ॥ योगेन विषयान्तरचित्तवृत्तिनिरोधेन परमात्मनः स्थूल-

पाठा०—1 चैवोपपत्ति°.

शरीराद्यपेक्षया सर्वान्तर्यामित्वेन सूक्ष्मतां निरवयवतां तस्यागादुत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्वादिशरीरेषु जीवानां शुभाशुभफलभोगार्थमुत्पत्तिमधिष्ठानमनुचिन्तयेत् ॥ ६५ ॥

दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ६६ ॥

दूषित इति ॥ यस्मिन्कस्मिंश्चिदाश्रमे स्थितस्तदाश्रमिविरुद्धाचारदूषितोऽप्याश्रमलिङ्गरहितोऽपि सर्वभूतेषु ब्रह्मबुद्ध्या समदृष्टिः सन् धर्ममनुतिष्ठेत् । नहि दण्डादिलिङ्गधारणमात्रं धर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानं, एतच्च धर्मप्राधान्यबोधनायोक्तं नतु लिङ्गपरित्यागार्थम् ॥ ६६ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७ ॥

फलमिति ॥ यद्यपि कतकवृक्षस्य फलं कलुषजलस्वच्छताजनकं तथापि तन्नामोच्चारणवशान्न प्रसीदति किंतु फलप्रक्षेपेण, एवं न लिङ्गधारणमात्रं धर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानम् ॥ ६७ ॥

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ ६८ ॥

संरक्षणार्थमित्यादि ॥ शरीरस्यापि पीडायां सूक्ष्मपिपीलिकादिप्राणरक्षार्थं रात्रौ दिवसे वा सदा भूमिं निरीक्ष्य पर्यटेत् । पूर्वं केशादिपरिहारार्थं 'दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम्' (६।४६) इत्युक्तं, इदं तु हिंसापरिहारार्थमित्यपुनरुक्तिः ॥ ६८ ॥

अत्र प्रायश्चित्तमाह—

अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून्हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान्षडाचरेत् ॥ ६९ ॥

अह्ना रात्र्येति ॥ यतिर्यानज्ञानतो दिवसे रात्रौ वा प्राणिनो हन्ति तद्धननजनितपापनाशार्थं स्नात्वा षट् प्राणायामान्कुर्यात् । प्राणयामश्च—'सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते' इति वसिष्ठोक्त्यात्र द्रष्टव्यः ॥ ६९ ॥

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ ७० ॥

प्राणायामा इति ॥ ब्राह्मणस्येति निर्देशाद्ब्राह्मणजातेरयमुपदेशो न यतेरेव । त्रयोऽपि प्राणायामाः सप्तभिर्व्याहृतिभिर्दशभिः प्रणवैर्युक्ताः, विधिवदित्यनेन

पाठा०—1 भूषितोऽपि (=पुष्पाद्यलंकरणैः).

सावित्र्या शिरसा च युक्ताः, पूरककुम्भकरेचकविधिना कृता ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं तपो ज्ञातव्यम् । पूरकादिस्वरूपं स्मृत्यन्तरेषु ज्ञेयम् । तथा योगियाज्ञवल्क्यः—'नासिकोत्कृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते । कुम्भको निश्चलः श्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः' । त्रयोऽपीति 'अपि'शब्देन त्रयोऽवश्यं कर्तव्याः, अधिककरणे त्वधिकपापक्षयः ॥ ७० ॥

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ ७१ ॥

दह्यन्त इति ॥ धातूनां स्वर्णरजतादीनां यथा मूषायामग्निना ध्मायमानानां मलद्रव्याणि दह्यन्ते, एवं मनसो रागादयश्चक्षुरादेश्च विषयप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्यानाद्दह्यन्ते ॥ ७१ ॥

प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥ ७२ ॥

प्राणायामैरित्यादि ॥ एवं सति अनन्तरोक्तप्रकारेण प्राणायामै रागादिदोषान् दहेत् । अपेक्षितदेशे परब्रह्मादौ यन्मनसो धारणं सा धारणा, तया पापं नाशयेत् । प्रत्याहारेण विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणैर्विषयसंपर्कान्वारयेत् । ब्रह्मध्यानेनेति । सोऽहमस्मीति सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपेणानीश्वरान्गुणान् ईश्वरस्य परमात्मनो ये गुणा न भवन्ति क्रोधलोभासूयादयः तान्निवारयेत् ॥ ७२ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
ध्यानयोगेन संपश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः ॥ ७३ ॥

उच्चावचेष्वित्यादि ॥ अस्य जीवस्योत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्वादिषु जन्मप्राप्तिमकृतात्मभिः शास्त्रैरसंस्कृतान्तःकरणैर्दुर्ज्ञेयां ध्यानाभ्यासेन सम्यक् सकारणकं जानीयात् । ततश्चाविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिर्मितेयं गतिरिति ज्ञात्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भवेदिति तात्पर्यार्थः ॥ ७३ ॥

सम्यग्दर्शनसंपन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

सम्यग्दर्शनेति ॥ ततश्च तत्त्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारवान् कर्मभिर्न निबध्यते कर्माणि तस्य पुनर्जन्मने न प्रभवन्ति, पूर्वार्जितपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशात् । तथा च श्रुतिः (छां.उ.५।२४।३)—'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त उभौ ब्रह्मैवैष भवति' इति श्रुत्या, तथा 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मुं.उ.२।२।८) इत्यविशेषश्रुत्या पुण्यसंबन्धोऽपि बोध्यते, उत्तरकाले च दैवात्पापे कर्मणि प्रकृतेऽपि न पापसंश्लेषः । तथा च श्रुतिः–'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न

क्लिश्यते' इति । देहारम्भकपापपुण्यसंबन्धः परं नश्यति । अयमेव चार्थो ब्रह्ममीमांसायां (ब्र. सू. ४।१।१३) 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इति सूत्रेण बादरायणेन निरणायि । ब्रह्मसाक्षात्कारशून्यस्तु जन्ममरणप्रबन्धं लभते ॥ ७४ ॥

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥ ७५ ॥

अहिंसयेति ॥ निषिद्धहिंसावर्जनेनेन्द्रियाणां च विषयसङ्गपरिहारेण वैदिकैर्नित्यैः कर्मभिः, काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वात् । उक्तं च (२।२)—'कामात्मता न प्रशस्ता' इति । तपसश्च यथासंभवमुपवासकृच्छ्रचान्द्रायणादेरनुष्ठानैरिह लोके तत्पदं ब्रह्मात्यन्तिकलयलक्षणं प्राप्नुवन्ति । पूर्वश्लोकेन ब्रह्मदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तम्, अनेन तत्सहकारितया कर्मणोऽभिहितम् ॥ ७५ ॥

इदानीं मोक्षान्तरङ्गोपायसंसारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वयेन—

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ७६ ॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥ ७७ ॥

अस्थीत्यादि ॥ जरेत्यादि च ॥ अस्थीन्येव स्थूणा इव यस्य तं अस्थिस्थूणं, स्नायुरज्जुभिराबद्धं, मांसरुधिराद्युपलिप्तं, चर्माच्छादितं, मूत्रपुरीषाभ्यां पूर्णमत एव दुर्गन्धि । जरोपतापाभ्यामाक्रान्तं, विविधव्याधीनामाश्रयं, आतुरं क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिकातरं, प्रायेण रजोगुणयुक्तं, विनश्वरस्वभावं च, आवासो गृहं पृथिव्यादिभूतानि तेषामावासं, देहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितं त्यजेत् । यथा पुनर्देहसंबन्धो न भवेत्तथा कुर्यात् । गृहसाम्यमेवोक्तमस्थीत्यादिना ॥ ७६–७७ ॥

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

नदीकूलमिति ॥ ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये मोक्षः, आरब्धदेहस्य कर्मणो भोगेनैव नाशात् । तत्र देहत्यक्तुर्द्वैविध्यमाह—यः कर्माधीनं देहपातमवेक्षते स नदीकूलं यथा वृक्षस्त्यजति स्वपातमजानन्नेव नदीरयेण पात्यते, तथा देहं त्यजन्, यश्च ज्ञानकर्मप्रकर्षाद्भीष्मादिवत्स्वाधीनमृत्युः स यथा पक्षी वृक्षं स्वेच्छया त्यजति तथा देहमिमं त्यजन् संसारकष्टाद्ग्राहादिव जलचरप्राणिभेदाद्विमुच्यते ॥ ७८ ॥

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ ७९ ॥

प्रियेष्वित्यादि ॥ ब्रह्मविदात्मीयेषु प्रियेषु हितकारिषु सुकृतं अप्रियेष्वहित-

कारिषु दुष्कृतं निक्षिप्य ध्यानयोगेन नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते। तथा च श्रुतिः–'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति। अपरा श्रुतिः–'तत् सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' इत्येवमादीन्येव वाक्यान्युदाहृत्य सुकृतदुष्कृतयोर्हानिमात्रश्रवणेऽप्युपायनं प्रतिपत्तव्यमिति ब्रह्ममीमांसायां 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्' (ब्र. सू. ३।३।२६) इत्यादिसूत्रैर्बादरायणेन निरणायि। ननु परकीयसुकृतदुष्कृतयोः कथं परत्र संक्रान्तिः? उच्यते,–धर्माधर्मव्यवस्थायां शास्त्रमेव प्रमाणं, संक्रामोऽपि तयोः शास्त्रप्रमाणक एव। अतः शास्त्रात्संक्रमणयोग्यावेतौ सिध्यतः। अतः शास्त्रेण बाधान्न प्रतिपक्षानुमानोदयः, शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खादिवदितिवत्। मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु स्वेषु प्रियेषु केनचित्कृतेषु ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव सुकृतं तत्र कारणत्वेनारोप्य, एवमप्रियेष्वपि केनचित्कृतेष्वात्मीयमेव प्राग्जन्मार्जितं दुष्कृतं कारणत्वेन प्रकल्प्योद्धृत्य तत्संपादयितारौ पुरुषौ रागद्वेषाख्यौ त्यक्त्वा नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मस्वभावमुपगच्छतीति व्याचक्षाते; तन्न। विसृज्येति क्रियायां सुकृतं दुष्कृतमिति कर्मद्वयत्यागेन तत्संपादयितारावित्यश्रुतकर्माध्याहारात्, कर्मद्वये च श्रुतक्रियात्यागेन कारणत्वेन प्रकल्प्येत्याद्यश्रुताक्रियाध्याहारात्। किंच 'व्यासव्याख्यातवेदार्थमेवमस्या मनुस्मृतेः। मन्ये न कल्पितं गर्वादर्वाचीनैर्विचक्षणैः' ॥ ७९ ॥

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निःस्पृहः।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ८० ॥

यदेति ॥ यदा परमार्थतो विषयदोषभावनया सर्वविषयेषु निरभिलाषो भवति तदेह लोके संतोषजन्यसुखं परलोके च मोक्षसुखमविनाशि प्राप्नोति ॥ ८० ॥

अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैः शनैः।
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१ ॥

अनेनेति ॥ पुत्रकलत्रक्षेत्रादिषु ममत्वरूपान्क्रमेण सङ्गान्सर्वांस्त्यक्त्वा द्वन्द्वैर्मानापमानादिभिर्निर्मुक्तोऽनेन यथोक्तेन ज्ञानकर्मानुष्ठानेन ब्रह्मण्येवात्यन्तिकं लयमाप्नोति ॥ ८१ ॥

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम्।
न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुते ॥ ८२ ॥

ध्यानिकमिति ॥ यदेतदित्यत्यन्तसंनिधानात्पूर्वश्लोकोदितं परामृश्यते। यदेतदुक्तं पुत्रादिममत्वत्यागो मानापमानादिद्वन्द्वनिर्मुक्तत्वं ब्रह्मण्येवावस्थानं सर्वमेतद्ध्यानिकमात्मनः परमात्मत्वेन ध्याने सति भवति। यदात्मानं परमात्मेति

जानाति तदा सर्वसत्त्वान्न विशिष्यते तस्य न कुत्रचिन्ममत्वं मानापमानादिकं वा भवति, तथाविधज्ञानाद्ब्रह्मात्मत्वं च जायते । ध्यानिकविशेषाद्ध्येयविशेषलाभे परमात्मध्यानार्थमाह—न ह्यनध्यात्मविदिति ॥ यस्मादात्मानं जीवमधिकृत्य यदुक्तं तस्य परमात्मत्वं तद्यो न जानाति न ध्यायति स प्रकृतध्यानक्रियाफलं ममत्वत्यागमानापमानादिहानिं मोक्षं च न प्राप्नोति ॥ ८२ ॥

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३ ॥

अधियज्ञमिति ॥ पूर्वं ब्रह्मध्यानस्वरूपमुपासनमुक्तम्, इदानीं तदङ्गतया वेदजपं विधत्ते । तथा च श्रुतिः (बृ.उ.४।४।२२)–'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति विद्याङ्गतया वेदजपमुपदिशति—अधियज्ञमिति ॥ यज्ञमधिकृत्य प्रवृत्तं ब्रह्म वेदं तथा देवतामधिकृत्य प्रवृत्तं तथा जीवमधिकृत्य, तथा वेदान्तेषूक्तं (तै.उ.२।१।१) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिब्रह्मप्रतिपादकं सर्वदा जपेत् ॥ ८३ ॥

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ८४ ॥

इदमिति ॥ इदं वेदाख्यं ब्रह्म तदर्थानभिज्ञानामपि शरणं गतिः । पाठमात्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात् । सुतरां तज्जानतां तदर्थाभिज्ञानां स्वर्गमपवर्गं चेच्छतामिदमेव शरणं, तदुपायोपदेशकत्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वात् ॥ ८४ ॥

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५ ॥

अनेनेति ॥ अनेन यथाक्रमोक्तानुष्ठानेन यः प्रव्रज्याश्रममाश्रयति स इहलोके पापं विसृज्य परं ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मसाक्षात्कारेणोपाधिशरीरनाशाद्ब्रह्मण्यैक्यं गच्छति ॥ ८५ ॥

एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम् ।
वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥ ८६ ॥

एष धर्म इति ॥ एष यतीनां यतात्मनां चतुर्णामेव कुटीचरबहूदकहंसपरमहंसानां साधारणो धर्मो वो युष्माकमुक्तः । इदानीं यतिविशेषाणां कुटीचराख्यानां वेदविहितादिकर्मयोगिनामसाधारणं वक्ष्यमाणं 'पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत्' (६।९५) इति कर्मसंबन्धं शृणुत । भारते चतुर्धा भिक्षव उक्ताः–'चतुर्धा भिक्षवस्तु स्युः कुटीचरबहूदकौ । हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः' इति । कुटीचरस्यायं पुत्रभिक्षाचरणरूपासाधारणकर्मोपदेशः । गोविन्दराजस्तु गृहस्थविशेषमेव वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्मत्यागिनं ज्ञानमात्रसंपादितवैदिककर्माणं वेदसंन्यासिकमाह; तन्न । यतो गृहस्थस्याहिताग्नेरन्त्येष्टौ विनियोगः

चतुर्थाश्रमाश्रयणे चात्मनि समारोपः शास्त्रेणोच्यते,तदुभयाभावे सत्येवमेवाग्नीनां त्यागः स्यात् । गोविन्दराजो गृहस्थं वेदसंन्यासिकं ब्रुवन् 'एवमेवाहिताग्नीनां त्यागमर्थादुपेतवान् । वेदसंन्यासिकं मेधातिथिः प्राह निराश्रमम् । तन्मते चातुराश्रम्यनियमोक्तिः कथं मनोः' ॥ ८६ ॥

इदानीं वेदसंन्यासिकस्य प्रतिज्ञाते कर्मयोगेऽनन्तरं वक्तुमुचितमपि वेदसंन्यासिकः पञ्चमाश्रमी निराश्रमी वा चत्वार एवाश्रमा नियता इति दर्शयितुमुक्तानाश्रमाननुवदति—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७ ॥

ब्रह्मचारीति ॥ ब्रह्मचर्यादयो य एते पृथगाश्रमा उक्ता एते चत्वार एव गृहस्थजन्या भवन्ति ॥ ८७ ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।
यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८ ॥

सर्वेऽपीत्यादि ॥ एते सर्वे चत्वारोऽप्याश्रमाः शास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठिताः । 'अपि'शब्दात्त्रयो द्वावेकोऽपि यथोक्तानुष्ठातारं विप्रं मोक्षलक्षणां गतिं प्रापयन्ति ॥ ८८ ॥

प्रकृतवेदसंन्यासिकस्य गृहे पुत्रैश्वर्ये सुखे वासं वक्ष्यति, तदर्थं गृहस्थोत्कर्षमाह—

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि ॥ ८९ ॥

सर्वेषामिति ॥ सर्वेषामेतेषां ब्रह्मचार्यादीनां मध्ये गृहस्थस्य श्रूयमाणत्वेन प्रायशोऽग्निहोत्रादिविधानाद्गृहस्थो मन्वादिभिः श्रेष्ठ उच्यते । तथा यस्माद्ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनसौ भिक्षादानेन पोषयति तेनाप्यसौ श्रेष्ठः । यथोक्तम् (३।७८)—'यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्' इति ॥ ८९ ॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ९० ॥

यथेत्यादि ॥ यथा सर्वे नदीनदा गङ्गाशोणाद्याः समुद्रेऽवस्थितिं लभन्ते एवं गृहस्थादपरे सर्वाश्रमिणस्तदधीनजीवनत्वाद्गृहस्थसमीपेऽवस्थितिं लभन्ते ॥

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१ ॥

चतुर्भिरित्यादि ॥ एतैर्ब्रह्मचार्यादिभिराश्रमिभिश्चतुर्भिरपि द्विजातिभिर्वक्ष्यमाणो दशविधस्वरूपो धर्मः प्रयत्नतः सततमनुष्ठेयः ॥ ९१ ॥

पाठा०—1 वेदश्रुतिविधानतः.

तमेव स्वरूपतः संख्यादिभिश्च दर्शयति—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२ ॥

धृतिरित्यादि ॥ संतोषो धृतिः, परेणापकारे कृते तस्य प्रत्यपकारानाचरणं क्षमा, विकारहेतुविषयसन्निधानेऽप्यविक्रीयत्वं मनसो दमः, 'मनसो दमनं दम' इति सनन्दनवचनात् । शीतातपादिद्वन्द्वसहिष्णुता दम इति गोविन्दराजः । अन्यायेन परधनादिग्रहणं स्तेयं तद्भिन्नमस्तेयम्, यथाशास्त्रं मृज्जलाभ्यां देहशोधनं शौचं, विषयेभ्यश्चक्षुरादिवारणमिन्द्रियनिग्रहः, शास्त्रादितत्त्वज्ञानं धीः, आत्मज्ञानं विद्या, यथार्थाभिधानं सत्यं, क्रोधहेतौ सत्यपि क्रोधानुत्पत्तिरक्रोधः, एतद्दशविधं धर्मस्वरूपम् ॥ ९२ ॥

दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।
अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ९३ ॥

दश लक्षणानीति ॥ ये विप्रा एतानि दशविधधर्मस्वरूपाणि पठन्ति पठित्वा चात्मज्ञानसाचिव्येनानुतिष्ठन्ति ते ब्रह्मज्ञानसमुत्कर्षात्परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नुवन्ति ॥ ९३ ॥

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ।
वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥ ९४ ॥

दशलक्षणकमिति ॥ उक्तं दशलक्षणकं धर्मं संयतमनाः सन्ननुतिष्ठन् उपनिषदाद्यर्थं गृहस्थावस्थायां यथोक्ताध्ययनधर्मान् गुरुमुखादवगम्य परिशोधितदेवाद्यृणत्रयः संन्यासमनुतिष्ठेत् ॥ ९४ ॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् ।
नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत् ॥ ९५ ॥

संन्यस्येति ॥ सर्वाणि गृहस्थानुष्ठेयाग्निहोत्रादिकर्माणि परित्यज्य अज्ञातजन्तुवधादिकर्मजनितपापानि च प्राणायामादिना नाशयन्नियतेन्द्रिय उपनिषदो ग्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यस्य पुत्रैश्वर्य इति पुत्रगृहे पुत्रोपकल्पितभोजनाच्छादनत्वेन वृत्तिचिन्तारहितः सुखं वसेत् । अयमेवासाधारणो धर्मः कुटीचरस्योक्तः । इदमेव वक्तुं 'वेदसंन्यासिकानां तु' (६।८६) इति पूर्वमुक्तम् ॥९५॥

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।
संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ९६ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण वर्तमानोऽग्निहोत्रादिगृहस्थकर्माणि परित्यज्यात्मसाक्षात्कारस्वरूपस्वकार्यप्रधानः स्वर्गादावपि बन्धहेतुतया निःस्पृहः प्रव्रज्यया पापानि विनाश्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण परमां गतिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति ॥ ९६ ॥

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।
पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥ ९७ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

एष इति ॥ ऋषीन्संबोध्योच्यते । एष युष्माकं ब्राह्मणस्य संबन्धी क्रियाकलापो धर्मस्तस्यैव ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थादिभेदेन चतुर्विधः परत्राक्षयफल उक्तः । इदानीं राजसंबन्धिनं धर्मं शृणुत । अत्र च श्लोके ब्राह्मणस्य चातुराश्रम्योपदेशाद्ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति पूर्वमभिधानाद्ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्याधिकारः ॥९७॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ७

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।
संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

राजधर्मानिति ॥ 'धर्म'शब्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपरः, षाड्गुण्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् । 'राज'शब्दोऽपि नात्र क्षत्रियजातिवचनः, किंत्वभिषिक्तजनपदपुरपालयितृपुरुषवचनः । अत एवाह 'यथावृत्तो भवेन्नृपः' इति । यथायदाचारो नृपतिर्भवेत्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयिष्यामि । यथा येन प्रकारेण वा 'राजानमसृजत्प्रभुः' (७।३) इत्यादिना तस्योत्पत्तिः, यथा च दृष्टादृष्टफलसंपत्तिः तदपि वक्ष्यामि ॥ १ ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

ब्राह्ममित्यादि ॥ ब्रह्म वेदस्तत्प्राप्त्यर्थतयोपनयनसंस्कारस्तं यथाशास्त्रं प्राप्नुवता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्वविषयावस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतो रक्षणं कर्तव्यम् । एतेन क्षत्रिय एव नान्यो राज्याधिकारीति दर्शितम् । अत एव शास्त्रार्थतत्त्वं क्षत्रियस्य जीवनार्थं, तथा क्षत्रियस्य तु रक्षणं स्वकर्मसु श्रेष्ठं च वक्ष्यति, ब्राह्मणस्य आपदि 'जीवेत्क्षत्रियधर्मेण' (१०।८१) इत्यभिधास्यति, वैश्यस्यापि क्षत्रियधर्मं, शूद्रस्य च क्षत्रियवैश्यकर्मणी जीवनार्थमापदि जगाद नारदः—'न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् । वृषलः कर्म च ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥ उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ रक्षणं वेदधर्मार्थं तपः क्षत्रस्य रक्षणम्' । इति, 'सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः' (८।३०४) इति च वक्ष्यमाणत्वाद्रक्षितुर्बलिषड्भागग्रहणाद्दृष्टार्थमपि 'योऽरक्षन्बलिमादत्ते' (८।३०७) इति नरकपातं वक्ष्यति ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥

अराजक इति ॥ यस्मादराजके जगति बलवद्भयात्सर्वतः प्रचलिते सर्वस्यास्य चराचरस्य रक्षार्थं राजानं सृष्टवांस्तस्मात्तेन रक्षणं कार्यम् ॥ ३ ॥

कथं सृष्टवानित्याह—

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥

इन्द्रेति ॥ इन्द्रवातयमसूर्याग्निवरुणचन्द्रकुबेराणां मात्रा अंशान्सारभूतानाकृष्य राजानमसृजत् ॥ ४ ॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥

यस्मादिति ॥ यस्मादिन्द्रादीनां देवश्रेष्ठानामंशेभ्यो नृपतिः सृष्टस्तस्मादेष सर्वप्राणिनो वीर्येणातिशेते ॥ ५ ॥

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥

तपतीत्यादि ॥ अयं च राजा स्वतेजसा सूर्य इव पश्यतां चक्षूंषि मनांसि च संतापयति, न चैनं राजानं पृथिव्यां कश्चिदप्याभिमुख्येन द्रष्टुं क्षमते ॥ ६ ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स[1] महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥

स इत्यादि ॥ एवं चाग्न्यादीनां पूर्वोक्तांशभवत्वात्तत्कर्मकारित्वाच्च प्रताप उक्तः, 'तेजस्वी' (९।३१०) इत्यादिना नवमाध्याये वक्ष्यमाणत्वात् । स राजा शक्त्यतिशयेनाग्न्यादिरूपो भवति ॥ ७ ॥

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥

बाल इत्यादि ॥ ततश्च मनुष्य इति बुद्ध्या बालोऽपि राजा नावमन्तव्यः । यस्मान्महतीयं काचिद्देवता मानुषरूपेणावतिष्ठते । एतेन देवतावज्ञयामधर्मादयोऽदृष्टदोषा उक्ताः ॥ ८ ॥

संप्रति दृष्टदोषमाह—

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥

एकमित्यादि ॥ योऽग्नेरतिसमीपमनवहितः सन्नुपसर्पति तं दुरुपसर्पिणमेक

पाठा०—1 स चेन्द्रः स्वप्रभावतः.

मेवाग्निर्दहति, न तत्पुत्रादिकम् । क्रुद्धो राजाग्निः पुत्रदारभ्रात्रादिरूपं कुलमेव गवाश्वादिपशुसुवर्णादिधनसंचयसहितं सापराधं निहन्ति ॥ ९ ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

कार्यमित्यादि ॥ स राजा प्रयोजनापेक्षया स्वशक्तिं देशकालौ चावेक्ष्य कार्यसिद्ध्यर्थं तत्त्वतो विश्वरूपं बहूनि रूपाणि करोति । जातिविवक्षया बहुत्वेकवचनम् । अशक्तिदशायां क्षमते, शक्तिं प्राप्योन्मूलयति, एवमेकस्मिन्नपि देशे काले च प्रयोजनानुरोधेन शत्रुर्वा मित्रं वा उदासीनो वा भवति, अतो 'राजवल्लभोऽहम्' इति बुद्ध्या नावज्ञेयः ॥ १० ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥

यस्येत्यादि ॥ 'पद्मा'शब्दः श्रीपर्यायोऽपि महत्त्वविवक्षयात्र प्रयुक्तः । यस्य प्रसादान्महती श्रीर्भवत्यतः श्रीकामेन सेव्यः । यस्य शत्रवः सन्ति तानपि संतोषितो हन्ति । तेन च शत्रुवधकामेनाप्याराधनीयः । यस्मै कुध्यति तस्य मृत्युं करोति, तस्माज्जीवनार्थिना न क्रोधनीयः । यस्मात्सर्वेषां सूर्याग्निसोमादीनां तेजो बिभर्ति ॥ ११ ॥

तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

तमित्यादि ॥ तं राजानमज्ञतया यो द्वेष्टि तस्याप्रीतिमुत्पादयति स निश्चितं राजक्रोधान्नश्यति । यस्मात्तस्य विनाशाय शीघ्रं राजा मनो नियुङ्क्ते ॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

तस्मादित्यादि ॥ यतः सर्वतेजोमयो नृपतिस्तस्मादपेक्षितेषु यमिष्टं शास्त्रानुष्ठेयं शास्त्राविरुद्धं निश्चित्य व्यवस्थापयति, अनपेक्षितेषु चानिष्टं नियमं नातिक्रामेत् ॥ १३ ॥

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

तस्यार्थ इति ॥ तस्य राज्ञः प्रयोजनसिद्धये सर्वप्राणिनां रक्षितारं धर्मस्वरूपं पुत्रं ब्रह्मणो यत्केवलं तेजस्तेन निर्मितं न पाञ्चभौतिकं देहं ब्रह्मा पूर्वं सृष्टवान् ॥ १४ ॥

पाठा०—1 तदर्थं.

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥ १५ ॥

तस्येत्यादि ॥ तस्य दण्डस्य भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनो भोगं कर्तुं समर्था भवन्ति, अन्यथा बलवता दुर्बलस्य धनदारादिग्रहणे तस्यापि तदपेक्ष्य बलिनेति कस्यापि भोगो न सिद्ध्येत्, वृक्षादीनां स्थावरादीनां छेदने भोगासिद्धिः, तथा सतामपि नित्यनैमित्तिकस्वधर्मानुष्ठानमकरणे याम्ययातनाभयादेव १५

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ।
यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥

तमित्यादि ॥ तं दण्डं देशकालौ दण्ड्यस्य च शक्तिं विद्यादिकं यस्मिन्नपराधे यो दण्डोऽर्हतीत्यादिकं शास्त्रानुसारेण तत्त्वतो निरूप्यापराधिषु प्रवर्तयेत् १६

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १७ ॥

स इत्यादि ॥ स एव दण्डो वस्तुतो राजा तस्मिन् सति राजशक्तियोगात्, स एव पुरुषस्ततोऽन्ये स्त्रिय इव तद्विधेयत्वात्, स एव नेता तेन कार्याणि नीयन्ते प्राप्यन्ते, स एव शासिता शासनमाज्ञा तद्दातृत्वात्, स एव चतुर्णामप्याश्रमाणां यो धर्मस्तस्य संपादने प्रतिभूरिव प्रतिभूर्मुनिभिः स्मृतः ॥ १७ ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

दण्डः शास्तीति ॥ यस्माद्दण्डः सर्वाः प्रजा आज्ञां करोति तस्मात्स एव शासितेति ज्ञेयम् । यस्मात्स एव प्रजा रक्षति ततो युक्तमुक्तं राजेति । निद्राणेष्वपि रक्षितृषु दण्ड एव जागर्ति, तद्भयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः । दण्डमेव धर्महेतुत्वाद्धर्मं जानन्ति । कारणे कार्योपचारः । ऐहिकपारत्रिकदण्डभयादेव धर्मानुष्ठानात् ॥ १८ ॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक्सर्वा रञ्जयति प्रजाः ।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९ ॥

समीक्ष्येत्यादि ॥ स दण्डः शास्त्रतः सम्यङ्निरूप्यापराधानुरूपेण देहधनादिषु धृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति । अविचार्य तु लोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्यार्थपुत्रादीनि नाशयति । सर्वत इति द्वितीयार्थे तसिः ॥ १९ ॥

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ २० ॥

यदीत्यादि ॥ यदि राजाऽनलसो भूत्वा दण्डप्रणयनं न कुर्यात्तदा शूले कृत्वा

मत्स्यानिव बलवन्तो दुर्बलानपक्ष्यन्। लब्धान्तस्य पचिधात्रे रूपमिदम्। बलिनोऽल्पबलानां हिंसामकरिष्यन्नित्यर्थः। 'शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्' इत्येष मेधातिथि-गोविन्दराजलिखितः पाठः। 'जले मत्स्यानिवाहिंस्युः' इति च पाठान्तरम्। अत्र बलवन्तो दुर्बलान्हिंस्युरिति मत्स्यन्याय एव स्यादित्युक्तम् ॥ २० ॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वा[1] च लिह्याद्धविस्तथा ।
स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥

अद्यादिति ॥ यदि राजा दण्डं नाचरिष्यत्तदा यज्ञेषु सर्वथा हविरनर्हः काकः पुरोडाशमखादिष्यत्। तथा कुक्कुरः पायसादि हविरलेक्ष्यत्। न कस्यचित्कुत्रचित्स्वाम्यमभविष्यत्। ततो बलिना तद्ग्रहणाद्ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये यदवरं शूद्रादि तदेवोत्तरं प्रधानं प्रावर्तिष्यत ॥ २१ ॥

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥

सर्व इति ॥ सर्वोऽयं लोको दण्डेनैव नियमितः सन्मार्गेऽवतिष्ठते। स्वभावविशुद्धो हि मानुषः कष्टेन लभ्यते। तथा सर्वमिदं जगद्दण्डस्यैव भयादावश्यकभोजनादिरूपेऽपि भोगे समर्थं भवति ॥ २२ ॥

उक्तमपि दण्डस्य भोगसंपादकत्वं दार्ढ्यार्थं पुनरुच्यते—

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३ ॥

देवेति ॥ इन्द्राग्निसूर्यवाय्वादयो देवास्तथा दानवगन्धर्वराक्षसपक्षिसर्पा अपि 'जगदीश्वरपरमार्थभयपीडिता एव वर्षदानाद्युपकाराय प्रवर्तन्ते।' तथा च श्रुतिः (काठ. उ. २।६।३)—'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति ॥ २३ ॥

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥ २४ ॥

दुष्येयुरिति ॥ दण्डस्यानाचरणादनुचितेन वा प्रवर्तनात्सर्वे ब्राह्मणादिवर्णा इतरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्येरन्, सर्वशास्त्रीयनियमाश्चतुर्वर्गफला उत्सीदेयुः, चौर्यसाहसादिना च परस्यापकारात्सर्वलोकसंक्षोभश्च जायेत ॥ २४ ॥

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥

यत्रेति ॥ यत्र देशे शास्त्रप्रमाणावगतः श्यामवर्णः लोहितनयनोऽधिष्ठातृदेवताको दण्डो विचरति तत्र प्रजा व्याकुला न भवन्ति। दण्डप्रणेता यदि विषयानुरूपं सम्यग्जानाति ॥ २५ ॥

पाठा०—1 श्वाऽवलिह्याद्धविस्तथा.

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥

तस्येत्यादि ॥ तस्य दण्डस्य प्रवर्तयितारमभिषेकादिगुणयुक्तं नृपतिमवितथवादिनं समीक्ष्यकारिणं तत्त्वातत्त्वविचारोचितं प्रज्ञाशालिनं धर्मार्थकामानां ज्ञातारं मन्वादयोऽप्याहुः ॥ २६ ॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ।
[1]कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥

तमिति ॥ तं दण्डं राजा सम्यक्प्रवर्तयन्धमार्थकामैर्वृद्धिं गच्छति । यः पुनर्विषयाभिलाषी विषमः कोपनः क्षुद्रश्छलान्वेषी नृपः स प्रकृतेनैव दण्डेनामात्यादिना कोपादधर्माद्वा विनाश्यते ॥ २७ ॥

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥ २८ ॥

दण्ड इति ॥ यतो दण्डः प्रकृष्टतेजःस्वरूपः स्वशास्त्रैरसंस्कृतात्मभिर्दुःखेन ध्रियतेऽतो राजधर्मैरहितं नृपमेव पुत्रबन्धुसहितं नाशयति ॥ २८ ॥

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।
अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥

तत इति ॥ दोषाद्यनपेक्षया यो दण्डः क्रियते स बन्धुनृपनाशानन्तरं धन्वादिदुर्गराष्ट्रं देशं पृथिवीलोकं जङ्गमस्थावरसहितं 'हविःप्रदानजीवना देवाः' इति श्रुत्या हविःप्रदानाभावेऽन्तरिक्षगतानृषीन्देवांश्च पीडयेदिति ॥२९॥

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३० ॥

स इत्यादि ॥ स दण्डो मन्त्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायरहितेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृपतिना शास्त्रतो न प्रणेतुं शक्यते ॥३०॥

शुचिना सत्यसंधेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥

शुचिनेति ॥ अर्थादिशौचयुक्तेन सत्यप्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शोभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुं शक्यत इति पूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षे गुणा अनेन श्लोकेनोक्ताः ॥ ३१ ॥

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ३२ ॥

स्वराष्ट्र इति ॥ आत्मदेशे यथाशास्त्रव्यवहारी स्यात् । शत्रुविषयेषु तीक्ष्ण-

---

पाठा०—1 कामान्धो.

दण्डो भवेत्। निसर्गस्नेहविषयेषु मित्रेष्वकुटिलः स्यान्न कार्यमित्रेषु। ब्राह्मणेषु च कृताल्पापराधेषु च क्षमावान्भवेत्॥ ३२॥

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः।
विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि॥ ३३॥

एवमित्यादि॥ शिलोञ्छेनेति क्षीणकोशत्वं विवक्षितम्। क्षीणकोशस्यापि नृपतेरुक्ताचारवतो जले तैलबिन्दुरिव कीर्तिर्लोके विस्तारमेति॥ ३३॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि॥ ३४॥

अत इति॥ उक्ताचाराद्विपरीताचारवतो नृपतेरजितेन्द्रियस्य जले घृतबिन्दुरिव कीर्तिः लोके संकोचयति॥ ३४॥

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः।
वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता॥ ३५॥

स्वे स्वे इत्यादि॥ क्रमेण स्वधर्मानुष्ठातॄणां ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्याश्रमाणां च विश्वसृजा राजा रक्षिता सृष्टः। तस्मात्तेषां रक्षणमकुर्वतो राज्ञः प्रत्यवायः। स्वधर्मविरहिणां त्वरक्षणेऽपि न प्रत्यवाय इत्यस्य तात्पर्यार्थः॥ ३५॥

तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः।
तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः॥ ३६॥

तेनेत्यादि॥ वक्ष्यमाणावतारार्थोऽयं श्लोकः। तेन राज्ञा प्रजारक्षणं कुर्वता सामात्येन यद्यत्कर्तव्यं तत्तत्समग्रं युष्माकमभिधास्यामि॥ ३६॥

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः।
त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने॥ ३७॥

ब्राह्मणानिति॥ प्रत्यहं प्रातरुत्थाय ब्राह्मणानृग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थाभिज्ञान्विदुष इति नीतिशास्त्राभिज्ञान्सेवेत तदाज्ञां कुर्यात्॥ ३७॥

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन्।
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते॥ ३८॥

वृद्धानित्यादि॥ तांश्च ब्राह्मणान्वयस्तपस्यादिवृद्धानर्थतो ग्रन्थतश्च वेदज्ञान्बहिरन्तश्चार्थदानादिना शुचीन्नित्यं सेवेत। यस्माद्वृद्धसेवी सततं हिंस्रै राक्षसैरपि पूज्यते तैरपि तस्य हितं क्रियते। सुतरां मनुष्यैः॥ ३८॥

तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः।
विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित्॥ ३९॥

तेभ्य इत्यादि॥ सहजप्रज्ञया अर्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोऽप्यतिशयार्थं तेभ्यो विनयमभ्यसेत्। यस्माद्विनीतात्मा राजा न कदाचिन्नश्यति॥ ३९॥

बह्वोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

बह्व इत्यादि ॥ करितुरगकोशादिपरिच्छदयुक्ता अपि राजानो विनयरहिता नष्टाः । बह्वश्च वनस्था निष्परिच्छदा अपि विनयेन राज्यं प्राप्नुवन् ॥ ४० ॥

उभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृष्टान्तमाह—

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥ ४१ ॥

वेन इत्यादि ॥ वेनो नहुषश्च राजा पिजवनस्य च पुत्रः सुदानामा सुमुखो निमिश्चाविनयादनश्यन् ॥ ४१ ॥

पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ।
कुबेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥

पृथुरिति ॥ पृथुर्मनुश्च विनयाद्राज्यं प्रापतुः । कुबेरश्च विनयाद्धनाधिपत्यं लेभे । गाधिपुत्रो विश्वामित्रश्च क्षत्रियः संस्तेनैव देहेन ब्राह्मण्यं प्राप्तवान् । राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यप्राप्तिरप्रस्तुतापि विनयोत्कर्षार्थमुक्ता ईदृशोऽयं शास्त्रानुष्ठाननिषिद्धवर्जनरूपो विनयो यदनेन क्षत्रियोऽपि दुर्लभं ब्राह्मण्यं लेभे ॥

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥ ४३ ॥

त्रैविद्येभ्य इति ॥ त्रिवेदीरूपविद्याविद्भ्यस्त्रिवेदीमर्थतो ग्रन्थतश्चाभ्यसेत् । ब्रह्मचर्यदशायामेव वेदग्रहणात्समावृत्तस्य च राज्याधिकारात् । अभ्यासार्थोऽयमुपदेशः । दण्डनीतिं चार्थशास्त्ररूपामर्थयोगक्षेमोपदेशिनीं पारम्पर्यागतत्वेन नित्यां तद्विद्भ्योऽधिगच्छेत् । तथा आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां भूतप्रवृत्तिप्रयुक्त्युपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयव्यसनयोर्हर्षविषादप्रशमनहेतुं शिक्षेत । कृषिवाणिज्यपशुपालनादिवार्ता तदारम्भान्धनोपायार्थांस्तदभिज्ञकर्षकादिभ्यः शिक्षेत[1] ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ४४ ॥

इन्द्रियाणामित्यादि ॥ चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकालं यत्नं कुर्यात् । यस्माज्जितेन्द्रियः प्रजा नियन्तुं शक्नोति नतु विषयोपभोगव्यग्रः । ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषोपादेयतयाभिहितोऽपीन्द्रियजयो राजधर्मेषु मुख्यत्वज्ञानार्थमनन्तरवक्ष्यमाणव्यसननिवृत्तिहेतुत्वाच्च पुनरुक्तः ॥ ४४ ॥

दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ४५ ॥

दशेत्यादि ॥ दश कामसंभवानि अष्टौ क्रोधजानि वक्ष्यमाणव्यसनानि

---

1 सपरिग्रहाः (=पुत्रदारहस्त्यश्वादिराजसंपद्युताः).

---

१ राघवानन्दस्तु—धनोपायार्थान् पराशरादिस्मृतिभ्यो वा शिक्षेतेत्याह.

यत्नतस्त्यजेत् । दुरन्तानि दुःखावसानान्यादौ सुखयन्ति अन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । यद्वा दुर्लभोऽन्तो येषां तानि दुरन्तानि । नहि व्यसनिनस्ततो निवर्तयितुं शक्यन्ते ॥ ४५ ॥

वर्जनप्रयोजनमाह—

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥

कामजेष्विति ॥ यस्मात्कामजनितेषु व्यसनेषु प्रसक्तो राजा धर्मार्थाभ्यां हीयते । क्रोधजेषु प्रसक्तः प्रकृतिकोपाद्देहनाशं प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

तानि व्यसनानि नामतो दर्शयति—

मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ ४७ ॥

मृगयेत्यादि ॥ आखेटकाख्यो मृगवधो मृगया, अक्षो द्यूतक्रीडा, सकलकार्यविघातिनी दिवानिद्रा, परदोषकथनं, स्त्रीसंभोगः, मद्यपानजनितो मदः, तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणि, वृथाभ्रमणम्, एष दशपरिमाणो दशकः सुखेच्छाप्रभवो गणः ॥ ४७ ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ४८ ॥

पैशुन्यमिति ॥ पैशुन्यमविज्ञातदोषाविष्करणं[1], साहसं साधोर्बन्धनादिनिग्रहः; द्रोहश्छद्मवधः; ईर्ष्याऽन्यगुणासहिष्णुता, परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया, अर्थदूषणमर्थानामपहरणं देयानामदानं च, वाक्पारुष्यमाक्रोशादि, दण्डपारुष्यं ताडनादि, एषोऽष्टपरिमाणो व्यसनगणः क्रोधाद्भवति ॥ ४८ ॥

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥ ४९ ॥

द्वयोरिति ॥ एतयोर्द्वयोरपि कामक्रोधजव्यसनसङ्घयोः कारणं स्मृतिकारा जानन्ति, तं यत्नतो लोभं त्यजेत् । यस्मादेतद्गणद्वयं लोभाज्जायते । क्वचिद्धनलोभतः, क्वचित्प्रकारान्तरलोभेन प्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥

पानमिति ॥ मद्यपानं, अक्षैः क्रीडा, स्त्रीसंभोगः, मृगया चेति क्रमपठितमेतच्चतुष्कं कामजव्यसनमध्ये बहुदोषत्वादतिशयेन दुःखहेतुं जानीयात् ॥ ५० ॥

---

१ असद्दोषादिष्करणं पैशुन्यमिति व्याचष्टे सर्वज्ञनारायणः.

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ ५१ ॥

दण्डस्येत्यादि ॥ दण्डपातनं, वाक्पारुष्यं, अर्थदूषणं चेति क्रोधजेऽपि व्यसनगणे दोषबहुलत्वादतिशयितदुःखसाधनं मन्येत ॥ ५१ ॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

सप्तकस्येति ॥ अस्य पानादेः कामक्रोधसंभवस्य सप्तपरिमाणस्य व्यसनवर्गस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनमुत्तरोत्तरात्कष्टतरं प्रशस्तात्मा राजा जानीयात् । तथा हि—द्यूतात्मानं कष्टतरं, मद्यपानेन मत्तस्य संज्ञाप्रणाशाद्यथेष्टचेष्टया देहधनादिविरोध इत्यादयो दोषाः । द्यूते तु पाक्षिकी धनावाप्तिरप्यस्ति, स्त्रीव्यसनाद् द्यूतं दुष्टम्, द्यूते हि वैरोद्भवादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः । मूत्रपुरीषवेगधारणाच्च व्याध्युत्पत्तिः । स्त्रीव्यसने पुनरपत्योत्पत्त्यादिगुणयोगोऽप्यस्ति । मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनं दुष्टम् । तत्रादर्शनकार्याणां कालातिपातेन धर्मलोपादयो दोषाः, मृगयायां तु व्यायामेनारोग्यादिगुणयोगोऽप्यस्तीत्येवं कामजचतुष्कस्य पूर्वं पूर्वं गुरुदोषं, क्रोधजेष्वपि त्रिषु वाक्पारुष्याद्दण्डपारुष्यं दुष्टम् । अङ्गच्छेदादेरशक्यसमाधानत्वात्, वाक्पारुष्ये तु कोपानलो दानमानपानीयसेकैः शक्यः शमयितुम् । अर्थदूषणाद्वाक्पारुष्यं दोषवन्मर्मपीडाकरं, वाक्प्रहारस्य दुश्चिकित्स्यत्वात् । तदुक्तं—'न संरोहयति वाक्क्षतम्' । अर्थदूषणं तु प्रचुरतरार्थदानाच्छक्यसमाधानं, एवं क्रोधजत्रिकस्य पूर्वं पूर्वं दुष्टतरं यत्नतस्त्यजेत् ॥ ५२ ॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥

व्यसनस्येति ॥ यद्यपि मृत्युव्यसने द्वे अपीह लोके संज्ञाप्रणाशादिदुःखहेतुतया शास्त्रानुष्ठानविरोधितया च तुल्ये, तथापि व्यसनं कष्टतरं परत्रापि नरकपातहेतुत्वात् । तदाह—व्यसन्यधोऽधो व्रजतीति । बहून्नरकान्गच्छतीत्यर्थः । अव्यसनी तु मृतः शास्त्रानुष्ठानप्रतिपक्षव्यसनाभावात्स्वर्गं गच्छति । एतेनातिप्रसक्तिर्व्यसनेषु निषिध्यते न तु तस्य सेवनमपि ॥ ५३ ॥

मौलाञ्छास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् ।
सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ ५४ ॥

मौलानिति ॥ मौलान्पितृपितामहक्रमेण सेवकान्, तेषामपि द्रोहादिना व्यभिचाराद् दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञान्विक्रान्तान्, लब्धलक्षाँल्लक्षादप्रच्युतशरीर-

पाठा०—1 वा कुर्वीत सुपरीक्षितान्.

शल्यादीनायुधविद् इत्यर्थः । विशुद्धकुलभवान्देवतास्पर्शादिनियतानमात्यान् सप्ताष्टौ वा मन्त्रादौ कुर्वीत ॥ ५४ ॥

यस्मात्,—

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किं नु[1] राज्यं महोदयम् ॥ ५५ ॥

अपीत्यादि ॥ सुखेनापि यत्क्रियते कर्म तदप्येकेन दुष्करं भवति । विशेषतो यन्महाफलं तत्कथमसहायेन क्रियते ॥ ५५ ॥

तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥

तैरित्यादि ॥ सचिवैः सह सामान्यं मन्त्रेष्वगोपनीयं संधिविग्रहादि । तन्निरूपयेत् । तथा तिष्ठत्यनेनेति स्थानं दण्डकोशपुरराष्ट्रात्मकं चतुर्विधं चिन्तयेत् । दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो हस्त्यश्वरथपदातयस्तेषां पोषणं रक्षणादि तच्चिन्त्यम् । कोशोऽर्थनिचयस्तस्यायव्ययादि, पुरस्य रक्षणादि, राष्ट्रं देशस्तद्वासिमनुष्यपश्वादिधारणक्षमत्वादि चिन्तयेत् । तथा समुदयन्त्युत्पद्यन्तेऽस्मादर्था इति समुदयो धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानं तन्निरूपयेत् । तथा गुप्तिं रक्षामात्मगतां राष्ट्रगतां च स्वपरीक्षितमन्नाद्यमद्यात् । 'परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं' (७।२१९) इत्यादिनात्मरक्षणं, 'राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यम्' (७।११३) इत्यादिना राष्ट्ररक्षां च वक्ष्यति । लब्धस्य च धनस्य प्रशमनानि सत्पात्रे प्रतिपादनादीनि चिन्तयेत् । तथा च वक्ष्यति (७।२०१) 'जित्वा संपूजयेद्देवान्' इत्यादि ॥ ५६ ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥ ५७ ॥

तेषामिति ॥ तेषां सचिवानां रहसि निष्प्रतिपक्षतया हृदयगतभावज्ञानसंभवात्प्रत्येकमभिप्रायं समस्तानामपि युगपदभिप्रायं बुध्वा कार्ये यदात्मनो हितं तत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥ ५८ ॥

सर्वेषामिति ॥ एषामेव सर्वेषां सचिवानां मध्यादन्यतमेन धार्मिकत्वादिना विशिष्टेन विदुषा ब्राह्मणेन सह संधिविग्रहादिवक्ष्यमाणगुणषट्कोपेतं प्रकृष्टं मन्त्रं निमन्त्रयेत् ॥ ५८ ॥

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निक्षिपेत् ।
तेन सार्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥ ५९ ॥

नित्यमिति ॥ सर्वदा तस्मिन्ब्राह्मणे संजातविश्वासो भूत्वा यानि कुर्यात्तानि सर्वकार्याणि समर्पयेत् । तेन सह निश्चित्य सर्वं कर्मारभेत् ॥ ५९ ॥

पाठा०—1 किंतु.

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ।
सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ६० ॥

अन्यानित्यादि ॥ अन्यानप्यर्थदानादिना शुचीन्, प्रज्ञाशालिनः, सम्यग्धनार्जनशीलान्धर्मादिना परीक्षितान्कर्मसचिवान्कुर्यात् ॥ ६० ॥

निर्वर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ।
तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६१ ॥

निर्वर्तेतेति ॥ अस्य राज्ञो यत्संख्याकैर्मनुष्यैः कर्मजातं संपद्यते तत्संख्याकान्मनुष्यानालस्यशून्यान्, क्रियासु सोत्साहान्, तत्कर्मज्ञांस्तत्र कुर्यात् ॥ ६१ ॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥ ६२ ॥

तेषामिति ॥ तेषां सचिवानां मध्ये विक्रान्तांश्चतुरान् कुलाङ्कुशनियमितान् शुचीनर्थनिःस्पृहान् धनोत्पत्तिस्थाने नियुञ्जीत । अस्यैवोदाहरणम्—आकरकर्मान्त इति । आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु, कर्मान्तेषु च इक्षुधान्यादिसंग्रहस्थानेषु, अन्तर्निवेशने भोजनशयनगृहान्तःपुरादौ भीरून्नियुञ्जीत । शूरा हि तत्र राजानं प्रायेणैकाकिनं क्षीबृतं वा कदाचिच्छत्रूपजापदूषिता हन्युरपि ॥ ६२ ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ ६३ ॥

दूतमिति ॥ दूतं च दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञं, इङ्गितज्ञमभिप्रायसूचकं वचनस्वरादि, आकारो देहधर्मादिमुखप्रसादवैवर्ण्यादिरूपः प्रीत्यप्रीतिसूचकः, चेष्टा करास्फालनादिक्रिया कोपादिसूचिका तदीयतत्त्वज्ञं, अर्थदानस्त्रीव्यसनाद्यभावात्मकं शौचयुक्तं चतुरं कुलीनं कुर्यात् ॥ ६३ ॥

यस्मात्,—

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।
वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४ ॥

अनुरक्त इति ॥ जनेषु अनुरागवान् तेन प्रतिराजादेरपि अद्वेषविषयः, अर्थस्त्रीशौचयुक्तस्तेन धनस्त्रीदानादिनाऽभेद्यः, दक्षश्चतुरस्तेन कार्यकालं नातिक्रामति । स्मृतिमान् तेन संदेशं न विस्मरति, देशकालज्ञः तेन देशकालौ ज्ञात्वा अन्यदपि संदिष्टं देशकालोचितमन्यथा कथयति, सुरूपः तेनादेयवचनः, विगतभयः तेनाप्रियसंदेशस्यापि वक्ता, वाग्मी तेन संस्कृताद्युक्तिक्षमः, एवंविधो दूतो राज्ञः प्रशस्तो भवति ॥ ६४ ॥

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययौ ॥ ६५ ॥

अमात्य इति ॥ अमात्ये सेनापतौ हस्त्यश्वरथपादाताद्यात्मको दण्ड आयत्तः, तदिच्छया तस्य कार्येषु प्रवृत्तेः । विनययोगाद्वैनयिकी । यो विनयः स दण्ड आयत्तः । नृपतावर्थसंचयस्थानदेशावायत्तौ राज्ञा पराधीनौ न कर्तव्यौ । स्वयमेव चिन्तनीयं धनं ग्रामश्च । दूते संधिविग्रहावायत्तौ, तदिच्छया तत्प्रवृत्तेः ॥ ६५ ॥

दूत एव हि संधत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ।
दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥ ६६ ॥

दूत एवेति ॥ यस्माद्दूत एव हि भिन्नानां संधिसंपादने क्षमः । संहतानां च भेदने । तथा परदेशे दूतस्तत्कर्म करोति येन संहता भिद्यन्ते । तस्मात् 'दूते संधिविपर्ययौ' (७।६५) संधिविग्रहावायत्ताविति यदुक्तं तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

दूतस्य कार्यान्तरमाह—

स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः ।
आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

स विद्यादिति ॥ स दूतोऽस्य प्रतिराजस्य कर्तव्ये आकारेङ्गितचेष्टां जानीयात् । निगूढा अनुचराः प्रतिपक्षनृपस्यैव परिजनास्तस्मिन्युक्तास्तत्सन्निधावपि तेषामिङ्गितचेष्टितैः । भृत्येषु च क्षुब्धलुब्धापमानितेषु प्रतिराजस्य कर्तुमीप्सितं जानीयात् ॥ ६७ ॥

बुद्ध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

बुद्ध्वा चेति ॥ उक्तलक्षणदूतद्वारेण प्रतिपक्षराजस्य कर्तुमिष्टं सर्वं तत्त्वतो ज्ञात्वा तथा प्रयत्नं कुर्यात् यथात्मनः पीडा न भवति ॥ ६८ ॥

जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ ६९ ॥

जाङ्गलमिति ॥ 'अल्पोदकतृणो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । स ज्ञेयो जाङ्गलो देशो बहुधान्यादिसंयुतः' । प्रचुरधार्मिकजनं रोगोपसर्गाद्यैरनाकुलं फलपुष्पतरुलतादिमनोहरं प्रणतसमीपवास्तव्याटविकादिजनं सुलभकृषिवाणिज्याद्याजीवनमाश्रित्यावासं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

धनुर्दुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ ७० ॥

धन्वदुर्गमिति ॥ धनुर्दुर्गं मरुवेष्टितं चतुर्दिशं पञ्चयोजनमनुदकं, महीदुर्गं

पाठा०—1 धन्वदुर्गं.

पाषाणेन इष्टकेन वा विस्ताराद्द्वैगुण्योच्छ्रायेण द्वादशहस्तादुच्छ्रितेन युद्धार्थ-सुपरिभ्रमणयोग्येन सावरणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण वेष्टितं, जलदुर्गमगाधोदकेन सर्वतः परिवृतं, वार्क्षदुर्गं बहिः सर्वतो योजनमात्रं व्याप्य तिष्ठन्महावृक्षकण्टकिगुल्मलताद्याचितं, नृदुर्गं चतुर्दिगवस्थायि हस्त्यश्वरथयुक्तबहुपादातरक्षितं, गिरिदुर्गं पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहं संकोचैकमार्गोपेतं अन्तर्नदीप्रस्रवणाद्युदकयुक्तं, बहुसस्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितम्; एतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरं विरचयेत् ॥ ७० ॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।
एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

सर्वेणेति ॥ यस्मादेषां दुर्गाणां मध्यात् दुर्गगुणबहुत्वेन गिरिदुर्गमतिरिच्यते तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तदाश्रयेत् । गिरिदुर्गे शत्रुदुरारोहत्वं महत्प्रदेशादल्पप्रयत्नप्रेरितशिलादिना बहुविपक्षसैन्यव्यापादनमित्यादयो बहवो गुणाः॥७१॥

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाऽप्सराः ।
त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ ७२ ॥

त्रीणीति ॥ एषां दुर्गाणां मध्यात्प्रथमोक्तानि त्रीणि दुर्गाणि मृगादय आश्रिताः । तत्र धनुर्दुर्गं मृगैराश्रितं, महीदुर्गं गर्ताश्रितैर्मूषिकादिभिः, अब्दुर्गं जलचरैर्नक्रादिभिः, इतराणि त्रीणि वृक्षदुर्गादीनि वानरादय आश्रितास्तत्र वृक्षदुर्गं वानरैराश्रितं, नृदुर्गं मानुषैः, गिरिदुर्गं देवैः ॥ ७२ ॥

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।
तथाऽरयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३ ॥

यथेत्यादि ॥ यथैतान्दुर्गवासिनो मृगादीन्व्याधादयः शत्रवो न हिंसन्ति एवं दुर्गाश्रितं राजानं न शत्रवः ॥ ७३ ॥

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ ७४ ॥

एक इति ॥ यस्मादेको धानुष्कः प्राकारस्थः शत्रूणां शतं योधयति । प्राकारस्थं धानुष्कशतं च शत्रूणां दशसहस्राणि । तस्माद्दुर्गं कर्तुमुपदिश्यते ॥७४॥

तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ७५ ॥

तदित्यादि ॥ तद्दुर्गं खड्गाद्यायुधसुवर्णादिधनधान्यकरितुरगादिवाहनब्राह्मणभक्ष्यादिशिल्पियन्त्रघासोदकसमृद्धं कुर्यात् ॥ ७५ ॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः।
गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ ७६ ॥

तस्येत्यादि। तस्य दुर्गस्य मध्ये पर्याप्तं पृथक्पृथक् स्त्रीगृहदेवागारायुधागाराग्निशालादियुक्तं परिखाप्राकाराद्यैर्गुप्तं सर्वर्तुकफलपुष्पादियोगेन सर्वर्तुकं सुधाधवलितं वाप्यादिजलयुक्तं वृक्षान्वितमात्मनो गृहं कारयेत् ॥ ७६ ॥

तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्।
कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥ ७७ ॥

तदित्यादि ॥ तद्गृहमाश्रित्य समानवर्णां शुभसूचकलक्षणोपेतां महाकुलप्रसूतां मनोहारिणीं सुरूपां गुणवतीं भार्यामुद्वहेत् ॥ ७७ ॥

पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः।
तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥ ७८ ॥

पुरोहितमिति ॥ पुरोहितं चाप्याथर्वणविधिना कुर्वीत, ऋत्विजश्च कर्माणि कर्तुं वृणुयात्। ते चास्य राज्ञो गृह्योक्तानि त्रेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ॥७८॥

यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।
धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥ ७९ ॥

यजेतेति ॥ राजा नानाप्रकारान्बहुदक्षिणानश्वमेधादियज्ञान् कुर्यात्। ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहशय्यादीन्भोगान्सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ॥ ७९ ॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम्।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृषु ॥ ८० ॥

सांवत्सरिकमिति ॥ राजासक्तैरमात्यैर्वर्षग्राह्यं धान्यादिभागमानाययेत्, लोके च करादिग्रहणे शास्त्रनिष्ठः स्यात्, स्वदेशवासिषु नरेषु पितृवत्स्नेहादिना वर्तेत ॥ ८० ॥

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः।
तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ ८१ ॥

अध्यक्षानिति ॥ तत्र तत्र हस्त्यश्वरथपदाताद्यर्थादिस्थानेष्वध्यक्षानवेक्षितॄन्विविधान्पृथक्पृथक् विपश्चितः कर्मकुशलान्कुर्यात्। तेऽस्य राज्ञस्तेषु हस्त्यश्वादिस्थानेषु मनुष्याणां कुर्वतां सर्वाणि कार्याणि सम्यक्कार्यार्थमवेक्षेरन् ॥८१॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत्।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥ ८२ ॥

आवृत्तानामिति ॥ गुरुकुलान्निवृत्तानामधीतवेदानां ब्राह्मणानां गार्हस्थ्या-

र्थिनां नियमतो धनधान्येन पूजां कुर्यात् । यस्माद्योऽयं ब्राह्मो ब्राह्मणेषु स्थापितधनधान्यादिनिधिरिव निधिः अक्षयो ब्रह्मफलत्वादविनाशी राज्ञां शास्त्रेणोपदिश्यते ॥ ८२ ॥

अत एव,—

न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥ ८३ ॥

न तमिति ॥ तं ब्राह्मणस्थापितनिधिं न चौरा नापि शत्रवो हरन्ति, अन्यनिधिवद्भूम्यादिस्थापितः कालवशान्न नश्यति । स्थानभ्रान्त्या वाऽदर्शनमुपैति । तस्माद्योऽयमक्षयोऽनन्तफलो निधिरिव निधिर्धनौघः स राज्ञा ब्राह्मणेषु निधातव्यः । तेभ्यो देय इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ ८४ ॥

नेत्यादि ॥ अग्नौ यद्धविर्हूयते तत्कदाचित्स्कन्दते स्खलत्यधः पतति, कदाचिद्व्यथते शुष्यति, कदाचिद्दाहादिना नश्यति, ब्राह्मणस्य मुखे यद्धुतं 'पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः' इति ब्राह्मणहस्तदत्तमित्यर्थः । तस्य नोक्ता दोषाः । तस्मादग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठं ब्राह्मणाय दानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
प्राधीते[1] शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५ ॥

सममित्यादि ॥ ब्राह्मणेतरक्षत्रादिविषये यद्दानं तत्समफलं । यस्य देयद्रव्यस्य यत्फलं श्रुतं ततो नाधिकं न च न्यूनं भवति । यो ब्राह्मणः क्रियारहित आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स ब्राह्मणब्रुवः । तद्विषयदानं पूर्वापेक्षया द्विगुणफलम् । एवं प्राधीते प्रक्रान्ताध्ययने ब्राह्मणे लक्षगुणं फलम् । समस्तशाखाध्यायिन्यनन्तफलम् । 'सहस्रगुणमाचार्ये' इति वा तृतीयपादस्य पाठः ॥ ८५ ॥

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते[3] ॥ ८६ ॥

पात्रस्येति ॥ विद्यातपोवृत्तियुक्ततया पात्रस्य तारतम्यमपेक्ष्य शास्त्रे तथेति प्रत्ययरूपायाः श्रद्धायास्तारतम्यपात्रमासाद्य दानस्याल्पं महद्वा फलं परलोके लभ्यते ॥ ८६ ॥

पाठा०—1 च्यवने. 2 आचार्ये. 3 अस्याग्रे–देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम्.

१ ब्राह्मणब्रुवः जातिमात्रोपजीवीत्यर्थः, अथवा 'गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तः स नियमवान् । नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः' एवंविधो वा ।

समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन्प्रजाः ।
न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ८७ ॥

समोत्तमाधमैरिति ॥ समबलेनाधिकबलेन हीनबलेन च राज्ञा युद्धार्थमाहूतो राजा प्रजारक्षणं कुर्वन्युद्धान्न निवर्तेत । क्षत्रियेण युद्धार्थमाहूतेनावश्यं योद्धव्यमिति क्षात्रं धर्मं स्मरन् ॥ ८७ ॥

यस्मात्,—

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८ ॥

संग्रामेष्विति ॥ युद्धेष्वपराङ्मुखत्वं प्रजानां च रक्षणं ब्राह्मणपरिचर्या एतद्राज्ञामतिशयितं स्वर्गादिश्रेयःस्थानम् ॥ ८८ ॥

अत एव,—

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ८९ ॥

आहवेष्विति ॥ राजानो मिथः स्पर्धमाना युद्धेष्वन्योन्यं हन्तुमिच्छन्तः प्रकृष्टया शक्त्या संमुखीभूय युध्यमानाः स्वर्गं गच्छन्ति । यद्यपि युद्धस्य शत्रुजयधनलाभादिरूपं दृष्टमेव फलं न स्वर्गस्तथापि युद्धाश्रितापराङ्मुखत्वनियमस्य स्वर्गः फलमिति न दोषः ॥ ८९ ॥

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् ।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९० ॥

नेत्यादि ॥ कूटान्यायुधानि बहिःकाष्ठादिमयान्यन्तर्गुप्तनिशितशस्त्राण्येतैः समरे युध्यमानः शत्रून्न हन्यात् । नापि कर्ण्याकारफलकैर्बाणैः । नापि विषाक्तैः । नाप्यग्निदीप्तफलकैः ॥ ९० ॥

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ९१ ॥

न चेति ॥ स्वयं रथस्थो रथं त्यक्त्वा स्थलारूढं[1] न हन्यात् । तथा नपुंसकं बद्धाञ्जलिं, मुक्तकेशं, उपविष्टं, त्वदीयोऽहमित्येवंवादिनं न हन्यात् ॥ ९१ ॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ९२ ॥

न सुप्तमिति ॥ सुप्तं, मुक्तसन्नाहं विवस्त्रं अनायुधं, अयुध्यमानं, प्रेक्षकं अन्येन सह युध्यमानं च न हन्यात् ॥ ९२ ॥

---

१ केचित्तु—स्थलारूढं नाम युद्धभूमिं भीत्या परित्यज्य यदन्यैरगम्यं स्थलं तुङ्गप्रदेशादिकं तत्र समास्थितमित्याहुः.

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ९३ ॥

नेत्यादि ॥ भग्नखड्गाद्यायुधं, पुत्रशोकादिनार्तं, बहुप्रहाराकुलं, भीतं, युद्धपराङ्मुखं, शिष्टक्षत्रियाणां धर्मं स्मरन्न हन्यात् ॥ ९३ ॥

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
भर्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ९४ ॥

यस्त्विति ॥ यस्तु योधो भीतः पराङ्मुखः सन् युद्धे शत्रुभिर्हन्यते स पोषणकर्तुः प्रभोर्यद्दुष्कृतं तत्सर्वं प्राप्नोति । शास्त्रप्रमाणके च सुकृतदुष्कृते यथाशास्त्रं संक्रमयोग्ये एव सिध्यतः । अत एवोपजीव्यशास्त्रेण बाधनान्न प्रतिपक्षानुमानोदयोऽपि । एतच्च षष्ठे 'प्रियेषु स्वेषु सुकृतम्' (६।७९) इत्यत्राविष्कृतमस्माभिः । 'पराङ्मुखहतस्य स्वात्पापमेतद्विवक्षितम् । न त्वत्र प्रभुपापं स्यादिति गोविन्दराजकः ॥ मेधातिथिस्त्वर्थवादमात्रमेतन्निरूपयन् । मन्ये नैतद्द्वयं युक्तं व्यक्तमन्वर्थवर्जनात्' । 'अन्यदीयपुण्यपापेऽन्यत्र संक्रमेते' इति शास्त्रप्रामाण्याद्वेदान्तसूत्रकृता बादरायणेन निर्णीतोऽयमर्थ इति यथोक्तमेव रमणीयम् ॥

यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ९५ ॥

यच्चेत्यादि ॥ पराङ्मुखहतस्य यत्किंचित्सुकृतं परलोकार्थमर्जितमनेनास्ति तत्सर्वं प्रभुर्लभते ॥ ९५ ॥

राज्ञः स्वामिनः सर्वधनग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमाह—

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः ।
सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ ९६ ॥

रथाश्वमित्यादि ॥ रथाश्वहस्तिछत्रवस्त्रादि, धनधान्यगवादि, दास्यादि स्त्रियः, सर्वाणि द्रव्याणि गुडलवणादीनि, कुप्यं च सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि धनं, यः पृथग्जित्वा सततं गृहमानयति तस्यैव तद्भवति । सुवर्णरजतभूमिरत्नाद्यनपकृष्टधनं तु राज्ञ एव समर्पणीयम्, एतदर्थमेवात्र परिगणनीयम् ९६

अत एवाह—

राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥ ९७ ॥

राज्ञ इत्यादि ॥ उद्धारं योद्धारो राज्ञे दद्युः । उद्ध्रियत इत्युद्धारः । जितधनादुत्कृष्टधनं सुवर्णरजतकुप्यादि राज्ञे समर्पणीयं । करितुरगादिवाहनमपि राज्ञे देयम् । 'वाहनं च राज्ञ उद्धारं च' इति गौतमवचनात् । उद्धारदाने च श्रुतिः—'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा' इत्युपक्रम्य 'स महान्भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं समुद्धरत' इति । राज्ञा चापृथग्जितं सह जितं सर्वयोधेभ्यो यथापौरुषं संविभजनीयम् ॥ ९७ ॥

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः।
अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन्रणे रिपून् ॥ ९८ ॥

एष इत्यादि ॥ अविगर्हित एषोऽनादिसर्गप्रवाहसंभवतया नित्यो योधधर्म उक्तः। युद्धे शत्रून्हिंसन् क्षत्रिय एतं धर्मं न त्यजेत्। युद्धाधिकारित्वात् 'क्षत्रिय'ग्रहणम्। अन्योऽपि तत्स्थानपतितो न त्यजेत् ॥ ९८ ॥

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः।
रक्षितं वर्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

अलब्धमिति ॥ अजितं भूमिहिरण्यादि जेतुमिच्छेत्। जितं प्रयत्नतो रक्षेत्। रक्षितं च वाणिज्यादिना वर्धयेत्। वृद्धं च पात्रेभ्यो दद्यात् ॥ ९९ ॥

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम्।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥

एतदिति ॥ एतच्चतुःप्रकारं पुरुषार्थो यः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं यस्मादेवंरूपं जानीयात्; अतोऽनलसः सन् सर्वदानुष्ठानं कुर्यात् ॥ १०० ॥

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया।
रक्षितं वर्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

अलब्धमिति ॥ अलब्धं यद्धस्त्यश्वरथपादात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत्। जितं च प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत्। रक्षितं च वृद्ध्युपायेन स्थलजलपथवाणिज्यादिना वर्धयेत्। वृद्धं शास्त्रीयविभागेन पात्रेभ्यो दद्यात् ॥ १०१ ॥

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः।
नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥ १०२ ॥

नित्यमिति ॥ नित्यं हस्त्यश्वादियुद्धादिशिक्षाभ्यासो दण्डो यस्य स तथा स्यात्। नित्यं च प्रकाशीकृतमस्त्रविद्यादिना पौरुषं यस्य स तथा स्यात्। नित्यं संवृतं संवरणीयं मन्त्राचारचेष्टादिकं यस्य स तथा स्यात्। नित्यं च शत्रोर्व्यसनादिरूपच्छिद्रानुसंधाने तत्परः स्यात् ॥ १०२ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत्।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १०३ ॥

नित्यमिति ॥ यस्मान्नित्योद्यतदण्डस्य जगदुद्विजेदिति तस्मात्सर्वप्राणिनो दण्डेनैवात्मसात्कुर्यात् ॥ १०३ ॥

अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया।
बुध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं स्वसंवृतः[1] ॥ १०४ ॥

अमाययेति ॥ मायया छद्मतया अमात्यादिषु न वर्तेत। तथा सति सर्वेषा-

पाठा०—1 सुसंवृतः.

मविश्वसनीयः स्यात् । धर्मरक्षार्थं यथातत्त्वेनैव व्यवहरेत् । यत्नकृतात्मपक्षरक्षश्च शत्रुकृतां प्रकृतिभेदरूपां मायां चारद्वारेण जानीयात् ॥ १०४ ॥

नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ १०५ ॥

नेत्यादि ॥ तथा यत्नं कुर्याद्यथास्य प्रकृतिभेदादि छिद्रं शत्रुर्न जानाति । शत्रोस्तु प्रकृतिभेदादिकं चारैर्जानीयात् । कूर्मो यथा मुखचरणादीन्यङ्गान्यात्मदेहे गोपायत्येवं राजाऽङ्गान्यमात्यादीनि दानसंमानादिनात्मसात्कुर्यात्[1] । दैवाच्च प्रकृतिभेदादिरूपे छिद्रे जाते यत्नतः प्रतीकारं कुर्यात् ॥ १०५ ॥

बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

बकवदिति ॥ यथा बको जले मीनमतिचञ्चलस्वभावमपि मत्स्यग्रहणार्थमेकतानान्तःकरणश्चिन्तयत्येवं रहसि सुविहितरक्षस्यापि विपक्षस्य देशग्रहणादीनर्थांश्चिन्तयेत् । यथा च सिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दन्तावलं हन्तुमाक्रमत्येवमल्पबलो बलवतोपक्रान्तः संश्रयाद्युपायान्तरासंभवे सर्वशक्त्या शत्रुं हन्तुमाक्रमेत् । यथा च वृकः पालकृतरक्षणमपि पशुं दैवात्पालानवधानमासाद्य व्यापादयत्येवं दुर्गाद्यवस्थितमपि रिपुं कथंचित्प्रमादमासाद्य व्यापादयेत् । यथा शशः वधोद्धुरविविधव्याधमध्यगतोऽपि कुटिलगतिरुत्प्लुत्य पलायते, एवं स्वयमबलो बलवदरिपरिवृतोऽपि कथंचिदरिव्यामोहमाधाय गुणवत्पार्थिवान्तरं संश्रयितुमुपसर्पेत् ॥ १०६ ॥

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।
तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७ ॥

एवमित्यादि ॥ एवमुक्तप्रकारेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेर्ये विजयविरोधिनो भवेयुस्तान्सर्वान्सामदानभेददण्डैरुपायैर्वशमानयेत् ॥ १०७ ॥

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।
दण्डेनैव प्रसह्यैतांश्छनकैर्वशमानयेत् ॥ १०८ ॥

यदीत्यादि ॥ ते च विजयविरोधिनो यद्याद्यैस्त्रिभिरुपायैर्न निवर्तन्ते तदा बलाद्देशोपमर्दादिना युद्धेन शनकैर्लघुगुरुदण्डक्रमेण दण्डेन वशीकुर्यात् ॥ १०८

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०९ ॥

सामादीनामिति ॥ चतुर्णामपि सामादीनामुपायानां मध्यात्सामदण्डावेव

पाठा०—1 च. 2 मत्स्यग्रहणादेकतानांतः°. 3 दन्ती बलं.

१ यतो ह्यमात्यादयो विक्रियमाणाः स्वगुह्यं प्रकटयेयुः, परगुह्यं च गोपयेयुः, अतस्तेषामात्मसात्करणं सर्वथाऽऽवश्यकमिति भावः.

राष्ट्रवृद्ध्यर्थं पण्डिताः प्रशंसन्ति । साम्नि प्रयासधनव्ययसैन्यक्षयादिदोषाभावाद्दण्डे तु तत्सद्भावेऽपि कार्यसिद्ध्यतिशयात् ॥ १०९ ॥

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ।
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ११० ॥

यथेत्यादि ॥ यथा क्षेत्रे धान्यतृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि लवनकर्ता रक्षति तृणादिकं चोद्धरति, एवं नृपती राष्ट्रे दुष्टान्हन्यान्नत्वदुष्टांस्तदीयसहजान्भ्रातॄनपि, निर्दातृदृष्टान्तादवसीयते । शिष्टसहितं च राष्ट्रं रक्षेत् ॥११०॥

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ १११ ॥

मोहादित्यादि ॥ यो राजाऽनवेक्षया दुष्टशिष्टाज्ञानेन सर्वानेव स्वराष्ट्रीयजनान् शास्त्रीयधनग्रहणमारणादिकष्टेन पीडयति स शीघ्रमेव जनपदवैराख्यप्रकृतिकोपाधर्मै राजा राज्याज्जीविताच्च पुत्रादिसहितो भ्रश्यते ॥ १११ ॥

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२ ॥

शरीरकर्षणेति ॥ यथा प्राणभृतामाहारनिरोधादिना शरीरशोषणात्प्राणाः क्षीयन्ते, एवं राज्ञामपि राष्ट्रपीडनात्प्रकृतिकोपादिना प्राणा विनश्यन्ति । तस्मात्स्वशरीरवद्राज्ञा राष्ट्रं रक्षणीयमित्युक्तम् ॥ ११२ ॥

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥

राष्ट्रस्येत्यादि ॥ राष्ट्रस्य रक्षणे च वक्ष्यमाणमिममुपायमनुतिष्ठेत् । यस्मात्संरक्षितराष्ट्रो राजाऽनायासेन वर्धते ॥ ११३ ॥

द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११४ ॥

द्वयोरिति ॥ द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां वा ग्रामाणां पञ्चानां वा ग्रामशतानां गुल्मं रक्षितृपुरुषसमूहं सत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षास्थानं कुर्यात् । अस्य लाघवगौरवापेक्षश्चोक्तविकल्पः ॥ ११४ ॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥

ग्रामस्येति ॥ एकग्रामदशग्रामाद्यधिपतीन्कुर्यात् ॥ ११५ ॥

पाठा०—1 कर्शयत्यनवेक्षया.

ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ।
शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥ ११६ ॥
विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ।
शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७ ॥

ग्राम इति ॥ विंशतीश इति ॥ ग्रामाधिपतिश्चौरादिरादिदोषान्ग्रामे संजातानात्मना प्रतिकर्तुमक्षमोऽनुत्कृष्टतया स्वयं दशग्रामाधिपतये कथयेत् । एवं दशग्रामाधिपतयो[1] विंशतिग्रामस्वाम्यादिभ्यः कथयेयुः । तथा च सति सम्यक् चौरादिकण्टकोद्धारो भवति ॥ ११६–११७ ॥

एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह—

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥ ११८ ॥

यानीति ॥ यान्यन्नपानेन्धनादीनि ग्रामवासिभिः प्रत्यहं राज्ञे देयानि न त्वब्दकरं 'धान्यानामष्टमो भागः' (७।१३०) इत्यादिकम्, तानि ग्रामाधिपतिर्वृत्त्यर्थं गृह्णीयात् ॥ ११८ ॥

दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च ।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः परम् ॥ ११९ ॥

दशी कुलमिति ॥ 'अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं गृहस्थानां त्रिगवं ब्रह्मघातिनाम्' इति हारीतस्मरणात् । षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविधहलद्वयेन यावती भूमिर्वाह्यते तत्कुलमिति वदति तद्दशग्रामाधिपतिर्वृत्त्यर्थं भुञ्जीत । एवं विंशत्यधिपतिः पञ्च कुलानि, शताधिपतिर्मध्यमं ग्रामं, सहस्राधिपतिर्मध्यमं पुरम् ॥ ११९ ॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ।
राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ १२० ॥

तेषामित्यादि ॥ तेषां ग्रामनिवासिप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तौ यानि ग्रामभवानि कार्याणि, कृताकृतानि च पृथक्कार्याणि, तान्यन्यो राज्ञो हितकृत्तन्नियुक्तोऽनलसः कुर्वीत ॥ १२० ॥

नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ।
उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१ ॥

नगर इति ॥ प्रतिनगरमेकैकमुच्चैःस्थानं कुलादिना महान्तं प्रधानरूपं घोररूपं हस्त्यश्वादिसामग्र्या भयजनकनक्षत्रादिमध्ये भार्गवादिग्रहमिव तेजस्विनं कार्यद्रष्टारं नगराधिपतिं कुर्वीत ॥ १२१ ॥

पाठा०—1 दशग्रामपतयो.

स ताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम्।
तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः॥ १२२॥

स इत्यादि ॥ स नगराधिकृतस्तान्सर्वान्ग्रामाधिपत्यादीनसति प्रयोजने सर्वदा स्वयं सबलेनानुगच्छेत्। तेषां च नगराधिकृतपर्यन्तानां सर्वेषामेव यद्राष्ट्रे स्वचेष्टितं तत्तद्विषयनियुक्तैश्चरैः सम्यक्प्रजाः परिणयेदवगच्छेत्॥ १२२॥

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः॥ १२३॥

राज्ञो हीत्यादि ॥ यस्माद्ये राज्ञो रक्षाधिकृतास्ते बाहुल्येन परस्वग्रहणशीला वञ्चकाश्च भवन्ति, तस्मात्तेभ्य इमाः स्वात्मीयाः प्रजा राजा रक्षेत्॥ १२३॥

ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम्॥ १२४॥

य इत्यादि ॥ ये रक्षाधिकृताः कार्यार्थिभ्य एव वाक्छलादिकमुद्भाव्य लोभादशास्त्रीयधनग्रहणं पापबुद्धयः कुर्वन्ति तेषां सर्वस्वं राजा गृहीत्वा देशान्निःसारणं कुर्यात्॥ १२४॥

[1]राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च।
प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः॥ १२५॥

राजेत्यादि ॥ राजोपयुक्तकर्मनियुक्तानां स्त्रीणां दास्यादीनां कर्मकरजनस्य चोत्कृष्टमध्यमापकृष्टस्थानयोग्यतानुरूपेण प्रत्यहं कर्मानुरूपेण वृत्तिं कुर्यात् १२५

तामेव दर्शयति—

पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः॥ १२६॥

पण इति ॥ अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोदकवाहादेः कर्मकरस्य वक्ष्यमाणलक्षणः पणो भृतिरूपः प्रत्यहं दातव्यः। षाण्मासिकश्चाच्छादो वस्त्रयुगं दातव्यम्। '[2]अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम्। पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः॥ चतुराढको भवेद्द्रोणः' इति गणनया धान्यद्रोणश्च प्रतिमासं देयः। उत्कृष्टस्य तु भृतिरूपाश्च षट् पणा देयाः। अनयैव कल्पनया षाण्मासिकानि षट् वस्त्रयुगानि देयानि। प्रतिमासं षाण्मास्या द्रोणा देयाः। अनयैवातिदिशा मध्यमस्य पणत्रयं भृतिरूपं दातव्यम्। षाण्मासिकं च वस्त्रयुगत्रयं मासिकं च धान्यं द्रोणत्रयं देयम् १२६

पाठा०—1 राजकर्मसु. 2 अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ च.

क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥ १२७ ॥

क्रयविक्रयमित्यादि ॥ कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रं, लवणादिद्रव्यं विक्रीयमाणं चात्र कियल्लभ्यते, कियद्दूरादानीतं, किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेण लग्नं, किमस्यारण्यादौ चौरादिभ्यो रक्षारूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्येदानीं लाभयोग इत्येतदवेक्ष्य वणिजः करान्दापयेत् ॥ १२७ ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
तथाऽवेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥ १२८ ॥

यथेति ॥ यथा राजाऽवेक्षणादिकर्मणः फलेन, यथा च वार्षिकवणिगादयः कृषिवाणिज्यादिकर्मणां फलेन संबध्यन्ते तथा निरूप्य राजा सर्वदा राष्ट्रे करान्गृह्णीयात् ॥ १२८ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ १२९ ॥

यथेत्यादि ॥ यथा जलौकोवत्सभ्रमराः स्तोकस्तोकानि रक्तक्षीरमधून्यदन्त्येवं राज्ञा मूलधनमनुच्छिन्दताऽल्पोल्पो राष्ट्रादाब्दिकः करो ग्राह्यः ॥१२९॥

तमाह—

पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥ १३० ॥

पञ्चाशद्भाग इत्यादि ॥ मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः । एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्राह्यः । भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षश्चायं बह्वल्पग्रहणविकल्पः ॥ १३० ॥

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१ ॥
पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च ।
मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ १३२ ॥

आददीतेत्यादि ॥ पत्रशाकेत्यादि ॥ 'द्रु'शब्दोऽत्र वृक्षवाचकः । वृक्षादीनां सप्तदशानामश्ममयान्तानां षष्ठो भागो लाभाद्ग्रहीतव्यः ॥ १३१-१३२ ॥

पाठा०—1 पञ्चाशभागः. 2 द्रुमशब्दोऽत्र.

म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम्।
न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन्॥ १३३॥

म्रियमाण इति॥ क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात्करं न गृह्णीयात्। नच तदीयदेशे वसन्श्रोत्रियो बुभुक्षयावसादं गच्छेत्॥ १३३॥

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा।
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति॥ १३४॥

यस्येत्यादि॥ यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा शीघ्रमवसादं गच्छति॥ १३४॥

यत एवमतः,—

श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्।
संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम्॥ १३५॥

श्रुतेति॥ शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वा अस्य तदनुरूपां धर्मादनपेतां जीविकामुपकल्पयेत्। चौरादिभ्यश्चैनमौरसं पुत्रमिव पिता रक्षेत्॥ १३५॥

यस्मात्,—

संरक्ष्यमाणो राज्ञा[1] यं कुरुते धर्ममन्वहम्।
तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च॥ १३६॥

संरक्ष्यमाण इत्यादि॥ स च श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रक्ष्यमाणो यं धर्मं प्रत्यहं करोति तेन राज्ञ आयुर्धनराष्ट्राणि वर्धन्ते॥ १३६॥

यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम्।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम्॥ १३७॥

यदिति॥ राजा स्वदेशे शाकपर्णादिस्वल्पमूल्यवस्तुक्रयविक्रयादिना जीवन्तं निकृष्टजनं स्वल्पमपि कराख्यं वर्षेण दापयेत्॥ १३७॥

कारुकाञ्छिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः।
एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः॥ १३८॥

कारुकानिति॥ कारुकान्सूपकारादीन् शिल्पिभ्य ईषदुत्कृष्टान्, शिल्पिनश्च लोहकारादीन्, शूद्रांश्च देहक्लेशोपजीविनो भारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म कारयेत्॥ १३८॥

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया।
उच्छिन्दन्ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत्॥ १३९॥

नोच्छिन्द्यादिति॥ प्रजास्नेहात्करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलच्छेदः,

---

पाठा०—1 °ऽयं.

अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणं परेषां मूलोच्छेदः, एतदुभयं न कुर्यात्। यस्मात् आत्मनो मूलमुच्छिद्य कोशक्षयादात्मानं पीडयेत्। पूर्वार्धात्परेषां चेत्यपि संबध्यते। परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥ १४० ॥

तीक्ष्ण इति ॥ कार्यविशेपमवगम्य क्वचित्कार्ये तीक्ष्णः क्वचिन्मृदुश्च भवेन्न त्वेकरूपमालम्बेत। यस्मादुक्तरूपो राजा सर्वेषामभिमतो भवति ॥ १४० ॥

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम्।
स्थापयेदासने तस्मिन्खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥ १४१ ॥

अमात्येति ॥ स्वयं कार्यदर्शने खिन्नः श्रेष्ठामात्यं धर्मविदं प्राज्ञं जितेन्द्रियं कुलीनं तस्मिन्कार्यदर्शनस्थाने नियुञ्जीत ॥ १४१ ॥

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः।
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

एवमित्यादि ॥ एवमुक्तप्रकारेण सर्वमात्मनः कार्यजातं संपाद्य युक्तः प्रमादरहित आत्मीयाः प्रजा रक्षेत् ॥ १४२ ॥

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ १४३ ॥

विक्रोशन्त्य इति ॥ यस्य राज्ञोऽमात्यादिसहितस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्रोशन्त्यः प्रजास्तस्करादिभिरपि ह्रियन्ते स मृत एव न तु जीवति। जीवनकार्याभावाज्जीवनमपि तस्य मरणमेवेत्यर्थः ॥ १४३ ॥

तस्मात् 'अप्रमत्तः प्रजा रक्षेत्' (७।१४२) इति पूर्वोक्तशेषं तदेव द्रढयति—

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम्।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ १४४ ॥

क्षत्रियस्येति ॥ धर्मान्तरेभ्यः श्रेष्ठं क्षत्रियस्य प्रजारक्षणमेव प्रकृष्टो धर्मः। यस्माद्यथोक्तलक्षणफलकरादिभोक्ता राजा धर्मेण संबध्यते ॥ १४४ ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥ १४५ ॥

उत्थायेति ॥ स भूपो रात्रेः पश्चिमयाम उत्थाय कृतमूत्रपुरीषोत्सर्गादिशौचोऽनन्यमनाः कृताग्निहोत्रावसथ्यहोमो ब्राह्मणान्पूजयित्वा वास्तुलक्षणायुपेतां सभाममात्यादिदर्शनगृहं प्रविशेत् ॥ १४५ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत्।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः॥ १४६ ॥

तत्रेति॥ तस्यां सभायां स्थितो दर्शनार्थमागताः प्रजाः सर्वाः संभाषणदर्शनादिभिः प्रतिनन्द्य प्रस्थापयेत्। तांश्च प्रस्थाप्य मन्त्रिभिः सह संधिविग्रहादि चिन्तयेत्॥ १४६॥

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः॥ १४७॥

गिरिपृष्ठमिति॥ पर्वतपृष्ठमारुह्य निर्जनवनगृहस्थितोऽरण्यदेशे वा विविक्ते मन्त्रभेदकारिभिरनुपलक्षितः। कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसंपत्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरित्येवं पञ्चाङ्गं मन्त्रं चिन्तयेत् १४७

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः।
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः॥ १४८॥

यस्येति॥ यस्य राज्ञो मन्त्रिभ्यः पृथगन्ये जना मिलित्वाऽस्य मन्त्रं न जानन्ति स क्षीणकोशोऽपि सर्वां पृथिवीं भुनक्ति॥ १४८॥

जडमूकान्धबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान्।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत्॥ १४९॥

जडमूकान्धबधिरानिति॥ बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान्, तिर्यग्योनिभवांश्च शुकसारिकादीन्, अतिवृद्धस्त्रीम्लेच्छरोग्यङ्गहीनांश्च मन्त्रसमयेऽपसारयेत्॥ १४९॥

यस्मात्,—

भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च।
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत्॥ १५०॥

भिन्दन्तीत्यादि॥ एते जडादयोऽपि प्राचीनदुष्कृतवशेन प्राप्तजडादिभावा अधार्मिकतयैवावमानिता मन्त्रभेदं कुर्वन्ति। तथा शुकादयोऽतिवृद्धाश्च स्त्रियश्च विशेषेणास्थिरबुद्धितया मन्त्रं भिन्दन्ति। तस्मात्तदपसारणे यत्नवान्स्यात्॥१५०॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः।
चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा॥ १५१॥

मध्यंदिन इति॥ दिनमध्ये रात्रिमध्ये वा विगतचित्तखेदः शरीरक्लेशरहितश्च मन्त्रिभिः सह एकाकी वा धर्मार्थकामाननुष्ठातुं चिन्तयेत्॥ १५१॥

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम्।
कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम्॥ १५२॥

परस्परेति॥ तेषां च धर्मार्थकामानां प्रायिकविरोधवतां विरोधपरिहारेणार्जनोपायं चिन्तयेत्। दुहितॄणां च दानं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं निरूपयेत्। कुमाराणां च पुत्राणां विनयाधाननीतिशिक्षार्थं रक्षणं चिन्तयेत्॥ १५२॥

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम्॥ १५३॥

दूतेति॥ दूतानां संगुप्तार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रप्रस्थापनं चिन्तयेत्। तथा प्रारब्धकार्यशेषं समापयितुं चिन्तयेत्। स्त्रीणां चातिविषमचेष्टितत्वात्। तथा हि—'शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथं वै महिषी जघान। विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम्॥' इत्याद्यवगम्यात्मरक्षार्थं चान्तःपुरस्त्रीणां चेष्टितं सखीदास्यादिना निरूपयेत्। चाराणां च प्रतिराजादिषु नियुक्तानां चारान्तरैश्चेष्टितमवधारयेत्॥ १५३॥

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च॥ १५४॥

कृत्स्नमिति॥ अष्टविधं कर्म समग्रं चिन्तयेत्। तच्चोशनसोक्तम्—'आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः। पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे। दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः। अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः॥' तत्रादानं करादीनां, विसर्गो भृत्यादिभ्यो धनदानं, प्रैषोऽमात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेषु, निषेधो दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियासु, अर्थवचनं कार्यसंदेहे राजाज्ञयैव तत्र नियमात्, व्यवहारस्येक्षणं प्रजानामृणादिविप्रतिपत्तौ, दण्डः पराजितानां शास्त्रोक्तधनग्रहणम्, शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्रायश्चित्तसंपादनम्। मेधातिथिस्तु—'अकृतारम्भकृतानुष्ठानमनुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहस्तथा सामदानदण्डभेदा एतदष्टविधं कर्म। अथवा वणिक्पथः, उदकसेतुबन्धनं, दुर्गकरणम्, कृतस्य संस्कारनिर्णयः, हस्तिबन्धनं, खनिखननं, शून्यनिवेशनं, दारुवनच्छेदनं च' इत्याह। तथा कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत्। तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कपटव्यवहारित्वात्कापटिकस्तं वृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात्—'यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यम्' इति प्रव्रज्यारूढपतित उदास्थितः तं लोकेषु विदितदोषं प्रज्ञाशौचयुक्तं वृत्त्यर्थिनं कृत्वा रहसि राजा पूर्ववद्ब्रूयात्। बहूत्पत्तिकमठे स्थापयेत्प्रचुरसस्योत्पत्तिकं भूम्यन्तरं च तद्वृत्त्यर्थमुपकल्पयेत्। स चान्येषामपि प्रव्रजितानां राजा चारकर्मकारिणां ग्रासाच्छादनादिकं दद्यात्। कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिव्यञ्जनस्तमपि पूर्ववदुक्त्वा स्वभूमौ कृषिकर्म कारयेत्। वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तं पूर्ववदुक्त्वा धनमानाभ्यामात्मीकृत्य वाणिज्यं कारयेत्। मुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सोऽपि कस्मिंदाश्रमे वसन्बहुमुण्डजटिलान्तरे कपटशिष्यगणवृतो गुप्तराजोपकल्पितवृत्ति-

पाठा०—1 युक्तस्तेनाष्टगुणिको.

१ कामन्दकेन त्वष्टविधं कर्मोक्तम्—'कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम्। खन्याकरवनादाने शून्यानां च निवेशनम्॥ अष्टवर्गमिमं साधुः स्वचित्तो विचिन्तयेत्'। इति.

स्तापस्यं कुर्यात् । मासद्विमासान्तरितं प्रकाशं बदरादिमुष्टिमश्नीयात्, रहसि च राजोपकल्पितमाहारं कल्पयेत् । शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकं ख्यापयेयुः । ते च बहुलोकवेष्टनमासाद्य सर्वेषां विश्वसनीयत्वात्सर्वेकार्यमकार्यं च पृच्छन्ति, अन्यस्य कुक्रियादिकं कथयन्त्येवंरूपं पञ्चवर्गं यथावच्चिन्तयेत् । एवं पञ्चवर्गं प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण प्रतिराजस्यात्मीयानां चामात्यादीनां चानुरागविरागौ ज्ञात्वा तदनुरूपं चिन्तयेत् । वक्ष्यमाणस्य राजमण्डलस्य प्रचारं 'कः संध्यर्थी को वा विग्रहार्थी'इत्यादिकं चिन्तयेत् । तं च ज्ञात्वा तदनुगुणं चिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥

मध्यमस्येति ॥ अरिविजिगीषोर्यो भूम्यनन्तरः संहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतयोः समर्थः स मध्यमस्तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । तथा प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसमर्थो विजिगीषुस्तस्य चेष्टितं चिन्तयेत् । तथा विजिगीषुमध्यमानां संहतानामनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतानां समर्थ उदासीनस्तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । शत्रोश्च त्रिविधस्यापि सहजस्याकृत्रिमस्य भूम्यनन्तरस्य च पूर्वापेक्षया प्रयत्नतः प्रचारं चिन्तयेत् ॥ १५५ ॥

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।
अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥ १५६ ॥

एता इत्यादि ॥ एता मध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेण मण्डलस्य मूलं अपरासामभिधास्यमानप्रकृतीनाममात्यादीनां मूलमित्युच्यते । अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः । तद्यथा—अग्रतोऽरिभूमीनां मित्रं, अरिमित्रं, मित्रमित्रं अरिमित्रमित्रं चेत्येवं चतस्रः, प्रकृतयो भवन्ति । पश्चाच्च पार्ष्णिग्राहः, आक्रन्दः, पार्ष्णिग्राहासारः, आक्रन्दासार इति चतस्रः एवमष्टौ प्रकृतयो भवन्ति । पूर्वोक्ताभिश्च मध्यमारिविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिः मूलप्रकृतिभिः सह द्वादशैताः प्रकृतयः स्मृताः ॥ १५६ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ।
प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

अमात्येति ॥ आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणामष्टानां शाखाप्रकृतीनामुक्तानामेकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेशदुर्गकोशदुर्गदण्डाख्याः पञ्च द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति । एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्यो द्वादशगुणजाताः षष्टिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति । तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनिभिः कथिताः ॥ १५७ ॥

अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ १५८ ॥

अनन्तरमिति ॥ विजिगीषोर्नृपस्यानन्तरितं चतुर्दिशमप्यरिप्रकृतिं विजानीयात् । तथा तत्सेविनमप्यरिमेव विद्यात् । अरेरनन्तरं विजिगीषोर्नृपस्यैकान्तरं मित्रप्रकृतिं विद्यात् । तयोश्चारिमित्रयोः परं विजिगीषोरुदासीनप्रकृतिं विद्यात् । आसामेव प्रकृतीनामग्रपश्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः । तत्राग्रवर्तिनोऽरिव्यपदेश एव । पश्चाद्वर्तिनस्त्वरित्वेऽपि पार्ष्णिग्राहव्यपदेशः ॥ १५८ ॥

तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १५९ ॥

तानिति ॥ तान्सर्वान्नृपतीन् सामदानभेददण्डैरुपायैर्यथासंभवं व्यस्तैः समस्तैर्वशीकुर्यात् । अथवा पौरुषेण दण्डेनैव केवलेन नयेन साम्नैव वा केवलेनात्मवशान्कुर्यात् । तथा चोक्तम् (७।१०९) 'सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये' ॥ १५९ ॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ १६० ॥

संधिमिति ॥ तत्रोभयानुग्रहार्थं हस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबन्धनेनावाभ्यामन्योन्यस्योपकर्तव्यमिति नियमबन्धः संधिः, वैरं विग्रहाचरणाद्याधिक्येन, यानं शत्रुं प्रति गमनम्, उपेक्षणं आसनं, स्वार्थसिद्धये बलस्य द्विधाकरणं द्वैधीभावः, शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजान्तराश्रयणं संश्रयः, एतान्गुणानुपकारकान्सर्वदा चिन्तयेत् । यद्गुणाश्रयणे सत्यात्मन उपचयः परस्यापचयस्तं गुणमाश्रयेत् ॥ १६० ॥

आसनं चैव यानं च संधिं विग्रहमेव च ।
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥

आसनमिति ॥ संध्यादिगुणानां नैरपेक्ष्येणानुष्ठानमनन्तरमुक्तं तदुचितानुष्ठानार्थोऽयमारम्भः । आत्मसमृद्धिपरहान्यादिकं कार्यं वीक्ष्य संधायासनं विगृह्य वा यानं द्वैधीभावसंश्रये च केनचित्संधिं केनचिद्विग्रहमित्यादिकमनुतिष्ठेत् ॥ १६१ ॥

संधिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६२ ॥

संधिं त्विति ॥ संध्यादीन्षडेव गुणान्द्विप्रकाराञ्जानीयादित्यविवक्षार्थम् ॥ १६२ ॥

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।
तदा त्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥ १६३ ॥

समानेति ॥ तात्कालिकफललाभार्थमुत्तरकालीनफललाभार्थं वा यत्र राजान्तरेण सहान्यं प्रति यानादि कर्म क्रियते स समानयानकर्मा संधिः । यः पुनः 'त्वमत्र याहि, अहमत्र यास्यामि' इति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थितयैव क्रियते सोऽसमानयानकर्मेत्येवं द्विप्रकारः संधिर्ज्ञातव्यः ॥ १६३ ॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥ १६४ ॥

स्वयमित्यादि ॥ शत्रुजयरूपप्रयोजनार्थं शत्रोर्व्यसनादिकमाकलय्य वक्ष्यमाणमार्गशीर्षादिकालादन्यदा यथोक्तकाल एव वा स्वयंकृत इत्येको विग्रहः । अपकृतमपकारः, मित्रस्यापकारे राजान्तरेण कृते मित्ररक्षणार्थमपरो विग्रह इत्येवं द्विविधो विग्रहः । गोविन्दराजेन तु 'मित्रेण चैवापकृते' इति पठितं व्याख्यातं च । यः परस्य शत्रुः स विजिगीषोर्मित्रं तेनापकारे क्रियमाणे व्यसनिनि शत्राविति । 'तस्माल्लिखितपाठार्थौ वृद्धैर्गोविन्दराजतः । मेधातिथिप्रभृतिभिर्लिखितौ स्वीकृतौ मया' ॥ १६४ ॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

एकाकिन इत्यादि ॥ आत्ययिकं कार्यं शत्रोर्व्यसनादिकं तस्मिन्नकस्माज्जाते शक्तस्यैकाकिनो यानम्, अशक्तस्य मित्रसहितस्येत्येवं यानं द्विविधमभिधीयते ॥ १६५ ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६ ॥

क्षीणस्येति ॥ प्राग्जन्मार्जितेन दुष्कृतेन ऐहिकेन वा पूर्वकृतेन क्रमशः क्षीणहस्त्यश्वकोशादिकस्य समृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थमित्येवं द्विविधमासनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ १६६ ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः १६७ ॥

बलस्येति ॥ साध्यस्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं बलस्य हस्त्यश्वादेः सेनाधिपत्याधिष्ठितस्य एकत्र शत्रुनृपोपद्रववारणार्थमवस्थानमन्यत्र दुर्गदेशे राज्ञः कतिपयबलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवं संध्यादिगुणषट्कोपकारज्ञैः द्विविधं द्वैधं कीर्त्यते १६७

१ अयमेवाशयः कामन्दकेनोक्तः—'बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः' इति.

अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।
साधुषु [1]व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

अर्थेति ॥ शत्रुभिः पीड्यमानस्य शत्रुपीडानिवृत्त्याख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थम्, असत्यामपि वा तत्काले पीडायां भाविशत्रुपीडनशङ्कया अमुकमयं महाबलं नृपतिमाश्रित इति सर्वत्र व्यपदेशोत्पादनार्थं [2]बलवन्तमुपाश्रयणम्, एवं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

यदेत्यादि ॥ यदा युद्धोत्तरकाले निश्चितमात्मन आधिक्यं जानीयात्तदात्वे तत्कालेऽल्पधनाद्युपक्षयः तदा त्वल्पमङ्गीकृत्यापि संधिमाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

यदा [3]प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ १७० ॥

यदेति ॥ यदामात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीर्दानसंमानाद्यैरतीव तुष्टा मन्येत आत्मानं च हस्त्यश्वकोशादिशक्तित्रयेणोपचितं तदा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥ १७१ ॥

यदेत्यादि ॥ यदात्मीयममात्यादिसैन्यं हर्षयुक्तं धनादिना पुष्टं तत्त्वतो जानीयात्, शत्रोश्चामात्यादिबलं विपरीतं तदा तं लक्षीकृत्य यायात् ॥ १७१ ॥

यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ।
तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीन् ॥ १७२ ॥

यदेत्यादि ॥ यदा पुनर्वाहनेन हस्त्यश्वादिना बलेन चामात्यादिविपत्त्यादिपरिक्षीणो भवेत्तदा सामोपदाप्रदानादिना शत्रून्प्रसान्त्वयन् प्रयत्नेनासनमाश्रयेत् ॥ १७२ ॥

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥ १७३ ॥

मन्येतेति ॥ यदा राजा सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंधानं च शत्रुं बुध्येत्तदा कतिचिद्बलसहितः स्वयं दुर्गमाश्रयेत् । बलैकदेशेन च शत्रुविरोधमाचरेत् । एवं द्विधा बलं कृत्वा मित्रसंग्रहादिकं स्वकार्यं साधयेत् ॥ १७३ ॥

यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत् ।
तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥ १७४ ॥

यदेति ॥ यदा तु सैन्यानाममात्यादिप्रकृतिदोषादिनातिशयेन आह्यो

पाठा०—1 व्यपदेशश्च. 2 बलवदुपाश्रयणमेवं. 3 प्रकृष्टा.

भवति बलं द्वैधं विधाय दुर्गाश्रयणेनापि नात्मरक्षाक्षमस्तदा शीघ्रमेव धार्मिकं बलवन्तं च राजानमाश्रयेत् ॥ १७४ ॥

कीदृशं तं बलवन्तमित्याह—

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥ १७५ ॥

निग्रहमिति ॥ यासां दोषेणासौ गमनीयतमो जातस्तासां प्रकृतीनां, यस्माच्च शत्रुबलादस्य भयमुत्पन्नं तयोर्द्वयोरपि यः संश्रितो निग्रहक्षमस्तं नृपं सर्वयत्नैर्गुरुमिव नित्यं सेवेत ॥ १७५ ॥

यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितम् ।
सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६ ॥

यदीति ॥ अगतिका हि गतिः संश्रयो नाम । तत्रापि यदि संश्रयकृतं दोषं पश्येत्तदा निःसंशयो भूत्वा शोभनमेव युद्धं तस्मिन्काले समाचरेत् । दुर्बलेनापि बलवतो जयदर्शनान्निहतस्य च स्वर्गप्राप्तेः ॥ १७६ ॥

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथाऽस्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १७७ ॥

सर्वोपायैरिति ॥ सर्वैः सामादिभिरुपायैर्नीतिज्ञो राजा तथा यतेत, यथास्य मित्रोदासीनशत्रवोऽभ्यधिका न भवन्ति । आधिक्ये हि तेषामसौ ग्राह्यो भवति । धनलोभेन मित्रस्यापि शात्रवापत्तेः ॥ १७७ ॥

आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ।
अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ १७८ ॥

आयतिमिति ॥ सर्वेषां कार्याणामल्पानां बहूनामप्यायतिमुत्तरकालं गुणं दोषं विचारयेत् । वर्तमानकालं च शीघ्रसंपादनाद्यर्थं विचारयेत् । अतीतानां च सर्वकार्याणां गुणदोषौ किमेषां कृतं विघटितं किं वावशिष्टमित्येवं यथावद्विचारयेत् ॥ १७८ ॥

यस्मात्,—

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥

आयत्यामिति ॥ यः कार्याणामागामिकगुणदोषज्ञः[1] स गुणवत्कार्यमारभते दोषवत्परित्यजति । यश्च वर्तमानकाले क्षिप्रमेवावधार्य कार्यं करोति अतीते कार्ये यः कार्यशेषज्ञः स तत्कार्यसमाप्तौ तत्फलं लभते । यस्मादेवंविधकालत्रयसावधानत्वान्न कदाचिच्छत्रुभिरभिभूयते ॥ १७९ ॥

पाठा०—1 °मागामिफलगुण°.

किं बहुना,—

यथैनं नाभिसंदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ॥ १८० ॥

यथेत्यादि ॥ यथैनं राजानं मित्रादय उक्ता न बाधेरंस्तथा सर्वसंविधानं कुर्यात् । इत्येष सांक्षेपिको नयो नीतिः ॥ १८० ॥

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१ ॥

यदेति ॥ यदा पुनः शक्तः सन् शत्रुराष्ट्रं प्रति यात्रामारभेत्तदाऽनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण शत्रुदेशमत्वरमाणो गच्छेत् ॥ १८१ ॥

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।
फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥ १८२ ॥

मार्गशीर्ष इति ॥ यश्चतुरङ्गबलोपेतो राजा करिरथागमनविलम्बेन विलम्बितप्रयाणस्तथा हैमन्तिकसस्यबहुलं च परराष्ट्रं जिगमिषुः समुपगमनाय शोभने मार्गशीर्षे मासि यात्रां कुर्यात् । यः पुनरश्वबलप्रायो नृपतिः शीघ्रगतिर्वा सर्वसस्यबहुलं परराष्ट्रं यियासुः स फाल्गुने चैत्रे वा मासि स्वबलयोग्यकालानतिक्रमेण यायात् । अत एव मन्वर्थव्यापारपरं संक्षेपेण याज्ञवल्क्यवचनम् (आचार. १३।३४८) 'यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत्' ॥१८२॥

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ १८३ ॥

अन्येष्विति ॥ उक्तकालव्यतिरिक्तेषु यदात्मनो निश्चितं जयमवगच्छेत्तदा स्वबलयोग्यकाले ग्रीष्मादावपि हस्त्यश्वादिबलं प्रायो विगृह्यैव यात्रां कुर्यात् । शत्रोश्चामात्यादिप्रकृतिगोचरदण्डपारुष्यादिव्यसने जातेऽरिपक्षभूतायां तत्प्रकृतावप्युक्तकालादन्यत्रापि यायात् ॥ १८३ ॥

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥ १८४ ॥
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम् ।
सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८५ ॥

कृत्वेत्यादि ॥ संशोध्येति ॥ मूले स्वीयदुर्गराष्ट्ररूपे पार्ष्णिग्राहसंविधानं प्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थं सैन्यैकदेशस्थापनरूपं प्रतिविधानं कृत्वा यात्रोपयोगि च वाहनायुधवर्मयात्राविधानं यथाशास्त्रं कृत्वा परमण्डलगतस्य च येनास्यावस्थानं भवति तदुपगृह्य तदीयान्भृत्यपक्षांश्चात्मसात्कृत्वा चारांश्च कापटिका-

दीन्शत्रुदेशवार्ताज्ञापनार्थं प्रस्थाप्य सम्यक्तया जाङ्गलानूपाटविकविषयभेदेन त्रिविधं पन्थानं मार्गं शोधिततरुगुल्मादिच्छेदनिम्नोन्नतादिसमीकरणादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथपदातिसेनाकर्मकरात्मकं षड्विधं बलं यथोपयोगमाहारौषधसत्कारादिना संशोध्य सांपरायिकं संपरायः संग्रामस्तदुपचितविधिना शत्रुदेशमत्वरया गच्छेत् ॥ १८४-१८५ ॥

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत्।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ १८६ ॥

शत्रुसेविनीति ॥ यन्मित्रं गूढं कृत्वा शत्रुं सेवते, यश्च भृत्यादिः पूर्वं विरागाद्गतः पश्चादागतस्तयोः सावधानो भवेत्। यस्मात्तावतिशयेन दुर्निग्रहो रिपुः ॥ १८६ ॥

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७ ॥

दण्डेति ॥ दण्डाकृतिव्यूहरचनादिः दण्डव्यूहः । एवं शकटादिव्यूहा अपि। तत्राग्रे बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातय इत्येवं कृतरचनो दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूहस्तेन तद्यातव्यं मार्गं सर्वतो भये सति यायात्। सूच्याकाराग्रः पश्चात्पृथुलः शकटव्यूहस्तेन पृष्ठतो भये सति गच्छेत्। सूक्ष्ममुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः। एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहस्ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत्। वराहविपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनाग्रे पश्चाच्चोभयत्र भये सति गच्छेत्। पिपीलिकापङ्क्तिरिवाग्रपश्चाद्भावेन संहतरूपतया यत्र यत्र सैनिकावस्थानं स शीघ्रप्रवीरपुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनाग्रतो भये सति यायात् ॥ १८७ ॥

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम्।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥ १८८ ॥

यत इत्यादि ॥ यस्या दिशः शत्रुभयमाशङ्केत तस्यामेव बलं विस्तारयेत्, समविस्तृतपरिमण्डलो मध्योपविष्टजिगीषुः पद्मव्यूहस्तेन पुरान्निर्गत्य सर्वदा कपटनिवेशनं कुर्यात् ॥ १८८ ॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत्।
यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥ १८९ ॥

सेनापतीति ॥ हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याङ्गदशकस्यैकः पतिः कार्यः। स च पत्तिक उच्यते। पत्तिकदशकस्यैकः पतिः सेनापतिरुच्यते। तद्दशकस्यैकः सेनानायकः, स एव च बलाध्यक्षः। सेनापतिबलाध्यक्षौ समस्तासु दिक्षु संघर्षयुद्धार्थं नियोजयेत्। यस्याश्च दिशो यदा भयमाशङ्केत् तदा तामग्रे दिशं कुर्यात् ॥ १८९ ॥

गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समंततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥ १९० ॥

गुल्मानित्यादि ॥ गुल्मान्सैन्यैकदेशानाप्तपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धार्थं कृतभेरीपटहशङ्खादिसंकेतान् अवस्थानयुद्धयोः प्रवीणान्निर्भयानव्यभिचारिणः सेनापतिबलाध्यक्षान्दूरतः सर्वदिक्षु पारक्यप्रवेशवारणाय शत्रुचेष्टापरिज्ञानाय च नियोजयेत् ॥ १९० ॥

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥ १९१ ॥

संहतानिति ॥ अल्पान्योधान्संहतान्कृत्वा बहून्पुनर्यथेष्टं विस्तारयेत् । सूच्या पूर्वोक्तया वज्राख्येन[1] व्यूहेन त्रिधा व्यवस्थितबलेन रचयित्वा योधान्योधयेत् ॥ १९१ ॥

स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ १९२ ॥

स्यन्दनाश्वैरित्यादि ॥ समभूभागे रथाश्वेन युध्येत । तत्र तेन युद्धसामर्थ्यात्तदानुगतोदके नौकाहस्तिभिः । तरुगुल्मावृते धन्विभिर्गर्तकण्टकपाषाणादिरहितस्थले खड्गफलककुन्ताद्यैरायुधैर्युध्येत ॥ १९२ ॥

कुरुक्षेत्रांश्च[1] मत्स्यांश्च पञ्चालाञ्शूरसेनजान् ।
दीर्घांल्लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥ १९३ ॥

कुरुक्षेत्रानिति ॥ कुरुक्षेत्रभवान्, मत्स्यान्विराटदेशनिवासिनः, पञ्चालान्कान्यकुब्जाहिच्छत्रोद्भवान्, शूरसेनजान्माथुरान् प्रायेण पृथुशरीरशौर्याहंकारयोगात्सेनाग्रे योजयेत् । तथान्यदेशोद्भवानपि दीर्घलघुदेहान्मनुष्यान्युद्धाभिमानिनः सेनाग्र एव योजयेत् ॥ १९३ ॥

प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक्परीक्षयेत्[2] ।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि ॥ १९४ ॥

प्रहर्षयेदित्यादि ॥ बलं रचयित्वा जये धर्मलाभः अभिमुखहतस्य स्वर्गप्राप्तिः पलायने तु प्रभुदुरितग्रहणं नरकगमनं चेत्याद्यर्थवादैर्युद्धार्थं प्रोत्साहयेत् । तांश्च योधान्केनाभिप्रायेण हृष्यन्ति कुप्यन्ति वेति परीक्षयेत् । तथा योधानामरिभिः सह युध्यमानानामपि सोपध्यनुपधिचेष्टा बुध्येत ॥ १९४ ॥

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ १९५ ॥

उपेत्यादि ॥ दुर्गाश्रयमदुर्गाश्रयं वा रिपुमयुध्यमानमप्यावेष्ट्यासीत

पाठा०—1 कौरुक्षेत्रांश्च. 2 भृशं परीक्षयेत्.

१ वज्रव्यूहस्तु—'त्रिधा व्यवस्थितबलो वज्र इत्यभिधीयते' इत्यादिनोक्तः; एतच्छ्लोकेनैतदुक्तं भवति—अल्पबलश्चेदल्पान्स्वीयान्योधानेकीकृत्य व्यूह्य च सूचीव्यूहेनाल्पबलो योधयेत्, बहुबलस्तु वज्रव्यूहेन योधयेदिति भावः.

अस्य च देशमुत्सादयेत्। तथा घासान्नोदकेन्धनानि सर्वदाऽस्यापद्रव्यसंमिश्रणादिना दूषयेत्॥ १९५॥

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा॥ १९६॥

भिन्द्यादित्यादि॥ शत्रोरुपजीव्यानि तडागादीनि नाशयेत्, तथा दुर्गप्राकारादीन्भिन्द्यात्, तत्परिखाश्च भेदेन पूरणादिना निरुदकाः कुर्यात्। एवं च शत्रूनशङ्कितमेव सम्यगवस्कन्दयेत्तथा शक्तिं गृह्णीयात्। रात्रौ च ढक्काकाहलिकादिशब्देन वित्रासयेत्॥ १९६॥

तदानीं च—

उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम्।
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः॥ १९७॥

उपेत्यादि॥ उपजापार्हान् रिपुवंश्यान् राज्यार्थिनः क्षुब्धानमात्यादींश्च भेदयेत्। उपजपेनात्मीयकृतां च तेषां चेष्टां जानीयात्। शुभग्रहदशादिना शुभफलयुक्ते दैवेऽवगते निर्भयो जयेप्सुर्युध्येत॥ १९७॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्।
विजेतुं [1]प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन॥ १९८॥

साम्नेत्यादि॥ प्रीत्यादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्ना हस्त्यश्वरथहिरण्यादीनां च दानेन तत्प्रकृतीनां तदनुयायिनां च राज्यार्थिनां भेदेन। एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा यथासामर्थ्यमरीञ्जेतुं यत्नं कुर्यान्न पुनः कदाचिद्युद्धेन॥१९८॥

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत्॥ १९९॥

अनित्य इति॥ यस्माद्युध्यमानयोर्बहुलबलत्वाद्यल्पबलत्वाद्यनपेक्षमेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते, तस्मात्सत्युपायान्तरे युद्धं परिहरेत्॥ १९९॥

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे।
तथा युध्येत संपन्नो विजयेत रिपून्यथा॥ २००॥

त्रयाणामित्यादि॥ पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि सामादीनामुपायानामसाधकत्वे सति जयपराजयसंदेहेऽपि तथा प्रयत्नवान्सम्यग्युध्येत, यथा शत्रूञ्जयेत्। यतो जयेऽर्थलाभोऽभिमुखमरणे च स्वर्गप्राप्तिः। निःसंदिग्धे तु पराजये युद्धादपसरणं साधीयः। यथा वक्ष्यति 'आत्मानं सततं रक्षेत्' (७।२१३) इति मेधातिथि-गोविन्दराजौ॥ २००॥

पाठा०—1 प्रयतेतारिं न.

जित्वा संपूजयेद्देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
[1]प्रदद्यात्परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥ २०१ ॥

जित्वेति ॥ परराष्ट्रं जित्वा तत्र ये देवास्तान्धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान्भूमिसुवर्णादिदानसंमानादिभिः पूजयेत् । जितद्रव्यैकदेशदानादिनैव चेदं पूजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः (या.स्मृ. आचार.१३।३२३)—'नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् । विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥' तथा देवब्राह्मणार्थं मयैतद्दत्तमिति तद्देशवासिनां परिहारान्दद्यात् । तथा स्वामिभक्त्या यैरस्माकमपकृतं तेषां मया क्षान्तमिदानीं निर्भयाः सन्तः सुखं स्वव्यापारमनुतिष्ठन्त्वित्यभयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥ २०२ ॥

सर्वेषामिति ॥ एषां शत्रुनृपामात्यानां सर्वेषामेव संक्षेपतोऽभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मिन्राष्ट्रे बलनिहतराजवंश्यमेव राज्येऽभिषेचयेत् । 'इदं कार्यं त्वया, इदं न' इति तस्य तदमात्यानां च नियमं कुर्यात् ॥ २०२ ॥

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान् यथोदितान् ।
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३ ॥

प्रमाणानीति ॥ तेषां च परकीयानां धर्मादनपेतानाचारान्देशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपेतान्प्रमाणीकुर्यात् । एनं चाभिषिक्तममात्यादिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेत् ॥ २०३ ॥

यस्मात्,—

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।
अभीप्सितानामर्थानां [2]काले युक्तं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

आदानमिति ॥ यद्यप्यभिलषितानां द्रव्याणां ग्रहणमप्रियकरं दानं च प्रियकारकमित्युत्सर्गस्तथापि समयविशेषे दानमादानं च प्रशस्यते । तस्मात्तस्मिन्काल एवं पूजयेत् ॥ २०४ ॥

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५ ॥

सर्वमित्यादि ॥ यत्किंचित्संपाद्यं तत्प्राग्जन्मार्जितसुकृतदुष्कृतरूपे कर्मणि दैवशब्दाभिधेये, तथेहलोकार्जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारे आयत्तं, तयोर्मध्ये दैवं चिन्तयितुमशक्यम् । मानुषे तु पर्यालोचनमस्ति । अतो मानुषद्वारेणैव कार्यसिद्धये यतितव्यम् ॥ २०५ ॥

पाठा०—1 प्रदद्यात्परिहारार्थं. 2 काल्युर्क प्रशस्यते.

सह वापि व्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥ २०६ ॥

सहेत्यादि ॥ एवमुपक्रमणीये न शत्रुणा युद्धं कार्यम्। यदि वा स एव मित्रं तेन च दत्तं हिरण्यं भूम्येकदेशो वार्पितं एतत्त्रयं यात्राफलम्। तेन सह संधिं कृत्वा यत्नवान्व्रजेत् ॥ २०६ ॥

पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दं च मण्डले।
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ २०७ ॥

पार्ष्णिग्राहमित्यादि ॥ विजिगीषोररिं प्रति निर्यातस्य यः पृष्ठवर्ती नृपतिर्देशाक्रमणाद्याचरति स पार्ष्णिग्राहस्तस्य तथा कुर्वतो यो नियामकस्तस्यानन्तरो नृपतिः स आक्रन्दस्तावपेक्ष्य यातव्यम्। मित्रीभूतादमित्राद्वा यात्राफलं गृह्णीयात्। तावनपेक्ष्य गृह्णन्कदाचित्तत्कृतेन दोषेण गृह्यते ॥ २०७ ॥

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते।
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥ २०८ ॥

हिरण्यभूमीति ॥ सुवर्णभूमिलाभेन तथा राजा न वृद्धिमेति यथेदानीं कृशमप्यागामिकाले वृद्धियुतं स्थिरं मित्रं लब्ध्वा वर्धते ॥ २०८ ॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

धर्मज्ञमिति ॥ धर्मज्ञं, कृतोपकारस्य स्मर्तृ, सानुरागमनुरक्तं, स्थिरकार्यारम्भं, प्रीतिमत्प्रकृतिकं यत्, तन्मित्रमतिशयेन शस्यते ॥ २०९ ॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च।
कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ २१० ॥

प्राज्ञमित्यादि ॥ विद्वांसं, महाकुलं, विक्रान्तं, चतुरं, दातारं, उपकारस्मर्तारं, सुखदुःखयोरेकरूपं शत्रुं दुरुच्छेदं पण्डिता वदन्ति। तेनैवंविधशत्रुणा सह संधातव्यम् ॥ २१० ॥

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता।
स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥

आर्यतेत्यादि ॥ साधुत्वं, पुरुषविशेषज्ञता, विक्रान्तत्वं, कृपालुत्वं, सर्वदा च स्थौललक्ष्यं बहुप्रदत्वम्। अत एव 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्याभिधानिकाः। स्थौललक्ष्यमर्थेऽसूक्ष्मदर्शित्वमिति तु मेधातिथि-गोविन्दराजयोः पदार्थकथनमनागमम्, एतदुदासीनगुणसामर्थ्यं, तस्मादेवंविधमुदासीनमाश्रित्योक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥ २११ ॥

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ २१२ ॥

क्षेम्यामिति ॥ अनामयादिकल्याणक्षमामपि, नदीमातृकतया सर्वदा सर्वसस्यप्रदामपि, प्रचुरतृणादियोगात्पशुवृद्धिकरीमपि भूमिमात्मरक्षार्थमविलम्बमानो राजा निजरक्षाप्रकारान्तराभावात्परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

यस्मात्सर्वविषयोऽयं धर्मः स्मर्यते—

आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २१३ ॥

आपदर्थमित्यादि ॥ आपन्निवारणार्थं धनं रक्षणीयम् । धनपरित्यागेनापि दारान्रक्षेत् । आत्मानं पुनः सर्वदा दारधनपरित्यागेनापि रक्षेत् । 'सर्वत एवात्मानं गोपायीत' इति श्रुत्या शास्त्रीयमरणव्यतिरेकेणात्मरक्षेत्युपदेशात् ॥ २१३ ॥

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद्बुधः ॥ २१४ ॥

सहेत्यादि ॥ कोशक्षयप्रकृतिकोपमित्रव्यसनादिकाः सर्वा आपदो युगपदतिशयेनोत्पन्ना ज्ञात्वा न मोहमुपेयात् । अपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीनुपायान्शास्त्रज्ञः संप्रयुञ्जीत ॥ २१४ ॥

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।
एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

उपेतारमिति ॥ उपेतारमात्मानं, उपेयं प्राप्तव्यं, उपायाः सामादयः सर्वे, ते च परिपूर्णा एतत्त्रयमवलम्ब्य यथासामर्थ्यं प्रयोजनसिद्धये यत्नं कुर्यात् २१५

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।
व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण सर्वराजवृत्तं मन्त्रिभिः सह विचार्य अनन्तरमायुधाभ्यासादिना व्यायामं कृत्वा मध्याह्ने स्नानादिकं माध्याह्निकं कृत्यं निर्वाह्य भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २१६ ॥

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ २१७ ॥

तत्रेति ॥ तत्रान्तःपुर आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सूपकारादिभिः कृतं सुष्ठु च परीक्षितं चकोरादिदर्शनेन । सविषमन्नं दृष्ट्वा चकोराक्षिणी रक्ते भवतः । विषापहैर्मन्त्रैर्जपितमन्नमद्यात् ॥ २१७ ॥

१ मेधातिथिस्तु—वैवर्ण्यज्वालास्वीक्षिते च तस्मिन्वयसां विपत्तिः, 'दर्शनेन म्रियते यत्र कोकिलः, म्लायति जीवंजीवकः, चकोरस्याक्षिणी विनश्यतो विषं प्रदर्श्यापि, भवति शुष्कस्तनभङ्गः स्वेद इत्यादि; मयैश्च विषापहैः परिजयेद्व्यापादिकासु' इत्याह.

विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत्।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा॥ २१८॥

विषघ्नैरिति॥ विषनाशिभिरौषधैः सर्वाणि भोज्यद्रव्याणि योजयेत्। विषहरणानि च रत्नानि यत्नवान्सर्वदा धारयेत्॥ २१८॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः।
वेषाभरणसंशुद्धाः संस्पृशेयुः सुसमाहिताः॥ २१९॥

परीक्षिता इति॥ स्त्रियश्च गूढचारद्वारेण कृतपरीक्षा गुप्तायुधग्रहणविषलिप्ताभरणधारणशङ्कया निरूपितवेषाभरणा अनन्यमनसः चामरस्नानपानाद्युदकधूपनैरेनं राजानं परिचरेयुः॥ २१९॥

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालंकारकेषु च॥ २२०॥

एवमिति॥ एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नं वाहनशय्यासनाशनस्नानानुलेपनेषु सर्वेषु चालंकरणार्थेषु कुर्यात्॥ २२०॥

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत्॥ २२१॥

भुक्तवानिति॥ कृतभोजनश्च तत्रैवान्तःपुरे भार्याभिः सह क्रीडेत्। कालानतिक्रमेण च सप्तमे दिवसस्य भागे तत्र विहृत्याष्टमे भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत्॥ २२१॥

अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम्।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च॥ २२२॥

अलंकृत इति॥ कृतालंकारः सन्नायुधजीविनं, वाहनानि हस्त्यश्वादीनि, सर्वाणि च शस्त्राणि खड्गादीनि, अलंकाररचनादीनि च पश्येत्॥ २२२॥

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत्।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम्॥ २२३॥
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम्।
प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः॥ २२४॥

संध्यामिति॥ गत्वेति॥ ततः संध्योपासनं कृत्वा तस्मात्प्रदेशात्कक्षान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्यद्गत्वा गृहाभ्यन्तरे धृतशस्त्रो रहस्याभिधायिनां चराणां स्वव्यापारं शृणुयात्। ततस्तं चरं संप्रेष्य परिचारिकास्त्रीवृतः पुनर्भोक्तुमन्तःपुरं विशेत्॥ २२३-२२४॥

पाठ०—1 विषघ्नैरुदकैश्चास्य. 2 संस्पृशेयुः समाहिताः.

तत्र भुक्त्वा पुनः किंचित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ २२५ ॥

तत्रेत्यादि ॥ तत्रान्तःपुरे वादित्रशब्दैः श्रुतिसुखैः प्रहर्षितः पुनः किंचिद्भुक्त्वा नातितृप्तः कालानतिक्रमेण गतार्धप्रहरायां रात्रौ स्वप्यात् । ततो रात्रेः पश्चिमयामे च विश्रान्तः सन्नुत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एतदिति ॥ एतद्यथोक्तप्रकारप्रजारक्षणादिकं नीरोगो राजा स्वयमनुतिष्ठेत् । अस्वस्थः पुनः सर्वमेतद्योग्यश्रेष्ठामात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ८

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १ ॥

व्यवहारानिति ॥ एवंविधविपक्षमहीक्षिद्भ्यः प्रजानां रक्षणादवाप्तवृत्तिस्तासामेवेतरेतरविवादजपीडापरिहारार्थं, ऋणादानाद्यष्टादशविवादे विरुद्धार्थिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारी विचार एव व्यवहारः । तदाह कात्यायनः—'वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः ॥' तान्व्यवहारान्द्रष्टुमिच्छन् पृथिवीपतिर्वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितैर्ब्राह्मणैरमात्यैश्च सप्तमाध्यायोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रैः सह विनीतो वाक्पाणिपादचापलविरहादनुद्धतः । अविनीते हि नृपे वादिप्रतिवादिनां प्रतिभाक्षयादसम्यगभिधाने तत्त्वनिर्णयो न स्यात् । तादृशो वक्ष्यमाणां सभां प्रविशेत् । व्यवहारदर्शनं चेदं प्रजानामितरेतरपीडायां तत्त्वनिर्णयेन रक्षणार्थं वक्ष्यमाणदृष्टार्थकरणफलेनैव फलवत् ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २ ॥

तत्रेत्यादि ॥ तस्यां च सभायां कार्यगौरवापेक्षायामुपविष्टो, लघुनि कार्ये उत्थितोऽपि वा । 'पाणि'शब्दो बाहुपरः । दक्षिणबाहुमुद्यम्यानुद्धतवेषालंकारः पूर्वत्रश्लोक इन्द्रियानौद्धत्यमुक्तं तादृशः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

प्रत्यहमित्यादि ॥ तानि च ऋणादानादीनि कार्याण्यष्टादशसु व्यवहार

मार्गेषु विषयेषु पठितानि देशजातिकुलव्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिदिव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्पृथक् प्रत्यहं विचारयेत् ॥ ३ ॥

तान्येवाष्टादश गणयति—

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।
संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४ ॥
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

तेषामिति ॥ वेतनस्यैव चेति ॥ सीमेति ॥ स्त्रीपुमिति । तेषामष्टादशानां मध्ये आदाविह ऋणादानं विचार्यते । तस्य स्वरूपमुक्तं नारदेन—'ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्माश्च तदृणादानमुच्यते' । ततश्च स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणरूपो निक्षेपः । अस्वामिना च कृतो विक्रयः । संभूय वणिगादीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहणम् । कर्मकरस्य भृतेरदानम् । कृतव्यवस्थातिक्रमः । क्रयविक्रये च कृते पश्चात्तापाद्विप्रतिपत्तिः । स्वामिपशुपालयोर्विवादः । ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः । वाक्पारुष्यमाक्रोशनादि । दण्डपारुष्यं ताडनादि । स्तेयं निह्नवेन धनग्रहणम् । साहसं प्रसह्य धनहरणादि । स्त्रियाश्च परपुरुषसंपर्कः । स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्मे व्यवस्था । पैतृकादिधनस्य च विभागः । अक्षादिक्रीडा पणव्यवस्थापनपूर्वकम् । पक्षिमेषादिप्राणियोधनम् । इत्येवमष्टादश[1] पदानि । एतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्थानानि । समाह्वयस्य प्राणिद्यूतरूपत्वेन द्यूतावान्तरविशेषत्वादष्टादशसंख्योपपत्तिः ॥ ४-७ ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ।
धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

एष्वित्यादि ॥ एष्वृणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु बाहुल्येन विवादं कुर्वतां मनुष्याणामनादिपारम्पर्यागतत्वेन नित्यं धर्ममवलम्ब्य कार्यनिर्णयं कुर्यात् । 'भूयिष्ठ'शब्देनान्यान्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति । तानि च 'प्रकीर्णक'शब्देन नारदाद्युक्तानि । अत एव नारदः—'न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम्' इति ॥ ८ ॥

---

१ नारदस्तु—'एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं शतम् । क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते' इति चावान्तरविवक्षयाष्टोत्तरशतं भवतीत्याख्यातवान् ।

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

यदेत्यादि ॥ यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना वा राजा स्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तद्दर्शनार्थं कार्यदर्शनाभिज्ञं ब्राह्मणं नियुञ्जीत ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।
सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा ॥ १० ॥

सोऽस्येति ॥ स ब्राह्मणोऽस्य राज्ञो द्रष्टव्यानि कार्याणि त्रिभिर्ब्राह्मणैः सभायां साधुभिर्धार्मिकैः कार्यदर्शनाभिज्ञैर्वृतस्तामेव सभां प्रविश्योपविश्य स्थितो वा नतु चंक्रम्यमाणस्तस्य चित्तव्याक्षेपसंभवत्वात्तादृशऋणादानादीनि कार्याणि पश्येत् ॥ १० ॥

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्रह्मणस्तां सभां विदुः ॥ ११ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्स्थाने ऋग्यजुःसामवेदिनस्त्रयोऽपि ब्राह्मणा अवतिष्ठन्ते, राज्ञाधिकृतश्च विद्वान्ब्राह्मण एव प्रकृतत्वादवतिष्ठते, तां सभां चतुर्मुखसभामिव मन्यन्ते ॥ ११ ॥

धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।
शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

धर्म इति ॥ भाः प्रकाशस्तया सह वर्तत इति विद्वत्संहतिरेवात्र 'सभा'-शब्देनाभिमता। यत्र देशे सभां विद्वत्संहतिरूपां धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित आगच्छति अर्थिप्रत्यर्थिनोर्मध्ये एकस्य सत्याभिधानादपरस्य मृषावादात्ते च सभासदोऽस्य धर्मस्य पीडाकरत्वाच्छल्यमिवाधर्मं नोद्धरन्ति तदा त एव तेनाधर्मशल्येन विद्धा भवन्ति ॥ १२ ॥

यतः एवमतः,—

सभां[1] वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

सभामिति ॥ सभामवगम्य व्यवहारार्थं तत्प्रवेशो न कर्तव्यः । पृष्टश्चेत्तदा सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा तूष्णीमवतिष्ठमानो मृषा वा वदन्नुभयथापि सद्यः पापी भवति । मेधातिथिना तु 'सभा वा न प्रवेष्टव्या' इति ऋज्वेव पठितम् ॥ १३ ॥

पाठा०—1 सभा वा न प्रवेष्टव्या.

१ व्याख्यातं च—'व्यवहारदर्शनाधिकारो न प्रतिपादनीयः, प्रतिपन्नश्चेत्समंजसं वक्तव्यम्। अनेन त्वनधिकृतस्यापि यदृच्छया सन्निहितस्य मिथ्यापश्यत्सु सभ्येषु विदुषस्तूष्णींभावं नेच्छन्ति' इति ।

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

यत्रेत्यादि ॥ यस्यां सभायामर्थिप्रत्यर्थिभ्यामधर्मेण धर्मो न हश्यते । यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन नाश्यते, सभासदां प्रेक्षमाणानांताननादृत्य ते प्रतीकारक्षमा न भवन्तीत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' (पा. २।३।३८) इत्यनेन षष्ठी । तत्र त एव सभासदस्तेन पापेन हता भवन्ति ॥ १४ ॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतो वधीत् ॥ १५ ॥

धर्म इत्यादि ॥ यस्माद्धर्म एवातिक्रान्त इष्टानिष्टाभ्यां सह नाशयति नार्थिप्रत्यर्थ्यादिः । स एव नातिक्रान्तस्ताभ्यां सह रक्षति । तस्माद्धर्मो नातिक्रमणीयः । माऽस्मान् त्वत्सहितानतिक्रान्तो धर्मो वधीदिति सभ्यानामुत्पथप्रवृत्तस्य प्राड्विवाकस्य संबोधनमिदम् । अथवा नो निषेधेऽव्ययम् । नो हतो धर्मो मा वधीत् न हन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १६ ॥

वृष इत्यादि ॥ कामान्वर्षतीति वृषः, 'वृष'शब्देन धर्म एवाभिधीयत इति । 'अलं'शब्दो वारणार्थः । यस्माद्धर्मस्य यो वारणं करोति तं देवा वृषलं जानन्ति न जातिवृषलम् । तस्माद्धर्मं नोच्छिद्यादिति धर्मव्यतिक्रमखण्डनार्थं 'वृषल'शब्दार्थनिर्वचनम् ॥ १६ ॥

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ॥ १७ ॥

एक इत्यादि ॥ धर्म एवैको मित्रं यो मरणेऽप्यभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति यस्मादन्यत्सर्वं भार्यापुत्रादि शरीरेणैव सहादर्शनं गच्छति । तस्मात्पुत्रादिस्नेहापेक्षयापि धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥

पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ १८ ॥

पाद इत्यादि ॥ दुर्व्यवहारदर्शनादधर्मसंबन्धी चतुर्थभागोऽर्थिनमधर्मकर्तारं प्रत्यर्थिनं वा गच्छति । परश्चतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनम् । अन्यपादः सभासदः सर्वानधर्मप्रवृत्त्यनिवारकान्व्याप्नोति । पादश्च राजानं व्रजति । सर्वेषां पापसंबन्धो भवतीत्यत्र विवक्षितम् ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

राजेत्यादि ॥ यस्यां पुनः सभायामसत्यवादी निन्दार्होऽर्थी प्रत्यर्थी वा सम्यक् न्यायदर्शनेन निन्द्यते तत्र राजा निष्पापो भवति । सभासदश्च पापेन न संबध्यन्ते । अर्थ्यादिकमेव कर्तारं पापमुपैति ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

जातिमात्रेति ॥ ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते नतु ब्राह्मणकर्मानुष्ठानं वणिगादिवत्साक्ष्यादिद्वारेण स्फुटन्यायान्यायनिरूपणक्षमो ब्राह्मणजातिरपि वा यस्य संदिग्धाऽऽत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स वरम् । उक्तयोग्यब्राह्मणाभावे च कचित्कार्यदर्शने नृपतेर्धर्मप्रवक्ता भवेन्न तु धार्मिकोऽपि व्यवहारज्ञोऽपि शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्न तु शूद्र इति शूद्रनिषेधो योग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञानार्थः। अत एव कात्यायनः—'यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्' ॥ २० ॥

यस्मात्,—

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

यस्येत्यादि ॥ यस्य राज्ञो धर्मविवेचनं शूद्रः कुरुते तस्य पश्यत एव पङ्के गौरिव तद्राष्ट्रमवसन्नं भवति ॥ २१ ॥

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।
विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

यदित्यादि ॥ यद्राष्ट्रं शूद्रबहुलं बहुलपरलोकाभाववाद्याक्रान्तं द्विजशून्यं तत्सर्वं दुर्भिक्षरोगपीडितं तच्छीघ्रं विनश्यति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्' (३।७६) इत्यस्याभावेन वृष्टिविरहात्, उपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गशान्त्यर्थकर्माभावाच्च ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

धर्मासनमिति ॥ धर्मदर्शनार्थमासन उपविश्य आच्छादितदेहोऽनन्यमना लोकपालेभ्यः प्रणामं कृत्वा कार्यदर्शनमनुतिष्ठेत् ॥ २३ ॥

पाठा०—1 संदिग्धार्थानां.

---

१ शूद्राधिकारमयं नास्तिकादिभिर्वा समाक्रान्तं राष्ट्रमधर्मबाहुल्यात्सद्यः सीदतीत्याशयः.

अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २४ ॥

अर्थेति ॥ प्रजारक्षणोच्छेदाद्यात्मकावैहिकावर्थानर्थौ बुद्ध्वा परलोकार्थं धर्माधर्मौ केवलावनुरुध्य यथा विरोधो न भवति तथा कार्यार्थिनां कार्याणि पश्येत् । बहुवर्णमेलके तु ब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

बाह्यैरिति ॥ बाह्यैः स्वरादिलिङ्गैरित्यभिधानादेवावधारितव्यापारैः अर्थिप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायं निरूपयेत् । स्वरो गद्गदादिः, वर्णः स्वाभाविकवर्णादन्यादृशो मुखकालिमादिः, इङ्गितमधोनिरीक्षणादि, आकारो देहभवस्वेदरोमाञ्चादिः, चेष्टा हस्तास्फालनादिः ॥ २५ ॥

यस्मात्,—

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥

आकारैरिति ॥ आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्या स्खलत्पादादिकया अन्तर्गतमनोबुद्धिरूपेण परिणतमवधार्यते ॥ २६ ॥

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत् ।
यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः[1] ॥ २७ ॥

बालदायेति ॥ अनाथबालस्वामिकं धनं पितृव्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं तावद्राजा रक्षेत् । यावदसौ 'षट्त्रिंशदब्दादिकं ब्रह्मचर्यम्' इत्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तो न भवति तादृशस्यावश्यकबाल्यविगमात् । यस्त्वशक्त्यादिना बाल एव समावर्तते सोऽपि यावदतीतबाल्यो भवति तावत्तस्य धनं रक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यन्तम् । 'बाल आषोडशाद्वर्षात्' इति नारदवचनात् ॥ २७ ॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥ २८ ॥

वशेत्यादि ॥ वशासु वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च स्त्रीषु, प्रोषितभर्तृकासु, निष्कुलासु सपिण्डरहितासु, साध्वीषु च स्त्रीषु, विधवासु, रोगिणीषु च यद्धनं तस्यापि बालधनस्येव राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरिहारः ॥ २८ ॥

पाठा०—1 यावद्वाऽतीतशैशवः.

१ अत्रातुरासु कुष्ठादिपीडितासु स्त्रीषु स्त्रीधनं रक्षणीयमिति वक्तव्ये वशादिशब्दोपादानमुक्तन्यायेन स्त्रीष्वित्यादिना विरोधिलक्षणायाः कुलटाया धनरक्षणसंभावनानिषेधार्थमिति भावः.

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ।
ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

जीवन्तीनामिति ॥ वयमत्रानन्तराधिकारिणो रक्ष्याम इदं धनमित्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्तीनां तद्धनं गृह्णन्ति तान्वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

प्रनष्टेति ॥ अज्ञातस्वामिकं धनं राजा कस्य किं प्रनष्टमित्येवं पटहादिना उद्घोष्य राजद्वारादौ रक्षितं वर्षत्रयं स्थापयेत् । वर्षत्रयमध्ये यदि धनस्वाम्यागच्छति तदा स एव गृह्णीयात् । तदूर्ध्वं तु नृपतिर्विनियुञ्जीत ॥ ३० ॥

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।
संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥ ३१ ॥

ममेदमित्यादि ॥ 'मदीयं धनम्' इति यो वदति स 'किंरूपं, किंसंख्याकं, कुत्र प्रनष्टं तद्धनम्?' इत्यादिविधानेन प्रष्टव्यः । ततो यदि रूपसंख्यादीन्सत्यान्वदति तदा स तत्र धनस्वामी तद्धनं ग्रहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।
वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

अवेदयान इत्यादि ॥ नष्टद्रव्यस्य देशकालावस्मिन्देशेऽस्मिन्काले नष्टमिति, तथा वर्णं शुक्लादि, आकारं कटकमुकुटादि, परिमाणं च यथावदजानन्नष्टद्रव्यसमदण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

देशकालादिसंवादे पुनः,—

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः ।
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥

आददीतेति ॥ यदेतद्राज्ञा प्रनष्टद्रव्यं प्राप्तं तस्मात् षड्भागं दशमं द्वादशं वा रक्षादिनिमित्तं पूर्वेषां साधूनामयं धर्म इति जानन्राजा गृह्णीयात् । धनस्वामिनो निर्गुणसगुणत्वापेक्षश्चायं षड्भागादिग्रहणविकल्पः । अवशिष्टं स्वामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।
यांस्तत्र चौरान्गृह्णीयात्तान्राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

प्रनष्टेति ॥ यद्द्रव्यं कस्यापि प्रनष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्तैः रक्षितं कृत्वा स्थाप्यम् । तस्मिंश्च द्रव्ये यांश्चौरान्गृह्णीयात्तान्हस्तिना घातयेत् ।

गोविन्दराजस्तु 'शतादभ्यधिके वधः' इति दर्शनादत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्याधिकद्रव्यहरणे वधमाह । तन्न । तत्र 'संधिं छित्त्वा तु यच्चौर्यं' (९।२७६) इति यत्स्वाम्येऽपि प्रनष्टराजरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानात् 'शतादभ्यधिके वधः' इत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ॥ ३४ ॥

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५ ॥

ममायमिति ॥ यो मानुषः स्वयं निधिं लब्ध्वा, अन्येन वा निधौ प्राप्ते ममायं निधिरिति वदति सत्येन प्रमाणेन च स्वसंबन्धं बोधयति तस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया ततो निधानात् षड्भागं द्वादशभागं वा राजा गृह्णीयात् । अवशिष्टं तस्यार्पयेत् ॥ ३५ ॥

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।
तस्यैव वा निधानस्य संख्ययाल्पीयसीं कलाम् ॥ ३६ ॥

अनृतमिति ॥ अस्वीयं स्वीयमिति ब्रुवन्स्वधनस्याष्टमं भागं दण्ड्यः । यद्वा तस्यैव निधेरत्यन्ताल्पभागं गणयित्वा येनावसादं न गच्छति न विषयश्च लभते तद्दण्ड्यः । अल्पीयसीमितीयसुन्नन्तनिर्देशात्पूर्वस्मादन्योऽयं दण्डः । विकल्पश्च निर्गुणसगुणापेक्षः ॥ ३६ ॥

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।
अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ३७ ॥

विद्वानित्यादि ॥ विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितं निधिं दृष्ट्वा सर्वं गृह्णीयात् । न षड्भागं दद्यात् । यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य स प्रभुः । अत एवोक्तम् (१।१००) 'सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदम्' इति । तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तथा च नारदः—'परेण निहितं लब्ध्वा राजा ह्यपहरेन्निधिम् । राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥' याज्ञवल्क्योऽप्याह—(या.स्मृ.आ. २।३४) 'राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥' अतो यन्मेधातिथि-गोविन्दराजाभ्यां 'ममायमिति यो ब्रूयात्' (८।३५) इत्युक्तं, राजदेयार्थनिरासार्थं पित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्य व्याख्यातं तदनार्षम् । नारदादिमुनिव्याख्याविपरीतं स्वकल्पितं न मेधातिथि-गोविन्दराजव्याख्यानमाद्रिये ॥ ३७ ॥

यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।
तस्माद्द्विजेभ्यो दत्त्वार्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

यं त्विति ॥ यं पुनरस्वामिकं पुरातनं भूम्यन्तर्गतं निधिं राजा लभते तस्माद्ब्राह्मणेभ्योऽर्धं दत्त्वाऽर्धमात्मीयधनागारे च प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

पाठा०—1 संधिं कृत्वा तु यच्चौर्यं.

---

१ केचित्त्वत्र—राजा क्षत्रियादीनां षष्ठभागं ब्राह्मणस्य च द्वादशं भागमाददीतेत्याहुः.

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।
अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥

निधीनामिति ॥ निधीनां पुरातननानामस्वकीयानां विद्वद्ब्राह्मणेतरलब्धानां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां चार्धहरो राजा । यस्मादसौ रक्षति भूमेश्च प्रभुः ३९

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।
राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ४० ॥

दातव्यमिति ॥ यद्धनं चौरैर्लोकानामपहृतं तद्राज्ञा चौरेभ्य आहृत्य धनस्वामिभ्यो देयम् । तद्धनं राजा स्वयमुपयुञ्जानश्चौरस्य पापं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान्धर्माञ्श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

जातीति ॥ धर्मान्ब्राह्मणादिजातिनियतान्याजनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवस्थितानाम्नायाविरुद्धान्, देशजातिकुलधर्मांश्च 'आम्नायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणम्' (गौ. स्मृ. ११।७) इति गौतमस्मरणात् । श्रेणीधर्मांश्च वणिगादिधर्मान्प्रतिनियतकुलव्यवस्थितान्ज्ञात्वा तदविरुद्धान्राजा व्यवहारेषु तत्तद्धर्मान्व्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

यस्मात्,—

स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

स्वानीत्यादि ॥ जातिदेशकुलधर्मादीन्यात्मीयकर्माण्यनुतिष्ठन्तः, स्वे स्वे च नित्यनैमित्तिकादौ कर्मणि वर्तमानाः, दूरेऽपि सन्तः सांनिध्यनिबन्धनस्नेहाभावेऽपि लोकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ४२ ॥

प्रासङ्गिकमिदमभिधाय पुनः प्रकृतमाह—

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथंचन ॥ ४३ ॥

नोत्पादयेदिति ॥ राजा राजनियुक्तो वा धनलोभादिना कार्यमृणादिविवादं नोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः–'न राजा तु वशित्वेन धनलोभेन वा पुनः । स्वयं कर्माणि कुर्वीत नराणामविवादिनाम् ॥' न चार्थिना प्रत्यर्थिना वाऽऽवेदितं विवादं धनादिलोभेनोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।
नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यथेति ॥ यथा मृगस्य शस्त्रहतस्य रुधिरपातैर्व्याधः पदं स्थानं प्राप्नोति तथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा धर्मस्य तत्त्वं निश्चिनुयात् ॥ ४४ ॥

पाठा०—1 ग्रसेदर्थं.

सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः ।
देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

सत्यमित्यादि ॥ व्यवहारदर्शनप्रवृत्तो राजा छलमपहाय सत्यं पश्येत्तथार्थं च । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् । अर्थवन्तं गोहिरण्यादिधनविषयस्थं व्यवहारं पश्येत्, न त्वहमनेनाक्षिनिकोचनेनोपहसित इत्यादिस्वल्पापराधम् आत्मानं च तत्त्वनिर्णये स्वर्गादिफलभागिनं, साक्षिणः सत्यवादिनः, देशं कालं च देशकालोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुलघुतादिकं पश्येत् ॥ ४५ ॥

सद्भिराचरितं यत्स्याद्धार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।
तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

सद्भिरित्यादि ॥ विद्वद्भिर्धर्मप्रधानैर्द्विजातिभिर्यद्दृश्यमानशास्त्रमनुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णयं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

एतत्सकलव्यवहारसाधारणं परिभाषात्मकमुक्तम्, संप्रति ऋणादानमधिकृत्याह—

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥ ४७ ॥

अधमर्णार्थेति ॥ अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थं प्रयुक्तधनसिद्ध्यर्थं धनस्वामिना राजा बोधितो वक्ष्यमाणलेख्यादिप्रमाणप्रतिपादितं धनमुत्तमर्णस्याधमर्णं प्रदापयेत् । अधमर्णादुत्तमर्णाय दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

कथं दापयेदित्याह—

यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

यैर्यैरिति ॥ यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णो लभते तैस्तैरुपायैर्वशीकृत्य तमर्थं दापयेत् ॥ ४८ ॥

तानुपायानाह—

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

धर्मेणेत्यादि ॥ धर्मादिना प्रयुक्तमर्थं साधयेत् । तत्र धर्मानाह बृहस्पतिः—'सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैः साम्ना चानुगमेन च । प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहृतः ॥' देये धनेऽधमर्णस्याविप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथा च वक्ष्यति (८।५१)—'अर्थेऽपव्ययमानं तु' इति । मेधातिथिस्तु-निःस्वो यः स व्यवहारेण दापयितव्यः । अन्यत्कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः । तदुत्पन्नं धनं तस्मात्तु गृह्णीयादित्याह । छलादीनि

पाठा०—1 साक्षिणम्. 2 अन्यत्र कर्णोदकवद्धनं दत्त्वा.

त्रीण्याह बृहस्पतिः—'छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्बली। अन्याहृतादि वाहृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः॥ दारपुत्रपशून्हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम्। यत्रार्थी[2] दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते॥ बध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः। ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः'॥ ४९॥

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात्।
न स राज्ञाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम्॥ ५०॥

य इत्यादि॥ य उत्तमर्णः संप्रतिपन्नमर्थमधमर्णात्स्वयं बलादिना साधयति स स्वीयं धनं सम्यक्साधयन्नस्मास्वनिवेद्य किमिति बलादिकं कृतवानसीति न राज्ञा निषेद्धव्यः॥ ५०॥

अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन[3] विभावितम्।
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः॥ ५१॥

अर्थ इति॥ नाहमस्मै धारयामीति धनविषयेऽपह्नुवानमधमर्णं करणेन लेख्यसाक्षिदिव्यादिना प्रतिपादितमर्थमुत्तमर्णस्य राजा प्रदापयेत्। दण्डलेशं च 'अपह्नवे तद्विगुणम्' (८।१३९) इति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्न्यूनमपि दण्डं पुरुषशक्त्या दापयेत्॥ ५१॥

अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि।
अभियोक्ता[4] दिशेद्देश्यं करणं[5] वान्यदुद्दिशेत्॥ ५२॥

अपेति॥ उत्तमर्णस्य धनं देहीति सभायां प्राड्विवाकेनोक्तस्याधमर्णस्य नास्मै धारयामीत्यपलापे सति अभियोक्ताऽर्थी देश्यं धनप्रयोगदेशवर्तिसाक्षिणं निर्दिशेत्। प्रायेण साक्षिभिरेव स्त्रीमूर्खादिसाधारणनिर्णयात्प्राक्साक्ष्युपन्यासः। अन्यद्वा करणं पत्रादि कथयेत्॥ ५२॥

अदेश्यं[6] यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः।
यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते॥ ५३॥
अपदिश्यापदेश्यं[7] च पुनर्यस्त्वपधावति।
सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति॥ ५४॥
असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः।
निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत्॥ ५५॥
ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत्।
न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात्स हीयते॥ ५६॥

अदेश्यमिति॥ अपदिश्येति॥ असंभाष्य इति॥ ब्रूहीत्यादि॥ अदेश्यं

पाठा०—1 ऋणिकाद्धनी. 2 यद्दणी दाप्यते ह्यर्थं. 3 कारणेन. 4 अभियुक्तो दिशेद्देशं. 5 कारणं वान्य°; कारणं वा समुद्दिशेत्. 6 अदेशं. 7 अपदिश्यापदेशं च.

यत्र देशेऽधमर्णस्य ऋणग्रहणकाले सर्वदावस्थानं न संभवतीति निर्दिश्य चादेशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमित्यपनयति, यश्च पूर्वोक्तानर्थान्स्वार्थान्स्वोक्तान्विरुद्धान्नावगच्छति। यश्च मम हस्तात्सुवर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति निर्दिश्य मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमित्येवमादिना यः पुनरपसरति। यश्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्मात्त्वया रात्रावसाक्षिकं दत्तमित्येवमादि प्राड्विवाकेन पृष्टः सन्न समाधत्ते। यश्च संभाषणानर्हनिर्जनादिदेशे साक्षिभिः सहान्योन्यं संभाषते। यश्च भाषार्थस्थिरीकरणाय नितरामुच्यमानं प्राड्विवाकेन प्रश्नं नेच्छेत्। यश्च निष्पतेत् उक्तांश्च व्यवहारान्पुराऽनाख्याय यथा स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेत्। यश्च ब्रूहीत्युक्तो न किंचिद्ब्रवीति। उक्तं साध्यं न प्रमाणेन प्रतिपादयति। पूर्वं साधनं, अपरं साध्यं, तद्यो न जानाति। असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति। असाध्यमेव मानेन 'शशशृङ्गकृतं धनुर्ज्ञेयम्' इत्यादि साध्यत्वेन निर्दिशति स तस्मात्साध्यादर्थाद्धीयते ॥ ५३–५६ ॥

साक्षिणः[1] सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः।
धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि[2] निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

साक्षिण इति ॥ साक्षिणो मम विद्यन्त इत्युक्त्वा तान्निर्दिशेत्युक्तो यो न निर्दिशति तं पूर्वोक्तैरेभिः कारणैर्धर्मस्थः प्राड्विवाकः पराजितं कथयेत्। 'ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा' इति वा पाठः। अत्र छान्दसमिकारस्य पूर्वरूपत्वम् ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बध्यो[3] दण्ड्यश्च धर्मतः।
न चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयाद्धर्मं प्रति पराजितः ॥ ५८ ॥

अभियोक्तेति ॥ योऽर्थी सन् राजस्थाने निवेद्य भाषायां न ब्रूयात्तदा विषयगौरवापेक्षया बध्यो लघुनि विषये दण्ड्यश्च धर्मतः स्यात्। प्रत्यर्थी पुनर्यदि पक्षत्रयमध्ये न ब्रूयात्तदा धर्मत एव पराजितः स्यान्न तु छलेन ॥ ५८ ॥

यो यावन्निह्नुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत्।
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम् ॥ ५९ ॥

य इति ॥ यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणधनमपनयति, अर्थी वा यत्परिमाणधने मिथ्या वदति तावधार्मिकावपह्नुतमिथ्योक्तधनाद्द्विगुणं दण्डरूपं दापनीयौ। अधर्मज्ञाविति वचनाज्ज्ञानपूर्वापह्नवमिथ्योक्तिविषयमिदम्। प्रमादादिनापलापमिथ्याभियोगापह्नवे द्विगुणमिति शतदशमभागं वक्ष्यति ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा।
त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥ ६० ॥

पृष्ट इति ॥ धनार्थिनोत्तमर्णेन राजपुरुषापकर्षं कृताह्वानः प्राड्विवाकेन

पाठा०—1 ज्ञातारः सन्ति. 2 तमिति. 3 °द्बन्ध्यो.

पृष्टः सन्यदा न धारयामीत्यपह्नवानो भवति तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षं त्र्यवरैः साक्षिभिस्त्रयोऽवरा न्यूना येषां तैरर्थिना भावनीयः ॥ ६० ॥

यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥ ६१ ॥

यादृशा इति ॥ धनिभिरुत्तमर्णादिभिः ऋणादानादिव्यवहारेषु यथाविधाः साक्षिणः कर्तव्यास्तथाविधान्वदिष्यामि । यथा च तैरपि सत्यं वक्तव्यं तमपि प्रकारं वक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

गृहिण इति ॥ कृतदारपरिग्रहाः पुत्रवन्तस्तद्देशजाः क्षत्रियशूद्रवैश्यजातीया अर्थिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षित्वयोग्या भवन्ति । ते हि कृतपरिकरपुत्रभयात्तद्देशवासिना विरोधाच्च नान्यथा वदन्ति नतु ये केचिदृणादानादिव्यवहारेषु साक्षिणः स्युः । आपदि तु वाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणादिषूक्तव्यतिरिक्ताः साक्षिणो भवन्ति ॥ ६२ ॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

आप्ता इत्यादि ॥ 'क्षत्रविट्शूद्रयोनयः' (८।६२) इत्युक्तत्वात्ततो ब्राह्मणपरिग्रहार्थं सर्वेषु वर्णेष्वित्यभिधानम् । सर्ववर्णेषु मध्ये ये यथार्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञा लोभरहितास्ते साक्षिणः कर्तव्याः । उक्तविपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

नार्थसंबन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ॥ ६४ ॥

नार्थसंबन्धिन इत्यादि ॥ ऋणाद्यर्थसंबन्धिनोऽधमर्णाद्याः, आप्ता मित्राणि, सहायास्तत्परिचारकाः, शत्रवः, स्थानान्तरावगतकौटसाक्ष्याः, रोगपीडिताः, महापातकादिदूषिताः साक्षिणो न कर्तव्याः । लोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादीनामन्यथाभिधानहेतूनां संभवात् ॥ ६४ ॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ॥ ६५ ॥

न साक्षीति ॥ प्रभुत्वात्साक्षिधर्मेण प्रष्टुमयोग्यत्वान्न राजा साक्षी कार्यः । कारुः सूपकारादिः, कुशीलवो नटादिः, तयोः स्वकर्मव्यग्रत्वात्प्रायेण धनलोभवत्त्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियोऽप्यध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मव्यग्रतया न साक्षी । लिङ्गस्थो ब्रह्मचारी, सङ्गविनिर्गतः परिव्राजकस्तयोरपि स्वकर्मव्यग्रत्वाद्ब्रह्मनिष्ठत्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियग्रहणादध्ययनाग्निहोत्रादिव्यग्रेतरब्राह्मणस्यानिषेधः ॥ ६५ ॥

नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

नाध्यधीन इति ॥ अध्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रो गर्भदासो न वक्तव्यो विहितकर्मत्यागाल्लोकविगर्हितः । दस्युः क्रूरकर्मा, 'न क्रुद्धो नापि तस्करः' (८।६७) इति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृन्निषिद्धकर्मकारी, एतेषां रागद्वेषादिसंभवात् । न वृद्धः, प्रायेण स्मृतिभ्रंशसंभवात् । न बालोऽप्राप्तव्यवहारत्वात् । नैकः, विनाशप्रवासशङ्कया तस्य त्र्यवरैरिति विधानात् । अर्थप्रतिषेधसिद्धो कस्यांचिदवस्थायां द्वयोरभ्यनुज्ञानार्थं निषेधवचनम् । अन्त्यश्चाण्डालादिः, धर्मानभिज्ञातत्वात् । विकलेन्द्रिय उपलब्धिवैकल्यान्न साक्षी कार्यः ॥ ६६ ॥

नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।
न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥

नार्त इति ॥ आर्तो बन्धुविनाशादिना, मत्तो मद्यादिना, उन्मत्त उत्क्षेपभूतावेशादिना, क्षुधापिपासादिना पीडितः, श्रमार्तो वर्त्मगमनादिना खिन्नः, कामार्तः, उत्पन्नक्रोधः, चौरश्च; न साक्षी कार्य इति सर्वत्र संबध्यते । तत्रार्तादिर्बुद्धिवैकल्यात् । चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥

स्त्रीणामित्यादि ॥ स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारे ऋणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्यो भवन्ति । द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदृशाः सजातीयाः साक्षिणः स्युः । एवं शूद्राः साधवः शूद्राणां, चाण्डालादीनां चाण्डालादयः साक्षिणो भवेयुः । एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानम् । उक्तलक्षणसजातीयसाक्ष्यसंभवे विजातीया अपि साक्षिणो भवन्ति । अत एव याज्ञवल्क्यः (आचार. २।६९)—'यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः' ॥ ६८ ॥

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

अनुभावीति ॥ गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोपद्रवे देहोपघाते वाऽऽततायादिकृते यः कश्चिदुपलभ्यते स वादिनोरेव साक्षी भवति, नतु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणोपेतः ॥ ६९ ॥

तदेवोदाहरणात्स्पष्टयति—

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ ७० ॥

स्त्रियापीति ॥ अन्तर्वेश्मादावुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकरा अपि साक्षिणः स्युः ॥ ७० ॥

---

१ अत्र 'न चौरो नापि तस्करः' इति पाठश्चिन्त्यः.

नन्वस्थिरबुद्धित्वादिना स्त्रीबालादीनां कथमत्रापि साक्षित्वमित्यत्राह—

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥

बालवृद्धेति ॥ बालवृद्धव्याधितानामुपप्लुतमनसां च मत्तोन्मत्तादीनां साक्ष्येऽनृतं वदतामस्थिरा वाग्भवति । अतस्तामनुमानेन जानीयात् । यथोक्तम् (८।२५)–'बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैः' इति ॥ ७१ ॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

साहसेष्विति ॥ गृहदाहादिषु साहसेष्वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वाग्दण्डपारुष्ये च गृहिण इत्युक्तसाक्षिपरीक्षा न कार्या । 'स्त्रियाप्यसंभवे कार्यम्' (८।७०) इत्यस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

बहुत्वमित्यादि ॥ साक्षिणां परस्परविरुद्धानां बहुभिर्यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृह्णीयात् । समेषु तु विरुद्धार्थाभिधायिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् द्विजेषु य उत्तमाः । क्रियावन्त इत्यर्थः । अत एव बृहस्पतिः–'गुणिद्वैधे क्रियायुक्तः' इति ॥ ७३ ॥

गोविन्दराजस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान्ब्राह्मणान्प्रमाणीकुर्यादित्याह—

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।
तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७४ ॥

समक्षेति ॥ चक्षुर्ग्राह्ये साक्षाद्दर्शनात्, श्रोत्रग्राह्ये श्रवणात्साक्ष्यं सिध्यति । तत्र साक्षी सत्यं वदन्धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते । सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्दण्डाभावेऽर्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।
अवाङ्नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

साक्षीत्यादि ॥ साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुसभायां वदन्नधोमुखो नरकं गच्छति । परलोके च कर्मान्तरजन्यस्वर्गरूपफलादानेन पापेन हीयते ॥ ७५ ॥

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किंचन ।
दृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

यत्रेत्यादि ॥ त्वमस्मिन्विषये साक्षी भवेत्येवमकृतोऽपि यत्किंचिदृणा-

---

१ सहो नाम बलम्, तदाश्रित्य–बलस्य बलवतां वाश्रयेण यदशस्त्रकरणं गृहदाहादि तत्साहसमुच्यते; केचित्त्वस्य 'मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्' इति चातुर्विध्यमाहुः ।

दानादि पश्यति, वाक्पारुष्यादिकं वा शृणोति तत्रापि साक्षी स पृष्टः सन्यथोपलब्धं कथयेत् । अयं त्वकृतसाक्षी सामान्येन मनुनोक्तः । अस्य 'ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च' इत्यादिना नारदादिभिः षाड्विध्यमुक्तम् ॥ ७६ ॥

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ ७७ ॥

एक इत्यादि ॥ एकोऽलुब्ध इत्यत्राकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः । एकोऽपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् । अत एव व्यासः—'शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥' मेधातिथि-गोविन्दराजाभ्यां 'एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्यात्' इति पठितं व्याख्यातं च । लोभात्मक एकः साक्षी न भवति । एवं चालुब्धो गुणवान्कस्यांचिदवस्थायामेकोऽपि भवतीति । स्त्रियः पुनरात्मशौचादियुक्ता बह्व्योऽप्यस्थिरबुद्धित्वादृणादानाद्यैः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिण्यो न भवन्ति । अपर्यालोचिते तु स्तेयवाग्दण्डपारुष्यादौ 'स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं' (८।७०) इति साक्षित्वमुक्तम् । अन्येऽपि ये स्तेयादिदोषैर्व्याप्तास्तेऽपि पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।
अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम् ॥ ७८ ॥

स्वभावेनेति ॥ यत्साक्षिणो भयादिव्यतिरेकेण स्वभावाद्यद्ब्रूयुस्तद्व्यवहारनिर्णयार्थं ग्राह्यम् । यत्पुनः स्वाभाविकादन्यत्कुतोऽपि कारणाद्वदन्ति तद्धर्मविषये निष्प्रयोजनं तन्न ग्राह्यम् ॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ ।
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनाऽनेन[1] सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

सभान्तरित्यादि ॥ सभामध्यं साक्षिणः सम्प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसमक्षं राजाधिकृतो ब्राह्मणः प्रियोक्तिं रचयन्वक्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ॥ ७९ ॥

यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।
तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

यद्द्वयोरिति ॥ यद्द्वयोरर्थिप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परमस्मिन्कार्ये चेष्टितं जानीथ तत्सर्वं सत्येन कथयत । यतो युष्माकमत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान्[2] ।
इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

सत्यमिति ॥ साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यं वदन्सद्युत्कृष्टान्ब्रह्मलोकादीन्

पाठा०—1 विधिना तेन. 2 लोकानाप्नोत्यनिन्दितान्.

प्राप्नोति पुष्कलान्, इह लोकेषु चात्युत्कृष्टां ख्यातिं लभते। यस्मादेषा सत्यात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम्।
विवशः शतमा जातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम् ॥ ८२ ॥

साक्ष्य इत्यादि ॥ यस्मात्साक्षी मृषा वाचं कथयन्वरुणसंबन्धिभिः पाशैः सर्परज्जुभिर्जलोदरेण परतन्त्रीकृतः शतं जन्मानि यावदत्यर्थं पीड्यते। तस्मात्साक्ष्ये सत्यं ब्रूयात् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते।
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

सत्येनेत्यादि ॥ यस्मात्सत्येन पूर्वार्जितादपि पापात्साक्षी मुच्यते धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ८३

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः।
माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

आत्मैवेति ॥ यस्माच्छुभाशुभकर्मप्रतिष्ठा आत्मैवात्मनः शरणं तस्मादेवं स्वमात्मानं नराणां मध्यमादुत्तमं साक्षिणं मृषाभिधानेन नावज्ञासीः ॥८४॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः।
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ८५ ॥

मन्यन्त इति ॥ पापकारिण एवं मन्यन्तेऽस्मानधर्मप्रवृत्तान्न कश्चित्पश्यतीति। तान्पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति। स्वस्यान्तरपूरुषः पश्यति ॥८५॥

द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः।
रात्रिः संध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

द्यौरित्यादि ॥ द्युलोकपृथिवीजलहृदयस्थजीवचन्द्रादित्याग्नियमवायुरात्रिसंध्याद्वयधर्माः सर्वशरीरिणां शुभाशुभकर्मज्ञाः। दिवादीनां चाधिष्ठातृदेवतास्ति सा च शरीरिण्येकत्रावस्थापिता तत्सर्वं जानातीत्यागमप्रामाण्याद्वेदान्तदर्शनं तदङ्गीकृत्येदमुक्तम् ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसांनिध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान्।
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥ ८७ ॥

देवब्राह्मणेति ॥ प्रतिमा देवता, ब्राह्मणसंनिधाने शुचीन्द्विजातिप्रभृतीन्प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वा स्वयं प्रयतः प्राड्विवाकः पूर्वाह्णे काले याथातथ्यं साक्ष्यं पृच्छेत् ॥ ८७ ॥

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम्।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

ब्रूहीत्यादि ॥ 'ब्रूहि' इत्येवं शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणं पृच्छेत्। 'सत्यं ब्रूहि' इति पार्थिवं क्षत्रियं पृच्छेत्। 'गोबीजसुवर्णापहारे यत्पापं तद्भवतोऽनृताभिधाने स्यात्' इत्येवं वैश्यम्। शूद्रं पुनः 'सर्वैर्वक्ष्यमाणपापैः संबध्यसे यदि मृषा वदसि' इति पृच्छेत् ॥ ८८ ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः।
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥ ८९ ॥

ब्रह्मघ्न इति ॥ ब्राह्मणहन्तुः स्त्रीघातिनो बालघातिनश्च ये नरकादिलोका ऋषिभिः स्मृताः, ये च मित्रद्रोहादिकारिणः, ये चोपकर्तुरपकारिणस्ते ते तव मिथ्या वदतो भवेयुः ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृति यत्किंचित्पुण्यं भद्र! त्वया कृतम्।
तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९० ॥

जन्मप्रभृतीत्यादि ॥ हे शुभाचार! यत्त्वया जन्मत आरभ्य किंचित्सुकृतं कृतं तत्सर्वं त्वदीयं कुक्कुरादिकं संक्रामति यदि त्वमसत्यं ब्रवीषि ॥ ९० ॥

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण! मन्यसे।
नित्यं स्थितस्ते हृद्येषः पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९१ ॥

एकोऽहमित्यादि ॥ हे भद्र! एक एवाहमस्मि जीवात्मक इति यदात्मानं मन्यसे मैवं मंस्थाः। यस्मादेवं पापानां पुण्यानां च द्रष्टा मननान्मुनिः सर्वज्ञस्तव हृदये परमात्मा नित्यमवस्थितः। तथा च श्रुतिः (ऋ.सं.२।३।१७)—'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति' ॥ ९१ ॥

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः।
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून्गमः ॥ ९२ ॥

यम इति ॥ सर्वसंयमनाद्यमः परमात्मा, वैवस्वत इति दण्डधारित्वात्, देवनाद्देवः, यस्तवैष हृदि तिष्ठति तेन सह यथार्थकथने यदि तवाविवादः यदा त्वन्मनोगतमसावन्यज्जानाति, त्वं चान्यथा कथयसि तदान्तर्यामिणा सह विप्रतिपत्तिः स्यात्। एवं चात्र सत्याभिधानेनैव निष्पापः कृतकृत्योऽसि। पापनिर्हरणार्थं मा गङ्गां मा च कुरुक्षेत्रं यासीः। मनूक्तमेवात्र गङ्गाकुरुक्षेत्रयोः साम्यं मत्स्यपुराणे व्यासेन स्फुटीकृतम्—'कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्रतत्रावगाहिता' इति। मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु विवस्वतः पुत्रो यो यमो दक्षिणदि-

क्यतिर्लोकतः कर्णगोचरीभूतत्वात्तव हृदये परिस्फुरति तेन सह यदि तवाधर्मकारित्वाद्विवादो नास्ति तदा मा गङ्गां मा कुरुक्षेत्रं यासीरिति व्याचक्षाते॥९२॥

नग्नो मुण्डः कपालेन[1] भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ९३ ॥

नग्न इति ॥ यः साक्ष्यमसत्यं वदेत्स नग्नः कृतमुण्डनपरिभावोऽन्धः कर्परेणोपलक्षितः भिक्षार्थी शत्रुकुलं गच्छेत् ॥ ९३ ॥

अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये ॥ ९४ ॥

अवागिति ॥ यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन्नसत्यं ब्रूयात्स पापवानधोमुखो महान्धकारे यो नरकस्तं गच्छति ॥ ९४ ॥

अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः ॥ ९५ ॥

अन्ध इति ॥ यः सभां प्राप्तोऽर्थस्य तत्त्वार्थस्य वैकल्यमयथार्थाभिप्रायमप्रत्यक्षमनुपलब्धमुत्कोचादिसुखलेशेन कथयति स नरोऽन्ध इव सकण्टकान्मत्स्यान्भक्षयति सुखबुद्ध्या प्रवृत्तो दुःखमेव महल्लभते ॥ ९५ ॥

यस्य विद्वान्हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशङ्कते[2] ।
तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६ ॥

यस्येति ॥ यस्य वदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी किमयं सत्यं वदत्युतानृतमिति न शङ्केत किंतु सत्यमेवायं वदतीति निर्विशङ्कः संपद्यते । तस्मादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवा न जानन्ति ॥ ९६ ॥

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
तावतः संख्यया तस्मिञ्छृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ९७ ॥

यावत इति ॥ यस्मिन्पश्वादिनिमित्ते साक्ष्येऽनृतं वदन् यत्संख्याकान्पित्रादिबान्धवान्नरके योजयति तत्संख्याकान्क्रमेण परिगणनया मयोच्यमानान् साधो! शृणु। अथवा यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति यावतां बान्धवानां हननफलं प्राप्नोति तावत्संख्याकाञ्छृणु । पक्षद्वयेऽप्यनृतनिन्दार्थमिदम् ॥ ९७ ॥

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८ ॥

पञ्चेति ॥ पशुविषयेऽनृते पञ्च बान्धवान्नरके योजयति पञ्चानां बान्धवानां

पाठा०—1 कपाली. 2 नातिशङ्कते.

हननफलं प्राप्नोति। एवं दश गोविषये, शतमश्वविषये, सहस्रं पुरुषविषये। संख्यागौरवं चेदं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ९८ ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ॥ ९९ ॥

हन्तीति ॥ हिरण्यार्थेऽनृतं वदञ्जातानजातांश्च पुत्रप्रभृतीन्नरके योजयति एषां हननफलं प्राप्नोति। भूमिविषये चानृतं वदन्सर्वप्राणिनां हननफलं प्राप्नोति। तस्माद्भूमिविषयेऽनृतं मा वदीरिति विशिष्याभिधानम् ॥ ९९ ॥

वैडूर्यादिष्वनृतं वदतो भूमिवद्दोषमाह—

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने।
अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥ १०० ॥

अप्स्विति ॥ तडागकूपग्राह्योदकविषयेऽनृते स्त्रीणां च मैथुनाख्योपभोगविषये अब्जेषु च रत्नेषु च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु वैडूर्यादिष्वनृते भूमिवद्दोषमाहुः ॥ १०० ॥

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे।
यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

एतानिति ॥ एतानसत्यभाषणदोषानधिगम्य दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतो ब्रूहि ॥ १०१ ॥

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान्।
प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्राञ्शूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

गोरक्षकानित्यादि ॥ गोरक्षणजीविनः, वाणिज्यजीविनः, सूपकारादिकारुकर्मजीविनः, दासकर्मजीविनः, नटकर्मनृत्यगीतादिजीविनः, प्रतिषिद्धजीविनो ब्राह्मणान्प्रकृतसाक्ष्यदर्शने शूद्रवत्पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः।
न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्दैवीं वाचं वदन्ति ताम् ॥ १०३ ॥

तद्वदन्निति ॥ तदेतत्साक्ष्यमन्यथापि जानन्मनुष्यो धर्मेण दयादिना व्यवहारेष्वन्यथा वदन्स्वर्गलोकान्न भ्रंशयति। यस्माद्यदेतन्निमित्तविशेषेणासत्याभिधानं तां देवसंबन्धिनीं वाचं मन्वादयो वदन्ति ॥ १०३ ॥

क्व पुनस्तदसत्यं वक्तव्यमित्यत आह—

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्तोक्तौ भवेद्वधः।
तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४ ॥

शूद्रेति ॥ यस्मिन्व्यवहारे सत्यभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां

वधः संपद्यते तत्रासत्यं वक्तव्यम्। यस्मात् यस्मिन्विषयेऽनृतं यत्तत्प्राणरक्षणेन सत्याद्विशिष्यते। एतच्च प्रमादस्खलिताधर्मविषयत्वे न त्वत्यन्ताधार्मिकसंधिकारस्तेनादिविषये। तथा गौतमः—'नानृतवदने दोषो यज्जीवनं चेत्तदधीनं नतु पापीयसो जीवनम्' इति। न च 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्' (८।३८०) इति मनुनैव वक्ष्यमाणत्वान्न ब्राह्मणवधप्रसक्तिरिति वाच्यम्। उक्तदण्डत्वाद्राज्ञः कथंचित्संभवात्। अत्र वचने शूद्रादिक्रमेणाभिधानं वधस्यामङ्गलत्वात् ॥ १०४ ॥

वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्।
अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥ १०५ ॥

वाग्दैवत्यैरिति ॥ ते साक्षिणोऽनृताभिधायिनो वाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतीं यजेरन्। तस्यानृताभिधानजनितपापस्य प्रकृष्टां शुद्धिं कुर्वाणाः। साक्षिबहुत्वापेक्षं चेदम्। न त्वेकस्यैव साक्षिणः कपिञ्जलन्यायेन चरुत्रयम्। यद्यपि वाग्देवताके चरौ 'वाक्'शब्देनैव देवतात्वं न सरस्वतीशब्देन 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्' इति न्यायात्तथापि 'वाग्वै सरस्वती' इति श्रुतेर्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः। अत्र प्रकरणे चेदं प्रायश्चित्ताभिधानं लाघवार्थम्। तत्र क्रियमाणे शूद्रविट्क्षत्रियब्राह्मणवधविषयानृतवादिन इत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्धृतमग्नौ यथाविधि।
उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा ॥ १०६ ॥

कूष्माण्डैरिति ॥ कूष्माण्डमन्त्रा यजुर्वेदिका 'यद्देवा देवहेडनम्' (य. सं. २०।१४) इत्येवमादयस्तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात्। यथाविधि परिस्तरणादि स्वात्मधर्मेण स्वगृह्योक्तेन। 'उदुत्तमं वरुण पाशम्' (ऋ. सं. १।२।१५) इत्येतया वरुणदेवताकया 'आपो हि ष्ठाः' (ऋ. सं. ७।६।५) इति तृचेन वाग्देवताकेन जुहुयात् घृतमग्नाविति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः।
तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वतः ॥ १०७ ॥

त्रिपक्षादिति ॥ अव्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारे त्रिपक्षपर्यन्तं यदि साक्ष्यं न वदेत्तदा तद्विवादास्पदं सर्वमृणमुत्तमर्णस्य दद्यात्, तस्य च सर्वस्यर्णस्य दशमं भागं राज्ञो दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥ १०८ ॥

यस्येति ॥ यस्य साक्षिण उक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहमध्ये व्याध्यग्निदाहसंनिहित-

पुत्रादिज्ञातिमरणानामन्यतमं भवति दैवसूचितमिथ्याभिदोषत्वाद्दणमुत्तमर्णस्य दण्डं च राज्ञा दाप्यः ॥ १०८ ॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः।
अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९ ॥

असाक्षिकेष्विति ॥ अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु परस्परं विवदमानयोस्तत्त्वतश्छलादिव्यतिरेकेण सत्यमलभमानः प्राड्विवाको वक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुन्नयेत् ॥ १०९ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः।
वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे पैजवने नृपे ॥ ११० ॥

महर्षिभिश्चेति ॥ सप्तर्षिभिर्देवैश्चेन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः। वसिष्ठोऽप्यनेन पुत्रशतं भक्षितमिति विश्वामित्रेणाक्रुष्टः स्वपरिशुद्धये पिजवनापत्ये सुदासि राजनि शपथं चकार। अनेकार्थत्वाद्धातूनां शपिरपि करोत्यर्थः ॥ ११० ॥

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः।
वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

न वृथेति ॥ स्वल्पेऽपि कार्ये न वृथा शपथं पण्डितः कुर्यात्। वृथा शपथं कुर्वन्परलोक इहलोके नरकप्राप्त्याऽकीर्तिप्राप्त्या च नाशं प्राप्नोति ॥ १११ ॥

वृथाशपथप्रतिप्रसवार्थमाह—

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

कामिनीष्विति ॥ बहुभार्यस्य 'नान्यामहं कामये त्वमेव मत्प्रेयसी' इत्येवंविशिष्टः सुरतलाभार्थं कामिनीविषये, विवाहविषये च 'मयाऽन्या न वोढव्या' इत्यादौ, गवार्थं घासाद्युपहारे च, अग्नौ होमार्थमिन्धनाद्युपहारे, ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ वृथा शपथे पापं न भवति ॥ ११२ ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

सत्येनेति ॥ ब्राह्मणं सत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत्। क्षत्रियं वाहनायुधं मम निष्फलं स्यादित्येवम्। वैश्यं गोबीजकाञ्चनानि च मम निष्फलानि स्युरित्येवम्। शूद्रं च सर्वाणि मे पातकानि स्युरित्येवं शापयेत् ॥ ११३ ॥

कार्यगौरवलाघवापेक्षया—

अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।
पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

अग्निमिति ॥ अग्निसन्निभं पञ्चाशत्पलिकमष्टाङ्गुलमयापिण्डं हस्तद्वयविन्यस्तसप्ताश्वत्थपत्रं शूद्रादिकं सप्त पदानि पितामहाद्युक्तविधानादाहारयेत् । जलौकादिरहितजले चैनं निमज्जयेत् । अशेषेतिकर्तव्यता स्मृत्यन्तरे ज्ञेया । पुत्राणां दाराणां च पृथक् शिरस्येनं स्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।
न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

यमिति ॥ यं प्रदीप्तोऽग्निर्न दहति, आपश्च यं नोर्ध्वं नयन्ति, न चार्तिमेव महतीं प्राप्नोति स शपथे विशुद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

अत्र प्रकृतमर्थवादमाह—

वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ।
नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः ॥ ११६ ॥

वत्सस्येति ॥ यस्मात्पूर्वकाले वत्सनाम्न ऋषेर्न त्वं ब्राह्मणः शूद्रापत्योसीत्येवं कनीयसा वैमात्रेयेणाभिकुष्टस्य नैतदेवमिति स यथार्थमग्निं प्रविष्टस्याग्निः सर्वस्य जगतः शुभाशुभकर्तव्ये चारभूतः सत्येन हेतुना रोमैकमपि वह्निर्न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ।
तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ११७ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्यस्मिन्व्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्तमिति निश्चितं भवेत्तत्कार्यमसमाप्तं प्राड्विवाकः पुनरपि निवर्तयेत् । यदपि च दण्डसमाप्तिपर्यन्ततां नीतं तदपि पुनः परीक्षेत ॥ ११७ ॥

वक्ष्यमाणविशेषार्थं लोभादीन्पृथङ्निर्दिशति—

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ११८ ॥

लोभादिति ॥ लोभेन, विपरीतज्ञानेन, भयेन, स्नेहेन, कामेन, क्रोधेन, अज्ञानेन, अनवधानेन साक्ष्यमसत्यमुच्यते ॥ ११८ ॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥

एषामिति ॥ एषां लोभादीनां मध्यादन्यतमस्मिन्निमित्ते सति यो मिथ्या साक्ष्यं कथयेत्तस्य दण्डविशेषान् क्रमशो वदिष्यामि ॥ ११९ ॥

लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

लोभादिति ॥ लोभेन मिथ्याभिधाने सति वक्ष्यमाणपणानां सहस्रं दण्ड्यः, मोहेन प्रथमं साहसं वक्ष्यमाणम्, भयेन च वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ, मैत्रात्प्रथमसाहसं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

कामादिति ॥ स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेन मिथ्या वदन्प्रथमसाहसं दशगुणं दण्ड्यः । क्रोधेन तु परं मध्यमसाहसं त्रिगुणं वक्ष्यमाणं, अज्ञानत्वाद्द्वे शते, बालिश्यादनवधानात्पणशतमेव दण्ड्य इति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

एतानिति ॥ सत्यरूपधर्मस्यापरिलोपार्थमसत्यरूपाधर्मस्य च वारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषये पूर्वैर्मुनिभिरुक्तान्दण्डान्मन्वादय आहुः । एतच्च सकृत्कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

भूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणेषु तु—

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

कौटसाक्ष्यमिति ॥ क्षत्रियादींस्त्रीन्वर्णान्कौटसाक्ष्यात्पूर्वोक्तेन दण्डयित्वा धार्मिको राजा स्वराष्ट्राद्विवासयेत् । ब्राह्मणं तु धनदण्डव्यतिरेकेण स्वराष्ट्रान्निःसारयेत् । 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्'॥' (८।३८०) इति धनसहितनिर्वासनस्याभिधास्यमानत्वात् । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणं पुनः पूर्वदण्डेन दण्डयित्वा नग्नं कुर्यादिति व्याचष्टे । मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्य विवासस्त्वं वासोऽपहरणं गृहभङ्गो वेत्याचष्टे ॥ १२३ ॥

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ १२४ ॥

दशेति ॥ हैरण्यगर्भो मनुर्दश दण्डस्थानान्युक्तवान् यानि क्षत्रियादिवर्णत्रयविषये भवन्ति । ब्राह्मणः पुनर्महत्यपराधेऽक्षतशरीरो देशान्निःसार्यते ॥ १२४ ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

उपस्थमिति ॥ लिङ्गादीन्येतानि दश दण्डस्थानानि, अतस्तत्तदङ्गेनापराधे सति अपराधलाघवगौरवापेक्षया तत्तदङ्गताडनवेदनादि कर्तव्यम् । अल्पापराधे यथाश्रुतं धनदण्डः । देहदण्डो मारणं महापातकादौ ॥ १२५ ॥

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

अनुबन्धमिति ॥ पुनःपुनरिच्छातोऽपराधकरणमपेक्ष्य ग्रामारण्यादिचापराधिस्थानं रात्र्यादिकं वाऽपराधस्यापेक्ष्य सारं चापराधकारिणो धनशरीरादिसामर्थ्यमपराधं च गुरुलघुभावेन चालोक्य दण्डनीयेषु दण्डं कुर्यात् । एतच्चाभिहिताभिधास्यमानदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥

अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

अधर्मेति ॥ जीवतः ख्यातिर्यशः, मृतस्य ख्यातिः कीर्तिः, यस्मादनुबन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिह लोके यशोनाशनं मृतस्य च कीर्तिनाशनं परलोके च धर्मान्तरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं तस्मात्तत्परित्यजेत् ॥ १२७ ॥

अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ १२८ ॥

अदण्ड्यानिति ॥ राजा दण्डानर्हान्धनलोभादिना दण्डयन्, दण्डार्हांश्चानुरोधादिनोत्सृजन् महतीमख्यातिं प्राप्नोति नरकं च व्रजति ॥ १२८ ॥

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥ १२९ ॥

वाग्दण्डमिति ॥ 'न साधु कृतवानसि मैवं भूयः कार्षीः' इत्येवं वाग्भिर्भर्त्सनं प्रथमापराधे गुणवतः कुर्यात् । तथापि यदि नोपशाम्यति तदा 'धिग् जाल्म मा जीवहानिस्ते पापस्य भूयात्' इत्येवमादि तस्य कार्यम् । तदापि यद्यसन्मार्गान्न निवर्तते तदा धनदण्डमस्य तृतीयं कुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः परं वधदण्डं ताडनाद्यङ्गच्छेदरूपं तस्य कुर्यान्न मारणम् ॥ १२९ ॥

यतो वक्ष्यति—

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥ १३० ॥

वधेनापि यदा त्वेतानिति ॥ व्यस्तेनाङ्गच्छेदेनापि दण्ड्यान्वशे कर्तुं न शक्नुयात्तदा एतेषु सर्वं वाग्दण्डादिचतुष्टयं कुर्यात् ॥ १३० ॥

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥

लोकेति ॥ ताम्ररूप्यसुवर्णानां याः पणादिसंज्ञाः क्रयविक्रयादिलोकव्यवहारार्थं पृथिव्यां प्रसिद्धास्ता दण्डाद्युपयोगार्थं साकल्येन कथयिष्यामि १३१

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

जालान्तरेति ॥ गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते तद्दृश्यमानपरिमाणानां प्रथमं त्रसरेणुं वदन्ति ॥ १३२ ॥

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

त्रसरेणव इति ॥ अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षैका परिमाणेन ज्ञेया । तास्तिस्रो लिक्षा राजसर्षपो ज्ञेयः; ते राजसर्षपास्त्रयो गौरसर्षपो ज्ञेयः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम् ।
पञ्चकृष्णलको[1] माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

सर्षपा इति ॥ गौरसर्षपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति । त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रक्तिकेति प्रसिद्धम् । पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः । षोडश माषाः सुवर्णः स्यात् । पुंलिङ्गश्चायं परिमाणवचनः ॥ १३४ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।
द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः[2] ॥ १३५ ॥

पलमिति ॥ चत्वारः सुवर्णाः पलं स्यात् । दश पलानि धरणम् । कृष्णलद्वयं समं कृत्वा तुलया धृतं रूप्यमाषको बोद्धव्यः ॥ १३५ ॥

ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।
कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥

ते षोडशेति ॥ ते षोडश रूप्यमाषका रौप्यधरणं पुराणश्च राजतो रजतसंबन्धी स्यात् । कार्षिकस्ताम्रमयः कार्षापणः पण इति विज्ञेयः । कार्षिकश्च शास्त्रीयपलचतुर्थभागो बोद्धव्यः । अत एव 'पलं कर्षचतुष्टयम्' इत्याभिधानिकाः ॥ १३६ ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ १३७ ॥

धरणानीति ॥ दश रूप्यधरणानि रौप्यशतमानो ज्ञातव्यः । चतुर्भिः सुवर्णैर्निष्कः प्रमाणेन बोद्धव्यः ॥ १३७ ॥

पाठा०—1 पञ्चकृष्णलिको. 2 रौप्यमाषकः.

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ १३८ ॥

पणानामिति ॥ पञ्चाशदधिके द्वे पणशते प्रथमसाहसो मन्वादिभिः स्मृतः । पणपञ्चशतानि मध्यमः साहसो ज्ञेयः । पणसहस्रं तूत्तमसाहसो ज्ञेयः ॥१३८॥

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ १३९ ॥

ऋण इति ॥ 'मयोत्तमर्णस्य धनं देयम्' इति सभायामधमर्णेनोक्ते सत्यधमर्णः पणशतात्पञ्च पणा इत्येवं दण्डमर्हति । यदा तु सभायामपि न किंचिदस्मै धारयामीत्येवमपलपति तदा पणशताद्दशपणा इत्येवं दण्डमर्हति । इत्येवं मनुस्मृतौ दण्डप्रकारः ॥ १३९ ॥

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्धिनीम् ।
अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुषिकः शते ॥ १४० ॥

वसिष्ठेति ॥ वसिष्ठेनोक्तां वृद्धिं धर्म्यत्वाद्धनवृद्धिकरीं वृद्धिजीवी गृह्णीयात् । तामेव दर्शयति—शते प्रयुक्तेऽशीतिभागं प्रतिमासं वृद्धिं गृह्णीयात् ॥ १४० ॥

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन् ।
द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

द्विकमिति ॥ साधूनामयं धर्म इति मन्यमानः पणशते प्रयुक्ते पणद्वयं वा प्रतिमासं गृह्णीयात् । यस्मात् द्विकं शतं हि गृह्णानो वृद्धिधनग्रहणे किल्बिषी न भवति ॥ १४१ ॥

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् ।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२ ॥

द्विकमिति ॥ ब्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं सममितो नाधिकं मासस्य संबन्धिनीं वृद्धिं गृह्णीयात् । नन्वशीतिभागो लघु- द्विकशतग्रहणं गुरु, कथमिमौ ब्राह्मणस्य लघुगुरुकल्पौ विकल्पेताम् । अत्र मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु पूर्ववृत्त्या निर्वाहासंभवे द्विकशतपरिग्रह इति व्याचक्षाते । इदं तु वदामः—सबन्धकेष्वशीतिभागग्रहणम् । बन्धकरहिते तु द्विकशतवृद्धिपरिग्रहः । तदाह याज्ञवल्क्यः (या.स्मृ.व्य.२।३७)—'अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा' ॥ 'वेदान्तोद्गीतमहसो मुनेर्व्याख्यानमाद्रिये। तद्विरुद्धं स्वबुद्ध्या च निबद्धमधुनातनैः' ॥ १४२ ॥

---

१ अधिक्रियत इत्याधिः; ऋणप्रदानार्थमधमर्णादुत्तमर्णेन विश्वासार्थं गृहीतो यो बन्धः स आधिरित्युच्यते । स च द्विविधः—कृतकालोऽकृतकालश्च; तत्र 'एतावति काले गते धनं दत्त्वाऽयं मोक्ष्यते, न चेत्तवैव भवति' इति कृत आधिराद्यः; अपरस्तु 'यावद्धनं ते ददामि तावदयमाधिः' इति । स पुनश्चैकैकशो गोप्य-भोग्यभेदभिन्नो द्विविधः.

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

नेति ॥ भूमिगोधनादौ भोगार्थं बन्धके दत्ते धनप्रयोगभवामनन्तरोक्तां वृद्धिमुत्तमर्णो न लभते । कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानाद्द्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशेऽपि न निसर्गोऽन्यस्मै दानं, न वाऽन्यतो विक्रयः ॥ मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु आधेश्चिरकालावस्थानेऽपि न निसर्गो नान्यत्र बन्धके नार्पणमिति व्याचक्षाते । अत्र तु सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधः बन्धकीकृतभूम्यादेरन्यत्राधीकरणसमाचारात् ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।
मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥ १४४ ॥

न भोक्तव्य इति ॥ गोप्याधिविषयं वचनमिदम् । वस्त्रालंकारादिर्गोप्याधिर्बलान्न भोक्तव्यः । भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्प्राङ्मूल्येनात्रैनं तोषयेत् । यद्वा भोगेनासारतामाधौ नीते सारावस्थाधिमूल्यदानेन स्वामिनं तोषयेत्, अन्यथा बन्धकचौरः स्यात् ॥ १४४ ॥

आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः ।
अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

आधिश्चेति ॥ आधिर्बन्धकः, उपनिधीयत इत्युपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमर्पितं द्रव्यम् । नारदस्मृतिलक्षितौ च निक्षेपोपनिधी तावेवात्र 'उपनिधि'-शब्देन गृह्येते । एतावाध्युपनिधी चिरकालावस्थितावपि न कालात्ययमर्हतः । यदैव स्वामिना प्रार्थितौ तदैव तस्यावहार्यौ समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

संप्रीत्येति ॥ 'यत्किंचिद्दश वर्षाणि' (८।१४७) इत्यनन्तरं भोगेन स्वत्वहानिं वक्ष्यति, तदपवादार्थमिदम् । दुह्यमाना गौरुष्ट्रोऽश्वश्च वहन्दमनार्थं च प्रयुक्तो बलीवर्दादिः एते प्रीत्याऽन्येन तु भुज्यमानाः कदाचिदपि स्वामिनो न नश्यन्ति । प्रदर्शनार्थमिदं, प्रीत्योपभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितम् । सामान्योपक्रमं चेदं विशेषाभिधानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

यत्किंचिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

यत्किंचिदिति ॥ यत्किंचिद्धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण परैर्दश-वर्षाणि भुज्यमानं स्वामी प्रेक्षते, मा भुङ्क्ष्वेत्यादिप्रतिषेधोक्तिं न रचयति, नासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति । तस्य तत्र स्वाम्यं निवर्तेत इति भावः ॥१४७॥

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।
भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति[1] ॥ १४८ ॥

अजड इति ॥ जडो बुद्धिविकलः । न्यूनषोडशवर्षः पोगण्डः । तथा च नारदः—'बाल आषोडशाद्वर्षात्पोगण्डश्चापि शब्दितः' । स धनस्वामी यदि जडः पोगण्डश्च न भवति तदीयदर्शनविषये च तद्धनं भुज्यते तदा स्वामिनो व्यवहारेण नष्टं ततो भोक्तुरेव तद्धनं भवति ॥ १४८ ॥

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।
राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

आधिरिति ॥ बन्धः, ग्रामादिमर्यादा, बालधनं, निक्षेपः 'वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयते' इति नारदोक्त उपनिधिलक्षणः, दास्यादिस्त्रियः, राजश्रोत्रियधनानि, उक्तेन दशवर्षभोगेन न स्वामिनो नश्यन्ति न भोक्तुः स्वत्वं[1] भजन्ते ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

यः स्वामिनेति ॥ यो वृद्ध्या दत्तं बन्धं स्वाम्यनुज्ञाव्यतिरेकेण मूर्खो निह्नवेन भुङ्क्ते तेन तस्य भोगस्य संशुद्ध्यर्थमर्धवृद्धिर्मोक्तव्या । बलभोगेन तु भोक्तव्ये बलादधिभुञ्जाने सति सर्ववृद्धित्याग एवोक्तः ॥ १५० ॥

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता[2] ।
धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

कुसीदेति ॥ वृद्ध्या धनप्रयोगः कुसीदं, तत्र या वृद्धिः सकृद्गृहीता सा द्वैगुण्यं नातिक्रामति मूलवृद्धिर्द्विगुणैव भवति । प्रतिदिनप्रतिमासादिग्राह्येति तात्पर्यम् । धान्ये पुनर्वृद्ध्यादिप्रयुक्ते, सदे वृक्षफले, लूयत इति लव ऊर्णा लोम तस्मिन्, वाहनीये च बलीवर्दादौ प्रयुक्ते चिरेणापि कालेन मूलधान्यादिना सह पञ्चगुणतां नातिक्रामेदिति ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यति ।
कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥ १५२ ॥

कृतानुसारादिति ॥ कृता या वृद्धिर्द्विकं त्रिकमिति शास्त्रेण वर्णक्रमेणोक्ता तस्याः शास्त्रानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता । अतोऽन्या वृद्धिरकृतेत्यर्थः । किंतु कृतापि वृद्धिर्वर्णक्रमेण द्विकत्रिकशतादिरूपैर्या मासे ग्राह्या । तथा च विष्णुः—'वृद्धिं दद्युरकृता अपि वत्सरातिक्रमे यथाभिहिता वर्णक्रमेण' द्विकत्रिकादिनेत्यर्थः । किं त्वकृतवृद्धावपि विशेषान्तरमाह—कुत्सितात्प्रसर-

पाठा०—1 तद्द्रव्यमर्हति. 2 सकृदाहिता.

१ नन्दनस्तु—'आध्युपनिध्योः स्वामिना प्राप्तव्यकालात् प्राचीनभोगविषयोऽयमपवादः; अन्यथा—''आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः'' (८।१४५) इत्यनेन विरोधप्रसंगः स्यात्' इत्याह.

त्ययं पन्था इति कुसीदपथः। अयमधमर्णो यच्छूद्रविषयोक्तं पञ्चकं शतं द्विजातेरपि गृह्णातीत्येवं कुत्सितः पन्थाः। पूर्वोक्ताद्धर्म्यवृद्धिकरादपकृष्ट इत्येवं मन्वादय आहुः। इयं चाकृता वृद्धिरुद्धारविषये याचनादूर्ध्वं बोद्धव्या। तदाह कात्यायनः—'प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम्। याच्यमानं न दत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम्' ॥ १५२ ॥

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत्।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥

नातीति ॥ ममैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वा गते तस्य वृद्धिं विगणय्यैकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमर्णः संवत्सरपर्यन्तं कुर्यात्। नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिं गृह्णीयात्। नच शास्त्रादृष्टामुक्ताधर्म्यद्विकत्रिकशताद्यधिकां गृह्णीयात्। अधर्मत्वबोधनार्थो निषेधः। चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयीं चाशास्त्रीयां न गृह्णीयात्। तासां स्वरूपमाह बृहस्पतिः—'कायिका कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता'। तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गर्हिता। कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन कायिका चातिवाहदोहादिना कारिता। ऋणिकेन याऽनापत्काल एवोत्तमर्णपीडया कृता। चतस्रोऽपि वृद्धीरशास्त्रीया न गृह्णीयात्। तथा च बृहस्पतिः—'भागो यद्द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते। पूर्णे च सोदयं पश्चाद्वार्धुष्यं तद्विगर्हितम्'। कात्यायनः—'ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका संप्रकल्पिता। आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तथा। अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन' ॥ १५३ ॥

ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम्।
स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत् ॥ १५४ ॥

ऋणं दातुमिति ॥ योऽधमर्णो धनदानासामर्थ्यात्पुनर्लेख्यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत्स निर्जितामुत्तमर्णः स्वत्वतयात्मसात्कृतां वृद्धिं दत्त्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत्।
यावती संभवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

अदर्शयित्वेति ॥ यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समये दातुं न शक्नोति तदा तद्गृहीत्वैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत्। यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं तदानीं संभवति तद्दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः।
अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥ १५६ ॥

चक्रवृद्धिमिति ॥ 'चक्रवृद्धि'शब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभाररूपा वृद्धिर-

पाठा०—1 सत्यतया.

भिमता। चक्रवृद्धिमाश्रित उत्तमर्णो देशकालव्यवस्थितो यदि वाराणसीपर्यन्तं लवणादि शकटेन वहामि तदा ममेदं यद्धनं दातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः। यदि मासं यावद्वहामि तदा मासं यद्धनं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिः। एवमभ्युपगतदेशकालनियमस्थौ देशकालौ दैवादपूरयन्शकटादिना वहन् लाभरूपफलं सकलं न प्राप्नोति ॥ १५६ ॥

अपि तु,—

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः।
स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७ ॥

समुद्रेति ॥ स्थलपथजलपथयाने निपुणा इयद्देशपर्यन्तमियत्कालपर्यन्तमूह्यमाने सति एतावाँल्लाभो ग्रहीतुं युक्त इत्येवं देशलाभधनज्ञा वणिगादयो यां वृद्धिं तथाविषये चावस्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमं धनप्राप्तिं प्रति प्रमाणम् ॥ १५७ ॥

यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः।
अदर्शयन्स तं तस्य यतेत[1] स्वधनादृणम् ॥ १५८ ॥

यो यस्येति ॥ यो मनुष्यो यस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेत् धनदानकाले ममायमधमर्णो दर्शनीय इति स तं तस्मिन्काल उत्तमर्णस्यादर्शयंस्तद्धनं दातुं यतेत ॥

प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्।
दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥ १५९ ॥

प्रातिभाव्यमिति ॥ प्रतिभूत्वेन यद्देयं धनं तत्प्रातिभाव्यं[१], वृथादानं परिहासनिमित्तं दण्डादिभ्यो देयत्वेन पित्राङ्गीकृतं, द्यूतनिमित्तं सुरानिमित्तं च, दण्डं यद्देयं दण्डं, शुल्कं घट्टादिदेयं तदवशेषं च पितृसंबन्धिनं पितरि मृते पुत्रो दातुं नार्हति ॥ १५९ ॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

दर्शनेति ॥ सुरानिमित्तं च यद्देयं दण्डं प्रातिभाव्यं न पुत्रो दातुमर्हतीति योऽयं पूर्वोपदेशः स दर्शनप्रतिभुवः पितुर्देयो ज्ञेयः। दानप्रतिभुवि तु पितरि मृते पुत्रं ऋणं दापयेत् ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम्।
पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

अदातरीति ॥ अदातरि दानप्रतिभुवोऽन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभुवि प्रत्ययप्रतिभुवि वा विज्ञातप्रातिभाव्यकारणमूलशोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्तुमिच्छेत् ॥ १६१ ॥

पाठा०—1 प्रयच्छेत्स्वधनादृणम्.

१ प्रातिभाव्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः; तच्च त्रिविधम्—'दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते। आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि' इत्युक्तम्.

प्रतिभुवो मृतत्वात्तत्पुत्रस्य चादानप्रतिभूत्वेनादातृत्वादित्याशङ्क्याह—

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलंधनः ।
स्वधनादेव तद्दद्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥ १६२ ॥

निरादिष्टेति ॥ असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा यदि निरादिष्टधनोऽधमर्णेन निसृष्टधनो यावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छोधनपर्याप्तधनस्तदात्मधनादेव तद्धनं निरादिष्टोऽत्र निरादिष्टधनपुत्रो लक्षणयोच्यते । ऋणमुत्तमर्णाय दद्यादिति शास्त्रसंप्रदायः ॥ १६२ ॥

मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।
असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ १६३ ॥

मत्तोन्मत्तेति ॥ मद्यादिना मत्तः, उन्मत्तः, व्याध्यादिपीडितोऽपहृतोऽस्वतन्त्रबालवृद्धैरस्वतन्त्रत्वेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्यतिरेकेण कृत ऋणादानव्यवहारो न सिध्यति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

सत्येति ॥ 'इदं मयानुष्ठेयम्' इत्येवमादिका भाषा लेख्यादिना स्थिरीकृतापि यदि शास्त्रीयधर्मात्पारंपर्यात्सद्व्यवहाराच्च बहिर्भाष्यते सा सत्या न भवति तदर्थो नानुष्ठेयः ॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

योगाधमनेति ॥ 'योग' शब्दश्छलवाची । छलेन ये बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतोऽन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छद्म जानीयात् । वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत्सर्वं निवर्तते ॥ १६५ ॥

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे[1] कृतो व्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

ग्रहीतेति ॥ ऋणग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेन पूर्वविभक्ताविभक्तसर्वभ्रातृकुटुम्बसंवर्धनार्थं तदृणव्ययः कृतस्तदा तदृणं विभक्तैरविभक्तैश्च स्वधनाद्दातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥ १६७ ॥

कुटुम्बार्थ इति ॥ तद्देशस्थे देशान्तरस्थे वा स्वामिनि स्वामिसंबन्धिकुटुम्बव्ययनिमित्तं दासोऽपि यदृणादानादि कुर्यात्स्वामी तत्तथाप्यनुमन्येत ॥ १६७ ॥

पाठा०—1 °त्कुटुम्बे च कृतो.

बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।
सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥

बलाद्दत्तमित्यादि ॥ बलाद्दत्तमप्रतिग्राह्यादि, बलाद्भुक्तं भूम्यादि, बलाल्लेखितं चक्रवृद्धिपत्रादि । प्रदर्शनं चैतत् । सर्वान्बलकृतान्व्यवहारान्निवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ्‌ नृपः ॥ १६९ ॥

त्रयः परार्थ इति ॥ साक्षिणः प्रतिभूः कुलं च धर्मार्थंव्यवहारद्रष्टारस्त्रय एते परार्थं क्लेशमनुभवन्ति तस्माद्बलेन साक्ष्यं प्रातिभाव्यं व्यवहारेक्षणं च नाङ्गीकारयितव्याः । चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमवर्णवणिग्राजानः परार्थं दानफलोपादानऋणद्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेक्षणरूपं कुर्वाणा धनोपचयं प्राप्नुवन्ति । तस्माद्विप्रो दातारं, आढ्योऽधमर्णं, वणिक् क्रेतारं, राजा व्यवहर्तारं बलेन न प्रवर्तयेत् । पूर्वश्लोकाभिहितबलनिषेधस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ १६९ ॥

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेयमिति ॥ क्षीणधनोऽपि राजा नाग्राह्यमर्थं गृह्णीयात् । समृद्धोऽपि स्वल्पमपि ग्राह्यं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

यस्मात्,—

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

अनादेयस्येति ॥ अग्राह्यग्रहणाच्छास्त्रीयग्राह्यपरित्यागाच्च राज्ञः पौरैरसामर्थ्यं ख्याप्यते । ततश्च स प्रेत्याधर्मेण नरकादिभोगादिहाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

स्वादानाद्वर्णसंसर्गा[1]दबलानां च रक्षणात् ।
बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥ १७२ ॥

स्वादानादिति ॥ न्याय्यधनग्रहणाद्वर्णानां सजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसंबन्धात् । यद्वा वर्णसंसर्गाद्वर्णसंकरादित्यत्रापि रक्षणादिति योजनीयम् । प्रजानां दुर्बलानां बलवद्भ्योऽपि रक्षणात्सामर्थ्यमुपजायते नृपस्य । ततश्चासाविहलोकपरलोकयोश्च वर्धते ॥ १७२ ॥

पाठा०—1 °संसर्गात्त्वबलानां.

यत एवम्,—

तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये।
वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः॥ १७३॥

तस्माद्यम इति॥ तस्माद्यम इव राजा वशीकृतक्रोधो जितेन्द्रियः स्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया सर्वत्र साम्यरूपया वर्तेत॥ १७३॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः॥ १७४॥

यस्त्वधर्मेणेति॥ यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यवहाराद्धर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तं दुष्टचित्तं प्रकृतिपौरविरागात्क्षिप्रमेव शत्रवो निगृह्णन्ति॥ १७४॥

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति।
प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः॥ १७५॥

कामक्रोधाविति॥ यो राजा रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि निरूपयति तं राजानं प्रजा भजन्ते समुद्रमिव नद्यः। नद्यो यथा समुद्रान्न निवर्तन्ते तेनैवैकतां यान्ति प्रजा अपि तस्मान्नृपादनिवर्तिन्यस्तदेकताना भवन्तीति साम्यम्॥ १७५॥

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे।
स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्॥ १७६॥

यः साधयन्तमिति॥ योऽधमर्णो राजवल्लभोऽहमिति गर्वादुत्तमर्णं स्वेच्छया धनं साधयन्तं नृपे निवेदयेत् स राज्ञा ऋणचतुर्थभागं दण्ड्यः, तस्य तद्धनं दापनीयम्॥ १७६॥

कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः।
समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः॥ १७७॥

कर्मणापीति॥ समानजातिरपकृष्टजातिश्चाधमर्णो धनाभावे सति स्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि समं कुर्यात्। निवृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात्। समजातिरत्र ब्राह्मणेतरः कर्मणा क्षत्रविट्शूद्रान्समानजातीयान् 'हीनांस्तु दापयेत्' इति कात्यायनेन विशेषितत्वात्। श्रेयान्पुनरुत्कृष्टजातिर्न कर्म कारयितव्यः किंतु शनैःशनैर्यथासंभवं तद्धनं दद्यात्॥ १७७॥

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम्।
साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत्॥ १७८॥

साक्ष्यादिप्रमाणेन निर्णीतार्थानि कार्याणि विप्रतिपत्तिखण्डनेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥ १७९ ॥

कुलज इति ॥ सत्कुलप्रसूते, सदाचारवति, धर्मवेदिनि, सत्याभिधायिनि, बहुपुत्रादिपरिजने, ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावान्निक्षेपं स्थापयेत् १७९

यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

यो यथेति ॥ यो मनुष्यो येन प्रकारेण मुद्रारहितं समुद्रं वा ससाक्षिकमसाक्षिकं वा यमर्थं सुवर्णादि यस्य हस्ते निक्षिपेत्सोऽर्थस्तेन निक्षेप्त्रा तथैव ग्राह्यः । यस्माद्येन प्रकारेण समर्पणं तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यम् । समुद्रस्थापितसुवर्णादेर्निक्षेप्ता स्वयमेव मुद्रां भित्त्वा यदा वदति 'ममेदं तुलयित्वा समर्पय' इत्यभिधानं दण्डाद्यर्थम् ॥ १८० ॥

यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।
स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसंनिधौ ॥ १८१ ॥

यो निक्षेपमिति ॥ यः पुरुषो देहि मे निक्षिप्तं हिरण्यादि द्रव्यमित्येवं निक्षेप्त्रा प्रार्थ्यमानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा निक्षेप्त्रा ज्ञापिते प्राड्विवाकेन तस्य निक्षेप्तुरसंनिधौ याचनीयः ॥ १८१ ॥

किं कृत्वा किं याचनीय इत्याह—

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ।
अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

साक्ष्येति ॥ प्रथमनिक्षेपे साक्ष्यभावे स्वकीयसभ्यैश्चारपुरुषैरतिक्रान्तबाल्यैः सौम्यादिभिर्नृपोपद्रवादिव्याजाभिधायिभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपयित्वा तैरेव चारपुरुषैः स निक्षेपधारी प्राड्विवाकेन चारपुरुषनिक्षिप्तसुवर्णं याच्यः ॥ १८२ ॥

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।
न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

स यदीति ॥ स निक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रं वा यथाकृतं कटकमुकुटाद्याकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत 'सत्यमस्ति गृह्यताम्' इति तदा परेण पूर्वनिक्षेप्त्रा प्राड्विवाकवेदिना यन्निक्षिप्तमित्यभियुज्यते तत्र न किंचिदस्तीति ज्ञातव्यम् ॥ १८३ ॥

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।
उभौ[1] निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

तेषामिति ॥ तेषां चारपुरुषाणां यन्निक्षिप्तं हिरण्य यथान्यस्तं यदि तन्न दद्यात्तदा द्वावपि निक्षेप्तौ ज्ञापकचारसंबन्धिनौ संपीड्य दापनीयः स्यादित्येवं-रूपा धर्मस्य धारणा निश्चयः । 'यो निक्षेपम्' (८।१८१) इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य चेदृश एव पाठक्रमो मेधातिथि-भोजदेवादिभिर्निश्चितः । गोविन्दराजेन तु 'साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः' (८।१८२) इति श्लोकोऽन्त एव पठितः, तत्र च नार्थसंगतिः न वा वृद्धाम्नायादरः ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ।
नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

निक्षेपेति ॥ निक्षिप्यत इति निक्षेपः, मुद्राङ्कितमगणितं वा यन्निधीयते स उपनिधिः । ब्राह्मणपरिव्राजकवदुपदेशभेदः । तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेप्तर्युपनिधातरि जीवति प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्धनाधिकारिणि कदाचिन्न निक्षेपधारिणा देयौ । यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पणविनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः । पुत्रादेः पितुश्च पुनरविनाशे समर्पणे च कदाचिदविनाशिनौ स्यातां । तस्मादनर्थसंदेहान्न देयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

स्वयमेवेति ॥ निक्षेप्तुर्मृतस्य निक्षेपधारी तद्धनाधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्थितः स्वयमेव यः समर्पयति स राज्ञा निक्षेप्तुः पुत्रादिभिर्वान्यदपि त्वयि निक्षिप्तमस्तीति नाक्षेप्तव्यः ॥ १८६ ॥

यदि कथंचिद्भ्रान्तिः स्यात्तदा,—

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

अच्छलेनैवेति ॥ तत्रस्थे धनान्तरसद्भावलक्षणवाक्छलादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकं निश्चिनुयान्न तु झटिति दिव्यादिदानेन । तस्य निक्षेपधारिणः शीलमवेक्ष्य धार्मिकोऽयमिति ज्ञात्वा सामप्रयोगेण निश्चिनुयात् ॥ १८७ ॥

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने ।
समुद्रे नाप्नुयात्किंचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८ ॥

निक्षेपेष्विति ॥ सर्वेषु निक्षेपेष्वपक्रियमाणेष्वेव 'साक्ष्यभावे' (८।१८२)

इत्यादिपूर्वोक्तविधिनिर्णयसिद्धौ स्यात् । मुद्रितादौ पुनस्तस्य निक्षेपधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेत्तदा तस्मिन्नपि तेन किं दूषणं प्राप्नुयात् १८८

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।
न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन ॥ १८९ ॥

चौरैरिति ॥ चौरैर्मुषितं, उदकेन देशान्तरं प्रापितं, अग्निना वा दग्धं निक्षेपं निक्षेपधारी न दद्यात् । यदि स्वयं तस्मान्न किंचिदप्यपहरति ॥१८९॥

निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।
सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

निक्षेपस्येति ॥ निक्षेपस्यापह्नोतारमनिक्षिप्य याचितारं सर्वैः सामादिभिरुपायैर्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभिर्नृपो निरूपयेत् ॥ १९० ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ १९१ ॥

यो निक्षेपमिति ॥ निक्षिप्तधनं यो न समर्पयति, यश्चानिक्षिप्तं प्रार्थयति तौ द्वौ सुवर्णमुक्तादौ महति विषये चौरवद्दण्ड्यौ । स्वल्पविषये ताम्रादौ तत्समं दण्डनीयौ ॥ १९१ ॥

निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।
तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १९२ ॥

निक्षेपस्येति ॥ निक्षेपापहारिणं निक्षिप्तसमधनं दण्डयेत् । समशिष्टत्वादनिक्षिप्य याचितारमपि । न च पुनरुक्तिः । महत्यपराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शारीरदण्डस्यापि प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम्, दापयेदिति धनदण्डनियमात् । नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम् । अस्य प्रथमापराधविषयत्वात्पूर्वोक्ते चाभ्यासे चौरोक्तमहासाहसादिधनदण्डावरोधकत्वात् । उपनिधिर्मुद्रादिचिह्नितं निहितधनं तस्यापहर्तारं कथितविशेषणं राजा दण्डयेत् ॥ १९२ ॥

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।
ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥ १९३ ॥

उपधाभिरिति ॥ 'राजा त्वयि रुष्टस्तस्मात्त्वां रक्षामि, मम धनं देहि' धनधान्यादिलोभोपकरणं वानृतमभिधाय छद्मभिर्यः परद्रव्यं गृह्णाति स छद्मधनसहकारिसहितो बहुजनसमक्षं करचरणशिरश्छेदादिभिर्नानाप्रकारैर्वधोपायै राज्ञा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसंनिधौ ।
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥

निक्षेप इति ॥ यः सुवर्णादिर्यावत्परिमितो येन साक्षिसमक्षं निक्षेपः कृत-

त्तत्र परिमाणादिविप्रतिपत्तौ साक्षिवचनात्तावानेव विज्ञातव्यः। विप्रतिपत्तिं कुर्वन्नप्येतदुक्तानुसारेण दण्डं दाप्यः ॥ १९४ ॥

मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा।
मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९५ ॥

मिथो दाय इति ॥ रहसि येन निक्षेपोऽर्पितो निक्षेपधारिणा च रहस्येव गृहीतः स निक्षेपो रहस्येव प्रत्यर्पणीयः। न प्रत्यर्पणे साक्ष्यपेक्षा। यस्मात् 'येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं दातव्यम्' इति श्रवणान्निक्षेपधारिणोऽयं नियमविधिः। 'यो यथा निक्षिपेद्धस्ते' (८।१८०) इति तु निक्षेप्तुर्नियमार्थं, 'ग्रहीतव्य' (८।१८०) इति श्रवणात्। अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ १९५ ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च।
राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम् ॥ १९६ ॥

निक्षिप्तस्येति ॥ राजा निक्षिप्तस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्रादियुतस्य चोपनिधिरूपस्य तथा प्रीत्या कतिचित्कालं भोगार्थमर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन्निर्णयं कुर्यात् ॥ १९६ ॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः।
न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १९७ ॥

विक्रीणीत इति ॥ अस्वामी यः स्वामिना चाननुमतः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मन्यमानं तं साक्षित्वं न कारयेत्। न कुत्रचिदपि प्रमाणीकुर्यादित्यर्थः ॥ १९७ ॥

अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम्।
निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ १९८ ॥

अवहार्य इति ॥ एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः संबन्धी भवति तदा षट् पणशतान्यवहार्यो दण्डनीयः। यदि पुनः स्वामिनः संबन्धी न भवति, अनपसरश्च स्यात्, अपसरत्यनेनास्मात्सकाशाद्धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वामिसंबन्धिपुत्रादेः सकाशान्नास्ति तदा चौरसंबन्धि पापं प्राप्नोति। तद्वद्दण्डनीय इत्यर्थः ॥ १९८ ॥

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा।
अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९९ ॥

अस्वामिनेति ॥ अस्वामिना यत्कृतं यद्दत्तं विक्रीतं वा तदकृतमेव बोद्धव्यम्। व्यवहारे यथा मर्यादा कृता तथा कृतं न भवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित्।
आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ॥ २०० ॥

संभोग इति ॥ यस्मिन्वस्तुनि संभोगो विद्यते कस्यचि[illegible]

नास्ति तत्र प्रथमपुरुषगोचर आगम एव प्रमाणं न संभोग इति शास्त्रमर्यादा ॥ २०० ॥

विक्रयाद्यो धनं किंचिद्गृह्णीयात्कुलसंनिधौ ।
क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ २०१ ॥

विक्रयादिति ॥ विक्रीयतेऽस्मिन्निति विक्रयदेशो विक्रयः, ततो यत्क्रेयधनं किंचिद्व्यवहर्तृसमूहसमक्षं क्रीयतेऽनेनेति क्रयो मूल्यं तेन यस्माद्गृह्णीयात् । अतो न्यायत एवास्वामिविक्रेतृसकाशात्क्रयणाद्विशुद्धं धनं लभते ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः ।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ २०२ ॥

अथेति ॥ अथ मूलमस्वामी विक्रेता मरणाद्देशान्तरादिगमनादिना वा हर्तुं शक्यते प्रकाशक्रयणे चासौ निश्चितस्तदा दण्डानर्ह एव क्रेता राज्ञा मुच्यते । नष्टधनस्वामी च यदस्वामिना विक्रीतं द्रव्यं तत्क्रेतुर्हस्ताल्लभ्यते । अत्र च विषयोऽर्धमूल्यं क्रेतुर्दत्त्वा स्वधनं स्वामिना ग्राह्यम् । तदाह बृहस्पतिः— 'वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥ स्वामी दत्त्वार्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम् । अर्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः' ॥ २०२ ॥

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।
न चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

नान्यदिति ॥ कुङ्कुमादि द्रव्यं कुसुम्भादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यम् । नचासारं सारमित्यभिधाय । नच तुलादिना न्यूनम् । न परोक्षावस्थितम् । न रागादिना स्थगितरूपम् । अत्रास्वामिविक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रये दण्ड एव स्यात् ॥ २०३ ॥

अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते ।
उभे त एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

अन्यामिति ॥ शुल्कदेयां शुल्कव्यवस्थाकाले निरवद्यां दर्शयित्वा यदि सावद्या वराय दीयते तदा द्वे अपि कन्ये तेनैवैकेन शुल्केनासौ वरः परिणयेदिति मनुराह । शुल्कग्रहणपूर्वककन्याया दानस्य विक्रयरूपत्वादर्थक्रयविक्रयसाधर्म्येणास्यात्राभिधानम् ॥ २०४ ॥

नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना ।
पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

नोन्मत्ताया इति ॥ उन्मत्तायास्तथा कुष्ठवत्या या चानुभूतमैथुना तस्या

---

१ 'आधिः सीमा' (८।१४९) इत्यादिनोक्ता अष्टौ भोगमात्रेण मोक्तुर्न स्वत्वं भजन्त इत्युक्तं, तत्रायं शास्त्रनिर्णय इत्याशयः; तथा चोक्तम्—'आगमोऽप्यधिको भुक्तिर्विना पूर्वक्रमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो' इति.

ब्राह्मादिविवाहात्पूर्वमुन्मादादीन्दोषान्वरस्य कथयित्वा दण्डार्हो न भवति। तेनाकथने दण्ड्य इति गम्यते। 'यस्तु दोषवतीं कन्यां' (८।२२४) इति वक्ष्यति ॥ २०५ ॥

अथ संभूयसमुत्थानमाह—

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्।
तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सहकर्तृभिः ॥ २०६ ॥

ऋत्विगिति ॥ यज्ञे कृतवरण ऋत्विक् यदि किंचित्कर्म कृत्वा व्याध्यादिना कर्म त्यजति तदा तस्येतरर्त्विग्भिः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणांशो देयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन्।
कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७ ॥

दक्षिणास्विति ॥ माध्यन्दिनसवनादौ दक्षिणाकाले दक्षिणासु दत्तासु व्याध्यादिना कर्म परित्यजन्न तु शाठ्यात्स कृत्स्नमेव दक्षिणाभागं लभेत। कर्मशेषं प्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः।
स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥ २०८ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्कर्मण्याधानादौ अङ्गमङ्गं प्रति या दक्षिणा यत्संबन्धेन श्रुताः स्युः स एव ता आददीत न तत्तद्भागमात्रं सर्वे विभज्य गृह्णीरन्निति संशयः ॥ २०८ ॥

अत्र सिद्धान्तमाह—

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम्।
होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये ॥ २०९ ॥

रथमिति ॥ केषांचिच्छाखिनामाधानेऽध्वर्यवे रथो देयत्वेनाम्नायते, ब्रह्मणे वेगवानश्वः, होत्रे चाश्वः, उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटम्, अतो व्यवस्थाम्नानसामर्थ्याद्या दक्षिणा यत्संबन्धत्वेन श्रूयते स एव तामाददीत ॥ २०९ ॥

संप्रतिपत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह—

सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे।
तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥

सर्वेषामिति ॥ 'तं शतेन दीक्षयति' इति श्रूयते। तत्र सर्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये ये मुख्या ऋत्विजो होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः समग्रदक्षिणायास्तेऽर्धहरा अष्टचत्वारिंशद्गोभाजो भवन्ति। अत एव कात्यायनेन 'यद्वादशाद्येभ्यः' इति प्रत्येकं द्वादशगोदानं विहितम्। यद्यपि शतस्यार्धं पञ्चाशद्भवति तथापीह

न्यूनार्धग्रहणेनापि इमेऽर्धिन उच्यन्ते सामीप्यात् । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्ते मुख्यर्त्विग्गृहीतदक्षिणार्धग्रहणेनार्धिन उच्यन्ते । तृतीयिनोऽच्छावाङ्नेष्ट्रग्नीध्रप्रतिहर्तारस्ते मुख्यर्त्विग्गृहीतस्य तृतीयमंशं लभन्ते । पादिनस्तु ग्रावस्तुदुन्नेतृपोतृसुब्रह्मण्या एते मुख्यर्त्विग्गृहीतस्य चतुर्थमंशं लभन्ते । एतच्च 'षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रः चतस्रश्च तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रश्चतुर्थेभ्यः' इति सूत्रयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम् ॥ २१० ॥

संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।
अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११ ॥

संभूयेति ॥ मिलित्वा गृहनिर्माणादीनि स्वकर्माणि लोके स्थपतिसूत्रधार्यादिभिश्च मनुष्यैः कुर्वद्भिरनेन यज्ञदक्षिणाविध्याश्रयणेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना कार्या ॥ २११ ॥

इदानीं दत्तानपकर्माह—

धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम् ।
पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥ २१२ ॥

धर्मार्थमिति ॥ येन यागादिकर्मार्थं कस्मैचिद्याचमानाय धनं दत्तं प्रतिश्रुतं वा, पश्चाच्च तद्धनमसौ यागार्थं न विनियुञ्जीत तदा तद्दत्तमपि धनं ग्राह्यं, प्रतिश्रुतं च न देयम् । यदाह गौतमः (गौ. स्मृ. ५।२)–'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्' ॥ २१२ ॥

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः ।
राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥ २१३ ॥

यदीति ॥ यदि तद्दत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहंकाराद्वा न त्यजति, प्रतिश्रुतं वा धनं बलेन गृह्णाति तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुद्ध्यर्थं राज्ञा स्वर्णं दण्डं दापनीयो भवति ॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ २१४ ॥

दत्तस्येति ॥ एतद्दत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादनपेतं तदुक्तम् । अतोऽनन्तरं भृतेरसमर्पणादिकं वक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

भृतो नार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।
स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

भृत इति ॥ यो भृतिपरिक्रीतो व्याध्यपीडितो यथानिरूपितं कर्माहंकारान्न कुर्यात्स कर्मानुरूपेण सुवर्णादिकृष्णलान्यष्टौ दण्डनीयः । वेतनं चास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः ।
स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

आर्त इत्यादि ॥ यदा व्याध्यादिपीडया कर्म न करोति स्वस्थः सन् प्राक्संभाषितं तादृक्कर्म कुर्याद्वेतनं च चिरकालादपि लभेतैव ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

यथोक्तमिति ॥ यत्कर्म यथाभाषितं पीडितोऽन्येन न कारयेत्, सुस्थो वा न कुर्यान्नापि कारयेत्तस्य किंचिच्छेषस्यापि कृतस्य कर्मणो वेतनं न देयम् ॥२१७॥

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

एष धर्म इति ॥ एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणो निःशेषेणोक्ता । अतोऽनन्तरं संविद्व्यतिक्रमकारिणां दण्डादिव्यवस्थां वदिष्यामि ॥ २१८ ॥

यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

य इति ॥ 'ग्राम-देश'शब्दाभ्यां तद्वासिनो लक्ष्यन्ते। सङ्घो वणिगादिसमूहः। इदमस्माभिः कर्तव्यं परिहार्यमित्येवंरूपं संकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा तन्मध्ये यो नरो लोभादिना निष्कामेत्तं राजा राष्ट्रान्निर्वासयेत् ॥ २१९ ॥

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।
चतुःसुवर्णान्षण्निष्कांश्छतमानं च राजतम् ॥ २२० ॥

निगृह्येति ॥ अथ चैनं संविद्व्यतिक्रमकारिणं निबोध्य चतुरः सुवर्णान्षण्निष्कान्प्रत्येकं चतुःसुवर्णपरिमितान् राजतं च शतमानं विंशत्यधिकरक्तिकाशतत्रयपरिमाणं त्रयमेतद्विषयलाघवगौरवापेक्षया समन्वितं व्यस्तं वा राजा दण्डं दापयेत् ॥ २२० ॥

एतद्दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

एतदिति ॥ ग्रामेषु ब्राह्मणजातिसमूहेषु संविद्व्यतिक्रमकारिणामेतद्दण्डविधिं धर्मप्रधानो राजानुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥ २२२ ॥

क्रीत्वेति ॥ क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्द्रव्यं विनश्वररूपं स्थिरार्घं भूमिताम्र-

पट्टादि यस्य लोके पश्चात्तापो जायते 'न साधु मया क्रीतम्' इति स क्रीतं दशाहमध्ये प्रत्यर्पयेत्। विक्रीतं वा गृह्णीयात्॥ २२२॥

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्।
आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः[1] शतानि षट्॥ २२३॥

परेणेति॥ दशाहादूर्ध्वं क्रीतं न त्यजेत्। नापि विक्रीतं विक्रयिको बलेन दापयेत्। विक्रीतं बलेन गृह्णन्परित्यजन्राज्ञा षट्शतानि पणान् दण्ड्यः २२३

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान्॥ २२४॥

यस्त्विति॥ 'नोन्मत्ताया' (८।२०५) इति सामान्येनोक्तं, दण्डविशेषाभिधानार्थमिदम्। उन्मादादिदोषानकथयित्वा दोषवतीं कन्यां वराय यः प्रयच्छति तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णवतिं पणान्दण्डं कुर्यात्। अनुशयप्रसङ्गेनैतत्कन्यागतमुच्यते॥ २२४॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन्॥ २२५॥

अकन्येति॥ 'नेयं कन्या, क्षतयोनिरियम्' इति यो मनुष्यो द्वेषेण ब्रूयात्तस्या उक्तदोषमविभावयन्पणशतं राजा दण्डं प्रकल्पयेत्॥ २२५॥

युक्तश्चास्याऽकन्येतिवादिनो दण्डः, यस्मात्—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः।
नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः॥ २२६॥

पाणीति॥ 'अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत' (आश्व.गृ.सू.१।७) इत्येवमादयो वैवाहिका मनुष्याणां मन्त्राः 'कन्या'शब्दश्रवणात्कन्यास्वेव व्यवस्थिताः नाकन्याविषये। क्वचिच्छास्त्रे धर्मविवाहसिद्धये व्यवस्थिताः असमवेतार्थत्वात्। अत एवाह–ताः क्षतयोनयो वैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रियमाणा अपि यस्मादपगतधर्मविवाहादिशालिन्यो भवन्ति। नासौ धर्म्यो विवाह इत्यर्थः। ननु क्षतयोनेर्वैवाहिकमन्त्रहोमादिनिषेधकमिदम्। 'या गर्भिणी संस्क्रियते' (९।१७३), तथा 'वोढुः कन्यासमुद्भवम्' (९।१७२) इति क्षतयोनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात्। देवलेन तु–'गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः। कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः' इति गान्धर्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः। गान्धर्वश्चोपगमनपूर्वकोऽपि भवति; तस्य क्षत्रियविषये सुधर्मत्वं मनुनोक्तम्। अतः सामान्यविशेषन्यायादितरविषयोऽयं क्षतयोनिविवाहस्याधर्मत्वोपदेशः॥ २२६॥

पाठा०—1 दण्ड्यौ.

१ सर्वज्ञनारायणस्तु–'नाकन्यासु' इत्यकन्याशब्देन क्लीबस्याप्यत्रान्तर्भावमाख्यातवान्.

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ २२७ ॥

पाणिग्रहणिका इति ॥ वैवाहिका मन्त्रा नियतं निश्चितं भार्यात्वे निमित्तम्, मन्त्रैर्यथाशास्त्रप्रयुक्तैर्भार्यात्वेन निष्पत्तेः। तेषां तु मन्त्राणां 'सखा सप्तपदी भव' (आश्व. गृ. सू. १।७) इति मन्त्रेण कल्पनया सप्तमे पदे दत्ते भार्यात्वनिष्पत्तेः शास्त्रज्ञैर्निष्पत्तिर्विज्ञेया, एवं च सप्तपदीदानात्प्राग्भार्यात्वानिष्पत्तेः सत्यनुशये जन्याज्ञोर्ध्वम् ॥ २२७ ॥

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत्।
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥

यस्मिन्निति ॥ न केवलं क्रय एव, अन्यत्रापि यस्मिन्यस्मिन्संबन्धित्वे-नादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापो जायते तमनेन दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे।
विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

पशुष्विति ॥ गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानां व्यतिक्रमे जाते विवादं सम्यग्धर्म्यं यथा तथा व्यवस्थया वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे।
योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

दिवेति ॥ दिवा पशूनां पालहस्तन्यस्तानां योगक्षेमविषये पालस्य गर्हणीयता। रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिगृहस्थितानां स्वामिनो दोषः। अन्यथा तु यदि रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोष उत्पन्ने पाल एव गर्हणीयतां प्राप्नोति ॥ २३० ॥

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम्।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥

गोप इति ॥ यो गोपालाख्यो भृत्यः क्षीरेण न भक्तादिना स्वस्वाम्यनुज्ञया धर्षितो गोभ्यः श्रेष्ठामेकां गां भृत्यर्थं दुह्यात्सा भक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात्। एवं चैकगवीक्षीरदानेन दश गाः पालयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम्।
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ २३२ ॥

नष्टमिति ॥ नष्टं दृष्टिपथातीतं, कृमिभिर्नाशितं, श्वभिः खादितं, हृतं विव-रादिपातमृतम्। प्रदर्शनं चैतत्। पालसंबन्धिरक्षकाख्यपुरुषव्यापाररहितं मृतं, पलायितं गवादि, पशुपाल एव तु स्वामिने दद्यात् ॥ २३२ ॥

विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।
यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥

विघुष्येति ॥ चौरैः पुनः पटहादि विघुष्य हृतं पालो दातुं नार्हति । विघुष्येति चौराणां बहुत्वं प्रबलत्वकथनपरम् । संनिहिते देशे हरणकालानन्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति ॥ २३३ ॥

कर्णौ चर्म च वालांश्च बस्तिं स्नायुं च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्कानि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

कर्णाविति ॥ स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णचर्मलाङ्गूलप्रवालान्नाभेरधोभागस्नायुरोचनाः स्वामिनां दद्यात्। अन्यानि च चिह्नानि शृङ्गखुरादीनि दर्शयेत् ॥२३४॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥ २३५ ॥

अजाविक इति ॥ अजाश्चाविकाश्चाजाविकम्; 'गवाश्वप्रभृतीनि च' (पा. २।४।११) इति द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्मिन्नजाविके वृकैः परिवृते सति पालेऽनागच्छति यामजामेडकां च वने वृको हन्यात्स पालस्य दोषः स्यात् ॥२३५॥

तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥ २३६ ॥

तासामिति ॥ तासामजाविकानां पालेन नियमितानां संघीभूय वनेचरन्तीनां यत्नाद्यदि कश्चित्कुतश्चिदुत्प्लुत्यालक्षितो यां कांचिद्धन्यान्न पालस्तत्र दोषभाक् ॥ २३६ ॥

धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।
शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥ २३७ ॥

धनुःशतमिति ॥ चतुर्हस्तो धनुः । शम्या यष्टिस्तस्याः पातः प्रक्षेपो ग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि, त्रीन्वा यष्टिप्रक्षेपान्यावत्पशुप्रचारार्थं सस्यवपनादिसंरोधपरिहारः कार्यः। नगरसमीपे पुनरयं त्रिगुणः कर्तव्यः॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

तत्रापरिवृतमिति ॥ तस्मिन्परिहारस्थाने यदि केनचिददत्तावृतिकं धान्यमुप्यते तच्चेत्पशवो भक्षयेयुस्तत्र पशुपालानां नृपो दण्डं न कुर्यात् ॥ २३८ ॥

वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ।
छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥ २३९ ॥

वृतिमिति ॥ तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रे वृतिं कण्टकादिमयीं तथाविधा-

पाठा०—1 मृतेष्वङ्गानि; मृतेष्वङ्कांश्च.

मुच्छ्रितां कुर्यात् । यामपरपार्श्वे उष्ट्रो न विलोकयेत्, तस्यां च यत्किंचिच्छिद्रं श्वसूकरमुखप्रवेशयोग्यं तत्सर्वमावृणुयात् ॥ २३९ ॥

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।
सपालः शतदण्डार्हो विपालान्वारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

पथीति ॥ वर्त्मसमीपग्रामसमीपवर्तिनि वा परिहारस्थे क्षेत्रे दत्तवृतौ सपालः पशुः पालानिवारितो द्वारादिना कथंचित्प्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पणशतं दण्ड्यः । पशोश्च दण्डासंभवात्पाल एव दण्ड्यः । विपालान्पुनर्भक्षणप्रवृत्तान्क्षेत्ररक्षको निवारयेत् ॥ २४० ॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।
सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

क्षेत्रेष्विति ॥ वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु पशुर्भक्षयन्सपादं पणं दण्डमर्हति । अत्रापि पाल एव दण्ड्यः । सर्वत्र क्षेत्रे पशुभक्षितं फलं स्वामिने पालेन स्वामिना वा यथापराधं दातव्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा ।
सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

अनिर्दशाहामिति ॥ प्रसूतां गामनिर्गतदशाहां तथा च चक्रशूलाङ्कितोत्सृष्टवृषान्हरिहरादिप्रतिमासंबन्धिपशून्पालसहितान्पालरहितान्वा सस्यभक्षणप्रवृत्तान्मनुरदण्ड्यानाह । उत्सृष्टवृषाणामपि गर्भार्थं गोकुले पालैर्धारणात्सपालत्वसंभवः ॥ २४२ ॥

[1]क्षेत्रिकस्यात्यये दण्ड्यो भागाद्दशगुणो भवेत् ।
ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥ २४३ ॥

क्षेत्रिकस्येति ॥ क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणेऽयथाकालं वपनादौ वापराधे सति यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणदण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्तापराधे क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रसस्यप्रसङ्गाचेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥

एतदिति ॥ स्वामिनां पालानां चारक्षणादपराधे पशूनां च सस्यभक्षणरूपे व्यतिक्रमे धर्मप्रधानो भूपतिरेतत्पूर्वोक्तं कर्तव्यमनुतिष्ठेत् ॥ २४४ ॥

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां [2]सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

सीमामिति ॥ द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादां प्रति विप्रतिपत्तावुत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि

पाठा०—1 क्षेत्रियस्यात्यये. 2 संप्रकाशेषु; सप्रकाशेषु.

ग्रीष्मरवितापसंशुष्कतृणत्वात्प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमां निश्चिनुयात् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ २४६ ॥

सीमावृक्षानिति ॥ न्यग्रोधादीन्वृक्षान् क्षीरिण उदुम्बरादींश्चिरस्थायित्वात्सीमालिङ्गभूतान्कुर्वीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधाञ्छमीवल्लीस्थलानि च ।
शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

गुल्मानिति ॥ गुल्मान्प्रकाण्डरहितान्वेणूंश्च प्रचुरकण्टकत्वाल्पकण्टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारान्सीमावृक्षान् वल्लीर्लताः स्थानानि कृत्रिमोन्नतभूभागान् शरान् कुब्जकगुल्मांश्च प्रचुराल्पभोगत्वेनादरार्थं पृथङ्निर्दिष्टान्सीमालिङ्गभूतान्कुर्यात् । एवं कृते सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।
सीमासंधिषु कार्याणि[1] देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

तडागानीति ॥ तडागकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृहाणि सीमारूपेषु ग्रामद्वयसंधिस्थानेषु कर्तव्यानि । एतेषु सीमानिर्णयाय विख्याप्य कृतेषूदकाद्यर्थिजना अपि श्रुतिपरंपरया चिरकालेऽपि साक्षिणो भवन्ति ॥ २४८ ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ २४९ ॥

उपच्छन्नानीत्यादि ॥ सीमानिर्णये सर्वदास्मिँल्लोके मनुष्याणां विभ्रममज्ञानं दृष्ट्वाभिहितव्यतिरिक्तानि गूढानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिह्नानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्म कपालिकाः ।
करीषमिष्टकाङ्गारांश्छर्करा वालुकास्तथा ॥ २५० ॥
यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

अश्मन इति ॥ यानीति ॥ प्रस्तरास्थिगोवालतुषभस्मकर्पटिकाशुष्कगोमयपक्वेष्टकाङ्गारपाषाणकर्परसिकता अन्यान्यप्येवंप्रकाराणि कालाञ्जनकार्पासास्थिप्रभृतीनि यानि चिरकालेनापि भूमिरात्मसान्न करोति तानि ग्रामयोः संधिषु सीमायां 'प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्' इति बृहस्पतिवचनात्स्थूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि भूमौ निखाय धारयेत् ॥ २५०–२५१ ॥

---

[1] देशसीम्नि तडागः, ग्रामसीम्नि वापी, क्षेत्रसीम्नि कूपः, गृहसीम्नि प्रस्रवणं कुर्यादिति चात्र विशेषो राघवानन्देनोक्तः.

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ।
पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

एतैरिति ॥ विवदमानयोर्ग्रामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तचिह्नै राजा सीमामुन्नयेत् । वसतोः पुनरविच्छिन्नया भुक्त्या सीमानिर्णयो नतु त्रिपुरुषादिकतया । तस्य 'आधिः सीमा' (८।१४९) इति पर्युदस्तत्वात् । ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण च पारावारग्रामयोः सीमां निश्चिनुयात् ॥ २५२ ॥

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः[1] ॥ २५३ ॥

यदीति ॥ यदि प्रच्छन्नप्रकाशलिङ्गदर्शनेऽपि प्रच्छन्नाङ्गारतुषादिकुम्भा अमी स्थानान्तरं नीत्वा निखाताः, नायं सीमातरुर्न्यग्रोधः स नष्ट इत्यादि समस्त एव यदि संदेहः स्यात्तदा साक्षिप्रमाण एव सीमाविवादनिश्चयो भवेत् ॥२५३॥

ग्रामीयक[2]कुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

ग्रामीयकेति ॥ ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्थनियुक्तयोर्वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये सीमालिङ्गसंदेहे लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥२५४॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः ॥ २५५ ॥

ते इति ॥ ते पृष्टाः साक्षिणः समस्ता न द्वैधेन सीमाविषयेण येन प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुस्तेन प्रकारेणाविस्मरणार्थं पत्रे सीमां लिखेत् । तांश्च सर्वानेव साक्षिणो नामविभागतो लिखेत् ॥ २५५ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।
सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ २५६ ॥

शिरोभिरिति ॥ ते साक्षिण इति सामान्यश्रवणेऽपि 'रक्तस्रग्वाससः सीमां नयेयुः' (या. स्मृ. व्य. २।१५२) इति याज्ञवल्क्यवचनाद्रक्तपुष्पमालाधारिणो[1] लोहितवाससो मस्तके मृल्लोष्टानि गृहीत्वा यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्तस्तां सीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥ २५७ ॥

यथोक्तेनेति ॥ ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णयस्था निष्पापा भवन्ति । अतथ्येन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकं पणशतद्वयं दण्डं दाप्या भवेयुः ॥ २५७ ॥

पाठा०—1 °विनिश्चयः. 2 ग्रामेयक°.

---

१ वास्तुपुरुषसदृगलंकारशालिन इति भावः.

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ ॥ २५८ ॥

साक्ष्यभाव इति ॥ ग्रामद्वयसंबन्धिसीमाविवादसाक्ष्यभावे चतुर्दिशं समन्तभवाः सामन्तास्तद्वासिनश्चत्वारो ग्रामवासिनः साक्षिधर्मेण राजसमक्षं सीमानिर्णयं कुर्युः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् ।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५९ ॥

सामन्तानामिति ॥ साक्षिधर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमकुर्वतां ग्रामवासिनां ग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानां पुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानां सीमासाक्षिणामभाव इमान्वक्ष्यमाणान्संनिहितवनचारिणः पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

व्याधांश्छाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥ २६० ॥

व्याधानिति ॥ लुब्धकान्, पक्षिवधजीविनः, गोपालान्, मत्स्यजीविनः, मूलोत्पाटनजीविनः, सर्पग्राहिणः, शिलोञ्छवृत्तीन्, अन्यांश्च फलपुष्पेन्धनाद्यर्थं[1] वनव्यवहारिणः पृच्छेत् । एते हि स्वप्रयोजनार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनं गच्छेयुस्तद्ग्रामसीमाभिज्ञाः संभवन्ति ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासंधिषु लक्षणम् ।
तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥ २६१ ॥

ते पृष्टा इति ॥ ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु ग्रामसंधिषु येन प्रकारेण चिह्नं ब्रूयुस्तत्तेनैव प्रकारेण द्वयोर्ग्रामयोः सीमां व्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

क्षेत्रेति ॥ एकग्रामेऽपि क्षेत्रकूपतडागोद्यानगृहाणां सीमासेतुविवादे समस्तदेशवासिसाक्षिप्रमाणक एव मर्यादाचिह्ननिश्चयो विज्ञेयो न व्याधादि-प्रमाणकः ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।
सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

सामन्ता इति ॥ सीमाचिह्ननिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सामन्ता देशवासिनो मिथ्या ब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं राज्ञा मध्यमसाहसं दण्डनीयाः । एवं चासामन्तरूपाणां पूर्वोक्तद्विशतो दमो ज्ञेयः ॥ २६३ ॥

---

१ राघवानन्दस्तु–'अन्यान्वनचारिणः फलाद्यर्थमिति केचित्' इत्यादिना तत्र विषये स्वारुचिमभिख्याय–'वस्तुतस्तु वनमत्र जलम्, सीमावधि तडागादिजलचारिणः शंबूकजलपुष्पाद्यर्थं गच्छेयुः' इत्याह.

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

गृहमिति ॥ गृहतडागोद्यानक्षेत्राणामन्यतमं मारणबन्धनादिभयकथनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्च पणशतानि दण्डनीयः स्यात् । स्वत्वभ्रान्त्या हरतो द्विशतो दमः ॥ २६४ ॥

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

सीमायामिति ॥ लिङ्गसाक्ष्याद्यभावे सीमायां परिच्छेत्तुमशक्यायां राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितो ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादविषयां भूमिं येषामेव ग्रामवासिनामुपकारातिशयो भवति यद्व्यतिरेकेण च महाननिर्वाहस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यवस्था ॥ २६५ ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

एष इति ॥ एष सीमानिश्चये धर्मो निःशेषेणोक्तः । अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि । दण्डपारुष्याद्वाक्पारुष्यप्रवृत्तेः पूर्वमभिधानम् अनुक्रमश्रुत्यां तु 'पारुष्ये दण्डवाचिके' (८।६) इति 'दण्ड'शब्दस्याल्पस्वरत्वात्पूर्वनिर्देशः ॥ २६६ ॥

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

शतमिति ॥ द्विजस्य चौरेत्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्डमर्हति । एवं सार्धशतं द्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति ॥ २६७ ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ २६८ ॥

पञ्चाशदिति ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चाशत्पणान्दण्ड्यः । वैश्ये शूद्रे च यथोक्ताक्रोशे कृते पञ्चविंशतिर्द्वादश पणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

समेति ॥ द्विजातीनां समानजातिविषये यथोक्ताक्रोशे कृते द्वादशपणो दण्डः । अवचनीयेषु पुनराक्रोशवादेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् 'शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य' (८।२६७) इत्यादि यदुक्तं तदेव द्विगुणं दण्डरूपं भवेत् ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २७० ॥

एकेति ॥ शूद्रो द्विजातीन्पातकाभियोगिन्या वाचाऽऽक्रुश्य जिह्वाच्छेदं लभेत् । यस्मादसौ पादाख्यान्निकृष्टाङ्गाज्जातः ॥ २७० ॥

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

नामेति ॥ अभिद्रोह आक्रोशः । ब्राह्मणादीनां 'रे त्वं यज्ञदत्त ब्राह्मणापसद' इत्याक्रोशेन नामजात्यादिग्रहणं कुर्वतो लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तो दशाङ्गुलो मुखे क्षेप्तव्यः ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

धर्मेति ॥ कथंचिद्धर्मलेशमवगम्यायं ते धर्मोऽनुष्ठेय इति ब्राह्मणस्याहंकारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वलत्तैलं राजा प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च ।
वितथेन ब्रुवन्दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥ २७३ ॥

श्रुतमिति ॥ समानजातिविषयमिदं दण्डलाघवान्न तु शूद्रस्य द्विजात्याक्षेपविषयम् । न त्वयैतच्छ्रुतं, न भवान् तद्देशजातः, न तवेयं जातिः, न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादिकर्म कृतमित्यहंकारेण मिथ्या ब्रुवन्द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात् । वितथेनेति तृतीयाविधाने 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. १४६६) इति तृतीया ॥ २७३ ॥

काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥ २७४ ॥

काणमिति ॥ एकाक्षिविकलं पादविकलमन्यमपि वा तथाविधं हस्ताद्यङ्गविकलं सत्येनापि काणादिशब्देन ब्रुवन्नत्यन्तात्पं तदा कार्षापणं दण्डं दाप्यः ॥ २७४ ॥

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥ २७५ ॥

मातरमिति ॥ 'आक्षारितः क्षारितोऽभिशप्तः' इत्याभिधानिकाः । मात्रादीन्पातकादिनाऽभिशपन्, गुरोश्च पन्थानमत्यजन्दण्ड्यः। भार्यादीनां गुरुलघुपापाभिशापेन दण्डसाम्यं समाधेयम् । मेधातिथिस्तु आक्षारणं भेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरयं दण्डविधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥

ब्राह्मणेति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परं पतनीयाक्रोशे कृते दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः । दण्डमेव विशेषेणाह—ब्राह्मण इति । ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि प्रथमसाहसः कार्यः । ब्राह्मणाक्रोशिनि पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहसः ॥ २७६ ॥

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।
छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

विडिति ॥ वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिं प्रति पतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवद्वैश्ये शूद्राक्रोशिनि प्रथमसाहसः, शूद्रे वैश्याक्रोशिनि मध्यमसाहस इत्येवंरूपं दण्डस्य प्रणयनं जिह्वाच्छेदरहितं यथावत्कर्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः । एवं च 'एकजातिर्द्विजातींस्तु' (८।२७०) इति प्रागुक्तजिह्वाच्छेदो वैश्ये निवारितः ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ २७८ ॥

एष इति ॥ एषोऽनन्तरोक्तो वाक्पारुष्यस्य यथावद्दण्डविधिरुक्तः, अनन्तरं ताडनादेर्दण्डपारुष्यस्य निर्णयं वक्ष्यामि ॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७९ ॥

येनेति ॥ अन्त्यजः शूद्रो येन केनचित्करचरणादिनाङ्गेन साक्षाद्दण्डादिनाऽव्यवहितेन द्विजातिं प्रहरेत्तदेवाङ्गमस्य छेत्तव्यमित्ययं मनोरुपदेशः । मनुग्रहणमादरार्थम् ॥ २७९ ॥

अस्यैवोत्तरत्र प्रपञ्चः—

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

पाणिमिति ॥ प्रहर्तुं पाणिं दण्डं वोद्यम्य पाणिच्छेदं लभते । पादेन कोपात्प्रहरणे पादच्छेदं प्राप्नोति ॥ २८० ॥

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

सहेति ॥ ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कट्यां तप्तलोहकृतचिह्नो निर्वासनीयः, स्फिचं वाऽस्य यथा न म्रियते तथा छेदयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ॥ २८२ ॥

अवेति ॥ दर्पेण श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् । मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेढ्रम् । शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दस्तेनावमानयतो दर्पान्न प्रमादाद्गुदं छेदयेत् ॥ २८२ ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८३ ॥

केशेष्विति ॥ दर्पादित्यनुवर्तते । अहंकारेण केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य पीडास्य जाता न जाता वेत्यविचारयन् हस्तौ छेदयेत् । पादयोः श्मश्रुणि च ग्रीवायां वृषणे च हिंसार्थं गृह्णतो हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् ॥ २८३ ॥

त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥२८४॥

त्वग्भेदक इति ॥ चर्ममात्रभेदकृत्समानजातिर्न शूद्रो ब्राह्मणस्य दण्डलाघवं पणशतं दण्डनीयः । तथा रक्तोत्पादकोऽपि पणशतमेव दण्ड्यः । मांसभेदी षण्निष्कान्दाप्यः । अस्थिभेदकस्तु देशान्निर्वास्यः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥२८५॥

वनस्पतीनामिति ॥ वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उपभोगः फलपुष्पपत्रादिना उत्तममध्यमाधमरूपो भवति तथा तथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिर्दण्डो विधेय इति निश्चयः । तथा च विष्णुः—'फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमं साहसं, पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमं, वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतं, तृणच्छेद्येकं कार्षापणं च पण एव मनुनाप्युक्तो वेदितव्यः' ॥ २८५ ॥

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

मनुष्याणामिति ॥ मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनार्थं प्रहारे कृते सति यथा यथा पीडाधिक्यं तथा तथा दण्डमप्यधिकं कुर्यात् । एवं च मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु 'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यः' (८।२८४) इत्युक्तादप्यधिको दण्डो दुःखविशेषापेक्षया कर्तव्यः ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनायां च [1]व्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

अङ्गेति ॥ अङ्गानां करचरणादीनां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां

पाठा०—1 प्राणशोणितयोस्तथा.

समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिः समुत्थानसंबन्धो भवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावान्व्ययो भवति तमसौ दापनीयः । अथ तं व्ययं पीडोत्पादको न दातुमिच्छति, तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेनं दण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥ २८८ ॥

द्रव्येति ॥ द्रव्याण्यनुक्तविशेषदण्डानि कटकानि ताम्रघटादीनि यो यस्य ज्ञानादज्ञानाद्वा नाशयेत्स तस्य द्रव्यान्तरादिना तुष्टिमुत्पादयेत्, राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमं दण्डं दद्यात् ॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २८९ ॥

चर्मेति ॥ चर्मणि चर्मघटितवरत्रादौ चर्मकाष्ठमृत्तिकानिर्मितेषु च भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु परस्य नाशितेषु मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डो राज्ञो देयः । स्वामिनश्च तुष्टिरुत्पादनीयैव ॥ २८९ ॥

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २९० ॥

यानस्येति ॥ यानस्य रथादेर्यातुः सारथ्यादेर्यानस्वामिनश्च यस्य तद्यानं तेषां छिन्नानास्यादीनि दश निमित्तानि दण्डमतिक्रम्य वर्तन्ते । एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च प्रकृते यानस्वामिनां दण्डो न भवतीति मन्वादय आहुः । एतद्व्यतिरिक्तनिमित्ते च पुनर्दण्डोऽनुष्ठीयते ॥ २९० ॥

छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ २९१ ॥
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

छिन्नेति ॥ छेदन इति ॥ नासायां भवं नास्यम् । शरीरावयवत्वाद्यत् । सा चेह बलीवर्दनासासंबन्धिनी रज्जुः । छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके, भग्नयुगाख्ये काष्ठे, रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गे, यन्त्राणां चर्मबन्धनानां छेदने, योक्त्रस्य पशुग्रीवारज्जोः, रश्मेः प्रहरणस्य च छेदने, अपसरापसरेत्युच्चैःशब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो नास्तीति मनुराह ॥ २९१-२९२ ॥

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ २९३ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सारथेरकौशलाद्यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगस्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात् ॥ २९३ ॥

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥२९४॥

प्राजक इति ॥ यदि सारथिः कुशलः स्यात्तदा सारथिरेवोक्तद्विशतं दमं वक्ष्यमाणं च 'मनुष्यमारणे' (८।२९६) इत्यादिकं दण्डमर्हति न स्वामी । अकुशले तु तस्मिन्सारथिस्वामिव्यतिरिक्ता अन्येऽपि यानारूढा अकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वे प्रत्येकं शतं शतं दण्ड्याः ॥ २९४ ॥

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २९५ ॥

स चेदिति ॥ स चेत्प्राजकः संमुखागतैः प्रचुरगवादिभी रथान्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात्प्रत्यक्सर्पणाक्षमः संकटेऽपि स्वरथतुरगान्प्रेरयन्, तुरगै रथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य एव ॥ २९५ ॥

सकृदपराधे कीदृश इत्याह—

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ २९६ ॥

मनुष्येति ॥ तत्र मनुष्यमारणे प्राजकस्यानवधानाद्यानेन कृतं शीघ्रमेव चौरदण्डोत्तमसाहसं भवेन्न तु मारणरूपः । 'प्राणभृत्सु महत्स्वर्धम्' इति श्रवणात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषु उत्तमसाहसस्यार्धं पञ्चशतपणो दण्डो भवेत् ॥ २९६ ॥

क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७ ॥

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषापदिष्टेतरेषां वनचरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतो दण्डः स्यात् । शुभेषु मृगेषु रुरुपृषतादिषु पक्षिषु च शुकहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशद्दण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः[1] ।
माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥ २९८ ॥

गर्दभेति ॥ गर्दभच्छागैडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाषकपरिमाणो

पाठा०—1 पाञ्चमाषिकः.

दण्डः स्यात् । न चात्र हैरण्यमाषग्रहणं, उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्वसूकरमारणे तु पुना रौप्यमाषपरिमाणो दण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥ २९९ ॥

भार्येति ॥ भार्यापुत्रादयः कृतापराधा रज्ज्वा वाऽतिलघुवेणुशलाकया ताड्या भवेयुः । शिक्षार्थं ताडनविधानादत्र दण्डापवादः ॥ २९९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३०० ॥

पृष्ठत इति ॥ रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः नतु शिरसि । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणे वाग्दण्डधनदण्डरूपं चौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।
स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

एष इति ॥ एष दण्डपारुष्यनिर्णयो निःशेषेणोक्तः । अत ऊर्ध्वं चौरदण्डविनिर्णये विधानं वक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।
स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२ ॥

परममिति ॥ चौराणां नियमने राजा परममुत्कृष्टं यत्नं कुर्यात् । यस्माच्चौरनिग्रहाद्राज्ञः ख्यातिर्निरुपद्रवतया राष्ट्रं च वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।
सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

अभयस्येति ॥ हिरवधारणे । चौराणां नियमनेन यो नृपतिः साधूनामभयं ददाति स एव पूज्यः पूर्वेषां श्लाघ्यो भवति । सत्रं गवामयनादिक्रतुविशेषः । यद्यस्मात्सत्रमिव सत्रं तदभयदानाच्चौरनिग्रहरूपाभयदक्षिणं सर्वदैव तस्य वृद्धिमेति । अन्यद्धि नियतकालीनं नियतदक्षिणं च, एतत्सर्वकालीनमभयदक्षिणं चेति वाक्यम् । व्यतिरेकालंकारः ॥ ३०३ ॥

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ ३०४ ॥

सर्वत इति ॥ प्रजा रक्षतो राज्ञः सर्वस्य भृतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धर्मषड्भागो भवति । अरक्षतश्चाधर्मादपि लोकेन कृतात्षड्भागः स्यात् । तस्माद्यत्नतः स्तेननिग्रहेण राजा रक्षणं कुर्यात् । नच

भृतिक्रीतत्वाद्राज्ञो धर्मषड्भागो न युक्त इति वाच्यम् । भृत्या धर्मषड्भागेन च परिक्रीतस्य शास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ।
तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥

यदिति ॥ यः कश्चिज्जपयागदानदेवतार्चादीनि करोति तस्य राजा पालनेन षड्भागं प्राप्नोति ॥ ३०५ ॥

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ।
यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

रक्षन्निति ॥ भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमादीनि यथाशास्त्रं दण्डप्रणयनरूपेण धर्मेण रक्षन्, वध्यांश्च स्तेनादींस्ताडयन्, प्रत्यहं लक्षगोदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते। तज्जन्य पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ॥ ३०६ ॥

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

योऽरक्षन्निति ॥ यो राजा रक्षामकुर्वन् बलिं धान्यादेः षड्भागं ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौषनियमेन. ग्राह्यं शुल्कं स्थलजलपथादिना वणिज्याकारितेभ्यो नियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागं फलकुसुमशाकतृणाद्युपायनं प्रतिदिनग्राह्यं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स मृतः सन्सद्य एव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

अरक्षितारमिति ॥ यो राजा न रक्षति, अथ च धान्यादिषड्भागं बलिरूपं गृह्णाति, तं सर्वलोकानां सकलपापहारिणं मन्वादय आहुः ॥ ३०८ ॥

[2]अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।
[1]अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

अनपेक्षितेति ॥ लङ्घितशास्त्रमर्यादं परलोकाभावशालिनमनुचितदण्डादिना धनग्राहिणं रक्षणरहितं करबल्यादेर्भक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ३१० ॥

अधार्मिकमिति ॥ अधार्मिकं चौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्रयत्नेन

पाठा०—1 अरक्षितारमत्तारं. 2 अनवेक्षित°.

नियमयेत् । तानाह—कारागारप्रवेशनेन, निगडादिबन्धनेन, करचरणच्छेदनादिनानाप्रकारहिंसनेन ॥ ३१० ॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ।
द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

निग्रहेणेति ॥ पापशालिनां निग्रहेण, साधूनां संग्रहेण, द्विजातय इव महायज्ञादिभिः सर्वकालं नृपतयः पवित्रीभवन्ति । तस्मादधार्मिकान्निगृह्णीयात् साधूंश्चानुगृह्णीयात् ॥ ३११ ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम् ।
बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

क्षन्तव्यमिति ॥ कार्यवतामर्थिप्रत्यर्थिनां दुःखेनाक्षेपोक्तिं रचयतां तथा बालवृद्धव्याधितानामाक्षिपतां वक्ष्यमाणमात्मीयमुपकारमिच्छता प्रभुणा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्तैस्तेन स्वर्गे महीयते ।
यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

यः क्षिप्त इति । दुःखितैराक्षिप्तः सहते यः स तेन स्वर्गलोके पूजां लभते । प्रभुत्वदर्पान्न सहते यः स तेन नरकं गच्छति ॥ ३१३ ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥ ३१४ ॥
स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वापि खादिरम् ।
शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥

राजेति ॥ स्कन्धेनेति ॥ यद्यपि 'सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः' (११।९९) इत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेयं प्रति राजदण्डरूपतामस्य दण्डप्रकरणे दर्शयितुं पाठः । ब्राह्मणसुवर्णस्य चौरेण मुक्तकेशेन वेगाद्गच्छता 'मया ब्राह्मणसुवर्णमपहृतम्' इति ख्यापयता मुसलाख्यमायुधं खादिरमयं वा दण्डमुभयतस्तीक्ष्णां शक्तिं लोहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राजसमीपं गच्छेत् । ततो 'ब्राह्मणसुवर्णहार्यहम्, अतोऽनेन मुसलादिना मां व्यापादय' इत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ३१४–३१५ ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ३१६ ॥

शासनादिति ॥ सकृन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतककल्पस्य जीवतोऽपि परित्यागाद्वा स चौरस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । अत एव याज्ञवल्क्यः (या. स्मृ. प्रा. ५।२४८)—'मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति' इति । तं पुनस्तेनं करुणादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तद्राजा प्राप्नोति ॥ ३१६ ॥

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥३१७॥

अन्नाद इति ॥ ब्रह्महा यस्तत्संबन्धि योऽन्नमत्ति तस्मिन्नसौ स्वपापं संक्रामयति । भ्रूणहाऽन्नभोक्तुः पापं भवतीत्येतदत्र विवक्षितं, नतु ब्रह्मघ्नः पापं नश्यति । तथा भार्या व्यभिचारिणी जारपतिं क्षममाणे भर्तरि पापं संश्लेषयति । शिष्यश्च संध्याग्निकार्याद्यकरणजन्यं पापं गुरौ सहमाने न्यस्यति । याज्यश्च विधिमतिक्रामन् याजके क्षममाणे पापं निक्षिपति । स्तेनश्च राजन्युपेक्षमाणे पापं समर्पयति । तस्माद्राज्ञा स्तेनो निग्रहीतव्यः ॥ ३१७ ॥

राजभिः[1] कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ३१८ ॥

राजेति ॥ सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्राजभिर्विहितदण्डा मनुष्याः सन्तः प्रतिबन्धकदुरिताभावात्पूर्वार्जितपुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गं गच्छन्ति । एवं प्रायश्चित्तवद्दण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्वमुक्तम् ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिंद्याच्च[2] यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

यस्त्विति ॥ कूपसमीपे रज्जुघटयोर्जलोद्धरणाय धृतयो रज्जुं घटं वा हरेत् । यो वा पानीयदानगृहं विदारयेत्स सौवर्णं माषं दण्डं प्राप्नुयात् । 'यन्निर्दिष्टं तु सौवर्णं माषं तत्र प्रकल्पयेत्' इति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादि तस्मिन्कूपे समर्पयेत् ॥ ३१९ ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं[3] वधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२० ॥

धान्यमिति ॥ द्विपलशतं द्रोणः, विंशतिद्रोणश्च कुम्भः, दशसंख्येभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं धान्यं हरतो वधः । स च हर्तृस्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मको ज्ञेयः । शेषे पुनरेकस्मादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निह्नुतैकादशगुणं दण्डं दाप्यः । स्वामिनश्चापहृतं दाप्यः ॥ ३२० ॥

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ ३२१ ॥

तथेति ॥ यथा धान्येन वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेद्यानां सुवर्णरजतादीनामुत्कृष्टानां च वाससां पट्टादीनां पलशताधिकेऽपहृते वधः कर्तव्य एव । विषयसमीकरणं चात्र देशकालापहर्तृद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

पाठा०—1 राजभिर्धृतदण्डास्तु. 2 °द्भिन्द्याच्च. 3 °ऽप्यधिकं.

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

पञ्चाशत इति ॥ पूर्वोक्तानां पञ्चाशदूर्ध्वं शतं यावदपहारे कृते हस्तच्छेदनं मन्वादिभिरभिहितम् । शेषेष्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारे अपहृतधनादेकादशगुणं दण्डं दाप्यः ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

पुरुषाणामिति ॥ महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनामपहारे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

महापशूनामिति ॥ महतां पशूनां हस्त्यश्वादिगोमहिष्यादीनां तथा खड्गादीनां शस्त्राणां कल्याणघृतादेश्चौषधस्य च दुर्भिक्षादिरूपं कालं कार्यं प्रयोजनं च सदसद्विनियोगरूपं निरूप्य राजा ताडनाङ्गच्छेदवधरूपं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च[1] भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

गोष्विति ॥ ब्राह्मणसंबन्धिनीनां गवामपहारे वन्ध्यायाश्च गोर्वाहनार्थं नासाच्छेदने पशूनां चाजैडकानां दण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥
वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च ।
मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥ ३२७ ॥
मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ ३२८ ॥
अन्येषां चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च ।
पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥ ३२९ ॥

सूत्रेत्यादि ॥ ऊर्णादिसूत्रस्य कार्पासिकस्य च, किण्वस्य सुराबीजद्रव्यस्य च,

पाठा०—1 खरिका° (=बलीवर्दौ गोरथक्षेत्रादौ यया वाह्यते सा).

सूक्ष्मवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणभाण्डादीनां, यदप्यन्यत्पशुसंभवं च मृगचर्मखड्गशृङ्गादि, अन्येषामप्येवंविधानामसारप्रायाणां मनःशिलादीनां, मद्यानां द्वादशानां, पक्वान्नानामोदनव्यतिरिक्तानामप्यपूपमोदकादीनां च कार्पासादिशब्दार्थानां प्रसिद्धानां चापहारे कृते मूल्याद्द्विगुणो दण्डः कार्यः॥३२६-३२९॥

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥ ३३० ॥

— पुष्पेष्विति ॥ पुष्पेषु, हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये, गुल्मलतावृक्षेष्वपरिवृतेषु अनपावृतवृक्षेषु, वक्ष्यमाणश्लोके धान्यादिषु निर्देशात्परिवपनसंभवाच्च धान्येषु, अन्येषु समर्थपुरुषभारहार्येषु हृतेषु देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रौप्यस्य वा पञ्चकृष्णलमाषपरिमाणो दण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः ॥ ३३१ ॥

परीति ॥ निष्पुलाकीकृतेषु, वृक्षेषु, धान्येषु, शाकादिषु चापहृतेषु, अन्वयो द्रव्यस्वामिनां संबन्धः, येन सह कश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादिस्तत्र शतं दण्ड्यः । सान्वये तु पञ्चाशत्पणो देयः । खलस्थेषु च धान्येष्वयं दण्डस्तत्र हि परिपूयंते। गृहेष्वेकादशगुणो दण्डः प्रागुक्तः ॥३३१॥

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ॥ ३३२ ॥

स्यादिति ॥ यद्धान्यापहारादिकं कर्म द्रव्यस्वामिसमक्षं बलात्कृतं तत्साहसं स्यात्, सहो बलं तद्भवं साहसम् । अत इह स्तेयदण्डो न कार्यः । एतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्य पाठः । यत्पुनः स्वामिपरोक्षापहृतं तत्स्तेयं भवेत् । यच्च हृत्वाऽपह्नुते तदपि स्तेयमेव ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।
तमाद्यं[1] दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

यस्त्वेतानीति ॥ यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याण्युपभोगार्थं कृतसंस्काराणि मनुष्यश्चोरयेत्, यश्च त्रेताग्निं गृह्याग्निं वाऽग्निगृहाच्चोरयेत्तं राजा प्रथमं साहसं दण्डयेत् । अग्निस्वामिनश्चाधानोपक्षयो दातव्यः । गोविन्दराजस्तु लौकिकाग्निमपि चोरयतो दण्ड इत्याह; तदयुक्तम् । अल्पापराधे गुरुदण्डस्यान्याय्यत्वात् ॥ ३३३ ॥

पाठा०—1 तं शतं दण्डयेद्राजा.

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥ ३३४ ॥

येनेति ॥ येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चौरो मनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकं चेष्टते तस्य तदेवाङ्गं प्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् । तत्र धनस्वाम्युत्कर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ३३४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥३३५॥

पितेति ॥ पित्राचार्यमित्रभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां मध्यात्स्वधर्मे यो नाऽवतिष्ठते स राज्ञोऽदण्डनीयो नास्ति, अपि तु दण्डनीय एव ॥ ३३५ ॥

कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ३३६ ॥

कार्षापणमिति ॥ यत्रापराधे राजव्यतिरिक्तो जनः कार्षापणं दण्डनीयो भवेत्तस्मिन्नपराधे राजा पणसहस्रं दण्डनीय इति निश्चयः । स्वार्थदण्डं त्वप्सु प्रवेशयेद्ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् । 'ईशो दण्डस्य वरुणः' (९।२४५) इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३६ ॥

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ ३३७ ॥
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥

अष्टापाद्यमिति ॥ ब्राह्मणस्येति ॥ तद्दोषगुणविद्धि स इति सर्वत्र संबध्यते । यस्मिन्स्तेये यो दण्ड उक्तः स स्तेयगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापाद्यते गुण्यत इत्यष्टगुणः कर्तव्यः, षोडशगुणो गुणदोषज्ञस्य वैश्यस्य, द्वात्रिंशद्गुणस्तथाविधक्षत्रियस्य, चतुःषष्टिगुणो गुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य, शतगुणो वाष्टाविंशत्यधिकशतगुणो वा गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३३७–३३८ ॥

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।
तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

वानस्पत्यमिति ॥ 'वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत, फलानि चापरिवृतानां' इति गौतमवचनादपरिवृतवानस्पत्यादीनां मूलफलं, होमीयाग्न्यर्थं च दारु, गोग्रासार्थं च तृणं परकीयमस्तेयं मनुराह । तस्मान्न दण्डो नाप्यधर्मः ॥ ३३९ ॥

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

य इति ॥ अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्यो ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनं ज्ञात्वा लब्धुमिच्छेत्स चौरवच्चौरतुल्यो ज्ञेयः, अतः स इव दण्ड्यः ॥ ३४० ॥

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥ ३४१ ॥

द्विज इति ॥ द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयो द्वाविक्षुदण्डौ द्वे वा मूलके परकीयक्षेत्राद्गृह्णन् दण्डदानयोग्यो न भवति ॥ ३४१ ॥

असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः ।
दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३४२ ॥

असंदितानामिति ॥ अबद्धानामश्वादीनां परकीयानां यो दर्पेण बन्धयिता, बद्धानां मन्दुरादौ मोचयिता, यो दासाश्वरथापहारी स चौरदण्डं प्राप्नुयात् । स च गुरुलघ्वपराधानुसारेण मारणाङ्गच्छेदनधनाद्यपहाररूपो बोद्धव्यः ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।
यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ३४३ ॥

अनेनेति ॥ अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनियमनं कुर्वाण इह लोके ख्यातिं परलोके चोत्कृष्टसुखं प्राप्नुयात् ॥ ३४३ ॥

इदानीं साहसमाह—

ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।
नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ३४४ ॥

ऐन्द्रमिति ॥ सर्वाधिपत्यलक्षणं पदं ख्यातिं चाविनाशिनीमनुपक्षयां चातिशयेन प्राप्तुमिच्छन्राजा बलेन गृहदाहधनग्रहणकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः ।
साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

वागिति ॥ वाक्पारुष्यकृताच्चोराच्च दण्डपारुष्यकारिणश्च मनुष्यात्साहसकृन्मनुष्योऽतिशयेन पापकारी बोद्धव्यः ॥ ३४५ ॥

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।
स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

साहस इति ॥ यो राजा साहसे प्रवर्तमानं क्षमते स पापकृत्तामुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति । अपक्रियमाणराष्ट्रतया जनविद्वेषं च गच्छति ॥३४६॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।
समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥ ३४७ ॥

न मित्रेति ॥ मित्रवाक्येन बहुधनप्राप्त्या वा सर्वभूतभयजनकान्साहसिकान् राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

शस्त्रमिति ॥ आत्मनश्चेति ॥ ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः खड्गाद्यायुधं ग्रहीतव्यम् । यस्मिन्काले वर्णानामाश्रमिणां च साहसकारादिभिर्धर्मः कर्तुं न दीयते । तथा त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्रागमनादिकालजनिते स्त्रीसङ्करादौ प्राप्ते तथात्मरक्षार्थं दक्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संग्रामे स्त्रीब्राह्मणरक्षार्थं च धर्मयुद्धेनानन्यगतिकतया परान् हिंसन्न दोषभाग्भवति । परमारणेऽप्यत्र साहसदण्डो न कार्यः ॥ ३४८–३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

गुरुं वेति ॥ गुरुबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं वधोद्यतमागच्छन्तं विद्यावृत्तादिभिरुत्कृष्टं पलायनादिभिरपि स्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात् । अत एवोशनाः—'गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः' । कात्यायनश्च भृगुशब्दोल्लेखेन मनूक्तश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान्—'आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः । वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापं हीने वधो भृगुः ॥' मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु 'स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति' इति पूर्वस्यायमनुवादः । गुर्वादिकमपि हन्यात्किमुतान्यमपीति व्याचक्षाते ॥३५०॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

नेति ॥ जनसमक्षं रहसि वा वधोद्यतस्य मारणे हन्तुर्न कश्चिदप्यधर्मदण्डः

---

१ आततायिनश्चोक्ताः स्मृत्यन्तरे—'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते आततायिनः', 'उद्यतासिविषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि । भार्या(रिक्थापहारी ?)तिक्रमकारी च छिद्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः' इत्यादिना ।

प्रायश्चित्ताख्यो दोषो भवति । यस्माद्धन्तृगतो मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता हन्यमानगतं क्रोधं विवर्धयति । साहसे चापराधगौरवापेक्षया मारणाङ्गच्छेदनधनग्रहणादयो दण्डाः कार्याः ॥ ३५१ ॥

इदानीं स्त्रीसंग्रहणमाह—

परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान्नॄन्महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

परदारेति ॥ परदारसंभोगाय प्रवृत्तान्मनुष्यगणानुद्वेजनकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिरङ्कयित्वा देशान्निःसारयेत् ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।
येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ ३५३ ॥

तदिति ॥ यस्मात्परदाराभिगमनात्संभूतो वर्णस्य संकरः संपद्यते । येन वर्णसंकरेण विशुद्धपत्नीकयजमानाभावात् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति' (३।७६) । अस्याभावे सति वृष्ट्याख्यजगन्मूलविनाशोऽधर्मो जगन्नाशाय संपद्यते ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन्रहः ।
पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ ३५४ ॥

परस्येति ॥ तत्स्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिरपवादप्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकारणव्यतिरेकेण परभार्यया संभाषणं कुर्वन्प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।
न दोषं प्राप्नुयात्किंचिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

यस्त्विति ॥ यः पुनः पूर्वं तत्स्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः केनचित्कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान्न स पुनर्दण्ड्यत्वादिदोषं प्राप्नुयात् । तस्मान्न कश्चित्तस्यापराधोऽस्ति ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

परेति ॥ तीर्थाद्यरण्यवनादिकनिर्जनदेशोपलक्षणमात्रम् । यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये ग्रामाद्बहिर्गुल्मलताकीर्णे निर्जने देशे वने बहुवृक्षसंतते नदीनां संगमे पूर्वमनाक्षारितोऽपि कारणादपि संभाषेत स संग्रहणं तत्स्वरूपणदण्डं वक्ष्यमाणं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायते येन परस्त्रीसंभोगाभिलाष इति संग्रहणम् ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम्।
सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

उपचारेति ॥ स्रग्गन्धानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणं केलिः परिहासालिङ्गनादिः अलंकारवस्त्राणां स्पर्शनम्, एकखट्वासनमित्येतत्सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया।
परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

स्त्रियमिति ॥ यः स्प्रष्टुमनुचिते स्तनजघनादिदेशे स्त्रियं स्पृशेत्तया वा वृषणादिके स्पृष्टः क्षमते, तदान्योन्याङ्गीकरणे सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति।
चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

अब्राह्मण इति ॥ अब्राह्मणोऽत्र शूद्रः, दण्डभूयस्त्वात्। ब्राह्मण्यामनिच्छन्त्यामुत्तमे संग्रहणे प्राणान्तं दण्डं प्राप्नोति। चतुर्णामपि ब्राह्मणादीनां वर्णानां धनपुत्रादीनामतिशयेन दारा सर्वदा रक्षणीयाः। तेन प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमुत्कृष्टसंग्रहणादपि सर्ववर्णैर्भार्या रक्षणीया ॥ ३५९ ॥

भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा।
संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ ३६० ॥

भिक्षुका इति ॥ भिक्षाजीविनः, स्तुतिपाठकाः, यज्ञार्थं कृतदीक्षकाः, सूपकारादयः भिक्षादिस्वकार्यार्थं गृहिस्त्रीभिः सह संभाषणमनिवारिताः कुर्युः। एवं चैषां संग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत्।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥ ३६१ ॥

न संभाषामिति ॥ स्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणं न कुर्यात्। प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन्राज्ञः षोडशमाषात्मकसुवर्णदानयोग्यो भवति ॥ ३६१ ॥

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ ३६२ ॥

नैष इति ॥ 'परस्त्रियं योऽभिवदेत्' (८।३५६) इत्यादिसंभाषणनिषेधविधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति। तथा 'भार्या पुत्रः स्वका तनुः' (४।१८४)

पाठा०—1 उपकार°.

इत्युक्त्वाज्ञायैवात्माऽनयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्या जारं क्षमन्ते ये, तेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्तेष्वप्येवं निषेधविधिर्नास्ति । यस्माच्चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभार्यां संश्लेषयन्ते । स्वयमागतांश्च परपुरुषान्प्रच्छन्ना भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति ॥ ३६२ ॥

किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।
प्रैष्यासु चैकभक्तासु रहःप्रव्रजितासु च ॥ ३६३ ॥

किंचिदिति ॥ निर्जनदेशे चारणात्मोपजीविभिः स्त्रीभिः संभाषणं कुर्वन् स्वल्पदण्डलेशं राज्ञा दाप्यः तासामपि परदारत्वात् । तथा दासीभिरवरुद्धाभिर्बौद्धाभिर्ब्रह्मचारिणीभिः संभाषां कुर्वन्किंचिद्दण्डमात्रं दाप्यः स्यात् ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥ ३६४ ॥

योऽकामामिति ॥ यस्तुल्यजातिरनिच्छन्तीं कन्यां गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणेतरो लिङ्गच्छेदनादिकं वधमर्हति । इच्छन्तीं पुनर्गच्छन्वधार्हो मनुष्यो न भवति ॥ ३६४ ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किंचिदपि दापयेत् ।
जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥ ३६५ ॥

कन्यामिति ॥ कन्यां संभोगार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषं सेवमानां स्वल्पमपि दण्डं न दापयेत् । हीनजातिं पुनः सेवमानां यत्नात्स्थापयेत् । यथा वा निवृत्तकामा स्यात् ॥ ३६५ ॥

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६ ॥

उत्तमामिति ॥ हीनजातिरुत्कृष्टामिच्छन्तीमनिच्छन्तीं वा गच्छत्यपेक्षयाङ्गच्छेदनमारणात्मकं वधमर्हति । समानजातीयां पुनरिच्छन्तीं गच्छन्यदि पिता मन्यते तदा पितुः शुल्कानुरूपमर्थं वा दद्यान्न च दण्ड्यः । सा च कन्या तेनैव वोढव्या ॥ ३६६ ॥

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्ये[1] अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ ३६७ ॥

अभिषह्येति ॥ यो मनुष्यः प्रसह्य बलात्कारेण समानजातीयां गमनवर्जमहंकारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य शीघ्रमेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः । षट्पणशतानि चायं दण्ड्यः ॥ ३६७ ॥

पाठा०—1 कर्त्या अङ्गुल्यः.

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ३६८ ॥

सकामामिति ॥ समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशयन्नाङ्गुलिच्छेदमाप्नोति । किंत्वतिप्रसक्तिनिवारणाय द्विशतं दण्डं दाप्यः ॥३६८॥

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥ ३६९ ॥

कन्यैवेति ॥ या कन्यैव परामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्याः द्विशतो दण्डः स्यात् । कन्याशुल्कं च द्विगुणं कन्यापितुर्दद्याच्छिफाप्रहारांश्च दश प्राप्नुयात् ॥ ३६९ ॥

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥ ३७० ॥

या त्विति ॥ या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्री नाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनम्, अनुबन्धापेक्षयाङ्गुल्योरेव छेदनं, गर्दभेन च राजमार्गे वहनमर्हति ॥ ३७० ॥

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

भर्तारमिति ॥ या स्त्री प्रबलधनिकपित्रादिबान्धवदर्पेण सौन्दर्यादिगुणदर्पेण च पतिं पुरुषान्तरोपगमनाल्लङ्घयेत्तां राजा बहुजनाकीर्णे देशे श्वभिर्भक्षयेत् ॥

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

पुमांसमिति ॥ अनन्तरोक्तं जारं पापकारिणं पुरुषमयोमयशयने प्रज्वलिते राजा दाहयेत् । तत्र शयने वध्यघातिनः काष्ठानि निक्षिपेयुर्यावत्पापकारी दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

संवत्सरेति ॥ परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशस्तस्य पूर्वदण्डाद्द्विगुणो दमः कार्यः । तथा व्रात्यजायागमने यो दण्डः परिकल्पितः चाण्डाल्या सह निर्देशाच्चाण्डालीगमनरूपः, तथा चाण्डालीगमने यो दण्डः 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' (८।३८५) इति । संवत्सरे त्वतीते यदि तामेव व्रात्यजायां तामेव चाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः । एतत्पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयं व्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदण्डप्रदर्शनार्थम्,

१ या ह्यतिक्रान्तविवाहसमया प्रवृत्तरजाश्च सा व्रात्येत्युक्ताऽत्र.

सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशस्तदण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वाद्द्विगुणो दण्डो बोद्धव्यः ॥ ३७३ ॥

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्[1]गुप्तं सर्वेण हीयते ॥ ३७४ ॥

शूद्र इति ॥ भर्त्रादिभी रक्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं यदि शूद्रो गच्छेत्तदाऽरक्षितां रक्षारहितां गच्छँल्लिङ्गसर्वस्वाभ्यां वियोजनीयः । अत्राङ्गविशेषाश्रवणेऽप्यार्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः। 'सर्वस्वहरणं गुप्ता चेद्वधोऽधिकः' (गौ. स्मृ. १२।२-३) इति गौतमवचनाल्लिङ्गच्छेदः। रक्षितां तु गच्छञ्छरीरधनहीनः कर्तव्यः ॥ ३७४ ॥

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥ ३७५ ॥

वैश्य इति ॥ वैश्यस्य गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धादनन्तरं सर्वस्वग्रहणरूपो दण्डः कार्यः । क्षत्रियागमने तु 'वैश्यश्चेत्क्षत्रियाम्' (८।३८२) इति वक्ष्यति । क्षत्रियो गुप्तब्राह्मणीगमने सहस्रं दण्डनीयः । खरमूत्रेण चास्य मुण्डनं कर्तव्यम् ॥ ३७५ ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥ ३७६ ॥

ब्राह्मणीमिति ॥ अरक्षितां तु ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छतस्तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात् । क्षत्रियं पुनः सहस्रदण्डोपेतम् । वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूद्राश्रमादिना निर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः । तदितरब्राह्मणीगमने वैश्यस्यापि सहस्रं दण्ड एव ॥ ३७६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥ ३७७ ॥

उभाविति ॥ तावेवोभावपि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मण्या रक्षितया सह कृतमैथुनौ शूद्रवत्सर्वेण हीयेते इति दण्ड्यौ । यद्वा कटेनावेष्ट्य दग्धव्यौ । तत्र 'वैश्यं लोहितदर्भैः क्षत्रियं शरपत्रैर्वावेष्ट्य' इति वसिष्ठोक्तो विशेषो ग्राह्यः । पूर्वं 'सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यः' (८।३७५), 'वैश्यः सर्वस्वम्' (८।३७५) इत्युक्तत्वादयं प्राणान्तिकदण्डो गुणवद्ब्राह्मणीगमनविषयो बोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥ ३७८ ॥

सहस्रमिति ॥ रक्षितां विप्रां ब्राह्मणो बलेनोपगच्छन्सहस्रं दण्ड्यः स्यात् । इच्छन्त्या पुनः सहकृतमैथुने पञ्च शतानि दण्डनीयो भवेत् ॥ ३७८ ॥

पाठा०—1 अगुप्तमङ्गसर्वस्वी.

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते।
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ ३७९ ॥

मौण्ड्यमिति ॥ ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनं दण्डः शास्त्रेणोपदिश्यते। क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेन घातेन दण्डो भवति ॥ ३७९ ॥

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

न जात्वित्यादि ॥ ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि कदाचिन्न हन्यादपि तु सर्वस्वयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रान्निर्वासयेत् ॥ ३८० ॥

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि।
तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

नेति ॥ ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति। तस्माद्राजा सर्वपापकारिणो ब्राह्मणस्य मनसापि वधं न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत्।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ ३८२ ॥

वैश्यश्चेदिति ॥ रक्षितां क्षत्रियां यदि वैश्यो गच्छेत्क्षत्रियो वा यदि रक्षितां वैश्यां तदा तयोर्ब्राह्मण्यामगुप्तायां गमने यौ दण्डावुक्तौ (८।३७६) 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम्' इति द्वावेव दण्डौ वैश्यक्षत्रिययोर्भवतः। अयं च वैश्यस्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चशतरूपो दण्डो लघुत्वाद्गुणवद्वैश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनविषयो बोद्धव्यः। क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दण्डः ॥ ३८२ ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ॥ ३८३ ॥

सहस्रमित्यादि ॥ क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो व्रजन्सहस्रं दण्डं दापनीयः। शूद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्ययोर्गमने सहस्रमेव दण्डः स्यात् ३८३

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः।
मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥ ३८४ ॥

क्षत्रियायामिति ॥ अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः स्यात्। क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमाप्नुयात् ॥ ३८४ ॥

पाठा०—1 प्राणान्तकं. 2 °मिच्छेत्तु.

अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥३८५॥

अगुप्ते इति ॥ अरक्षितां क्षत्रियां वैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो गच्छन्पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । अन्ते भवोऽन्त्यजः, यस्मादधमो नास्ति चाण्डालादिस्तस्य स्त्रियं गच्छन्सहस्रं दण्ड्यः ॥ ३८५ ॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।
न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ ३८६ ॥

यस्येति ॥ यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरः, परदारगामी, परुषवादी, गृहदाहादिसाहसकारी, दण्डपारुष्यकर्ता च नास्ति स राजा शक्रपुरं याति ॥ ३८६ ॥

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।
साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ ३८७ ॥

एतेषामिति ॥ एतेषां स्तेनादीनां पञ्चानां स्वराष्ट्रे निग्रहः समानजातीयेषु राजसु मध्ये राजा साम्राज्यकृदिह लोके च यशस्करो भवति ॥ ३८७ ॥

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्यजेद्यदि ।
शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥ ३८८ ॥

ऋत्विजमिति ॥ यो याज्यः ऋत्विजं कर्मानुष्ठानसमर्थमतिपातकादिदोषरहितमृत्विग्वा याज्यमदुष्टं त्यजति तयोः शतं शतं दण्डः कार्य इति दण्डप्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ ३८८ ॥

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ३८९ ॥

न मातेति ॥ मातृपितृभार्यापुत्रास्त्यागमपोषणशुश्रूषणाद्यकरणात्मकं नार्हन्ति । तस्मादेतान्पातकादिरहितान्परित्यजन्नेकैकपरित्यागे राज्ञा षट् शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।
न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः ॥ ३९० ॥

आश्रमेष्विति ॥ द्विजातीनां गार्हस्थ्याद्याश्रमविषये कार्येऽयं शास्त्रार्थो नायं शास्त्रार्थ इति परस्परं जातविवादानां राजा स्वीयहितं चिकीर्षुरयं शास्त्रार्थ इति सहसान्विशेषेण न ब्रूयात् ॥ ३९० ॥

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ३९१ ॥

यथार्हमिति ॥ यो यादृशीं पूजामर्हति तं तथा पूजयित्वा अन्यैर्ब्राह्मणैः सह प्रथमं प्रीत्या अपगतकोपं कृत्वा तत एषां यः स्वधर्मस्तं बोधयेत् ॥ ३९१ ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।
अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम् ॥ ३९२ ॥

प्रातिवेश्येति ॥ निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः, तदन्तरगृहवास्यनुवेश्यः, यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरन्ये ब्राह्मणा भोज्यन्ते तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ 'प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी च' इति विष्णुवचनाद्ब्राह्मणौ भोजनार्हावभोजयन्ब्राह्मण उत्तरत्र हैरण्यादिग्रहणादिह रौप्यमाषं दण्डमर्हति ॥ ३९२ ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकम् ॥ ३९३ ॥

श्रोत्रिय इति ॥ विद्याचारवांस्तथाविधमेव गुणवन्तं विभवकार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवेश्यानुवेश्यावभोजयन् तदन्नं भोजिताद्द्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमाषकं च राज्ञा ॥ ३९३ ॥

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।
श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥ ३९४ ॥

अन्ध इति ॥ अन्धो बधिरः । पङ्गुः संपूर्णसप्ततिवर्षः । सप्तत्येति 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा० १४६६) इति तृतीया । श्रोत्रियेषु धनधान्यशुश्रूषादिनोपकारकाः केनचिदपि क्षीणकोशेनापि राज्ञा त्वनुग्राह्याः करं न दापनीयाः ॥ ३९४ ॥

श्रोत्रियं व्याधितार्तौ च बालवृद्धावकिंचनम् ।
महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

श्रोत्रियमिति ॥ विद्याचारवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रवियोगादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतोदारचरितान् राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥ ३९६ ॥

शाल्मलीति ॥ शाल्मल्यादिवृक्षसंबन्धिफलकेऽपरुषे रजकः शनैः शनैर्वासांसि प्रक्षालयेन्न परकीयैर्वस्त्रैरन्यवस्त्राणि नयेन्न चान्यवासांस्यन्यपरिधानार्थं दद्यात् । यद्येवं कुर्यात्तदासौ दण्ड्यः स्यात् ॥ ३९६ ॥

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।
अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥ ३९७ ॥

तन्तुवाय इति ॥ तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दश पलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुप्रवेशादेकादशपलं वस्त्रं दद्यात् । यदि ततो न्यूनं दद्यात्तदा द्वादश पणान् राज्ञा दाप्यः, स्वामिनश्च तुष्टिः कर्तव्यैव ॥ ३९७ ॥

पाठा०—1 प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च.

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।
कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥ ३९८ ॥

शुल्केति ॥ स्थलजलपथव्यवहारतो राजग्राह्यो भागः शुल्कम् । तस्याव-स्थानेषु ये कुशलास्तथा सर्वपण्यानां सारासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्घं मूल्य-मनुरूपं कुर्युस्ततो लाभधनाद्विंशतिभागं राजा गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥ ३९९ ॥

राज्ञ इति ॥ राज्ञः संबन्धितया यानि विक्रेयद्रव्याणि प्रख्यातानि राजो-पयोगीनि हस्त्यश्वादीनि च तद्देशोद्भवानि च प्रतिषिद्धानि च । यथा 'दुर्भिक्षे धान्यं देशान्तरं न नेयम्' इति तानि लोभाद्देशान्तरं नयतो वणिजः सर्वहरणं राजा कुर्यात् ॥ ३९९ ॥

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥४००॥

शुल्कस्थानमिति ॥ यः शुल्कमोषणायोत्पथेन गच्छति । अकाले रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति । शुल्कखण्डनार्थं विक्रेयद्रव्यस्याल्पां संख्यां वक्ति । स राजदेयमपलपितमष्टगुणं दण्डरूपतया दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

आगममिति ॥ कियतो दूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्यस्यागमनं, कियद्दूरं नीयत इति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं, कियत्कालस्थितं कियन्मूल्यं लभत इति स्थितं, तथा कियती वृद्धिरित्यत्र कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना कियानपक्षय इत्येवं विचार्य, तथा वणिजां क्रेतृणां यथा पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां क्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥ ४०२ ॥

पञ्चरात्र इति ॥ आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वादस्थिरार्घादीनां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते स्थिरप्रायार्घाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्तपुरुषैर्व्यवस्थां कुर्यात् ॥ ४०२ ॥

तुलामानं[1] प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुलेति ॥ तुलामानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते प्रतिमानं प्रस्थद्रोणादि तत्सर्वं स्वनिरूपितं यथा स्यात् । षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वं सभ्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

पाठा०—1 तुला मानं (प्रस्थो द्रोण इत्यादि).

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे।
पादं पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

पणमिति ॥ 'भाण्डपूर्णानि यानानि' (८।४०५) इति वक्ष्यति। तेन रिक्तशकटादि यानं तरविषये पणं दाप्यम्। एवं पुरुषभारोऽर्धपणं तरपण्यं दाप्यः। पशुश्च गवादिः पणचतुर्थभागं, भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दापनीयः ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः।
रिक्तभाण्डानि यत्किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ ४०५ ॥

भाण्डेति ॥ पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षापेक्षया तरं दाप्यानि। द्रव्यरहितानि च गोणीकम्बलादीनि यत्किंचित्स्वल्पं तार्यं दाप्यानि। अपरिच्छदा दरिद्राः उक्तपदार्थदानापेक्षया यत्किंचिद्दापनीयाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्।
नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

दीर्घेति ॥ पूर्वं पारावारे तरणार्थमुक्तम्। इदानीं नदीमार्गे दूराध्वनि गन्तव्ये प्रबलवेगस्थिरोदकनद्यादिदेशग्रीष्मवर्षादिकालापेक्षया तरमूल्यं कल्पनीयम्। एतच्च नदीतीरे बोद्धव्यम्। समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात्स्वायत्तत्वाभावे तरपण्यविशेषज्ञापकं नदीवद्धियोजनादिकं नास्ति। तत्तस्तत्रोचितमेव तरपण्यं ग्राह्यम् ॥ ४०६ ॥

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥ ४०७ ॥

गर्भिणीति ॥ संजातगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं, तथा प्रव्रजितो भिक्षुः, मुनिर्वानप्रस्थः, ब्राह्मणाश्च, लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः, तरमूल्यं तरे न दाप्याः ॥

यन्नावि किंचिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः।
तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंऽशतः ॥ ४०८ ॥

यन्नावीति ॥ नौकारूढानां यत्किंचिन्नाविकापराधेन नष्टं द्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथाभागं दातव्यम् ॥ ४०८ ॥

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः।
दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥ ४०९ ॥

एष इति ॥ नाविकापराधाद्यदुदके नष्टं तन्नाविकैरेव दातव्यम्। पूर्वोक्तमनूदितं 'दैविके नास्ति निग्रहः' इति विधातुं नौयायिनामेष व्यवहारस्य निर्णय उक्तः। दैवोपजातवातादिना नौभङ्गेन धनादिनाशे नाविकानां न दण्डः ॥ ४०९ ॥

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च ।
पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ४१० ॥

वाणिज्यमिति ॥ वाणिज्यं कुसीदकृषिपशुरक्षणानि वैश्यं कारयेत् । शूद्रं च राजा द्विजातीनां दास्यं कारयेत् । अकुर्वाणौ वैश्यशूद्रौ राज्ञो दण्ड्याविल्येवमर्थोऽयमिहोपदेशः ॥ ४१० ॥

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ ।
बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयन् ॥ ४११ ॥

क्षत्रियमिति ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ भृत्यभावेन पीडितौ करुणया स्वानि कर्माणि रक्षणकृष्यादीनि कारयन् ग्रासाच्छादनादिना पोषयेत् । एवं धनवान्ब्राह्मणस्तावुपगतावबिभ्रन् राज्ञा दण्डनीय इति प्रकरणसामर्थ्याद्गम्यते ॥

दास्यं तु कारयँल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान् ।
अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥४१२॥

दास्यं त्विति ॥ प्रभवतो भावः प्राभवत्यं । ब्राह्मणः कृतोपनयनान्द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन लोभाद्दास्यकर्म पादधावनादि कारयन् षट् शतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा ॥ ४१३ ॥

शूद्रं त्विति ॥ शूद्रं पुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत् । यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

न स्वामिनेति ॥ यस्मादसौ ध्वजाहृतत्वादिना दासत्वं गतः स तेन त्यक्तस्वदास्याभावेऽपि शूद्रो ब्राह्मणस्य दास्यान्न विमुच्यते । तस्माद्दास्यं शूद्रस्य सहजम् । कः शूद्रत्वजातिमिव दास्यमपनयति । अदृष्टार्थमप्यवश्यं शूद्रेण ब्राह्मणादिद्विजशुश्रूषा कर्तव्येत्येवंपरमेतत् । अन्यथा वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणनमनर्थकं स्यात् ॥ ४१४ ॥

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ ।
पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

ध्वजेति ॥ संग्रामे स्वामिसकाशाज्जितः, भक्तलोभाभ्युपगतदास्यो भक्तदासः, तथा दासीपुत्रः, मूल्येन क्रीतः, अन्येन दत्तः, पित्रादिक्रमागतः, दण्डादिधनशुध्यर्थं स्वीकृतदास्यभावः, इत्येतानि सप्त ध्वजाहृतत्वादीनि दासत्वकारणानि ॥ ४१५ ॥

---

* १ ध्वजाहृतो नाम युद्धे स्वामिपराजयादिना दासत्वं प्रापित इत्याशयः । 'ध्वज'शब्दोऽत्र युद्धोपलक्षकः.

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१६ ॥

भार्येति ॥ पुत्रभार्यादासास्त्रयोऽमी निर्धना एव मन्वादिभिः स्मृताः। यस्माद्यद्धनं तेऽर्जयन्ति यस्य ते भार्यादयस्तस्य तद्धनं भवति। एतच्च भार्यादीनां पारतन्त्र्यप्रदर्शनार्थपरम्। अध्यग्न्यादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात्, धनसाध्यदृष्टार्थकर्मोपदेशार्थं च भार्यादीनां पत्न्यधिकरणे पत्न्यर्थेऽपि यागाधिकारस्योक्तत्वात्, स्त्रीपुंसयोर्मध्ये एकधने चानुमतिद्वारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात् ॥ ४१६ ॥

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्द्रव्योपादानमाचरेत्।
नहि तस्यास्ति किंचित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

विस्रब्धमिति ॥ निर्विचिकित्समेव प्रकृताद्दासशूद्राद्धनग्रहणं कुर्याद्ब्राह्मणः। यतस्तस्य किंचिदपि स्वं नास्ति। यस्माद्भर्तृग्राह्यधनोऽसौ। एवं चापदि बलादपि दासाद्ब्राह्मणो धनं गृह्णन्न राज्ञा दण्डनीय इत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ [1]प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत्।
तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥४१८॥

वैश्येति ॥ वैश्यं कृष्यादीनि, शूद्रं च द्विजातिशुश्रूषादीनि कर्माणि यत्नतो राजा कारयेत्। यस्मात्तौ स्वकर्मभ्यश्च्युतावशास्त्रीयोपार्जितधनग्रहणमदादिना जगदाकुलीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च।
आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च ॥ ४१९ ॥

अहन्यहनीति ॥ प्रत्यहं तदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थकर्मणां निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत्। तथा हस्त्यश्वादीनि किमद्य प्रविष्टं किं निःसृतमिति, सुवर्णरत्नोत्पत्तिस्थानानि, भाण्डागारं चावेक्षेत। व्यवहारदर्शनासक्तोऽपि राजा धर्मान्न परित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४१९ ॥

एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान्समापयन्।
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४२० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेणैतान्सर्वानृणादानादीन्व्यवहारांस्तत्त्वतो निर्णयेनान्तं नयन्पापं सर्वमपहाय स्वर्गादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टां गतिं लभते ॥४२०॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तावष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पाठा०—1 ब्राह्मणो वा स्वानि.

नवमोऽध्यायः ९

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

पुरुषस्येति ॥ पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्माय हि ते अन्योन्याव्यभिचारिलक्षणे वर्त्मनि वर्तमानयोः संयुक्तवियुक्तयोश्च धर्मान्पारम्पर्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि । दम्पत्योः परस्परधर्मव्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञाने दण्डेनापि स्वधर्मेऽवस्थापनं राज्ञा कर्तव्यमिति व्यवहारमध्येऽस्योपदेशः ॥ १ ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।
विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥ २ ॥

अस्वतन्त्रा इति ॥ स्वीयैर्भर्त्रादिभिः सदा स्त्रियः स्वाधीनाः कार्याः । अनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु प्रसक्ता अपि आत्मवशाः कार्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३ ॥

पितेति ॥ पिता विवाहात्पूर्वं स्त्रियं रक्षेत् । पश्चाद्भर्ता । तदभावे पुत्राः । तस्मान्न स्त्री कस्यांचिदप्यवस्थायां स्वातन्त्र्यं भजेत् । 'भर्ता रक्षति यौवने' इत्यादि प्रायिकम् । अभर्तृपुत्रायाः संनिहितायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ४ ॥

काल इति ॥ प्रदानकाले पिता तामददन् गर्ह्यो भवति । 'प्रदानं प्रागृतोः' (गौ. सू. १८।३) इति गौतमवचनादृतोः प्राक्प्रदानकालः । पतिश्च ऋतुकाले पत्नीमगच्छन्गर्हणीयो भवति । पत्यौ मृते मातरमरक्षन्पुत्रो निन्द्यः स्यात् ॥४॥

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

सूक्ष्मेभ्य इति ॥ स्वल्पेभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्यो दौःशील्यसंपादकेभ्यो विशेषेण स्त्रियो रक्षणीयाः किं पुनर्महद्भ्यः । यस्मादुपेक्षितरक्षणाद्द्वयोः पितृभर्तृगणयोः संतापं दापयेयुः ॥ ५ ॥

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि ॥ ६ ॥

इममिति ॥ सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षणलक्षणं धर्मं वक्ष्यमाणश्लोकरीत्या सर्वधर्मेभ्य उत्कृष्टं जानन्तोऽन्धपङ्ग्वादयोऽपि भार्यां रक्षितुं यतेरन् ॥६॥

पाठा०—1 धर्मे.

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।
स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्हि रक्षति ॥ ७ ॥

स्वामिति ॥ यस्माद्भार्यां रक्षतो रक्षणमसंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादनेन स्वसंततिं तथा शिष्टसमाचारं पितृपितामहाद्यन्वयमात्मानं विशुद्धसंताननिमित्तौर्ध्वदेहिकलाभेन स्वधर्मं च विशुद्धभार्यस्याधानादावप्यधिकाराद्रक्षति । तस्मात्स्त्रियो रक्षितुं यतेतेति पूर्वस्य विशेषः ॥ ७ ॥

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ ८ ॥

पतिरिति ॥ पतिः शुक्ररूपेण भार्यां संप्रविश्य गर्भमापाद्य तस्यां भार्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथा च श्रुतिः—'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आ.गृ.सू. १।१५) इति । जायायास्तदेव जायात्वं यतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते । तथा च बह्वृचब्राह्मणम्—'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः' ततश्चासौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नामनिर्वचनम् ॥ ८ ॥

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् ।
तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

यादृशमिति ॥ यस्माद्यादृशं पुरुषं शास्त्रेण विहितं प्रतिषिद्धं वा स्त्री भजते तादृशशास्त्रोक्तपुरुषसेवनेनोत्कृष्टं निषिद्धपुरुषसेवनेन च निकृष्टं पुत्रं जनयति । तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थं पत्नीं यत्नतो रक्षेत् ॥ ९ ॥

कथं रक्षणीयेत्यत आह—

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

नेति ॥ कश्चिद्बलात्संरोधादिनापि स्त्रियो रक्षितुं न शक्तः, तत्रापि व्यभिचारदर्शनात् । किंत्वेतैर्वक्ष्यमाणै रक्षणोपायप्रयोगैस्ता रक्षयितुं शक्याः ॥१०॥

तानुपायानाह—

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥ ११ ॥

अर्थस्येति ॥ धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्रव्यशरीरशुद्धौ भर्तृशुश्रूषादिकेऽन्नसाधने पारिणाह्यस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डलकटाहादेरवेक्षणे एनां नियोजयेत् । वेक्षणे अवस्य भातिलोपः ॥ ११ ॥

पाठा०—1 परिपाक्यस्य (गृहवस्तुहेतोः).

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

अरक्षिता इति ॥ आप्ताश्च ते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषैर्गृहे रुद्धा अप्यरक्षिता भवन्ति याः दुःशीलतया नात्मानं रक्षन्ति । यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानमात्मना रक्षन्ति ता एव सुरक्षिता भवन्ति । अतो धर्माधर्मफलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेशेनासां संयमः कार्य इति मुख्यरक्षणोपायकथनपरमिदम् ॥१२॥

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

पानमिति ॥ मद्यपानं, असत्पुरुषसंसर्गः, भर्त्रा सह विरहः, इतस्ततश्च भ्रमणं, अकालस्वापः, परगृहनिवासः, इत्येतानि षट् स्त्रिया व्यभिचाराख्यदोषजनकानि । तस्मादेतेभ्य एता रक्षणीयाः ॥ १३ ॥

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

नैता इति ॥ नैताः कमनीयरूपं विचारयन्ति । न चासां यौवनादिके वयस्यादरो भवति । किंतु सुरूपं कुरूपं वा पुमानित्येतावतैव तमुपभुञ्जते ॥१४॥

पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः ।
रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥ १५ ॥

पौंश्चल्यादिति ॥ पुंसो दर्शने संभोगाद्यभिलाषशीलत्वात्, चित्तस्थैर्याभावात्, स्वभावतः स्नेहरहितत्वाच्च एता यत्नेनापि लोके रक्षिताः सत्यो व्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियां गच्छन्ति ॥ १५ ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ १६ ॥

एवमिति ॥ एवं श्लोकद्वयोक्तमासां स्वभावं हिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितं ज्ञात्वा रक्षणार्थं प्रकृष्टं यत्नं पुरुषः कुर्यात् ॥ १६ ॥

शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ १७ ॥

शय्येति ॥ शयनोपवेशनालंकरणशीलत्वं कामक्रोधानार्जवपरहिंसाकुत्सिताचारत्वानि सर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः कल्पितवान् । तस्माद्यत्नतो रक्षणीयाः १७

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ।
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८ ॥

नास्तीति ॥ जातकर्मादिक्रिया स्त्रीणां मन्त्रैर्नास्तीत्येषा शास्त्रमर्यादा व्यव-

स्थिता । ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणाभावान्न निष्पापान्तःकरणाः । इन्द्रियं प्रमाणं, धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहितत्वाच्च धर्मज्ञाः । अमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रजपरहितत्वाज्जातेऽपि पापे तन्निर्णेजनाक्षमाः । अनृतवदशुभाः स्त्रिय इति शास्त्रमर्यादा । तस्माद्यत्नतो रक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो बह्वयो निगीता निगमेष्वपि ।
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

तथा चेति ॥ व्यभिचारशीलत्वं स्त्रीणां स्वभाव इत्युक्तम्, तत्र श्रुतिं प्रमाणतयोपन्यस्यति । तथा बह्वयः श्रुतयो बहूनि श्रुतिवाक्यानि 'न चैतद्विद्मो ब्राह्मणाः स्मो अब्राह्मणा वा' इत्येवमादीनि निगमेषु स्वालक्षण्यं व्यभिचारशीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं पठितानि । तासां श्रुतीनां मध्ये या निष्कृतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताः श्रुतीः शृणुत । एकस्याः श्रुतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतिं शृणुतेत्यर्थः । 'सुपां सुपो भवन्ति' (पा. ७।१।३९) इति द्वितीयैकवचने बहुवचनम् ॥ १९ ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।
तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ २० ॥

यदिति ॥ कश्चित्पुत्रो मातुर्मानसव्यभिचारमवगम्य ब्रूते । मनोवाक्कायकर्मभिः पतिव्यतिरिक्तं[1] पुरुषं या न कामयते सा पतिव्रता ततोऽन्या अपतिव्रता । मम माता अपतिव्रता असती परगृहान्गच्छन्ती यत्प्रलुलुभे परपुरुषं प्रति संजातलोभाऽभूत्तत्पुरुषसंकल्पदुष्टं मातृरजोरूपं रेतो मम पिता शोधयत्वित्यस्य स्त्रिया व्यभिचारशीलत्वस्यैतदितिकरणान्तं मन्त्रपादत्रयं ज्ञापकम् । अयं च मन्त्रश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः ॥ २० ॥

संप्रति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्तरूपतामस्य मन्त्रस्याह—

ध्यायत्यनिष्टं यत्किंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।
तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ २१ ॥

ध्यायतीति ॥ भर्तुरप्रियं यत्किंचित्पुरुषान्तरगमनं स्त्री मनसा चिन्तयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्यैष प्रकृतो मन्त्रः सम्यक् शोधनो मन्वादिभिरुच्यते । मातेति श्रवणात्पुत्रस्यैवायं प्रायश्चित्तरूपो मन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥

यादृग्गुणेनेति ॥ यथारूपेण भर्त्रा साधुनाऽसाधुना वा स्त्री विवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति । यथा समुद्रेण संयुज्यमाना नदी स्वादूदकापि क्षारजला जायते । भर्तुरात्मसंमानाख्यस्त्रीरक्षणोपायान्तरोपदेशार्थमिदम् ॥ २२ ॥

---

१ व्यतिरेकदृष्टान्तेनेदमुक्तं भवति—सुशीला हि वधूर्दुःशीलाय वराय न देया, किंच दुःशीलापि वधूः सुशीलाय वराय देयेति भावः ।

अत्रोत्कर्षदृष्टान्तमाह—

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ २३ ॥

अक्षमालेति ॥ अक्षमालाख्या निकृष्टयोनिजा वसिष्ठेन परिणीता, तथा चटका मन्दपालाख्येन ऋषिणा संगता पूज्यतां गता ॥ २३ ॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।
उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

एता इति ॥ यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थत्वमनयोर्मत्वा 'एताः' इति बहुवचनं कृतम्। एताश्चान्याश्च सत्यवत्यादयो निकृष्टप्रसूतयः स्वभर्तृगुणैः प्रकृष्टैरस्मिँल्लोके उत्कृष्टतां प्राप्ताः ॥ २४ ॥

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
प्रेत्येह च सुखोदर्कान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

एषेति ॥ एष लोकाचारो जायापतिविषयः सदा शुभ उक्तः । इदानीमिह लोके परलोके चोत्तरकालशुभसुखहेतून् 'किं क्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिनः' इत्यादीन्प्रजाधर्मान्शृणुत ॥ २५ ॥

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

प्रजनार्थमिति ॥ यद्यप्यासां रक्षणार्थं दोषा उक्तास्तथापि शक्यप्रतीकारत्वादिह दोषाभावः । एताः स्त्रियो महोपकारा गर्भोत्पादनार्थं बहुकल्याणभाजनभूता वस्त्रालंकारादिदानेन समानार्हाः स्वगृहे शोभाकारिण्यः स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु तुल्यरूपाः; नानयोर्विशेषो विद्यते । यथा निःश्रीकं गृहं न राजत्येवं निःस्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

अपि च,—

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
[1]प्रत्यहं लोकयात्रायाः [2]प्रत्यक्षं स्त्री निबन्धनम् ॥ २७ ॥

उत्पादनमिति ॥ अपत्यस्य जननं जातस्य परिपालनं प्रतिदिनं चातिथिमित्रभोजनादेर्लोकव्यवहारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव निदानम् ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

अपत्यमिति ॥ अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतदभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थं पुनरभिधा-

पाठा०—1 प्रत्यक्षं. 2 प्रत्यहं.

नम् । धर्मकार्याण्यग्निहोत्रादीनि, परिचर्या, उत्कृष्टा रतिः, पितॄणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्ग इत्येतत्सर्वं भार्याधीनम् ॥ २८ ॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥ २९ ॥

पतिमिति ॥ या स्त्री मनोवाग्देहसंयता सतीति विशेषणोपादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहैरेव न व्यभिचरति सा भर्त्रा सहार्जितान्स्वर्गादिलोकान्प्राप्नोति । इह लोके च विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते ॥ २९ ॥

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
सृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ ३० ॥

व्यभिचारादिति ॥ पुरुषान्तरसंपर्कात्स्त्री लोके निन्द्यतां, जन्मान्तरे च सृगालजातिं प्राप्नोति । पापरोगादिभिश्च पीड्यते । पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्मे उक्तमप्येतच्छ्लोकद्वयं सदपत्यसंपत्त्यर्थत्वेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥३०॥

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥ ३१ ॥

पुत्रमिति ॥ पुत्रमधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वमुत्पन्नैश्च महर्षिभिरभिहितमिमं वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं शृणुत ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तरि ।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ ३२ ॥

भर्तुरिति ॥ भर्तुः पुत्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्तरि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्तते । केचिदुत्पादकमवोढारमपि भर्तारं तेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः । अन्ये तु वोढारं भर्तारमनुत्पादकमप्यन्यजनितेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

क्षेत्रभूतेति ॥ व्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानं क्षेत्रं तत्तुल्या स्त्री मुनिभिः स्मृता । पुरुषश्च व्रीह्यादिबीजतुल्यः स्मृतः । यद्यपि रेतो बीजं तथापि तदधिकरणत्वात्पुरुषो बीजमिति व्यपदिश्यते । क्षेत्रबीजसमायोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः । एवं चोभयोः कारणत्वस्याविशिष्टत्वाद्युक्ता विप्रतिपत्तिः–किं यत्संबन्धि क्षेत्रं तस्यापत्यम्, उत यदीयं बीजं तस्य? इति ॥ ३३ ॥

विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयं तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

विशिष्टमिति ॥ क्वचिद्बीजं प्रधानं 'जाता ये त्वनियुक्तायाम्' इति न्यायै-

नोत्पन्नो बीजिनो बुध इव सोमस्य। तथा व्यासर्ष्यशृङ्गादयो बीजिनामेव मताः। क्वचित्क्षेत्रस्य प्राधान्यं यथा 'यस्तल्पजः प्रमीतस्य' (९।१६७) इति वक्ष्यति। अत एव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः क्षत्रियाः क्षेत्रिण एव पुत्रा बभूवुः। यत्र पुनर्बीजयोन्योः साम्यं तत्र वोढैव जनयिता तदपत्यं प्रशस्तं भवति तत्र बीजप्राधान्यापेक्षं तावदाहुः ॥ ३४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते।
सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

बीजस्येति ॥ बीजक्षेत्रयोर्बीजं प्रधानमभिधीयते। यस्मात्सर्वेषां भूतारब्धानामुत्पत्तिर्बीजगतवर्णस्वरूपादिचिह्नैरुपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते।
तादृग्रोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥ ३६ ॥

यादृशमिति ॥ यज्जातीयं बीजं व्रीह्यादि ग्रीष्मादिकाले वर्षादिना संस्कृते क्षेत्रे उप्यते तज्जातीयमेव तद्बीजमात्मीयैर्वर्णादिभिरुपलक्षितं तस्मिन्क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥

एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्श्य व्यतिरेकमुखेन दर्शयितुमाह—

इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते।
न च योनिगुणान्कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

इयमिति ॥ हिरवधारणे। इयमेव भूमिर्भूतारब्धानां तरुगुल्मलतादीनां नित्या योनिः कारणं क्षेत्रात्मकं सर्वलोकैरुच्यते। नच भूम्याख्ययोनिधर्मान्कांश्चिदपि मृत्स्वरूपत्वादीन्बीजं स्वविकारेष्वङ्कुरकाण्डाद्यवस्थासु भजते। भजत्यर्थत्वात्पुष्यतेः सकर्मता। तस्माद्योनिगुणानुवर्तनाभावान्न क्षेत्रप्राधान्यम् ॥३७॥

अपि च,—

भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

भूमाविति ॥ भूमावेकस्मिन्नपि केदारे कर्षकैर्वपनकालोप्तानि व्रीहिमुद्गादीनि नानारूपाण्येव बीजस्वभावाज्जायन्ते नतु भूमेरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति॥३८॥

तथा हि,—

व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः।
यथाबीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

व्रीहय इति ॥ व्रीहयः षष्टिकाः, शालयः कलमाद्याः, तथा मुद्गादयो बीजस्वभावानतिक्रमेण नानारूपा जायन्ते ॥ ३९ ॥

एवं च सति,—

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
उप्यते यद्धि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

अन्यदिति ॥ व्रीहिरुप्तो मुद्गादिर्जायत इत्येतन्न संभवति । यस्माद्यदेव बीजमुप्यते तत्तदेव जायते । एवं बीजगुणानुवर्तनात्क्षेत्रधर्माननुवृत्तेश्च व्रीह्यादौ मनुष्येष्वपि बीजप्राधान्यम् ॥ ४० ॥

संप्रति क्षेत्रप्राधान्यमाह—

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१ ॥

तदिति ॥ तद्बीजं सहजप्रज्ञावता पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानं वेदः, एवं विज्ञानमपि तदङ्गादिशास्त्राणि, तद्वेदिनायुरिच्छता न कदाचित्परजायायां वपनीयम् ॥ ४१ ॥

अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

अत्रेति ॥ अतीतकालज्ञा अस्मिन्नर्थे वायुप्रोक्ता गाथाश्छन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति । यथा परपुरुषेण परपत्न्यां बीजं न वप्तव्यमिति ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथाविद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ।
तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

नश्यतीति ॥ यथाऽन्येन विद्धं मृगं कृष्णसारं तस्मिन्नेव छिद्रे पश्चादन्यस्य विध्यत आविद्धः क्षिप्तः शरो निष्फलो भवति पूर्वहन्त्रैव हतत्वात्तस्यैव तन्मृगलाभात्, एवं परपत्न्यामुप्तं बीजं शीघ्रमेव निष्फलं भवति । गर्भग्रहणानन्तरं क्षेत्रिणः सद्यःफललाभात् ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ।
स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥ ४४ ॥

पृथोरिति ॥ इमामपि पृथ्वीं पृथुना पूर्वं परिगृहीतत्वादनेकराजसंबन्धेऽपि पृथोर्भार्यामित्यतीतज्ञा जानन्ति । तस्मात्स्थाणुं छिन्दति स्थाणुच्छेदः । कर्मण्यण् । येन स्थाणुमुत्पाट्य क्षेत्रं कृतं तस्यैव तत्क्षेत्रं वदन्ति । तथा शरादि शल्यं येन पूर्वं मृगे क्षिप्तं तस्यैव तं मृगमाहुः । एवं च पूर्वपरिग्रहीतुः स्वामित्वाद्वोढुरेवापत्यं भवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ।
विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ ४५ ॥

एतावानिति ॥ नैकः पुरुषो भवति अपि तु भार्या स्वदेहमपत्यञ्चेत्येत-

त्परिमाण एव पुरुषः । तथा च वाजसनेयब्राह्मणम्–'अर्धो ह वा एष आत्मनस्तस्माद्यज्जायां न विन्दते नैतावत्प्रजायते असर्वो हि तावद्भवति, अथ यदैव जायां विन्दतेऽथ प्रजायते तर्हि सर्वो भवति तथा चैतद्वेदविदो विप्रा वदन्ति यो भर्ता सैव भार्या स्मृता' इति । एवं च तस्यामुत्पादितं भर्तुरेवापत्यं भवतीति । यतश्च दंपत्योरैक्यमतः ॥ ४५ ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ।
एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

नेति ॥ निष्क्रयो विक्रयः, विसर्गस्त्यागः, न ताभ्यां स्त्री भर्तुर्भार्यात्वादपैति; एवं पूर्वं प्रजापतिना स्मृतं नित्यं धर्मं मन्यामहे । एवं च क्रयादिनापि परस्त्रियमात्मसात्कृत्वा तदुत्पादितापत्यं क्षेत्रिण एव भवति न बीजिनः ४६

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ ४७ ॥

सकृदित्यादि ॥ पित्रादिधनविभागो भ्रातॄणां धर्मतः कृतः सकृदेव भवति न पुनरन्यथा क्रियत इति । तथा कन्या पित्रादिना सकृदेकस्मै दत्ता न पुनरन्यस्मै दीयते । एवं चान्येन पूर्वमन्यस्मै दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्तायामपि जनितमपत्यं न बीजिनो भवतीत्येतदर्थमस्योपन्यासः । तथा कन्यातोऽन्यस्मिन्नपि गवादिद्रव्ये सकृदेव ददानीत्याह, न पुनस्तदन्यस्मै दीयत इति त्रीण्येतानि साधूनां सकृद्भवन्ति । यद्यपि कन्यादानस्य सकृत्करणं प्रकृतोपयुक्तं तथापि प्रसङ्गादंशदानयोरपि सकृत्त्वाभिधानम् 'सकृदाह ददानि' इत्यनेनैव कन्यादानस्यापि सकृत्करणसिद्धौ प्रकृतोपयोगित्वादेव पृथगभिधानम् ॥

यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥ ४८ ॥

यथेति ॥ यथा गवादिषु परकीयेष्वात्मवृषभादिकं नियुज्य वत्सोत्पादको न तद्भागी तथा परकीयभार्यास्वपि नोत्पादकः प्रजाभागी भवति ॥ ४८ ॥

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।
ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥ ४९ ॥

य इति ॥ क्षेत्रस्वामिनो ये न भवन्ति । अथ बीजस्वामिनः सन्तः परक्षेत्रे बीजं वपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं क्वचिदपि देशे न लभन्त इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ॥ ४९ ॥

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥ ५० ॥

यदन्येति ॥ यदन्यदीयगवीषु वृषभो वत्सशतमपि जनयेत्सर्वे ते वत्साः

पाठा०—1 सकृदाह ददामीति.

स्त्रीगवीस्वामिनो भवन्त्येव न वृषभस्वामिनः । वृषभस्य यच्छुक्रसेचनं तद्वृषभस्वामिनो निष्फलमेव भवति । 'यथा गोऽश्वोष्ट्र–' (९।४८) इत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वं न भवतीत्येतत्परत्वेन दृष्टान्त उक्तः, अयं तु क्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वं भवतीत्येतत्परत्वेन, अतो न पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

तथैवेति ॥ यथा गवादिगर्भेषु तथैवापत्यरहिताः सन्तः परकीयभार्यायां ये बीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्यलक्षणमर्थं कुर्वन्ति । बीजसेक्ता त्वपत्याख्यं फलं न लभते ॥ ५१ ॥

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी[1] ॥ ५२ ॥

फलमिति ॥ 'यदस्यामुत्पत्स्यतेऽपत्यं तदावयोरुभयोरेव' एवं यत्र नियमो न कृतस्तत्र निःसंदिग्धमेव क्षेत्रिणोऽपत्यम् । उक्तरीत्या बीजात्क्षेत्रं बलवत् ॥५२॥

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ५३ ॥

क्रियेति ॥ 'यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयोरेव' इति नियम्यैतत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न[2] वप्ता लभते फलम् ॥ ५४ ॥

ओघेति ॥ यद्बीजं जलवेगवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतं यस्य क्षेत्रे जायते तत्क्षेत्रस्वामिन एव तद्बीजं भवति, नतु येन बीजमुप्तं स तत्फलं लभते । एवं च स्वभार्याभ्रमेणापरभार्यागमने 'ममायं पुत्रो भविता' इत्यवगमेऽपि क्षेत्रिण एवापत्यमित्यनेन दर्शितम् ॥ ५४ ॥

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
विहंगमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ ५५ ॥

एष इति ॥ एषैव व्यवस्था गवाश्वादीनां संततिं प्रति ज्ञातव्या । यत्क्षेत्रस्वाम्येव गवाश्वादेः संततिस्वामी नतु वृषभादिस्वामी । नियमे तु कृते सत्येतयोरेव संततिस्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

एतदिति ॥ एतद्बीजयोन्योः प्राधान्याप्राधान्यं युष्माकमुक्तम् । अतोऽनन्तरं स्त्रीणां संतानाभावे यत्कर्तव्यं तद्वक्ष्यामि ॥ ५६ ॥

पाठा०—1 °र्बलीयसी. 2 न बीजी.

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥५७॥

भ्रातुरिति ॥ ज्येष्ठस्य भ्रातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातुर्गुरुपत्नी भवति । कनिष्ठस्य च भ्रातुर्या भार्या सा ज्येष्ठभ्रातुः स्नुषा मुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठो यवीयसो भार्यां यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम् ।
पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठ इति ॥ ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरभार्यां गत्वा संतानाभावं विना नियुक्तावपि पतितौ स्याताम् ॥ ५८ ॥

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥ ५९ ॥

देवरादिति ॥ संतानाभावे स्त्रिया पत्यादिगुरुनियुक्तया देवरादन्यस्माद्वा सपिण्डाद्वक्ष्यमाणघृताक्तादिनियमवत्पुरुषगमनेनेष्टाः प्रजा उत्पादयितव्याः । 'ईप्सिता' इत्यभिधानमर्थात्कार्याक्षमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थम् ॥ ५९ ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥ ६० ॥

विधवायामिति ॥ 'विधवायाम्' इत्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभावपरमिदम् । जीवत्यपि पत्यौ अयोग्यपत्यादिगुरुनियुक्तो घृताक्तसर्वगात्रो मौनी रात्रावेकं पुत्रं जनयेन्न कथंचिद्द्वितीयम् ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।
अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

द्वितीयमिति ॥ अन्ये पुनराचार्या नियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा 'अपुत्र एकपुत्रः' इति शिष्टप्रवादादनिष्पन्नं नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

विधवायामिति ॥ विधवादिकायां नियोगप्रयोजने गर्भधारणे यथाशास्त्रं संपन्ने सति ज्येष्ठो भ्राता कनिष्ठभ्रातृभार्या च परस्परं गुरुवत्स्नुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ[1] यौ विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कामतः ।
तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥ ६३ ॥

नियुक्ताविति ॥ ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौ यौ परस्परभार्यायां नियुक्तौ घृताक्तादिविधानं त्यक्त्वा स्वेच्छातो वर्तेयातां तौ स्नुषागगुरुदारगौ पतितौ भवेताम् ६३

पाठा०—1 नियुक्तो यो विधिं.

एवं नियोगमभिधाय दूषयितुमाह—

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ ६४ ॥

नान्यस्मिन्निति ॥ ब्राह्मणादिभिर्विधवा स्त्री भर्तुरन्यस्मिन्देवरादौ न नियोजनीया । स्त्रियमन्यस्मिन्नियुञ्जानास्ते स्त्रीणामेकपतित्वधर्ममनादिसिद्धं नाशयेयुः ॥ ६४ ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ ६५ ॥

नोद्वाहिकेष्विति ॥ 'अर्यमणं नु देवम्' (आश्व. गृ. सू. १।७) इत्येवमादिषु विवाहप्रयोजनकेषु मन्त्रेषु क्वचिदपि शाखायां न नियोगः कथ्यते । नच विवाहविधायकशास्त्रेऽन्येन पुरुषेण सह पुनर्विवाह उक्तः ॥ ६५ ॥

अयं [1]द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ ६६ ॥

अयमिति ॥ यस्मादयं पशुसंबन्धी मनुष्याणामपि व्यवहारो विद्वद्भिर्निन्दितः । योऽयमधार्मिके वेने राज्ञि राज्यं कुर्वाणे तेन कर्तव्यतया प्रोक्तः । अतो वेनादारभ्य प्रवृत्तोऽयमादिमानिति निन्द्यते ॥ ६६ ॥

स महीमखिलां भुञ्जन्राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

स महीमिति ॥ स वेनो महीं समग्रां पूर्वं पालयन्नत एव राजर्षिश्रेष्ठो नतु धार्मिकत्वात्, कामोपहतबुद्धिर्भ्रातृभार्यागमनरूपं वर्णसंकरं प्रावर्तयत् ॥ ६७ ॥

ततःप्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

तत इति ॥ वेनकालात्प्रभृति यो मृतभर्तृकादिस्त्रियं शास्त्रार्थाज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो नियतं गर्हयन्ते । अयं च स्वोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः । तदाह बृहस्पतिः—'उक्तो नियोगो मुनिना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगक्रमादशक्योऽयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥ तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥ अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः ॥' अतो यद्गोविन्दराजेन युगविशेषव्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदैव संतानाभावे नियोगादनियोगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधान्नाद्रियामहे । 'प्रायशो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यानमेव हि । नापराध्योऽस्मि विदुषां क्वाहं सर्वविदः कुधीः ॥' ॥ ६८ ॥

पाठा०—1 द्विजैरविद्वद्भिः.

नियोगप्रकरणत्वात्कन्यागतं विशेषमाह—

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

यस्या इति ॥ यस्याः कन्याया वाग्दाने कृते सति भर्ता म्रियेत तामनेन वक्ष्यमाणेनानुष्ठानेन भर्तुः सोदरभ्राता परिणयेत् ॥ ६९ ॥

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ॥ ७० ॥

यथाविधीति ॥ स देवरो विवाहविधिना एनां स्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां कायवाङ्मनःशौचशालिनीमागर्भग्रहणाद्रहसि ऋतावृतावेकैकवारं गच्छेत् । एवं कन्याया नियोगप्रकारत्वाद्विवाहस्याग्रहाच्च गमनोपदेशाद्यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यं भवति ॥ ७० ॥

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्त्वा पुनः प्रयच्छन्हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ ७१ ॥

न दत्त्वेति ॥ कस्मैचिद्वाचा कन्यां दत्त्वा तस्मिन्मृते दानगुणदोषज्ञस्तामन्यस्मै न दद्यात् । यस्मादेकस्मै दत्त्वान्यस्मै ददत् पुरुषानृतं 'सहस्रं पुरुषानृते' (८।९८) इत्युक्तदोषं प्राप्नोति । सप्तपदीकरणस्याजातत्वाद्भार्यात्वानिष्पत्तेः पुनर्दानाशङ्कायामिदं वचनम् ॥ ७१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

विधिवदिति ॥ 'अद्भिरेव द्विजाग्र्याणाम्' (३।३५) इत्येवमादिविधिना प्रतिगृह्यापि कन्यां वैधव्यलक्षणोपेतां रोगिणीं क्षतयोनित्वाद्यभिशापवतीमधिकाङ्गादिगोपनच्छद्मोपपादितां सप्तपदीकरणात्प्राग्ज्ञातां त्यजेत् । ततश्च तत्त्यागे दोषाभाव इत्येतदर्थं नतु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

यस्त्विति ॥ यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तत्प्रत्यर्पणेन व्यर्थं कुर्यात् । एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ।
अवृत्तिकर्शिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

विधायेति ॥ कार्ये सति मनुष्यः पत्न्या ग्रासाच्छादनादि प्रकल्प्य देशा-

न्तरं गच्छेत् । यस्माद्ग्रासाद्यभावपीडिता स्त्री शीलवत्यपि पुरुषान्तरसंपर्कं भजेत् ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

विधायेति ॥ भक्ताच्छादनादि दत्त्वा पत्यौ देशान्तरं गते देहप्रसाधनपरगृहगमनरहिता जीवेत् । अदत्त्वा पुनर्गते सूत्रनिर्माणादिभिरनिन्दितशिल्पैर्जीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।
विद्यार्थं षड् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ॥७६॥

प्रोषित इति ॥ गुर्वाज्ञासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तं प्रोषितः पतिरष्टौ वर्षाणि पत्न्या प्रतीक्षणीयः, ऊर्ध्वं पतिसंनिधिं गच्छेत् । तदाह वसिष्ठः (व.स्मृ.१७।१५)—'प्रोषितपत्नी पञ्च वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं पतिसकाशं गच्छेत्' इति । विद्यार्थं प्रोषितः षड् वर्षाणि प्रतीक्ष्यः । निजविद्याविभाजनेन यशोर्थमपि प्रोषितः पतिः षडेव । भार्यान्तरोपभोगार्थं गतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७६ ॥

संवत्सरं[1] प्रतीक्षेत द्विषन्तीं[2] योषितं पतिः ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

संवत्सरमिति ॥ पतिर्विषयसंजातद्वेषां स्त्रियं वर्षं यावत्प्रतीक्षेत । तत ऊर्ध्वमपि द्विषन्तीं स्वदत्तमलंकारादि धनं हृत्वा नोपगच्छेत् । ग्रासाच्छादनमात्रं तु देयमेव ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा ।
सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

अतीति ॥ या स्त्री द्यूतादिप्रमादवन्तं मदजनकपानादिना मत्तं व्याधितं वा शुश्रूषाद्यकरणेनावजानाति सा विगतालंकारशय्यादिपरिच्छदा त्रीन्मासान्नोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम् ।
न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्तनम् ॥ ७९ ॥

उन्मत्तमिति ॥ वातादिक्षोभादप्रकृतिस्थं पतितमेकादशाध्याये वक्ष्यमाणं, नपुंसकं अबीजं बाध्यरेतस्त्वादिना बीजरहितं, कुष्ठाद्युपेतं, च पतिमपरिचरन्त्यास्त्यागो न करणीयः; नच धनग्रहणं करणीयम् ॥ ७९ ॥

मद्यपाऽसाधुवृत्ता[3] च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता वाधिवेत्तव्या हिंस्रार्थघ्नी च सर्वदा ॥ ८० ॥

मद्यपेति ॥ निषिद्धमद्यपानरता, असाध्वाचारा, भर्तुः प्रतिकूलाचरणशीला,

पाठा०—1 संवत्सरमुदीक्षेत. 2 द्विषाणां. 3 मद्यपाऽसत्यवृत्ता च.

कुष्ठादिव्याधियुक्ता, भृत्यादिताडनशीला, सततमतिव्ययकारिणी या भार्या भवेत्साऽधिवेत्तव्या तस्यां सत्यामन्यो विवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्री जननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ८१ ॥

वन्ध्येति ॥ प्रथमर्तुमारभ्याविद्यमानप्रसूता अष्टमे वर्षेऽधिवेदनीया, मृतापत्या दशमे वर्षे, स्त्रीजनन्येकादशे, अप्रियवादिनी सद्य एव, यद्यपुत्रा भवति । पुत्रवत्यां तु तस्यां 'धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत, अन्यतरापाये तु कुर्वीत' इत्यापस्तम्बनिषेधादधिवेदनं न कार्यम् ॥ ८१ ॥

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।
सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥८२॥

येति ॥ या पुनर्व्याधिता सती पत्युरनुकूला भवति शीलवती च स्यात्तामनुज्ञाप्यान्यो विवाहः कार्यः । कदाचिच्चासौ नावमाननीया ॥ ८२ ॥

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।
सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ॥८३॥

अधिविन्नेति ॥ या पुनः कृताधिवेदना स्त्री कुपिता निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्ध्वा स्थापनीया, आकोपनिवृत्तेः । पित्रादिकुलसंनिधौ वा त्याज्या ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥ ८४ ॥

प्रतिषिद्धापीति ॥ या पुनः क्षत्रियादिका स्त्री भर्त्रादिनिवारिता विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यं पिबेत्, नृत्यादिस्थानजनसमूहौ वा गच्छेत्, सा सुवर्णकृष्णलानि षड्व्यवहारप्रकरणाद्राज्ञा दण्डनीया ॥ ८४ ॥

यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन्योषितो द्विजाः ।
तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥

यदीति ॥ यदि द्विजातयः स्वजातीया विजातीयाश्चोद्वहेयुस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्संमानदायविभागोत्कर्षार्थं ज्येष्ठत्वं पूजा च वस्त्रालंकारादिदानेन गृहं च प्रधानं स्यात् ॥ ८५ ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।
स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥ ८६ ॥

भर्तुरिति ॥ भर्तुर्देहपरिचर्यामन्नदानादिरूपां धर्मकार्यं च भिक्षादाना-

पाठा०—1 प्रतिषेधे पिबेद्या तु. 2 स्वा स्वैव कुर्यात्; स्वाः स्वा नित्यं कर्म कुर्युः.

१ यस्यां भार्यायां सत्यामन्या परिणीयते सा त्वधिविन्नेति भावः. २ 'कृष्णलानि=गुञ्जापरिमितं रजतम्' इति रामचन्द्रो व्याचष्टे.

तिथिपरिवेषणहोमीयद्रव्योपकल्पनादि प्रात्यहिकं सर्वेषां द्विजातीनां सजातिभार्यैव कुर्यान्न तु कदाचिद्विजातीयेति ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ८७ ॥

यस्त्विति ॥ यः पुनः स्वजातीयया संनिहितया देहशुश्रूषादिकं कर्तव्यं विजातीयया मौर्ख्यात्कारयेत्स यथा ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातो ब्राह्मणचाण्डालस्तथैव पूर्वैर्ऋषिभिर्दृष्ट इति पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

उत्कृष्टायेति ॥ कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समानजातीयाय वरायाप्राप्तकालामपि 'विवाहयेदष्टवर्षामेवं धर्मो न हीयते' इति दक्षस्मरणात् । तस्मादपि कालात्प्रागपि कन्यां ब्राह्मविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

काममिति ॥ संजातार्तवापि कन्या वरं मरणपर्यन्तं पितृगृहे तिष्ठेन्न पुनरेनां विद्यागुणरहिताय कदाचित्पित्रादिर्दद्यात् ॥ ८९ ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ ९० ॥

त्रीणीति ॥ पित्रादिभिर्गुणवद्वरायादीयमाना कन्या संजातार्तवा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत । वर्षत्रयात्पुनरूर्ध्वमधिकगुणवरालाभे समानजातिगुणं वरं स्वयं वृणीत ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥ ९१ ॥

अदीयमानेति ॥ पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्तकाले यदि भर्तारं स्वयं वृणुते तदा सा न किंचित्पापं प्राप्नोति । नच तत्पतिः पापं प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

अलंकारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥ ९२ ॥

अलमिति ॥ स्वयंवृतपतिका कन्या वरस्वीकरणात्पूर्वं पितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलंकारं तेभ्यः समर्पयेत् । यदा नार्पयेत्तदा चौरी स्यात् ॥ ९२ ॥

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥ ९३ ॥

पित्र नेति ॥ ऋतुयुक्तां कन्यां वरः परिणयन्पित्रे शुल्कं न दद्यात् । यस्मात्स पिता ऋतुकार्यापत्योत्पत्तिनिरोधात्कन्यायाः स्वामित्वाद्धीयते ॥ ९३ ॥

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ ९४ ॥

त्रिंशद्वर्ष इति ॥ त्रिंशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कां मनोहारिणीं कन्यामुद्वहेत् । चतुर्विंशतिवर्षो वाऽष्टवर्षां, गार्हस्थ्यधर्मेऽवसादं गच्छति त्वरावान् । एतच्च योग्यकालप्रदर्शनपरं नतु नियमार्थम्; प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदो भवति । त्रिभागवयस्का च कन्या वोढुर्यूनो योग्येति गृहीतवेदश्चोपकुर्वाणको गृहस्थाश्रमं प्रति न विलम्बेतेति 'सत्वरः' इत्यस्यार्थः ॥ ९४ ॥

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥ ९५ ॥

देवेति ॥ 'भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः' इत्यादिमन्त्रलिङ्गात्, या देवैर्दत्ता भार्या तां पतिर्लभते नतु स्वेच्छया । तां सतीं देवानां प्रियं कुर्वन्ग्रासाच्छादनादिना सदा द्वेषाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ ९५ ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ।
तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ९६ ॥

प्रजनार्थमिति ॥ यस्माद्गर्भग्रहणार्थं स्त्रियः सृष्टाः गर्भाधानार्थं च मनुष्यास्तस्माद्गर्भोत्पादनमेवानयोः, अग्न्याधानादिरपि धर्मः पत्न्या सह साधारणः, 'क्षौमे वसानावग्नीनादधीयाताम्' इत्यादिर्वेदेऽभिहितः । तस्मात् 'भार्यां बिभृयात्' (९।९५) इति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥ ९६ ॥

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥ ९७ ॥

कन्यायामिति ॥ कन्यायां दत्तशुल्कायां तस्यामसंजातविवाहायां यदि शुल्कदो वरो म्रियेत तदा देवराय पित्रादिभिर्वाऽसौ कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति । 'यस्या म्रियेत' (९।६९) इति प्रागुक्तं नियोगरूपं, इदं तु शुल्कग्रहणविषयम् ॥ ९७ ॥

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन् ।
शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ ९८ ॥

आददीतेति ॥ शास्त्रानभिज्ञः शूद्रोऽपि पुत्रीं ददच्छुल्कं न गृह्णीयात्किं

पुनः शास्त्रविद्द्विजातिः। यस्माच्छुल्कं गृह्णन्गुप्तं दुहितृविक्रयं कुरुते। 'न कन्यायाः पिता' (३।५१) इत्यनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणं कन्यायामपि गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनाच्छुल्कग्रहणे शास्त्रीयत्वशङ्कायां पुनस्तन्निषिध्यते॥ ९८॥

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः।
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते॥ ९९॥

एतदिति॥ एतत्पुनः पूर्वे शिष्टा न कदाचित्कृतवन्तो नाप्यपरे वर्तमानकालाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यामङ्गीकृत्य पुररन्यस्मै दीयत इति। एतच्चागृहीतशुल्ककन्यामदत्त्वा कस्यचित्, 'कन्यायाम्' (९।९७) इति तु गृहीतशुल्कविषयम्॥ ९९॥

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु।
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम्॥ १००॥

नेति॥ पूर्वकल्पेष्वप्येतद्वृत्तमिति कदाचिद्वयं न श्रुतवन्तः, यच्छुल्काभिधानेन मूल्येन कश्चित्साधुर्गूढं दुहितृविक्रयमकार्षीदिति शुल्कनिषेधार्थवादः॥ १००॥

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणान्तिकः।
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः॥ १०१॥

अन्योन्यस्येति॥ भार्यापत्योर्मरणान्तं यावद्धर्मार्थकामेषु परस्पराव्यभिचारः स्यादित्येव संक्षेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञातव्यः॥ १०१॥

तथा च सति—

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ।
यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम्॥ १०२॥

तथेति॥ स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परं न व्यभिचरेताम्॥ १०२॥

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत॥ १०३॥

एष इति॥ एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकमुक्तः। संतानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता। इदानीं दीयत इति दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत॥ १०३॥

पाठा०—1 नातिचरेतां. 2 दायधर्मं.

१ तत्तु स्मृत्यन्तरे-'तं देशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुल्कविक्रयी' इत्यत्यन्तपातकत्वेनोक्तम्.

भ्रातरो मिलित्वा पितृमरणादूर्ध्वं पैतृकं मातृमरणादूर्ध्वं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन्। ज्येष्ठगोचरतयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् समभागोऽयं ज्येष्ठभ्रातर्युद्धारमनिच्छति बोद्धव्यः। पित्रोर्मरणादूर्ध्वं विभागहेतुमाह—

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्।
भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

ऊर्ध्वमिति॥ यस्मात्ते पुत्रा जीवतोः पित्रोस्तदीयधने स्वामिनो न भवन्ति। मातुरपि प्रकृतत्वात् 'पैतृकम्' इत्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणम्। अयं च पितृमरणानन्तरं विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे द्रष्टव्यः। पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन्विभागः। तदाह याज्ञवल्क्यः (या. स्मृ. २।११४)–'विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्' इति ॥ १०४ ॥

यदा पुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा,—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठ इति॥ ज्येष्ठ एव पितृसंबन्धि धनं गृह्णीयात्। कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठं भक्ताच्छादनाद्यर्थं पितरमिवोपजीवेयुः। एवं सर्वेषां सहैवावस्थानम् ॥१०५॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

ज्येष्ठेनेति॥ उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान्भवति। ततश्च 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रुतेः पुण्यलोकाभावपरिहारो भवति। तथा 'प्रजया पितृभ्यः' इति श्रुतेः 'पुत्रेण जातमात्रेण पितॄणामनृणश्च सः' इति। अतो ज्येष्ठ एव सर्वधनमर्हति पूर्वस्यानुजास्तेन साम्ना वर्तेरन् १०६

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्त्यमश्नुते।
स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

यस्मिन्निति॥ यस्मिन् जाते ऋणं शोधयति। येन जातेनामृतत्वं प्राप्नोति। तथा च श्रुतिः—'ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति। पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्' इति। स एव पितुर्धर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति, तेनैकेनैव ऋणापनयनाद्युपकारस्य कृतत्वात्। इतरांस्तु कामजान्मुनयो जानन्ति[2]। ततश्च सर्वं धनं गृह्णीयादित्यस्यैवायमपि विशेषः ॥ १०७ ॥

---

१ बृहस्पतिस्तु–'समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः। तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा' इत्यनेनोद्धारे न पितुः प्रभुत्वं, किंतु शास्त्रस्येत्याह. २ 'इतरान्' इत्यर्थवादोऽयम्, यथाश्रुततात्पर्यग्रहणाद्धि कनीयसामभागार्हतैव स्यात्; ततश्च वक्ष्यमाणविरोधः इति मनुभाष्यम्.

पितेव पालयेत्पुत्राञ्ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः।
पुत्रवच्चापि वर्तेरञ्ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः॥ १०८॥

पितेवेति॥ ज्येष्ठो भ्राता विभागाभावेऽनुजान् भ्रातॄन्भक्ताच्छादनादिभिः पितेव बिभृयात्। अनुजाश्च भ्रातरः पुत्रा इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माय वर्तेरन्॥ १०८॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः।
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः॥ १०९॥

ज्येष्ठ इति॥ अकृतविभागो ज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदानुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वाज्ज्येष्ठः कुलं वृद्धिं नयति। यद्यधार्मिको भवति तदानुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वाज्ज्येष्ठः कुलं नाशयति। तथा गुणवाञ्ज्येष्ठो लोके पूज्यतमः साधुभिश्चागर्हितो भवति॥ १०९॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स संपूज्यस्तु बन्धुवत्॥ ११०॥

यो ज्येष्ठ इति॥ यो ज्येष्ठोऽनुजेषु भ्रातृषु पितृवद्वर्तेत, स पितेव मातेवागर्हणीयो भवति। यः पुनस्तथा न वर्तेत, स मातुलादिबन्धुवदर्चनीयः॥ ११०॥

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया।
पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया॥ १११॥

एवमिति॥ एवमविभक्ता भ्रातरः सह संवसेयुः। यदि वा धर्मकामनया कृतविभागाः पृथग्वसेयुः। यस्मात्पृथगवस्थाने सति पृथक् पृथक् पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानधर्मस्तेषां वर्धते तस्माद्विभागक्रिया धर्मार्था। तथा च बृहस्पतिः—'एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम्। एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे'॥ १११॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः॥ ११२॥

ज्येष्ठस्येति॥ उद्ध्रियत इत्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तद्दातव्यम्। मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो देयः। कनिष्ठस्य पुनरशीतितमो भागो दातव्यः। अवशिष्टं धनं समं कृत्वा विभजनीयम्॥ ११२॥

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम्।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम्॥ ११३॥

ज्येष्ठश्चेति॥ ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारं गृह्णीयाताम्। ज्येष्ठ-

कनिष्ठव्यतिरिक्ता ये मध्यमास्तेषामेवावान्तरज्येष्ठकनिष्ठतामनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकं दातव्यः । मध्यमानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठदेयभागे वैषम्यवारणार्थमिदम् ॥ ११३ ॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ।
यच्च सातिशयं किंचिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां धनप्रकाराणां मध्यायच्छ्रेष्ठं धनं, ज्येष्ठः तद्धनं गृह्णीयात् । 'सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्' (९।११२) इत्युक्तमनूदितसमुच्चयबोधनाय । यच्चैकमपि प्रकृष्टं द्रव्यं विद्यते तदपि ज्येष्ठ एव गृह्णीयात् । तथा 'दशतः पशूनाम्' (गौ. स्मृ. २९।३) इति गौतमस्मरणाद्दशभ्यो गवादिपशुभ्य एकैकं श्रेष्ठं ज्येष्ठो लभते । इदं च यदि ज्येष्ठो गुणवानितरे निर्गुणास्तद्विषयम् ॥

सर्वेषां समगुणत्वे तु—

उद्धारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ।
यत्किंचिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५ ॥

उद्धार इति ॥ 'दशतश्चाप्नुयाद्वरम्' (९।११४) इति योऽयमुद्धार उक्तः सोऽयमध्ययनादिकर्मसमृद्धानां भ्रातॄणां ज्येष्ठस्य नास्ति । तत्रापि यत्किंचिदस्य देयमिति । द्रव्यं पूजावृद्धिकरं ज्येष्ठाय देयम् । एवं च समगुणेषूद्धारप्रतिषेधदर्शनात्पूर्वत्र गुणोत्कर्षाविशेषापेक्षयोद्धारवैषम्यं बोद्धव्यम् ॥ ११५ ॥

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।
उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण समुद्धृतविंशद्भागाधिके धने समान्भागान् भ्रातॄणां कल्पयेत् । विंशतितमभागादौ पुनरनुद्धृत इयं वक्ष्यमाणा भागकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

एकाधिकमिति ॥ एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावत् । ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् । अधिकमर्थं यत्रांशे सार्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो गृह्णीयात् । कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशं गृह्णीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः । इदं तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया, कनिष्ठानां च निर्गुणत्वे बोद्धव्यम् । ज्येष्ठतदनुजयोरधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

स्वेभ्यो[2]ऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।
स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

स्वेभ्य इति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो भ्रातरः स्वजात्यपेक्षया

पाठा०—1 °दशैव दशतो वरान्. 2 स्वाभ्यः स्वाभ्यस्तु.

स्वेभ्यः 'चतुरोंऽशान्हरेद्विप्रः' (९।१५३) इत्यादिना वक्ष्यमाणेभ्यो भागेभ्य आत्मीयादात्मीयाद्भागाच्चतुर्थभागं पृथक्कन्याभ्योऽनूढाभ्यो भगिनीभ्यो या यस्य सोदर्या भगिनी स तस्या एव संस्कारार्थमिति एवं दद्युः। सोदर्याभावे विमातृजैरुत्कृष्टैरपकृष्टैरपि संस्कार्यैव। तथा च याज्ञवल्क्यः (या. स्मृ. व्य. ८।१२४)—'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः। भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशं तु तुरीयकम्॥' यदि भगिनीसंस्कारार्थं चतुर्भागं दातुं नेच्छन्ति तदा पतिता भवेयुः। एतेनैकजातीयवैमात्रेयबहुपुत्रभगिनीसद्भावेऽपि सोदर्यभगिनीभ्यश्चतुर्थभागदानमवगन्तव्यम्॥ ११८॥

अजाविकं सैकशफं[1] न जातु विषमं भजेत्।
अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते॥ ११९॥

अजेति॥ एकशफा अश्वादयः। छागमेषाद्येकशफसहितं विभागकाले समं कृत्वा विभक्तुमशक्यं तन्न विभजेत्, किंतु ज्येष्ठस्यैव तत्स्यान्नतु तत्तुल्यद्रव्यान्तरदानेन समीकृत्य विक्रीय वा तन्मूल्यं विभजेत्। अजाविकमिति पशुद्वन्द्वाद्विभाषैकवद्भावः॥ ११९॥

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥ १२०॥

यवीयानिति॥ कनिष्ठो यदि ज्येष्ठभ्रातृभार्यायां नियोगेन पुत्रं जनयेत्तदा तेन पितृव्येण सह तस्य क्षेत्रजस्य समो विभागः स्यान्नतु पितृवत् सोद्धारो भवतीति विभागव्यवस्था नियता। अनियोगोत्पन्नस्यानंशित्वं वक्ष्यति। यद्यपि 'समेत्य भ्रातरः समम्' (९।१०४) इत्युक्तं, तथाप्यस्मादेव लिङ्गात्पौत्रस्यापि मृतपितृकस्य पैतामहे धने पितृव्यवद्विभागोऽस्तीति गम्यते॥ १२०॥

ज्येष्ठभ्रातुः क्षेत्रजः पुत्रोऽपि पितेव सोद्धारविभागी युक्त इतीमां शङ्कां निराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रढयति—

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते।
पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण[2] तं भजेत्॥ १२१॥

उपसर्जनमिति॥ अप्रधानं क्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितृधर्मेण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण न संबध्यते। क्षेत्र्यपि पिता तद्द्वारेणापत्योत्पादने प्रधानम्। तस्मात्पूर्वोक्तेनैक धर्मेण विभागव्यवस्थारूपेण पितृव्येण सह तं क्षेत्रजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः॥ १२१॥

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः।
कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत्॥ १२२॥

पुत्र इति॥ यदि प्रथमोढायां कनीयान्पुत्रो जातः पश्चादूढायां च

पाठा०—1 चैकशफं. 2 तस्माद्धर्मेण तं त्यजेत्.

ज्येष्ठस्तदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो यदि स्यात्किं मातुरुद्वाहक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्ठत्वमुत स्वजन्मक्रमेणेति तदाह ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः ।
ततोऽपरे¹ ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ १२३ ॥

एकमिति ॥ पूर्वस्यां जातः पूर्वजः । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' (पा. ६।३।६३) इति ह्रस्वत्वम् । स कनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं गृह्णीयात्ततः श्रेष्ठवृषभादन्ये ये सन्त्यग्र्याः श्रेष्ठवृषभास्ते तस्माज्ज्यैष्ठिनेयान्मातृत ऊनानां कनिष्ठेयानां प्रत्येकमेकैकशो भवन्तीति मात्रुद्वाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यम् ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठस्तु जातो² ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ।
ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥ १२४ ॥

ज्येष्ठ इति ॥ प्रथमोढायां पुनर्यो जातो जन्मना च भ्रातृभ्यो ज्येष्ठः स वृषभः षोडशो यासां गवां ता गृह्णीयात् । पञ्चदश गा एकं वृषभमित्यर्थः । ततोऽनन्तरं येऽन्ये बह्वीभ्यो जातास्ते स्वमातृभागत ऊढज्येष्ठापेक्षया शेषा भागादि विभजेरन्निति निश्चयः ॥ १२४ ॥

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।
न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

सदृशेति ॥ समानजातीयस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिगतविशेषाभावे सति न मातृक्रमेण ज्यैष्ठ्यमृषिभिरुच्यते। जन्मज्येष्ठानां तु पूर्वोक्त एव विंशतिभागादिरुद्धारो बोद्धव्यः । एवं च मातृज्यैष्ठ्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशीग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । स च गुणवन्निर्गुणतया भ्रातॄणां गुरुलघुत्वावगमाद्व्यवस्थितः । अत एव 'जन्मविद्यागुणज्येष्ठस्त्र्यंशं दायादवाप्नुयात्' इति बृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्याद्युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्ष उक्तः । 'निर्गुणस्यैकं वृषभम्' इति, मन्दगुणस्य 'वृषभषोडशाः' इति मातृज्यैष्ठ्याश्रयणेनोद्धारो बोद्धव्यः । मातृज्यैष्ठ्यविधिं त्वनुवादं मेधातिथिरवदत् । गोविन्दराजस्त्वन्यमतं जगौ¹ १२५

न केवलं विभागे जन्मज्यैष्ठ्यं किंतु,—

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

जन्मेति ॥ सुब्रह्मण्याख्यो मन्त्रो² ज्योतिष्टोम इन्द्रस्याह्वानार्थं प्रयुज्यते ।

पाठा०—1 परे ज्येष्ठवृषा°. 2 जातोऽज्येष्ठायां.

१ राघवानन्दस्तु–मेधातिथि-कुल्लूकाभिमतानुवादपूर्वं स्वाभिमतं 'वस्तुतस्तु जन्मज्यैष्ठ्यमेव प्रयोजकम्' इत्यादिनाख्यातवान्. २ सोमयागादावयं मन्त्रश्छन्दोगैः 'इन्द्राह्वनाय सुब्रह्मण्यो ३ ३ इन्द्र आगच्छ' इत्यादिप्रयोगे प्रयुज्यतेऽतः श्रुतिसिद्धत्वमस्येति भावः.

तत्र प्रथमपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानं क्रियते–'अमुकपिता यजते' इत्येवमृषिभिः स्मृतम्। तथा यमयोर्गर्भे एककालं निषिक्तयोरपि जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता। गर्भेष्विति बहुवचनं स्त्रीबहुत्वापेक्षया ॥ १२६ ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२७ ॥
[अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥]

अपुत्र इति ॥ अविद्यमानपुत्रो यदस्यामपत्यं जायेत तन्मम श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिककरं स्यादिति कन्यादानकाले जामात्रा सह संप्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कुर्यात् ॥ १२७ ॥

अत्र परप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह—

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः ।
विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

अनेनेति ॥ दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंशवृद्ध्यर्थमनेनोक्तविधानेन कृत्स्ना दुहितरः पूर्वं पुत्रिकाः स्वयं कृतवान्। कात्स्न्र्ये 'अथ'-शब्दः ॥ १२८ ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥ १२९ ॥

ददाविति ॥ स दक्षो भाविपुत्रिकापुत्रलाभेन प्रीतात्माऽलंकारादिना सत्कृत्य दश पुत्रिका धर्माय, त्रयोदश कश्यपाय, सप्तविंशतिं चन्द्राय द्विजानामोषधीनां च राज्ञे दत्तवान्। सत्कारवचनमन्येषामपि पुत्रिकाकरणे लिङ्गम्। दशेत्यादि च बह्वीनामपि पुत्रिकाकरणज्ञापकम् ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ १३० ॥

यथैवेति ॥ आत्मस्थानीयः पुत्रः 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (आ.गृ.सू.१।१५) इति मन्त्रलिङ्गात्। तत्समा च दुहिता तस्या अप्यङ्गेभ्य उत्पादनात्। अतस्तस्यां पुत्रिकायां पितुरात्मस्वरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य मृतस्य पितुर्धनं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् ॥ १३० ॥

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।
दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥ १३१ ॥

मातुरिति ॥ मातुर्यद्धनं तत्तस्यां मृतायां कुमारीभाग एव स्यान्न पुत्राणां

तत्र भागः। कुमारी चानूढाभिप्रेता। तथा गौतमः (गौ.स्मृ.२९।६)—'स्त्रीधनं दुहितृणामदत्तानामप्रतिष्ठितानां च। अपुत्रस्य च मातामहस्य दौहित्र एव प्रकृतत्वात्पौत्रिकेयः समग्रं धनं गृह्णीयात्' इति ॥ १३१ ॥

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत्[1]।
स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥

दौहित्र इति ॥ दौहित्रः प्रकृतत्वात्पौत्रिकेय एव, तस्य मातामहधनग्रहणमनन्तरोक्तम्, जनकधनग्रहणं च। पिण्डदानार्थोऽयमारम्भः, 'पितृ'शब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात्। अन्यस्य पौत्रिकेयः पुत्रान्तररहितस्य जनकस्य समग्रं धनं गृह्णीयात्स एव पितृमातामहाभ्यां द्वौ पिण्डौ दद्यात्। पिण्डदानं श्राद्धोपलक्षणार्थम्। पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणपिण्डदानव्यामोहनिरासार्थं वचनम् ॥ १३२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः।
तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥

पौत्रेति ॥ पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्ये न कश्चिद्विशेषोऽस्ति। यस्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पन्नाविति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ १३३ ॥

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥१३४॥

पुत्रिकायामिति ॥ कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनन्तरं जायते तदा तयोर्विभागकाले समो विभागो भवेत्। नोद्धारः पुत्रिकायै देयः। यस्माज्ज्येष्ठाया अपि तस्या उद्धारविषये ज्येष्ठता नादरणीया ॥ १३४ ॥

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन।
धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥

अपुत्रायामिति ॥ अपुत्रायां पुत्रिकायां कथंचन मृतायां तदीयधनं तद्भर्तैवाविचारयन्गृह्णीयात्। पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य पत्नीरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणप्रसक्तौ तन्निवारणार्थमिदं वचनम् ॥ १३५ ॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम्।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ १३६ ॥

अकृतेति ॥ अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यं, तत्र 'यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम्' (९।१२७) इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसंधिमात्रकृता, वाग्व्यवहारेण न कृता। तथा गौतमः (गौ.स्मृ.२९।५)—'अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकामेकेषाम्' इति। अत एव 'पुत्रिकाधर्मशङ्कया' (३।११) इति प्रागविवाह्यत्वमुक्तम्। पुत्रिकेव कृताऽकृता

पाठा०—1 हरेयदि.

वा पुत्रं समानजातीयाद्वोढुरुत्पादयेत्तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवान्मातामहः पौत्री। तथा चासौ तस्मै पिण्डं दद्यात्। गोविन्दराजस्तु 'अकृता वा' इत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोऽपि मातामहधने पौत्रिकेय इव मातामह्यादिसत्त्वेऽप्यधिकारीत्याह। तन्न; पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वादपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादिति ॥ १३६ ॥

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ १३७ ॥

पुत्रेणेति ॥ पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान्प्राप्नोति। पौत्रेण तेष्वेव चिरकालमवतिष्ठते। तदनन्तरं पुत्रस्य पौत्रेणादित्यलोकं प्राप्नोति। अस्य च दायभागप्रकरणेऽभिधानं पितुर्धने पत्न्यादिसद्भावेऽपि पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्येत्येवं पुत्रसंतानाधिकारबोधनार्थम् ॥ १३७ ॥

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १३८ ॥

पुन्नाम्न इति ॥ यस्मात्पुन्नामधेयनरकात्सुतः पितरं त्रायते तस्मात्त्राणादात्मनैव ब्रह्मणा पुत्र इति प्रोक्तः। तस्मान्महोपकारकत्वात्पुत्रस्य युक्तं तदीयपुंसंतानस्य दायभागित्वमिति पूर्वदार्ढ्यार्थमिदम् ॥ १३८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते।
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं संतारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

पौत्रेति ॥ दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः। पुत्रदौहित्रयोर्लोके कश्चिद्विशेषो न संभाव्यते, यस्माद्दौहित्रोऽपि मातामहं परलोके पौत्रवन्निस्तारयति। एतच्च पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनार्थं पुत्रिकाकरणानन्तरजातपुत्रेण सह धने तुल्यभागबोधनार्थम् ॥ १३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

मातुरित्यादि ॥ पौत्रिकेयः प्रथमं मात्रे पिण्डं, द्वितीयं मातुः पित्रे, तृतीयं मातुः पितामहाय दद्यात्। पित्रादीनां तु 'पित्रे मातामहाय च' (९।१३२) इत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १४० ॥

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः।
स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥ १४१ ॥

उपपन्न इति ॥ 'पुत्रा रिक्थहराः पितुः' (९।१८५) इति द्वादशपुत्राणामेव रिक्थहरत्वं वक्ष्यति। 'दशापरे तु क्रमशः' (९।१६५) इत्यौरसक्षेत्रजा-

भावे दत्तकस्य पितृरिक्थहरत्वं प्राप्तमेव। अतः सत्यप्यौरसपुत्रे दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृरिक्थभागप्राप्त्यर्थमिदं वचनम्। यस्य दत्तकः[1] पुत्रोऽध्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति सोऽन्यगोत्रादागतोऽपि सत्यप्यौरसे पितृरिक्थभागं गृह्णीयात्। अत्र 'एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः' (९।१६३) इत्यौरसस्य सर्वोत्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किंतु क्षेत्रजोक्तषष्ठभागित्वमेवास्य न्याय्यम्। गोविन्दराजस्त्वौरसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितृरिक्थभागित्वार्थमिदं वचनमित्यवोचत्। तन्न; कृत्रिमादीनां निर्गुणानां पितृरिक्थभागित्वं, दत्तकस्य तु तत्पूर्वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैवेत्यन्याय्यत्वात्॥ १४१॥

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिमः क्वचित्।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा॥ १४२॥

गोत्रेति॥ गोत्रधने जनकसंबन्धिनी दत्तको न कदाचित्प्राप्नुयात्। पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव स पिण्डो दीयते, तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधा पिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते॥ १४२॥

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात्।
उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ॥ १४३॥

अनियुक्तेति॥ यो गुर्वादिनियोगं विना जातो यश्च सपुत्राया नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्तावुभौ क्रमेण जारोत्पन्नकामाभिलाषजौ धनभागं नार्हतः॥ १४३॥

नियुक्तायामपि पुमान्नार्यां जातोऽविधानतः।
नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः॥ १४४॥

नियुक्तायामिति॥ नियुक्तायामपि स्त्रियां घृताभ्यक्तत्वादिनियोगेतिकर्तव्यतां विना पुत्रो जातः स क्षेत्रिकस्य पितुर्धनं लब्धुं नार्हति। यस्मादसौ पतितेनोत्पादितः। 'नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा' (९।६३) इत्यनेन पतितस्योक्तत्वात्॥

हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः।
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्मतः प्रसवश्च सः॥ १४५॥

हरेदिति॥ तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्र औरस इव धनं हरेत्।

पाठा०—1 सुतः.

१ दत्तकपुत्रविषये वसिष्ठः—'शोणितशुक्रसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः, तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः न त्वेकं पुत्रं दद्यात्; स हि संतानाय पूर्वेषां, न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्, प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः, पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरेबान्धवमसंनिकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्' इत्याह।

यस्मात्तस्य कारणभूतं बीजं तत्क्षेत्रस्वामिन एव, तत्कार्यैकरणत्वात्। अपत्यमपि च धर्मतस्तदीयं तत् 'यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि' (९।१२०) इत्यनेन क्षेत्रजस्य पितामहधने पितृव्येन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात्। गुणवतः क्षेत्रजस्य औरसवत्स्वोद्धारभागग्राह्यर्थमिदमौरसतुल्यत्वाभिधानम्॥ १४५॥

धनं यो बिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च।
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम्॥ १४६॥

धनमिति॥ यो मृतस्य भ्रातुः स्थावरजङ्गमं धनं पत्न्या रक्षणाक्षमया समर्पितं रक्षेत्तां च पुष्णीयात्स नियोगधर्मेण तस्यामुत्पादितस्य भ्रातुरपत्यस्य दद्यात्। एतच्च 'धनं यो बिभृयाद्भ्रातुः' इत्यभिधानाद्विभक्तभ्रातृविषयम्, 'यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायाम्' (९।१२०) इति समभागाभिधानात्॥ १४६॥

या[1] नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात्।
तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते॥ १४७॥

येति॥ या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवराद्वान्यतो वा सपिण्डात्पुत्रमुत्पादयेत्स यदि कामजो भवति तदा तमरिक्थभाजं मन्वादयो वदन्ति। अकामज एव रिक्थभागी। स च व्याहृतो नारदेन—'मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन्। कुले तदवशेषे च संतानार्थं न कामतः॥' इति॥१४७॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु।
बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत॥ १४८॥

एतदिति॥ समानजातीयासु भार्यासु एकेन भर्त्रा जातानामेष विभागविधिर्बोद्धव्यः। इदानीं नानाजातीयासु स्त्रीषु बह्वीषूत्पन्नानां पुत्राणां विभागं शृणुत॥ १४८॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः।
तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः॥ १४९॥

ब्राह्मणस्येति॥ ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मण्याद्याश्चतस्रो भार्या भवेयुस्तदा तासां पुत्रेषूत्पन्नेष्वयं वक्ष्यमाणो विभागविधिर्मन्वादिभिरुक्तः॥ १४९॥

कीनाशो गोवृषो यानमलंकारश्च वेश्म च।
विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः॥ १५०॥

कीनाश इति॥ कीनाशः कर्षकः, गवां सेक्ता वृषः, यानमश्वादि, अलंकारोऽङ्गुलीयकादि, वेश्म गृहं च प्रधानं, यावन्तश्चांशास्तेष्वेकः प्रधानभूतोंऽश इत्येतद्ब्राह्मणीपुत्रस्योद्धारार्थं देयम्। अवशिष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम्॥ १५०॥

पाठा०—1 याऽनियुक्ताऽन्यतः.

त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १५१ ॥

त्र्यंशमित्यादि ॥ त्रीनंशान्ब्राह्मणो धनाद्गृह्णीयात् । द्वौ क्षत्रियापुत्रः । सार्धं वैश्यापुत्रः । अंशं शूद्रासुतः । एवं च यत्र ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधा कृते धने त्रयो भागा ब्राह्मणस्य, द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य । अनयैव दिशा ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

सर्वमिति ॥ यद्वा सर्वं रिक्थप्रकारमनुद्धृतोद्धारं दशधा कृत्वा, विभागधर्मज्ञो धर्मादनपेतं विभागमनेन वक्ष्यमाणविधिना कुर्वीत ॥ १५२ ॥

चतुरोंऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ १५३ ॥

चतुर इति ॥ चतुरो भागान्ब्राह्मणो गृह्णीयात् । त्रीन्क्षत्रियापुत्रः । द्वौ वैश्यापुत्रः । एकं शूद्राजः । अत्रापि ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रसद्भावे सप्तधा धने कृते चत्वारो भागा ब्राह्मणस्य । त्रयः क्षत्रियापुत्रस्य । एवं ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रेषु च कल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो[1]ऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४ ॥

यद्यपीति ॥ यदि ब्राह्मणो द्विजातिस्त्रीषु सर्वासु विद्यमानपुत्रः स्यादविद्यमानपुत्रो वा तथापि शूद्रापुत्रायानन्तराधिकारी यस्तेषु दशमभागाधिकं धर्मतो न दद्यात् । एवं च शूद्रापुत्रविषये निषेधादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रियावैश्यापुत्रौ सर्वरिक्थहरौ स्याताम् ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ १५५ ॥

ब्राह्मणेति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रापुत्रो धनभाङ् भवति, किंतु यदेव धनमस्मै पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् । एवं च पूर्वोक्तविभागनिषेधाद्विकल्पः, स च गुणवदगुणापेक्षः । अथवा अनूढशूद्रापुत्रविषयोऽयं दशमभागनिषेधः ॥

[2]समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।
उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् ॥ १५६ ॥

समवर्णास्विति ॥ द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्रा जातास्ते सर्वे ज्येष्ठायोद्धारं दत्त्वाऽवशिष्टं समभागं कृत्वा ज्येष्ठेन सहान्ये विभजेरन् ॥ १५६ ॥

पाठा०—1 यद्यपुत्रोऽपि वा. 2 समवर्णासु वा जाताः.

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते।
तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७ ॥

शूद्रेति ॥ शूद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्योपदिश्यते नोत्कृष्टाऽपकृष्टा वा। तस्यां च ये जातास्ते यदि पुत्रशतमपि तदा समभागा एव भवेयुः। तेनोद्धारः कस्यचिन्न देयः ॥ १५७ ॥

पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः।
तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥ १५८ ॥

पुत्रानिति ॥ यान्द्वादश पुत्रान्हैरण्यगर्भो मनुराह तेषां मध्यादाद्याः षड् बान्धवा: गोत्रदायादाश्च, तस्माद्बान्धवत्वेन सपिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादि कुर्वन्त्यनन्तराभावे च गोत्रदायं गृह्णन्ति। पितृरिक्थभाक्त्वस्य 'पुत्रा रिक्थहराः पितुः' (९।१८५) इति द्वादशविधपुत्राणामेव वक्ष्यमाणत्वात्। उत्तरे षट् न गोत्रधनहरा भवन्ति। बान्धवास्तु भवन्ति, ततश्च बन्धुकार्यमुदकक्रियादि कुर्वन्ति। मेधातिथिस्तु 'षडदायादबान्धवाः' इत्याद्युत्तरषट्कस्यादायादत्वमबान्धवत्वं चाह। तन्न; बौधायनेन बन्धुत्वस्याभिहितत्वात्। तदाह (बौ. स्मृ. २।२।३७)—'कानीनं च सहोढं च क्रीतं पौनर्भवं तथा। स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते' ॥ १५८ ॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ १५९ ॥

औरस इति ॥ औरसादयो वक्ष्यमाणाः षड्रिक्थभाजो बान्धवाश्च भवन्ति ॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

कानीनश्चेति ॥ कानीनादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः षड्गोत्ररिक्थहरा न भवन्ति बान्धवाश्च भवन्तीति व्याख्यातम् ॥ १६० ॥

औरसेन सह क्षेत्रजादीनां पाठात्तुल्यत्वाशङ्कायां तन्निरासार्थमाह—

यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः संतरञ्जलम्।
तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरंस्तमः ॥ १६१ ॥

यादृशमिति ॥ तृणादिनिर्मितकुत्सितोडुपादिभिरुदकं तरन् यथाविधं फलं प्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकं दुःखं दुरुत्तरं प्राप्नोतीति। अनेन क्षेत्रजादीनां मुख्यौरसपुत्रवत्संपूर्णकार्यकरणक्षमत्वं न भवतीति दर्शितम् ॥ १६१ ॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ १६२ ॥

यदीति ॥ 'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥' (या.स्मृ. व्य. ८।१२७) इति याज्ञवल्क्योक्तविषये, यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजानन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तावौरसक्षेत्रजावेकरिक्थिनावेकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसंबन्धि तदेव स गृह्णीयान्न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः। यत्तु वक्ष्यति (९।१६४)—'षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् । औरसो विभजन्दायम्' इति, तत्पुत्रबहुलस्य । यत्तु याज्ञवल्क्येनोभयसंबन्धिरिक्थहरत्वमुक्तं तत्क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यम् । मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्रं च विषयीकृत्येमं श्लोकं व्याचक्षाते । तन्न; अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वात् । 'अनियुक्तासुतश्च' (९।१४३) इत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषेधात् 'यद्येकरिक्थिनौ' इत्यनन्वयाच्च ॥

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।
शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

एक इति ॥ व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधेरौरस उत्पन्ने सतीदमुच्यते । औरस एवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी । शेषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात्पापसंबन्धपरिहारार्थं ग्रासाच्छादनं दद्यात् ॥ १६३ ॥

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।
औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

षष्ठमिति ॥ औरसः पुत्रः पितृसंबन्धि दायं विभजन्, क्षेत्रजस्य षष्ठमंशं पञ्चमं वा दद्यात् । निर्गुणसगुणापेक्षश्चायं विकल्पः ॥ १६४ ॥

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ १६५ ॥

औरसेति ॥ औरसक्षेत्रजौ पुत्रावुक्तप्रकारेण पितृधनहरौ स्याताम् । अन्ये पुनर्दश दत्तकादयः पुत्रा गोत्रभाजो भवन्ति, 'पूर्वाभावे परः परः' (या. स्मृ. व्य. ८।१३२) इत्येवं क्रमेण धनांशहराश्च ॥ १६५ ॥

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रं [1]प्रथमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

स्वक्षेत्र इति ॥ स्वभार्यायां कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां यं स्वयमुत्पादयेत्तं पुत्रमौरसं मुख्यं विद्यात् । 'सवर्णायां संस्कृतायामुत्पादित-

पाठा०—1 प्राथमकल्पिकम्.

मौरसपुत्रं विद्यात्' (बौ. स्मृ. २।२।१४) इति बौधायनदर्शनात्सजातीयायामेव स्वयमुत्पादित औरसो ज्ञेयः ॥ १६६ ॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

य इति ॥ यो मृतस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिव्याध्युपेतस्य वा भार्यायां घृताक्तवस्त्रादिनियोगधर्मेण गुरुनियुक्तायां जातः स क्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं[1] स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥ १६८ ॥

मातेति ॥ 'शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः' (व.स्मृ.१५।१) इति वसिष्ठस्मरणान्माता पिता वा परस्परानुज्ञया यं पुत्रं परिग्रहीतुः समानजातीयं तस्यैव पुत्राभावनिमित्तायामापदि प्रीतियुक्तं न तु भयादिना उदकपूर्वं दद्यात्स दत्रिमाख्यः पुत्रो विज्ञेयः ॥ १६८ ॥

सदृशं[2] तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं न विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९ ॥

सदृशमिति ॥ यं पुनः समानजातीयं पित्रोः पारलौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञं, पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तं पुत्रं कुर्यात्स कृत्रिमाख्यः पुत्रो वाच्यः ॥ १६९ ॥

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ १७० ॥

उत्पद्यत इति ॥ यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्यायां पुत्र उत्पद्यते, सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात्पुरुषविशेषाज्जातोऽसाविति न ज्ञायते स गृहेऽप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्यायां जातः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
तं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ १७१ ॥

मातेति । मातापितृभ्यां त्यक्तं, तयोरन्यतरमरणेनान्यतरेण वा त्यक्तं पुत्रं स्वीकुर्यात्सोपविद्धाख्यः पुत्र उच्यते ॥ १७१ ॥

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२ ॥

पितृवेश्मनीति ॥ पितृगृहे कन्या यं पुत्रमप्रकाशं जनयेत्तं कन्यापरिणेतुः पुत्रं नाम्ना कानीनं वदेत् ॥ १७२ ॥

पाठा०—1 प्रीतिसंयुक्तौ. 2 सजातीयं.

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ १७३ ॥

येति ॥ या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिणीयते, स गर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रो भवति सहोढ इति च व्यपदिश्यते ॥ १७३ ॥

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ १७४ ॥

क्रीणीयादिति ॥ यः पुत्रार्थं मातापित्रोः सकाशाद्यं क्रीणीयात्स क्रीतकस्तस्य पुत्रो भवति। क्रेतुर्गुणैस्तुल्यो हीनो वा भवेन्न तत्र जातितः सादृश्यवैसादृश्ये । 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' (या. स्मृ. व्य. ८।१३३) इति याज्ञवल्क्येन सर्वेषामेव पुत्राणां सजातीयत्वाभिधानत्वेन मानवेऽपि क्रीतव्यतिरिक्ताः सर्वे पुत्राः सजातीया बोद्धव्याः ॥ १७४ ॥

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥

येति ॥ या भर्त्रा परित्यक्ता मृतभर्तृका वा स्वेच्छयान्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा यमुत्पादयेत्स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुत्र उच्यते ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

सा चेदिति ॥ सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति । यद्वा कौमारं पतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

मातेति ॥ यो मृतमातापितृकस्त्यागोचितकारणं विना द्वेषादिना ताभ्यां त्यक्तो वात्मानं यस्मै ददाति स स्वयंदत्ताख्यस्तस्य पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

यमिति ॥ 'विन्नास्वेष विधिः स्मृतः' (या.स्मृ.आ. ४।९२) इति याज्ञवल्क्यदर्शनात्परिणीतायामेव शूद्रायां ब्राह्मणः कामार्थं पुत्रं जनयेत्स जीवन्नेव शवतुल्य इति पारशवः स्मृतः । यद्यप्ययं पित्रुपकारार्थं श्राद्धादि करोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वाच्छवव्यपदेशः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

दास्यामिति ॥ ध्वजाहृताद्युक्तलक्षणायां दास्यां, दाससंबन्धिन्यां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रो जायते स 'पित्रानुज्ञातपरिणीतापुत्रैः समांशभागो भवान्भवतु' इत्यनुज्ञातस्तुल्यभागं लभत इति शास्त्रव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ १८० ॥

क्षेत्रजादीनिति ॥ एतान्क्षेत्रजादीनेकादश पुत्रान्, पुत्रोत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्तव्यश्राद्धादिलोपश्च मा भूदित्येवमर्थं पुत्रप्रतिच्छन्दकान्मुनय आहुः १८०

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

य इति ॥ य एते क्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्रा औरसपुत्रप्रसङ्गेनोक्तास्ते यद्बीजोत्पन्नास्तस्यैव पुत्रा भवन्ति न क्षेत्रिकादेरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायां च सत्यां न ते कर्तव्या इत्येवंपरम्, इदम् 'अन्यबीजजाः' इत्येकादशपुत्रोपलक्षणार्थम् । स्वबीजजातावपि पौनर्भवशौद्रौ न कर्तव्यौ । अत एव वृद्धबृहस्पतिः— 'आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना' ॥ १८१ ॥

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ १८२ ॥

भ्रातॄणामिति ॥ भ्रातॄणामेकमातापितृकाणां मध्ये यद्येकः पुत्रवान्स्यादन्ये च पुत्ररहितास्तदा तेनैकपुत्रेण सर्वान्भ्रातॄन्सपुत्रान्मनुराह । ततश्च तस्मिन्सत्यन्ये पुत्रप्रतिनिधयो न कर्तव्याः । स एव पिण्डदोंऽशहरश्च भवतीत्यनेनोक्तम् । एतच्च 'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुता' (याज्ञ.स्मृ.व्य. ८।१३५) इति याज्ञवल्क्यवचनाद्भ्रातृपर्यन्ताभावे बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ १८३ ॥

सर्वासामिति ॥ एकपतिकानां सर्वासां स्त्रीणां मध्ये यद्येका पुत्रवती स्यात्तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रयुक्ता मनुराह । ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्तव्या इत्येतदर्थमिदम् ॥ १८३ ॥

श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान्रिक्थमर्हति ।
बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

श्रेयस इति ॥ औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वादौरसादीनुपक्रम्य तेषां

पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव दायहरः, 'स चान्यान्बिभृयात्' इति विष्णुवचनात्। औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परो रिक्थमर्हति। पूर्वसद्भावे परसंवर्धनं स एव कुर्यात्। एवं च सिद्धे शूद्रापुत्रस्य द्वादशपुत्रमध्ये पाठः क्षेत्रजादिसद्भावे धनानर्हत्वज्ञापनार्थत्वेन साधकः। अन्यथा तु क्षत्रियावैश्यापुत्रवदौरसत्वात्क्षेत्रजादिसद्भावेऽपि धनं लभेत्, पूर्वस्य परसंवर्धनमात्रं चापवादेतरविषये द्रष्टव्यम्। क्षेत्रजगुणवद्दत्तकपुत्रयोः पञ्चमं षष्ठं वा भागमौरसो दद्यादिति विहितत्वात्। यदि तु समानरूपाः पौनर्भवादयो बहवः पुत्रास्तदा सर्व एव विभज्य रिक्थं गृह्णीयुः ॥ १८४ ॥

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः।
पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

नेति ॥ न सोदरभ्रातरः, न पितरः, किंतु औरसाभावे क्षेत्रजाद्यो गौणपुत्राः पितृरिक्थहरा भवन्तीत्यनेनोच्यते। औरसस्य तु 'एक एवौरसः पुत्रः' (९।१६३) इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य पत्नीदुहितृरहितस्य च पिता धनं गृह्णीयात्तेषां मातुश्चाभावे न भ्रातरो धनं गृह्णीयुः। एतच्चानन्तरं प्रपञ्चयिष्यामः ॥ १८५ ॥

इदानीं क्षेत्रजानामप्यपुत्रपितामहादिधनेऽप्यधिकारं दर्शयितुमाह—

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते।
चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ १८६ ॥
[असुतास्तु पितुः पत्न्याः समानांशाः प्रकीर्तिताः।
पितामहश्च ताः सर्वा मातृकल्पाः प्रकीर्तिताः ॥]

त्रयाणामिति ॥ त्रयाणां पित्रादीनामुदकदानं कार्यं, त्रिभ्य एव च तेभ्यः पिण्डो देयः। चतुर्थश्च पिण्डोदकयोर्दाता। पञ्चमस्यात्र संबन्धो नास्ति। तस्माद्युक्तोऽपुत्रपितामहादिधने गौणपौत्राणामधिकारः। औरसपुत्रपौत्रयोश्च 'पुत्रेण लोकाञ्जयति' (९।१३७) इत्यनेनैवात्र पितामहादिधनभागित्वमुक्तम् ॥ १८६ ॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥

अनन्तर इति ॥ अस्य सामान्यवचनस्योक्तौरसादिपिण्डमात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्ततश्चानुक्तपत्न्यादिदायप्राप्त्यर्थमिदम्। सपिण्डमध्यात्संनिकृष्टतरो यः सपिण्डः पुमान् स्त्री वा तस्य मृतधनं भवति। तत्र 'एक एवौरसः पुत्रः' (९।१६३) इत्युक्तत्वात्स एव मृतधने स्वाधिकारी। क्षेत्रजगुणवद्दत्तकयोस्तु यथोक्तं पञ्चमं षष्ठं वा भागं दद्यात्। कृत्रिमादिपुत्राणां संवर्धनमात्रं कुर्यात्। औरसाभावे पुत्रिका तत्पुत्रश्च 'दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम्'

(९।१३७) इत्युक्तत्वादौरसपुत्ररहित एव तत्रापुत्रो विवक्षितः। तदभावे क्षेत्रजादय एकादश पुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः। परिणीतशूद्रापुत्रस्तु दशमभागमात्राधिकारी 'नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय' (९।१५४) इत्याद्युक्तत्वात्। दशमभागावशिष्टं धनं संनिकृष्टसपिण्डो गृह्णीयात्। त्रयोदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्वभर्तृधनभागिनी। यदाह याज्ञवल्क्यः (याज्ञ.स्मृ.व्य.८।१३५)—'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा। तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः॥ स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः॥' बृहस्पतिरप्याह—'आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः। शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा॥ यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति। जीवत्यर्धशरीरे तु कथमन्यः स्वमाप्नुयात्॥ सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः। अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी॥ पूर्वप्रमीताग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम्। विन्देत्पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः॥ जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यमथाम्बरम्। आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम्॥ पितृव्यगुरुदौहित्रान्भर्तृस्वस्रीयमातुलान्। पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानप्यतिथीन्स्त्रियः॥ तत्सपिण्डा बान्धवा वा ये तस्याः परिपन्थिनः। हिंस्युर्धनानि तान्राजा चौरदण्डेन शासयेत्॥' वृद्धमनुः—'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमर्थं लभेत च॥' यदुक्तम्—'स्त्रीणां तु जीवनं दद्यात्' इति संवर्धनमात्रवचनं, तद्दुःशीलाधार्मिकसविकारयौवनस्थपत्नीविषयम्। अतो यन्मेधातिथिना पत्नीनामंशभागित्वं निषिद्धमुक्तं तदसंबद्धम्। 'पत्नीनामंशभागित्वं बृहस्पत्यादिसंमतम्। मेधातिथिर्निराकुर्वन्न प्रीणाति सतां मनः॥' पत्न्यभावेऽप्यपुत्रिका दुहिता, तदभावे पिता माता च, तयोरभावे सोदर्यभ्राता, तदभावे तत्सुतः। 'मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्' (९।२१७) इति वक्ष्यमाणत्वात्। पितृमाता तदभावेऽन्योऽपि संनिकृष्टसपिण्डो मृतधनं गृह्णीयात्। तद्यथा—पितामहसंतानेऽविद्यमाने प्रपितामहसंतान एव। तदप्युक्तम्। अत ऊर्ध्वं सपिण्डसंतानाभावे समानोदक आचार्यः शिष्यश्च क्रमेण धनं गृह्णीयात्॥ १८७॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते॥ १८८॥

सर्वेषामिति॥ एषामभाव इति वक्तव्ये सर्वेषामभाव इति यदुक्तं तत्सब्रह्मचार्यादेरपि धनहारित्वार्थम्। सर्वेषामभावे ब्राह्मणा वेदत्रयाध्यायिनो बाह्यान्तरशौचयुक्ता जितेन्द्रिया धनहारिणो भवन्ति, त एव च पिण्डदाः, तथा सति धनिनो मृतस्य श्राद्धादिधर्महानिर्न भवति॥ १८८॥

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः॥ १८९॥

अहार्यमिति॥ ब्राह्मणसंबन्धि धनं न राज्ञा कदाचिद्ग्राह्यमिति शास्त्र-

मर्यादा। किंतूक्तलक्षणब्राह्मणाभावे ब्राह्मणमात्रेभ्योऽपि देयम्। क्षत्रियादिधनं पुनः पूर्वोक्तरिक्थहराभावे राजा गृह्णीयात् ॥ १८९ ॥

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत्।
तत्र यद्रिक्थजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥ १९० ॥

संस्थितस्येति ॥ अनपत्यस्य मृतस्य भार्या समानगोत्रात्पुंसो गुरुनियुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रमुत्पादयेत्। तस्मिन्मृतविषये यद्धनजातं भवेत्तत्तस्मिन्पुत्रे समर्पयेत्। 'देवराद्वा सपिण्डाद्वा' (९।५९) इत्युक्तत्वात्। सगोत्रान्नियोगप्राप्त्यर्थं तज्जस्य च रिक्थभागित्वार्थमिदम् ॥ १९० ॥

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृह्णीत नेतरः ॥ १९१ ॥

द्वाविति ॥ 'यद्येकरिक्थिनौ स्याताम्' (९।१६२) इत्यौरसक्षेत्रजयोरुक्तम्, इदं त्वौरसपौनर्भवविषयम्। यदोत्पन्नौरसभर्तुर्मृतत्वाद्बालापत्यतया स्वामिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवभर्तुः सकाशात्पुत्रान्तरं जनयेत्तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तुर्मृतत्वाद्रिक्थहरान्तराभावाद्धनं गृहीतवती, पश्चात्तौ द्वाभ्यां जातौ यदि विवदेयातां स्त्रीहस्तगतधने तदा तयोर्यस्य यज्जनकस्य धनं स तदेव गृह्णीयान्न त्वन्यपितृजोऽन्यजनकस्य ॥ १९१ ॥

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः।
भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥

जनन्यामिति ॥ मातरि मृतायां सोदर्यभ्रातरो भगिन्यश्च सोदर्या अनूढा मातृधनं समं कृत्वा गृह्णीयुः। ऊढास्तु धनानुरूपं संमानं लभन्ते। तदाह बृहस्पतिः—'स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी। अपुत्रा चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥' ततश्चानूढानां पितृधन इवोढानां मातृधनं भ्रात्रा स्वादंशाच्चतुर्थभागो देयः ॥ १९२ ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः।
मातामह्या धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ १९३ ॥

या इति ॥ तासां दुहितॄणां या अनूढा दुहितरस्ताभ्योऽपि मातामहीधनाद्यथा तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किंचिद्दातव्यम् ॥ १९३ ॥

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

अध्यग्नीति ॥ अध्यग्नीति 'अव्ययं विभक्तिसमीप—'(पा. २।१।६) इत्यादिसूत्रेण समीपार्थेऽव्ययीभावः। विवाहकालेऽग्निसंनिधौ यत्पित्रादिदत्तं तदध्यग्नि स्त्रीधनम्; तदाह कात्यायनः—'विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥' यत्तु पितृगृहाद्भर्तृगृहं नीयमानया लब्धं

तदध्यावाहनिकम् । तथा च कात्यायनः—'यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना तु पैतृकात् । अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतम् ॥' यत्तु प्रीतिहेतुकर्मणि भर्त्रादिदत्तं तथा भ्रात्रा पित्रा च समयान्तरे यद्दत्तं एवं षट्प्रकारकं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४ ॥

अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १९५ ॥

अन्वाधेयमिति ॥ अन्वाधेयं व्याख्यातं कात्यायनेन—'विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया । अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वबन्धुकुले तथा ॥' विवाहादूर्ध्वं भर्तृकुले पितृकुले वा यत्स्त्रिया लब्धं भर्त्रा च प्रीतेन दत्तं यदध्यग्न्यादि पूर्वश्लोके उक्तं तद्भर्तरि जीवति मृतायाः स्त्रियाः सर्वंधनं तदपत्यानां भवति ॥१९५॥

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥

ब्राह्मेति ॥ ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषूक्तलक्षणेषु यत्स्त्रियः षड्विधं धनं तदनपत्यायां मृतायां भर्तुरेव मन्वादिभिरिष्यते ॥ १९६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १९७ ॥

यदिति ॥ यत्पुनः स्त्रिया आसुरराक्षसपैशाचेषूक्तलक्षणेषु विवाहेषु यत्स्त्रियाः षड्विधं धनमपि तदनपत्यायां मृतायां मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

स्त्रियां तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।
ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८ ॥

स्त्रियामिति ॥ ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां, तस्याः पितृदत्तं धनं सजातिविजातिसापत्न्यकन्यापुत्रसद्भावेऽपि ब्राह्मणी सापत्नेयी कन्या गृह्णीयात् । तदभावे तदपत्यस्य तद्धनं भवेत् १९८

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ १९९ ॥

नेति ॥ भ्रात्रादिबहुसाधारणात्कुटुम्बधनाद्भार्यादिभिः स्त्रीभी रत्नालंकारार्थं धनसंचयं न कर्तव्यम् । नापि च भर्तुराज्ञां विना भर्तृधनादपि कार्यम् । ततश्च नेदं स्त्रीधनम् ॥ १९९ ॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

पत्याविल्यादि ॥ भर्तरि जीवति तत्संमताभिर्योऽलंकारः स्त्रीभिर्धृतस्तस्मिन्मृते विभागकाले तं पुत्रादयो न भजेरन् । भजमानाः पापिनो भवन्ति२००

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥

अनंशाविति ॥ नपुंसकपतितजात्यन्धश्रोत्रविकलोन्मत्तजडमूकाश्च ये च कुणिपङ्ग्वादयो विकलेन्द्रियास्ते पित्रादिधनहरा न भवन्ति । किंतु ग्रासाच्छादनभागिनः ॥ २०१ ॥

तदेवाह—

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

सर्वेषामिति ॥ सर्वेषामेषां क्लीबादीनां शास्त्रज्ञेन रिक्थहारिणा यावज्जीवं स्वशक्त्या ग्रासाच्छादनं देयम् । अददत्पापी स्यात् ॥ २०२ ॥

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन ।
तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥ २०३ ॥

यदीति ॥ 'कथंचन' इत्यभिधानात्क्लीबादयो विवाहानर्हा इति सूचितम् । यदि कथंचिदेषां विवाहेच्छा भवेत्तदा क्लीबस्य क्षेत्रज उत्पन्नेऽन्येषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनभाग्भवति ॥ २०३ ॥

यत्किंचित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।
भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः[1] ॥ २०४ ॥

यत्किंचिदिति ॥ पितरि मृते सति भ्रातृभिः सहाविभक्तो ज्येष्ठः किंचित्स्वेन पौरुषेण धनं लभते । ततो धनाद्विद्याभ्यासवतां कनिष्ठभ्रातॄणां भागो भवति नेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत् ।
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा ॥ २०५ ॥

अविद्यानामिति ॥ सर्वेषां भ्रातॄणां कृषिवाणिज्यादिचेष्टया यदि धनं स्यात्तदा पित्र्यवर्जिते तस्मिन्धने स्वार्जिते समो विभागः स्यान्न तूद्धारोऽपित्र्य इति निश्चयः ॥ २०५ ॥

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
मैत्र्यमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च ॥ २०६ ॥

विद्याधनमिति ॥ विद्यामैत्रीविवाहार्जितं माधुपर्किकं मधुपर्कदानकाले पूज्यतया यल्लब्धं तस्यैव तत्स्यात् । 'यत्किंचित्पितरि' (९।२०४) इत्युक्तस्यायमपवादः । विद्याधनं च व्याहृतं कात्यायनेन—'परभक्तप्रदानेन प्राप्ता विद्या यदान्यतः ।

पाठा०—1 विद्यानुपालितः.

तया प्राप्तं च विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ उपन्यस्ते च यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् । विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥ शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् । स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत् ॥ विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ॥' अतो यन्मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां माधुपर्किकमार्त्विज्यधनं व्याख्यातं तदयुक्तम्, विद्याधनत्वात् ॥ २०६ ॥

भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किंचिद्दत्त्वोपजीवनम् ॥ २०७ ॥

भ्रातॄणामिति ॥ राजानुगमनादिकर्मणा यो धनमर्जितुं शक्तो भ्रातॄणां साधारणं धनं नेच्छति स स्वीयादंशार्त्किचिदुपजीवनं दत्त्वा भ्रातृभिः पृथक्कार्यः । तेन तत्पुत्रास्तत्र धने कालान्तरे न विवदन्ते ॥ २०७ ॥

अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

अनुपघ्नन्निति ॥ पितृधनानुपघातेन यत्कृष्यादिक्लेशादर्जयेत्तत्स्वचेष्टाप्राप्तमनिच्छन् भ्रातृभ्यो दातुं नार्हति ॥ २०८ ॥

पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

पैतृकमिति ॥ यत्पुनः पितृसंबन्धि धनं तेनासामर्थ्येनोपेक्षितत्वादनवाप्तं पुत्रः स्वशक्त्या प्राप्नुयात्तत्स्वयमर्जितमनिच्छन्पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

विभक्ता इति ॥ पूर्वं सोद्धारं निरुद्धारं वा विभक्ता भ्रातरः पश्चादेकीकृत्य धनं सह जीवन्तो यदि पुनर्विभागं कुर्वन्ति तदा तत्र समो विभागः कार्यः । ज्येष्ठस्योद्धारो न देयः ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

येषामिति ॥ येषां भ्रातॄणां मध्ये कश्चिद्विभागकाले प्रव्रज्यादिना स्वांशाद्धीयेत मृतो वा भवेत्तस्य भागो न लुप्येत् ॥ २११ ॥

किंतु,–

सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ २१२ ॥

सोदर्या इत्यादि ॥ सोदर्या भ्रातरः समागम्य सहिताः भगिन्यश्च सोदर्या-

स्तमंशं समं कृत्वा विभजेरन्सोदर्याणां सापत्न्यानामपि मध्याद्धे मिश्रीकृतधनत्वेनैकयोगक्षेमास्ते विभजेयुः समं सर्वे सोदर्या सपत्न्या वा । एतच्च पुत्रपत्नीपितृमात्रभावे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातॄन्यवीयसः ।
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥ २१३ ॥

यो ज्येष्ठ इति ॥ यो ज्येष्ठो भ्राता लोभात्कनीयसो भ्रातॄन्वञ्चयेत्स ज्येष्ठभ्रातृपूजाशून्यः सोद्धारभागरहितश्च राजदण्ड्यश्च स्यात् ॥ ११३ ॥

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ।
न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ २१४ ॥

सर्व एवेति ॥ अपतिता अपि ये भ्रातरो द्यूतवेश्यासेवादिविकर्मासक्तास्ते रिक्थं नार्हन्ति । नच कनिष्ठेभ्योऽननुकल्प्य ज्येष्ठः साधारणधनादात्मार्थमसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१४ ॥

भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ २१५ ॥

भ्रातॄणामिति ॥ भ्रातॄणां पित्रा सहावस्थितानामविभक्तानां यदि सह धनार्जनार्थमुत्थानं भवेत्तदा विभागकाले न कस्यचित्पुत्रस्याधिकं पिता कदाचिद्दद्यात् ॥ २१५ ॥

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६ ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ यदा जीवतैव पित्रा पुत्राणामिच्छया विभागः कृतस्तदा विभागादूर्ध्वं जातः पुत्रः पितरि मृते पितृरिक्थमेव गृह्णीयात् । ये कृतविभागाः पित्रा सह पुनर्मिश्रीकृतधनास्तैः सहासौ पितरि मृते विभजेत् ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७ ॥

अनपत्यस्येति ॥ अनपत्यस्य पुत्रस्य धनं माता गृह्णीयात्, पूर्वं 'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थम्' (९।१८५) इत्युक्तत्वात्, इह-माता हरेदित्यादि याज्ञवल्क्येन 'पितरौ' (या.स्मृ.व्य. ८।१३५) इत्येकशेषकरणात्, विष्णुना च-'अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि' इत्येकशेषस्यैव कृतत्वात् [illegible] विभज्य गृह्णीयाताम् । मातरि मृतायां पत्नीपितृभ्रातृमातृजाभावे [illegible] ॥ २१७ ॥

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।
पश्चाद्दृश्येत यत्किंचित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥ २१८ ॥

ऋण इति ॥ ऋणे पित्रादिधार्यमाणे धने च तदीये सर्वस्मिन्यथाशास्त्रं विभक्ते सति पश्चाद्यत्किंचित्पैतृकं ऋणं धनं वा विभागकालेऽज्ञातमुपलभ्येत तत्सर्वं समं कृत्वा विभजनीयं नतु शोध्यं ग्राह्यं न वा ज्येष्ठस्योद्धारो देयः ॥ २१८ ॥

वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

वस्त्रमिति ॥ वस्त्रं वाहनमाभरणमविभागकाले यद्येनोपभुक्तं तत्तस्यैव न विभाज्यम् । एतच्च नातिन्यूनाधिकमूल्यविषयम् । यत्तु बहुमूल्यमाभरणादिकं तद्विभाज्यमेव । तद्विषयमेव 'विक्रीय वस्त्राभरणम्' इति बृहस्पतेर्विभागवचनम् । कृतान्नमोदनसक्त्वादि तच्च विभजनीयम् । तत्रातिप्रचुरतरमूल्यं सक्त्वादि तावन्मात्रमूल्यधनेन 'कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते' इति बृहस्पतिवचनाद्विभजनीयमेव । उदकं कूपादिगतं सर्वैरुपभोग्यमविभजनीयम् । स्त्रियो दास्याद्या यास्तुल्यभागा न भवन्ति ता न विभाज्याः किंतु तुल्यं कर्म कारयितव्याः । योगक्षेमं मन्त्रिपुरोहितादि योगक्षेमहेतुत्वात् । प्रचारो गवादीनां प्रचारमार्गः एतत्सर्वं मन्वादयोऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

अयमुक्तो विभागो वा पुत्राणां च क्रियाविधिः ।
क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ॥ २२० ॥

अयमिति ॥ एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारो युष्माकमुक्तः । इदानीं द्यूतव्यवस्थां शृणुत ॥ २२० ॥

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ।
राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

द्यूतमिति ॥ द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ राजा स्वराष्ट्रान्निवर्तयेत् । यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञां राज्यविनाशकारिणौ ॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

प्रकाशमिति ॥ प्रकटमेतच्चौर्यं यद्द्यूतसमाह्वयौ, तस्मात्तन्निवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥२२३॥

अप्राणिभिरिति ॥ अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतं कथ्यते ।

यः पुनः प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः पणपूर्वकं क्रियते स समाह्वयो ज्ञेयः। लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथनं परिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।
तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

द्यूतमिति ॥ द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्याद्यो वा सभिकः कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात् । यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान्हन्यात् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।
विकर्मस्थाञ्छौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥ २२५ ॥

कितवानिति ॥ द्यूतादिसेविनः, नर्तकगायकान्, वेदविद्विषः, श्रुतिस्मृतिबाह्यव्रतधारिणः, अनापदि परकर्मजीविनः, शौण्डिकान्मद्यकरान्मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्ट्रान्निर्वासयेदिति । कितवप्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानम् ॥ २२५ ॥

अत्र हेतुमाह—

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

एत इति ॥ एते कितवादयो गूढचौरा राष्ट्रे वसन्तो नित्यं वञ्चनात्मकक्रियया सज्जनान्पीडयन्ति ॥ २२६ ॥

द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

द्यूतमिति ॥ नेदानीमेव परं किंतु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे द्यूतमेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टम् । अतः प्राज्ञः परिहासार्थमपि तन्न सेवेत ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

प्रच्छन्नमिति ॥ यो मनुष्यस्तद्द्यूतं गूढं प्रकटं वा कृत्वा सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधो दण्डो भवति ॥ २२८ ॥

इदानीं पराजितानां धनाभावे सतीदमाह—

क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।
आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

क्षत्रेति ॥ क्षत्रवैश्यशूद्रजातीयो निर्धनत्वेन दण्डं दातुमसमर्थस्तदुचितकर्मकरणेन दण्डशोधनं कुर्यात् । ब्राह्मणः पुनर्यथालाभं क्रमेण दद्यान्न कर्म कारयितव्यः ॥ २२९ ॥

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम्।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम्॥ २३०॥

स्त्रीति॥ स्त्रीबालादीनां पुनः शिफावेणुदलप्रहाररज्जुबन्धनादिभिर्दमनं राजा कुर्यात्॥ २३०॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम्।
धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नृपः॥ २३१॥

ये नियुक्तास्त्विति॥ ये व्यवहारावेक्षणादिषु कार्येषु राज्ञा नियुक्ता उत्कोचधनतेजसा विकारं भजन्तः स्वाम्यादीनां कार्यं नाशयेयुस्तान्गृहीतसर्वस्वान् राजा कारयेत्॥ २३१॥

कूटशासनकर्तॄंश्च प्रकृतीनां च दूषकान्।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा॥ २३२॥

कूटेति॥ कूटराजाज्ञालेखकान्, अमात्यानां च भेदकान्, स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः, शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात्॥ २३२॥

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचन यद्भवेत्।
कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्तयेत्॥ २३३॥
(तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विकर्मणा।
द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्॥)

तीरितमिति॥ यत्र क्वचिदृणादानादिव्यवहारे यत्कार्यं धर्मतस्तीरितम्। 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' इति चुरादौ पठ्यते। साक्ष्यव्यवस्थानिर्णीतम्। अनुशिष्टं दण्डपर्यन्ततां च नीतं स्यात्तत्कृतमङ्गीकुर्यान्न पुनर्निवर्तयेत्। एतच्चाकारणात्। अतः कारणकृतं निवर्तयेदेव॥ २३३॥

अमात्याः प्राड्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा।
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रं च दण्डयेत्॥ २३४॥

अमात्या इति॥ राजामात्याः प्राड्विवाको वा व्यवहारेक्षणे नियुक्तो यदसम्यग्व्यवहारनिर्णयं कुर्युस्तत्स्वयं राजा कुर्यात्पणसहस्रं च तान्दण्डयेत्। इदं चोत्कोचधनग्रहणेतरविषयम्। उत्कोचग्रहणे 'ये नियुक्तास्तु' (९।२३१) इत्युक्तत्वात्॥ २३४॥

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः।
एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥ २३५॥

ब्रह्महेति॥ यो मनुष्यो ब्राह्मणं हतवान्स ब्रह्महा, सुरापो द्विजातिः पैष्ट्याः

पाता-ब्राह्मणश्च पैष्टीमाध्वीगौडीनां, तस्करो ब्राह्मणसुवर्णहारी मनुष्यः, यश्च कश्चिद्गुरुपत्नीगामीत्येते सर्वे प्रत्येकं महापातकिनो बोद्धव्याः ॥ २३५ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ ॥

चतुर्णामिति ॥ चतुर्णामप्येतेषां महापातकिनां प्रायश्चित्तमकुर्वतां शारीरं धनग्रहणेन च धनसंबन्धमपराधानुसारेण धर्मादनपेतं वक्ष्यमाणं दण्डं कुर्यात् ॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ २३७ ॥

गुरुतल्प इति ॥ 'नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युः' (९।२४०) इति वक्ष्यमाणत्वाल्ललाटमेवाङ्कनस्थानमवगम्यते । तत्र गुरुपत्नीगमने यावज्जीवस्थायि तप्तलोहेन ललाटे भगाकृतिं गुरुपत्नीगमनचिह्नं कार्यम् । एवं सुरापाने कृते पातुर्दीर्घं सुराध्वजाकारं, सुवर्णापहारे सत्यपहर्तुः कुकुरपादरूपं कार्यम् । ब्रह्महणि कबन्धः पुमान्कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याऽविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ २३८ ॥

असंभोज्या इति ॥ अन्नादिकं नैते भोजयितव्याः, न चैते याचनीयाः, नाप्येतेऽध्यापनीयाः, नाप्येतैः कन्यादानसंबन्धः कर्तव्यः । एते च निर्धनत्वाद्याचनादिदैन्ययुक्ताः सर्वश्रौतादिकर्मवर्जिताः पृथिवीं पर्यटेयुः ॥ २३८ ॥

ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ २३९ ॥

ज्ञातीति ॥ ज्ञातिभिः संबन्धिभिर्मातुलाद्यैरेते कृताङ्कास्त्यजनीयाः, न चैषां दया कार्या, नाप्येते नमस्कार्या इतीयं मनोराज्ञा ॥ २३९ ॥

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥ २४० ॥

प्रायश्चित्तमिति ॥ शास्त्रविहितं प्रायश्चित्तं पुनः कुर्वाणा ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा राज्ञा ललाटेऽङ्कनीया न भवेयुः । उत्तमसाहसं पुनर्दण्डनीयाः ॥ २४० ॥

आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

आगःस्विति ॥ 'इतरे कृतवन्तस्तु' (९।२४२) इत्युत्तरश्लोके श्रूयमाणम् 'अकामतः' इति चात्रापि योजनीयम् । तेन 'अकामत' इत्येतेष्वपराधेषु गुणवतो

पाठा०—1 तस्करे. 2 °ऽविगर्हिताः. 3 सर्ववर्णाः.

ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः। पूर्वोक्तस्तूत्तमसाहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः। कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादिपरिच्छदसहितो ब्राह्मणो देशान्निर्वास्यः २४१

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः।
सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

इतर इति ॥ ब्राह्मणादन्ये पुनः क्षत्रियादय एतानि पापान्यनिच्छन्तः कृतवन्तः सर्वस्वहरणमर्हन्ति। इदं च सर्वस्वहरणं पूर्वोक्तेनोत्तमसाहसेन वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयम्। इच्छया पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनं वधोऽर्हति। 'प्रवासनं परासनं निषूदनं विहिंसनम्' इति वधपर्यायं 'प्रवासन'शब्दं पठन्त्याभिधानिकाः ॥ २४२ ॥

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम्।
आददानस्तु तल्लोभात्तेन [1]दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

नाददीतेति ॥ धार्मिको राजा महापातकसंबन्धि धनं दण्डरूपं न गृह्णीयात्। लोभात्पुनस्तद्गृह्णन्महापातकदोषेण संयुज्यते ॥ २४३ ॥

का तर्हि दत्तधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह—

अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत्।
श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे [2]प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

अप्स्विति ॥ तद्दण्डधनं नद्यादिजले प्रक्षिपेद्वरुणाय दद्याच्छ्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणाय वा दद्यात् ॥ २४४ ॥

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः।
ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २४५ ॥

ईश इति ॥ महापातकिदण्डधनस्य वरुणः स्वामी यस्माद्राज्ञामपि दण्डधारित्वात्प्रभुः। तथा ब्राह्मणः समस्तवेदाध्यायी सर्वस्य जगतः प्रभुः। अतः प्रभुत्वात्तौ दण्डधनमर्हतः ॥ २४५ ॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम्।
तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥
निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक्।
बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥ २४७ ॥

यत्रेति ॥ निष्पद्यन्त इति ॥ यत्र देशे प्रकृतं महापातकिधनं राजा न

पाठा०—1 पापेन. 2 ह्युपपादयेत.

१ पूर्वोक्तप्रतिपत्तिविधेरर्थवादरूपोऽयं श्लोकः.

गृह्णाति तत्र परिपूर्णेन कालेन मनुष्या उत्पद्यन्ते, दीर्घायुषश्च भवन्ति । वैश्यानां च यथैव धान्यादिसस्यान्युप्तानि तथैव पृथक् पृथक् जायन्ते । अकाले न बाला म्रियन्ते । 'दीर्घजीविनः' इत्युक्तेऽप्यादरार्थं बालानां पुनर्वचनम् । व्यङ्गं च न किंचिद्भूतमुत्पद्यते ॥ २४६–२४७ ॥

ब्राह्मणान्बाधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

ब्राह्मणानिति ॥ शरीरपीडाधनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातो ब्राह्मणान्बाधमानं छेदादिभिरुद्वेगकरैर्वधोपायैर्नृपो हन्यात् ॥ २४८ ॥

यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ।
अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

यावानिति ॥ अवध्यस्य वधे यावानधर्मो नृपतेः शास्त्रेण ज्ञातस्तावानेव वध्यस्य त्यागेऽपि । यथाशास्त्रं दण्डं तु कुर्वतो धर्मः स्यात्तस्मात्तं कुर्यात् ॥२४९॥

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ।
अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

उदित इति ॥ अष्टादशऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोऽयं विस्तरेणोक्तः ॥ २५० ॥

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।
देशानलब्धांल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

एवमिति ॥ अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान्व्यवहारान्निर्णयन् राजा जनानुरागादलब्धान्देशांल्लब्धुमिच्छेल्लब्धांश्च सम्यक्पालयेत् । एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्यर्थत्वमुक्तम् ॥ २५१ ॥

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

सम्यगिति ॥ 'जाङ्गलं सस्यसंपन्नम्' (७।६९) इत्युक्तरीत्या सम्यगाश्रितदेशस्तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाहसिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकृष्टं यत्नं सदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

रक्षणादिति ॥ यस्मात्साध्वाचाराणां रक्षणाच्चोरादीनां च शासनात्प्रजापालनोद्युक्ता राजानः स्वर्गं गच्छन्ति तस्मात्कण्टकोद्धरणे यत्नं कुर्यात् ॥२५३॥

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥

अशासन्निति ॥ यथा पुनर्नृपतिश्चौरादीननिराकुर्वन् षड्भागाद्युक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यन्ति । कर्मान्तरार्जिताप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते ॥ २५४ ॥

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥ २५५ ॥

निर्भयमिति ॥ यस्य राज्ञो बाहुवीर्याश्रयेण राष्ट्रं चौरादिभयरहितं भवति तस्य नित्यं तद्वृद्धिं गच्छति । उदकसेकेनेव वृक्षः ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

द्विविधानिति ॥ चार एव चौरज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिव यस्यासौ राजा, चारैरेव प्रकटतया गूढतया द्विप्रकारान्न्यायेन परधनग्राहिणो जानीयात् ॥२५६॥

प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥ २५७ ॥

प्रकाशेति ॥ तेषां पुनश्चौरादीनां मध्याद्ये तुलाप्रतिमानोपचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमनुचितेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवञ्चकाः स्तेनाश्चौराः सन्धिच्छेदादिना गुप्तमरण्याश्रयाश्च परधनं गृह्णन्ति ते प्रच्छन्नवञ्चकाः ॥२५७॥

किं च,—

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।
मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।
शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशाँल्लोककण्टकान् ।
निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥ २६० ॥

उत्कोचका इति ॥ असम्यगिति ॥ एवमिति ॥ उत्कोचका ये कार्यिभ्यो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति । औपधिका भयदर्शनाद्ये धनमुपजीवन्ति ।

पाठा०—1 भद्रप्रेक्षणिकैः. 2 एवमाद्यान्.

---

१ क्षीरे नीरादिमिश्रणेन, घृते तैलादिमिश्रणेन, हेम्नि ताम्राद्यन्यतमधातुविमिश्रणेन च व्यवहारकारिणो वणिग्हेमकारादयः प्रकाशवञ्चकाः, अप्रकाशवञ्चकास्तु स्तेनादय इत्याशयः.

वञ्चका ये सुवर्णादि द्रव्यं गृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति । कितवा द्यूतसमाह्वयदेविनः । धनपुत्रलाभादिमङ्गलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलादेशवृत्ताः । भद्राः कल्याणाकारप्रच्छन्नपापा ये धनग्राहिणः । ईक्षणिका हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः । महामात्रा हस्तिशिक्षाजीविनः । चिकित्सकाश्चिकित्साजीविनः । असम्यक्कारिण इति महामात्रचिकित्सकविशेषणम् । शिल्पोपचारयुक्ताश्चित्रलेखाद्युपायजीविनः तेऽप्यनुपजीव्यमानशिल्पोपायप्रोत्साहनेन धनं गृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशला इत्येवमादीन्प्रकाशं लोकवञ्चकांश्चारैर्जानीयात् । अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन्ब्राह्मणादिवेषधारिणो धनग्राहिणो जानीयात् ॥ २५८–२६० ॥

तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।
चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य[1] वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

तानिति ॥ तानुक्तान्वञ्चकान्सभ्यैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभिर्वणिजां स्तेये वणिग्भिरित्येवमादिभिः पुरुषैरेतद्व्यतिरिक्तैः सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरनेकस्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साद्य स्ववशान्कुर्यात् ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥ २६२ ॥

तेषामिति । तेषां प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां स्वकर्मणि चौर्यादौ ये पारमार्थिका दोषाः संधिच्छेदादयस्ताँल्लोके प्रख्याप्य तद्गतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षयाऽपराधापेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २६२ ॥

न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।
स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥ २६३ ॥

न हीति ॥ यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण पृथिव्यां चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं कर्तुमशक्यमत एषां दण्डं कुर्यात्॥२६३॥

सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।
चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥ २६४ ॥
जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥
एवंविधान्नृपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

सभेति ॥ जीर्णेति ॥ एवमिति ॥ सभाग्रामनगरादौ नियतं जनसमूहस्थानं,

---

पाठा०—1 प्रोत्साद्य (=उत्साहमुत्पाद्य).

---

*अपद्रव्यं नाम रसविद्धताम्रादि रजतरूपेण भ्रमोत्पादकं द्रव्यम्.

प्रपा जलदानगृहं, अपूपविक्रयवेश्म, पण्यस्त्रीगृहं, मद्यान्नविक्रयस्थानानि, चतुष्पथाः, प्रख्यातवृक्षमूलानि, जनसमूहस्थानानि, जीर्णवाटिकाः, अटव्यः, शिल्पगृहाणि, शून्यगृहाणि, आम्रादिवनानि, कृत्रिमोद्यानानि । एवंप्रकारान्देशान्सैन्यैः पदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैरेकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैश्चारैस्तस्करनिवारणार्थं चारयेत् । प्रायेणैवंविधे देशेऽन्नपानस्त्रीसंभोगस्वप्रहर्त्राद्यन्वेषणार्थं तस्करा अवतिष्ठन्ते ॥ २६४–२६६ ॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः[1] ।
विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥

तदिति ॥ तेषां साहाय्यं प्रतिपद्यमानैस्तच्चरितानुवृत्तिभिः संधिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैश्चाररूपैश्चारमायानिपुणैस्तस्कराञ्जानीयादुत्सादयेच्च ॥

भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च[2] ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।
शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥ २६८ ॥

भक्ष्येति ॥ ते पूर्वचौराश्चारभूता 'आगच्छतास्मद्गृहं गच्छामस्तत्र मोदकपायसादीन्यश्नीमः' इत्येवं भक्ष्यभोज्यव्याजेन, 'अस्माकं देशे ब्राह्मणोऽस्ति सोऽभिलषितार्थसिद्धिं जानाति तं पश्यामः' इत्येवं ब्राह्मणानां दर्शनैः, 'कश्चिदेक एव बहुभिः सह योत्स्यते तं पश्यामः' इत्येवं शौर्यकर्मव्याजेन तेषां चौराणां राज्ञो दण्डधारकपुरुषाः समागमं कुर्युर्ग्राहयेयुश्च ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।
तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥

य इति ॥ ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणशङ्कया नोपसर्पन्ति, ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवर्गे प्रणिहिताः सावधानभूताः तैः सह संगतिं भजन्ते तांश्चौरांस्तेभ्य एव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजनसहितान्बलादाक्रम्य राजा हन्यात् ॥ २६९ ॥

न होढेन विना चौरं घातयेद्धार्मिको नृपः ।
सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥

न होढेनेति ॥ धार्मिको राजा हृतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावं न घातयेत्किंतु हृतद्रव्येण चौर्योपकरणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन्घातयेत् ॥ २७० ॥

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

ग्रामेष्विति ॥ ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरत्वं ज्ञात्वा भक्तदाः

पाठा०—1 नानाकर्मप्रचारिभिः. 2 भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च.

चौर्योपयुक्तभाण्डादि गृहावस्थानं ये ददति तानपि नैरन्तर्याद्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ।
अभ्याघातेषु मध्यस्थाञ्शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥ २७२ ॥

राष्ट्रेष्विति ॥ ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ताः, ये च सीमान्तवासिनः क्रूराः सन्तश्चौर्योपदेशे मध्यस्था भवन्ति तांश्चौरवत्क्षिप्रं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥ २७३ ॥

यश्चापीति ॥ याजनप्रतिग्रहादिना परस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य यो जीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः, सोऽपि यो धर्ममर्यादायाश्च्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टं दण्डेनोपतापयेत् ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे[1] पथि मोषाभिदर्शने[2] ।
शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

ग्रामेति । ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे, हिताभङ्गे जलसेतुभङ्गे जाते । 'क्षेत्रोत्पन्नसस्यनाशने वृत्तिभङ्गे च' इति मेधातिथिः । पथि चौरदर्शने तन्निकटवर्तिनो यथाशक्तितो ये रक्षां न कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्वादिपरिच्छदसहिता देशान्निर्वासनीयाः ॥ २७४ ॥

राज्ञः कोशापहर्तृंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्[3] ।
घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

राज्ञ इति ॥ राज्ञो धनगृहाद्धनापहारिणस्तथा तदाज्ञाव्याघातकारिणः शत्रूणां च राज्ञा सह वैरिवृद्धिकारिणोऽपराधापेक्षया करचरणजिह्वाच्छेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डैर्घातयेत् ॥ २७५ ॥

संधिं[4] छित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥ २७६ ॥

संधिमिति ॥ ये रात्रौ संधिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा मुष्णन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं छित्त्वा तीक्ष्णे शूले तानारोपयेत् ॥ २७६ ॥

अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

अङ्गुलीरिति ॥ पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिमोक्षणेन यश्चोरयति स ग्रन्थिभेदस्तस्य प्रथमे द्रव्यग्रहणेऽङ्गुलीश्छेदयेत् । ते चाङ्गुष्ठतर्जन्यौ 'उत्क्षेपक-

---

पाठा०—1 तटाभङ्गे. 2 मोषाभिमर्शने. 3 प्रातिकूल्येष्ववस्थितान्. 4 ग्रन्थिं भित्त्वा (=वस्त्रप्रान्तगतग्रन्थिभेदं विधाय).

ग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ' (याज्ञ.स्मृ.व्य.२२।२७४) इति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहणे हस्तपादौ छेदयेत् । तृतीये ग्रहणे बधार्हो भवति ॥ २७७ ॥

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
संनिधातॄंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

अग्निदानिति ॥ ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञायाग्निभक्तशस्त्रावस्थानप्रदान्मुष्यत इति मोषश्चौरधनं तस्यावस्थापकांश्चौरवद्राजा निगृह्णीयात् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।
यद्वापि प्रतिसंस्कुर्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥ २७९ ॥

तडागेति ॥ यः स्नानदानादिना जनोपकारकं तडागं सेतुभेदादिना विनाशयति तमप्सु मज्जनेन प्रकारान्तरेण वा हन्यात् । यद्वा यदि तडागं पुनः संस्कुर्यात्तदोत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ २७९ ॥

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ २८० ॥

कोष्ठेति ॥ राजसंबन्धिधान्यादिषु धनागारायुधगृहयोर्देवप्रतिमागृहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान्हस्त्यश्वरथस्य चापहर्तॄञ्शीघ्रमेव हन्यात् । यत्तु संक्रमध्वजयष्टिदेवताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्मादेव देवतागारभेदकस्य बधविधानान्मृन्मयपूजितोज्झितदेवताप्रतिमाविषयोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ २८० ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
आगमं वाप्यपां भिद्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥ २८१ ॥

यस्त्विति ॥ यः पुनः प्रजार्थं पूर्वं केनचित्कृतस्य तडागस्योदकमेव गृह्णाति । कृत्स्नतडागोदकनाशने वधदण्डः प्रागुक्तः । तथोदकगमनमार्गं सेतुबन्धादिना यो नाशयति स प्रथमसाहसं दण्ड्यः ॥ २८१ ॥

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

समुत्सृजेदिति ॥ अनार्तः सन्यो राजपथेषु पुरीषं कुर्यात्स कार्षापणद्वयं दण्डं दद्यात्, स चामेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् ॥ २८२ ॥

आपद्गतोऽथवा वृद्धा गर्भिणी बाल एव वा ।
परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

आपद्गत इति ॥ व्याधितवृद्धगर्भिणीबाला न दण्डनीयाः किंतु ते पुनः किं कृतमिति परिभाषणीयाः । तच्चामेध्यं शोधनीया इति शास्त्रमर्यादा ॥ २८३ ॥

---

१ प्रतिसंस्कुर्यात् विषादिद्रव्यैर्दूषयेदिति राघवानन्दः ।

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

चिकित्सकानामिति ॥ सर्वेषां कायशल्यादिभिषजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां दण्डः कर्तव्यः । तत्र गवाश्वादिविषये दुश्चिकित्सायां प्रथमसाहसदण्डः । मानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।
प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥ २८५ ॥

संक्रमेति ॥ संक्रमो जलोपरि गमनार्थं काष्ठशिलादिरूपः, ध्वजश्चिह्नं राजद्वारादौ, यष्टिः पुष्करिण्यादौ, प्रतिमाश्च क्षुद्रा मृन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतपणान्दद्यात्, तच्च विनाशितं सर्वं पुनर्नवं कुर्यात् ॥ २८५ ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।
मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

अदूषितानामिति ॥ अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे, मणीनां च माणिक्यादीनामभेद्यानां विदारणे, वेध्यानामपि मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्या ॥ २८६ ॥

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।
समाप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

समैरिति ॥ समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यदानेन यो विषमं व्यवहरति सममूल्यं द्रव्यं दत्त्वा यः कस्यचिद्बहुमूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषमं मूल्यं गृह्णाति सोऽनुबन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं मध्यमसाहसं वा दण्डं प्राप्नुयात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत्[1] ।
दुःखिता यत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥
प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

बन्धनेति ॥ प्राकारेति ॥ बन्धनगृहाणि सर्वजनदृश्ये राजमार्गे कुर्यात्, यत्र निगडबन्धनाद्युपेताः क्षुत्तृष्णाभिभूता दीर्घकेशनखश्मश्रवः कृशाः पापकारिणोऽन्यैरकार्यकारिभिरकार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन् राजा गृहपुरादिसंबन्धिनः प्राकारस्य भेदकं तदीयानामेव परिखाणां पूरयितारं तद्गतानां द्वाराणां भञ्जकं शीघ्रमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ २८८–२८९ ॥

पाठा०—1 राजा मार्गे.

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः।
मूलकर्मणि चानाप्तैः[1] कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

अभिचारेष्विति ॥ अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणोपायेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपदपांसुग्रहणादिषु कृतेष्वनुत्पन्नमरणफलेषु द्विशतपणग्रहणरूपो दण्डः कर्तव्यः। मरणे तु मानुषमारणदण्डः। एवं मातृपितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्यैर्व्यामोह्य धनग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तथा कृत्यासूच्चाटनापाटवादिहेतुषु क्रियमाणासु नानाप्रकारासु द्विशतपणदण्ड एव कर्तव्यः ॥ २९० ॥

अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टा[2] तथैव च।
मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम् ॥ २९१ ॥

अबीजेति ॥ अबीजं बीजप्ररोहासमर्थं व्रीह्यादि प्ररोहसमर्थमिति कृत्वा यो विक्रीणीते, तथाऽपकृष्टमेव कतिपयोत्कृष्टप्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणीते, यश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विकृतनासाकरचरणकर्णादिरूपं वधं प्राप्नुयात् ॥ २९१ ॥

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः।
प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्खण्डशः[3] क्षुरैः ॥ २९२ ॥

सर्वेति ॥ सर्वकण्टकानां मध्येऽतिशयेन पापतमं सुवर्णकारं तुलाछद्मकषपरिवर्तापद्रव्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्ये प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षयाङ्गाविशेषेण सर्वदेहं वा खण्डशश्छेदयेत् ॥ २९२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च।
कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २९३ ॥

सीतेति ॥ कृष्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुद्दालादीनामपहरणे, खड्गादीनां च शस्त्राणां, औषधस्य च कल्याणघृतादेश्चौर्ये सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २९३ ॥

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

स्वामीति ॥ स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्र्यादिः, पुरं राज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं, राष्ट्रं देशः, कोशो वित्तनिचयः, दण्डो हस्त्यश्वरथपादातं, मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येताः सप्तप्रकृतयोऽङ्गानि। सप्ताङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते२९४

ततः किमित्याह—

सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम्।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥ २९५ ॥

सप्तानामिति ॥ आसां राज्यप्रकृतीनां सप्तानां क्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाशम-

पाठा०—1 चानाप्तैः. 2 बीजोत्कृष्टं. 3 °ल्लवशः.

पेक्ष्य पूर्वस्याः पूर्वस्या विनाशविषये गरीयो व्यसनं जानीयात्। तथा हि—मित्रव्यसनात्सबलव्यसनं गरीयः, संपन्नबलस्यैव मित्रानुग्रहे सामर्थ्यात्; एवं बलात्कोशो गरीयान्, कोशनाशे बलस्यापि नाशात्। कोशाद्राष्ट्रं गरीयः, राष्ट्रनाशे कुतः कोशोत्पत्तिः? एवं राष्ट्राद्दुर्गनाशोऽपि दुर्गादेव यवसेन्धनादिसंपन्नाद्राज्यरक्षासिद्धिः। दुर्गादमात्यो गरीयान्, प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात्। अमात्यादप्यात्मा, सर्वस्यात्मार्थत्वात्। तस्मादुत्तरापेक्षया पूर्वं यत्नतो रक्षेत् ॥ २९५॥

सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत्।
अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किंचिदतिरिच्यते ॥ २९६ ॥

सप्ताङ्गस्येति ॥ उक्तसप्ताङ्गवतो लोके राष्ट्रस्य त्रिदण्डवदन्योन्यसंबन्धस्य परस्परविलक्षणोपकारणान्न किंचिदङ्गमधिकं भवति। यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वाङ्गस्याधिक्यमुक्तं तथाप्येषामङ्गानां मध्यादन्यस्याङ्गसंबन्धिनमपकारमन्यदङ्गं कर्तुं न शक्नोति, तस्मादुत्तरोत्तराङ्गमप्यपेक्षणीयमित्येवंपरोऽयमाधिक्यनिषेधः। अत्र प्रसिद्धं यतित्रिदण्डमेव दृष्टान्तः। तद्धि चतुरङ्गुलगोवालवेष्टनादन्योन्यसंबन्धं, न च तन्मध्ये त्रिदण्डधारणशास्त्रार्थे कश्चिद्दण्डोऽधिको भवति ॥

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते।
येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिञ्श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

तेष्विति ॥ यस्मात्तेषु तेषु संपाद्येषु कार्येषु तत्तदङ्गस्यातिशयो भवति, तत्कार्यमन्येन कर्तुमशक्तेः। एवं च येनाङ्गेन यत्कार्यं संपाद्यते तस्मिन्कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते। ततश्चान्योन्यगुणविशेषादि यदुक्तं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥२९७॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम्।
स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥ २९८ ॥

चारेणेति ॥ सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिना बलस्योत्साहयोगेन कर्मणां च हस्तिबन्धवणिक्पथादीनामनुष्ठानेन जातां शत्रोरात्मनश्च शक्तिं राजा सदा जानीयात् ॥ २९८ ॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च।
आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥ २९९ ॥

पीडनानीति ॥ पीडनानि मारकादीनि कामक्रोधोद्भवानि, दुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषां च गुरुलघुभावं पर्यालोच्य संधिविग्रहादि कार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ ३०० ॥

आरभेतेति ॥ राजा स्वराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तानि कार्याणि कथंचिदिदं

संजातमिति छलान्यप्यारभ्यात्मना खिन्नः पुनः पुनस्तान्यारभेतैव। यस्मात्कर्माणि सृज्यमानं पुरुषं श्रीर्नितरां सेवते। तथा नाब्राह्मणे नानाश्रये श्रीरस्तीति प्ररोहितापि शोषमेति, नच युगानुरूपेण कर्माणि फलन्तीति राज्ञोदासितव्यम्॥ ३००॥

यतः,

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च।
राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते॥ ३०१॥

कृतमिति॥ कृतत्रेताद्वापरकलयो राज्ञ एव चेष्टितविशेषास्तैरेव सत्यादिविशेषप्रवृत्तेः। तस्माद्राजैव कृतादियुगमभिधीयते॥ ३०१॥

कीदृक्चेष्टितः कृतादियुगमित्यत आह—

कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्द्वापरं युगम्।
कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता[1] विचरंस्तु कृतं युगम्॥ ३०२॥

कलिरिति॥ अज्ञानालस्यादिना यदा निरुद्यमो राजा भवति तदा कलिः स्यात्। यदा जानन्नपि नानुतिष्ठति तदा द्वापरम्। यदा कर्मानुष्ठानेऽवस्थितस्तदा त्रेता। यथाशास्त्रं पुनः कर्माण्यनुतिष्ठन्विचरति तदा कृतयुगम्। तस्माद्राज्ञा कर्मानुष्ठानपरेण भाव्यमित्यत्र तात्पर्यं नतु वास्तवकृतयुगाद्यपलापे॥ ३०२॥

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत्॥ ३०३॥

इन्द्रस्येति॥ इन्द्रादिसंबन्धिनो वीर्यस्यानुरूपं चरितं राजानुतिष्ठेत्। तथा च राजा कण्टकोद्धारेण प्रतापानुरागाभ्यां संयुक्तः स्यात्॥ ३०३॥

कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह—

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति।
तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन्॥ ३०४॥

वार्षिकानिति॥ ऋतुसंवत्सरपक्षाश्रयणेनेदमुच्यते। यथा श्रावणादींश्चतुरो मासानिन्द्रः सस्यादिसिद्धये वर्षत्येवमिन्द्रचरितमनुतिष्ठन् राजा स्वदेशायातसाधूनभिलषितार्थैः पूरयेत्॥ ३०४॥

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः।
तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत्॥ ३०५॥

अष्टाविति॥ यथा सूर्यो मार्गशीर्षाद्यष्टमासान् रश्मिभिः स्तोकं स्तोकं

पाठा०—1 कर्मस्वभ्युदितः.

रसमीषत्तापेनादत्ते, तथा राजा शास्त्रीयकरानपीडया सदा राष्ट्राद्गृह्णीयात्। यस्मादेवदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः।
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ३०६ ॥

प्रविश्येति ॥ यथा प्राणाख्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तः प्रविश्य विचरत्येवं चारद्वारेण स्वपरमण्डलजालेषु चिकीर्षितार्थज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम्। यस्मादेतन्मारुतं चरितम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति।
तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥ ३०७ ॥

यथेति ॥ यद्यपि यमस्य शत्रुमित्रे न स्तस्तथापि तन्निन्दकार्चकयोः शत्रुमित्रयोर्यथा यमः शत्रुमित्रमरणकाले तुल्यवन्नियमयत्येवं राज्ञाऽपराधकाले रागद्वेषपरिहारेण प्रजाः प्रमापणीयाः। यस्मादेतदस्य याम्यं व्रतम् ॥ ३०७ ॥

वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते।
तथा पापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

वरुणेनेति ॥ यो वरुणस्य रज्जुभिर्बन्धयितुमिष्टः स यथा तेनाविशङ्कितः पाशैर्बद्ध एव लक्ष्यते तथा पापकारिणोऽविशङ्कितानेव यावन्न पारयन्ते तावच्छासयेत्। यस्मादेतदस्य वारुणं व्रतम् ॥ ३०८ ॥

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः।
तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥ ३०९ ॥

परिपूर्णमिति ॥ यथा पूर्णेन्दुदर्शनेन मनुष्या हर्षमुत्पादयन्त्येवममात्यादयो यस्मिन्दृष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति स चन्द्राचारचारी नरेन्द्रः ॥ ३०९ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु।
दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

प्रतापयुक्त इत्यादि ॥ पापकारिषु सदा दण्डपातेन प्रचण्डोऽसहनः स्यात्तथा प्रतिकूलामात्यहिंसनशीलो भवेत्। तदस्याग्निसंबन्धि व्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम्।
तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥ ३११ ॥

यथेति ॥ यथा पृथिवी सर्वाण्युच्चावचानि स्थावरजङ्गमान्युत्कृष्टाप... समं कृत्वा धारयते तद्वद्बुद्धिबलिकगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाथादिसर्वभूतानि रक्षणधनदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसंबन्धि व्रतं भवति ॥ ३११ ॥

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।
स्तेनान्राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥ ३१२ ॥

एतैरिति ॥ एतैरुक्तोपायैरन्यैश्चानुक्तैरपि स्वबुद्धिप्रयुक्तो राजाऽनलसः सन् स्वराष्ट्रे ये चौरा वसन्ति, ये च परराष्ट्रे वसन्तस्तद्देशमागत्य मुष्णन्ति, तानुभयप्रकारान्निगृह्णीयात् । 'सोऽग्निर्भवति वायुश्च' (७।७) इत्यादिना पूर्वं सिद्धवदुक्तमग्न्यादिरूपत्वम्, इह तु तद्गुणत्यागेन स्फुटीकृतमित्यपुनरुक्तिः ॥ ३१२ ॥

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ।
ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ ३१३ ॥

परामिति ॥ कोशक्षयादिना प्रकृष्टामप्यापदं प्राप्तो राजा ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् । यस्मात्ते रुष्टाः सबलवाहनमेनं सद्य एव शापाभिचाराभ्यां हन्युः ३१३

तथा हि,—

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ ३१४ ॥

यैरिति ॥ यैर्ब्राह्मणैरभिशापेन सर्वभक्ष्योऽग्निः[1] कृतः, समुद्रश्चापेयजलः[2], चन्द्रश्च[3] क्षययुक्तः पश्चात्पूरितस्तान्कोपयित्वा को न नश्येत् ॥ ३१४ ॥

किंच,—

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ।
देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्समृध्नुयात् ॥ ३१५ ॥

लोकानिति ॥ ये स्वर्गादिलोकान्परानन्यांश्च लोकपालान्सृजन्तीति संभाव्यते । देवांश्च शापेन मानुषादीन्कुर्वन्ति तान्पीडयन्कः समृद्धिं प्राप्नुयात् ॥

अपि च,—

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

यानित्यादि ॥ यान्ब्राह्मणान्यजनयाजनकर्तृकानाश्रित्य 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' (३।७६) इति न्यायेन पृथिव्यादिलोका देवाश्च स्थितिं लभन्ते, वेद एव च येषामभ्युदयसाधनतया याजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च, ताञ्जीवितुमिच्छन्को हिंस्यात् ॥ ३१६ ॥

---

१ भृगोरियं भार्येति वह्निर्निर्दिष्टवान्कंचनासुरम्, स च तामपाहरत्, ततश्च क्रुद्धो भृगुः 'त्वं सर्वभक्षो भव' इत्यग्निं शशापेति श्रूयते । २ तपश्चरता वडवामुखनामर्षिणाहूतः समुद्रो नोपस्थितस्तेन चार्णवः शप्तो लवणभावमापादित इति भारते मोक्षधर्मेषूक्तम् । ३ दक्षेण चन्द्रो हि क्षयी कृतः, पुनश्चोपायैः पूर्णत्वमापादित इति प्रसिद्धिः ।

एवं तर्हि विद्वांसं ब्राह्मणं सेवेतेत्यत आह—

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥ ३१७ ॥

अविद्वानिति ॥ यथाहितोऽनाहितो वाऽग्निर्महती देवता; एवं मूर्खो विद्वांश्च ब्राह्मणः प्रकृष्टा देवतेति ॥ ३१७ ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

श्मशानेष्वित्यादि ॥ यथाग्निर्महातेजाः श्मशाने शवं दहन्कार्येऽपि नैव दुष्टो भवति किंतु पुनरपि यज्ञेषु हूयमानोऽभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।
सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥ ३१९ ॥

एवं यद्यपीति ॥ एवं कुत्सितकर्मस्वपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः । यस्मात् प्रकृष्टं तद्दैवतम् । स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनीयः ॥ ३१९ ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ।
ब्रह्मैव संनियन्तृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ३२० ॥

क्षत्रस्येति ॥ क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वथा पीडानुवृत्तस्य ब्राह्मणा एव शापाभिचारादिना सम्यङ्नियन्तारः । यस्मात्क्षत्रियो ब्राह्मणात्संभूतः, ब्राह्मण-बाहुप्रसूतत्वात् ॥ ३२० ॥

तथा च,—

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२१ ॥

अद्भ्य इति ॥ जलब्राह्मणपाषाणेभ्योऽग्निक्षत्रियशस्त्राणि जातानि, तेषां संबन्धि तेजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेदनार्थकं कार्यं करोति । स्वकारणेषु जलब्राह्मण-पाषाणाख्येषु दहनाभिभवच्छेदनात्मकं कार्यं न करोति ॥ ३२१ ॥

नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।
ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥ ३२२ ॥

नेति ॥ ब्राह्मणरहितक्षत्रियो वृद्धिं न याति, शान्तिकपौष्टिकव्यवहारेक्षणा-दिधर्मविरहात् । एवं क्षत्रियरहितोऽपि ब्राह्मणो न वर्धते, रक्षां विना यागादि-कर्मानिष्पत्तेः । किंतु ब्राह्मणः क्षत्रियश्च परस्परसंबद्ध एवेह लोके परलोके च धर्मार्थकाममोक्षाख्यया वृद्धिमेति । दण्डप्रकरणे चेयं ब्राह्मणस्तुतिर्ब्राह्मणाना-मपराधिनामपि लघुदण्डप्रयोगनियमार्था ॥ ३२२ ॥

१ 'सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म' इति श्रुतिवचनात्क्षत्रियस्य ब्रह्मसंभवत्वमिति भावः.

यदा तु विशिष्टदर्शनेनाचिकित्स्यव्याधिना वासन्नमृत्युर्भवति तदा,—

दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥ ३२३ ॥

दत्त्वेति ॥ महापातकिव्यतिरिक्तविनियुक्तावशिष्टसर्वदण्डधनं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा, पुत्रे राज्यं समर्प्यासन्नमृत्युः फलातिशयप्राप्तये संग्रामे प्राणत्यागं कुर्यात् । संग्रामासंभवे त्वनशनादिनापि ॥ ३२३ ॥

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य[1] सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

एवमिति ॥ एवमध्यायत्रयोक्तराजधर्मेषु व्यवह्रियमाणो राजा सर्वदा यत्नवान्प्रजाहितेषु सर्वान्भृत्यान्विनियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ।
इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२५ ॥

एष इति ॥ एतद्राज्ञः कर्मानुष्ठानं पारंपर्यागततया नित्यं समग्रमुक्तम्, इदानीं वैश्यशूद्रयोः क्रमेण वक्ष्यमाणमिदं कर्मानुष्ठानं जानीयात् ॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

वैश्यस्त्विवति ॥ वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारो विवाहादिकं कृत्वा जीविकायां वक्ष्यमाणायां कृष्यादिकायार्थे पशुपालने च सदा समायुक्तः स्यात् । पशुरक्षणस्य वार्तात्वेऽपि प्राधान्यख्यापनार्थं पृथग्विधानम् । तथा चोत्तरश्लोकाभ्यां प्राधान्यं दर्शयति ॥ ३२६ ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥ ३२७ ॥

प्रजापतिरिति ॥ यस्माद्ब्रह्मा पशून्सृष्ट्वा रक्षणार्थं वैश्याय दत्तवान्, अतो वैश्येन रक्षणीयाः पशव इति पूर्वानुवादः । प्रजाश्च सर्वाः सृष्ट्वा ब्राह्मणाय राज्ञे च रक्षणार्थं दत्तवानिति प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ ३२७ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ ३२८ ॥

न चेति ॥ पशुरक्षणं न करोमीति वैश्येनेच्छा न कार्या । अतः कृष्यादिवृत्तिसंभवेऽपि वैश्येन पशुरक्षणमवश्यं करणीयम् । वैश्ये च पशुरक्षणं कुर्वत्यन्यः पशुरक्षणं न कारयितव्यः ॥ ३२८ ॥

पाठा०—1 लोकेभ्यः.

किंच,—

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।
गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घबलाबलम् ॥ ३२९ ॥

मणीति ॥ मणिमुक्ताविद्रुमलोहवस्त्राणां, गन्धानां कर्पूरादीनां, रसानां लवणादीनामुत्तममध्यमानां देशकालापेक्षया मूल्योत्कर्षापकर्षं वैश्यो जानीयात् ॥ ३२९ ॥

बीजानामुप्तिविच्च स्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ।
मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥ ३३० ॥

बीजानामिति ॥ बीजानां सर्वेषां वपनविधिज्ञः स्यात् । इदं बीजमस्मिन्काले तत्र संहतं चोप्तं प्ररोहत्यस्मिन्नेत्येवं तथेदमूषरमिदं सस्यप्रदमित्यादिक्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात् । मानोपायांश्च प्रस्थद्रोणादीन् तुलोपायांश्च सर्वान् तत्त्वतो जानीयात्, यथाऽन्यो न वञ्चयति ॥ ३३० ॥

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।
लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥ ३३१ ॥

सारासारमिति ॥ इदमुत्कृष्टमेतदपकृष्टमित्येकजातीनामपि द्रव्याणां विशेषं जानीयात्, तथा देशानां प्राक्पश्चिमादीनां क्व किमल्पमूल्यं किं बहुमूल्यं चेत्यादिदेशगुणदोषौ बुध्येत । विक्रेयद्रव्याणां चेयता कालेन इयानपचय उपचयो वेति विद्यात् । तथास्मिन् देशे कालेऽनेन च तृणोदकयवादिना पशवो वर्धन्तेऽनेन क्षीयन्त इत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३१ ॥

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ ३३२ ॥

भृत्यानामिति ॥ गोपालमहिषपालानामिदमस्य देयमिति देशकालकर्मानुरूपं वेतनं जानीयात् । गौडदाक्षिणात्यादीनां च मनुष्याणां नानाप्रकारा भाषा विक्रयाद्यर्थं विद्यात्, तथेदं द्रव्यमेवं स्थाप्यतेऽनेन च संयुक्तं चिरं तिष्ठतीति बुध्येत, तथेदं द्रव्यमस्मिन्देशे काले चेयता विक्रीयत इत्येतदपि जानीयात् ॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।
दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३३ ॥

धर्मेणेति ॥ धर्मेण विक्रयादिनोक्तप्रकारेण धनवृद्धौ प्रकृष्टं यत्नं कुर्यात् । हिरण्यादिदानमपेक्ष्यान्नमेव प्राणिभ्यो विशेषेण दद्यात् ॥ ३३३ ॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥ ३३४ ॥

विप्राणामिति ॥ शूद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां स्वधर्मानुष्ठानेन यशोयुक्तानां ब्राह्मणानां या परिचर्या सैव प्रकृष्टस्वर्गादिश्रेयोहेतुर्धर्मः ॥ ३३४ ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः ।
ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते ॥ ३३५ ॥

शुचिरिति ॥ बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतः, स्वजात्यपेक्षयोत्कृष्टद्विजातिपरिचरणशीलः, अपरुषभाषी, निरहंकारः, प्राधान्येन ब्राह्मणाश्रयस्तदभावे क्षत्रियवैश्याश्रयोऽपि स्वजातित उत्कृष्टां जातिं प्राप्नोति ॥ ३३५ ॥

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।
आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तं निबोधत ॥ ३३६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

एष इति ॥ एष वर्णानामनापदि चतुर्णामपि कर्मविधिर्धर्म उक्तः, आपद्यपि यस्तेषां धर्मस्तं संकीर्णश्रवणादूर्ध्वं क्रमेण शृणुत ॥ ३३६ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः १०

अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

अधीयीरन्निति ॥ वैश्यशूद्रधर्मानन्तरं 'संकीर्णानां च संभवम्' (१।११६) इति प्रतिज्ञातत्वात्तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्य एव संकीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानुवादार्थं त्रैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापनमनुवदति । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा अध्ययनानुभूतस्वकर्मानुष्ठातारो वेदं पठेयुः । एषां पुनर्मध्ये ब्राह्मण एवाध्यापनं कुर्यान्न क्षत्रियवैश्यावित्ययं निश्चयः । 'प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषाम्' इत्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोरध्यापननिषेधसिद्धौ 'नेतरौ' इति पुनर्निषेधवचनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १ ॥

किंच,—

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद्वृत्त्युपायान्यथाविधि ।
प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां वर्णानां जीवनोपायं यथाशास्त्रं ब्राह्मणो जानीयात्, तं यथोपदिशेत्, स्वयं च यथोक्तवन्नियममनुतिष्ठेत् ॥ २ ॥

अत्रानुवादः—

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३ ॥

वैशेष्यादिति ॥ जात्युत्कर्षात्, प्रकृतिः कारणं हिरण्यगर्भोत्तमाङ्गरूपकारणोत्कर्षात्, नियम्यतेऽनेनेति नियमो वेदस्तस्याध्ययनाध्यापनव्याख्यानादि-

---

पाठा०—1 ब्राह्मणापाश्रयः.

युक्तसातिशयवेदधारणात्। अत एव 'ब्रह्मणश्चैव धारणात्' (१।९३) इति सातिशयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्ष उक्तः। गोविन्दराजस्तु स्नातकव्रतानां धारणादिति व्याख्यातवान्। तन्न; क्षत्रियादिसाधारण्यात्। संस्कारस्योपनयनाख्यस्य क्षत्रियाद्यपेक्षया प्राधान्यविधाने विशेषाद्वर्णानामध्यापनवृत्त्युपदेशयोर्ब्राह्मण एवेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥ ४ ॥

ब्राह्मण इति ॥ ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा द्विजाः, तेषामुपनयनविधानात्। शूद्रः पुनश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः, उपनयनाभावात्। पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति। संकीर्णजातीनां त्वश्वतरवन्मातापितृजातिव्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वान्न वर्णत्वम्। अयं च जात्यन्तरोपदेशः शास्त्रे संव्यवहरणार्थः ॥ ४ ॥

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥ ५ ॥

सर्ववर्णेष्विति ॥ ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्ष्वपि, समानजातीयासु यथाशास्त्रं परिणीतास्वक्षतयोनिष्वानुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मातापित्रोर्जात्या युक्तास्तज्जातीया एव ज्ञातव्याः। आनुलोम्यग्रहणं चात्र मन्दोपयुक्तमुत्तरश्लोक उपयोक्ष्यते। गवाश्वादिवदवयवसंनिवेशस्य ब्राह्मणजात्यभिव्यञ्जकाभावादेतद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम्। अत्र च 'पत्नी'ग्रहणादन्यपत्नीजनितानां न ब्राह्मणादिजातित्वम्। तथा च देवलः–'द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते। अववाट इति ख्यातः शूद्रधर्मा[1] स जातितः ॥ व्रतहीना[2] न संस्कार्याः स्वतन्त्रास्वपि ये सुताः। उत्पादिताः सवर्णेन व्रात्या इव बहिष्कृताः ॥' व्यासः—'ये[3] तु जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतोऽन्यथा'। याज्ञवल्क्योऽपि (या.स्मृ.आ.४।९०)–'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः' इत्यभिधाय 'विन्नास्वेष विधिः स्मृतः' (या.आ.४।९२) इति ब्रुवाणः स्वपत्न्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणादिजातित्वं निश्चिकाय ५

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

स्त्रीष्विति ॥ आनुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयासु भार्यासु द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्राः, यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां, क्षत्रियेण वैश्यायां, वैश्येन शूद्रायां तान्मातुर्हीनजातीयत्वदोषाद्गर्हितानपि पितृसदृशान्न तु पितृसजातीयान्मन्वादय आहुः। पितृसदृशग्रहणान्मातृजातेरुत्कृष्टाः पितृजातितो निकृष्टा ज्ञेयाः। एतेषां च नामानि मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादि-

पाठा०—1 शूद्रजन्मा. 2 व्रतहीना असंस्कार्याः सवर्णास्वपि. 3 भार्याजाताः समानाः स्युः संकराः स्युरतोऽन्यथा.

१ जननीसकाशाज्जन्मरूपा शूद्रस्यैकैव जातिः, नान्या। 'अष्टमे ब्राह्मणमुपनयीत, एकादशे राजन्यम्, द्वादशे वैश्यम्' इत्यादौ शूद्रस्य साविश्युपदेशविधानानभिधानात्।

भिरुक्तानि, वृत्तयश्चैषामुशनसोक्ताः—हस्त्यश्वरथशिक्षा अस्त्रधारणं च मूर्धाभिषिक्तानां, नृत्यगीतनक्षत्रजीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां, द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारशवोग्रकरणानामिति॥६॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः।
द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम्॥ ७॥

अनन्तरास्विति॥ एष पारम्पर्यागततया नित्यो विधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानामुक्तः। एकेन द्वाभ्यां च वर्णाभ्यां व्यवहितासूत्पन्नानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां, क्षत्रियेण शूद्रायां, ब्राह्मणेन शूद्रायामिमं वक्ष्यमाणं धर्मादनपेतं विधिं जानीयात्॥ ७॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते॥ ८॥

[ब्राह्मणादिति॥ 'कन्या'ग्रहणादत्रोढायामित्यध्याहार्यम्। 'विन्नास्वेष विधिः स्मृतः' (या.स्मृ.आ.१।९२) इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च। ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूढायामम्बष्ठाख्यो जायते। शूद्रकन्यायामूढायां निषाद उत्पद्यते। यः संज्ञान्तरेण पारशवश्चोच्यते॥ ८॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते॥ ९॥

क्षत्रियादिति॥ क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः क्रूरकर्मरतिश्च क्षत्रशूद्रस्वभाव उग्राख्यः पुत्रो जायते॥ ९॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्षडेतेऽपसदाः स्मृताः॥ १०॥

विप्रस्येति॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियादित्रयस्त्रीषु, क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयोः स्त्रियोः, वैश्यस्य च शूद्रायां, वर्णत्रयाणामेते षट् पुत्राः सवर्णपुत्रकार्यापेक्षयापसदा अवसन्ना निकृष्टाः स्युः॥ १०॥

एवमनुलोमानुक्त्वा प्रतिलोमानाह—

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ॥ ११॥

क्षत्रियादिति॥ अत्र विवाहासंभवात् 'कन्या'ग्रहणं स्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम्। अत्रैव श्लोके 'राजविप्राङ्गनासुतौ' इति ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतनामा संजायते। वैश्याद्यथाक्रमं क्षत्रियाब्राह्मण्योर्मागधवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः। एषां च वृत्तयो मनुनैवाभिधास्यन्ते॥ ११॥

---

१ मत्स्यघातजीव्यन्यो निषादः प्रतिलोमजो वर्तते, तद्भ्रमनिरासार्थमत्रोक्त पारशवेत्यन्या संज्ञेति ध्येयम्.

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ १२ ॥

शूद्रादिति ॥ शूद्राद्वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु क्रमेणायोगवः क्षत्ता नृणामधमश्चाण्डालश्च वर्णानां संकरो येषु जनयितव्येषु ते वर्णसंकरा जायन्ते ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथा स्मृतौ ।
क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥ १३ ॥

एकान्तर इति ॥ एकान्तरेऽपि वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठः, क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुग्रः, एतावानुलोम्येन यथा स्पर्शाद्यर्हौ तद्वदेकान्तरे प्रतिलोमजननेऽपि शूद्रात्क्षत्रियायां क्षत्ता, वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहः, एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ । एकान्तरोत्पन्नयोः स्पर्शाद्यनुज्ञानादनन्तरोत्पन्नानां सूतमागधायोगवानां स्पर्शादियोग्यत्वं सिद्धं भवति । अतश्चण्डाल एवैकः प्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

पुत्रा इति ॥ मातृदोषादिति हेतूपन्यासादन्तरग्रहणमनन्तरवच्चैकान्तरद्व्यन्तरप्रदर्शनार्थम् । ये द्विजातीनामनन्तरैकान्तरद्व्यन्तरजातिस्त्रीष्वानुलोम्येनोत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः पुत्रास्तान्हीनजातिमातृदोषान्मातृजातिव्यपदेश्यानाचक्षते । मातापितृव्यतिरिक्तसंकीर्णजातित्वेऽप्येषां मातृजातिव्यपदेशकथनं मातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणादिति ॥ क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्नोग्रा, उग्रा चासौ कन्या चेत्युग्रकन्या, तस्यां ब्राह्मणादावृतनामा जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्नाम्बष्ठा, तस्यां ब्राह्मणादाभीराख्यो जायते। शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना आयोगवी, तस्यां ब्राह्मणाद्धिग्वणो जायते ॥ १५ ॥

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

आयोगवश्चेति ॥ आयोगवः क्षत्ता चण्डालश्च मनुष्याणामधम इत्येते त्रयो व्युत्क्रमेण वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीषु पुत्रकार्यादपगतास्त्रयः शूद्रा जायन्ते। पुत्रकार्याक्षमत्वप्रतिपादनार्थमुक्तानामप्येषां पुनर्वचनम् । एवमुत्तरश्लोकोक्तानामपि ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु।
प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः॥ १७॥

वैश्यादिति॥ क्षत्रियाब्राह्मण्योर्मागधवैदेहौ क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूत इत्येवं प्रातिलोम्येनापरेऽपि त्रयः पुत्रकार्यादपसदा जायन्ते॥ १७॥

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः।
शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः॥ १८॥

जात इति॥ निषादाच्छूद्रायां जातो जात्या पुक्कसो भवति। निषाद्यां पुनः शूद्राद्यो जातः स कुक्कुटकनामा स्मृतः॥ १८॥

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते।
वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण[1] उच्यते॥ १९॥

क्षत्तुरिति॥ शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता, क्षत्रियेण शूद्रायां जाता उग्रा, तेन तस्यां जातः श्वपाक इत्युच्यते। वैदेहकेनाम्बष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेण इति कथ्यते॥ १९॥

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान्।
तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्व्रात्यानिति विनिर्दिशेत्॥ २०॥

द्विजातय इति॥ द्विजातयः सवर्णासु स्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयन्ते ते चेदुपनयनाख्यव्रतहीना भवन्ति तदा तानकृतोपनयनान् व्रात्येत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत्। 'अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते' (२।३९) इत्युक्तमपि व्रात्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्याप्युपकाराक्षमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन्संकीर्णप्रकरणेऽनूदितम्॥ २०॥

व्रात्यात्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः[2]।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च॥ २१॥

व्रात्यादिति॥ व्रात्याद्ब्राह्मणात् 'सवर्णासु' (१०।२०) इत्यनुवृत्तेर्ब्राह्मण्यां पापस्वभावो भूर्जकण्टको जायते। तथा आवन्त्य-वाटधान-पुष्पध-शैखा जायन्ते। एकस्य चैतानि देशभेदप्रसिद्धानि नामानि॥ २१॥

झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्यान्निच्छिविरेव[3] च।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च॥ २२॥

झल्लो मल्लश्चेति॥ क्षत्रियाद्व्रात्यात्सवर्णायां झल्ल-मल्ल-निच्छिवि-नट-करण-खस-द्रविडाख्या जायन्ते। एतान्यप्येकस्यैव नामानि॥ २२॥

वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सुधन्वाचार्य एव च।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्त्वत एव च॥ २३॥

वैश्यात्त्विति॥ वैश्यात्पुनर्व्रात्यात्सवर्णायां सुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्या जायन्ते। एकस्य चैतान्यपि नामानि॥ २३॥

पाठा०—1 वेन उच्यते. 2 भूजकण्टकः. 3 व्रात्याल्लिच्छिविरेव च.

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥ २४ ॥

व्यभिचारेणेति ॥ ब्राह्मणादिवर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेन, सगोत्रादिविवाहेन उपनयनरूपस्वकर्मत्यागेन, वर्णसंकरो नाम जायते । अतो युक्तमस्मिन्प्रकरणे व्रात्यानामभिधानम् ॥ २४ ॥

संकीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

संकीर्णेति ॥ ये संकीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्परसंबन्धाज्जायन्ते तान्विशेषेण वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च[1] नराधमः ।
मागधः क्षत्तृजातिश्च तथाऽऽयोगव एव च ॥ २६ ॥

सूत इति ॥ एते षडुक्तलक्षणाः सूतादय उत्तरार्धमनूद्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट् सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां[2] प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

एत इति ॥ एते पूर्वोक्ताः षट् प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सुतोत्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा शूद्रेण वैश्यायां जात आयोगवः आयोगव्यामेव, मातृजातौ वैश्यायां, प्रवरासु क्षत्रियाब्राह्मणीयोनिषु, चकारादपकृष्टायामपि शूद्रजातौ, सर्वत्र सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति । सदृशत्वं च न पित्रपेक्षया किंतु मातृजात्यादिषु चातुर्वर्ण्यस्त्रीष्वेव पितृतोऽधिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्, तत्सदृशान्पितृतोऽधिकगर्हितान्, स्वजातावपि जनयन्तीत्येतावदेवाप्राप्तत्वादनेन विधीयते । किंतु जघन्यवर्णेनोत्तमवर्णस्त्रीषु जनितत्वात्क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रियादुष्टाभ्यां च मातापितृभ्यां तुल्याभ्यामपि जनिते आयोगवादिपुत्रे ब्रह्महन्त्रनन्तरजनितो ब्रह्महन्तृमातापितृजनितवदधिकदुष्ट एव न्याय्यः । शुद्धब्राह्मणादिजातीयेन शुद्धब्राह्मण्यादिसजातीयायां जनितः पितृतुल्य एवोचितो नतु क्रियादुष्टोभयजनितोऽपि ॥ २७ ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात्[3] ॥ २८ ॥

यथेति ॥ यथा त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्याद्द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्याद्द्विज उत्पद्यते, सजातीयायां च द्विजो जायते । एवं बाह्येष्वपि क्षत्रियवैश्याभ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियाब्राह्मण्योर्जातेषूत्कर्षापक्रमो भवति । शूद्रजातप्रतिलोमापेक्षया द्विजाद्युत्पन्नप्रतिलोम-

पाठा०—1 चाण्डालः. 2 मातृजात्या. 3 क्रमः.

प्राशस्त्यार्थमिदम् । मेधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतदेषां वचनमुपनयनार्थमित्याह । तन्न; 'प्रतिलोमजास्तु धर्महीनाः' (गौ. स्मृ. ४।३) इति गौतमेन संस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥

ते चापि बाह्यान्सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

ते चापीति ॥ ते चायोगवादयः षट् परस्परजातीयासु भार्यासु सुबहूनानुलोम्येऽप्यधिकदुष्टान्सत्क्रियाबहिर्भूताञ्जनयन्ति । तद्यथा–आयोगवः क्षत्तृजायायामात्मनो हीनतरं जनयति, तथा क्षत्ताप्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पादयति । एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।
तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

यथैवेति ॥ यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टं चाण्डालाख्यं प्राणिनं प्रसूयते जनयत्येवं बाह्यश्चाण्डालादिवर्णचतुष्टये चाण्डालादिभ्योऽप्यपकृष्टं पुत्रं प्रसूयते ॥

एतदेव विस्तारयति—

प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्या बाह्यतरान्पुनः ।
हीना[1] हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

प्रतिकूलमिति ॥ अत्र मेधातिथि-गोविन्दराजयोर्व्याख्यानम्—चातुर्वर्ण्यबाह्याश्चण्डालक्षत्रायोगवाः शूद्रप्रभवास्त्रयश्चातुर्वर्ण्ये गच्छन्त आत्मनो हीनतरान् परस्परापेक्षयापकृष्टोत्कृष्टवर्णप्रभवत्वात्पञ्चदशवर्णान्संपादयन्ति । तद्यथा–चण्डालः शूद्रायामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति, एवं वैश्यायां ततोऽप्यपसदं, क्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं जनयति, ततोऽपसदं, क्षत्रियायां ब्राह्मणीजातादुत्कृष्टं, ततोऽपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति । एवं क्षत्रायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरश्चतुरो जनयतः, इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालक्षत्रायोगवेभ्यश्चातुर्वर्ण्यद्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते । आत्मना च चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश उत्पद्यन्ते । एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्ति । एवं षष्टिश्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति । ते तु परस्परगमनेन नानावर्णाञ्जनयन्तीति । नैतन्मनोहरम्; पूर्वश्लोके षण्णां प्रतिलोमजानां प्रकृतत्वात्तद्विस्तारकथनत्वाच्चास्य । अत्रापि श्लोके 'प्रतिकूलं वर्तमानाः' इत्युपादानात्प्रतिलोमजमात्रविषयोऽयं श्लोको नानुलोमजविषयः । तथा च वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्त्येवं षष्टिरिति न संगच्छते । न च संभवमात्रेणैवेयं षष्टिरुक्ता न दुष्टतया, शूद्रप्रभवायोगवक्षत्तृचण्डाला एव चातुर्वर्ण्यसंतानोत्पन्नाः पञ्चदश गर्हिता इति वाच्यम् । यतो वैश्यक्षत्रियाभ्यामपि प्रतिलोमत उत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वात्तैरपि चातुर्वर्ण्ये जनितानां गर्हितत्वस्य संभवात्

पाठा०—1 हीनाहीनान्.

'तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते' (१०।३०) इति मनुनैवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात्। युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वाच्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिरिति सर्वथैवाप्रकृतम्। नहि संकीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ण्यगणनोचिता। किंच 'वर्णान्पञ्चदश प्रसूयन्ते' इति श्रूयमाणद्वादशजनानुक्त्वा ते चात्मना चण्डालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदशेति न युक्तम्। अपि चात्मना सह पञ्चदश संपादयन्तीति न संगच्छते। असंपाद्यत्वादात्मनः पञ्चदश संपद्यन्त इति च व्याख्यानेऽध्याहार एव दोषः; तस्मादेवं व्याख्यायते— प्रतिकूलं वर्तमानाः प्रतिलोमजा बाह्याः, द्विजप्रतिलोमजेभ्यो निकृष्टत्वात्। शूद्रप्रभवायोगवक्षत्तृचण्डालास्त्रयः। पूर्वश्लोकादनुवर्तमाने चातुर्वर्ण्ये स्वजातौ 'एते षट् सदृशान्' (१०।२७) इत्यत्र सजात्युत्पन्नस्य पितृतो गर्हितत्वाभिधानात् आत्मापेक्षया बाह्यान्तरान्प्रत्येकं पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति। तद्यथा— आयोगवश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु चायोगव्यामात्मनो निकृष्टान्पञ्च पुत्राञ्जनयति। एवं क्षत्तृचाण्डालावपि प्रत्येकं पञ्च पुत्राञ्जनयतः। इत्थं बाह्यास्त्रयः पञ्चदश पुत्राञ्जनयन्ति। तथानुलोमजेभ्यो हीना वैश्यक्षत्रियप्रभवा मागधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान्पूर्ववच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु सजातौ प्रत्येकं पञ्च पुत्राञ्जनयन्तो हीना अपि त्रयः पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति। एवं त्रिंशदेते भवन्ति। अथवा 'बाह्य'शब्दो 'हीन'शब्दश्च षडेव प्रतिलोमजानाह। अत्र बाह्याश्चाण्डालक्षत्रायोगववैदेहमागधसूताः षड्यथोत्तरमुत्कर्षात्प्रातिलोम्येन स्त्रीषु वर्तमाना बाह्यतरान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति। तद्यथा—चाण्डालाः क्षत्रियादिषु पञ्चसु स्त्रीषु, क्षत्तायोगव्यादिषु चतसृषु, आयोगवो वैदेह्यादितिसृषु, वैदेहो मागधीसूत्योः, मागधः सूत्यां, सूतस्तु प्रतिलोमाभावात्प्रातिलोम्येन पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयति। पुनरिति निर्देशाद्धीनाः सूतादयश्चाण्डालान्ताः षड्यथोत्तरमपकर्षादानुलोम्येनापि प्रतिलोमोक्तरीत्या स्वापेक्षया हीनान्पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति। एवं त्रिंशदेते भवन्ति॥ ३१॥

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दास्यजीवनम्[1]।
सैरिन्ध्रं[2] वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे॥ ३२॥

प्रसाधनेति॥ केशरचनादिः प्रसाधनं तस्योपचारज्ञं अदासमुच्छिष्टभक्षणादिदासकर्मरहितमङ्गसंवाहनादिदासकर्मजीवनं पाशबन्धनेन मृगादिवधाख्यवृत्त्यन्तरजीवनं सैरिन्ध्रनामानं 'मुखबाहूरुपज्जानाम्' (१०।४५) इति श्लोके वक्ष्यमाणो दस्युरायोगवस्त्रीजातौ शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायां जनयति, तच्चास्य मृगादिमारणं देवपित्रौषधार्थं वेदितव्यम्॥ ३२॥

मैत्रेयकं तु वैदेहो माधूकं संप्रसूयते।
नॄन्प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये॥ ३३॥

मैत्रेयकमिति॥ वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातो वैदेहः प्रकृतायामायोगव्यां मैत्रेयाख्यं मधुरभाषिणं जनयति। यः प्रातर्घण्टामाहत्य राजप्रभृतीन्सततं स्तुत्यर्थं स्तौति॥ ३३॥

पाठा०—1 दासजीवनम्. 2 सैरन्ध्रं.

निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम् ।
कैवर्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः ॥ ३४ ॥

निषाद इति ॥ ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तायामायोगव्यां मार्गवं दासापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति । आर्यावर्तदेशवासिनः 'कैवर्त'शब्देन यं कीर्तयन्ति ॥ ३४ ॥

मृतवस्त्रभृत्स्वनार्यासु गर्हितान्नाशनासु च ।
भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः ॥ ३५ ॥

मृतेति ॥ सैरिन्ध्रमैत्रेयमार्गवा हीनजातीयास्त्रयः मृतवस्त्रपरिधानासु क्रूरासूच्छिष्टादिभक्ताद्याशनायोगवीषु पितृभेदाद्भिन्ना भवन्ति ॥ ३५ ॥

कारावरो निषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ।
वैदेहकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

कारावर इति ॥ 'वैदेह्यामेव जायते' (१०।३७) इत्युत्तरत्र श्रवणात्, अत्राप्या-शङ्कायां सैव संबध्यते । निषादाद्वैदेह्यां जातः कारावराख्यश्चर्मच्छेदनकारी जायते । अत एव औशनसे कारावराणां चर्मच्छेदनाचरणमेव वृत्तित्वेनोक्तम् । वैदेहकादन्ध्रमेदाख्यौ ग्रामबहिर्वासिनौ । अन्तरानिर्देशाद्वैदेहकेन च वैदेह्यां जातस्य गर्हितवैदेहकस्याप्युचितत्वात्, कारावरनिषादजात्योश्चात्र श्लोके संनिधानात्, कारावरनिषादस्त्रियोरेव क्रमेण जायते ॥ ३६ ॥

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।
आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ ३७ ॥

चण्डालादिति ॥ वैदेह्यां चण्डालात्पाण्डुसोपाकाख्यो वेणुव्यवहारजीवी जायते । निषादेन च वैदेह्यामेवाहिण्डिकाख्यो जायते । अस्य च बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणादाहिण्डिकानामित्यौशनसे वृत्तिरुक्ता । समानमातापितृकत्वेऽपि कारावराहिण्डिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रवणाद्व्यपदेशभेदः ॥ ३७ ॥

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।
पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ३८ ॥

चण्डालेनेति ॥ शूद्रायां निषादेन जातायां पुक्कस्यां चण्डालेन जातः सोपा-काख्यः पापात्मा, सर्वदा साधुभिर्निन्दितो, मारणोचितापराधस्य मूलं वध्य-स्तस्य व्यसनं राजादेशेन मारणं तेन वृत्तिर्यस्य स जायते ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ।
श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

निषादस्त्रीति ॥ निषादी चण्डालादन्त्यावसायिसंज्ञं चण्डालादिभ्योऽपि दुष्टतमं श्मशानवासिनं तद्वृत्तिं च जनयति ॥ ३९ ॥

पाठा०—1 मृतवस्त्रभृत्सु नारीषु. 2 चर्मकारं. 3 आहिण्डिको निषाद्यां तु वैदेहेनैव जायते. 4 पुल्कस्यां.

संकरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ ४० ॥

संकर इति ॥ वर्णसंकरविषये एता जातयो यस्येयं जनयित्री अयं जनकः स एवंजातीय इत्येवं पितृमातृकथनपूर्वकं दर्शिताः । तथा गूढाः प्रकटा वा तज्जात्युदितकर्मानुष्ठानेन ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः ।
शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

सजातीति ॥ द्विजातिसमानजातीयासु जाताः, तथानुलोम्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विजधर्मिण उपनेयाः । 'ताननन्तरनाम्नस्तु' (१०।१४) इति यदुक्तं तत्तजातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमः स्यादत एषां द्विजातिसंस्कारार्थमिदं वचनम् । ये पुनरन्ये द्विजात्युत्पन्ना अपि सूतादयः प्रतिलोमजास्ते शूद्रधर्माणो नैषामुपनयनमस्ति ॥ ४१ ॥

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

तप इति ॥ सजातिजानन्तरजाः, तपःप्रभावेण विश्वामित्रवत्, बीजप्रभावेण ऋष्यश्रृङ्गादिवत्, कृतत्रेतादौ मनुष्यमध्ये जात्युत्कर्षं गच्छन्ति । अपकर्षं च वक्ष्यमाणहेतुना यान्ति ॥ ४२ ॥

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

शनकैरिति ॥ इमा वक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातय उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च याजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थदर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोके शूद्रतां प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

पौण्ड्रेति ॥ पौण्ड्रादिदेशोद्भवाः सन्तः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः ॥

मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः ।
म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

मुखेति ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादिना या जातयो बाह्या जाता म्लेच्छभाषायुक्ता आर्यभाषोपेता वा ते दस्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

पाठा०—1 स्वजातिजानन्तरजाः. 2 ब्राह्मणातिक्रमेण च. 3 पुण्ड्रका°.

१ उत्तमवर्णेन हीनवर्णायां परिणीतायामुत्पन्ना अनुलोमजाः. २ हीनवर्णेनोत्कृष्टवर्णायां जनिताः प्रतिलोमजाः.

ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।
ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ४६ ॥

य इति ॥ ये द्विजानामानुलोम्येनोत्पन्नाः 'षडेतेऽपसदाः स्मृताः' (१०।१०) इति तेषामपि पितृतो जघन्यत्वेन 'अपसद'शब्देन प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते द्विजात्युपकारकैरेव निन्दितैर्वक्ष्यमाणैः कर्मभिर्जीवेयुः ॥ ४६ ॥

सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् ।
वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥ ४७ ॥

सूतानामिति ॥ सूतानामश्वदमनयोजनादि रथसारथ्यं जीवनार्थम् । अम्बष्ठानां रोगशान्त्यादिचिकित्सा, वैदेहकानामन्तःपुररक्षणम्, मागधानां स्थलपथवणिज्या ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ।
मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ ४८ ॥

मत्स्यघात इति ॥ निषादानामुक्तानां मत्स्यवधः, आयोगवस्य काष्ठतक्षणं, मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुमारणम् । चुञ्चुर्मद्गुश्च वैदेहकबन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ । बन्दिस्त्री च क्षत्रियेण शूद्रायां जाता सोऽत्रैव ग्राह्या ॥ ४८ ॥

क्षत्तुग्रपुक्कसानां तु बिलौकोवधबन्धनम् ।
धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

क्षत्त्रुग्रेति ॥ क्षत्त्रादीनां बिलनिवासिगोधादिवधबन्धनं, धिग्वणानां चर्मकरणं 'चर्मकार्यं तद्विक्रयश्च जीवनं धिग्वणानाम्' इत्यौशनसदर्शनात् । अत एव कारावरेभ्य एषां वृत्तिच्छेदः । वेणानां कांस्यमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ।
वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

चैत्येति ॥ ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षश्चैत्यद्रुमः तन्मूले श्मशानपर्वतवनसमीपेषु चामी प्रकाशकाः स्वकर्मभिर्जीवन्तो वसेयुः ॥ ५० ॥

चण्डालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलंकारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

चण्डालेति ॥ वासांसीति ॥ प्रतिश्रयो निवासः । चण्डालश्वपाकानां तु

पाठा०—1 निषादानामायोगव्यस्य लक्षणम्; निषादानां त्वष्टि°. 2 पुल्कसानां. 3 विज्ञानाः; °ऽविज्ञाताः. 4 अवपात्राश्च.

ग्रामाद्बहिर्निवासः स्यात् । पात्ररहिताः कर्तव्या यत्र लोहादिपात्रे तैर्भुक्तं तत्संस्कृत्यापि न व्यवहर्तव्यं, धनं चैषां कुक्कुरखरं न वृषभादि, वासांसि च शववस्त्राणि, भिन्नशरावादिषु च भोजनं, लौहवलयादि चालंकरणं, सर्वदा च भ्रमणशीलत्वम् ॥ ५१–५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

न तैरिति ॥ धर्मानुष्ठानसमये चण्डालश्वपाकैः सह दर्शनादिव्यवहारं न कुर्यात् । तेषां च ऋणदानग्रहणादिव्यवहारो विवाहश्च समानजातीयैः सहान्योन्यं स्यात् ॥ ५३ ॥

अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

अन्नमेषामिति ॥ अन्नमेषां परायत्तं कार्यं, साक्षादेभ्यो न देयं किंतु प्रेष्यैर्भिन्नपात्रे दातव्यम् । ते च रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यटेयुः ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

दिवेति ॥ दिवा ग्रामादौ क्रयविक्रयादिकार्यार्थं राजाज्ञया चिह्नाङ्किताः सन्तः पर्यटेयुः । अनाथं च शवं ग्रामान्निर्हरेयुरिति शास्त्रमर्यादा ॥ ५५ ॥

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥

वध्यांश्चेति ॥ वध्यांश्च शास्त्रानतिक्रमेण शूलारोपणादिना सर्वदा राजाज्ञया हन्युस्तद्वस्त्रशय्यालंकारांश्च गृह्णीयुः ॥ ५६ ॥

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७ ॥

वर्णापेतमिति ॥ वर्णत्वादपेतं मनुष्यं संकरजातं लोकतस्तथात्वेनाविज्ञातमत एवार्यसदृशं वस्तुतः पुनरनार्यं, निन्दितयोन्यनुरूपाभिश्चेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्निश्चिनुयात् ॥ ५७ ॥

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

अनार्यतेति ॥ निष्ठुरत्वपरुषभाषित्वहिंस्रत्वविहितानुष्ठातृत्वानि संकरजातित्वं अस्मिँल्लोके प्रकटीकुर्वन्ति ॥ ५८ ॥

यस्मात्,—

पित्र्यं[1] वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।
न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ५९ ॥

पित्र्यं वेति ॥ असौ संकरजातो दुष्टयोनिः पितृसंबन्धि दुष्टस्वभावत्वं सेवते मातृसंबन्धि वोभयसंबन्धि वा । न कदाचिदसावात्मकारणं गोपयितुं शक्नोति ॥ ५९ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसंकरः ।
स श्रयत्येव[2] तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥

कुल इति ॥ महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिसंकरः प्रच्छन्नो भवति स मनुष्यो जनकस्वभावं स्तोकं प्रचुरं वा सेवत एव ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः ।
राष्ट्रियैः[3] सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

यत्रेति ॥ यस्मिन्राष्ट्रे एते वर्णसंकरा वर्णानां दूषका जायन्ते तद्राष्ट्रं राष्ट्रवासिजनैः सह शीघ्रमेव नाशमेति । तस्माद्राज्ञा वर्णानां संकरो निरसनीयः ६१

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः[4] ।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ[5] च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणार्थ इति ॥ गोब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतरस्यापि परित्राणार्थं दुष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः प्रतिलोमजानां स्वर्गप्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥

अहिंसेत्यादि ॥ हिंसात्यागः, यथार्थाभिधानम्, अन्यायेन परधनस्याग्रहणं, मृज्जलादिना विशुद्धिः, इन्द्रियसंयम इत्येवं धर्मं संक्षेपतश्चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयं मनुराह । प्रकरणसामर्थ्यात्संकीर्णानामप्ययं धर्मो वेदितव्यः ॥ ६३ ॥

इदानीं 'सर्ववर्णेषु तुल्यासु' (१०।५) इत्युक्तलक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मण्यादि दर्शयितुमाह—

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ।
अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्या सप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

शूद्रायामिति ॥ शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्यो वर्णः प्रजायत इति सामर्थ्यात्स्त्रीरूपः स्यात् । सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूयते सा दुहितरमेव जनयति । साप्यन्येन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति । साप्येव-

पाठा०—1 पितुर्वा भजते. 2 संश्रयत्येव. 3 राष्ट्रिकैः. 4 °ऽनुपस्कृतेः (=उपस्कारो मूल्यग्रहणं). 5 स्त्रीबालाभ्यवपत्तौ वा (=अभ्यवपत्तिरनुग्रहः).

मेव सप्तमे युगे जन्मनि स पारशवाख्यो वर्णो बीजप्राधान्याद्ब्राह्मण्यं प्राप्नोति। 'आ सप्तमाद्युगात्' इत्यभिधानात्सप्तमे जन्मनि ब्राह्मणः संपद्यत इत्यर्थः ॥६४॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।
क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५ ॥

शूद्र इति ॥ एवं पूर्वश्लोकोक्तरीत्या शूद्रो ब्राह्मणतां याति, ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति। ब्राह्मणोऽत्र ब्राह्मणाच्छूद्रायामुत्पन्नः पारशवो ज्ञेयः। स यदि पुमान्केवलशूद्रोद्वाहेन तस्यां पुमांसमेव जनयति, सोऽपि केवलशूद्रोद्वाहेनापरं पुमांसमेव जनयति, सोऽप्येवं, तदा स ब्राह्मणः सप्तमं जन्म प्राप्तः केवलशूद्रतां बीजनिकर्षात्क्रमेण प्राप्नोति। एवं क्षत्रियाद्वैश्याच्च शूद्रायां जातस्योत्कर्षापकर्षौ जानीयात्। किंतु जातेरपकर्षात् 'जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा' (या.स्मृ.आ. १।९६) इति याज्ञवल्क्यदर्शनाच्च क्षत्रियाजातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ। वैश्याज्जातस्य ततोऽप्युत्कर्षात्। याज्ञवल्क्येनापि 'वा'शब्देन पक्षान्तरस्य संगृहीतत्वाद्वृद्धव्याख्यानुरोधाच्च तृतीयजन्मन्युत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ। अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणेन वैश्यायां जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ, क्षत्रियायां जातस्य तृतीये, क्षत्रियेण वैश्यायां जातस्य तृतीय एव बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।
ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं[1] क्वेति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

अनार्यायामिति ॥ एकः शूद्रायां यदृच्छया अनूढायामपि ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यश्च ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातः द्वयोर्मध्ये क्व चोत्पन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः स्यात्, संशयबीजं च यथा बीजोत्कर्षात्। ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातः साधुः शूद्रः, एवं क्षेत्रोत्कर्षाद्ब्राह्मण्यामपि शूद्रेण जातः किमिति साधुः शूद्रो न स्यात्॥६६॥

तत्र निर्णयमाह—

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद्गुणैः ।
जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

जात इति ॥ शूद्रायां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुष्ठीयमानैर्युक्तः प्रशस्यो भवति। शूद्रेण पुनर्ब्राह्मण्यां जातः प्रतिलोमत उत्पन्नतया शूद्रधर्मेष्वप्यनधिकारादप्रशस्य इति निश्चयः। न्यायप्राप्तोऽप्यर्थो वचनप्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

तावुभाविति ॥ पारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयाविति व्यवस्थिता शास्त्र-

---

पाठा०—1 कस्यचित्.

---

१ अत्र युगशब्दो जायापत्योर्युग्मवाचक इत्यपरार्कः, अन्ये तु संततिवाचक इतिप्रचक्षते. वस्तुतस्तु मातापित्रोर्योगसाध्यतया तत्साध्यायां संततावेव 'युग'शब्दग्रहणे सर्वं निरवद्यम्.

मर्यादा । पूर्वः पारशवः शूद्राजातत्वेन जातिवैगुण्याद्नुपनेयः । प्रतिलोम्येन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वादित्युत्तरत्वेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

सुबीजं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा ।
तथार्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६९ ॥

सुबीजमिति ॥ यथा शोभनबीजं शोभनक्षेत्रे जातं समृद्धं भवति, एवं द्विजातेर्द्विजातिस्त्रियां सवर्णायामानुलोम्येन च क्षत्रियावैश्ययोर्जातः सवर्णसंस्कारं क्षत्रियवैश्यसंस्कारं च सर्वं श्रौतं स्मार्तं चार्हति। न च पारशवचण्डालाविति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थमेतत् ॥ ६९ ॥

दर्शनान्तराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्थैर्यार्थमाह—

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।
बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

बीजमिति ॥ केचित्पण्डिता बीजं स्तुवन्ति, हरिण्याद्युत्पन्नऋष्यशृङ्गादेर्ब्रह्ममुनित्वदर्शनात् । अपरे पुनः क्षेत्रं स्तुवन्ति, क्षेत्रस्वामिपुत्रत्वदर्शनात् । अन्ये पुनर्बीजक्षेत्रे उभे अपि स्तुवन्ति, सुबीजस्य सुक्षेत्रे समृद्धिदर्शनात् । एतस्मिन्मतभेदे वक्ष्यमाणेयं व्यवस्था ज्ञेया ॥ ७० ॥

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।
अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥ ७१ ॥

अक्षेत्र इति ॥ ऊषरप्रदेशे बीजमुप्तं फलमददन्तराल एव विनश्यति । शोभनमपि क्षेत्रं बीजरहितं स्थण्डिलमेव केवलं स्यान्न तु तत्र सस्यमुत्पद्यते । तस्मात्प्रत्येकनिन्दया 'सुबीजं चैव सुक्षेत्रे' (१०।६९) इति प्रागुक्तमुभयप्राधान्यमेवाभिहितम् ॥ ७१ ॥

इदानीं बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह—

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते[1] ॥ ७२ ॥

यस्मादिति ॥ यस्माद्बीजमाहात्म्येन तिर्यग्जातिहरिण्यादिजाता अपि ऋष्यशृङ्गादयो मुनित्वं प्राप्ताः, पूजिताश्चाभिवाद्यत्वादिना, वेदज्ञानादिना प्रशस्ता वाचा संस्तुतास्तस्माद्बीजं प्रस्तूयते । एतच्च बीजप्राधान्यनिगमनं बीजयोन्योर्मध्ये बीजोत्कृष्टा जातिः प्रधानमित्येवंपरतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणम् ।
संप्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

अनार्यमिति ॥ शूद्रं द्विजातिकर्मकारिणं द्विजातिं च शूद्रकर्मकारिणं

पाठा०—1 विशिष्यते.

ब्रह्मा विचार्य 'न समौ नासमौ' इत्यवोचत् । यतः शूद्रो द्विजातिकर्मापि न द्विजातिसमः, तस्यानधिकारिणो द्विजातिकर्माचरणेऽपि तत्साम्याभावात् । एवं शूद्रकर्मापि द्विजातिर्न शूद्रसमः, निषिद्धसेवनेन जात्युत्कर्षस्यानपायात् । नाप्यसमौ, निषिद्धाचरणेनोभयोः साम्यात् । तस्माद्यद्यस्य विगर्हितं तत्तेन न कर्तव्यमिति संकरपर्यन्तवर्णधर्मोपदेशः ॥ ७३ ॥

इदानीं ब्राह्मणानामापद्धर्मं प्रतिपादयिष्यन्निदमाह—

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

ब्राह्मणा इति ॥ ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट् कर्माणि वक्ष्यमाणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः॥७४॥

तानि कर्माण्याह—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ ७५ ॥

अध्यापनमिति ॥ अध्यापनाध्ययने साङ्गस्य वेदस्य, तथा यजनयाजने, दानप्रतिग्रहौ चेत्येतानि षट् कर्माणि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ॥ ७५ ॥

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

षण्णामिति॥ अस्य ब्राह्मणस्यैषामध्यापनादीनां षण्णां कर्मणां मध्याद्याजनमध्यापनं विशुद्धप्रतिग्रहैः 'द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत्प्रशस्तेभ्यो द्विजः' इति वचननिर्देशाद्द्विजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ७६

त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

त्रयो धर्मा इति ॥ ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि वृत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निवर्तन्ते । अध्ययनयागदानानि तु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरन्निति स्थितिः ।
न तौ प्रति हि तान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

वैश्यं प्रतीति ॥ यथा क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निवर्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था । यस्मान्मनुः प्रजापतिस्तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन नोक्तवान् । एवं वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ॥ ७८ ॥

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः ।
आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ७९ ॥

शस्त्रास्त्रेति ॥ शस्त्रं खड्गादि, अस्त्रं बाणादि, एतद्धारणं प्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य च वृत्त्यर्थम् । वाणिज्यपशुरक्षणकृषिकर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि । धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययनयागा भवन्ति ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।
वार्ता[1]कर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८० ॥

वेदाभ्यास इति ॥ वेदाभ्यासो वेदाध्यापनं रक्षावार्ताभ्यां वृत्त्यर्थाभ्यां सहोपदेशात्तद्ब्राह्मणस्य, प्रजारक्षणं क्षत्रियस्य, वाणिज्यं पाशुपाल्यं वैश्यस्य, एतान्येतेषां वृत्त्यर्थकर्मसु श्रेष्ठानि ॥ ८० ॥

अधुना आपद्धर्ममाह—

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१ ॥

अजीवन्निति ॥ यथोक्तेनाध्यापनादिस्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्मानुष्ठानेन कुटुम्बसंवर्धनपूर्वकमजीवन्, क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षणादिना जीवेत् । यस्मात्क्षत्रियधर्मोऽस्य संनिकृष्टा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२ ॥

उभाभ्यामिति ॥ ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामजीवन्केन प्रकारेण वर्तेतेति यदि संशयः स्यात्तदा कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् । 'कृषिगोरक्ष'ग्रहणं वाणिज्यदर्शनार्थम् । तथा च विक्रेयाणि वक्ष्यति । स्वयंकृतं चेदं कृष्यादि ब्राह्मणापद्वृत्तिः । अस्वयंकृतस्य 'ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु' (४।४) इत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

संप्रति कृष्यादेर्बलाबलमाह—

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

वैश्येति ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा वैश्यवृत्त्यापि जीवन्भूमिष्ठजन्तुहिंसाबहुलां बलीवर्दादिपराधीनां कृषिं यत्नतस्त्यजेत् । अतः पशुपालनाद्यभावे कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम् । 'क्षत्रियोऽपि वा' इत्युपादानात्क्षत्रियस्याप्यात्मीयवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ॥ ८३ ॥

---

१ वार्तया नाम कृषिकर्मणाऽर्जितेन धनेन यत्कर्म दानयजनादिकं वार्ताकर्मेति भावः।

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ ८४ ॥

कृषिमिति ॥ साध्विदं जीवनमिति कृषिं केचिन्मन्यन्ते, सा पुनर्जीविका साधुभिर्निन्दिता, यस्माद्धलकुद्दालादिलोहप्रान्तं काष्ठं भूमिं भूमिष्ठजन्तूंश्च हन्ति ॥ ८४ ॥

इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ।
विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

इदं त्विति ॥ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चात्मीयवृत्तेरसंभवे, धर्मं प्रति यथोक्तनिष्णातत्वं त्यजतो वैश्येन यद्विक्रेतव्यं द्रव्यजातं तद्वक्ष्यमाणवर्जनीयवर्जितं धनवृद्धिकरं विक्रेयम् ॥ ८५ ॥

तानि वर्जनीयान्याह—

सर्वान्रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह ।
अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

सर्वानिति ॥ सर्वानचोद्यमानानधर्मान् यथा सिद्धार्थतिलपाषाणलवणपशुमनुष्यान् न विक्रीणीत । रसत्वेनैव लवणस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधो दोषगौरवज्ञापनार्थः । तच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । एवमन्यस्यापि पृथङ्निषेधो व्याख्येयः ॥ ८६ ॥

सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।
अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ ८७ ॥

सर्वमिति ॥ सर्वं तन्तुनिर्मितं वस्त्रं कुसुम्भादिरक्तं वर्जयेत् । शणक्षुमातन्तुमयान्याविकलोमभवानि च यद्यलोहितान्यपि भवेयुस्तथापि न विक्रीणीत । तथा फलमूलगुडूच्यादीनि वर्जयेत् ॥ ८७ ॥

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८ ॥

अप इति ॥ जललोहविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदर्भान्, तथा गन्धवन्ति सर्वाणि कर्पूरादीनि, क्षौद्रं माक्षिकं, मधु मधूच्छिष्टं 'सभ्रामरमधूच्छिष्ट–' (याज्ञ.स्मृ.आ. २।३३) इति याज्ञवल्क्येन पठितं वर्जयेत् ॥ ८८ ॥

आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥

आरण्यानिति । आरण्यान्सर्वान्पशून्हस्त्यादीन्, दंष्ट्रिणः सिंहादीन्, तथा पक्षिजलजन्तून्, मद्यादीन्, एकशफांश्चाश्वादीन्, न विक्रीणीत ॥ ८९ ॥

---

१ प्रचलितपाठस्तु 'मधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट–' इति लभ्यते. २ सर्वांश्चैकशफांस्तथा.

काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः ।
विक्रीणीत तिलाञ्शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ ९० ॥

काममिति ॥ कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य, द्रव्यान्तरेणामिश्रा-नुत्पत्त्यनन्तरमेव न तु लाभार्थं कालान्तरं प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छतो विक्री-णीत, निषिद्धस्य तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयं प्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।
कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१ ॥

भोजनेति ॥ भोजनाभ्यङ्गदानव्यतिरिक्तं यदन्यन्निषिद्धं विक्रयादि तिलानां कुरुते, तेन पितृभिः सह कृमित्वं प्राप्तः कुक्कुरपुरीषे मज्जति ॥ ९१ ॥

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

सद्य इति ॥ मांसलाक्षालवणविक्रयैर्ब्राह्मणस्तत्क्षणादेव पततीति दोषगौरव-ख्यापनार्थमेतत्, पञ्चानामेव महापातकिनां पातित्यहेतूनां वक्ष्यमाणत्वात् । क्षीरविक्रयात्त्र्यहेण शूद्रतां प्राप्नोति । एतदपि दोषगौरवात्प्रायश्चित्तगौरव-ख्यापनार्थम् ॥ ९२ ॥

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥

इतरेषामिति । ब्राह्मण उक्तेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रतिषिद्धानां पण्या-नामिच्छातो न तु प्रमादाद्द्रव्यान्तरसंश्लिष्टानां सप्तरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वं गच्छति ॥ ९३ ॥

रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।
कृतान्नं चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥

रसा इति ॥ रसा गुडादयो रसैर्घृतादिभिः परिवर्तनीयाः । लवणं पुना रसान्तरेण न परिवर्तनीयं, सिद्धान्नं चामान्नेन परिवर्तनीयं, तिला धान्येन धान्यप्रस्थप्रस्थेनेत्येवं तत्समाः परिवर्तनीयाः ॥ ९४ ॥

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।
न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ९५ ॥

जीवेदिति ॥ क्षत्रियः आपदं प्राप्तः 'एतेन' इत्यभिधाय 'सर्वेण' इत्यभि-धानाद्ब्राह्मणगोचरतया निषिद्धेनापि रसादिविक्रयणेन वैश्यवज्जीवेत्, न पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् । न केवलं क्षत्रियः क्षत्रियवदन्योऽपि ॥९५॥

पाठा०—1 शुद्धान्. 2 द्रव्यान्तरेण मिश्रान्. 3 लवणं तिलैः.

१ मूले 'शुद्धान्' इत्यनेनान्यव्रीह्यादिभिरमिश्रान्, अथवा कृष्णेतरांस्तिलान् विक्री-णीतेत्यूह्यम्; कृष्णतिलविक्रयस्य 'कृतान्नं च तिलैः सह' (१०।८६) इत्यनेन प्राङ्निषेधात्.

योो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।
तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ९६ ॥

यो लोभादिति ॥ यो निकृष्टजातिः सन्, लोभादुत्कृष्टजातिविहितकर्मभिर्जीवेत्तं राजा गृहीतसर्वस्वं कृत्वा तदानीमेव देशान्निःसारयेत् ॥ ९६ ॥

वरं स्वधर्मो विगुणो[1] न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
परधर्मेण जीवन्हि सद्यः पतति जातितः ॥ ९७ ॥

वरमिति ॥ विगुणमपि स्वकर्म कर्तुं न्याय्यं, न परकीयं संपूर्णमपि; यस्माज्जात्यन्तरविहितकर्मणा जीवन् तत्क्षणादेव स्वजातितः पततीति दोषो वर्जनार्थः ॥ ९७ ॥

वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्तयेत् ।
अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ९८ ॥

वैश्य इति ॥ वैश्यः स्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि द्विजातिशुश्रूषयोच्छिष्टभोजनादीन्यकुर्वन् वर्तेत, निस्तीर्णापत्क्रमशः शूद्रवृत्तितो निवर्तेत ९८

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥ ९९ ॥

अशक्नुवन्निति ॥ शूद्रः द्विजातिशुश्रूषां कर्तुमक्षमः क्षुदवसन्नपुत्रकलत्रः सूपकारादिकर्मभिर्जीवेत् ॥ ९९ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः[2] शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १०० ॥

यैरिति ॥ पूर्वोक्तकारुककर्मविशेषाभिधानार्थमिदम् । यैः कर्मभिः कृतैर्द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि च कर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ १०१ ॥

वैश्येति ॥ ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् 'वरं स्वधर्मो विगुणः' (१०।९७) इत्युक्तत्वात्स्ववृत्तावेव वर्तमान इमां वक्ष्यमाणां वृत्तिमनुतिष्ठेत्। अतश्च विगुणप्रतिग्रहादिस्ववृत्त्यसंभवे परवृत्त्याश्रयणं श्रेयस् ॥ १०१ ॥

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

सर्वत इति ॥ ब्राह्मण आपदं प्राप्तः सर्वेभ्योऽपि निन्दिततमेभ्यः क्रमेण

पाठा०—1 विगुणः परधर्मात्स्वधिष्ठितात्; परधर्मात्स्वनुष्ठितात्. 2 सुरचितैः.

* ब्राह्मण-क्षत्रिययोरपि-शूद्रवृत्तितो निवृत्तिः प्रायश्चित्तसमन्वितैवेति प्राञ्चः,

प्रतिग्रहं कुर्यात् । अत्रार्थान्तरन्यासो नामालंकारः । यस्मात्पवित्रं गङ्गादि-रथ्योदकादिना दुष्यतीत्येतच्छास्त्रस्थित्या नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

यस्मात्,—

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते[1] ॥ १०३ ॥

नाध्यापनादिति ॥ ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्मो न भवति । यस्मात्स्वभावतः पवित्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः[2] ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

जीवितेति ॥ यः प्राणात्ययं प्राप्तः प्रतिलोमजादन्नमश्नाति सोऽन्तरिक्ष-मिव कर्दमेन पापेन न संबध्यते ॥ १०४ ॥

अत्र परकृतिरूपार्थवादमाह—

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।
न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

अजीगर्त इति ॥ ऋषिरजीगर्ताख्यो बुभुक्षितः सन्, पुत्रं शुनःशेपनामानं स्वयं विक्रीतवान् । यज्ञे गोशतलाभाय यज्ञयूपे बद्ध्वा विशसिता भूत्वा हन्तुं प्रचक्रमे । न च क्षुत्प्रतीकारार्थं तथा कुर्वन्पापेन लिप्तः । एतच्च बह्वृचब्राह्मणे शुनःशेपाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

श्वमांसमिति ॥ वामदेवाख्य ऋषिर्धर्माधर्मज्ञः क्षुधार्तः प्राणत्राणार्थं श्वमांसं खादितुमिच्छन्दोषेण न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो[3] महातपाः ॥ १०७ ॥

भरद्वाज इति ॥ भरद्वाजाख्यो मुनिः महातपस्वी पुत्रसहितो निर्जने वनेऽरण्य उषित्वा क्षुत्पीडितो वृधुनाम्नस्तक्ष्णो बह्वीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥

क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ १०८ ॥

क्षुधार्त इति ॥ ऋषिर्विश्वामित्रो धर्माधर्मज्ञः क्षुत्पीडितश्चण्डालहस्ताद्गृहीत्वा कुक्कुरजघनमांसं भक्षितुमध्यवसितवान् ॥ १०८ ॥

पाठा०—1 ज्वलनार्कसमा हि ते; ज्वलनार्कसमाहितः. 2 ततस्ततः. 3 बृहत्तक्ष्णो.

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

प्रतिग्रहादिति ॥ गर्हितानामप्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां मध्याद्ब्राह्मणस्यासत्प्रतिग्रहो निकृष्टः परलोके नरकहेतुः । ततश्चापदि प्रथमं निन्दिताध्यापनयाजनयोः प्रवर्तितव्यम्, तदसंभवे त्वसत्प्रतिग्रह इत्येवंपरमेतत् १०९

अत्र हेतुमाह—

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥ ११० ॥

याजनेति ॥ याजनाध्यापने आपद्यनापदि च उपनयनसंस्कृतात्मनां द्विजातीनामेव क्रियेते । प्रतिग्रहः पुनर्निकृष्टजातेः शूद्रादपि क्रियते तस्मादसौ ताभ्यां गर्हितः ॥ ११० ॥

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।
प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

जपेति ॥ 'एनो'ग्रहणादसत्प्रतिग्रहयाजनाध्यापनैर्यदुपपन्नं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण जपहोमैर्नश्यति । असत्प्रतिग्रहजनितं पुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन 'मासं गोष्ठे पयः पीत्वा' (११।१९३) इत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसाऽपगच्छति ॥ १११ ॥

शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

शिलोञ्छमिति ॥ ब्राह्मणः स्ववृत्त्याऽजीवन्यतस्ततोऽपि शिलोञ्छं गृह्णीयान्न तु तत्संभवेऽसत्प्रतिग्रहं कुर्यात् । यस्मादसत्प्रतिग्रहाच्छिलः प्रशस्तः । मञ्जर्यात्मकानेकधान्योन्नयनं शिलः, ततोऽप्युञ्छः श्रेष्ठः । एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनमुञ्छः ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।
याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

सीदद्भिरिति ॥ स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावाद्धर्मार्थं कुटुम्बावसादं गच्छद्भिः सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि कुप्यं धनं यागाद्युपयुक्तं हिरण्याद्यप्यापत्प्रकरणात्क्षत्रियोऽप्युच्छास्त्रवर्ती याचितव्यः स्यात् । यश्च दातुं नेच्छति कृपणत्वेनावधारितः स त्याज्यो न याचनीय इत्यर्थः । मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु 'त्यागमर्हतीति तस्य देशो न वस्तव्यम्' इति व्याचक्षाते ॥ ११३ ॥

पाठा०—1 प्रतिग्रहाद्याजनाच्च. 2 तपसापि च. 3 °र्धने.

१ देवलस्तु—'लूनशीर्णमनुज्ञातं शिलम्' इत्याह.

अकृतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च।
हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

अकृतं चेति। अकृतमनुप्तसस्यं क्षेत्रं तत्कृतादुप्तसस्यात्प्रतिग्रहे दोषरहितं तथा गोछागमेषहिरण्यधान्यसिद्धान्नानां मध्यात्पूर्वं पूर्वमदुष्टम्। ततश्चैषां पूर्वपूर्वासंभवे परः परो ज्ञेयः ॥ ११४ ॥

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ ११५ ॥

सप्तेति ॥ दायाद्याः सप्त धनागमाः यथाधनाधिकारं धर्मादनपेताः। तत्र दायोऽन्वयागतधनं, लाभो निध्यादेः मैत्र्यादिलब्धस्य च, क्रयः प्रसिद्धः, एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याः। जयधनं विजयत्वेन क्षत्रियस्य, धर्म्यः प्रयोगो वृद्ध्यादिधनस्य, कर्मयोगश्च कृषिवाणिज्ये, एतौ प्रयोगौ वैश्यस्य धर्म्यौ, सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः। एवं चैतेषां धर्मत्ववचनादेतदभावेऽन्येष्वनापद्विहितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यम्। तदभावे चापद्विहितेषु प्रकृतेष्विलेतदर्थमेतदिहोच्यते ॥ ११५ ॥

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः।
धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ ११६ ॥

विद्येति ॥ आपत्प्रकरणाज्जीवनहेतव इति निर्देशादेषां मध्ये यया वृत्त्या यस्यानापदि न जीवनं तया तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते। यथा ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि। एवं शिल्पादावपि ज्ञेयम्। विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषापनयनादिविद्या सर्वेषामापदि जीवनार्थं न दुष्यति। शिल्पं गन्धयुक्त्यादिकरणं, भृतिः प्रैष्यभावेन वेतनग्रहणं, सेवा पराज्ञासंपादनं, गोरक्ष्यं पशुपाल्यं, विपणिर्वणिज्या, कृषिः स्वयं कृता, धृतिः संतोषस्तस्मिन्सत्यल्पकेनापि जीव्यते, भैक्ष्यं भिक्षासमूहः, कुसीदं वृद्ध्या धनप्रयोगः स्वयं कृतोऽपीत्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयम् ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत्।
कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ ११७ ॥

ब्राह्मण इति ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिधनमापद्यपि न प्रयुञ्जीत किंतु निकृष्टकर्मणा धर्मार्थमल्पिकया वृद्ध्या प्रयुञ्जीत ॥ ११७ ॥

इदानीं राज्ञामापद्धर्ममाह—

चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि।
प्रजा रक्षन्परं शक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

चतुर्थमिति ॥ राज्ञो धान्यादीनामष्टम इत्याद्युक्तं स आपदि धान्यादे-

पाठां०—1 अकृतं च गृहं क्षेत्रं. 2 धृतिर्भैक्षं. 3 धर्मार्थमनुकल्पितया वृत्त्या.

श्चतुर्थमपि भागं करार्थं गृह्णन्परया शक्त्या प्रजा रक्षन्नधिककरग्रहणपापेन न संबध्यते ॥ ११८ ॥

कस्मात्पुनरापद्यपि राज्ञोऽपि रक्षणमुच्यते, यस्मात्—

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण वैश्यान्रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्बलिम् ॥ ११९ ॥

स्वधर्म इति ॥ राज्ञः शत्रुविजयः स्वधर्मो विजयफलं युद्धमित्यर्थः । प्रजारक्षणप्रयुक्तस्य यदि कुतश्चिद्भयं स्यात्तदा स युद्धपराङ्मुखो भवेत् । एवं च शस्त्रेण वैश्यान्दस्युभ्यो रक्षित्वा तेभ्यो धर्मादनपेतमाप्तपुरुषैर्बलिमाहारयेत् ॥११९॥

कोऽसौ बलिस्तमाह—

धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् ।
कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२० ॥

धान्य इति ॥ धान्ये विंश उपचये वैश्यानामष्टमं भागं शुल्कमाहारयेत् । धान्यानां द्वादशोऽपि भाग उक्तः । आपद्ययमष्टम उच्यते । अत्यन्तापदि प्रागुक्तश्चतुर्थो वेदितव्यस्तत्रापि विंशं ग्राह्यम् । तथा हिरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विंशतितमं भागं शुल्कं गृह्णीयात्तत्रापि 'पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः' (७।१३०) इत्यनापदि पञ्चाशद्भाग उक्तः । आपद्ययं विंश उच्यते तथा शूद्राः, कारवः सूपकारादयः, शिल्पिनः तक्षादयः, कर्मणैवोपकुर्वन्ति न तु तेभ्य आपद्यपि करो ग्राह्यः ॥ १२० ॥

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि ।
धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

शूद्रस्त्विति ॥ शूद्रो ब्राह्मणशुश्रूषयाऽजीवन्यदि वृत्तिमाकाङ्क्षेत्तदा क्षत्रियं परिचर्य तदभावे धनिनं वैश्यं परिचर्य जीवितुमिच्छेत् । द्विजातिशुश्रूषणासामर्थ्ये तु प्रागुक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।
जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

स्वर्गार्थमिति ॥ स्वर्गप्राप्त्यर्थं स्ववृत्तिलिप्सार्थं वा ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । तस्माज्जातो ब्राह्मणाश्रितोऽयमिति शब्दो यस्य । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । सास्य शूद्रस्य कृतकृत्यता, तद्व्यपदेशतयाऽसौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२ ॥

यत एवमतः—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥

विप्रेति ॥ ब्राह्मणपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मान्तरेभ्यः प्रकृष्टं कर्म शास्त्रेऽभि-

---

१ मेधातिथिस्तु—'शस्त्रेण वैश्याद्रक्षित्वा' इति पाठमादृत्य 'अनेन प्रकारेण प्रजा रक्षित्वा वैश्याद्बलिर्हारयितव्यः; वैश्या हि महाधना भवन्ति ततस्तथाहरणे नियुक्ताः' इति व्याख्यातवान्.

धीयते । यस्मादेतद्व्यतिरिक्तं यदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्फलं भवतीति पूर्वस्तुत्यर्थं न त्वन्यनिवृत्तये । पाकयज्ञादीनामपि तस्य विहितत्वात् ॥ १२३ ॥

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥१२४॥

प्रकल्प्येति ॥ तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यासामर्थ्यं कर्मोत्साहं पुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणं चावेक्ष्य तैर्ब्राह्मणैः स्वगृहादनुरूपा जीविका कल्पनीया १२४

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥ १२५ ॥

उच्छिष्टमिति ॥ तस्मै प्रकृताश्रितशूद्राय भुक्तावशिष्टान्नं ब्राह्मणैर्देयम् । एवं च 'न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टम्' (४।८०) इत्यनाश्रितशूद्रविषयमवतिष्ठते । तथा जीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णशय्यापरिच्छदा अस्मै देयाः ॥ १२५ ॥

न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

न शूद्र इति ॥ लशुनादिभक्षणेन शूद्रे न किंचित्पातकं भवति । नतु ब्रह्मवधादावपि । 'अहिंसा सत्यं' (१०।६३) इत्यादेश्चातुर्वर्ण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् । न चाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति, नास्याग्निहोत्रादिधर्मेऽधिकारोऽस्ति, अविहितत्वात् । न च शूद्रविहितात्पाकयज्ञादिधर्मादस्य निषेधः । एवं चास्य सर्वस्य सिद्धार्थत्वादयं श्लोक उत्तरार्थोऽनुवादः ॥ १२६ ॥

धर्मेप्सवस्तु[1] धर्मज्ञाः सतां[2] वृत्तमनुष्ठिताः ।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

धर्मेप्सव इति ॥ ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते 'नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्' (या. स्मृ.आ. ५।१२१) इति याज्ञवल्क्यवचनान्नमस्कारमन्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्चयज्ञादिधर्मान्कुर्वाणा न प्रत्यवयन्ति । ख्यातिं च लोके लभन्ते ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।
तथा तथेमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥

यथेति ॥ परगुणानिन्दकः शूद्रो यथा यथा द्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दित इह लोके उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोति ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

शक्तेनापीति ॥ धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंवर्धनपञ्चयज्ञाद्यु-

पाठा०—1 धर्मेच्छवस्तु. 2 सतां धर्मं°.

चितादधिकबहुधनसंचयो न कर्तव्यः। यस्माच्छूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदाच्छुश्रूषायाश्चाकरणाद्ब्राह्मणानेव पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः १२९

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः।
यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥ १३० ॥

एत इति ॥ अमी चतुर्णां वर्णानामापद्यनुष्ठेया धर्मा उक्ताः। यान्सम्यगाचरन्तो विहितानुष्ठानान्निषिद्धानाचरणाच्च निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमां गतिं मोक्षलक्षणां लभन्ते ॥ १३० ॥

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः।
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ १३१ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एष इति ॥ अयं चतुर्णां वर्णानामाचारः समग्रः कथितः। अत ऊर्ध्वं प्रायश्चित्तानुष्ठानं शुभमभिधास्यामि ॥ १३१ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ११

सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम्[1]।
गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥ १ ॥
नवैतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान्।
निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

सांतानिकमिति ॥ नवैतानिति ॥ ननु 'अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम्' (१०।१३१) इति प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात्सांतानिकादिभ्यो देयमित्यादेः कः प्रस्तावः? उच्यते,—'दानेनाकार्यकारिणः' (५।१०७) इति प्रागुक्तत्वात् 'दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्' (११।१३९) इत्यादेश्च वक्ष्यमाणत्वात्प्रकृष्टप्रायश्चित्तात्मकदानपात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्त एव। वर्णाश्रमधर्मादिव्यतिरिक्तप्रायश्चित्तादिनैमित्तिकधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्यान्यस्यापि नैमित्तिकधर्मस्यात्रोपन्यासो युक्तः। संतानप्रयोजनत्वाद्विवाहस्य सांतानिको विवाहार्थी यक्ष्यमाणोऽवश्यकर्तव्यज्योतिष्टोमादियागं चिकीर्षुः, अध्वगः पान्थः, सर्ववेदसः कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिद्यागः, विद्यागुरोर्ग्रासाच्छादनाद्यर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः, एवं पितृमात्रर्थावपि, स्वाध्यायार्थी स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थी ब्रह्मचारी, उपतापी रोगी, एतान्नव ब्राह्मणान्धर्मभिक्षाशीलान्स्नातकाञ्जानीयात्। एतेभ्यो निर्धनेभ्यो गोहिरण्यादि वीयत इति दानं विद्याविशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १–२ ॥

पाठा०—1 सार्ववेदसम्.

एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।
इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥ ३ ॥

एतेभ्य इति ॥ एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्योऽन्तर्वेदि सदक्षिणमन्नं दातव्यम् । एतद्व्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं बहिर्वेदि देयत्वेनोपदिश्यते । धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ।
ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

सर्वेति ॥ राजा पुनः सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यागोपयोग्यानि च दक्षिणार्थं धनं विद्यानुरूपेण वेदविदो ब्राह्मणान्स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ।
रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु संततिः ॥ ५ ॥

कृतेति ॥ यः सभार्यः संतत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्दारान् भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं, धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः । नैवंविधेन धनं याचित्वाऽन्यो विवाहः कर्तव्यो नाप्येवं विधाय नियमतो धनं देयमिति ॥ ५ ॥

धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ६ ॥

धनानीति ॥ धनानि गोभूहिरण्यादीनि शक्त्यनतिक्रमेण ब्राह्मणेषु वेदज्ञेषु विविक्तेषु पुत्रकलत्राद्यवसक्तेषु प्रतिपादयेत्तद्दशास्य स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

यस्येति ॥ यस्यावश्यपोष्यभरणार्थं वर्षत्रयपर्याप्तं तदधिकं वा भक्तादि स्यात्स काम्यसोमयागं कर्तुमर्हति । नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिदवश्यकर्तव्यत्वान्नायं निषेधः । अत एव 'समान्ते सौमिकैर्मखैः' (४।२६) इति नित्यविषयत्वमुक्तवान् ॥ ७ ॥

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।
स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

अत इति ॥ त्रैवार्षिकधनादल्पधने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योऽपि न संपन्नो भवति । सुतरां द्वितीययागः काम्यः ॥ ८ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥

शक्त इति ॥ यो बहुधनत्वाद्दानशक्तः सन्नवश्यभरणीये पितृमात्रादिदुःखा-

१ एतत्तु 'दीक्षितो न ददाति' इत्यस्याः श्रुतेः प्रतिप्रसवार्थमुक्तम्.

तिजने दौर्गत्याद्दुःखोपेते सति यशोऽर्थमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको नतु धर्म एव। मध्वापातो मधुरोपक्रमः, प्रथमं यशस्करत्वात्। विषास्वादश्चान्ते; नरकफलत्वात्। तस्मादेतन्न कार्यम् ॥ ९ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम्।
तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च ॥ १० ॥
[वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥]

भृत्यानामिति ॥ पुत्रदाराद्यवश्यभर्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिकधर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवतो मृतस्य च तद्दानं दुःखफलं भवतीति पूर्वं कीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः। अयं त्वदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥
यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः।
कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

यज्ञश्चेदिति ॥ यो वैश्य इति ॥ क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्तदा यो वैश्यो बहुपश्वादिधनः पाकयज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य गृहात्तदङ्गोचितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वाहरेत्। एतच्च धर्मप्रधाने सति राजनि कार्यम्। स हि शास्त्रार्थमनुतिष्ठन्तं न निगृह्णाति ॥ ११-१२ ॥

आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः।
न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३ ॥

आहरेदिति ॥ यज्ञस्य द्वित्र्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि चाङ्गानि द्वे वाङ्गे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य गृहाद्बलेन चौर्येण वाहरेत्। यस्माच्छूद्रस्य क्वचिदपि यज्ञसंबन्धो नास्ति। 'न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत' (११।२४) इति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः शूद्राद्याचनस्य नतु बलग्रहणादेः ॥ १३ ॥

योऽनाहिताग्निः शतगु[1]रयज्वा च सहस्रगुः।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४ ॥

य इति ॥ योऽनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधन आहिताग्निर्वाऽसोमयाजी गोसहस्रपरिमितधनः द्वयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा शीघ्रं संपादयितुं ब्राह्मणेन द्वाभ्यामाहरणीयम्। ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि ब्राह्मण आहरेत्। क्षत्रियस्य तु अदस्युक्रियावद्ब्राह्मणस्वहरणं निषेधयिष्यति ॥ १४ ॥

पाठा०—1 शतगुरयज्ञश्च.

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।
तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥ १५ ॥

आदाननित्यादिति ॥ प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं यस्यासावादाननित्यो ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहितायज्ञाङ्गद्रव्यत्रयार्थायां याचनायां कृतायामददतो बलेन चौर्येण वाहरेत् । तथा कृतेऽपहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति ॥ १५ ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ १६ ॥

तथैवेति ॥ सायंप्रातर्भोजनोपदेशात्त्रिरात्रोपवासे वृत्ते चतुर्थेऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते दानादिधर्मरहितादेकदिनपर्याप्तमर्थं चौर्यादिना हर्तव्यम् ॥ १६ ॥

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।
आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

खलादिति ॥ धान्यादिमर्दनस्थानात्क्षेत्राद्वा गृहाद्वा यतो वाऽन्यस्मात्प्रदेशाद्धान्यं हीनकर्मसंबन्धि लभ्यते ततो हर्तव्यं, यदि वासौ धनस्वामी पृच्छति किंनिमित्तं कृतमिति पृच्छते निमित्तं चौर्यादि वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।
दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

ब्राह्मणस्वमिति ॥ उक्तेष्वपि निमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनं ततोऽपकृष्टत्वान्न हर्तव्यं, समानन्यायतया तु वैश्यशूद्राभ्यामुत्कृष्टजातितो न हर्तव्यम् । प्रतिषिद्धकृद्विहिताननुष्ठायिनोः पुनर्ब्राह्मणक्षत्रिययोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।
स कृत्वा प्लवमात्मानं संतारयति तावुभौ ॥ १९ ॥

योऽसाधुभ्य इति ॥ यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि निमित्तेषूक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादि साधनं कृत्वा साधुभ्य उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति तद्दुरितं नाशयति यस्मै तद्ददाति तद्दौर्गत्याभिघातादित्येवं द्वावप्यात्मानमुडुपं कृत्वा दुःखान्मोचयति ॥ १९ ॥

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ।
अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥ २० ॥

यद्धनमिति ॥ यज्ञशीलानां यद्धनं तद्यागादौ विनियोगाद्देवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागादिशून्यानां तु यद्द्रव्यं तद्धर्मविनियोगाभावादासुरस्वमुच्यते । अतस्तद्द्रव्यपहृत्य यागसंपादनात्तद्देवस्वं कर्तव्यम् ॥ २० ॥

पाठा०—1 अश्वस्तनविधानाय (=श्वस्तनन्यासाभावाय).

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २१ ॥

न तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यबलात्कारं कुर्वाणे धर्मप्रधानो राजा दण्डं न कुर्यात्। यस्माद्राज्ञो मूढत्वाद्ब्राह्मणः क्षुधावसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

ततश्च,—

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।
[1]श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

तस्येति ॥ तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गं ज्ञात्वा श्रुताचारोचित-तदनुरूपां वृत्तिं स्वगृहाद्राजा कल्पयेत् ॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ।
राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

कल्पयित्वेति ॥ अस्य ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शत्रुचौरादेः सर्वतो रक्षयेत्। यस्माद्ब्राह्मणाद्रक्षितात्तस्य धर्मषड्भागं प्राप्नोति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ।
यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

न यज्ञार्थमिति ॥ यज्ञसिद्धये धनं ब्राह्मणः कदाचिन्न शूद्राद्याचेत्; यस्माच्छूद्राद्याचित्वा यज्ञं कुर्वाणो मृतश्चण्डालो भवति। अतो याचननिषे-धाच्छूद्रादयाचितोपस्थितं यज्ञार्थमप्यविरुद्धम् ॥ २४ ॥

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।
स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥ २५ ॥

यज्ञार्थमिति ॥ यज्ञसिद्ध्यर्थं धनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वं न विनियुङ्क्ते स शतं वर्षाणि भासत्वं काकत्वं वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

देवस्वमिति ॥ प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनं देवस्वं, ब्राह्मणस्वं च यो लोभादपहरति स पापस्वभावो जन्मान्तरे गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६ ॥

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ २७ ॥

इष्टिमिति ॥ समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्दपर्ययं चैत्रशुक्लादिवर्ष-प्रवृत्तिस्तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिष्टिं विहितसोमयागासंभवे तदकरणदोष-निर्हरणार्थं सर्वदा [2]शूद्रादितो धनग्रहणेनोक्तरूपामिष्टिं कुर्यात् ॥ २७ ॥

पाठा०—1 श्रुतिशीले (=वेदाभ्यासरते). 2 शूद्रादित उक्तधनग्रहणरूपां.

आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः।
स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २८ ॥

आपदिति ॥ आपद्विहितेन विधिना योऽनापदि धर्मानुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलं भवतीति मन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८ ॥

विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

विश्वैरिति ॥ विश्वेदेवाख्यैर्देवैः साध्यैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्मणैर्मरणाद्भीतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यो न तु मुख्यसंभवे ॥ २९ ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ३० ॥

प्रभुरिति ॥ यो मुख्यानुष्ठानसंपन्नः सन्नापद्विहितेन प्रतिनिधिनानुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकमभ्युदयरूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं च न भवति। 'आपत्कल्पेन यो धर्मम्' (११।२८) इत्यनेनोक्तमप्येतच्छास्त्रादरार्थं पुनरुच्यते ॥ ३० ॥

न ब्राह्मणो वेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित्।
स्ववीर्येणैव ताञ्छिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

नेति ॥ धर्मज्ञो ब्राह्मणः किंचिदप्यपकृतं न राज्ञः कथयेत्। अपितु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचारादिनापकारिणो मनुष्यान्निगृह्णीयात्। ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादपकृष्टापराधकरणे सत्यभिचारादि न दोषायेत्येवंपरमेतत्। न त्वभिचारो विधीयते राजनिवेदनं वा निषिध्यते ॥ ३१ ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम्।
तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्विजः ॥ ३२ ॥

स्ववीर्यादिति ॥ यस्मात्स्वसामर्थ्याद्राजसामर्थ्याच्च पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीनत्वाद्बलीयः तस्मात्स्वेन वीर्येणैव शत्रून्ब्राह्मणो निगृह्णीयात् ॥ ३२ ॥

तत्किं स्ववीर्यमित्याह—

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन्।
वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्विजः ॥ ३३ ॥
[तदस्त्रं सर्ववर्णानामनिवार्यं च शक्तितः।
तपोवीर्यप्रभावेण अवध्यानपि बाधते ॥]

श्रुतीरिति ॥ अथर्ववेदस्य आङ्गिरसीर्दुष्टाभिचारश्रुतीरविचारयन्कुर्यात्। तद-

र्थमभिचारमनुतिष्ठेदित्यर्थः। यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रकार्यकरणाच्छस्त्रं तेन ब्राह्मणः शत्रून्हन्यान्नतु शत्रुनियमाय राजा वाच्यः॥

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः।
[तद्धि कुर्वन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्।]
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः॥ ३४॥

क्षत्रिय इति क्षत्रियः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिभवलक्षणामात्मन आपदं निस्तरेत्। वैश्यशूद्रौ पुनः प्रतिकर्त्रे धनदानेन। ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्जपहोमैः॥ ३४॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत्॥ ३५॥

विधातेति॥ विहितकर्मणामनुष्ठाता, पुत्रशिष्यादीनां शास्ता, प्रायश्चित्तार्थधर्माणां वक्ता, सर्वभूतमैत्रीप्रधानो ब्राह्मण उच्यते। तस्मै निगृह्यतामयमित्येवमनिष्टं न ब्रूयान्नापिसाक्रोशं वाचं वाग्दण्डधिग्दण्डरूपां तस्योच्चारयेत्॥३५॥

न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा॥ ३६॥

न वा इति॥ कन्याऽनूढा, ऊढापि तरुणी, तथा अल्पाध्यायिमूर्खव्याध्यादिपीडितानुपनीताः श्रौतान्सायंप्रातर्होमान्न कुर्युः। 'हावयेत्' इति प्रसक्तावयं कन्यादीनां प्रतिषेधः॥ ३६॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वन्तः स च यस्य तत्।
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः॥ ३७॥

नरक इति॥ एते कन्यादयो होमं कुर्वाणा नरकं गच्छन्ति। यस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं गच्छति। तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवीणः समस्तवेदाध्यायी होता कार्यः॥ ३७॥

प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम्।
अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति॥ ३८॥

प्राजापत्यमिति॥ आधाने प्राजापत्यमश्वं प्रजापतिदेवताकं धनसंपत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्त्वा कृतेऽप्याधानेऽनाहिताग्निर्भवत्याधानफलं न लभते। तस्मादाधानेऽश्वं दक्षिणां दद्यात्॥ ३८॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन॥ ३९॥

पुण्यानीति॥ श्रद्धावान्वशी जितेन्द्रियो यज्ञव्यतिरिक्तानि तीर्थयात्रादीनि

१ अग्निहोत्रे 'जुहुयाद्धावयेद्वा' इत्यनेनाविशेषेण स्त्रीपुंसयोः क्षीरहोतृताप्रसक्तौ कन्यायुवत्यादीनां निषेधवचनमिदम्; तथा च मूले 'अग्निहोत्र'–'होतृ'शब्दौ क्रमेण [illegible]-निखिलश्रौतविरूपलक्षकौ ज्ञेयाविति सर्वं सुसंगतम्.

कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत। परोपकारार्थत्वाद्दक्षिणायाः स्वल्पेनाप्यृत्विगादिदोषनिषेधार्थमिदं वचनम् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून्।
हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥
[अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः।
दीक्षितं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥]

इन्द्रियाणीति ॥ चक्षुरादीनीन्द्रियाणि जीवतः ख्यातिरूपं यशः, स्वर्गायुषी, मृतस्य ख्यातिरूपां कीर्तिं, अपत्यानि, पशूंश्चाल्पदक्षिणो यज्ञो नाशयति। तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न कुर्यात् ॥ ४० ॥

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१ ॥

अग्निहोत्रीति ॥ अग्निहोत्री ब्राह्मण इच्छातोऽग्निषु सायंप्रातर्होमानकृत्वा मासं चान्द्रायणं चरेत्। यस्माद्वीरः पुत्रस्तस्य हत्या हननं तत्तुल्यमेतत्। तथा च श्रुतिः–'वीरहा वा एष देवानां भवति योऽग्निमुद्वासयते।' अन्ये तु मासमपविध्येति समर्थयन्ति ॥ ४१ ॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते।
ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

ये शूद्रादिति ॥ ये शूद्रादधिगम्यार्थं प्राप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वाऽर्थं स्वीकृत्य 'वृषलाग्न्युपसेविनाम्' (११।४३) इति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणामेव याजका नतु तेषां तत्फलं भवत्यतस्ते वेदवादिषु निन्दिताः ॥ ४२ ॥

तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम्।
पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥

तेषामिति ॥ तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां मूर्ध्नि पादं दत्त्वा शूद्रस्तेन दानेन सततं परलोके दुःखेभ्यो निस्तरति, नतु यजमानानां फलं भवति ॥ ४३ ॥

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्।
प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४ ॥

अकुर्वन्निति ॥ नित्यं यद्विहितं संध्योपासनादि, नैमित्तिकं च शवस्पर्शादौ स्नानादि, तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसाद्यनुतिष्ठन्नविहितनिषिद्धेष्वत्यन्ता-

---

पाठा०—1 प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु; प्रसजन्निंद्रियार्थेषु.

सक्तिं कुर्वन्नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति । ननु 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः' (४।१६) इति निषेधान्निन्दितपदेनैव 'प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु' इत्यपि संगृहीतमतः पृथङ्न वक्तव्यम् । उच्यते,–अस्य स्नातकव्रतेषु पाठात्तत्र 'व्रतानीमानि धारयेत्' (४।१३) इत्युपक्रमान्नायं प्रतिषेधः किंतु व्रतविधिः । तर्हि 'अकुर्वन्विहितं कर्म' इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्पृथङ्न वक्तव्यमिति चेन्न । स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।
कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

अकामत इति ॥ अबुद्धिकृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः । एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः । एतच्च पृथक्कृत्याभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिदर्शनादिति । 'इन्द्रो यतीन्स्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीला वागभ्यवदत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा इन्द्रायैतमुपहव्यं प्रायच्छत्' इति । अस्यार्थः–इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वकं श्वभ्यो दत्तवान्, स प्रायश्चित्तार्थं प्रजापतिसमीपमगमत्, तस्मै प्रजापतिरुपहव्याख्यं कर्म प्रायश्चित्तं दत्तवान् अतः कामकारकृतेऽप्यस्ति प्रायश्चित्तम् ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ।
कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

अकामत इति ॥ अनिच्छातः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति नश्यति । वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्रायश्चित्तापेक्षया लघुप्रायश्चित्तोपलक्षणार्थम् । प्रायश्चित्तान्तराणामपि विधानाद्रागद्वेषादिव्यामूढतया पुनरनिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तैर्विद्याधनतपोभिः शुध्यतीति गुरुप्रायश्चित्तपरम् । अतः पूर्वोक्तस्यैवायं व्याकारः । यद्यप्यधिकारनिरूपणं प्रकृतप्रायश्चित्तं त्वनन्तरं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानाल्लघुप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानाद्गुरुप्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इत्यधिकारिनिरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४७ ॥
[प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥]

प्रायश्चित्तीयतामिति ॥ दैवात्प्रमादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतां प्राप्याकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह याजनादिना संसर्गं न गच्छेत् ॥ ४७ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥

इहेति ॥ इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित्पूर्वजन्मकृतैर्दुष्टस्वभावा मनुष्याः कौनख्यादिकं रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥

सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।
ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥
पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यं तु मिश्रकः ॥ ५० ॥
अन्नहर्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः ॥ ५१ ॥
[दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत् ।
हिंसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमहिंसया ॥]
एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ।
जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

सुवर्णेति ॥ पिशुन इति ॥ अन्नहर्तेति एवमिति ॥ ब्राह्मणसुवर्णचौरः कुत्सितनखत्वं प्राप्नोति । निषिद्धसुरापः श्यावदन्ततां, ब्रह्महा क्षयरोगित्वं, गुरुभार्यागामी विकोशमेहनत्वं, पिशुनो विद्यमानदोषाभिधायी दुर्गन्धिनासत्वं, अविद्यमानदोषाभिधायको दुर्गन्धिमुखत्वं, धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वं, धान्यादेरपद्रव्येण मिश्रणकर्ता, अतिरिक्ताङ्गत्वं अन्नचौरो मन्दानलत्वं अननुज्ञाताध्यायी मूकत्वं, वस्त्रचौरः श्वेतकुष्ठत्वं, अश्वचौरः खञ्जत्वम् । एवं बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकला विकृतरूपाः साधुविगर्हिताश्च प्राग्जन्मार्जितोपभुक्तदुष्कृतशेषेणोत्पद्यन्ते । 'दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापकस्तथा । हिंसारुचिः सदारोगी वाताङ्गः पारदारिकः ॥' ॥ ४९–५२ ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ ५३ ॥

चरितव्यमिति ॥ यस्मादनिष्कृतमनाशितमेनो यैस्तेऽनिष्कृतैनसोऽकृतप्रायश्चित्ताः परलोकोपभुक्तदुष्कृतशेषेण निन्द्यैर्लक्षणैः कुनखित्वादिभिर्युक्ता जायन्ते । तस्माद्विशुद्धये पापनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं सदा कर्तव्यम् । एवं 'भिन्ने जुहोति' इतिवन्न नैमित्तिकमात्रं प्रायश्चित्तं किंत्वनिष्कृतैनस इत्युपादानात्तथा विशुद्धये चरितव्यमित्युपदेशात्पापक्षयार्थिन एवाधिकारः । तथा हि प्रायश्चित्तं

पाठा०—1 'मतिरिक्तं तु.

हि चरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रे निर्देशादिति रात्रिसत्रन्यायेन श्रूयमाणमेव विशुद्धय इति फलमधिकारिविशेषणं युक्तम्। इममेवार्थं स्फुटयति याज्ञवल्क्यः (या.स्मृ.प्रा. ५।२१९)–'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति। तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये॥' पतनमृच्छति पापं प्राप्नोतीत्यर्थः। विशुद्धये पापविनाशाय। 'बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात्। संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान्॥' (१२।५४) इत्यादिना महापातक्यादीनां नरकादिप्राप्तिं वक्ष्यति। न तन्नैमित्तिकमात्रत्वं प्रायश्चित्तानां संगच्छते। तस्माद्ब्रह्मवधादिजनितपापक्षयार्थिन एव प्रायश्चित्तविधावधिकार इति ज्ञेयम्॥ ५३॥

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह॥ ५४॥

ब्रह्महत्येति॥ ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या, स च साक्षादन्यं वा नियुज्य तथा गोहिरण्यग्रहणादिनिमित्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या। नन्वेवमिषुकारस्यापीषूत्पादनद्वारेण तथा वध्यस्यापि हन्तृगतमन्यूत्पादनद्वारा ब्रह्महत्या स्यात्। उच्यते,–शास्त्रतो यस्य ब्राह्मणहन्तृत्वं प्रतीयते स एव ब्रह्महन्ता। अत एव शातातपः—'गोभूहिरण्यग्रहणे स्त्रीसंबन्धकृतेऽपि वा। यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्॥' एवं चान्यान्यपि शास्त्रीयाण्येव ब्रह्मवधनिमित्तानि ज्ञेयानि। तथा 'रागाद्द्वेषात्प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा। ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्॥' इति प्रयोजकस्यापि हन्तृत्वं शास्त्रीयम्। तथा निषिद्धसुरापानं, ब्राह्मणसुवर्णहरणम्, गुरुभार्यागमनम्। गुरुरत्र पिता, 'निषेकादीनि कर्माणि' (२।१४२) इत्यादिना तस्य गुरुत्वेन विधानात्। एतैश्च सह संसर्गः संवत्सरेण पततीत्येतानि महापातकान्याहुः। महापातकसंज्ञा चेयं वक्ष्यमाणस्योपपातकादिसंज्ञालाघवार्थम्॥ ५४॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया॥ ५५॥

अनृतमिति॥ जात्युत्कर्षनिमित्तमुत्कर्षभाषणं यथा ब्राह्मणोऽहमिति अब्राह्मणो ब्रवीति, राजनि वा स्तेनादीनां परेषां मरणफलकं दोषाभिधानं, गुरोश्चानृताभिशंसनम्। तथा च गौतमः (गौ. स्मृ. २२।३)—'गुरोरनृताभिशंसनम्' इति। महापातकसमानीत्येतानि ब्रह्महत्यासमानीति॥ ५५॥

ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्॥ ५६॥

ब्रह्मोज्झतेति॥ ब्रह्मणोऽधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणम्, असच्छास्त्राश्र-

यणेन वेदकुत्सनम्, साक्ष्ये मृषाभिधानम्, मित्रस्याब्राह्मणस्य वधः, निषिद्धस्य लशुनादेर्भक्षणम्, अनाद्यस्य पुरीषादेरदनम्। मेधातिथिस्तु न भोक्ष्यत इति संकल्प्य यद्भुज्यते तदनाद्यमित्याचष्टे। एतानि सुरापानसमानि ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

निक्षेपस्येति ॥ ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तनिक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरगरूप्यभूमिहीरकमणीनां हरणं सुवर्णस्तेयतुल्यम् ॥ ५७ ॥

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

रेतःसेक इति ॥ सोदर्यभगिनीकुमारीचण्डालीसखिपुत्रभार्यासु यो रेतःसेकस्तं गुरुभार्यागमनसमानमाहुः। एतेषां भेदेन समीकरणं यद्येन समीकृतं तस्य तेन प्रायश्चित्तार्थम्। यत्कौटसाक्ष्यसुहृद्वधयोः सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं वक्ष्यति तद्विकल्पार्थम्, यत्पुनर्गुरोरलीकनिर्बन्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्टाद्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशः तत्समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञापनार्थम्। तथा च लोके राजसमः सचिव इत्युक्ते सचिवस्य न्यूनतैव गम्यते। अत्रौपदेशिकप्रायश्चित्तेभ्य आतिदेशिकप्रायश्चित्तानां तन्न्यूनं प्रायश्चित्तं समीकृतानां च ॥ ५८ ॥

इदानीमुपपातकान्याह—

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ।
गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ ५९ ॥
परिवित्तितानुजेऽनूढे परिवेदनमेव च ।
तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥
कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं[1] व्रतलोपनम् ।
तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥
व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।
भृत्या[2] चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥ ६२ ॥
सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥ ६३ ॥
इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।
आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥ ६४ ॥

पाठा०—1 च व्रताच्च्युतिः. 2 भृताच्चाध्ययनादान°.

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ।
असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ॥ ६५ ॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥ ६६ ॥

गोवधेत्यादि–धान्यकुप्येत्यन्तेन ॥ गोहननं, जातिकर्मदुष्टानां याजनं, परपत्नीगमनं, आत्मविक्रयः, मातृपितृगुरूणां च शुश्रूषाद्यकरणं, सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्यागः, न वेदविस्मरणं 'ब्रह्मोज्झता' (११।५६) इत्यनेनोक्तत्वात् । अग्नेश्च स्मार्तस्य त्यागः श्रौतानां 'अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्' (११।४१) इत्युक्तत्वात्, सुतस्य च संस्कारभरणाद्यकरणम् । कनीयसा आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं भवति । 'दाराग्निहोत्रसंयोगं' (३।१७१) इत्यादिना प्रागुक्तं कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वं तयोश्च कन्याया दानं तयोरेव विवाहहोमादियागेष्वार्त्विज्यं, कन्याया मैथुनवर्जमङ्गुलीप्रक्षेपादिना दूषणं, रेतःसेकपर्यन्तमैथुनेषु तु रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च' (११।५८) इत्युक्तत्वात्प्रतिषिद्धं, वृद्धिजीवनं, ब्रह्मचारिणो मैथुनं, तडागोद्यानभार्यापत्यानां विक्रयः, यथाकालमनुपनयनं व्रात्यता । तथा चोक्तम् (२।३९)–'अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः' इति । बान्धवानां पितृव्यादीनामननुवृत्तिः, प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं, प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं, च, अविक्रय्यादीनां तिलादीनां विक्रयः, सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाधिकारः, महतां प्रवाहप्रतिबन्धहेतूनां सेतुबन्धादीनां प्रवर्तनं, औषधीनां जातिमात्रादीनां हिंसनम् । एतच्च ज्ञानपूर्वकाभ्यासक्रियायां प्रायश्चित्तगौरवात् । यत्तु 'कृष्टजानामौषधीनां' (११।१४४) इत्यादिना वक्ष्यति तत्सकृद्धिंसायां, प्रायश्चित्तलाघवात् । भार्यादिस्त्रीणां वेश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनं, श्येनादियज्ञेनानपराद्धस्य मारणं, मन्त्रौषधिना वशीकरणं, पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमात्रमेव वृक्षच्छेदनं, अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्तरेण पाकाद्यनुष्ठानं; निन्दितान्नस्य लशुनादेः सकृदनिच्छया भक्षणम्, इच्छापूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनः 'गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः' (११।५६) इत्युक्तत्वात् । सत्यधिकारेऽग्न्यनाधानं, सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणं, ऋणानां च ऋणैस्त्रिभिर्ऋणवान्नरो जायते तदनपकरणं, श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं, नृत्यगीतवादित्रोपसेवनं, धान्यताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं, द्विजातीनां पीतमद्यायाः स्त्रिया गमनं, स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननं, अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः, एतत्प्रत्येकमुपपातकम् । 'बान्धवत्यागः' (११।६२) इत्यनेनैव मात्रादीनां त्यागप्राप्तौ पृथग्वचनं निन्दार्थम् । पितृव्यादिबान्धवत्यागेनावश्यमेव प्रायश्चित्तं भवति किंतु मात्रादित्यागप्रायश्चित्ताद्यूनमपि भवति ॥ ५९–६६ ॥

ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
जैह्म्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

ब्राह्मणस्येति ॥ ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडाक्रिया, यदतिशयदुर्गन्धितयाऽघ्रेयं लशुनपुरीषादि तस्य मद्यस्य चाघ्राणं, कुटिलत्वं वक्रता, पुंसि च मुखादौ मैथुनमित्येतत्प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।
संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

खरेति ॥ गर्दभतुरगोष्ट्रमृगहस्तिच्छागमेषमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं वधः संकरीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

निन्दितेभ्य इति ॥ अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहः, वाणिज्यं, शूद्रस्य परिचर्या, अनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥ ७० ॥

कृमीति ॥ कृमयः क्षुद्रजन्तवस्तेभ्य ईषत्स्थूलाः कीटास्तेषां वधः, पक्षिणां च । मद्यानुगतं यद्भोज्यमपि शाकाद्येकत्र पिटकादौ कृत्वा मद्येन सहानीतं तस्य भोजनम् । मेधातिथिस्तु मद्यानुगतं मद्यसंस्पृष्टमाह । तन्न; तत्र प्रायश्चित्तगौरवात् । फलकाष्ठपुष्पाणां च चौर्यमल्पेऽपचयेऽप्यत्यन्तवैक्लव्यम् । एतत्सर्वं प्रत्येकं मलिनीकरणम् ॥ ७० ॥

एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ।
यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥ ७१ ॥

एतानीति ॥ एतानि ब्रह्महत्यादीनि सर्वाणि पापानि भेदेन यथोक्तानि यैर्यैर्व्रतैः प्रायश्चित्तरूपैर्नाश्यन्ते तानि यथावत् शृणुत ॥ ७१ ॥

ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्महेति ॥ यो ब्राह्मणं हतवान्स वने कुटीं कृत्वा हतस्य शिरः कपालं तदभावेऽन्यस्यापि चिह्नं कृत्वारण्ये भैक्षभुगात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि वसेद्व्रतं कुर्यात् । अत्रापि कृतवपनो निवसेदिति वक्ष्यति । मुन्यन्तरोक्ता अपि विशेषा ग्राह्याः । तथा च यमः—'सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च ।

पाठा०—1 रुजः कृत्यं; रुजः कृत्वा.

संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ भ्रूणघ्ने देहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य संचरेत् । एककालं चरेद्भैक्ष्यं तदलब्ध्वोदकं पिबेत् ॥' अयं च द्वादशवार्षिकविधिर्ब्राह्मणस्याज्ञानकृतब्राह्मणवधे । 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्' (११।८९) इति वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु क्रमेणैतद्द्वादशवार्षिकं द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं च द्रष्टव्यम् । यथोक्तं भविष्यपुराणे—'द्विगुणाः क्षत्रियाणां तु वैश्यानां त्रिगुणाः स्मृताः । चतुर्गुणास्तु शूद्राणां पर्षदुक्ता महात्मनाम् ॥ पर्षदुक्तव्रतं प्रोक्तं शुद्धये पापकर्मणाम् ॥' यावद्भिर्ब्राह्मणैर्ब्राह्मणानां सभा, ततो द्विगुणैः क्षत्रियाणां द्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्यर्था सभा भवेत्, त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानां चतुर्भिः शूद्राणामिति सभावच्च क्षत्रियादीनां त्रयाणां व्रतमपि द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः । एतानि च मनूक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तवचनानि गुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहननविषयत्वेन भविष्यपुराणे व्याख्यातानि । 'हन्ता चेद्गुणवान्वीर अकामान्निर्गुणो हतः । कर्तव्यानि मनूक्तानि कृत्वा वै आश्वमेधिकम् ॥ ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । गच्छेदवभृथं वापि अकामान्निर्गुणे हते ॥ जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥' इति विश्वामित्रवचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यमूहनीयम् । कामकृते तु ब्राह्मणवधे द्विगुणं ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिवर्षम् । तदाहाङ्गिराः—'अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः । स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके' ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ ७३ ॥

लक्ष्यमिति ॥ धनुःशराद्यायुधधारिणां ब्रह्मवधपापक्षयार्थमयं लक्षीभूत इत्येवं जानतां स्वेच्छया बाणलक्ष्यभूतो वावतिष्ठेत । यावन्मृतो मृतकल्पो वा विशुध्येत् । तदाह याज्ञवल्क्यः (या.स्मृ.प्रा.५।२४८)—'संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् । मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति ॥' अग्नौ प्रदीप्ते वाऽधोमुखस्त्रीन्वारान्शरीरं प्रक्षिपेत् । 'तथा प्रास्येत यथा म्रियेत' इत्यापस्तम्बवचनादेवं प्रक्षिपेत् । एतत्प्रायश्चित्तद्वयमनन्तरं वक्ष्यमाणं च 'यजेत वाश्वमेधेन' (११।७४) इत्येवं प्रायश्चित्तत्रयमिदं कामतः क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधविषयम् । मनुश्लोकमेव लिखित्वा यथा व्याख्यातं भविष्यपुराणे—'लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः । प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः । प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ क्षत्रियो निर्गुणो वीरं ब्राह्मणं वेदपारगम् । निहत्य कामतो वीर लक्ष्यः शस्त्रभृतो भवेत् ॥ चतुर्वेदविदं वीरं ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिणम् । निहत्य कामादात्मानं क्षिपेदग्नाववाक्शिराः ॥ निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्गुह । यष्टा वा अश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपतिः' ॥ ७३ ॥

यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥ ७४ ॥

यजेतेति ॥ 'यजेत वाऽश्वमेधेन' इत्यनन्तरं व्याख्यातम् । स्वर्जिता यागविशेषेण, गोसवेन वा, अभिजिता विश्वजिता वा, त्रिवृताऽग्निष्टुता वा याजयेत् । एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे–[1]'स्वर्जितादेश्च यद्वीर कर्मणां पृतनापते । अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे ह्यमतिपूर्वके' ॥ ७४ ॥

जपन्वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ॥ ७५ ॥

जपन्निति ॥ वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन्स्वल्पाहारः संयतेन्द्रियो ब्रह्महत्यापापनिर्हरणाय योजनानां शतं गच्छेत् । एतदप्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे त्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च भविष्यपुराणे अयमेव श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च—'जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्वकम् । वेदविद्याग्निहोत्री च तदा तस्य भवेदिदम्' ॥ ७५ ॥

सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

सर्वस्वमिति ॥ सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् । यावद्धनं जीवनाय समर्थम् । गृहं वा गृहोपयोगिधनधान्यादियुतं । अतः सर्वस्वं वा गृहं वा सपरिच्छदं दद्यात् । 'जीवनायालम्'इति वचनाज्जीवनपर्याप्तं सर्वस्वं गृहं वा दद्यान्न ततोऽल्पम् । एतच्चाज्ञानतो जातिमात्रब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च भविष्यपुराणम्—'जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणं ब्राह्मणो गुह । वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ॥ प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्' ॥ ७६ ॥

हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रति स्रोतः सरस्वतीम् ।
जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम् ॥ ७७ ॥

हविष्येति ॥ नीवारादिहविष्यान्नभोजी विख्यातप्रस्रवणादारभ्यापश्चिमोदधेः स्रोतः प्रति सरस्वतीं यायात् । एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके । तथा भविष्यपुराणे–'जातिमात्रे हते विप्रे देवेन्द्र[3] मतिपूर्वकम् । हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च [4]भवेद्धृतः ॥ तदैतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे । हविष्यभुक्[5]चरेद्वापि प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ अथवा परिमिताहारस्त्रीन्वारा-

पाठा०—1 स्वर्जितादेश्च षड्वीर. 2 गृहं वासः परिच्छदम्; गृहवासपरिच्छदम्. 3 दैवादमति° 4 भवेद्गुह. 5 चरेत्तीरे.

न्वेदसंहिताम् ॥' 'संहिता'ग्रहणात्पदक्रमस्युदासः। अत्रापि भविष्यपुराणीयो विशेषः—'जातिमात्रं तु यो हन्याद्विप्रं त्वमतिपूर्वकम्। ब्राह्मणोऽत्यन्तगुणवांस्तेनेदं परिकल्पयेत् ॥ जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्। ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविद्याख्यं सुरोत्तम' ॥ ७७ ॥

इदानीं 'समाप्ते द्वादशे वर्षे' (११।८१) इत्युपदेशाद्द्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह—

कृतवापनो निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

कृतेति ॥ लूनकेशनखश्मश्रुर्गोब्राह्मणहिते रतो गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन्ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशवृक्षमूलान्यतमे निवसेत्। 'वने कुटीं कृत्वा' (११।७२) इत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन्[1]।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

ब्राह्मणार्थ इति ॥ प्रक्रान्ते द्वादशवार्षिकेऽन्तराग्न्युदकहिंसकाद्याक्रान्तब्राह्मणस्य गोर्वा परित्राणार्थं प्राणान्परित्यजन् ब्रह्महत्याया मुच्यते। गोब्राह्मणं वा ततः परित्रायामृतोऽप्यसमाप्तद्वादशवर्षोऽपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा।
विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते ॥ ८० ॥

त्रिवारमिति ॥ स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्रियमाणे तदानयनार्थं निर्व्याजं यथाशक्ति प्रयत्नं कुर्वंस्तत्र त्रिवारान् युद्धे प्रवर्तमानो नानीतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात्प्रमुच्यते। अथवा प्रथमवार एव विप्रसर्वस्वमपहृतं जित्वार्पयति तथापि मुच्यते। यद्वा धनापहारकत्वेन स्वेनैव ब्राह्मणो युद्धेन मरणे प्रवर्तते तदा यद्यप्यपहृतसमधनदानेन तं जीवयति तदापि तन्निमित्ते तस्य प्राणलाभे ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते। एतदितरप्रकारान्तरेण तु रक्षणे 'गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च' (११।७९) इत्यपुनरुक्तिः ॥ ८० ॥

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः।
समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ८१ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण सर्वदा नियमोपहितः स्त्रीसंयोगादिशून्यः संयतमनाः समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यापापं नाशयति। एवं 'ब्राह्मणार्थे' (११।७९) इत्यादि सर्वं प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य बोद्धव्यम् ॥ ८१ ॥

शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे।
स्वमेनोऽवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

शिष्ट्वेति ॥ अश्वमेधे ब्राह्मणानामृत्विजां क्षत्रियस्य यजमानस्य समागमेषु

पाठा०—1 परित्यजेत्.

स्वं ब्रह्महत्यापापं शिष्ट्वा निवेद्यावभृथस्नातो ब्रह्महत्यापापान्मुच्यते, द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात् स्वतन्त्रमेवेदं प्रायश्चित्तम् । तथा च भविष्यपुराणे— 'यदा तु गुणवान्विप्रो हन्याद्विप्रं[1] तु निर्गुणम् । अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानं चैवाश्वमेधिकम्' । गोविन्दराजस्तु—'अश्वमेधविवर्जितसकलप्रायश्चित्तशेषतोऽस्य प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यान्तरावभृथस्नाने तेनैव शुद्धिः' इत्याह । तदयुक्तम्; भविष्यपुराणवचनविरोधात् ॥ ८२ ॥

धर्मस्य[1] ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ।
तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शुध्यति ॥ ८३ ॥

धर्मस्येति ॥ यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं ब्राह्मणेन धर्मोपदेशे कृते धर्मानुष्ठानाद्राजा तस्याग्रं प्रान्तं मन्वादिभिरुच्यते, ताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां समूलाग्रधर्मतरुनिष्पत्तेः । तस्मात्तेषां समागमेऽश्वमेधे पापं निवेद्यावभृथस्नातः शुध्यतीत्यस्यैव विशेषः ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामपि दैवतम् ।
प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

ब्राह्मण इति ॥ ब्राह्मण उत्पत्तिमात्रेणैव किं पुनः श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः सुतरां मनुष्याणां लोकस्य च प्रत्यक्षवत्प्रमाणम्, तदुपदेशस्य प्रामाण्यात् । यस्मात्तत्र वेद एव कारणं वेदमूलकत्वादुपदेशस्य ॥ ८४ ॥

यत एवमतः,—

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनःसुनिष्कृतिम् ।
सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रा विदुषां हि वाक् ॥८५॥

तेषामिति ॥ तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्त्रयोऽपि किमुताधिकाः, यत्पापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं ब्रूयुस्तत्पापिनां विशुद्धये भवति । यस्माद्विदुषां वाक् पावयित्री, ततश्च प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषदवश्यं कार्या । रहस्यप्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति, रहस्यत्वविरोधात् ॥ ८५ ॥

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

अत इति ॥ अस्मात्प्रायश्चित्तगणादन्यतमं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणादिः संयतमना आश्रित्य प्रशस्तार्थतया ब्रह्महत्याकृतं पापमपनुदति । एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानं सकृत्पापकरणविषयं, पापावृत्तौ त्वावर्तनीयम् । 'एनसि गुरुणि

पाठा०—1 हत्वा विप्रं.

१ 'धर्मस्य' इत्यादिश्लोकत्रयं परिषद्गमनस्तुत्यर्थकम्.

गुरूणि लघुनि लघूनि' इति गौतमस्मरणात्। 'पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्' (११।१४०) इति बहुमारणे प्रायश्चित्तबहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। 'विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं स्मृतम्। तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तम्' इति गौतमस्मरणात्। गृहदाहादिना युगपदनेकब्राह्मणहनने तु भविष्यपुराणीयो विशेषः—'ब्राह्मणो ब्राह्मणं वीर ब्राह्मणौ वा बहून्गुह। निहत्य युगपद्वीर एकं प्राणान्तिकं चरेत्॥ कामतस्तु यदा हन्याद्ब्राह्मणान्सुरसत्तम। तदात्मानं दहेदग्नौ विधिना येन तच्छृणु॥' एतच्चाज्ञानविषयं सर्वमेवैतत्। तथा 'अकामतो यदा हन्याद्ब्राह्मणान्ब्राह्मणो गुह। चरेद्वने तथा घोरे यावत्प्राणपरिक्षयम्॥' एतच्चाज्ञानवधे प्रकृतत्वाद्यु गपन्मारणविषयम्। क्रममारणे तु 'विधेः प्राथमिकादस्मात्' इत्यावृत्तिविधायकं वेदवचनम्॥ ८६॥

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्।
राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम्॥ ८७॥

हत्वेति॥ प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयं स्त्रीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातं क्षत्रियं वैश्यं च यागप्रवृत्तं हत्वा आत्रेयीं च स्त्रियं ब्राह्मणीं 'तथात्रेयीं च ब्राह्मणीम्' इति यमस्मरणात्। हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात्। आत्रेयी च रजस्वला ऋतुस्नातोच्यते। 'रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीम्' इति वसिष्ठस्मरणात्। एवं चानात्रेयीब्राह्मणीवधे त्रैवार्षिकमुपपातकम्। यथोक्तम्(११।६६)–'स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधः' इति। यत्तूत्तरश्लोके 'कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम्' (११।८८) इति तदाहिताग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम्। तथा चाङ्गिराः–'आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम्। ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च'॥ ८७॥

उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा।
अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम्॥ ८८॥

उक्त्वेति॥ हिरण्यभूम्यादियुक्तसाक्ष्येऽनृतमुक्त्वा, गुरोश्च मिथ्याभिशापमुत्पाद्य, निक्षेपं च ब्राह्मणसुवर्णादन्यद्रजतादि द्रव्यं, क्षत्रियादेः सुवर्णमपि चापहृत्य, स्त्रीवधं च यथाव्याख्यातं कृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात्॥ ८८॥

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते॥ ८९॥

इयमिति॥ एतत्तु प्रायश्चित्तं विशेषोपदेशमन्तरेणाकामतो ब्राह्मणवधेऽभिहितम्। कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयं निष्कृतिर्नैतत्प्रायश्चित्तं किंत्वतो द्विगुणादिकरणात्मकमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थं न तु प्रायश्चित्ताभावार्थम्। 'कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः' (११।४६) इति पूर्वोक्तविरोधात्॥ ८९॥

सुरां पीत्वा द्विजो[1] मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।
तया स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ ९० ॥

सुरामिति ॥ 'सुरा'शब्दः पैष्टीमात्रे मुख्यो नतु गौडीमाध्वीपैष्टीषु त्रितयानुगतैकरूपाभावात्प्रत्येकं च शक्तिकल्पने शक्तित्रयकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । गौड्यादिमदिरासु गुणवृत्त्यापि 'सुरा'शब्दप्रयोगोपपत्तेः । अत एव भविष्यपुराणे— 'सुरा च पैष्टी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे । पैष्ट्याः पानेन चैतासां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ मनुनोक्तं महाबाहो समासव्यासयोगतः ।' एतासामिति निर्धारणे षष्ठी । एतासां गौडीमाध्वीपैष्टीनां प्रकृतानां मध्ये पैष्टीपाने मनूक्तं प्रायश्चित्तं 'सुरां पीत्वा द्विजो मोहात्' इति निबोधतेत्यर्थः । मुख्यां सुरां पैष्टीं रागादिव्यामूढतया द्विजो ब्राह्मणादिश्च पीत्वाऽग्निवर्णां सुरां पिबेत् । तया सुरया शरीरे निर्दग्धे सति द्विजस्तस्मात्पापान्मुच्यते । एतच्च गुरुत्वात्कामकारकृतसुरापानविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—'सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत् । मुखे तया स निर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्' ॥ ९० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो घृतं वाऽऽमरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥ ९१ ॥

गोमूत्रमिति ॥ गोमूत्रजलगोक्षीरगव्यघृतगोमयरसानामन्यतममग्निस्पर्शं कृत्वा यावन्मरणं पिबेत् ॥ ९१ ॥

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।
सुरापानापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी ॥ ९२ ॥

कणान्वेति ॥ अथवा गोरोमादिकृतवासा जटावान् सुराभाजनचिह्नः सूक्ष्मतण्डुलावयवानाकृष्टतैलं तिलं वा रात्रावेकवारं संवत्सरपर्यन्तं सुरापानपापनाशनार्थं भक्षयेत् । इदमबुद्धिपूर्वकममुख्यसुरापाने द्रष्टव्यं, नतु गुणान्तरवैकल्पिकं लघुत्वात् ॥ ९२ ॥

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ ९३ ॥

सुरेति ॥ यस्मात्तण्डुलपिष्टसाध्यत्वात्सुराऽन्नमलम् । 'मल'शब्देन च पापमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पैष्टीं सुरां न पिबेयुरित्यनेन प्रतिषेधे सति एतदतिक्रमे 'सुरां पीत्वा' (११।९०) इति प्रायश्चित्तम् । अन्नमलानुवादाच्च पैष्टीनिषेध एव स्फुटस्त्रैवर्णिकस्य मनुनैवोक्तः ॥ ९३ ॥

पाठा०—1 द्विजोऽमोहात् (=मतिपूर्वकं).

१ अत्र 'द्विज'शब्दः केवलविप्रविषयक इति प्रतीयते, 'ब्राह्मणस्य उष्णां वा पिबेयुः सुराम्' इत्यादि स्मृत्यन्तरोक्तेः. २ 'अमोहात्' इति मूलपाठः समीचीनः, वसिष्ठादिस्मृत्यन्तरैः सुसङ्गतत्वात्.

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ९४ ॥

गौडीति ॥ या गुडेन कृता सा गौडी, एवं पिष्टेन कृता पैष्टी, मधुकवृक्षो मधुस्तत्पुष्पैः कृता सा माध्वी[1] एवं त्रिप्रकारा सुरा जायते । मुख्यसुरासाम्यनिबोधनमितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । यथा वैका पैष्टी मुख्या सुरा पूर्ववाक्यान्निषिद्धत्वात्त्रैवर्णिकस्यापेक्षया तथा पूर्वा गौडी माध्वी च द्विजोत्तमैर्न पातव्या ॥ ९४ ॥

यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥ ९५ ॥

यक्षेति ॥ मद्यमत्र निषिद्धपैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तं नवविधं बोद्धव्यम् । तान्याह पुलस्त्यः—'पानसद्राक्षमाध्वीकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । माध्वीकं टाङ्कमार्द्वीकमैरेयं नालिकेरजम् । सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव च । द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥' मांसं च प्रतिषिद्धम् । सुरा च त्रिप्रकारा प्रोक्ता । असूयत इत्यासवो मद्यानामवस्थाविशेषः । सद्यःकृतसंधानाः संजातमद्यस्वभावः । यमधिकृत्येदं पुलस्त्योक्तप्रायश्चित्तम् । 'द्राक्षेक्षुटङ्कखर्जूरपनसादेश्च यो रसः । सद्योजातं तु पीत्वा तु त्र्यहाच्छुध्येद्द्विजोत्तमः ॥' एवं मद्यादिचतुष्टयं यक्षरक्षःपिशाचसंबन्ध्यन्नं ततस्तद्ब्राह्मणेन देवानां हविर्भक्षयता नाशितव्यम् । निषिद्धायाः सुराया इहोपादानं यक्षरक्षःपिशाचान्नतया निन्दार्थम् । अत्र केचित्–'देवानामश्नता हविः' इति पुंलिङ्गनिर्देशाद्ब्राह्मणस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया इत्याहुः । तदसत्; 'पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् । इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते ॥' (या.स्मृ.प्रा. ५।२५६) इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ॥९५॥

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो[1] वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ९६ ॥

अमेध्य इति ॥ ब्राह्मणो मद्यपानमदमूढबुद्धिः सन्नशुचौ वा पतेत्, वेदवाक्यं वोच्चारयेत्, ब्रह्महत्याद्यकार्यं वा कुर्यात्, अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ९६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥ ९७ ॥

यस्येति ॥ यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणावस्थितः एकदेहत्वात् जीवात्मा एकवारमपि मद्येनाप्लाव्यते तथा चैकवारमपि यो

पाठा०—1 °न्मत्तोऽवैदिकं (=म्लेच्छभाषितम्).

१ केचित्तु–'माध्वी'शब्देन द्राक्षारसकृता सुरेत्याहुः.

ब्राह्मणो मद्यं पिबति तस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति स शूद्रतां समाप्नोति । तस्मान्मद्यं सर्वथैव न पातव्यम् ॥ ९७ ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ९८ ॥

एषेति ॥ इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्रायश्चित्तमभिहितम् । तस्मात् परं ब्राह्मणसुवर्णहरणपापस्य निष्कृतिं वक्ष्यामि ॥ ९८ ॥

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।
स्वकर्म ख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ ९९ ॥

सुवर्णेति ॥ 'अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य यतः स्वयम्' इति शातातपस्मरणाद्ब्राह्मणसुवर्णचौरो ब्राह्मणो राजानं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णापहारं स्वीयं कर्म कथयन्मम निग्रहं करोत्विति ब्रूयात् । 'ब्राह्मण'ग्रहणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् । 'प्रायश्चित्तीयते नरः' (११।४४) इति प्रकृतत्वात्क्षत्रियादीनां च प्रायश्चित्तान्तरानभिधानात् ॥ ९९ ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।
वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा[1] ॥ १०० ॥

गृहीत्वेति ॥ 'स्कन्धेनादाय मुसलम्' (८।३१६) इत्यादेरुक्तत्वात्तेनार्पितं मुसलादिकं गृहीत्वा स्तेयकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वयं हन्यात् । स च स्तेनो वधेन मुसलाभिघातेन 'हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः' (या. स्मृ. प्रा. ५।२५७) इति याज्ञवल्क्यस्मरणान्मृतो वा मृतकल्पो वा जीवंस्तस्मात्पापान्मुच्यते । ब्राह्मणः पुनः 'तपसैव वा' इत्येवकारदर्शनात् । तथा च–'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्' (८।३८०) इति तपसैव शुध्यति । अत एव मन्वर्थव्याख्यानपरे भविष्यपुराणे–'यदेतद्वचनं वीर ब्राह्मणस्तपसैव वा । तत्रैव कारणाद्विद्वन् ब्राह्मणस्य सुराधिप । तपसैवेत्यनेनेह प्रतिषेधो वधस्य तु ।' 'वा'शब्दश्च क्षत्रियादीनामपि तपोविकल्पार्थः । ब्राह्मणस्य तु तप एवेति नियमो नतु ब्राह्मणस्यैव तपः । अत एव भविष्यपुराणे–'इतरेषामपि विभो तपो न प्रतिषिध्यते' इति ॥ १०० ॥

तदेव तप आह–

तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।
चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥ १०१ ॥

तपसेति ॥ तपसा स्वर्णस्तेयोत्पन्नं पापं द्विजो निर्हर्तुमिच्छन् 'अरण्य'ग्रहणा-

पाठा०—1 तु.

१ केचित्त्वत्र 'वा'शब्दो गायत्रीजपविकल्पार्थकः; 'गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानात्प्रमुच्यते' इति स्मरणादित्याहुः.

प्राथम्याच्च ब्रह्महणि यद्व्रतमुक्तं तत्कुर्यात् । एतच्च द्वादशवार्षिकं क्लेशगौरवात्क्षत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसंबन्धिनः सुवर्णापहरणे 'पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश' (८।१३४) इति सुवर्णपरिमाणं द्रष्टव्यं, न ततो न्यूनस्य । परिमाणापेक्षया मनूक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्याय्यत्वात् । यत्त्वधिकपरिमाणं भविष्यपुराणे श्रूयते तत्तथानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविधप्रायश्चित्तविषयमेव । तथा भविष्यपुराणे—'क्षत्रियाद्यास्त्रयो वर्णा निर्गुणा ह्यघतत्पराः ।*गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्च निष्कान्हरन्ति चेत् ॥ निष्कानेकादश तथा दग्ध्वात्मानं तु पावके । शुध्येयुर्मरणाद्वीर चरेद्व्रतमशुद्धये' ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।
गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

एतैरिति ॥ ब्राह्मणसुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्व्रतैर्द्विजो निर्हरेत् । व्रततपसोर्द्वयोरुक्तत्वादेतैरिति बहुवचनं संबन्धापेक्षया मनूक्तमपि प्रायश्चित्तं कल्पनीयमिति ज्ञापनार्थम् । गुरुस्त्रीगमननिमित्तं पुनः पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुध्यति ॥१०३॥

गुर्विति ॥ 'निषेकादीनि कर्माणि' (२।१४२) इत्युक्तत्वाद्गुरुः पिता, तल्पं भार्या, गुरुतल्पं गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापं विख्याप्य लोहमये तप्तशयने स्वप्यात् । लोहमयीं स्त्रीप्रतिकृतिं कृत्वा ज्वलन्तीमालिङ्ग्य मृत्युना स विशुद्धो भवति ॥ १०३ ॥

स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥ १०४ ॥

स्वयं वेति ॥ आत्मनैव वा लिङ्गवृषणौ छित्वाऽञ्जलौ कृत्वा यावच्छरीरपातमवक्रगतिः सन्दक्षिणपश्चिमां दिशं गच्छेत् । एवं चोक्तप्रायश्चित्तद्वयं गुरुत्वात्सवर्णगुरुभार्याविषयं ज्ञानतो रेतोविसर्गपर्यन्तमैथुनविषयम् ॥ १०४ ॥

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥ १०५ ॥

खट्वाङ्गीति ॥ खट्वाङ्ग१भृद्वल्कखण्डाच्छन्नोऽच्छिन्नकेशनखलोमश्मश्रुधारी संयतमना निर्जने वने वर्षमेकं प्राजापत्यव्रतं चरेत् । एवं च वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तलघुत्वात्स्वभार्यादिभ्रमेणाज्ञानविषयं बोद्धव्यम् ॥ १०५ ॥

---

१ केचित्तु—'खट्वाङ्ग'शब्देन तच्चिह्नतयात्र 'खट्वाया दण्डः' आख्य इत्याहुः; अपरे च पृष्ठवंशास्थिग्रहणमाहुः; अन्ये तु शूलग्रहणं समर्थयन्ते.

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०६ ॥

चान्द्रायणमित्यादि ॥ यद्वा गुरुभार्यागमनपापनिर्हरणाय संयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिकृतयवाग्वा वा त्रीन्मासांश्चान्द्रायणान्याचरेत् । एतच्च पूर्वोक्तादपि लघुत्वादसाध्वीमसवर्णां वा गुरुभार्यां गच्छतो द्रष्टव्यम् ॥ १०६ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ।
उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥ १०७ ॥

एतैर्व्रतैरित्यादि ॥ एभिरुक्तव्रतैर्ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणः पापं निर्हरेयुः । गोवधाद्युपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ।
कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥
चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम् ।
गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥
दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनो वसेत् ॥ ११० ॥
तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ १११ ॥
आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥ ११३ ॥
आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥
अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

उपपातकेति ॥ 'अनेन विधिना यस्तु' (११।११५) इति यावत्कुलकम् । उपपातकयुक्तो गोघाती शिथिलयवागूरूपेण प्रथममासं यवान्पिबेत् । सशिखं

पाठा०—1 सर्वप्राणै°. 2 °द्धयन्तं चैव.

मुण्डितशिरा लूनश्मश्रुस्तेन हतगोचर्मणाच्छादितदेहो मासत्रयमेव गोष्ठे वसेत्। गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं संयतेन्द्रियः कृत्रिमलवणवर्जितं हविष्यमन्नमेकाहं भुक्त्वा द्वितीयेऽह्नि सायं द्वितीयतृतीयमासावश्नीयात्। मासत्रयमेव दिवा प्रातस्ता गा अनुगच्छेत्। तासां च गवां खुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितं रजस्तिष्ठन्नास्वादयेत्। कण्डूयनादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च रात्रौ भित्त्यादिकमननुवेश्योपविष्ट आसीत। तथा शुचिर्विगतक्रोध उत्थितासु गोषु पश्चादुत्तिष्ठेत्। वने च परिभ्रमन्तीषु पश्चात्ततः परिभ्रमेत्। उपविष्टासु गोषूपविशेत्। व्याधितां चौरव्याघ्रादिभयहेतुभिराक्रान्तां पतितां कर्दमलग्नां वा यथाशक्ति मोचयेत्। तथा उष्ण आदित्ये तपति मेघे च वर्षति शीते चोपस्थिते मारुते चात्यर्थं वाति गोर्यथाशक्ति रक्षामकृत्वात्मनस्त्राणं न कुर्यात्। तथात्मनोऽन्येषां वा गेहे क्षेत्रे खलेषु सस्यादिभक्षणं कुर्वन्तीं वत्सं च क्षीरं पिबन्तं न कथयेत्। अनेनोक्तविधानेन यो गोघ्नो गाः परिचरति स गोवधजनितपापं त्रिभिर्मासैरपनुदति १०८–११५

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः।
अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्॥ ११६॥

वृषभैकादशा इति॥ वृषभ एकादशो यासां ताः सम्यगनुष्ठितप्रायश्चित्तो दद्यात्। अविद्यमाने तावति धने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ११६

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः।
अवकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा॥ ११७॥

एतदेवेति॥ अपरे तूपपातकिनो वक्ष्यमाणावकीर्णिवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्रायश्चित्तं चान्द्रायणं वा लघुत्वात्कुर्युः। चान्द्रायणं तु लघुन्युपपातके जातिशक्तिगुणाद्यपेक्ष्य वा योजनीयम्॥ ११७॥

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे।
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि॥ ११८॥

अवकीर्णी त्विति॥ अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काणेन गर्दभेन रात्रौ चतुष्पथे पाकयज्ञेन तन्त्रेण निर्ऋत्याख्यां देवतां यजेत्॥ ११८॥

हुत्वाग्नौ विधिवद्धोमानन्ततश्च[1] समित्यृचा[2]।
वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः॥ ११९॥

हुत्वेति॥ ततो निर्ऋत्यै गर्दभवपादिहोमान्यथावच्चतुष्पथे कृत्वा तदन्ते

पाठा०—1 °न्संततश्च (=अविच्छिन्नधारं). 2 समेत्यृचा.

१ राघवानन्दस्तु—अत्र व्रतत्रयमेवोचितं, मासत्रयसाध्यमेकं 'त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति' इत्युपसंहाराद्ब्राह्मणधेनुविषयं; तदितरधेनुविषयं चोपोषणपुरस्सरं गवामेकादशकदानं, अज्ञानेन गोमात्रवधे तु सर्वस्वदानमित्याह. २ अवकीर्णिप्रायश्चित्तविधिस्तु गौतमेनोक्तः—'सोमावास्यायां निश्यग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति' (गौ. स्मृ. २३।२) इत्यादिना.

'सं मा सिञ्चन्तु मरुतः' (अथर्व. ७।३३।१) इत्येतया[1] ऋचा मारुतेन्द्रबृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

अप्रसिद्धत्वादवकीर्णवतो लक्षणमाह—

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ १२० ॥

कामत इति ॥ इच्छातो द्विजः 'अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी च योषितम्' (या. स्मृ. प्रा. ५।२८१) इति वचनात्स्त्रीयोनौ शुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्यातिक्रममवकीर्णरूपं सर्वज्ञा वेदविदः प्राहुः ॥ १२० ॥

मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ।
चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२१ ॥

मारुतमिति ॥ व्रतचारिणो वेदाध्ययननियमानुष्ठानजं तेजः तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रबृहस्पतिपावकांश्चतुरः संक्रामति । अतस्तेभ्य आज्याहुतीर्जुहुयादित्याज्याहुतेरयमनुवादः ॥ १२१ ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ १२२ ॥

एतस्मिन्निति ॥ एतस्मिन्नवकीर्णाख्ये पाप उत्पन्ने पूर्वोक्तं गर्दभयागादि कृत्वा 'गर्दभचर्म परिधाय' इति हारीतस्मरणात्स गर्दभसंबन्धिचर्मप्रावृतोऽवकीर्ण्यहमिति स्वकर्मख्यापनं कुर्वन्सप्त गृहाणि भैक्षं चरेत् ॥ १२२ ॥

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणं त्वब्देन[1] स विशुध्यति ॥ १२३ ॥

तेभ्य इति ॥ तेभ्यः सप्तगृहेभ्यो लब्धेन भैक्षेणैककालमाहारं कुर्वन्सायंप्रातर्मध्यन्दिनेषु च स्नानमाचरन्सोऽवकीर्णी संवत्सरेणैव विशुध्यति ॥ १२३ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

जातीति ॥ 'ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा' (११।६७) इत्यादि जातिभ्रंशकर्मोक्तं तन्मध्यादन्यतमं कर्मविशेषमिच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सांतपनं सप्ताहसाध्यं कुर्यात् । अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेत् ॥ १२४ ॥

पाठा०—1 °त्रिषवणमब्देन.

१ 'सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः स बृहस्पतिः । सं चायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च ॥' इत्यथर्ववेदीयेयं ऋक्.

संकरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्[1] ।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥ १२५ ॥

संकरेति ॥ 'खराश्वोष्ट्र–' (११।६८) इत्यादिना संकरीकरणान्युक्तानि । 'निन्दितेभ्यो धनादानम्' (११।६९) इत्यादिना ऽपात्रीकरणान्युक्तानि । तेषां मध्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणं मासं शुद्धये कुर्यात् । 'कृमिकीटवयोहत्या' (११।७०) इत्यादिना मलिनीकरणान्युक्तानि । तन्मध्यादेकमिच्छातः कृत्वा त्रिरात्रं यवागूं क्वथितामश्नीयात् ॥ १२५ ॥

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥ १२६ ॥

तुरीय इति ॥ ब्रह्महत्यातुरीयो भागः त्रैवार्षिकरूपो द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः । एतच्च प्रायश्चित्तं 'स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधः' (११।६६) इत्युपपातकत्वेनोपदिष्टं त्रैवार्षिकत्वापेक्षया गुरुत्वाद्वृत्तस्थक्षत्रियस्य कामतो वधे द्रष्टव्यम् । वैश्ये साध्वाचारे कामतो हतेऽष्टमो भागः सार्धवार्षिकं व्रतम् । शूद्रे वृत्तस्थे कामतो हते नवमासिकं द्रष्टव्यम् ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२७ ॥

अकामत इति ॥ अबुद्धिपूर्वकं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभेणैकेनाधिकं सहस्रं यासां गवां ता आत्मशुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १२७ ॥

त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।
वसन्दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥ १२८ ॥

त्र्यब्दमिति ॥ यद्वा संयतो जटावान्ग्रामाद्विप्रकृष्टवृक्षमूले कृतनिवासो ब्रह्महणि यदुक्तं 'ब्रह्महा द्वादश समाः' (११।७२) इत्यादि तद्वर्षत्रयं कुर्यात् । नतु 'तुरीयो ब्रह्महत्यायाः' (११।१२६) इत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या । 'जटी दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः' इति वचनाद्व्यतिरिक्तशवशिरोध्वजधारणादिसकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य ग्रन्थस्य । अकामाधिकारान्नेदमकामतः । अत एवाङ्गलाघवाद्युचितम् ॥ १२८ ॥

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।
प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याद्वैकशतं[2] गवाम् ॥ १२९ ॥

एतदिति ॥ एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतमकामतः साध्वाचारं वैश्यं निहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यादेकाधिकं वा गोशतं दद्यात् ॥ १२९ ॥

पाठा०—1 ॰मैन्दवः. 2 दद्याच्चैकशतं.

[1]एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत्।
वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः॥ १३०॥

एतदिति॥ एतदप्यकामत इदमेव व्रतं शूद्रहा षण्मासं चरेत्। वृषभ एकादशो यासां गवां ताः शुक्लवर्णा ब्राह्मणाय दद्यात्॥ १३०॥

मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत्॥ १३१॥

मार्जारेति॥ बिडालनकुलचाषभेककुक्कुरगोधापेचककाकानामेकैकं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं 'स्त्रीशूद्रवध' (११।६६) इत्युपपातकप्रायश्चित्तं गोवधव्रतं चान्द्रायणं चरेत्, नतु 'शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः' (११।१२६) इत्यादि प्रायश्चित्तं, पापस्य लघुत्वात्। चान्द्रायणमप्येतत्कामतोऽभ्यासादिविषये द्रष्टव्यम्॥ १३१॥

पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत्।
उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाऽब्दैवतं जपेत्॥ १३२॥

पय इति॥ अबुद्धिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत्। अथ मन्दानलत्वादिना न समर्थस्त्रिरात्रं प्रतियोजनमध्वनो व्रजेत्। अत्राशक्तस्त्रिरात्रं नद्यां स्नायात्। तत्राप्यक्षमस्त्रिरात्रं 'आपो हि ष्ठा' (ऋ. सं. ७।६।५) इत्यादिसूक्तं जपेत्। यथोत्तरं लघुत्वात्पूर्वपूर्वासंभवे उत्तरोत्तरपरिग्रहो नतु वैकल्पिकः॥ १३२॥

अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः।
पलालभारकं षण्ढे सैसकं चैकमाषकम्॥ १३३॥

अभ्रिमिति॥ सर्पं हत्वा ब्राह्मणाय तीक्ष्णाग्रं लोहदण्डं दद्यात्। नपुंसकं हत्वा पलालभारं सीसकं च माषकं ब्राह्मणाय दद्यात्॥ १३३॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ।
शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम्॥ १३४॥

घृतेति॥ सूकरे हते घृतपूर्णं घटं ब्राह्मणाय दद्यात्। तित्तिरिसंज्ञिनि पक्षिणि हते चतुराढकपरिमाणं तिलं दद्यात्। शुके हते द्विवर्षं वत्सम्। क्रौञ्चाख्यं पक्षिणं हत्वा त्रिवर्षं वत्सं ब्राह्मणाय दद्यात्॥ १३४॥

हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च।
वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम्॥ १३५॥

हत्वेति॥ हंसबलाकामयूरवानरश्येनभासाख्यपक्षिणामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात्॥ १३५॥

पाठा०—1 एवं तत्र व्रतं.

वासो दद्याद्धयं हत्वा पञ्च नीलान्वृषान्गजम् ।
अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १३६ ॥

वास इति ॥ अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्यात् । हस्तिनं हत्वा पञ्च नीलान्वृषभान्दद्यात् । प्रत्येकं छागमेषौ हत्वा वृषभं दद्यात् । गर्दभं हत्वैकवर्षं वत्सं दद्यात् ॥ १३६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३७ ॥

क्रव्यादानिति ॥ आममांसभक्षिणो मृगान्व्याघ्रादीन्हत्वा बहुक्षीरां धेनुं दद्यात् । आममांसभक्षकान्हरिणादीन्हत्वा प्रौढवत्सिकां दद्यात् । उष्ट्रं हत्वा सुवर्णकृष्णलं रक्तिकां दद्यात् ॥ १३७ ॥

जीनकार्मुकबस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ।
चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ॥ १३८ ॥
[वर्णानामानुपूर्व्येण त्रयाणामविशेषतः ।
अमत्या च प्रमाप्य स्त्रीं शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥]

जीनेति ॥ ब्राह्मणादिवर्णस्त्रियो लोभादुत्कृष्टापकृष्टपुरुषव्यभिचारिणीर्हत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चर्मपुटधनुश्छागमेषाञ्शुद्ध्यर्थं दद्यात् ॥ १३८ ॥

दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।
एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

दानेनेति ॥ अभिप्रभृतीनामभावाद्दानेन सर्वपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्राह्मणादिः प्रत्येकं वधे कृच्छ्रं प्राथम्यात्प्राजापत्यं द्विजः पापनिर्हरणार्थं चरेत् । सर्पादयश्च 'अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्' (११।१३३) इत्येवमारभ्यैतत्पर्यन्ता गृह्यन्ते ॥ १३९ ॥

अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
पूर्णे चानस्थनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४० ॥

अस्थिमतामिति ॥ अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतां प्राणिनां कृकलासादीनां सहस्रस्य वधे शूद्रवधप्रायश्चित्तमौपदेशिकं कुर्यात् । अस्थिरहितानां च मत्कुणादीनां शकटपरिमितानां वधे तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १४० ॥

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।
अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ॥ १४१ ॥

किंचिदिति ॥ अस्थिमतां क्षुद्रजन्तूनां कृकलासादीनां प्रत्येकं वधे किंचिदेव[1]

---

१ 'अष्टमुष्टिर्भवेत् किंचित् किंचिच्चत्वारि पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते' इत्युक्तेः 'किञ्चित्'शब्देनाष्टमुष्टि दद्यादिति केचिदाहुः.

दद्यात्। अस्थिमतां वधे 'पणो देयः सुवर्णस्य' इति सुमन्तुस्मरणात्किंचिदेवेति पणो बोद्धव्यः। अनस्थिमतां तु यूकामत्कुणादीनां प्रत्येकं वधे प्राणायामेन शुद्धो भवति। प्राणायामश्च 'सव्याहृतिकां सप्रणवां सावित्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥' इति वसिष्ठप्रोक्तलक्षणो ग्राह्यः ॥१४१॥

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ।
गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ १४२ ॥

फलदानामिति ॥ फलदानामाम्रादीनां वृक्षाणां, गुल्मानां कुब्जकादीनां, वल्लीनां गुडूच्यादीनां, लतानां, वृक्षशाखासक्तानां पुष्पितानां च वीरुधां कूष्माण्डादीनां, प्रत्येकं छेदने पापप्रमोचनार्थं सावित्र्यादिऋक्शतं जपनीयम्। 'इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम्' (११।६४) इत्यादेरुपपातकमध्ये पठितस्य गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । इदं फलवद्वृक्षादिच्छेदने लघुप्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ १४३ ॥

अन्नाद्यजानामिति ॥ अन्नादिषु जातानां, गुडादिरसजातानां च, उदुम्बरादिफलसंभवानां, मधूकादिपुष्पोद्भवानां च सर्वप्राणिनां वधे घृतप्राशनं पापशोधनम् ॥ १४३ ॥

कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।
वृथालम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतः ॥१४४ ॥

कृष्टजानामिति ॥ कर्षणपूर्वकजातानामोषधीनां षष्टिकादीनां, वने च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां निःप्रयोजनच्छेदने क्षीराहारः। एष्वेकमहो गोरनुगमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ।
ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

एतैरिति ॥ एभिरुक्तप्रायश्चित्तैर्हिंसाजनितपापं ज्ञानाज्ञानकृतं निर्हरणीयम्। इदानीमभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ १४५ ॥

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४६ ॥

अज्ञानादिति ॥ महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्याज्ञानान्नेदं मुख्यपैष्टीसुराविषयं वचनं किंतु तदितरविषयम्। तत्र यथा चैका तथा सर्वा। गौडीमाध्व्योर्मुख्यसुरासाम्यबोधनमितरमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तम्।

तेनाबुद्धिपूर्वकं गौडीं माध्वीं च पीत्वा गौतमोक्तं तप्तकृच्छ्रं कृत्वा पुनःसंस्कारेणैव शुध्यति। तथा च गौतमः(गौ.स्मृ. २४।१)–'अमत्या मद्यपाने पयो घृतमुदकं वायुं प्रत्यहं तप्तकृच्छ्रस्ततोऽस्य संस्कारः'। इत्थमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे–'अकामतः कृते पाने गौडीमाध्व्योर्नराधिप। तप्तकृच्छ्रविधानं स्याद्गौतमेन यथोदितम्'। बुद्धिपूर्वकं तु पैष्टीतरमद्यपाने 'प्राणान्तिकमनिर्देश्यम्' इति शास्त्रमर्यादा। तथा गौडीमाध्व्योर्ज्ञानात्पाने मरणनिषेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव 'कणान्वा भक्षयेदब्दम्' (११।९२) इति प्रायश्चित्तमुक्तम्। अत एव गौडीमाध्व्योः कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे—'यद्वास्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत्। कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि। सुरापापापनुत्त्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी' इति। पैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनवविधमद्यस्य प्रत्येकं पाने लघुत्वात्संस्कारमात्रमेव केवलमन्यद्वा लघुत्वात्प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तम्। बुद्धिपूर्वं पानसादिमद्यपाने तु 'मतिपूर्वं सुरापाने कृते वै ज्ञानतो गुरु। कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भवतः पुनःसंस्कार एव हि॥' इति भविष्यपुराणीयमन्यद्द्विविधं मुन्यन्तरोक्तम्॥ १४६॥

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा।
पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रितं पयः॥ १४७॥

अप इति॥ पैष्टीसुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डेऽवस्थिता अपः सुरारसगन्धवर्जिताः पीत्वा शङ्खपुष्प्याख्यौषधिप्रक्षेपेण पक्वं क्षीरं न तूदकम्। शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेत्' (बौ.स्मृ.१२।२५) इति बौधायनस्मरणात्पञ्चरात्रं पिबेत्। सुरामद्ययोः सर्वत्रैव गुरुलघुप्रायश्चित्ताभिधानादिहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकारभेदेन विषयसमीकरणं समाधेयम्। वाचनिकमेव प्रायश्चित्तं साध्यमिति मेधातिथिराह॥ १४७॥

स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च।
शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारि पिबेत्त्र्यहम्॥ १४८॥

स्पृष्ट्वेति॥ सुरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा च स्वस्तिवाचनपूर्वकं च प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाश्च अपः पीत्वा, 'प्रतिगृह्य' इत्युपादानाद्ब्राह्मणो दर्भक्वथितमुदकं त्र्यहं पिबेत्॥ १४८॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः।
प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति॥ १४९॥

ब्राह्मणस्त्वित्यादि॥ ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य मुखसंबन्धिनं गन्धं घ्रात्वा जलमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धो भवति॥१४९॥

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ १५० ॥

अज्ञानादिति ॥ विड्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वादबुद्धिपूर्वकं मनुष्यसंबन्धि मूत्रं पुरीषं वा प्राश्य मद्यसुरासंस्पृष्टं च भक्तादिरसं वा प्राश्य द्विजातयस्त्रयो वर्णाः पुनरुपनयनमर्हन्ति ॥ १५० ॥

वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।
निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ १५१ ॥

वपनमिति ॥ शिरोमुण्डनं मेखलाधारणं दण्डधारणं भैक्षाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुनरुपनयने द्विजातीनां न भवन्ति ॥१५१॥

अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥ १५२ ॥

अभोज्यानामिति ॥ अभोज्यानां 'नाश्रोत्रियवते यज्ञे' (४।२०५) इत्याद्युक्तानामन्नं भुक्त्वा जलमिश्रितसक्तुरूपेण यवागूरूपेण वा यवान्पानयोग्यान्कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत् । अमुष्मिन्नेव विषये 'मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रम्' (४।२२२) इति चतुर्थाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तेन सह वैकल्पिकम् । विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः । तथा द्विजातिस्त्रीणामुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्त्वैतदेव कुर्यात् । तथा 'क्रव्यादसूकरोष्ट्राणाम्' (११।१५६) इत्यादिना यद्विशेषप्रायश्चित्तं तन्निषिद्धमांसं भुक्त्वेदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा[1] मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

शुक्तानीति ॥ यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालयोगेनोदकपरिणामादिनाम्लभावं व्रजन्ति तानि शुक्तानि, कषायान्बिभीतकादीन्, क्वथितान्यप्रतिषिद्धान्यपि पीत्वा यावन्न जीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥१५३॥

विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।
[2]प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५४ ॥

विड्वराहेति ॥ ग्राम्यसूकरखरोष्ट्रशृगालवानरकाकानां मूत्रं पुरीषं वा द्विजातिर्भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्याच्छोधनम् । यत्तु 'छत्राकं विड्वराहं च'(५।१९) इत्यनेन विड्वराहग्रामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातम् । इदं त्वनभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥१५४॥

पाठा०—1 पीत्वाऽमेध्यानि (=शुक्तानि; लशुनादीनि). 2 अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं.

शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातं चैव सूनास्थमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ १५५ ॥

शुष्काणीति ॥ वाय्वादिना शोषितानि मांसानि भुक्त्वा भूम्यादिप्रभवाणि छत्राकाणि भुक्त्वा 'भूमिजं वा वृक्षजं वा छत्राकं भक्षयन्ति ये । ब्रह्मघ्नांस्तान्विजानीयात्' इति यमेन वृक्षजस्यापि निषेधात् । हरिणमांसं वा रासभमांसमिति भक्ष्याभक्ष्यतया यन्न ज्ञातं, तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदानीतं तद्भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

[१]क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे ।
नरकाकखराणां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

क्रव्यादेति ॥ आममांसभक्षिणां ग्राम्यसूकरोष्ट्रग्राम्यकुक्कुटानां तथा मानुषकाकगर्दभानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे वक्ष्यमाणं तप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तम् । ग्राम्यसूकरकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाध्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं, इदं तु नाभ्यासविषये तप्तकृच्छ्रमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावर्तको द्विजः ।
स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

मासिकान्नमिति ॥ यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकश्राद्धसंबन्ध्यन्नमश्नाति । एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टश्राद्धार्थोपलक्षणम् । स त्रिरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रमध्ये एकस्मिन्नहनि जलमावसेत् ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथंचन ।
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

ब्रह्मचारीति ॥ यो ब्रह्मचारी माक्षिकं मांसं वा अनिच्छातः आपदि वाऽद्यात् स प्राजापत्यं कृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यव्रतशेषं समापयेत् ॥ १५८ ॥

बिडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।
केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ १५९ ॥

बिडालेति ॥ बिडालकाकमूषिककुक्कुरनकुलानामुच्छिष्टं केशकीटरूपसंसर्गदुष्टं वाऽकृतमृत्क्षेपविशुद्धिकं ज्ञात्वा भुक्त्वा ब्रह्मसुवर्चलां क्वथितमुदकं पिबेत् ॥ १५९ ॥

---

१ 'शुष्काणि भुक्त्वा', 'क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां' इति श्लोकद्वयस्य 'बिडालकाक—' (११।१५९) इत्यत्र पाठो युक्त इति प्रतीयते. अन्यथा स्मृत्यन्तरोक्तमनुष्यमात्राधिकृतिः 'द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' (११।१५४) इति श्लोकगत'द्विज'शब्देन विसंवादिता स्यात्.

अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता।
अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं[1] वाप्याशु शोधनैः॥ १६०॥

अभोज्यमिति॥ आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीयम्। प्रमादात्तु भुक्तं वमितव्यम्। तदसंभवे प्रायश्चित्तैः क्षिप्रं शोधनीयम्। वमनपक्षे तु लघु प्रायश्चित्तं भवत्येव। ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम्॥ १६०॥

एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः।
स्तेयदोषापहर्तॄणां व्रतानां श्रूयतां विधिः॥ १६१॥

एष इति॥ अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारविधानमुक्तम्। स्तेयपापहारिणां विधानमधुना श्रूयताम्॥ १६१॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति॥ १६२॥

धान्येति॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणगृहाद्धान्यभक्ताद्यन्नरूपाणि धनचौर्याणीच्छातः कृत्वा न त्वात्मीयभ्रान्त्या नीत्वा संवत्सरं प्राजापत्यव्रताचरणेन शुध्यति। एतच्च देशकालद्रव्यपरिमाणस्वामिगुणाद्यपेक्षया महत्त्वादि बोद्धव्यम्। एवमुत्तरत्रापि॥ १६२॥

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च।
[2]कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम्॥ १६३॥

मनुष्याणामिति॥ पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यतमहरणे कूपजलस्य वापीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चान्द्रायणं प्रायश्चित्तं मन्वादिभिः स्मृतम्॥ १६३॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं [3]कृत्वाऽन्यवेश्मतः।
चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये॥ १६४॥

द्रव्याणामिति॥ द्रव्याणामल्पार्घाणामल्पप्रयोजनानां चानुक्तप्रायश्चित्तविशेषाणां त्रपुसीसकादीनां परगृहाच्चौर्यं कृत्वा तदपहृतं द्रव्यं स्वामिने दत्त्वा सांतपनकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं चात्मशुद्धये कुर्यात्। स्वामिनेऽपहृतं द्रव्यं निर्यात्येति सर्वस्तेयप्रायश्चित्तशेषः॥ १६४॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च।
पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम्॥ १६५॥

भक्ष्येति॥ भक्ष्यस्य मोदकादेः, भोज्यस्य पायसादेः, यानस्य शकटादेः, शय्यायाः, आसनस्य च, पुष्पमूलफलानां च प्रत्येकमपहरणे पञ्चगव्यपानं विशोधनम्॥ १६५॥

पाठा०—1 शुद्धिं. 2 कूपवापीतडागानां. 3 कृत्वान्यवेश्मनि.

तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।
चेलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ १६६ ॥

तृणेति ॥ तृणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कान्नस्य च तण्डुलादेर्वस्त्रचर्ममांसानां मध्ये एकस्याप्यपहरणे त्रिरात्रमुपवासं चरेत् ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥ १६७ ॥

मणीति ॥ मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यलोहकांस्योपलानां च प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहं तण्डुलकणभक्षणं कुर्यात् । सर्वत्र चात्र सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिगुणादौ शक्त्यपेक्षयोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारिविषयसमीकरणं समाधेयम् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य[1] च ।
पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ॥ १६८ ॥

कार्पासेति ॥ कार्पासकृमिकोशजोर्णानां वस्त्राणां द्विशफैकशफस्य गोरश्वादेः, पक्षिणां शुकादीनां गन्धानां च चन्दनप्रभृतीनां रज्ज्वाश्च प्रत्येकं हरणे त्र्यहं क्षीराहारः स्यात् । अत्रापि पूर्ववद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वामिनश्चोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यसमर्पणादपि वचनादेकरूपप्रायश्चित्ताविरोधः ॥ १६८ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।
अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६९ ॥

एतैरिति ॥ एतैरुक्तैः प्रायश्चित्तैः स्तेयजनितपापं द्विजातिरपानुदेत् । अगम्यागमननिमित्तं पुनरेभिर्वक्ष्यमाणैर्व्रतैर्निर्हरेत् ॥ १६९ ॥

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥ १७० ॥

गुरुतल्पव्रतमिति ॥ स्वयोनिषु सोदर्यभगिनीषु तथा मित्रभार्यासु, पुत्रपत्नीषु कुमारीषु, चाण्डालीषु, प्रत्येकं रेतः सिक्त्वा गुरुदारगमनप्रायश्चित्तं कुर्यात् । अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्धापेक्षया मरणान्तिकम् । अत एव 'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चाण्डालीष्वन्त्यजासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥' इति यमेन मरणान्तिकमुपदिष्टमज्ञानात्तद्व्रतम् ॥ १७० ॥

पैतृष्वसेयीं[2] भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च ।
मातुश्च भ्रातुस्तनयां[3] गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७१ ॥

पैतृष्वसेयीमिति ॥ पितृष्वसुर्मातृष्वसुश्च दुहितरं भगिनीं, मातुश्च सोद-

पाठा०—1 द्विशफैकखुरस्य च. 2 पैतृष्वस्रेयीं. 3 भ्रातुराप्तस्य.

र्थभ्रातुर्दुहितरं सोदर्यभगिनीमिव निषिद्धगमनां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्, सकृदज्ञानव्यभिचरिताविषयमल्पत्वात् ॥ १७१ ॥

एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान्।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥ १७२ ॥

एता इति ॥ तिस्र एताः पैतृष्वसेय्याद्या भार्यार्थे प्राज्ञो नोद्वहेत्। ज्ञातित्वेन बान्धवत्वेन ता नोपेतव्याः। यस्मादेता उपयन्नुपगच्छन्नरकं याति। 'असपिण्डा च या मातुः' (३।५) इत्यनेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदार्ढ्यार्थं पुनर्वचनम् ॥ १७२ ॥

अमानुषीषु[1] पुरुष उदक्यायामयोनिषु।
रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥ १७३ ॥

अमानुषीष्विति ॥ अमानुषीषु वडवाद्यासु न गवि। 'गोष्ववकीर्णी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्' इति शङ्खलिखितादिभिर्गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात्। तथा रजस्वलायां, योनितश्चान्यत्र स्त्रियां, जले रेतःसेकं कृत्वा पुरुषः सांतपनं कृच्छ्रं कुर्यात् ॥ १७३ ॥

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः।
गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७४ ॥

मैथुनमिति ॥ यत्र देशे क्वापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां गोयाने शकटादौ जले दिवाकाले च मैथुनं सेवित्वा सवस्त्रश्च स्नायात् ॥ १७४ ॥

चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ १७५ ॥

चण्डालेति ॥ चण्डालस्यान्त्यजानां च म्लेच्छशरीरादीनामज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियो गत्वा तेषां चान्नं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य पतति। पतितस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात्। एतच्च गुरुत्वाच्चाभ्यासतो भोजनप्रतिग्रहविषयम्। ज्ञानात्तु तेषां स्त्रीगमनं कृत्वा समानतां गच्छति। एतच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७५ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि।
यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥ १७६ ॥

विप्रदुष्टामिति ॥ विशेषेण प्रदुष्टाम्। इच्छया व्यभिचारिणीमित्यर्थः। भर्ता निरुन्ध्यात्पत्नीं कार्येभ्यो निवर्त्य निगडबद्धामिवैकगृहे धारयेत्। यच्च पुरुषस्य सजातीयपरदारगमने प्रायश्चित्तं तदेवैनां कारयेत्। ततश्च 'स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यम्' इति यद्वसिष्ठादिभिरुक्तं तदनिच्छया व्यभिचारे च कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

पाठा०—1 अमानवीषु.

सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्त्रिता[1] ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

सा चेदिति ॥ सा स्त्री सजातीयगमने सकृद्दुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्थिता सती तद्गमनं कुर्यात्तदास्याः प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चान्द्रायणं च मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः ।
तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

यदिति ॥ वृषल्यत्र चण्डाली, प्रायश्चित्तगौरवात् । चण्डालीगमने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्जयति तद्भैक्षाशी नित्यं सावित्र्यादिकं जपन् त्रिभिर्वर्षैरपनुदति । तथा चापस्तम्बः—'यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः । चतुर्थकाल उदक आत्मजापी भैक्षचारी त्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति पापम् ॥' मेधातिथिस्तु इत्थमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्त्वक्रमपरिणीतशूद्रागमनप्रायश्चित्तमिदमाह ॥ १७८ ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।
पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७९ ॥

एषेति ॥ इयं हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणां चतुर्णामपि पापकृतां विशुद्धिरुक्ता । इदानीं साक्षात्पापकृद्भिः सह संसर्गिणामिमा वक्ष्यमाणाः संशुद्धीः शृणुत ॥ १७९ ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥ १८० ॥

संवत्सरेणेति ॥ पतितेन सह संसर्गमाचरन् एकयानगमनैकासनोपवेशनपङ्क्तिभोजनरूपान्संसर्गानाचरन् संवत्सरेण पतति । नतु याजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एवेत्यर्थः । अध्यापनमत्रोपनयनपूर्वकं सावित्रीश्रावणम् । याजनादीनां च सद्यःपातित्यमाह देवलः (श्लो.३४)—'याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पत पतितेन न संशयः ॥' विष्णुः—'आ संवत्सरात्पतति पतितेन सहाचरन् । सहयानासनाभ्यासाद्यौनात्तु सद्य एव हि ॥' बौधायनः—'संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनासनात्' इति । गोविन्दराजस्तु याजनादीनां त्रयाणां संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वं सहासनादीनां लघुत्वान्न संवत्सरेण किंतु तस्मादूर्ध्वमपीति व्याचष्टे । अस्मदीयमनुव्याख्या मुनिव्याख्यानुसारिणी । नैनां गोविन्दराजस्य कल्पनामनुरुन्ध्महे ॥ १८० ॥

पाठा०—1 सदृशेनोपमन्त्रिता (=प्रापिता).

१ वसिष्ठस्तु (२१.८) यथावच्चरणत्रयपाठमादृत्य 'अन्नपानासनादपि' इति चतुर्थपाठ.

योो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

यो येनेति ॥ 'पतित'शब्दोऽयं पापकारिवचनः, सकलपापिनामविशेषपाठात् । एषां पतितानां मध्ये यो येन पापकारिणा सह पूर्वोक्तं संसर्गं करोति स तस्यैव व्रतरूपं प्रायश्चित्तं कुर्यान्नतु मरणान्तिकमित्यभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणा क्रियमाणं 'ब्रह्महा द्वादश समाः' (११।७२) इत्यादिकं पादहीनं कर्तव्यम् । तथा च व्यासः—'यो येन संसृजेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् । पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः' ॥ १८१ ॥

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधौ ॥ १८२ ॥

पतितस्येति ॥ महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रिया वक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्बहिर्गत्वा ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्ते कर्तव्या ॥ १८२ ॥

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥ १८३ ॥

दासीति ॥ सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरुदको भवति । तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः ॥ १८३ ॥

निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने ।
दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥१८४॥

निवर्तेरन्निति ॥ तस्मात्पतितात्सपिण्डादीनां संभाषणमेकासनोपवेशनं च तस्मै ऋक्थप्रदानं सांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्तेरन् ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्धनम्[1] ।
ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ॥ १८५ ॥

ज्येष्ठतेति ॥ ज्येष्ठस्य यत्प्रत्युत्थानादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यम् । ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विंशत्युद्धारादिकं धनं न देयम् । यद्यपि ऋक्थप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धस्तथापि यवीयसस्तत्प्राप्त्यर्थमनूद्यते । तस्यैव ज्येष्ठस्य संबन्धि धनं सोद्धारांशं तदनुजो गुणाधिको लभते ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् ।
तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ १८६ ॥

प्रायश्चित्त इति ॥ कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते सपिण्डसमानोदकास्ते-

---

पाठा०—1 यद्वस्तु.

नैव कृतप्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा जलपूर्णं नवं घटं प्रक्षिपेयुः। इह 'नवघट'ग्रहणात् 'दासी घटम्' (११।१८३) इत्यत्र कृतोपयोगिघटः प्रतीयते ॥ १८६ ॥

स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम्।
सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

स त्विति ॥ स कृतप्रायश्चित्तः तं पूर्वोक्तघटं जलमध्ये क्षिप्त्वा ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्वाणि ज्ञातिकर्माणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

एवमेव[1] विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि।
वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

एवमिति ॥ स्त्रीष्वपि पतितास्वेवमेव 'पतितस्योदकं कार्यम्' (११।१८२) इत्यादिविधिं भर्त्रादिसपिण्डसमानोदवर्गः कुर्यात्। ग्रासाच्छादनानि पुनराभ्यो देयानि। गृहसमीपे चासां वासार्थं कुटीर्दद्युः ॥ १८८ ॥

एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किंचित्सहाचरेत्।
कृतनिर्णेजनांश्चैव[2] न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥ १८९ ॥

एनस्विभिरिति ॥ पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं किंचिन्नानुतिष्ठेत्। कृतप्रायश्चित्तान्नैव कदाचिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत्किंतु पूर्ववद्व्यवहरेत् ॥ १८९ ॥

अस्यापवादमाह—

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत् ॥ १९० ॥

बालघ्नानिति ॥ बालं यो हतवान्, कृतोपकारमपकाराचरणेन यो विनाशितवान्, प्राणरक्षार्थमागतं यो हतवान्, स्त्रियं च यो व्यापादितवान्, एतान्यथावत्कृतप्रायश्चित्तानपि[1] संसर्गितया न परिवसेत् ॥ १९० ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि।
तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥ १९१ ॥

येषामिति ॥ येषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां आनुकल्पिककाल उपनयनं यथाशास्त्रं न कृतवान् तान्प्राजापत्यत्रयं कारयित्वा यथाशास्त्रमुपनयेत्; यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्व्रात्यस्तोमादिप्रायश्चित्तमुक्तं तेन सहास्य गुरुलाघवमनुसंधाय जातिशक्त्याद्यपेक्षो विकल्पो मन्तव्यः ॥ १९१ ॥

पाठा०—1 एतमेव. 2 कृतनिर्णेजनांश्चैतान्.

---

१ पापं हि द्विविधम्—स्वात्मगतं देहगतं चेति; तत्राद्यं प्रायश्चित्तादिव्यपोह्यम्; अपरं तु यावद्देहस्थायित्वादनिरस्यमत एव चीर्णव्रतानपि तान्संसर्गितया न संवसेदिति भावः.

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ १९२ ॥

प्रायश्चित्तमिति ॥ ये प्रतिषिद्धशूद्रसेविनो द्विजास्ते चोपनीता अप्यनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतत्प्राजापत्यादित्रयमुपदिशेत् ॥१९२॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १९३ ॥

यदिति ॥ गर्हितेन कर्मणा निषिद्धदुष्प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणा यद्धनमर्जयन्ति तस्य धनस्य त्यागेन जपतपोभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां शुध्यन्ति । धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानाद्बहुमूल्ये च करितुरगादावल्पमूल्ये च लौहादौ परिगृहीते तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नम् । एवमविक्रय्याविक्रयादावपि ॥ १९३ ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ १९४ ॥

जपित्वेति ॥ त्रीणि सावित्रीसहस्राणि जपित्वा[1] गोष्ठे वा मासं क्षीराहारोऽसत्प्रतिग्रहजनितात्पापान्मुक्तो भवति । शूद्रप्रतिग्रहादावप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । द्रव्यदोषेण च दातृदोषेणापि प्रतिग्रहस्य गर्हितत्वाविशेषादिति ॥१९४॥

उपवासकृशं तं तु गोव्रजात्पुनरागतम् ।
प्रणतं परिपृच्छेयुः[1] साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १९५ ॥

उपवासेति ॥ केवलक्षीराहारेण इतरभोजनव्यावृत्त्या कृशदेहं गोष्ठात्प्रत्यागतं प्रणतं नम्रीभूतं 'किमस्माभिः सह साम्यमिच्छसि, पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यसि' इत्येवं धर्मं ब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम् ।
गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥ १९६ ॥

सत्यमिति ॥ 'सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यामि' इत्येवं ब्राह्मणेषूक्त्वा घासं गवां दद्यात् । तस्मिन्यवसं भक्ष्यमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थीभूते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे स्वीकारं कुर्युः ॥ १९६ ॥

व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ १९७ ॥

व्रात्यानामिति ॥ व्रात्यानां 'अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते' (२।३९) इत्यु-

पाठा०—1 प्रतिपृच्छेयुः.

[1] तत्र सावित्रीजपस्तु प्रत्यहं कर्तव्य इति केचिदाहुः, अपरे तु मासत्रयं यावदिति.

क्तानां व्रात्यस्तोमादियाजनं कृत्वा पितृगुर्वादिव्यतिरिक्तानां च निषिद्धौर्ध्वदेहिकदाहश्राद्धादि कृत्वाभिचारं च श्येनादिकम्। अभिचारोऽनभिचारणीयस्य। अहीनं यागविशेषः। 'अहीनयजनमशुचिकरम्' इति श्रुतेः। त्रिरात्रादि तस्य यजनं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ १९७ ॥

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः।
संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १९८ ॥

शरणागतमिति ॥ शरणागतं परित्राणार्थमुपगतं शक्तः सन्नुपेक्षते द्विजातिरनध्याप्यं च वेदमध्याप्य तज्जनितं पापं संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥१९८॥

श्वसृगालखरैर्दष्टो[1] ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च।
नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥
[शुनाघ्रातोपलीढस्य दन्तैर्विदलितस्य च।
अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम् ॥]

श्वसृगालेति ॥ कुक्कुरसृगालगर्दभनराश्ववराहाद्यैर्ग्राम्यैश्चाममांसादैर्मार्जारादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा।
होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्क्त्यानां विशोधनम् ॥२००॥

षष्ठान्नेति ॥ अपाङ्क्त्याः 'ये स्तेनपतितक्लीबाः' (३।१५०) इत्यादिनोक्तास्तेषां विशेषतोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानां मासं त्र्यहमभुक्त्वा तृतीयेऽह्नि सायं भोजनं वेदसंहिताजपो 'देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि' (शु.यजुःसं.८।१३) इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्होमाः प्रत्येकं कार्याः। एतत्समुद्दिष्टं दानशोधनम् ॥२००॥

उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥२०१॥

उष्ट्रयानमिति ॥ उष्ट्रैर्युक्तं यानं शकटादि, एवं खरयानमपि। तत्कामत आरुह्य अव्यवधान उष्ट्रखराभ्यां याने प्राणायामबहुत्वम्; नग्नश्च कामतः स्नानं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धो भवति ॥ २०१ ॥

विनाद्भिरप्सु वाऽप्यार्तः शारीरं [2]संनिवेश्य च।
सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥

विनेति ॥ असंनिहितजलो जलमध्ये वा वेगार्तो मूत्रं पुरीषं वा कृत्वा सवासा बहिर्ग्रामान्नद्यादौ स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विशुद्धो भवति ॥ २०२ ॥

पाठा०—1 °र्दष्टोऽग्राम्यैः. 2 संनिषेव्य च.

---

१ शाकलहोमः 'शाकलाधानं देवकृतस्येति मन्त्रस्येति' (का० १०।८।६) इत्यनेन सर्वाघमर्षक इत्युक्तः, तत्र विस्तरस्तु बौधायनस्मृतौ (४ प्रश्ने ३ अध्याये) द्रष्टव्यः.

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

वेदेति ॥ वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनामनुपदिष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां च परिलोपे स्नातकव्रतानां चतुर्थाध्यायोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वंकारं च गरीयसः ।
स्नात्वाऽनश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

हुंकारमिति ॥ 'हुं तूष्णीं स्थीयताम्' इत्याक्षेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वंकारं च विद्याद्यधिकस्योक्त्वाऽभिवादनकालादारभ्याहःशेषं यावत्स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपग्रहणेनापगतकोपं कुर्यात् ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वाबध्य वाससा ।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

ताडयित्वेति ॥ प्राकृतं ब्राह्मणं तृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे वाबध्य वाससा वा वाक्कलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत् ॥ २०५ ॥

अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २०६ ॥

अवगूर्येति ॥ ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुद्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति । दण्डादिना पुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रं नरकं प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतले ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

शोणितमिति ॥ प्रहतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरं यावत्संख्याकान् रजःकणान्भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्याकानि वर्षसहस्राणि तच्छोणितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥२०८॥

अवेति ॥ ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्यात् । दण्डादिप्रहारे दत्तेऽतिकृच्छ्रं वक्ष्यमाणं चरेत् । रुधिरमुत्पाद्य कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत ॥

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

अनुक्तेति ॥ अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथा प्रतिलोमवधादिकृतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनानि सामर्थ्यमवेक्ष्य पापं च ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञानसकृदावृत्त्यनुबन्धादिरूपेण प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ।
तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥ २१० ॥

यैरिति ॥ यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति तान्पापनाशहेतून्देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् युष्माकं वक्ष्यामि ॥ २१० ॥

त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
[1]त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन्द्विजः ॥ २११ ॥

त्र्यहमिति ॥ प्राजापत्याख्यं कृच्छ्रमाचरन् द्विजातिराद्यं दिनत्रयं प्रातर्भुञ्जीत । 'प्रातः'शब्दोऽयं भोजनानामौचित्यप्राप्तदिवाकालपरः । अत एव वसिष्ठः—'त्र्यहं दिवा भुङ्क्ते नक्तमत्ति च त्र्यहं त्र्यहम् । अयाचितव्रतं त्र्यहं न भुङ्क्ते' इति च कृच्छ्रः । आपस्तम्बोऽप्याह—'त्र्यहं नक्ताशी दिवाशी च ततस्त्र्यहम् । त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किंचन ॥' इति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः । अपरं च दिनत्रयं सायंसंध्यायामतीतायां भुञ्जीत । अन्यद्दिनत्रयमयाचितं तावदन्नं भुञ्जीत । शेषं च दिनत्रयं न किंचिदश्नीयात् । अत्र ग्राससंख्यापरिमाणापेक्षायां पराशरः—'सायं द्वात्रिंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा । अयाचिते चतुर्विंशत्परं चानशनं स्मृतम् ॥ कुक्कुटाण्डप्रमाणं च यावांश्च प्रविशेन्मुखम् । एवं ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं ग्रासशोधनम् ॥ हविष्यं चान्नमश्नीयाद्यथा रात्रौ तथा दिवा । त्रींस्त्रीण्यहानि शाश्नीयान्ग्रासान्संख्याकृतान्यथा ॥ अयाचितं तथैवाद्यादुपवासस्त्र्यहं भवेत्' ॥ २११ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

गोमूत्रमिति ॥ गोमूत्राद्येकीकृत्य एकैकस्मिन्नहनि भक्षयेन्नान्यत्किंचिद्द्यात् । अपरदिने चोपवास इत्येतत्सांतपनं कृच्छ्रं स्मृतम् । यदा तु गोमूत्रादिषट्‌ प्रत्येकं षट्‌ दिनान्युपभुज्य सप्तमे दिने चोपवासस्तदा महासांतपनं भवति । तथा च याज्ञवल्क्यः (या. स्मृ. प्रा. ५।३१४)—'कुशोदकं च गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृद्घृतम् । जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेत्कृच्छ्रं सांतपनं चरन् ॥ पृथक् सांतपनद्रव्यैः षडहः सोपवासिकः । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासांतपनं स्मृतम्' इति ॥ २१२ ॥

एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ।
त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन्द्विजः ॥ २१३ ॥

एकैकमिति ॥ अतिकृच्छ्रं द्विजातिरनुतिष्ठन्प्रातः सायमयाचितादिरूपेणैकैकं ग्रासं त्र्यहाणि त्रीणि त्रीणि पूर्ववत् । अन्त्यञ्च त्र्यहं न किंचिद्भुञ्जीत ॥२१३॥

---

१ 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्' इति प्रचलितः पाठ उपलभ्यते याज्ञवल्क्यस्मृतौ.

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥
[अपां पिबेच्च त्रिपलं पलमेकं च सर्पिषः ।
पयः पिबेत्तु त्रिपलं त्रिमात्रं चोक्तमानतः ॥]

तप्तेति ॥ तप्तकृच्छ्रं चरन्द्विजातिः त्र्यहमुष्णोदकं, त्र्यहमुष्णक्षीरं, त्र्यहमुष्णघृतं, त्र्यहमुष्णवायुं, एकवारं स्नानं कुर्वन् संयमवान्पिबेत् । अत्र पराशरोक्तो विशेषः—'षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते' ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

यतात्मन इति ॥ विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव [1]पराकाख्यः कृच्छ्रः सकृदावृत्तितारतम्येन गुरुलघुसमफलपापापनोदनः॥२१५॥

एकैकं ह्रासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एकैकमिति ॥ सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासानशित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्क्रमेणैकैकं ग्रासं ह्रासयेत्तथा चतुर्दश्यामेको ग्रासः संपद्यते । ततोऽमावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैकं ग्रासं वृद्धिं नयेत् । एवं पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः संपद्यन्ते । एतत्पिपीलिकामध्याख्यं चान्[2]द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ २१७ ॥

एतमिति ॥ एतमेव पिण्डह्रासवृद्धित्रिषवणस्नानात्मकं विधानं यवमध्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन्नाचरेत् । ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिण्डं वर्धयेत् । तथा पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः संपद्यन्ते । ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिण्डं ह्रासयेत् । यथाऽमावास्यायामुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥ २१८ ॥

अष्टाविति ॥ यतिचान्द्रायणमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्वारभ्य मास-

---

१ पराको नाम उपवासः; तद्विशिष्टेऽस्मिन् कृच्छ्रे संयतेन्द्रियत्वमप्रमत्तत्वमित्येतद्द्वयं सर्वथावश्यकाङ्गमिति संसूच्यते. २ तच्चोक्तं वसिष्ठेन—'एकैकं वर्धयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । इन्दुक्षये च भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः' इति.

मेकं संयतेन्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौ ग्रासान्मध्यंदिने भुञ्जीत । 'मध्यंदिने' इति गृहस्थब्रह्मचारिणोः सायंभोजननिवृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१९ ॥

चतुर इति ॥ प्रातश्चतुरो ग्रासानश्नीयात् । अस्तमिते च सूर्ये चतुरो ग्रासान्भुञ्जीत । एतच्छिशुचान्द्रायणं मुनिभिः स्मृतम् ॥ २१९ ॥

यथाकथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाश्नन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ २२० ॥

यथेति ॥ नीवारादिहविष्यसंबन्धिनां ग्रासानां द्वे शते चत्वारिंशदधिके कदाचिद्दश कदाचित्पञ्च कदाचित्षोडश कदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथाकथंचित्पिण्डान्मासेन संयतवान्भुञ्जानश्चन्द्रसलोकतां याति । एवं पापक्षयार्थमभ्युदयार्थं चेदमुक्तम् । अत एव याज्ञवल्क्यः (या.स्मृ.प्रा. ५।३२६)— 'धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् । कृच्छ्रकृच्छ्रमर्मकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥' अतः प्राजापत्यादिकृच्छ्रमप्यभ्युदयफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्व्रतम् ।
सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

एतदिति ॥ एतच्चान्द्रायणाख्यं व्रतं रुद्रादित्यवसुमरुतश्च महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया सकृदावृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥ २२२ ॥

महाव्याहृतिभिरिति ॥ महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवःस्वरेताभिः । 'आज्यं हविरनादेशे जुहोतिषु विधीयते' इति परिशिष्टवचनादाज्येन प्रत्यहं होमं कुर्यात् । अहिंसासत्याक्रोधाकौटिल्यानि चानुतिष्ठेत् । यद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रताङ्गतयायमुपदेशः ॥ २२२ ॥

त्रिरह्नस्त्रिर्निशायां[1] च सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ २२३ ॥

त्रिरिति ॥ अहनि रात्रावादिमध्यावसानेषु स्नानार्थं सचैलो नद्यादिजलं प्रविशेत् । एतच्च पिपीलिकामध्ययवमध्यचान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयम् । तयोः 'उपस्पर्शस्त्रिषवणम्' (६।२४) इत्युक्तत्वात् । स्त्रीशूद्रपतितैश्च सह यावद्व्रतं कदाचित्संभाषणं न कुर्यात् ॥ २२३ ॥

पाठा०—1 त्रिरह्नि°.

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ।
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२४ ॥

स्थानेति ॥ अहनि रात्रौ च उत्थित आसीनः स्यान्न तु शयीत । असामर्थ्ये तु स्थण्डिले शयीत न खट्वादौ । ब्रह्मचारी स्त्रीसंयोगरहितव्रतः । व्रती मौञ्जीदण्डादियुक्तः । 'पालाशं धारयेद्दण्डं शुचिर्मौञ्जीं च मेखलाम्' इति यमस्मरणात् । गुरुदेवब्राह्मणानां च पूजको भवेत् ॥ २२४ ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२५ ॥

सावित्रीमिति ॥ सावित्रीं च सदा जपेत् । पवित्राणि चाघमर्षणादीनि यथाशक्ति जपेत् । एतच्च यथा चान्द्रायणे तथा प्राजापत्यादिकृच्छ्रेष्वपि यत्नवान्प्रायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः ।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२६ ॥

एतैरिति ॥ लोकविदितपापा द्विजातय एभिरुक्तप्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणपरिषदा शोधनीयाः । अप्रकाशितपापांस्तु मानवान्मन्त्रैर्होमैश्च परिषदेव शोधयेत् । यद्यपि परिषदि निवेदने रहस्यत्वस्य नाशस्तथाप्यमुकपापे कृते केनापि लोकाविदिते किं प्रायश्चित्तं स्यादिति सामान्यप्रश्ने न विरोधः ॥ २२६ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ २२७ ॥

ख्यापनेनेति ॥ पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन 'धिङ्मामतिपापकारिणम्' इति पश्चात्तापेन शुध्यति । तपसा चोग्ररूपेण सावित्रीजपादिना च पापान्मुच्यते । तपस्यशक्तो दानेन च पापान्मुक्तो भवति । ख्यापनं चेदं प्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गभूतं न रहस्यप्रायश्चित्ताङ्गं रहस्यत्वहानिप्रसङ्गात् । अनुतापश्च प्रकाशरहस्याङ्गमेव । दानेनेति प्राजापत्यव्रत एकधेनुविधानात् । धेनुश्च पञ्चपुराणीया त्रिपुराणीया वेति । एतेन ब्रह्महत्यानिमित्तके द्वादशवार्षिकव्रते मासि सार्धद्वयप्राजापत्यात् वत्सरे त्रिंशद्धेनवो भवन्ति । द्वादशभिर्वर्षैः षष्ठ्यधिकशतत्रयं धेनवो भवन्तीति ॥ २२७ ॥

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वानुभाषते ।
तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

यथेति ॥ यथा यथा स्वयं पापं कृत्वा नरो भाषते लोके ख्यापयति तथा तथा तेन पापेन सर्प इव जीर्णत्वचा मुच्यत इति ख्यापनविधेरनुवादः ॥ २२८ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ।
तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥

यथेति ॥ तस्य पापकारिणो मनो यथा यथा दुष्कृतं कर्म निन्दति तथा तथा शरीरं जीवात्मा तेनाधर्मेण मुक्तो भवति । अयमनुतापानुवाद इति ॥ २२९ ॥

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २३० ॥

कृत्वेति ॥ पापं कृत्वा पश्चात्संतप्य तस्मात्पापान्मुच्यत इत्युक्तमपि 'नैवं कुर्यां पुनः' इत्येवमनूदितम् । यदा तु पश्चात्तापो 'नैवं पुनः करिष्यामि' इत्येवं निवृत्तिरूपसंकल्पफलकः स्यात्तदा सुतरां तस्मात्पापात्पूतो भवतीति । एतच्च निवृत्तिसंकल्पस्य प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताङ्गविधानार्थम् ॥ २३० ॥

एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥ २३१ ॥

एवमिति ॥ एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोक इष्टानिष्टफलं मनसा विचार्य मनोवाक्कायैः शुभमेव सर्वं कर्म कुर्यात्, इष्टफलत्वात् । नाशुभं, नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २३१ ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेत् ॥ २३२ ॥

अज्ञानादिति ॥ प्रमादादिच्छातो वा निषिद्धं कर्म कृत्वा तस्मात्पापान्मुक्तिमिच्छन्पुनस्तन्न कुर्यात् । एतच्च पुनः करणे प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अत एव देवलः—'विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं भवेत्' इति ॥ २३२ ॥

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।
तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ २३३ ॥

यस्मिन्निति ॥ अस्य पापकारिणो यस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कर्मण्यनुष्ठिते न चित्तस्य संतोषः स्यात्तस्मिंस्तदेव प्रायश्चित्तं तावदावर्तयेद्यावन्मनसः संतोषः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ।
तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोन्तं वेददर्शिभिः ॥ २३४ ॥

तप इति ॥ यदेतत्सर्वं देवानां मनुष्याणां च सुखं तस्य तपः कारणम् । तपसैव च तस्य स्थितिः । तपोऽन्तः प्रतिनियतविधिरेव देवादिसुखस्य तपसा

पाठा०—1 तस्मात्किमुक्तिमन्विच्छन्.

जननादादिष्टं वेदार्थज्ञैरुक्तम् । उक्तप्राजापत्यादिप्रायश्चित्तात्मकं तपः । प्रसङ्गेन चेदं वक्ष्यमाणं च सर्वतपोमाहात्म्यकथनम् ॥ २३४ ॥

ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।
वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ २३५ ॥

ब्राह्मणस्येति ॥ ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकवेदान्तावबोधनं तपः, राजन्यस्य रक्षणं तपः, वैश्यस्य कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यादिकं तपः, शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति वर्णविशेषेणोत्कर्षबोधनार्थम् ॥ २३५ ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २३६ ॥

ऋषय इति ॥ ऋषयो वाङ्मनःकायनियमोपेताः फलमूलवायुभक्षास्तपसैव जङ्गमस्थावरसहितं पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गात्मकं लोकत्रयमेकदेशस्थाः सन्तो निष्पापान्तःकरणाः प्रकर्षेण पश्यन्ति ॥ २३६ ॥

औषधान्यगदो[1] विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३७ ॥

औषधानीति ॥ औषधानि व्याध्युपशमनहेतुकानि । अगदो गदाभावः । नैरुज्यमिति यावत् । विद्या ब्रह्मधर्मचर्यात्मकवेदार्थज्ञानं वेदसंबन्धिनी च नानारूपा स्वर्गादाववस्थितिरित्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते । यस्मात्तप एषां प्राप्तिनिमित्तम् ॥ २३७ ॥

यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम् ।
सर्वं[2] तत्तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ २३८ ॥

यदिति ॥ यद्दुःखेन तीर्यते ग्रहदोषसूचितापदादि, यद्दुःखेन प्राप्यते क्षत्रियादिना यथा विश्वामित्रेण तेनैव शरीरेण ब्राह्मण्यादि, यद्दुःखेन गम्यते मेरुपृष्ठादि, यद्दुःखेन क्रियते गोः प्रचुरदानादि, तत्सर्वं तपसा साधितुं शक्यते । यस्मादतिदुष्करकार्यकरणं सर्वं तपसा साध्यते तपो दुर्लङ्घनशक्ति ॥ २३८ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ २३९ ॥

महेति ॥ ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽन्ये उपपातकाद्यकार्यकारिणस्तपसैवोक्तरूपेणानुष्ठितेन तस्मात्पापान्मुच्यन्ते । उक्तस्यापि पुनर्वचनं प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थम् ॥ २३९ ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च[3] पशवश्च वयांसि च ।
स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥ २४० ॥

कीटा इति ॥ कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि

पाठा०—1 °न्यगदा (=रोगोपशामकान्यौषधानि). 2 सर्वं तु तपसा.
3 कीटाः श्वाहिपतङ्गाश्च.

भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गं यान्ति । इतिहासादौ कपोतोपाख्यानादिषु पक्षिणोऽप्यग्निप्रवेशादिकं तपस्तपन्तीति श्रूयते । कीटानां यज्जातिसहजं दुःखं तत्समं तपस्तेन च क्षीणकल्मषा अविकारिणो जन्मान्तरकृतेन सुकृतेन दिवं यान्ति ॥ २४० ॥

यत्किंचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः[1] ।
तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

यत्किंचिदिति ॥ यत्किंचित्पापं मनोवाग्देहैर्मानवाः कुर्वन्ति तत्सर्वं पापं निर्दहन्ति । तपसैव तपोधना इति तप एव धनमिव रक्षणीयं येषां ते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।
इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ २४२ ॥

तपसैवेति ॥ प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागे हवींषि देवाः प्रतिगृह्णन्ति । अभिलषितार्थांश्च प्रयच्छन्ति ॥ २४२ ॥

प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः ।
तथैव वेदानृषयस्तपसैव[2] प्रपेदिरे ॥ २४३ ॥

प्रजापतिरिति ॥ हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः तपःकरणपूर्वकमेवेमं ग्रन्थमकरोत् । तथैव ऋषयो वसिष्ठादयस्तपसैव मन्त्रब्राह्मणात्मकान्वेदान्प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो[3] देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।
सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम्[4] ॥ २४४ ॥
[ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धाल्पभोजनम् ।
अरागद्वेषलोभाश्च तप उक्तं स्वयंभुवा ॥]

इत्येतदिति ॥ सर्वस्यास्य जन्तोर्यद्दुर्लभं जन्म तपसः सकाशादित्येवं देवाः प्रपश्यन्तः 'तपोमूलमिदं सर्वम्' (११।२३४) इत्यादि तपोमाहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ २४५ ॥

वेदाभ्यास इति ॥ यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमपराधसहिष्णुत्वमित्येतानि महापातकजनितान्यपि पापानि शीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि ॥ २४५ ॥

पाठा०—1 मनोवाक्कर्मभिर्जनाः. 2 °स्तपसा प्रतिपेदिरे. 3 यदेतत्तपसो. 4 पुण्यमुद्भवम् (=शुभजन्म).

यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात्।
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित्॥ २४६॥

यथेति॥ यथाग्निः काष्ठान्यासन्नानि क्षणेनैव तेजसा निःशेषं करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाशयति। इत्येतत्परमात्मज्ञानस्यैतत्पापक्षयोत्कर्षज्ञापनार्थमेतत्॥ २४६॥

इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि।
अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत २४७॥

इत्येतदिति॥ इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां पापानां प्रकाशानां प्रायश्चित्तं यथाविध्यभिहितम्। अत ऊर्ध्वमप्रकाशानां पापानां प्रायश्चित्तं शृणुत। अयं श्लोको गोविन्दराजेनालिखितः, मेधातिथिना तु लिखित एव॥ २४७॥

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश।
अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः॥ २४८॥

सव्याहृतीति॥ सव्याहृतिसप्रणवाः सावित्रीशिरोयुक्ताः पूरककुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडश प्राणायामाः कृताः मासाद्ब्रह्मघ्नमपि निष्पापं कुर्वन्ति। 'अपि'शब्दादातिदेशिकब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि। एतच्च प्रायश्चित्तं द्विजातीनामेव, न स्त्रीशूद्रादेर्मन्त्रानधिकारात्॥ २४८॥

कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम्।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति॥ २४९॥

कौत्समिति॥ कौत्सेन ऋषिणा दृष्टं 'अप नः शोशुचदघम्' (ऋ.सं. १।७।५) इत्येतत्सूक्तं वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टं च 'प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठाः' (ऋ.सं. ५।५।२७) इत्येव ऋचं, माहित्रं 'महित्रीणामवोस्तु' (ऋ.सं. ८।८।४३) इत्येतत्सूक्तं, शुद्धवत्यः 'एतोन्विन्द्रं स्तवाम शुद्धम्' (ऋ.सं. ६।६।३१) इत्येतास्तिस्र ऋचः, प्रकृतं मासमहरहः षोडशकृत्वोऽपि जपित्वा सुरापोऽपि विशुध्यति। 'अपि'-शब्दादातिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोऽपि॥ २४९॥

सकृज्जप्त्वास्यवामीयं शिवसंकल्पमेव च।
अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः॥ २५०॥

सकृदिति॥ ब्राह्मणः सुवर्णमपहृत्य 'अस्य वामस्य पलितस्य' (ऋ.सं. २।३।१४) इत्येतत्सूक्तं प्रकृतत्वान्मासमेकं प्रत्यहमेकवारं जपित्वा, शिवसंकल्पं च 'यज्जाग्रतो दूरम्' (वाज. सं. ३४।१) इत्येतद्वाजसनेयके यत्पठितं तज्जपित्वा सुवर्णमपहृत्य क्षिप्रमेव निष्पापो भवति॥ २५०॥

पाठा०—1 यथैधाँस्तेजसा. 2 इत्येषामेनसामुक्तं; इत्येष एनसामुक्तं. 3 माहेन्द्रं (='महां इन्द्रो य ओजसे' इत्यादि).

हविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमं ह इतीति च ।
जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ २५१ ॥

हविष्पान्तीयमिति ॥ 'हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि' (ऋ.सं. ८।४।१०) इत्येकोनविंशतिऋचः 'न तमंहो न दुरितम्' (ऋ. सं. २।६।२९) इत्यष्टौ, 'इति वा इति मे मनः', (ऋ. सं. ८।६।२६) 'शिवसंकल्प' (?) इति च सूक्तं 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (ऋ.सं. ८।४।१७) इत्येतच्च षोडशर्चं सूक्तं मासमेकं प्रत्यहमभ्यस्येति श्रवणात्प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासाज्जपित्वा गुरुदारगस्तस्मात्पापान्मुच्यते ॥ २५१ ॥

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।
अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा ॥ २५२ ॥

एनसामिति ॥ स्थूलानां पापानां महापातकानां सूक्ष्माणां चोपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् 'अव ते हेळो वरुण नमोभिः' (ऋ.सं. १।२।१५) इत्येतामृचं, 'यत्किंचेदं वरुण दैव्ये जने' (ऋ.सं.५।६।११) इत्येतां च ऋचं, 'इति वा इति मे मनः' (ऋ.सं.८।६।२६) इत्येतत्सूक्तं संवत्सरमेकवारं प्रत्यहं जपेत् २५२

प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।
जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात् ॥ २५३ ॥

प्रतिगृह्येति ॥ स्वरूपतो महापातकिधनत्वादिना वाऽप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य चान्नं स्वभावकालप्रतिग्रहसंसर्गदुष्टं भुक्त्वा 'तरत्स मन्दी धावति' (ऋ.सं.७।१।१५) इत्येता ऋचश्चतस्रो जपित्वा त्र्यहं तस्मात्पापान्मनुष्यः पूतो भवति॥२५३॥

सोमारौद्रं तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुध्यति ।
स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च तृचम् ॥ २५४ ॥

सोमेति ॥ 'सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यम्' (ऋ.सं. ५।१।१८) इति चतस्रः । 'अर्यमणं वरुणं मित्रं च' (ऋ.सं. ३।४।१६) इति ऋक्त्रयं नद्यां च स्नानं कृत्वा मासमेकं प्रत्येकमभ्यस्य बहुपापो विशुध्यति । बहुष्वपि पापेषु तन्त्रेणैकं प्रायश्चित्तं कार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४ ॥

अब्दार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् ।
अप्रशस्तं तु कृत्वाप्सु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

अब्दार्धमिति ॥ एनस्वीत्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निम्' (ऋ.सं. २।३।२२) इत्येताः सप्त ऋचः षण्मासं जपेत् । अप्रशस्तं मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकं जले कृत्वा मासं भैक्षभोजी भवेत् ॥ २५५ ॥

पाठा०—1 हविष्यान्तीय; हविष्यन्तीय. 2 बह्वेनाः समामभ्यस्य.

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥ २५६ ॥

मन्त्रैरिति ॥ 'देवकृतस्य' (वाज.सं.८।१३) इत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा 'नम इन्द्रश्च' (?) इत्येतां वा ऋचं संवत्सरं जपित्वा महापातकमपि पापं द्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः ।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

महापातकेति ॥ ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तो भिक्षालब्धाहारो वर्षमेकं संयतेन्द्रियो गवामनुगमनं कुर्वन् 'यः पावमानीरध्येति' (ऋ. सं. ७।२।१८) इत्यादिऋचोऽन्वहमभ्यासेन जपित्वा तस्मात्पापाद्विशुद्धो भवति ॥ २५७ ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८ ॥

अरण्य इति ॥ त्रिभिः पराकैः[2] पूतो मन्त्रब्राह्मणात्मिकां वेदसंहितां अरण्ये वारत्रयमभ्यस्य वा प्रयतो बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः सर्वैर्महापातकैर्मुच्यते २५८

त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणम् ॥ २५९ ॥

त्र्यहमिति ॥ त्रिरात्रमुपवसन्संयतः प्रत्यहं प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु स्नानं कुर्वन् त्रिषवणस्नानकाल एव जले निमज्ज्य 'ऋतं च सत्यं च' (ऋ.सं.८।८।४८) इति सूक्तमघमर्षणं त्रिरावृत्तं जपित्वा सर्वैः पापैर्मुच्यते । तत्र गुरुलघुपापापेक्षया पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया चावर्तनीयम् ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥

यथेति ॥ यथाऽश्वमेधयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षयहेतुस्तथाऽघमर्षणसूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरित्यघमर्षणसूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।
ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किंचन ॥ २६१ ॥

हत्वेति ॥ भूरादिलोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीनामप्यन्नमश्नन् ऋग्वेदं धारयन्विप्रादिर्न किंचित्पापं प्राप्नोति ॥ २६१ ॥

---

१ मेधातिथ्यादयस्तु 'नम' इत्यनेन 'नमो रुद्राय तवसे' इति मन्त्रं जपेदित्याहुः.
२ द्वादशाहोपवासेनैकः पराककृच्छ्रो भवति; 'त्रिभिः पराकैः' नाम षट्त्रिंशाहोपवासैरिति भावः.

ऋग्वेदं रहस्यप्रायश्चित्तार्थमुक्तं ततश्च रहस्यपापे कृते ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकामभ्यसेत्तदाह—

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

ऋगिति ॥ ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां नतु मन्त्रमात्रात्मिकां अनन्तरं 'वेदे त्रिवृति' (११।२६३) इति प्रत्यवमर्शात् । यजुषां वा मन्त्रब्राह्मणानां संहितां साम्नां वा ब्राह्मणोपनिषत्संहितां वारत्रयमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति ॥ २६२ ॥

यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ २६३ ॥

यथेति ॥ ऋगाद्यात्मना त्रिरावर्तत इति त्रिवृत् यथा महाह्रदं प्रविश्य लोष्टं विशीर्यते तथा सर्वं दुश्चरितं त्रिवृति वेदे विनश्यति ॥ २६३ ॥

त्रिवृत्त्वमेवाह—

ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च ।
एष ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥ २६४ ॥

ऋच इति ॥ ऋच ऋङ्मन्त्राः, यजूंषि यजुर्मन्त्राः, सामानि बृहद्रथन्तरादीनि नानाप्रकाराण्यन्यानि एषां त्रयाणां पृथक् पृथक् मन्त्रब्राह्मणानि एष त्रिवृद्वेदो ज्ञातव्यः य एनं वेद स वेदविद्भवति ॥ २६४ ॥

आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६५ ॥
[पृथग्ब्राह्मणकल्पाभ्यां स हि वेदस्त्रिवृत्स्मृतः ।]

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आद्यमिति ॥ सर्ववेदानामाद्यं यद्ब्रह्म वेदसारं अकारोकारमकारात्मकत्वेन त्र्यक्षरं यत्र त्रयो वेदाः स्थिताः सोऽन्यस्त्रिवृद्वेदः प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयवेदमन्त्रश्रेष्ठत्वात्, परमार्थाभिधायकत्वात्परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च । यस्तं स्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति स वेदवित् ॥ २६५ ॥

प्रायश्चित्ते बहुमुनिमतालोचनाद्यन्मयोक्तं
सद्व्याख्यानं खलु मुनिगिरां तद्भजध्वं गुणज्ञाः ।
नैतन्मेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्दराजो
व्याख्यातारो न जगुरपरेऽप्यन्यतो दुर्लभं वः ॥ १ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तावेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः १२

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ।
कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १ ॥

चातुर्वर्ण्यस्येति ॥ हे पापरहित! ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यायं धर्मस्त्वयोक्तः । इदानीं कर्मणां शुभाशुभफलप्राप्तिं परां जन्मान्तरप्रभवां परमार्थरूपामस्माकं ब्रूहीति महर्षयो भृगुमवोचन् ॥ १ ॥

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

स तानिति ॥ स धर्मप्रधानो मनोरपत्यात्मा भृगुरस्य सर्वस्य कर्मसंबन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तान्महर्षीनब्रवीत् ॥ २ ॥

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम् ।
कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

शुभेति ॥ मनोवाग्देहहेतुकं कर्म विहितनिषिद्धरूपं सुखदुःखफलकं तज्जन्या एव मनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमाधमापेक्षया मनुष्याणां गतयो जन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति । 'कर्म'शब्दश्चात्र न कायचेष्टायामेव किंतु ममेदं स्वमिति संकल्परूपयोगादिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

तस्येति ॥ तस्य देहिसंबन्धिनः कर्मण उत्कृष्टमध्यमाधमतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि संकल्पितमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि—'तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति' इति ॥ ४ ॥

तानि दशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह—

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

परद्रव्येष्विति ॥ कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवं चिन्तनम्, मनसा ब्रह्मवधादिनिषिद्धाकाङ्क्षा, नास्ति परलोकः देह, एवात्मेत्येतद्ग्रहश्चेत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं मानसं कर्म । एतत्त्रयविपरीतबुद्धिश्च त्रिविधं शुभफलं मानसं कर्म । 'शुभाशुभफलं कर्म' (१२।३) इत्युभयस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृतं चैव पैशून्यं चापि सर्वशः ।
असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

पारुष्येति ॥ अप्रियाभिधानं, असत्यभाषणं, परोक्षे परदूषणकथनं, सत्यस्यापि राजदेशपौरवार्तादेर्निष्प्रयोजनं वर्णनम्, इत्येवं चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् । एतद्विपरीतं प्रियसत्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजादिचरितकथनं शुभफलम् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अदत्तानामिति ॥ अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रीयहिंसा परदारगमनमित्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं शारीरं कर्म । एतद्विपरीतं त्रयं शुभफलम् ॥ ७ ॥

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥
[त्रिविधं च शरीरेण वाचा चैव चतुर्विधम् ।
मनसा त्रिविधं कर्म दश धर्मपथांस्त्यजेत् ॥]

मानसमिति ॥ मनसा यत्सुकृतं दुष्कृतं वा कर्म कृतं तत्फलं सुखदुःखरूपमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा मनसैवायमुपभुङ्क्ते । एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वाग्द्वारेण मधुरगद्गदभाषित्वादिना, शारीरं शुभाशुभं शरीरद्वारेण स्रक्चन्दनादिप्रियोपभोगव्याधितत्वादिनानुभवति । तस्मात्प्रयत्नेन शारीरमानसवाचिकानि धर्मरहितानि च वर्जयेन्न कुर्याच्च ॥ ८ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ ९ ॥
[शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
अशुभैः केवलैश्चैव तिर्यग्योनिषु जायते ॥
वाग्दण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परां गतिम् ।
कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीन्हन्यादपरिरक्षितः ॥
वाग्दण्डोऽथ भवेन्मौनं मनोदण्डस्त्वनाशनम् ।
शारीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥]

शरीरेति ॥ यद्यपि पापिष्ठानां शारीरवाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापानि संभवन्ति तथापि स यदि प्रायशोऽधर्ममेव सेवते, धर्ममल्पमिति बाहुल्याभिप्रायेणेति व्याख्यातम्, बाहुल्येन शारीरकर्मजपापैर्युक्तः स्थावरत्वं मानुषः

प्राप्नोति । बाहुल्येन वाक्कृतैः पक्षित्वं मृगत्वं वा । बाहुल्येन मनसा कृतैश्चाण्डालादित्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते [1]निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

वाग्दण्ड इति ॥ दमनं दण्डः, वाङ्मनःकायानां दण्डा निषिद्धाभिधानाद् ससंकल्पप्रतिषिद्धव्यापारत्यागेन बुद्धाववस्थिताः स त्रिदण्डीत्युच्यते । न तु दण्डत्रयधारणमात्रेणेत्याभ्यन्तरदण्डत्रयप्रशंसा ॥ १० ॥

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु [2]संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ११ ॥

त्रिदण्डमिति ॥ एवं निषिद्धवागादीनां सर्वभूतगोचरतया दमनं कृत्वैतद्दमनार्थमेव कामक्रोधौ तु नियम्य ततो मोक्षावाप्तिलक्षणां सिद्धिं मनुष्यो लभते ॥

कोऽसौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह—

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

य इति ॥ अस्य लोकसिद्धस्यात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्मसु प्रवर्तयिता तं क्षेत्रज्ञं पण्डिता वदन्ति । यः पुनरेष व्यापारान्करोति शरीराख्यः स पृथिव्यादिभूतारब्धत्वाद्भूतात्मैवेति पण्डितैरुच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ।
येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ १३ ॥

जीवसंज्ञ इति ॥ 'जीव'शब्दोऽयं महत्परः, 'येन' इति करणविभक्तिनिर्देशात् । उत्तरश्लोके च 'तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च' (१२।१४) इति तच्छब्देन प्रत्यवमर्शाच्छरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽन्तःशरीरमात्माख्यत्वादात्मा जीवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां सहज आत्मा । तत्प्राप्तेस्तैस्तस्य विनियोगात् । येनाहंकारेन्द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्म सुखं दुःखं चानुभवति ॥ १३ ॥

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

ताविति ॥ तौ द्वौ महत्क्षेत्रज्ञौ पृथिव्यादिपञ्चभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिति निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वेषु व्यवस्थितमाश्रित्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

पाठा०—1 नियता. 2 सुसंयम्य.

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

असंख्या इति ॥ तस्य परमात्मनः शरीरादसंख्यमूर्तयो जीवाः 'क्षेत्रज्ञ'शब्देनानन्तरमुक्ता लिङ्गशरीरावच्छिन्ना वेदान्त उक्तप्रकारेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गा निःसरन्ति । या मूर्तय उत्कृष्टापकृष्टभूताग्निदेवरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ।
शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पञ्चभ्य इति ॥ पञ्चभ्य एव पृथिव्यादिभूतेभ्यो दुष्कृतकारिणां मनुष्याणां पीडानुभवप्रयोजकं जरायुजादिदेहव्यतिरिक्तं दुःखसहिष्णु शरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेह यातनाः ।
तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

तेनेति ॥ तेन निर्गतेन शरीरेण ता यमकारिता यातना दुष्कृतिनो जीवाः सूक्ष्मानुभूतस्थूलशरीरनाशे तेष्वेवारम्भकभूतभागेषु यथास्वं प्रलीयन्ते । तत्संयोगिनो भूत्वाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदर्कान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

सोऽनुभूयेति ॥ स शरीरी भूतसूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो निषिद्धशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यविषयोपभोगजनितयमलोकदुःखाद्यनुभूयानन्तरं भोगादपहृतपाप्मा तावेव महत्परमात्मानौ महावीर्यौ द्वावाश्रयति ॥ १८ ॥

तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।
याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

ताविति ॥ तौ महत्परमात्मानौ अनलसौ तस्य जीवस्य धर्मं भुक्तशेषं च पापं सह विचारयतः । याभ्यां धर्माधर्माभ्यां युक्तो जीवः परलोकेहलोकयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १९ ॥

यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ।
तैरेव चावृतो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्नुते ॥ २० ॥

यदीति ॥ स यदि जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठति अल्पं चाधर्मं तदा तैरेव पृथिव्यादिभूतैः स्थूलशरीररूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

पाठा०—1 भूतेभ्यः, 2 यथाचरति.

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

यदीति ॥ यदि पुनः स जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन पापमनुतिष्ठति अल्पं च पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूपतया परिणतैस्त्यक्तो मृतः सन्ननन्तरं 'पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः' (१।२।१६) इत्युक्तरीत्या यातनानुभवोचितसंपातकठिनदेहो यामीः पीडा अनुभवति ॥ २१ ॥

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति[1] भागशः ॥ २२ ॥

यामीरिति ॥ स जीवो यमकारितास्ताः पीडास्तेन कठिनदेहेनानुभूय ततो भोगेनापहतपाप्मा तान्पञ्च जरायुजादिशरीरारम्भकान्पृथिव्यादिभूतभागानधितिष्ठति । मानुषादिशरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एता[2] दृष्ट्वास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

एता इति ॥ अस्य जीवस्य एता धर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनरकाद्युपभोगोचितप्रियाप्रियदेहप्राप्तीरन्तःकरणे ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने मनः सदा संगतं कुर्यात् ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।
यैर्व्याप्येमान्स्थितो भावान्महान्सर्वानशेषतः ॥ २४ ॥

सत्त्वमिति ॥ सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणगुणलक्षणानि आत्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणाञ्जानीयात्, यैर्व्याप्तो महानिमान्स्थावरजङ्गमरूपान्पदार्थान्निःशेषेण व्याप्य स्थितः ॥ २४ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

य इति ॥ यद्यपि सर्वमेवेदं त्रिगुणं तथापि यत्र देहे येषां गुणानां मध्ये यो गुणो यदा साकल्येनाधिको भवति तदा तद्गुणलक्षणबहुलं तं देहिनं करोति ॥ २५ ॥

संप्रति सत्त्वादीनां लक्षणमाह—

सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥ २६ ॥

सत्त्वमिति ॥ यथार्थावभासो ज्ञानं तत्सत्त्वस्य लक्षणम् । एतद्विपरीतमज्ञानं तत्तमोलक्षणम् । विषादाभिलाषं मानसकार्यं रजोलक्षणम् । स्वरूपं तु

पाठा०—1 पुनरभ्येति. 2 एतान्.

सत्त्वरजस्तमसां प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकम्। तथा च पठन्ति 'प्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशवृत्तिनियमार्था अन्योन्याभिभवजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः'। एतच्चैषां स्वरूपमनन्तरश्लोकत्रयेण वक्ष्यति। एतेषां सत्त्वादिगुणानामेतज्ज्ञानादि सर्वप्राणिव्यापकं लक्षणम् ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत्।
प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत्[1] ॥ २७ ॥

तत्रेति ॥ तस्मिन्नात्मनि यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं प्रत्यस्तमितक्लेशं प्रकाशरूपमनुभवेत्तत्सत्त्वं जानीयात् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः।
तद्रजः प्रतीपं[2] विद्यात्सततं हारि[3] देहिनाम् ॥ २८ ॥

यत्त्विति ॥ यत्पुनः संवेदनं दुःखानुविद्धमत एव सत्त्वशुद्धात्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणां विषयस्पृहोत्पादकं तत्त्वनिवारकात्प्रतिपक्षं रजो जानीयात् ॥ २८ ॥

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

यत्त्विति ॥ यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यमस्फुटविषयाकारस्वभावमतर्कनीयस्वरूपमन्तःकरणबहिःकरणाभ्यां दुर्ज्ञातं तत्तमो जानीयात्। एषां च गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवता भवितव्यमित्येतत्प्रयोजनकम् ॥२९॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः।
अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

त्रयाणामिति ॥ एतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपो यः फलोत्पादकस्तं विशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

वेदाभ्यास इति ॥ वेदाभ्यासः, प्राजापत्याद्यनुष्ठानं, शास्त्रार्थावबोधः, मृद्वार्यादिशौचं, इन्द्रियसंयमः, दानादिधर्मानुष्ठानं, आत्मध्यानपरता, एतत्सत्त्वाख्यगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

आरम्भेति ॥ फलार्थं कर्मानुष्ठानशीलता, अल्पेऽप्यर्थे वैक्लव्यं, निषिद्धकर्माचरणं, अजस्रं शब्दादिविषयोपभोग इत्येतद्रजोभिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

पाठा०—1 तदवधारयेत्. 2 तद्रजोऽप्रतिपं (=अप्रत्यक्षं, पारमार्थिकम्); तद्रजोऽप्रतिघं (=प्रतिघातरहितं). 3 हर्तृ.

लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

लोभ इत्यादि ॥ अधिकाधिकधनस्पृहा, निद्रालुता, कातर्यं, पैशुन्यं, परलोकाभावबुद्धिः, आचारपरिलोपः, याचनशीलत्वं, संभवेऽपि धर्मादिष्वनवधानं, इत्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

त्रयाणामपीति ॥ एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु विद्यमानानामिदं वक्ष्यमाणसापेक्षिकं क्रमेण गुणलक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ।
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

यदिति ॥ यत्कर्म कृत्वा, कुर्वन्, करिष्यंश्च लज्जावान्भवति । कालत्रये द्वयोरन्यत्र वेति विवक्षितं तत्सर्वं तमःकार्यत्वात्तमोभिधानं गुणलक्षणं शास्त्रविदा बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥

येनेति ॥ 'इहलोके महतीं ख्यातिं प्राप्नुयाम्' इत्येतदर्थमेव यो यत्कर्म करोति न परलोकार्थं नच तत्कर्मफलासंपत्तौ दुःखी भवति तद्रजःकार्यत्वाद्रजोगुणलक्षणं विज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

यदिति ॥ यत्कर्म वेदार्थं सर्वात्मना ज्ञातुमिच्छति, यच्च कर्माचरन् कालत्रयेऽपि न लज्जति, येन येन कर्मणाऽस्यात्मतुष्टिर्जायते, तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।
सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

तमस इति ॥ कामप्रधानता तमसो लक्षणम्, अर्थनिष्ठता रजसः, धर्मप्रधानता सत्त्वस्य; एषां च कामादीनामुत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वम् । कामादर्थः श्रेयान्, अर्थमूलत्वात्कामस्य । ताभ्यां च धर्मः, तन्मूलत्वात्तयोः ॥ ३८ ॥

येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।
तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

येनेत्यादि ॥ एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन स्वकार्येण या गतीर्जीवः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जगतः संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।
तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

देवत्वमिति ॥ ये सत्त्ववृत्ताववस्थितास्ते देवत्वं यान्ति । ये तु रजोवृत्त्यवस्थितास्ते मनुष्यत्वम् । ये तमोवृत्तिस्थास्ते तिर्यक्त्वं चेत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ॥

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।
अधमा मध्यमाग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥४१ ॥

त्रिविधेति ॥ या सत्त्वादिगुणत्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मान्तरप्राप्तिरुक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूतकर्मभेदाज्ज्ञानभेदाच्चाधममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ।
पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

स्थावरा इति ॥ स्थावरा वृक्षादयः, कृमयः सूक्ष्माः प्राणिनः, तेभ्य ईषत्स्थूलाः कीटाः, तथा मत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगाश्चेत्येषा तमोनिमित्ता जघन्या गतिः॥

हस्तिनश्च तुरंगाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

हस्तिनश्चेति ॥ हस्त्यश्वशूद्रम्लेच्छसिंहव्याघ्रसूकरास्तमोगुणनिमित्ता मध्यमा गतिः । गर्हिता इति म्लेच्छानां स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

चारणाश्चेति ॥ चारणा नटादयः, सुपर्णाः पक्षिणः, छद्मना कर्मकारिणः पुरुषाः, राक्षसाः, पिशाचाश्चेत्येषा तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

झल्ला इति ॥ झल्ला मल्लाः क्षत्रियाद्व्रात्यात्सवर्णायामुत्पन्ना दशमाध्यायोक्ता ज्ञेयाः । तत्र झल्ला यष्टिप्रहरणाः, मल्ला बाहुयोधिनः, रङ्गावतारका नटाः, शस्त्रजीविद्यूतपानप्रसक्ताश्च पुरुषा अधमा राजसी गतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

पाठा०—1 यांस्तु; येन यं तु गुणेनैषां संसारं प्रतिपद्यते । तं समासेन.

१ अत्र 'संसारान्' इत्यनेन गतीर्ज्ञातव्याः । सर्वज्ञनारायणस्तु जातीरिति व्याख्यातवान्.

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।
वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

राजान इति ॥ राजानोऽभिषिक्ता जनपदेश्वराः । तथा क्षत्रिया राजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थकलहप्रियाश्च एषा राजसी गतिर्मध्यमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥ ४७ ॥

गन्धर्वा इति ॥ गन्धर्वाः, गुह्यकाः, यक्षा जातिविशेषाः पुराणादिप्रसिद्धाः, ये च देवानुयायिनो विद्याधरादयः, अप्सरसश्च देवगणिकाः सर्वा इत्येषा राजसीमध्य उत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८ ॥

तापसा इति ॥ वानप्रस्थाः, भिक्षवः, ब्राह्मणाश्च, अप्सरोव्यतिरिक्ताः पुष्पकादिविमानचारिणः, नक्षत्राणि, दैत्याश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ताऽधमा गतिः ॥४८॥

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

यज्वान इति ॥ यागशीलाः, तथर्षयः, देवाः, वेदाभिमानिन्यश्च देवता विग्रहवत्य इतिहासप्रसिद्धाः, ज्योतींषि ध्रुवादीनि, वत्सरा इतिहासदृष्ट्या विग्रहवन्तः, पितरः सोमपादयः, साध्याश्च देवयोनिविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५० ॥

ब्रह्मेति ॥ चतुर्वदनः, विश्वसृजश्च मरीच्यादयः, धर्मो विग्रहवान्, महान्, अव्यक्तं च सांख्यप्रसिद्धं च तत्त्वद्वयं, तदधिष्ठातृदेवताद्वयमिह विवक्षितम् । अचेतनगुणत्रयमात्रस्योत्तमसात्त्विकगतित्वानुपपत्तेः । एतां चतुर्वदनाद्यात्मिकां सत्त्वनिमित्तामुत्कृष्टां गतिं पण्डिता वदन्ति ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिःप्रकारस्य कर्मणः ।
त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

एष इति ॥ एष मनोवाक्कायरूपत्रयभेदेन त्रिःप्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कार्त्स्न्येनोक्तः । 'सार्वभौतिकः' इत्यभिधानादनुक्ता अप्यत्र गतयो द्रष्टव्याः । उक्तगतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।
पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणामिति ॥ इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन च प्रायश्चित्तादिधर्मानुष्ठानेन मूढा मनुष्यापसदाः कुत्सिता गतीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥ ५३ ॥

यां यामिति ॥ अयं जीवो येन येन पापेन कर्मणा इह लोके कृतेन यद्यज्जन्म प्राप्नोति तत्सर्वं क्रमेण शृणुत ॥ ५३ ॥

बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ।
संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥ ५४ ॥

बहूनिति ॥ ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणो बहून्वर्षसमूहान् भयंकरान्नरकान्प्राप्य तदुपभोगक्षयाद्दुष्कृतशेषेण वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान्प्राप्नुवन्ति ॥५४॥

श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।
चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

श्वेति ॥ कुक्कुरसूकरगर्दभोष्ट्रगोच्छागमेषमृगपक्षिचण्डालानां पुक्कसानां च निषादेन शूद्रायां जातानां संबन्धिनीं जातिं ब्रह्महा प्राप्नोति; तत्र पापशेषगौरवलाघवापेक्षया क्रमेण सर्वयोनिप्राप्तिर्बोद्धव्या । एतमुत्तरत्रापि ॥ ५५ ॥

कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ ५६ ॥

कृमीति ॥ कृमिकीटशलभानां पुरीषभक्षिणां पक्षिणां हिंसनशीलानां च व्याघ्रादीनां प्राणिनां जातिं सुरापो ब्राह्मणो गच्छति ॥ ५६ ॥

लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।
हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

लूताहीति ॥ ऊर्णनाभसर्पकृकलासानां, जलचराणां च, तिरश्चां कुम्भीरादीनां, हिंसनशीलानां च योनिं सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान्प्राप्नोति ॥५७॥

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

तृणेति ॥ तृणानां दूर्वादीनां, गुल्मानामप्रकाण्डादीनां, लतानां गुडूच्यादीनां, आममांसभक्षिणां गृध्रादीनां, दंष्ट्रिणां सिंहादीनां, क्रूरकर्मशालिनां वधशीलानां च व्याघ्रादीनां जातिं शतवारान्प्राप्नोति गुरुदारगामी ॥ ५८ ॥

हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः क्रमयोऽभक्ष्यभक्षिणः।
परस्परादिनः स्तेनाः प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५९ ॥

हिंस्रा इति ॥ ये प्राणिवधशीलास्त आममांसाशिनो मार्जारादयो भवन्ति। अभक्ष्यभक्षिणो ये ते क्रमयो जायन्ते। महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परं मांसस्यादिनो भवन्ति। ये चाण्डालादिस्त्रीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषा जायन्ते। 'प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणः' इति छन्दःसमानत्वात्स्मृतीनां, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त' (कौ. प. सू. ३६) इति विसर्गलोपे च। यद्वा यलोपे च सवर्णदीर्घः ॥ ५९ ॥

संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

संयोगमिति ॥ यावत्कालीनपतितसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्महादिभिश्चतुर्भिः सह संसर्गं कृत्वा परेषां च स्त्रियं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णादन्यदपहृत्य एकैकपापकारेण ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो भवति ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

मणीति ॥ मणीन्माणिक्यादीनि, मुक्ताविद्रुमौ च, नानाविधानि च रत्नानि वैदूर्यहीरकादीनि लोभेन हृत्वात्मीयभ्रमाद्विना सुवर्णकारयोनौ जायते। केचित्तु हेमकारपक्षिणमाचक्षते ॥ ६१ ॥

धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः।
मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम् ॥ ६२ ॥

धान्यमिति ॥ धान्यमपहृत्य मूषिको भवति। कांस्यं हृत्वा हंसः, जलं हृत्वा प्लवाख्यः पक्षी, माक्षिकं हृत्वा दंशः, क्षीरं हृत्वा काकः, विशेषोपदिष्टगुडलवणादिव्यतिरिक्तमिक्ष्वादिरसं हृत्वा श्वा भवति। घृतं हृत्वा नकुलो भवति ॥ ६२ ॥

मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः।
चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्दधि ॥ ६३ ॥

मांसमिति ॥ मांसं हृत्वा गृध्रो भवति। वपां हृत्वा मद्गुनामा जलचरो भवति। तैलं हृत्वा तैलपायिकाख्यः पक्षी, लवणं हृत्वा चीराकख्य उच्चैःस्वरः कीटः, दधि हृत्वा बलाकाख्यः पक्षी जायते ॥ ६३ ॥

कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः।
कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥ ६४ ॥

कौशेयमिति ॥ कीटकोशनिर्मितं वस्त्रं हृत्वा तित्तिरिर्नामा पक्षी भवति।

पाठा०—1 वपां मद्गुस्तैलं.

क्षौमकृतं वस्त्रं हृत्वा मण्डूकः, कार्पासमयं पटं हृत्वा क्रौञ्चाख्यः प्राणी, गां हृत्वा गोधा, गुडं हृत्वा वाग्गुदनामा शकुनिर्भवति ॥ ६४ ॥

छुच्छुन्दरिः शुभान्गन्धान्पत्रशाकं तु बर्हिणः ।
श्वावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

छुच्छुन्दरिरिति ॥ सुगन्धिद्रव्याणि कस्तूर्यादीनि हृत्वा छुच्छुन्दरिर्भवति । वास्तूकादिपत्रशाकं हृत्वा मयूरः, सिद्धान्नमोदनसक्त्वादि नानाप्रकारकं हृत्वा श्वाविधाख्यः प्राणी, अकृतान्नं तु व्रीहीयवादिकं हृत्वा शल्यकसंज्ञो जायते ॥ ६५ ॥

बको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ।
रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

बक इति ॥ अग्निं हृत्वा बकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगि शूर्पमुसलादि हृत्वा भित्त्यादिषु मृत्तिकादिगृहकारी सपक्षः कीटो भवति । कुसुम्भादिरक्तानि वासांसि हृत्वा चकोराख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥

वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः ।
स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥ ६७ ॥

वृक इति ॥ मृगं हस्तिनं वा हृत्वा वृकाख्यो हिंस्रः पशुर्भवति । घोटकं हृत्वा व्याघ्रो भवति । फलमूलं हृत्वा मर्कटो भवति । स्त्रियं हृत्वा भल्लूको भवति । पानार्थमुदकं हृत्वा चातकाख्यः पक्षी । यानानि शकटादीनि हृत्वा उष्ट्रो भवति । पशूनुक्तेतरान् हृत्वा छागो भवति ॥ ६७ ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥

यद्वेति ॥ यत्किंचिदसारमपि परद्रव्यमिच्छातो मानुषोऽपहृत्य पुरोडाशादिकं तु हविरहुतं भुक्त्वा निश्चितं तिर्यक्त्वं प्राप्नोति ॥ ६८ ॥

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

स्त्रियोऽपीति ॥ स्त्रियोऽप्येतेन प्रकारेणेच्छातः परस्वमपहृत्य पापं प्राप्नुवन्ति । तेन पापेनोक्तानां जन्तूनां भार्यात्वं प्रतिपद्यन्ते ॥ ६९ ॥

एवं निषिद्धाचरणफलान्यभिधायाधुना विहिताकरणफलविपाकमाह—

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि ।
पापान्संसृत्य संसारान्प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

स्वेभ्य इति ॥ ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा आपदं विना पञ्चयज्ञादिकर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सिता योनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुदासत्वं प्राप्नुवन्ति ७०

पाठा०—1 दस्युषु.

१ राघवानन्दस्तु—'आहुतं' इति पदच्छेदं विधाय, 'देवार्थं संचितम्' इति प्राह.

वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ।
अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः[1] ॥ ७१ ॥

वान्ताशीति ॥ ब्राह्मणः स्वकर्मभ्रष्टश्छर्दितभुक्, ज्वालामुखः प्रेतविशेषो जायते । क्षत्रियः पुनर्नष्टकर्मा पुरीषशवभोजी कटपूतनाख्यः प्रेतविशेषो भवति ॥ ७१ ॥

मैत्राक्ष[2]ज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ।
चैलाशकश्च भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः ॥ ७२ ॥

मैत्रेति ॥ वैश्यो भ्रष्टकर्मा मैत्राक्षज्योतिकनामा पूयभक्षः प्रेतो जन्मान्तरे भवति । मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुस्तदेवाक्षं कर्मेन्द्रियं तत्र ज्योतिर्यस्य स मैत्राक्षज्योतिकः । पृषोदरादित्वाज्ज्योतिषः, षकारलोपः । शूद्रः पुनर्भ्रष्टकर्मा चैलाशकाख्यः प्रेतो भवति । चेलं वस्त्रं तत्संबन्धिनीं यूकामश्नातीति चैलाशकः । गोविन्दराजस्तु चेलाशकाख्यः कीटश्चैल इत्युच्यते, तद्भक्षश्च स भवतीत्याह । तदयुक्तं; प्रेताख्यप्राणिविशेषप्रकरणात् ॥ ७२ ॥

यथा यथा निषेवन्ते विषयान्विषयात्मकाः ।
तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥ ७३ ॥

यथेति ॥ यथा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोलुपा नितान्तं सेवन्ते तथा तथा विषयेष्वेव तेषां प्रावीण्यं भवतीति ॥ ७३ ॥

ततः,—

तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः ।
संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ॥ ७४ ॥

त इति ॥ तेऽल्पधियस्तेषां निबद्धविषयोपभोगानामभ्यासतारतम्यात्तासु तासु गर्हितगर्हिततरगर्हिततमासु तिर्यगादियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्तनम् ।
असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

तामिस्रादिष्विति ॥ 'संप्राप्नुवन्ति' (१२।७४) इति पूर्वश्लोकस्थमिहोत्तरत्र चानुवर्तते । तामिस्रादिषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरेषु नरकेषु दुःखानुभवं प्राप्नुवन्ति । तथाऽसिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनात्मिकान्नरकान्प्राप्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव संपीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम् ।
करम्भवालुकातापान्कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६ ॥

विविधा इति ॥ विविधपीडनं काकाद्यैर्भक्षणं तथा तप्तवालुकादीन् कुम्भीपाकादींश्च नरकान्दारुणान्प्राप्नुवन्ति ॥ ७६ ॥

पाठा०—1 कूटपूतनः (=दुर्गंधयुतनासिकः). 2 मैत्राक्षि°.

संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः ।
शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

संभवांश्चेति ॥ संभवान् तिर्यगादिजातिषु नित्यं दुःखबहुलासूत्पत्तिं प्राप्नुवन्ति । तत्र शीतातपादिपीडनादि नानाप्रकाराणि च प्राप्नुवन्ति ॥ ७७ ॥

असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम् ।
बन्धनानि च कष्टानि[1] परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

असकृदिति ॥ पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिं च योनियन्त्रादिभिर्दुःखावहामुत्पन्नाश्च शृङ्खलादिभिर्बन्धनादिपीडामनुभवन्ति । परदासत्वं च प्राप्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनैः ।
द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्राऽमित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥

बन्धुप्रियेति ॥ बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगान्, दुर्जनैश्च सहैकत्रावस्थानं, धनार्जनप्रयासं, धनविनाशं, कष्टेन मित्रार्जनं, शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च॥७९॥

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् ।
क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

जरामिति ॥ जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनं क्षुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान् क्लेशान्मृत्युं च दुर्वारं प्राप्नुवन्ति ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते ।
तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ८१ ॥

यादृशेनेति ॥ यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यद्यत्कर्म स्नानदानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरीरेण सात्त्विकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत्स्थानादिफलमुपभुङ्क्ते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।
नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ८२ ॥

एष इति ॥ एष युष्माकं विहितप्रतिषिद्धानां कर्मणां सर्वः फलोदय उक्तः । इदानीं ब्राह्मणस्य निःश्रेयसाय मोक्षाय हितं कर्मानुष्ठानं इदं शृणुत ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ८३ ॥

वेदाभ्यास इति ॥ उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्चावर्तनं, तपः कृच्छ्रादि, ज्ञानं ब्रह्मविषयं, इन्द्रियजयः, अविहितहिंसावर्जनं; गुरुशुश्रूषैतत्प्रकृष्टं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

पाठा०—1 काष्ठानि.

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किंचिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामिति ॥ सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभकर्मणां मध्ये किंचित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्यादिति वितर्के । ऋषीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५ ॥

सर्वेषामिति ॥ एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्ये उपनिषदुक्तपरमार्थज्ञानं प्रकृष्टं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह—यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

षण्णामेषां तु पूर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ।
श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६ ॥

षण्णामिति ॥ एषां पुनः षण्णां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां मध्ये वैदिकं कर्म परमार्थज्ञानमैहिकामुष्मिकश्रेयस्करतरं ज्ञातव्यम् । पूर्वश्लोके मोक्षहेतुत्वमात्मज्ञानस्योक्तम्, इह तु ऐहिकामुष्मिकश्रेयोन्तरहेतुत्वमुच्यत इत्यपौनरुक्त्यम् । तथा हि—प्रतीकोपासनानां संशयोदयं 'नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवति' । गोविन्दराजस्तु एषां पूर्वश्लोकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां षण्णां कर्मणां मध्यात्स्मार्तकर्मापेक्षया वैदिकं कर्म सर्वदेहपरलोके सातिशयं सातिशयेन कीर्तिस्वर्गनिःश्रेयःसाधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् । तदयुक्तम्; वेदाभ्यासादीनां षण्णामपि प्रत्येकं श्रुतिविहितत्वात् । तेषु मध्ये स्मार्तापेक्षया किंचिदेवं किंचिन्नेति न संभवति । ततश्च कथं निर्धारणे षष्ठी? तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ॥ ८६ ॥

इदानीमैहिकामुष्मिकश्रेयःसाधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्टयति—

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन्क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

वैदिक इति ॥ वैदिके पुनः कर्मयोगे परमात्मोपासनारूपे सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तान्यैहिकामुष्मिकश्रेयांसि तस्मिन्नुपासनाविधौ क्रमशः संभवन्ति । अथवा 'सर्वाण्येतानि' इति वेदाभ्यासादीन्येव परामृश्यन्ते । परात्मज्ञाने वेदाभ्यासादीनि 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृह.उ.४।४।२२) इति श्रुतिविहिताङ्गत्वेनान्तर्भवन्ति ॥८७॥

पाठा०—1 सर्वेषां.

सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

सुखेति ॥ वैदिकं कर्मात्र ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपासनादि च गृह्यते । स्वर्गादिसुखप्रापकसंसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्ताख्यं वैदिकं कर्म, तथा निःश्रेयसं मोक्षस्तदर्थं कर्म नैःश्रेयसिकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्ताख्यमित्येवं वैदिकं कर्म द्विप्रकारकं वेदितव्यम् ॥ ८८ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥
[अकामोपहतं नित्यं निवृत्तं च विधीयते ।
कामतस्तु कृतं कर्म प्रवृत्तमुपदिश्यते ॥]

इहेति ॥ इह काम्यसाधनं वृष्टिहेतुकारि यागादि, परत्र स्वर्गादिफलसाधनं ज्योतिष्टोमादि यत्कामतया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तमित्युच्यते । दृष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

प्रवृत्तमिति ॥ प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतित्वं तत्फलं कर्मणा प्राप्नोति । एतच्च प्रदर्शनार्थमन्यफलकेन कर्मणा प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति । निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारम्भकाणि पञ्च भूतान्यतिक्रामति । मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

सर्वेति ॥ सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिणामसिद्धानि मय्येव परमात्मन्यासत इति सामान्येन जानन्नात्मयाजी ब्रह्मार्पणन्यायेन ज्योतिष्टोमादि कुर्वन् स्वेन राजते प्रकाशत इति स्वराट् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लभते । मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः (छां.३।१४।१)–'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' तथा यजुर्वेदमन्त्रः–'यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते' ॥ ९१ ॥

पाठा०—1 ज्ञातपूर्वं तु. 2 सार्ष्टिताम्.

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ९२ ॥

यथेति ॥ शास्त्रचोदितान्यप्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि परित्यज्य ब्रह्मध्यानेन्द्रियजयप्रणवोपनिषदादिवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणो यत्नं कुर्यात् । एतच्चैषां मोक्षोपायान्तरङ्गोपायत्वप्रदर्शनार्थं न त्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरत्वमुक्तम् ॥ ९२ ॥

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९३ ॥

एतदिति ॥ एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि द्विजातेर्जन्मसाफल्यापादकत्वाजन्मनः साफल्यं विशेषेण ब्राह्मणस्य । यस्मादेतत्प्राप्य द्विजातिः कृतकृत्यो भवति न प्रकारान्तरेण ॥ ९३ ॥

इदानीं वेदादेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसामाह—

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

पितृदेवेति ॥ पितृदेवमनुष्याणां हव्यकव्यान्नदानेषु वेद एव चक्षुरिव चक्षुरनश्वरं तत्प्रमाणत्वादसंनिकृष्टफलकव्यदानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् । अशक्यं च वेदशास्त्रं कर्तुम् । अनेनापौरुषेयतोक्ता । अप्रमेयं च मीमांसादिन्यायनिरपेक्षतयाऽनवगम्यमानप्रमेयमेवं व्यवस्था । ततश्च मीमांसया व्याकरणाद्यङ्गैश्च सर्वब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति व्यवस्थितम् ॥ ९४ ॥

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥९५॥

या वेदबाह्या इति ॥ याः स्मृतयो वेदमूला न भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि 'चैत्यवन्दनात्स्वर्गो भवति' इत्यादीनि । यानि चासत्तर्कमूलानि देवताऽपूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि चार्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि, यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।
तान्यर्वाक्कालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९६ ॥

उत्पद्यन्त इति ॥ यान्यतो वेदादन्यमूलानि च कानिचिच्छास्त्राणि पौरुषेयत्वादुत्पद्यन्ते एवमाशु विनश्यन्ति । तानि च इदानींतनत्वान्निष्फलानि असत्यरूपाणि च; स्मृत्यादीनां तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ९६ ॥

पाठा०—1 अतर्क्यं च. 2 श्रुतयो. 3 च्यवन्ते च.

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

चातुर्वर्ण्यमिति ॥ 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' (ऋ.सं.८।४।१९) इत्यादिवेदादेव चातुर्वर्ण्यं प्रसिध्यति । ब्राह्मणीभूतमातापितृजनितत्वमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोऽपि वेदादेव प्रसिद्धः । एवं ब्रह्मचर्याद्याश्रमा अपि चत्वारो वेदमूलकत्वाद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति । किं बहुना, यत्किंचिदतीतं वर्तमानं भविष्यं च तत्सर्वं 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्' (३।७६) इत्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः ॥ ९८ ॥

शब्द इति ॥ य इह लोके परलोके च शब्दादयो विषयाः प्रसूयन्ते प्रयुज्यन्ते एतैरिति प्रसूतयः, प्रसूतयश्च गुणाश्चेति सत्त्वरजस्तमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वाद्वेदादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥

बिभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।
तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ९९ ॥

बिभर्तीति ॥ वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति । तथा च 'हविरग्नौ हूयते सोऽग्निरादित्यमुपसर्पति, तत्सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति, तेनान्नं भवति, अथेह भूतानामुत्पत्तिः स्थितिश्चेति हविर्जायते' इति ब्राह्मणम् । तस्माद्वेदशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्माधिकारिपुरुषस्य प्रकृष्टं पुरुषार्थसाधनं जानन्ति ॥ ९९ ॥

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १०० ॥

सेनापत्यमिति ॥ सेनापत्यं, राज्यं, दण्डप्रणेतृत्वं, सर्वभूम्याधिपत्यादीन्येतत्सर्वमुक्तप्रयोजनं वेदात्मकशास्त्रज्ञ एवार्हति ॥ १०० ॥

यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ १०१ ॥
[न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरुचिर्भवेत् ।
अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म नेतरत् ॥]

यथेति ॥ यथा वृद्धोऽग्निरार्द्रानपि द्रुमान्दहत्येवं अन्यतोऽर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाद्याचरणादिकर्मजनितं पापमात्मनो नाशयति । एवं च न केवलं वेदः स्वर्गापवर्गादिहेतुः किं स्वहितनिष्कृतिहेतुरिति दर्शितः ॥ १०१ ॥

पाठा०—1 प्रसूतेर्गुणकर्मतः. 2 सैनापत्यं.

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्रतत्राश्रमे वसन्।
इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

वेदशास्त्रार्थेति ॥ यस्तत्त्वतो वेदं तदर्थं च कर्म ब्रह्मात्मकं जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानुगृहीतब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मचर्याद्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मत्वाय कल्पते ॥ १०२ ॥

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः[1]॥१०३॥

अज्ञेभ्य इति ॥ उभयोः प्रशस्तत्वे सत्यन्यतरातिशयविवक्षायां श्रेष्ठ इतीष्ठनो विधानादीषदध्ययना अज्ञास्तेभ्यः समग्रग्रन्थाध्येतारः श्रेष्ठाः। तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः। तेन ग्रन्थिनः पठितविस्मृतग्रन्था बोद्धव्याः। धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टास्तेभ्योऽनुष्ठातारः ॥ १०३ ॥

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम्।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

तप इति ॥ 'तपः स्वधर्मवृत्तित्वम्' इति भारतदर्शनात् आश्रमविहितं कर्म आत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनम्। तत्र तपसोऽवान्तरव्यापारमाह–तपसा पापमपहन्ति। ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमाप्नोति। तथा च श्रुतिः— 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते'। विद्यातोऽन्यदविद्या कर्म मृत्युवद्दुःखसाधनत्वान्मृत्युः पापं। श्रुत्यर्थ एवायं मनुना व्याख्यायोक्तः ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५ ॥

प्रत्यक्षमिति ॥ धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानं च धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञानाय शास्त्रं च वेदमूलं स्मृत्यादिरूपं नानाप्रकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितं कर्तव्यम्। तदेव च प्रमाणत्रयं मनोरभिमतम्। उपमानार्थापत्त्यादेश्चानुमानान्तर्भावः ॥ १०५ ॥

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ १०६ ॥

आर्षमिति ॥ ऋषिदृष्टत्वादार्षं वेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्तदविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति स धर्मं जानाति नतु मीमांसानभिज्ञः। 'धर्मे करणं वेदः, मीमांसा चेतिकर्तव्यतास्थानीया। तदुक्तं भट्ट-

पाठा०—1 °ऽध्यवसायिनः (=तदनुगुणचिन्तनध्यानप्रवृत्ताः). 2 प्रत्यक्षमनुमानं च.

वार्तिककृता—'धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति' ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ।
मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

नैःश्रेयसमिति ॥ एतन्निःश्रेयससाधनं कर्म निःशेषेण यथावदुदितम् । अत ऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यं गोपनीयमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत ॥ १०७ ॥

अस्य शास्त्रस्यासमस्तधर्माभिधानमाशङ्क्यानया सामान्योक्त्या समग्रधर्मोपदेशकत्वं बोधयति—

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८ ॥

अनाम्नातेष्विति ॥ सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषेणानुपदिष्टेषु कथं कर्तव्यं स्यादिति यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्मं वक्ष्यमाणलक्षणाः शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

धर्मेणेति ॥ ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहितो वेदोऽधिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षीकरणे हेतवः, ये श्रुतिं पठित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते शिष्टा विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ।
त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥
[पुराणं मानवो धर्मः साङ्गोपाङ्गचिकित्सकः ।
आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥]

दशेति ॥ यदि बहवः सन्तोऽवहिता न भवन्ति तदा दशावरा त्र्यवरा-श्चेति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सा परिषत् तदभावे त्रयोऽवरा यस्याः सा वा सदाचारा यं धर्मं निश्चिनुयात्तं धर्मत्वेन स्वीकुर्यान्न विसंवदेत् ॥ ११० ॥

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥

त्रैविद्य इति ॥ वेदत्रयसंबन्धिशाखात्रयाध्येता श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशास्त्रज्ञः, मीमांसात्मकतर्कवित्, निरुक्तज्ञः, मानवादिधर्मशास्त्रवेदी, ब्रह्मचारी, गृहस्थवानप्रस्थौ इत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥

पाठा०—1 नैःश्रेयसकरं. 2 रहस्यमुपवेक्ष्यते.

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।
त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ११२ ॥

ऋग्वेदविदिति ॥ ऋग्यजुःसामवेदशाखानां येऽध्येतारस्तदर्थज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसंदेहनिरासार्थं त्र्यवरा परिषद्बोद्धव्या ॥ ११२ ॥

तदभावे,—

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः ।
स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

एकोऽपीति ॥ एकोऽपि वेदार्थधर्मज्ञो यं धर्मं निश्चिनुयात् प्रकृष्टो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदानभिज्ञानां दशभिः सहस्रैरप्युक्तः । 'वेदवित्'शब्दोऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः । एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणम् । स्मृतिपुराणमीमांसान्यायशास्त्रज्ञोऽपि गुरुपरंपरोपदेशविच्च ज्ञेयः । तथा 'केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते' । तेन बहुस्मृतिज्ञोऽपि यदि सम्यक् प्रायश्चित्तादिधर्मं जानाति तदा तेनाप्येकेन धर्म उक्तः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञेयः । अत एव यमः—'एको द्वौ वा त्रयो वापि यद्ब्रूयुर्धर्मपाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः' ॥ ११३ ॥

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ११४ ॥

अव्रतानामिति ॥ सावित्र्यादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां, मन्त्रवेदाध्ययनरहितानां, ब्राह्मणजातिमात्रधारिणां, बहूनामपि मिलितानां परिषत्त्वं नास्ति । धर्मनिर्णयसामर्थ्याभावात् ॥ ११४ ॥

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छति ॥ ११५ ॥

यं वदन्तीति ॥ तमोगुणबहुला मूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्थानभिज्ञा अत एव प्रभविषयधर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मं यं पुरुषं प्रत्युपदिशन्ति तदीयं पापं शतगुणं भूत्वा वाचकान्बहून् भजेत ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।
अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ११६ ॥

एतद्व इति ॥ एतन्निःश्रेयससाधकं प्रकृष्टं धर्मादिकं सर्वं युष्माकमभिहितम् । एतदनुतिष्ठन्ब्राह्मणादिः परमां गतिं स्वर्गापवर्गरूपां प्राप्नोति ॥ ११६ ॥

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

एवमिति ॥ स भगवानैश्वर्यादिसंयुक्तो द्योतनाद्देवो मनुरुक्तप्रकारेणेदं

सर्वं धर्मस्य परमार्थं शुश्रूषुशिष्येभ्यः अगोपनीयं लोकहितेच्छया ममेदं सर्वमुक्तवानिति भृगुर्महर्षीनाह ॥ ११७ ॥

एवमुपसंहृत्य महर्षीणां हितायोक्तमप्यात्मज्ञानं प्रकृष्टमोक्षोपकारकतया पृथक्कृत्याह—

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ।
सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

सर्वमिति ॥ सद्भावमसद्भावं सर्वं ब्राह्मणो जानन् ब्रह्मस्वरूपमात्मन्युपस्थितं तदात्मकमनन्यमना ध्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् । यस्मात्सर्वमात्मत्वेन पश्यन्रागद्वेषाभावादधर्मे मनो न कुरुते ॥ ११८ ॥

एतदेव स्पष्टयति—

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९ ॥

आत्मैवेति ॥ इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव सर्वात्मत्वात्परमात्मनः । सर्वं जगदात्मन्येवावस्थितं परमात्मपरिणामत्वात् । हिरवधारणार्थे । परमात्मैवैषां क्षेत्रज्ञादीनां कर्मसंबन्धं जनयति । तथा च श्रुतिः (कौ. ब्रा. ३।८)—'एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमूर्ध्वं निनीषति । एष ह्येवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषति' इति ॥ ११९ ॥

इदानीं वक्ष्यमाणब्रह्मध्यानविशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याकाशादीनां लयमाह—

खं संनिवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।
पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ॥ १२० ॥
मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम्[१] ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

खमिति ॥ मनसीति ॥ बाह्याकाशमुदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धारयेत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ बाह्यवायुं, औदर्यचाक्षुषतेजसोरग्निसूर्ययोः प्रकृष्टं तेजः, दैहिकास्वप्सु बाह्या अपः, बाह्याः पृथिव्यादयः शरीरपार्थिवभागेषु, मनसि चन्द्रं, श्रोत्रे दिशः, पादेन्द्रिये विष्णुं, बले हरं, वागिन्द्रियेऽग्निं, पायिवन्द्रिये मित्रं, उपस्थेन्द्रिये प्रजापतिं लीनमेकत्वेन भावयेत् ॥ १२०–१२१ ॥

---

१ राघवानन्दस्तु—'हरम्' इति प्रमादपाठः, 'अहरम्' इति वा केचिन्न हरतुल्यतया हरिर्विष्णुस्तत्पर्याय इन्द्रः इत्यत्र व्याचष्टे.

एवमाध्यात्मिकभूतादिकं लीनमेकत्वेन भावयित्वा,—

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम्॥ १२२॥

प्रशासितारमिति॥ प्रशासितारं नियन्तारं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जातेर्योऽयमग्न्यादीनामौष्ण्यादिनियमो यश्चादित्यादीनां भ्रमणादिनियमो यच्च कर्मणां फलं प्रतिनियतमेतत्सर्वं परमात्माधीनम्। तथा च 'एतस्यैवाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि' (बृ. ३।८।९) इत्याद्युपनिषदः। तथा 'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति। तथा अणोरणीयांसं सर्वात्मत्वात्। तथा च श्रुतिः (श्वेता.५।९)—'वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च। भागो जीवेति विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते॥' रुक्माभम्। यद्यपि 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का.१।३।१५) इत्याद्युपनिषदा रूपं परमात्मनो निषिद्धं तथाप्युपासनाविशेषे शुद्धसुवर्णाभम्। अत एव 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय' (छां.१।६।६) इत्यादि छान्दोग्योपनिषत्। स्वप्नधीगम्यं दृष्टान्तोऽयम्, स्वप्नधीसदृशज्ञानग्राह्यम्। यथा स्वप्नधीश्चक्षुरादिबाह्येन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्यत एवमात्मधीरपि। अत एव व्यासः—'नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपीन्द्रियैः। मनसा तु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः॥' एवंविधं परात्मानमनुचिन्तयेत्॥ १२२॥

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम्॥ १२३॥

एतमिति॥ एतं च परमात्मानमग्नित्वेनैके याज्ञिका उपासते। तथा 'तमेकमग्निम्' इत्यध्वर्यव उपासते। अन्ये पुनः स्रष्टृत्वात्स्रष्ट्राख्यप्रजापतिरूपतयोपासते। एके पुनरैश्वर्ययोगादिन्द्ररूपतयोपासते। अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते। 'सर्वाणि भूरादीनीमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युजिहते' इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। अपरे पुनरपगतप्रपञ्चात्मकं सच्चिदानन्दस्वरूपं परमात्मानमुपासते। मूर्तामूर्तस्वरूपे च ब्रह्मणि सर्वा एवोपासनाः श्रुतिप्रसिद्धा भवन्ति॥ १२३॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत्॥ १२४॥

एष इति॥ एष आत्मा सर्वान्प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतैः शरीरारम्भकैः परिगृह्य पूर्वजन्मार्जितकर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाशै रथादिचक्रवद्सकृदुपावर्तमानैरामोक्षात्संसारिणः करोति॥ १२४॥

इदानीं मोक्षत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति—

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ १२५ ॥
[चतुर्वेदसमं पुण्यमस्य शास्त्रस्य धारणात् ।
भूयो वाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनं महत् ॥]

एवं यः सर्वभूतेष्विति ॥ एवं 'सर्वभूतेषु चात्मानम्' (१२।९) इत्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठं पदं स्थानं ब्रह्म प्राप्नोति । तत्रात्यन्तं लीयते, मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्द्विजः ।
भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिम् ॥ १२६ ॥
[मनुः स्वायंभुवो देवः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
तस्यास्यनिर्गतं धर्मं विचार्य बहुविस्तरम् ॥
ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापोपशान्तिदम् ।
ते गच्छन्ति परं स्थानं ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥]

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इत्येतदिति ॥ समाप्त्यर्थ 'इति'शब्दः । एतत्स्मृतिशास्त्रं भृगुणा प्रकर्षेणोक्तं द्विजातिः पठन् विहितानुष्ठाननिषिद्धवर्जनात्सदाचारवान् भवति । यथापेक्षितां च स्वर्गापवर्गादिरूपां गतिं प्राप्नुयादिति ॥ १२६ ॥

(अथ टीकाकृत्प्रशस्तिः ।)

सारासारवचःप्रपञ्चनविधौ मेधातिथेश्चातुरी
स्तोकं वस्तु निगूढमल्पवचनाद्गोविन्दराजो जगौ ।
ग्रन्थेऽस्मिन्धरणीधरस्य बहुशः स्वातन्त्र्यमेतावता
स्पष्टं मानवमर्थतत्त्वमखिलं वक्तुं कृतोऽयं श्रमः ॥ १ ॥
प्रायो मुनिभिर्विवृतं कथयत्येषा मनुस्मृतेरर्थम् ।
दशभिर्ग्रन्थसहस्रैः सप्तदशयुता कृता वृत्तिः ॥ २ ॥
सेयं मया मानवधर्मशास्त्रे व्यधायि वृत्तिर्विदुषां हिताय ।
दुर्बोधजातेर्दुरितक्षयाय भूयात्ततो मे जगतामधीशः ॥ ३ ॥

इति वारेन्द्रिनन्दनावासीयदिवाकरात्मजश्रीमत्कुल्लूकभट्टकृतायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचिता मन्वर्थमुक्तावली समाप्ता ॥

समाप्तैषा मनुसंहिता ॥

परिशिष्टम् १.

मुद्रितामुद्रितप्राच्यधर्मग्रन्थेषु मनूक्तित्वेनोद्धृतानां प्रचलितमनुसंहितायां चानुपलब्धानां मनुवचनानां समुच्चयः ।

स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

यत्क्षिप्तो मर्षयत्यार्तैस्तेन स्वर्गे महीयते ।
यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ १ ॥
त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यौ नृपब्राह्मणसन्निधौ ।
स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।
ततो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थे तदपार्थकम् ॥ २ ॥
ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।
कुर्युर्यथार्हतः कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा ॥ ३ ॥
विभागे तु कृते किंचित् सामान्यं यत्र दृश्यते ।
नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ॥ ४ ॥
विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् ॥ ५ ॥
पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ।
आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाजौ तदर्धतः ॥ ६ ॥
गायत्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
गायत्रीतश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ७ ॥
आसुराणां कुले जाता जातिपूर्वपरिग्रहे ।
तस्यादर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ॥ ८ ॥
शिष्टाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ९ ॥
धर्मव्यतिक्रमो वै हि महतां साहसं तथा ।
तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्येव रजोबलः ॥ १० ॥
यथैव वेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ।
अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥ ११ ॥
पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।
राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥ १२ ॥

पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥ १३ ॥
पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः ।
स्वगृहे चैव कन्याया भैक्ष्यचर्या विधीयते ॥ १४ ॥
वर्जयेदजिनं दण्डं जटाधारणमेव च ॥ १५ ॥
समतिक्रान्तकालाश्च पतिताः सर्व एव ते ।
नैवावधिपूर्तावदापद्यपि च कर्हिचित् ॥ १६ ॥
हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।
भुक्त्वा ह्यशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ १७ ॥
सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ।
ऋषिदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनः ॥ १८ ॥
दशानां तु सहस्राणां युक्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या विद्या च तत्समम् ॥ १९ ॥
शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च ।
सामध्ययने(?) ऋग्यजुषि नाधीयीत कदाचन ॥ २० ॥
अनध्यायस्त्रिरात्रं तु भूमिकम्पे तथैव च ।
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥ २१ ॥
नाग्निहोत्रादिभिस्तत्स्याद्रक्षतो ब्राह्मणस्य वा ।
यत्कन्यां विधिवद्दत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥ २२ ॥
कन्या द्वादशवर्षे या न प्रदत्ता गृहे वसेत् ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥ २३ ॥
नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ २४ ॥
अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा ।
उद्धृत्य चतुरः पिण्डान्पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥ २५ ॥
अग्निवत्कपिलासत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्रा पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः ॥ २६ ॥

तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
अनापृष्टं तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ।
समर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ॥ २७ ॥
स वै वार्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।
अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ २९ ॥

[वृद्धमनुः]

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्बलादपि ।
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्द्विशतं दमम् ॥ ३० ॥
पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग् भृत्यं त्यजेद्यदि ।
अथ तस्यापि देयं स्याद्भृतेरर्थं लभेत सः ॥ ३१ ॥
यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति ।
भाटं न दद्याद्दाप्यः स्यादरूढस्यापि भाटकम् ॥ ३२ ॥
स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा ।
अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमम् ॥ ३३ ॥
अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥ ३४ ॥
कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः ।
पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः ॥ ३५ ॥
यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।
तिथिं तेभ्यो यतो दत्तो ह्यपराह्णः स्वयंभुवा ॥ ३६ ॥
मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्व्रजेत् ।
पक्षः स कालः संपूर्णः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥ ३७ ॥
ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित् ।
तत्र गच्छन्समाप्नोति ह्यनिष्टं फलमेव च ॥ ३८ ॥
स्वयं धौतेन कर्तव्याः क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
समाहितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मण्डले ॥ ३९ ॥
न नियुक्तः शिरोवर्ज्यं माल्यं शिरसि वेष्टयेत् ॥ ४० ॥

अनुष्ठितं तथा देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।
नानुष्ठितं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत् ॥ ४१ ॥
खादिरस्य करञ्जस्य कदम्बस्य तथैव च ।
अर्कस्य करवीरस्य कुटजस्य विशेषतः ॥ ४२ ॥
प्रक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।
तैलेनाभ्यञ्जमानस्तु धनायुर्भ्यां प्रहीयते ॥ ४३ ॥
अन्यायोपात्तवित्तस्य पतितस्य च वार्धुषेः ।
न स्नायादुदपानेषु स्नात्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ४४ ॥
मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ ४५ ॥
संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।
आरोग्यपुत्रमित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥ ४६ ॥
स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ ४७ ॥
षडोङ्कारं जपन्विप्रो गायत्रीं मनसा शुचिः ।
अनेकजन्मजैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ४८ ॥
तिस्रो व्याहृतयः पूर्वषडोङ्कारसमन्विताः ।
पुनः संहृत्य चोङ्कारमन्त्रस्याद्यन्तयोस्तथा ॥ ४९ ॥
सोङ्कारचतुरावृत्य विज्ञेया सा शताक्षरा ।
शताक्षरां समावृत्य सर्ववेदफलं लभेत् ॥ ५० ॥
एतया ज्ञातया नित्यं वाङ्मयं विदितं भवेत् ।
उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् ॥ ५१ ॥
यथा योधन (?) हस्तेभ्यो राज्यं गच्छति धार्मिकः ।
एवं तिलसमायुक्तं जलं प्रेतेषु गच्छति ॥ ५२ ॥
एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्कृत्वा जलाञ्जलिम् ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५३ ॥
इहजन्मकृतं पापमन्यजन्मकृतं च यत् ।
अङ्गारकचतुर्दश्यां तर्पयंस्तद्व्यपोहति ॥ ५४ ॥
न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।
नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत् ॥ ५५ ॥

पिबतो यत्पतेत्तोयं भोजने मुखनिःसृतम् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषी ॥ ५६ ॥
पीतावशेषितं कृत्वा ब्राह्मणः पुनरापिबेत् ।
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्वामहस्तेन वा पुनः ॥ ५७ ॥

स्मृतिरत्नाकरे—

यस्य धर्मध्वजो नित्यं स्वराड्ध्वज इवोच्छ्रितः ।
चरितानि च पापानि बैडालं नाम तं विदुः ॥ १ ॥
रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैतेऽन्त्यजजातयः ॥ २ ॥
आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।
लोभाद्यः पितरौ मोहात्स कदर्य इति स्मृतः ॥ ३ ॥
योऽर्थार्थी मां द्विजे दद्यात्पठेच्चैवाविधानतः ।
अध्याये च धनं प्राहुर्वेदविप्लावकं बुधाः ॥ ४ ॥
अख्यापनं नाध्ययनं प्रश्नपूर्वप्रतिग्रहः ।
याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः ॥ ५ ॥
स्वभावाद्यत्र विचरेत्कृष्णसारमृगो द्विजाः ।
विज्ञेयो धार्मिको देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥ ६ ॥
निवर्तकं हि पुरुषं निवर्तयति जन्मतः ।
प्रवर्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् ॥ ७ ॥
संसारभीरुभिस्तस्माद्वियुक्तं कामवर्जनम् ।
विधिवत्कर्म कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ॥ ८ ॥
न देहिनां यतः शक्यं कर्तुं कर्माण्यशेषतः ।
तस्मादामरणाद्वैधं कर्तव्यं योगिना सदा ॥ ९ ॥
अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मे ज्ञानं विधीयते ।
धर्मजिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः ॥ १० ॥
हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः ।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पङ्गुकः ॥ ११ ॥

नान्यचित्तश्चिरं तिष्ठेन्न स्पृशेत्पाणिना शिरः ।
न ब्रूयान्न दिशः पश्येद्विण्मूत्रोत्सर्जने बुधः ॥ १२ ॥
परस्य शोणितस्पर्शे रेतोविण्मूत्रजे तथा ।
चतुर्णामपि वर्णानां द्वात्रिंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ॥ १३ ॥
दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्न तु ।
परिच्युतेष्ववस्थानान्निगरेन्नैव तच्छुचिः ॥ १४ ॥
त्रीन्पिण्डानथवोद्धृत्य स्नायादापत्सु ना सदा ।
अन्यैरपि कृते कूपे सरोवाप्यादिके तथा ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १५ ॥
नातुरो नारुणकरन्नाक्रान्ते च नभस्तले ।
न पराम्भसि नाल्पे च नाशिरस्कः कथंचन ॥ १६ ॥
गते देशान्तरं पत्यौ गन्धमाल्याञ्जनानि च ।
दन्तकाष्ठं च ताम्बूलं वर्जयेद्वनिता सती ॥ १७ ॥
आराध्यं देवमाराध्य बन्धूनप्यनुसृत्य च ।
भुक्त्वा व्याधौ च न स्नायात्तैलेनापि निशास्वपि ॥ १८ ॥
राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च ॥ १९ ॥
पुच्छे बिडालकं स्पृष्ट्वा स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
भोजने कर्मकाले च विधिरेष उदाहृतः ॥ २० ॥
प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च ह्याचान्तो वाग्यतः शुचिः ।
तिथिवारादिकं श्रुत्वा सुसंकल्प्य यथाविधि ॥ २१ ॥
नोपतिष्ठेत यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्मात्साधुकर्मणः ॥ २२ ॥
यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपुरुषं कुलम् ।
कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्य विवर्जयेत् ॥ २३ ॥
एवं संध्यामुपास्याथ पितरावग्रजान् गुरून् ।
त्रिवर्णमूर्वशिष्टांश्च पार्श्वस्थानभिवादयेत् ॥ २४ ॥
अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा संध्योपासनमेव च ।

कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं बलिकर्म च नैत्यकम् ।
मुख्यकाले व्यतिक्रान्ते गौणकाले तथाचरेत् ॥ २५ ॥
आत्मशाखां परित्यज्य परशाखासु वर्तते ।
न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ॥ २६ ॥
समूलश्च भवेद्दर्भः पितॄणां यज्ञकर्मणि ।
मूलेन लोकाञ्जयति शक्रस्य च महात्मनः ॥ २७ ॥
माता पिता गुरुर्भ्राता प्रजादीनः समाश्रितः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गा उदाहृताः ॥ २८ ॥
द्विजातिभ्यो यथा लिप्सेत्प्रकृष्टेभ्यो विशेषतः ।
अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात्कथंचन ॥ २९ ॥
उत्कृष्टं वाऽपकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते ।
मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ ३० ॥
चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः ।
अनिषिद्धो ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनिर्जितैः ॥ ३१ ॥
त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।
अतिदानं हि दानानां नास्ति दानं ततोऽधिकम् ॥ ३२ ॥
ज्ञानमत्तस्य यो दद्याद्वेदशास्त्रसमुद्भवम् ।
अपि देवास्तमर्चन्ति भर्गब्रह्मदिवाकराः ॥ ३३ ॥
पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥ ३४ ॥
यत्तज्ज्ञात्वा द्विजो धर्मे पापं नैव समाचरेत् ॥ ३५ ॥
गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दासुहृद्वधः ।
ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ ३६ ॥
तैलभेषजपाने तु औषधार्थं प्रकल्पयेत् ।
विषतैलेन गर्भिण्यां पुत्र दे नास्ति पातकम् ॥ ३७ ॥
अतिबालामतिकृशामतिवृद्धामरोगिणीम् ।
हत्वा पूर्वविधानेन चरेच्चान्द्रायणं द्विजः ॥ ३८ ॥
एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।
अबुद्धिपूर्वकेशः स्यात्प्रभूते नास्ति पातकम् ॥ ३९ ॥

अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रमृते नास्ति पातकम् ।
यन्त्रितं गोचिकित्सार्थं मूढगर्भातिपातने ॥ ४० ॥
यत्ने कृते विपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
गवां च पर्वतारोहे नदीतीरे तथैव च ॥ ४१ ॥
प्रायश्चित्तं प्रकुर्वन्ति द्विजा वेदपरायणाः ॥ ४२ ॥
द्विजातीनामयं देहो न भोगाय प्रकल्पते ।
इह क्लेशाय महते प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥ ४३ ॥
यदा तूपघातो(?)च्छिष्टानि यानि च ।
शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ॥ ४४ ॥
बालैरनुपसंक्रान्तं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥ ४५ ॥
आपोहिष्ठादिमन्त्रेण मार्जयित्वा यथाविधि ।
आपः पुनन्तु मन्त्रेण जलं पीत्वा समाहितः ॥ ४६ ॥
सुरभिमत्या सहाब्लिङ्गैर्मार्जयित्वार्घ्यमुत्क्षिपेत् ।
द्वौ पादौ संपुटौ कृत्वा पाणिभ्यां पूरयेज्जलम् ॥ ४७ ॥
रवेरभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत् ॥ ४८ ॥
आर्द्रवासस्तु यः कुर्याज्जपहोमौ प्रतिग्रहम् ।
तत्सर्वं निष्फलं विद्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ४९ ॥
धात्र्याः खादेन्न तु दिवा दधिसक्तूंस्तथा निशि ।
सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमयं प्रति ॥ ५० ॥
तिलार्द्रदधिमिश्राणां तिलशाकानि निस्वदन् ॥ ५१ ॥
त्रयोदश्यां तु सप्तम्यां चतुर्थ्यामर्धरात्रतः ।
अर्वाङ्क नाध्ययनं कुर्यादिच्छेत्तस्य परायणम् ॥ ५२ ॥
रात्रौ यामद्वयादर्वाग्यदि पश्येत्त्रयोदशीम् ।
सा रात्रिः सर्वकर्मघ्नी शङ्कराराधनं विना ॥ ५३ ॥
चण्डालादेस्तु संस्पर्शे वारुणं स्नानमेव हि ।
इतराणि तु चत्वारि यथायोग्यं स्मृतानि हि ॥ ५४ ॥
मनुष्यतर्पणे चैव स्नाने वस्त्रादिपीडने ।
निवीतिस्तूभये विप्रस्तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ ५५ ॥

वस्त्रं त्रिगुणितं यस्तु निष्पीडयति मूढधीः ।
वृथा स्नानं भवेत्तस्य यचैवादशमाम्बुभिः ॥ ५६ ॥
और्ध्वपुंड्रो मृदा धार्यो यतिना च विशेषतः ।
भस्मचन्दनगन्धादीन्वर्जयेद्यावदायुषा ॥ ५७ ॥

निर्णयसिन्धौ—

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥ १ ॥
आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २ ॥
यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् ।
चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ ।
राज्ञस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः ॥ ३ ॥
षण्ढान्धबधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् ।
विवाहासंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥ ४ ॥
वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ॥ ५ ॥
प्रपितामहास्तथादित्याः श्रुतिरेषा सनातनी ॥ ६ ॥
अविद्वान्प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् ॥ ७ ॥
सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।
भवितव्यं भवद्भिर्नः श्वोभूते श्राद्धकर्मणि ॥ ८ ॥
दद्यात्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्चेत्रितयं यदि ।
आशौचे च व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ॥ ९ ॥
वृद्धः शौचमृते लुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥ १० ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ ११ ॥
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता ।
ब्रह्मचर्यं चरेद्वापि प्रविशेद्वा हुताशनम् ॥ १२ ॥

मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् ।
कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥ १३ ॥
इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्ततः ॥ १४ ॥
असंबन्धा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा ।
सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ १५ ॥
श्वशूद्रपतिताश्चान्त्या मृताश्चेद्द्विजमन्दिरे ।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥ १६ ॥
दशरात्राच्छुनि मृते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः ।
द्वाभ्यां तु पतिते गेहमन्त्यो मासचतुष्टयात् ॥ १७ ॥
अत्यन्तं वर्जयेद्गेहमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ १८ ॥
अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रान्तिग्रहणं तदा ।
उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषभाक् ॥ १९ ॥
एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।
न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ २० ॥
पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।
उपानयेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ २१ ॥
जीवन्यदि समागच्छेद्घृतकुम्भे निमज्ज्य च ।
उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥ २२ ॥
सप्तम्यां भानुवारे च मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृघातकः ॥ २३ ॥
तैलाभ्यङ्गो नार्कवारे न भौमे
नो संक्रान्तौ वैधृतौ विष्टिषष्ठ्योः ।
पर्वस्वष्टम्यां च नेष्टः स इष्टः
प्रोक्तान्मुक्त्वा वासरे सूर्यसूनोः ॥ २४ ॥
स्नुषास्वस्त्रीयतत्पुत्रज्ञातिसंबन्धिबान्धवाः ।
पुत्राभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान्तं यथाविधि ॥ २५ ॥
श्राद्धं करिष्यन्कृत्वा वा भुक्त्वा वापि निमन्त्रितः ।
उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च ऋतावपि ॥ २६ ॥

निमन्त्र्य विप्रांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरम् ।
प्रमत्तानां च स्वाध्यायं क्रोधं शोकं तथानृतम् ॥ २७ ॥
मृन्मयं दारुजं पात्रमयःपात्रं च यद्भवेत् ।
राजतं दैविके कार्ये शिलापात्रं च वर्जयेत् ॥ २८ ॥
अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्यौर्ध्वदेहिकम् ।
प्रायश्चित्तमसौ स्मार्तं कृत्वाग्नीनादधीत च ॥ २९ ॥
द्वादशाहव्रतं चर्यात्रिरात्रमथवाऽस्य तु ।
स्नात्वोद्वहेत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥ ३० ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥ ३१ ॥
क्लीबाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना व्रात्या विधर्मिणः ।
गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥ ३२ ॥
दशाहस्यान्तरो यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।
गयायां मरणं यादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥
द्वादशेऽहनि विप्राणामाशौचान्ते च भूभुजाम् ॥ ३४ ॥
वैश्यानां तु त्रिपक्षादावथवा स्यात्सपिण्डनम् ॥ ३५ ॥

शूद्रकमलाकरे—

जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।
देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ १ ॥
विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधे ।
वश्यः प्रतोदरश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥ २ ॥
गृह्याग्नौ तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते ।
द्विजस्य मरणे वेश्म विशुद्ध्यति दिनत्रयात् ॥ ३ ॥
बैजिकादभिसंबंधादनुरुन्ध्यादहं त्र्यहम् ।
तस्माद्यत्नेन रक्ष्यास्ता भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ ४ ॥
ग्राम्यधर्मे च पत्न्यां च परिग्राहस्य रक्षणे ॥ ५ ॥

भर्ता दैवं गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि च ।
तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समाचरेत् ॥ ६ ॥
भुङ्क्ते भुक्ते पतौ या तु स्वासीना चापि वाऽऽसिते ।
विनिद्रितो विनिद्राति सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥ ७ ॥
स्त्रियाः श्रुतौ वा शास्त्रे वा प्रव्रज्या नाभिधीयते ।
प्रजा हि तस्याः स्वो धर्मः सवर्णादिति धारणा ॥ ८ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्वावधेरूर्ध्वमब्दतः ।
अकृतोपनयाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥ ९ ॥
प्रायश्चित्तं चिकित्सां च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम् ।
विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ १० ॥
जीवञ्जातो यदि ततो मृतः सूतकमेव तु ।
सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥ ११ ॥
विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्द्रिता ।
स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ॥ १२ ॥
संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १३ ॥
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयन्निशाम् ॥ १४ ॥
भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।
मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥ १५ ॥
शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यति ॥ १६ ॥
षण्ढं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १७ ॥
शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
अपरो नापितः प्रोक्तः शूद्रधर्माधिकोऽपि सः ॥ १८ ॥

संस्कारकौस्तुभे—

सर्वदेशेषु पूर्वाह्णे मुख्यं स्यादुपनायनम् ।
मध्याह्ने मध्यमं प्रोक्तमपराह्णे तु गर्हितम् ॥ १ ॥
विवाहेऽनधिकारेण ज्येष्ठकन्योत्थिता यदा ।
तदनुज्ञां विना चापि कनिष्ठामुद्वहेत्तदा ॥ २ ॥

शर्म देवश्च विप्रस्य वर्म राजा च भूभुजः ।
गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥ ३ ॥
चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।
बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं पुनःसंस्कारमेव च ॥ ४ ॥
प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ ॥ ५ ॥

प्रयोगरत्ने (नारायणभट्टीये)—

जातकर्मादिसंस्काराः स्वकाले न भवन्ति चेत् ।
चौलादर्वाक् प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥ १ ॥
लेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।
उदितं तु विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥

संस्कारमयूखे—

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ॥ १ ॥
ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाऽथ कर्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं गृहे ॥ २ ॥
तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वाः शूद्रजन्मनः ॥ ३ ॥
अथाग्न्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः ।
सहाधिकारसिद्ध्यर्थमहं वक्ष्यामि शौनक ॥ ४ ॥
क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत् ॥ ५ ॥

आचारमयूखे—

यस्मिन्देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।
सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ॥ १ ॥
मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव तु ।
मृदः पञ्चदश मेध्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥ २ ॥

निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु पश्चात्संध्यां समाचरेत् ।
अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत् ॥ ३ ॥
असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादिकं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिः ॥ ४ ॥
वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
तस्य तत्सफलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ ५ ॥
भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन ।
अन्यत्र दधिसक्त्वाज्यपललक्षीरमध्वपः ॥ ६ ॥
स्त्रीणां च प्रेक्षणात्स्पर्शाद्धास्यशृङ्गारभाषणात् ।
स्यन्दते ब्रह्मचर्यं च न दारेष्वृतुसंगमात् ॥ ७ ॥
ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ ८ ॥

श्राद्धमयूखे—

मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।
मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यत् ॥ १ ॥
कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ।
तस्माद्विद्वान्नैव दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥ २ ॥

व्यवहारमयूखे—

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता ।
पञ्चमी सप्तमी चैव गोत्रं तु पालकस्य च ॥ १ ॥
स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदर्थिनी ।
अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानपात्रकम् ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तमयूखे—

पतत्यर्धं शरीरस्य भार्या यस्य सुरां पिबेत् ।
पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १ ॥

यो यस्य हिंस्याद्द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
एतस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञा दद्याच्च तत्समम् ॥ २ ॥
यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥ ३ ॥
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
स्नात्वा पीत्वा च हुत्वा च कृमिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ४ ॥
असत्प्रतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः ।
नक्षत्रैर्जीवते यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते ॥ ५ ॥
अटव्यामटमानस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
प्रनष्टसलिले देशे कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ ६ ॥
अपो दृष्ट्वैव विप्रस्तु कुर्याच्चैव सचैलकम् ।
गायत्र्याष्टशतं जाप्यं स्नानमेतत्समाचरेत् ॥ ७ ॥
देशकालं समासाद्यमवस्थामात्मनस्तथा ।
धर्मशौचेऽवतिष्ठेत न कुर्याद्वेगधारणम् ॥ ८ ॥
त्रिरात्रं वाप्युपवसेत्त्र्यहं त्रिः पर्वणी भवेत् ।
तथैवाम्भसि नग्नस्तु त्रिः पठेदघमर्षणम् ॥ ९ ॥
यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्निहन्ति तैः ॥ १० ॥
पतितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ११ ॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्याद्द्वितीये द्व्यहमेव तु ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमेव च ॥ १२ ॥
मातुर्मातृगमने पितुर्मातृगमने तथा ।
एकास्त्वकामतो गत्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १३ ॥

विवादभङ्गार्णवे—

ब्रह्मदायागतां भूमिं हरेयुर्ब्राह्मणीसुताः ।
गृहं द्विजातयः सर्वं तथा क्षेत्रं क्रमागतम् ॥ १ ॥
देशनामनदीभेदान्निकटेऽपि भवेद्यदि ।
[illegible] ॥ २ ॥

दशरात्रेण या वार्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा ।
गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ॥ ३ ॥
एकोदरे जीवति तु सापत्नो न लभेद्धनम् ।
स्थावरेऽप्येवमेव स्यात्तदभावे लभेत वै ॥ ४ ॥
भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरके पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥ ५ ॥
ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो विगर्हितः ॥ ६ ॥
ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च विन्दति ।
तेन चानृणतां याति पितॄणां जीवतां सुखम् ॥ ७ ॥
षाण्मासिकेऽपि काले तु भ्रान्तिः संजायते नृणाम् ।
धात्राक्षराणि सृष्टानि यत्रारूढान्यतः पुरा ॥ ८ ॥
धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोऽर्थे तदनर्थकम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो, वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
कामी च खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पकम् ॥ ९ ॥
सर्वत्रादायकं राजा हरेद्ब्रह्मस्ववर्जितम् ।
अदायकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥ १० ॥
विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यति ॥ ११ ॥
ऋतुस्नाता तु या भार्या भर्तारं नोपगच्छति ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं विनिवासयेत् ॥ १२ ॥
स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ।
न चैव स्त्रीवधं कुर्यान्न चैवाङ्गविकर्तनम् ॥ १३ ॥
स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विवस्वांस्त्यागमब्रवीत् ।
न वधं न च वैरूप्यं बन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥ १४ ॥
दानात्प्रभृति या तु स्याद्यावदायुः पतिव्रता ।
सा भर्तृलोकमाप्नोति यथैवारुन्धती तथा ॥ १५ ॥
यल्लब्धं लाभकाले तु स्वजात्या कन्यया सह ।
कन्यागतं तु तद्विद्याच्छुद्धं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥ १६ ॥

वैवाहिकं तु तद्विद्याद्भार्यया यत्समागतम् ।
धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥ १७ ॥
आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।
तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥ १८ ॥
तत्र लब्धं तु यत्किंचिद्धनं शौर्येण तद्भवेत् ।
ध्वजाहृतं भवेद्यच्च विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ॥ १९ ॥
संग्रामादाहृतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।
स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते ॥ २० ॥

व्रतहेमाद्रौ—

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ।
निषिद्धसेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥ १ ॥

दानहेमाद्रौ—

(मनुः)

इष्टे यज्ञे यद्दीयते दक्षिणादि तदैष्टिकम् ।
बहिर्वेदि च यद्दानं दीयते तद्धि पौर्तिकम् ॥ १ ॥
स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापोपशान्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथाऽन्वहम् ॥ २ ।
ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।
द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥ ३ ॥
अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥ ४ ॥
पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।
असत्सु विनियुञ्जीत तस्य देयं न किंचन ॥ ५ ॥
संचयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।
धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते यो न तं तस्करमर्चयेत् ॥ ६ ॥
न कुर्यात्कस्यचित्पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

संध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने ।
पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ ८ ॥
गुरूणां संनिधौ दाने योगे चैव विशेषतः ।
एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥ ९ ॥
विष्णुः पराशरो दक्षः संवर्तव्यासहारिताः ।
शातातपो वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः ॥ १० ॥
देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः ।
शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः ॥ ११ ॥

श्राद्धहेमाद्रौ—

यत्किंचिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीरघृतपायसम् ।
दत्तमक्षयमित्याहुः पितरस्त्वेव देवताः ॥ १ ॥
अलाभे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः ।
पूर्वेद्युर्वा प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥ २ ॥
एकपिण्डकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ॥ ३ ॥
कुर्वन्प्रतिपदि श्राद्धं सरूपान् लभते सुतान् ।
कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु बन्दिनः ॥ ४ ॥
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान्सुतान् ।
षष्ठ्यां दूतं कृषिं चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥ ५ ॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।
नवम्यामेकखुरकं दशम्यां द्विखुरांस्तथा ॥ ६ ॥
एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कुप्यमेवं च ॥ ७ ॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः ।
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण हता रणे ॥ ८ ॥
पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान्मनसः प्रियान् ।
श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ९ ॥

सर्वं वा यदि वाप्यर्धं पादं वा यदि वाऽक्षरम् ।
सकाशाद्यस्य गृह्णीयान्नियतं तस्य गौरवम् ॥ १० ॥
नानृग्ब्राह्मणो भवति न वणिङ्न कुशीलवः ।
न शूद्रवेषणं कुर्वन्नस्तेयो न चिकित्सकः ॥ ११ ॥
परपूर्वापतिं धीरा वदन्ति दिधिषूपतिम् ।
द्विजोऽग्रेदिधिषूश्चैव यस्य सैव कुटुम्बिनी ॥ १२ ॥
यस्तयोरन्नमश्नाति स कुलाच्च्यवते द्विजः ॥ १३ ॥
अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रान्तं वा हृष्टमानसम् ।
सवृषं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥ १४ ॥
येषामन्नं विनाऽतिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।
ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥ १५ ॥
किं ब्राह्मणस्य पितरं किं वा पृच्छति मातरम् ।
श्रुतं चेदस्ति वेद्यं वा तन्मातापितरौ स्मृतौ ॥ १६ ॥
अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।
अर्हानर्हानभिज्ञानात्सोऽपि धर्माद्धीयते ॥ १७ ॥
परिच्युतेष्टवस्थानान्निगरन्नेव तच्छुचि ॥ १८ ॥
निमन्त्र्य विप्रास्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरम् ।
प्रमत्ततां च स्वाध्यायं क्रोधं शोकं तथानृतम् ॥ १९ ॥
उपासनाग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञान्नपक्तिश्च यच्चान्यद्गृह्यकृत्यकम् ॥ २० ॥
बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये वैकाग्नय एव च ।
तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ २१ ॥
पूर्वाह्णे वैदिकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।
एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ २२ ॥
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतीयेंऽशे नातिसंध्यासमीपतः ॥ २३ ॥
यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्कश्चिदभोजितः ।
न तस्य पितरो देवा हव्यं कव्यं च भुञ्जते ॥ २४ ॥

अतिथिर्यस्य वै ग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः ।
स चेन्निरसितस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥ २५ ॥
अपि शाकंपचानस्य शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥ २६ ॥
यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
पितृषु दैवयज्ञेषु दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ २७ ॥
श्राद्धेन यः कुरुते संगतानि न देवयानेन पथा स याति ।
विनिर्मुक्तं पिप्पलं बन्धतो वा स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति श्राद्धमित्रः॥
यत्प्रोक्षितं भवेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।
यथाविधिनियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये ॥ २९ ॥
यस्तु भक्षयते मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।
स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ॥ ३० ॥

(वृद्धमनुः)

श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रा नागदैवतमस्तके ।
यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥ ३१ ॥
यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।
यश्च वेत्त्यात्मकैवल्यं पङ्क्तिपावनपावनाः ॥ ३२ ॥
यां कांचित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
यमुनाया विशेषेण ब्राह्मणो नियतेन्द्रियः ॥ ३३ ॥
हिरण्यं वैश्वदेवे दद्याद्वै दक्षिणां बुधः ।
पित्रे तु रजतं देयं शक्त्या भूमिगवादिकम् ॥ ३४ ॥
प्रोषितस्य यदा कालो गतश्चेद्द्वादशाब्दिकः ।
प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत् ॥ ३५ ॥

मिताक्षरायाम्—

अकामतस्त्वहोरात्रं शेषेषूपवसेदहः ॥ १ ॥
मानुषास्थि:शवं विष्ठा रेतो मूत्रार्तवं वसा ।
स्वेदाश्रुदूषिका श्लेष्म मद्यं चामेध्यमुच्यते ॥ २ ॥

विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षेति च क्रमात् ॥ ३ ॥
सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
यथा लेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्युरेव ते ॥ ४ ॥
निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्बनम् ।
त्रिकादर्वाक्तु पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥ ५ ॥
विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः ।
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रयः ॥ ६ ॥
वाक्पारुष्ये य एवोक्ता प्रतिलोमानुलोमतः ॥ ७ ॥
ब्राह्मणस्य वधे मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।
ललाटे वाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥ ८ ॥
सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ॥ ९ ॥
बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।
यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥ १० ॥
ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ॥ ११ ॥
एतान्येव तथा पेयान्येकैकं तु त्र्यहं त्र्यहम् ।
अतिसांतपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ १२ ॥
विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् ।
ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥ १३ ॥

(बृहन्मनुः)

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥ १४ ॥

पाराशरमाधवीये—

प्रजापतिर्हि यस्मिन्काले राज्यमभूभुजत् (?) ।
धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन्सत्यवादिनः ॥ १ ॥
तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ।
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते ॥ २ ॥
द्विजान्विहाय संपश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।
तस्य प्रक्षुभितं राष्ट्रं बलं कोशं च नश्यति ॥ ३ ॥

संदिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम् ॥ ४ ॥
ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ।
शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥
सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्थितिः ॥ ६ ॥
सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम् ।
इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥ ७ ॥
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
साक्षिधर्मे विशेषेण सत्यमेव वदेत सः ॥ ८ ॥
ऋत्विक्पुरोहितामात्याः पुत्राः संबन्धिबान्धवाः ।
धर्माद्विचलिता दण्ड्या निर्वास्या राजभिः पुरात् ॥ ९ ॥
ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा द्विगुणं ततः ॥ १० ॥
द्रव्यमस्वामिविक्रीतं मूल्यं राज्ञे निवेदितम् ।
न तत्र विद्यते दोषो न स्यात्तदुपविक्रयात् ॥ ११ ॥
आर्तस्य कुर्यात्सच्छंसन् यथाभाषितमादितः ।
सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ १२ ॥
त एव दण्डपारुष्ये व्याप्य दण्डा यथाक्रमम् ॥ १३ ॥
यः कुमारीं मेषपशून् ऋक्षांश्च वृषभांस्तथा ।
वाहयेत्साहसं पूर्णं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥ १४ ॥
महापापोपवक्तारो महापातकशंसकाः ।
आमध्यमोत्तमा दण्ड्या दद्युस्ते च यथाक्रमम् ॥ १५ ॥
मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ १६ ॥
अन्त्याभिगमने त्वङ्क्या कबन्धेन प्रवासयेत् ।
शूद्रस्तथाङ्क्य एव स्याद्दण्ड्यः स्याद्गमने वधः ॥ १७ ॥
अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि मोहतः ।
चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितो हि सः ॥ १८ ॥

यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।
पापं व्रतेन संछाद्य बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥ १९ ॥
सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।
कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादिषु ॥ २० ॥
वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ २१ ॥
दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ।
कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं तथैव वा ॥ २२ ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ २३ ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ॥ २४ ॥
चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः ।
अमुक्तयोरस्तगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ॥ २५ ॥
उपस्थाने च यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन हि ।
तात्कालिकमिति ख्यातं तदत्तव्यं मुमुक्षुणा ॥ २६ ॥
सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ।
उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ २७ ॥
उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।
दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ २८ ॥
जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
हिरण्यधान्यगोवासास्तिलानां गुडसर्पिषाम् ॥ २९ ॥
मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।
आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥ ३० ॥
श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ॥ ३१ ॥
ग्राममध्ये मृतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।
ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥ ३२ ॥

ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।
शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ ३३ ॥
तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ ३४ ॥
उग्रात्तु जातः क्षत्तायां श्वपाक इति कीर्त्यते ॥ ३५ ॥
ब्राह्मणस्य रणद्वारे पूयशोणितसंभवे ।
कृमिरुत्पद्यते यस्तु प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ३६ ॥
गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी अधो नाभ्या विशुध्यति ॥ ३७ ॥
नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः ।
षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे ॥ ३८ ॥
विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं चरेत् ।
तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥ ३९ ॥
अपात्रीकरणं त्वा····तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिमहः सांतपनेन वा ॥ ४० ॥
श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।
तस्मात्प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रापितं भुवि ॥ ४१ ॥
वाक्याभावे तु सर्वेषा देशदृष्टमनन्तयेत् ॥ ४२ ॥
यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥ ४३ ॥
देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।
तेषां स्वसमयैर्धर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह ॥ ४४ ॥
लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥ ४५ ॥
उभयाभ्यर्थितेनैव मया ह्यमुकसूनुना ।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकः स्वं तु तल्लिखेत् ॥ ४६ ॥
शोधयेत्तं च छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।
स राज्ञर्णचतुर्भागं दाप्यं तस्य च तद्धनम् ॥ ४७ ॥

यदि तस्मिन्दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।
मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वापि साधयेत् ॥ ४८ ॥
न प्रातर्न प्रदोषश्च संध्याकालोतिकाल हि(?) ।
मुख्याभावेऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन्कर्मणि स्मृतः ॥ ४९ ॥
पीत्वा योऽशनमश्नीयात्पात्रे दत्तमगर्हितम् ।
भार्याभृतकदासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत्ततः ॥ ५० ॥
अनिन्दन्भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
पञ्चग्रासा महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत् ॥ ५१ ॥
महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ ५२ ॥
पित्रोरुपशमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥ ५३ ॥
नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।
स महालयसंज्ञः स्याद्गजच्छायाह्वयस्तथा ॥ ५४ ॥
सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डनिवर्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्मदाता पापैः प्रमुच्यते ॥ ५५ ॥
समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दश ।
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥ ५६ ॥
आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।
काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥ ५७ ॥
तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।
आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ॥ ५८ ॥
तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेन्न वा ॥ ५९ ॥

धर्मसिन्धौ—

विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।
तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मङ्गलं मनुरब्रवीत् ॥ १ ॥

व्यवहारतत्त्वे—

नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मणब्रुवः स्मृतः ॥ १ ॥

दायतत्त्वे—

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ।
विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ १ ॥
इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।
अनिवेदितविज्ञाता दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ २ ॥

दायक्रमसंग्रहे—

पतितस्तु सुतः क्लीबः पङ्गुश्चोन्मत्तको जडः ।
अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्तो भर्तव्यास्ते निरंशकाः ॥ १ ॥
सामान्यं पुत्रकन्याऽऽधिः सर्वस्वं न्याययाचितम् ।
अदेयान्याहुरष्टैव यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ २ ॥

शंकरविजये—

पूज्येषु सेवका नीचाः पुण्यमार्गक्रियानुगाः ।
तत्तदेव पदं चापुर्यथा जातिकुलस्थितिः ॥ १ ॥
विप्राणां दैवतं शंभुः क्षत्रियाणां तु माधवः ।
वैश्यानां तु भवेद्ब्रह्मा शूद्राणां गणनायकः ॥ २ ॥

मनुस्मृतिपद्यानुक्रमः।

	अध्या.	श्लो.
अ		
अकन्येति तु यः कन्याम्	८	२२५
अकामतः कृतं पापम्	११	४६
अकामतः कृते पापे	११	४५
अकामतस्तु राजन्यम्	११	१२७
अकामस्य क्रिया काचित्	२	४
अकारणपरित्यक्ता	३	१५७
अकारं चाप्युकारं च	२	७६
अकुर्वन्विहितं कर्म	११	४४
अकृतं च कृतात्क्षेत्रात्	१०	११४
अकृता वा कृता वापि	९	१३६
अकृत्वा भैक्षचरणम्	२	१८७
अक्रोधनान्सुप्रसादान्	३	२१३
अक्रोधनाः शौचपराः	३	१९२
अक्षमाला वसिष्ठेन	९	२३
अक्षारलवणान्नाः स्युः	५	७३
अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टम्	१०	७१
अगारदाही गरदः	३	१५८
अगारादभिनिष्क्रांतः	६	४१
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये	८	३८५
अग्निदग्धानग्निदग्धान्	३	१९९
अग्निदान्भक्तदांश्चैव	९	२७८
अग्निपक्वाशनो वा स्यात्	६	१७
अग्निवायुरविभ्यस्तु	१	२३
अग्निं वाहारयेदेनम्	८	११४
अग्निहोत्रं च जुहुयात्	४	२५
अग्निहोत्रं समादाय	६	४
अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्	११	४१
अग्नीनात्मनि वैतानान्	६	२५
अग्नीन्धनं भैक्षचर्याम्	२	१०८

	अध्या.	श्लो.
अग्नेः सोमयमाभ्यां च	३	२११
अग्नेः सोमस्य चैवादौ	३	८५
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यक्	३	७६
अग्न्यभावे तु विप्रस्य	३	२१२
अग्न्यगारे गवां गोष्ठे	४	५८
अग्न्याधेयं पाकयज्ञान्	२	१४३
अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु	३	१८४
अघं स केवलं भुङ्क्ते	३	११८
अङ्गावपीडनायां च	२	२८७
अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य	९	२७७
अङ्गुष्ठमूलस्य तले	२	५९
अचक्षुर्विषयं दुर्गम्	४	७७
अच्छलेनैव चान्विच्छेत्	८	१८७
अजडश्चेदपौगण्डः	८	१४८
अजाविकं सैकशफम्	९	११९
अजाविके तु संरुद्धे	८	२३५
अजीगर्तः सुतं हन्तुम्	१०	१०५
अजीवंस्तु यथोक्तेन	१०	८१
अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रम्	११	१५०
अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्	११	२३३
अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा	११	१४६
अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठाः	१२	१०३
अज्ञो भवति वै बालः	२	१५३
अण्डजाः पक्षिणः सर्पाः	१	४४
अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यः	१	२७
अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि	२	३९
अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते	२	३९
अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये	११	८
अतपास्त्वनधीयानः	४	१९०
अतस्तु विपरीतस्य	७	३१

	अध्या.	श्लो.
अतिक्रान्ते दशाहे च	५	७६
अतिक्रामेत्प्रमत्तं या	९	७८
अतिथिं चाननुज्ञाप्य	४	१२२
अतिवादांस्तितिक्षेत	६	४७
अतैजसानि पात्राणि	६	५३
अतोऽन्यतममास्थाय	११	८६
अतोऽन्यतमया वृत्त्या	४	१३
अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यात्	३	२३६
अत्र गाथा वायुगीताः	९	४२
अथ मूलमनाहार्यम्	८	२०२
अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा	८	१२८
अदत्तानामुपादानम्	१२	७
अदत्त्वा तु य एतेभ्यः	३	११५
अदर्शयित्वा तत्रैव	८	१५५
अदातरि पुनर्दाता	८	१६१
अदीयमाना भर्तारम्	९	९१
अदूषितानां द्रव्याणाम्	९	२८६
अदेश्यं यश्च दिशति	८	५३
अद्भिरेव द्विजाग्र्याणाम्	३	३५
अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति	५	१०९
अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचम्	५	११८
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रम्	९	३२१
अद्यात्काकः पुरोडाशम्	७	२१
अद्रोहेणैव भूतानाम्	४	३२
अद्वारेण च नातीयात्	४	७३
अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थम्	८	४७
अधर्मदण्डनं लोके	८	१२७
अधर्मप्रभवं चैव	६	६४
अधर्मेण च यः प्राह	२	१११
अधर्मेणैधते तावत्	४	१७४
अधस्तान्नोपदध्याच्च	४	५४
अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैः	८	३१०
अधार्मिको नरो यो हि	४	१७०

	अध्या.	श्लो.
अधितिष्ठेन्न केशांस्तु	४	१७८
अधियज्ञं ब्रह्म जपेत्	६	८३
अधिविन्ना तु या नारी	९	८३
अधीत्य विधिवद्वेदान्	६	३६
अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः	१०	१
अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः	४	१९६
अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्	७	८१
अध्यग्न्यध्यावाहनिकम्	९	१९४
अध्यात्मरतिरासीनः	६	४९
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः	३	७०
अध्यापनमध्ययनम्	१	८८
अध्यापनमध्ययनम्	१०	७५
अध्यापयामास पितॄन्	२	१५१
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तः	२	७०
अध्येष्यमाणं तु गुरुः	२	७३
अनंशौ क्लीबपतितौ	९	२०१
अनग्निरनिकेतः स्यात्	६	४३
अनधीत्य द्विजो वेदान्	६	३७
अनन्तरः सपिण्डाद्यः	९	१८७
अनन्तरमरिं विद्यात्	७	१५८
अनन्तरासु जातानाम्	१०	६
अनपत्यस्य पुत्रस्य	९	२१७
अनपेक्षितमर्यादम्	८	३०९
अनभ्यासेन वेदानाम्	५	४
अनर्चितं वृथामांसम्	४	२१३
अनातुरः स्वानि खानि	४	१४४
अनादेयं नाददीत	८	१७०
अनादेयस्य चादानात्	८	१७१
अनाम्नातेषु धर्मेषु	१२	१०८
अनारोग्यमनायुष्यम्	२	५७
अनार्यता निष्ठुरता	१०	५८
अनार्यमार्यकर्माणम्	१०	७३
अनार्यायां समुत्पन्नः	१०	६६

अनाहिताग्निना — अन्धो मत्स्या

	अध्या.	श्लो.
अनाहिताग्निता स्तेयम्	११	६५
अनित्यो विजयो यस्मात्	७	१९९
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैः	३	४२
अनियुक्तासुतश्चैव	९	१४३
अनिर्दशाया गोः क्षीरम्	५	८
अनिर्दशाहां गां सूताम्	८	२४२
अनुक्तनिष्कृतीनां तु	११	२०९
अनुगम्येच्छया प्रेतम्	५	१०३
अनुपघ्नन्पितृद्रव्यम्	९	२०८
अनुबन्धं परिज्ञाय	८	१२६
अनुभावी तु यः कश्चित्	८	६९
अनुमन्ता विशसिता	५	५१
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः	७	६४
अनुष्णाभिरफेनाभिः	२	६१
अनृतं च समुत्कर्षे	११	५५
अनृतं तु वदन्दण्ड्यः	८	३६
अनृतावृतुकाले च	५	१५३
अनेकानि सहस्राणि	५	१५९
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति	६	८५
अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा	२	१६४
अनेन तु विधानेन	९	१२८
अनेन नारीवृत्तेन	५	१६६
अनेन विधिना नित्यम्	५	१६९
अनेन विधिना यस्तु	११	११५
अनेन विधिना राजा कुर्वाणः	८	३४३
अनेन विधिना राजा मिथो	८	१७८
अनेन विधिना श्राद्धम्	३	२८१
अनेन विधिना सर्वान्	६	८१
अनेन विप्रो वृत्तेन	५	२६०
अन्तर्गतशवे ग्रामे	४	१०८
अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्	५	७९
अन्धो जडः पीठसर्पी	८	३९४
अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति	८	९५

अन्नमेषां परा — अप्रयत्नः सुखा

	अध्या.	श्लो.
अन्नमेषां पराधीनम्	१०	५४
अन्नहर्तामयावित्वम्	११	५१
अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि	८	३१७
अन्नाद्यजानां सत्त्वानाम्	११	१४३
अन्यदुप्तं जातमन्यत्	९	४०
अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या	८	२०४
अन्यानपि प्रकुर्वीत	७	६०
अन्ये कृतयुगे धर्माः	१	८५
अन्येषां चैवमादीनाम्	८	३२९
अन्येष्वपि तु कालेषु	७	१८३
अन्योन्यस्याव्यभीचारः	९	१०१
अन्वाधेयं च यद्दत्तम्	९	१९५
अपः शस्त्रं विषं मांसम्	१०	८८
अपः सुराभाजनस्थाः	११	१४७
अपत्यं धर्मकार्याणि	९	२८
अपत्यलोभाद्या तु स्त्री	५	१६१
अपदिश्यापदेश्यं च	८	५४
अपराजितां वास्थाय	६	३१
अपराह्णस्तथा दर्भाः	३	२५५
अपसव्यमग्नौ कृत्वा	३	२१४
अपह्नवेऽधमर्णस्य	८	५२
अपां समीपे नियतः	२	१०४
अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान्	३	१८३
अपाङ्क्तदाने यो दातुः	३	१६९
अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः	३	१८३
अपामग्नेश्च संयोगात्	५	११३
अपि नः स कुले जायात्	३	२७४
अपि यत्सुकरं कर्म	७	५५
अपुत्रायां मृतायां तु	९	१३५
अपुत्रोऽनेन विधिना	९	१२८
अपुष्पाः फलवन्तो ये	१	४७
अप्रणोद्योऽतिथिः सायम्	३	१०५
अप्रयत्नः सुखार्थेषु	६	२६

	अध्या.	श्लो.
अप्राणिभिर्यत्क्रियते	९	२२३
अप्सु प्रवेश्य तं दण्डम्	९	२४४
अप्सु भूमिवदित्याहुः	८	१००
अबीजविक्रयी चैव	९	२९१
अब्दार्धमिन्द्रमित्येतत्	११	२५५
अब्राह्मणः संग्रहणे	८	३५९
अब्राह्मणादध्ययनम्	२	२४१
अभयस्य हि यो दाता	८	३०३
अभिचारेषु सर्वेषु	९	२९०
अभिपूजितलाभांस्तु	६	५८
अभियोक्ता न चेद्ब्रूयात्	८	५८
अभिवादनशीलस्य	२	१२१
अभिवादयेद्वृद्धांश्च	४	१५४
अभिवादात्परं विप्रः	२	१२२
अभिशस्तस्य षण्ढस्य	४	२११
अभिषह्य तु यः कन्याम्	८	३६७
अभोज्यमन्नं नात्तव्यम्	११	१६०
अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नम्	११	१५२
अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोः	२	१७८
अभ्यञ्जनं स्नापनं च	२	२११
अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्	११	१३३
अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा	५	२०
अमन्त्रिका तु कार्येयम्	२	६६
अमात्याः प्राड्विवाको वा	९	२३४
अमात्यमुख्यं धर्मज्ञम्	७	१४१
अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थं	७	१५७
अमात्ये दण्ड आयत्तः	७	६५
अमानुषीषु पुरुषः	११	१७३
अमाययैव वर्तेत	७	१०४
अमावास्या गुरुं हन्ति	४	११४
अमावास्यामष्टमीं च	४	१२८
अमेध्ये वा पतेन्मत्तः	११	९६
अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः	९	६६

	अध्या.	श्लो.
अयमुक्तो विभागो वः	९	२२०
अयाज्ययाजनैश्चैव	३	६५
अयुध्यमानस्योत्पाद्य	४	१६७
अरक्षिता गृहे रुद्धाः	९	१२
अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य	११	२५८
अराजके हि लोकेऽस्मिन्	७	३
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाः	१	८३
अर्थकामेष्वसक्तानाम्	२	१३
अर्थसम्पादनार्थं च	७	१६८
अर्थस्य संग्रहे चैनाम्	९	११
अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा	८	२४
अर्थेऽपव्ययमानं तु	८	५१
अलंकारं नाददीत	९	९२
अलंकृतश्च संपश्येत्	७	२२२
अलब्धं चैव लिप्सेत	७	९९
अलब्धमिच्छेद्दण्डेन	७	१०१
अलाबुं दारुपात्रं च	६	५४
अलाभे न विषादी स्यात्	६	५७
अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण	४	२००
अल्पं वा बहु वा यस्य	२	१४९
अल्पान्नाभ्यवहारेण	६	५९
अवकाशेषु चोक्षेषु	३	२०७
अवकीर्णी तु काणेन	११	११८
अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रम्	११	२०८
अवगूर्य त्वब्दशतम्	११	२०६
अवनिष्ठीवतो दर्पात्	८	२८२
अवहार्यो भवेच्चैव	८	१९८
अवाक्शिरास्तमस्यन्धे	८	९४
अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना	२	१२८
अविद्यानां तु सर्वेषाम्	९	२०५
अविद्वांश्चैव विद्वांश्च	९	३१७
अविद्वांसमलं लोके	२	२१४
अवेक्षेत गतीर्नृणाम्	६	६१

	अध्या.	श्लो.
अवेदयानो नष्टस्य	८	३२
अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं	३	१०
अव्रतानाममन्त्राणाम्	१२	११४
अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तम्	१०	९९
अशक्नुवंस्तु शुश्रूषाम्	८	२५०
अशासंस्तस्करान्यस्तु	९	२५४
अश्मनोऽस्थीनि गोबालान्	८	२५०
अश्रोत्रियः पिता यस्य	३	१३६
अश्लीकमेतत्साधूनाम्	४	२०६
अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य	८	३३७
अष्टावष्टौ समश्नीयात्	११	२१८
अष्टौ मासान्यथादित्यः	९	३०५
असंस्कृतप्रमीतानाम्	९	२४५
असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैः	५	३६
असकृद्गर्भवासेषु	१२	७८
असंख्या मूर्तयस्तस्य	१२	१५
असंदितानां संदाता	८	३४२
असपिण्डं द्विजं प्रेतम्	५	१०१
असपिण्डा च या मातुः	३	५
असंभाष्ये साक्षिभिश्च	८	५५
असंभोज्या ह्यसंयाज्याः	९	२३८
असम्यक्कारिणश्चैव	९	२५९
असाक्षिकेषु त्वर्थेषु	८	१०९
अस्थिमतां तु सत्त्वानाम्	११	१४०
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतम्	६	७६
अस्मिन्धर्मोऽखिलेनोक्तः	१	१०७
अस्रं गमयति प्रेतान्	३	२३०
अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः	९	२
अस्वामिना कृतो यस्तु	८	१९९
अहं प्रजाः सिसृक्षंस्तु	१	३४
अहन्यहन्यवेक्षेत	८	४१९
अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यम्	९	१८९
अहिंसयेन्द्रियासङ्गैः	६	७५

	अध्या.	श्लो.
अहिंसयैव भूतानाम्	२	१५९
अहिंसा सत्यमस्तेयम्	१०	६३
अहुतं च हुतं चैव	३	७३
अहोरात्रे विभजते	१	६५
अह्ना चैकेन रात्र्या च	५	६४
अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून्	६	६९
आ		
आकारैरिङ्गितैर्गत्या	८	२६
आकाशात्तु विकुर्वाणात्	१	७६
आकाशेशास्तु विज्ञेयाः	४	१८४
आगमं निर्गमं स्थानम्	८	४०१
आगस्सु ब्राह्मणस्यैव	९	२४१
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेत्	५	८६
आचम्य प्रयतो नित्यमुभे	२	२२२
आचम्योदक्परावृत्य	३	२१७
आचारः परमो धर्मः	१	१०८
आचारहीनः क्लीबश्च	३	१६५
आचाराद्विच्युतो विप्रः	१	१०९
आचाराल्लभते ह्यायुः	४	१५६
आचार्यं च प्रवक्तारम्	४	१६२
आचार्यं स्वमुपाध्यायम्	५	९१
आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः	२	१०९
आचार्यश्च पिता चैव	२	२२५
आचार्यस्त्वस्य यां जातिम्	२	१४८
आचार्ये तु खलु प्रेते	२	२४७
आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः	२	२२६
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः	४	१८२
आच्छाद्य चार्चयित्वा च	३	२७
आतुरामभिशस्तां वा	११	११२
आत्मनश्च परित्राणे	८	३४९
आत्मनो यदि वान्येषाम्	११	११४
आत्मैव देवताः सर्वाः	१२	११९
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी	८	८४

	अध्या.	श्लो.
आददीत न शूद्रोऽपि	९	९८
आददीताथ षड्भागं द्रुमा	७	१३१
आददीताथ षड्भागं प्रणष्टा	८	३३
आदानमप्रियकरम्	७	२०४
आदाननित्याच्चादातुः	११	१५
आदिष्टी नोदकं कुर्यात्	५	८८
आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म	११	२६५
आद्याद्यस्य गुणं त्वेषाम्	१	२०
आधिः सीमा बालधनम्	८	१४९
आधिश्चोपनिधिश्चोभौ	८	१४५
आपः शुद्धा भूमिगताः	५	१२८
आपत्कल्पेन यो धर्मम्	११	२८
आपदर्थं धनं रक्षेत्	७	२१३
आपद्गतोऽथवा वृद्धः	९	२८३
आपो नारा इति प्रोक्ताः	१	१०
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु	८	६३
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे	३	१९१
आयतिं सर्वकार्याणाम्	७	१७८
आयत्यां गुणदोषज्ञः	७	१७९
आयुष्मन्तं सुतं सूते	३	२६३
आयुष्मान्भव सौम्येति	२	१२५
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते	२	५२
आयोगवश्च क्षत्ता च	१०	१६
आरण्यांश्च पशून्सर्वान्	१०	८९
आरण्यानां च सर्वेषाम्	५	९
आरभेतैव कर्माणि	९	३००
आरम्भरुचिताऽधैर्यम्	१२	३२
आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्	८	२१६
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत	४	७६
आर्धिकः कुलमित्रं च	४	२५३
आर्यता पुरुषज्ञानम्	७	२११
आर्षं धर्मोपदेशं च	१२	१०६

	अध्या.	श्लो.
आर्षे गोमिथुनं शुल्कम्	३	५३
आवृत्तानां गुरुकुलात्	७	८२
आश्रमादाश्रमं गत्वा	६	३४
आश्रमेषु द्विजातीनाम्	८	३९०
आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य	२	३८
आसनं चैव यानं च	७	१६१
आसनावसथौ शय्याम्	३	१०७
आसनाशनशय्याभिः	४	२९
आसन्नेषूपक्लृप्तेषु	३	२०८
आसपिण्डक्रियाकर्म	३	२४७
आ समाप्तेः शरीरस्य	२	२४४
आ समुद्रात्तु वै पूर्वात्	२	२२
आसां महर्षिचर्याणाम्	६	३२
आसीतामरणात्क्षान्ता	५	१५८
आसीदिदं तमोभूतम्	१	५
आसीनस्य स्थितः कुर्यात्	२	१९६
आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा	११	१३
आहवेषु मिथोऽन्योन्यम्	७	८९
आहृताभ्युद्यतां भिक्षाम्	४	२४८
आ हैव स नखाग्रेभ्यः	२	१६७
इ		
इच्छयान्योन्यसंयोगः	३	३२
इतरानपि सख्यादीन्	३	११३
इतरे कृतवन्तस्तु	९	२४२
इतरेषां तु पण्यानाम्	१०	९३
इतरेषु तु शिष्टेषु	३	४१
इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु	३	१८२
इतरेषु ससन्ध्येषु	१	७०
इतरेष्वागमाद्धर्मः	१	८२
इत्येतत्तपसो देवाः	११	२४४
इत्येतदेनसामुक्तम्	११	२४७
इत्येतन्मानवं शास्त्रम्	१२	१२६
इदं शरणमज्ञानात्	६	८४

	अध्या.	श्लो.
इदं शास्त्रं तु कृत्वासौ	१	५८
इदं शास्त्रमधीयानः	१	१०४
इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठम्	१	१०६
इदं तु वृत्तिवैकल्यात्	१०	८५
इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च	९	३०३
इन्द्रानिलयमार्काणाम्	७	४
इन्द्रियाणां तु सर्वेषाम्	२	९९
इन्द्रियाणां जये योगम्	७	४४
इन्द्रियाणां निरोधेन	६	६०
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषं	२	९३
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मं	१२	५२
इन्द्रियाणां विचरताम्	२	८८
इन्द्रियाणि यशः स्वर्गम्	११	४०
इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु	४	१६
इन्धनार्थमशुष्काणाम्	११	६४
इमं लोकं मातृभक्त्या	२	२३३
इमं हि सर्ववर्णानाम्	९	६
इमान्नित्यमनध्यायान्	४	१०१
इयं भूमिर्हि भूतानाम्	९	३७
इयं विशुद्धिरुदिता	११	८९
इष्टिं वैश्वानरीं नित्यम्	११	२७
इह चामुत्र वा काम्यम्	१२	८९
इह दुश्चरितैः केचित्	११	४८
ई		
ईशो दण्डस्य वरुणः	९	२४५
उ		
उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये	११	८८
उच्चावचेषु भूतेषु	६	७३
उच्छिष्टमन्नं दातव्यम्	१०	१२५
उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टः	५	१४३
उच्छीर्षके श्रियै कुर्यात्	३	८९
उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेत्	३	२६५
उच्छेषणं भूमिगतम्	३	२४६

	अध्या.	श्लो.
उत्कृष्टायाभिरूपाय	९	८८
उत्कोचकाश्चोपधिकाः	९	२५८
उत्तमां सेवमानस्तु	८	३६६
उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्यात्	१	९३
उत्तमानुत्तमान्गच्छन्	४	२४५
उत्तमैरुत्तमैर्नित्यम्	४	२४४
उत्थाय पश्चिमे यामे	७	१४५
उत्थायावश्यकं कृत्वा	४	९३
उत्पत्तिरेव विप्रस्य	१	९८
उत्पद्यते गृहे यस्य	९	१७०
उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च	१२	९६
उत्पादकब्रह्मदात्रोः	२	१४६
उत्पादनमपत्यस्य	९	२७
उत्सादनं च गात्राणाम्	२	२०९
उदकं निनयेच्छेषम्	३	२१८
उदकुम्भं सुमनसः	२	१८२
उदके मध्यरात्रे च	४	१०९
उदितेऽनुदिते चैव	२	१५
उदितोऽयं विस्तरशः	९	२५०
उद्धारो न दशस्वस्ति	९	११५
उद्धृते दक्षिणे पाणौ	२	६३
उद्बबर्हात्मनश्चैव	१	१४
उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे	१	४६
उद्यतैराहवे शस्त्रैः	५	९८
उद्वर्तनमपस्नानम्	४	१३२
उन्मत्तं पतितं क्लीबम्	९	७९
उपचारक्रिया केलिः	८	३५७
उपच्छन्नानि चान्यानि	८	२४९
उपजप्यानुपजपेत्	७	१९७
उपधाभिश्च यः कश्चित्	८	१९३
उपनीय गुरुः शिष्यम्	२	६९
उपनीय तु तत्सर्वम्	३	२२८
उपनीय तु यः शिष्यम्	२	१४०

उपपन्नो गुणैः — ऋजवस्ते तु

	अध्या.	श्लो.
उपपन्नो गुणैः सर्वैः	९	१४१
उपपातकसंयुक्तः	११	१०८
उपरुध्यारिमासीत	७	१९५
उपवासकृशं तं तु	११	१९५
उपवेश्य तु तान्विप्रान्	३	२०९
उपसर्जनं प्रधानस्य	९	१२१
उपस्थमुदरं जिह्वा	८	१२५
उपस्पृशंस्त्रिषवणम्	६	२४
उपस्पृश्य द्विजो नित्यम्	२	५३
उपाकर्मणि चोत्सर्गे	४	११९
उपाध्यायान्दशाचार्यः	२	१४५
उपानहौ च वासश्च	४	६६
उपासते ये गृहस्थाः	३	१०४
उपेतारमुपेयं च	७	२१५
उभयोर्हस्तयोर्मुक्तम्	३	२२५
उभाभ्यामप्यजीवंस्तु	१०	८२
उभावपि तु तावेव	८	३७७
उष्ट्रयानं समारुह्य	११	२०१
उष्णे वर्षति शीते वा	११	११३
ऊ		
ऊनद्विवार्षिकं प्रेतम्	५	६८
ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु	९	२१६
ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः	९	९२
ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि	५	१३२
ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च	९	१०४
ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति	२	१२०
ऋ		
ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव	६	१०
ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य	११	२६२
ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च	१२	११२
ऋग्वेदो देवदैवत्यः	४	१२४
ऋचो यजूंषि चान्यानि	११	२६४
ऋजवस्ते तु सर्वे स्युः	२	४७

ऋणं दातुम — एकरात्रं तु

	अध्या.	श्लो.
ऋणं दातुमशक्तो यः	८	१५४
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य	६	३५
ऋणे देये प्रतिज्ञाते	८	१३९
ऋणे धने च सर्वस्मिन्	९	२१८
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयम्	४	५
ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु	४	४
ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणाम्	३	४६
ऋतुकालाभिगामी स्यात्	३	४५
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैः	४	१७९
ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे	८	२६०
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यः	८	३८८
ऋषयः पितरो देवाः	३	८०
ऋषयः संयतात्मानः	११	२३६
ऋषयो दीर्घसंध्यत्वात्	४	९४
ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव	६	३०
ऋषिभ्यः पितरो जाताः	३	२०१
ऋषियज्ञं देवयज्ञम्	४	२१
ए		
एक एव चरेन्नित्यम्	६	४२
एक एव सुहृद्धर्मः	८	१७
एक एवौरसः पुत्रः	९	१६३
एकः प्रजायते जन्तुः	४	२४०
एकः शतं योधयति	७	७४
एकः शयीत सर्वत्र	२	१८०
एकं वृषभमुद्धारम्	९	१२३
एककालं चरेद्भैक्षम्	६	५५
एकं गोमिथुनं द्वे वा	३	२९
एकजातिर्द्विजातींस्तु	८	२७०
एकदेशं तु वेदस्य	२	१४१
एकमप्याशयेद्विप्रम्	३	८३
एकमेव तु शूद्रस्य	१	९१
एकमेव दहत्यग्निः	७	९
एकरात्रं तु निवसन्	३	१०२

	अध्या.	श्लो.
एकाकिनश्चात्ययिके	७	१६५
एकाकी चिन्तयेन्नित्यम्	४	२५८
एकाक्षरं परं ब्रह्म	२	८३
एकादशं मनो ज्ञेयम्	२	९२
एकादशेन्द्रियाण्याहुः	२	८९
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः	९	११७
एकान्तरे त्वानुलोम्यात्	१०	१३
एका लिङ्गे गुदे तिस्रः	५	१३६
एकैकं ग्रासमश्नीयात्	११	२१३
एकैकं ह्रासयेत्पिण्डम्	११	२१६
एकैकमपि विद्वांसम्	३	१२९
एकोऽपि वेदविद्धर्मम्	१२	११३
एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यात्	८	७७
एकोऽहमस्मीत्यात्मानम्	८	९१
एतच्चतुर्विधं विद्यात्	७	१००
एतच्छौचं गृहस्थानाम्	५	१३७
एतत्तु न परे चक्रुः	९	९९
एतत्त्रयं हि पुरुषम्	४	१३६
एतदक्षरमेतां च	२	७८
एतद्दण्डविधिं कुर्यात्	८	२२१
एतदन्तास्तु गतयः	१	५०
एतदुक्तं द्विजातीनाम्	५	२६
एतदेव चरेदब्दम्	११	१२९
एतदेव विधिं कुर्यात्	११	१८८
एतदेव व्रतं कुर्युः	११	११७
एतदेव व्रतं कृत्स्नम्	११	१३०
एतद्देशप्रसूतस्य	२	२०
एतद्धि जन्मसाफल्यम्	१२	९३
एतद्रुद्रास्तथादित्याः	११	२२१
एतद्वः सारफल्गुत्वम्	९	५६
एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा	४	९१
एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयी	४	१२५
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः	७	२२६
एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः	७	२२६
एतद्विधानं विज्ञेयम्	९	१४८
एतद्वोऽभिहितं शौचम्	५	१००
एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेय	१२	११६
एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं	३	२८६
एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रम्	१	५९
एतमेके वदन्त्यग्निम्	१२	१२३
एतमेव विधिं कृत्स्नम्	११	२१७
एतयर्चा विसंयुक्तः	२	०८
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते	११	१२२
एताः प्रकृतयो मूलम्	७	१५६
एतांस्त्वभ्युदितान्विद्यात्	४	१०४
एता दृष्ट्वास्य जीवस्य	१२	२३
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये	८	१२२
एतानेके महायज्ञान्	४	२२
एतान्दोषानवेक्ष्य त्वम्	८	१०१
एतान्द्विजातयो देशान्	२	२४
एतान्येनांसि सर्वाणि	११	७१
एतान्विगर्हिताचारान्	३	१६७
एतावानेव पुरुषः	९	४५
एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्	९	२४
एताश्चान्याश्च सेवेत	६	२९
एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे	११	१७२
एते चतुर्णां वर्णानाम्	१०	१३०
एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यः	११	३
एते मनूंस्तु सप्तान्यान्	१	३६
एते राष्ट्रे वर्तमानाः	९	२२६
एते षट् सदृशान्वर्णान्	१०	२७
एतेषां निग्रहो राज्ञः	८	३८७
एतेष्वविद्यमानेषु	३	२४८
एतैरुपायैरन्यैश्च	९	३१२
एतैर्द्विजातयः शोध्याः	११	२२६
एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमाम्	८	२५२

एतैर्विवादान्संत्य — एवं सर्वमिदं

	अध्या.	श्लो.
एतैर्विवादान्संत्यज्य	४	१८१
एतैर्व्रतैरपोहेत	११	१६९
एतैर्व्रतैरपोहेत	११	१०२
एतैर्व्रतैरपोहेयुः	११	१०७
एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यात्	११	१४५
एधोदकं मूलफलम्	४	२४७
एनसां स्थूलसूक्ष्माणाम्	११	२५२
एनस्विभिरनिर्णिक्तैः	११	१८०
एवं कर्मविशेषेण	११	५२
एवं गृहाश्रमे स्थित्वा	६	१
एवं चरति यो विप्रः	२	२४९
एवं चरन्सदा युक्तः	९	३२४
एवं दृढव्रतो नित्यम्	११	८१
एवं धर्म्याणि कार्याणि	९	१५१
एवं निर्वपणं कृत्वा	३	२६०
एवं प्रयत्नं कुर्वीत	७	२१०
एवं यः सर्वभूतानि	३	९३
एवं यः सर्वभूतेषु	१२	१२५
एवं यथोक्तं विप्राणाम्	५	२
एवं यद्यप्यनिष्टेषु	९	३१९
एवं विजयमानस्य	७	१०७
एवंविधान्नृपो देशान्	९	२६६
एवंवृत्तस्य नृपतेः	७	३३
एवंवृत्तां सवर्णां स्त्रीं	५	१६७
एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यां	१	५७
एवं संचिन्त्य मनसा	११	२३१
एवं संन्यस्य कर्माणि	६	९६
एवं स भगवान्देवः	१२	११७
एवं समुद्धृतोद्धारे	९	११६
एवं सम्यग्घविर्हुत्वा	३	८७
एवं सर्वं विधायेदम्	७	१४२
एवं सर्वं स सृष्ट्वेदम्	१	५१
एवं सर्वमिदं राजा	७	२१६

एवं सर्वानिमान् — एषोऽनापदि

	अध्या.	श्लो.
एवं सर्वानिमान्राजा	८	४२८
एवं सह वसेयुर्वा	९	१११
एवं स्वभावं ज्ञात्वासां	९	१६
एवमाचारतो दृष्ट्वा	१	११०
एवमादीन्विजानीयात्	९	२६०
एवमेतैरिदं सर्वम्	१	४१
एष दण्डविधिः प्रोक्तः	८	२७८
एष धर्मविधिः कृत्स्नः	१०	१३१
एष धर्मोऽखिलेनोक्तः	८	२१८
एष धर्मो गवाश्वस्य	९	५५
एष धर्मोऽनुशिष्टो वः	६	८६
एष नौयायिनामुक्तः	८	४०९
एष प्रोक्तो द्विजातीनाम्	२	६८
एष वै प्रथमः कल्पः	३	१४७
एष वोऽभिहितो धर्मः	६	९७
एष शौचविधिः कृत्स्नः	५	१४६
एष शौचस्य वः प्रोक्तः	५	११०
एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणि	१२	८२
एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकार	१२	५१
एष सर्वाणि भूतानि	१२	१२४
एष स्त्रीपुंसयोरुक्तः	९	१०३
एषा पापकृतामुक्ता	११	१७९
एषामन्यतमे स्थाने	८	११९
एषामन्यतमो यस्य	३	१४६
एषा विचित्राभिहिता	११	९८
एषु स्थानेषु भूयिष्ठं	८	८
एषोऽखिलः कर्मविधिः	९	३२५
एषोऽखिलेनाभिहितो दण्ड	८	२६६
एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः	८	३०१
एषोदिता गृहस्थस्य	४	२५९
एषोदिता लोकयात्रा	९	२५
एषोऽनाद्यादनस्योक्ता	११	१६१
एषोऽनापदि वर्णानाम्	९	३३६

एषोऽनुपस्कृतः — कामक्रोधौ तु

	अध्या.	श्लो.
एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तः	७	९८
एष्वर्थेषु पशून्हिंसन्	५	४५
ऐ		
ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुः	८	३४४
ओ		
ओघवाताहृतं बीजम्	९	५४
ओंकारपूर्विकास्तिस्रः	८	८१
ओषध्यः पशवो वृक्षाः	५	४०
औ		
औरभ्रिको माहिषिकः	३	१६६
औरसः क्षेत्रजश्चैव	९	१५९
औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ	९	१६५
औषधान्यगदो विद्या	११	२३७
क		
कणान्वा भक्षयेदब्दम्	११	९२
कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टम्	८	३६५
कन्याया दूषणं चैव	११	६१
कन्यायां दत्तशुल्कायाम्	९	९७
कन्यैव कन्यां या कुर्यात्	८	३६९
कपालं वृक्षमूलानि	६	४४
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ	४	१०२
कर्णौ चर्म च वालांश्च	८	२३४
कर्मणां च विवेकार्थम्	१	२६
कर्मणापि समं कुर्यात्	८	१७७
कर्मात्मनां च देवानाम्	१	२२
कर्मारस्य निषादस्य	४	२१५
कलविङ्कं प्लवं हिंसन्	५	१२
कलिः प्रसुप्तो भवति	९	३०२
कल्पयित्वास्य वृत्तिं च	११	२३
काणं वाप्यथवा खञ्जम्	८	२७४
कानीनश्च सहोढश्च	९	१६०
कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रम्	३	१४४
कामक्रोधौ तु संयम्य	८	१७५

कामजेषु प्रसक्तो — कुलजे वृत्त

	अध्या.	श्लो.
कामजेषु प्रसक्तो हि	७	४६
कामतो रेतसः सेकम्	११	१२०
कामं तु क्षपयेद्देहम्	५	१५७
कामं तु गुरुपत्नीनाम्	२	२१६
काममामरणात्तिष्ठेत्	९	८९
काममुत्पाद्य कृष्यां तु	१०	९०
कामात्मता न प्रशस्ता	२	२
कामाद्दशगुणं पूर्वम्	८	१२१
कामान्माता पिता चैनम्	२	१४७
कामिनीषु विवाहेषु	८	११२
कारावरो निषादात्तु	१०	३६
कारुकाञ्छिल्पिनश्चैव	७	१३८
कारुकान्नं प्रजां हन्ति	४	२१९
कार्पासकीटजीर्णानाम्	११	१६८
कार्पासमुपवीतं स्यात्	२	४४
कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च	७	१०
कार्षापणं भवेद्दण्ड्यः	८	३३६
कार्ष्णरौरवबास्तानि	२	४१
कालं कालविभक्तीश्च	१	२४
कालशाकं महाशल्काः	३	२७२
कालेऽदाता पिता वाच्यः	९	४
किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्	८	३६३
किंचिदेव तु विप्राय	११	१४१
कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्	९	२२५
किन्नरान्वानरान्मत्स्यान्	१	३९
कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च	११	२४०
कीनाशो गोवृषो यानम्	९	१५०
कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि	८	१६७
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च	२	१९
कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पंचा	७	१९३
कुर्याद्घृतपशुं सङ्गे	५	३७
कुर्यादहरहः श्राद्धम्	३	८२
कुलजे वृत्तसंपन्ने	८	१७९

	अध्या.	श्लो.
कुले मुख्येऽपि जातस्य	१०	६०
कुविवाहैः क्रियालोपैः	३	६३
कुशीलवोऽवकीर्णी च	३	१५५
कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यम्	८	१५१
कुसूलधान्यको वा स्यात्	४	७
कुह्वै चैवानुमत्यै च	३	८६
कूटशासनकर्तॄंश्च	९	२३२
कूष्माण्डैर्वापि जुहुयात्	८	१०६
कृतदारोऽपरान्दारान्	११	५
कृतं त्रेतायुगं चैव	९	३०१
कृतवापनो निवसेत्	११	७८
कृतानुसारादधिका	८	१५२
कृतोपनयनस्यास्य	२	१७३
कृत्वा पापं हि संतप्य	११	२३०
कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा	५	१३८
कृत्वा विधानं मूले तु	७	१८४
कृत्वैतद्बलिकर्मैवम्	३	९४
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म	७	१५४
कृमिकीटपतङ्गांश्च	१	४०
कृमिकीटपतङ्गानाम्	१२	५६
कृमिकीटवयोहत्या	११	७०
कृषिं साध्विति मन्यन्ते	१०	८४
कृष्टजानामोषधीनाम्	११	१४४
कृष्णपक्षे दशम्यादौ	३	२७३
कृष्णसारस्तु चरति	२	२३
केतितस्तु यथान्यायम्	२	१९०
केशग्रहान्प्रहारांश्च	४	८३
केशान्तः षोडशे वर्षे	२	६५
केशान्तिको ब्राह्मणस्य	२	४६
केशेषु गृह्णतो हस्तौ	८	२८३
कोष्ठागारायुधागार	९	२८०
कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान्	८	१२३
कौत्सं जप्त्वाप इत्येतत्	११	२४९

	अध्या.	श्लो.
कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा	१२	६४
कौशेयाविकयोरूषैः	५	१२०
क्रयविक्रयमध्वानम्	७	१२७
क्रव्यादसूकरोष्ट्राणाम्	११	१५६
क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा	११	१३७
क्रव्यादाञ्छकुनान्सर्वान्	५	११
क्रियाभ्युपगमात्त्वेतत्	९	५३
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थम्	९	१७४
क्रीत्वा विक्रीय वा किंचित्	८	२२२
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य	५	३२
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येत्	६	४८
कॢप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री	६	५२
कॢप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः	४	३५
क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायाम्	१०	१९
क्षत्त्रुग्रपुक्कसानां तु	१०	४९
क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु	९	२२९
क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य	९	३२०
क्षत्रियं चैव सर्पं च	४	१३५
क्षत्रियं चैव वैश्यं च	८	४११
क्षत्रियस्य परो धर्मः	७	१४४
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायाम्	१०	९
क्षत्रियाद्विप्रकन्यायाम्	१०	११
क्षत्रियायामगुप्तायाम्	८	३८४
क्षत्रियो बाहुवीर्येण	११	३४
क्षत्त्रुग्रपुक्कसानां तु	१०	४९
क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यम्	८	३१२
क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यः	२	८४
क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसः	५	१०७
क्षीणस्य चैव क्रमशः	७	१६६
क्षुद्रकाणां पशूनां तु	८	२९७
क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागात्	१०	१०८
क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वम्	२	२४६
क्षेत्रकूपतडागानाम्	८	१६२

	अध्या.	श्लो.
क्षेत्रजादीन्सुतानेतान्	९	१८०
क्षेत्रभूता स्मृता नारी	९	३३
क्षेत्रियस्यात्यये दण्डः	८	२४३
क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः	८	२४१
क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यम्	७	२१२
क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणाम्	५	१२१
ख		
खं सन्निवेशयेत्खेषु	१२	१२०
खञ्जो वा यदि वा काणः	३	२४२
खट्वाङ्गी चीरवासा वा	११	१०५
खराश्वोष्ट्रमृगेभानाम्	११	६८
खलात्क्षेत्रादगाराद्वा	११	१७
ख्यापनेनानुतापेन	११	२२७
ग		
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्	७	२२४
गन्धर्वा गुह्यका यक्षाः	१२	४७
गर्दभाजाविकानां तु	८	२९८
गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत	२	३६
गर्भिणी तु द्विमासादिः	८	४०७
गवा चान्नमुपाघ्रातम्	४	२०९
गार्भैर्होमैर्जातकर्म	२	२७
गिरिपृष्ठं समारुह्य	७	१४७
गुच्छगुल्मं तु विविधम्	१	४८
गुणांश्च सूपशाकाद्यान्	३	२२६
गुरुं वा बालवृद्धौ वा	८	३५०
गुरुणानुमतः स्नात्वा	३	४
गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्	११	१७०
गुरुतल्पे भगः कार्यः	९	२३७
गुरुतल्प्यभिभाष्यैनः	११	१०३
गुरुपत्नी तु युवतिः	२	२१२
गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः	२	२१०
गुरुषु त्वभ्यतीतेषु	४	२५२
गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्	४	२५१

	अध्या.	श्लो.
गुरोः कुले न भिक्षेत	२	१८४
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु	५	६५
गुरोर्गुरौ संनिहिते	२	२०५
गुरोर्यत्र परीवादः	२	२००
गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्	७	१९०
गुल्मान्वेणूंश्च विविधान्	८	२४७
गृहं तडागमारामम्	८	२६४
गृहस्थस्तु यदा पश्येत्	६	२
गृहिणः पुत्रिणो मौलाः	८	६२
गृहीत्वा मुसलं राजा	११	१००
गृहे गुरावरण्ये वा	५	४३
गोत्ररिक्थे जनयितुः	९	१४२
गोपः क्षीरभृतो यस्तु	८	२३१
गोमूत्रं गोमयं क्षीरम्	११	२१२
गोमूत्रमग्निवर्णं वा	११	९१
गोरक्षकान्वाणिजिकान्	८	१०२
गोवधोऽयाज्यसंयाज्य	११	५९
गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासाद	२	२०४
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु	८	३२५
गौडी पैष्टी च माध्वी च	११	९४
ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्	८	१६६
ग्रामघाते हिताभङ्गे	९	२७४
ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्	७	११६
ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात्	७	११५
ग्रामादाहृत्य वाश्नीयात्	६	२८
ग्रामीयककुलानां च	८	२५४
ग्रामेष्वपि च ये केचित्	९	२७१
ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्यात्	६	२३
घ		
घृतकुम्भं वराहे तु	११	१३४
घ्राणेन सूकरो हन्ति	३	२४१
च		
चक्रवृद्धिं समारूढः	८	१५६

	अध्या.	श्लो.
चक्रिणो दशमीस्थस्य	२	१३८
चण्डालश्वपचानां तु	१०	५१
चण्डालात्पाण्डुसोपाकः	१०	३७
चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा	११	१७५
चण्डालेन तु सोपाकः	१०	३८
चतुरः प्रातरश्नीयात्	११	२१९
चतुरोंऽशान्हरेद्विप्रः	९	१५३
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्	३	२४
चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां	४	८
चतुर्णामपि चैतेषां प्राय	९	२३६
चतुर्णामपि वर्णानाम्	३	२०
चतुर्थकालमश्नीयात्	११	१०९
चतुर्थमाददानोऽपि	१०	११८
चतुर्थमायुषो भागम्	४	१
चतुर्थे मासि कर्तव्यम्	२	३४
चतुर्भिरपि चैवैतैः	६	९१
चतुष्पात्सकलो धर्मः	१	८१
चत्वार्याहुः सहस्राणि	१	६९
चराणामन्नमचराः	५	२९
चरितव्यमतो नित्यम्	११	५३
चरूणां स्रुक्स्रुवाणां च	५	११७
चर्मचार्मिकभाण्डेषु	८	२८९
चाण्डालश्च वराहश्च	३	२३९
चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाः	१२	९७
चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयम्	१२	१
चान्द्रायणं वा त्रीन्मासान्	११	१०६
चान्द्रायणविधानैर्वा	६	२०
चारणाश्च सुपर्णाश्च	१२	४४
चारेणोत्साहयोगेन	९	२९८
चिकित्सकस्य मृगयोः	४	२१२
चिकित्सकानां सर्वेषाम्	९	२८४
चिकित्सकान्देवलकान्	३	१५२
चिरस्थितमपि त्वाद्यम्	५	२५

	अध्या.	श्लो.
चूडाकर्म द्विजातीनाम्	२	३५
चेलवच्चर्मणां शुद्धिः	५	११९
चैत्यद्रुमश्मशानेषु	१०	५०
चोदितो गुरुणा नित्यम्	२	१९१
चोरैरुपप्लुते ग्रामे	४	११८
चौरैर्हृतं जलेनोढम्	८	१८९
छ		
छत्राकं विड्वराहं च	५	१९
छायायामन्धकारे वा	४	५१
छाया स्वो दासवर्गश्च	४	१८५
छिन्ननास्ये भग्नयुगे	८	२९१
छुच्छुन्दरिः शुभान्गन्धान्	१२	६५
छेदने चैव यन्त्राणाम्	८	२९२
ज		
जगतश्च समुत्पत्तिम्	१	१११
जटिलं चानधीयानम्	३	१५१
जडमूकान्धबधिरान्	७	१४९
जनन्यां संस्थितायां तु	९	१९२
जन्मज्येष्ठेन चाह्वानम्	९	१२६
जन्मप्रभृति यत्किंचित्	८	९०
जपन्वाऽन्यतमं वेदम्	११	७५
जपहोमैरपैत्येनः	१०	१११
जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः	११	१९४
जपोऽहुतो हुतो होमः	३	७४
जप्येनैव तु संसिध्येत्	२	८७
जरां चैवाप्रतीकाराम्	१२	८०
जराशोकसमाविष्टम्	६	७७
जाङ्गलं सस्यसंपन्नम्	७	६९
जातिजानपदान्धर्मान्	८	४१
जातिभ्रंशकरं कर्म	११	१२४
जातिमात्रोपजीवी वा	८	२०
जातो नार्यामनार्यायाम्	१०	६७
जातो निषादाच्छूद्रायाम्	१०	१८

	अध्या.	श्लो.
जामयोऽप्सरसां लोके	४	१८३
जामयो यानि गेहानि	३	५८
जालान्तरगते भानौ	८	१३२
जित्वा संपूजयेद्देवान्	७	२०१
जीनकार्मुकवस्त्रावीन्	११	१३८
जीर्णोद्यानान्यरण्यानि	९	२६५
जीवन्तीनां तु तासां ये	८	२९
जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः	१२	१३
जीवितात्ययमापन्नः	१०	१०४
जीवेदेतेन राजन्यः	१०	९५
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा	३	३१
ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते	९	२३९
ज्ञानं तपोऽग्निराहारः	५	१०५
ज्ञाननिष्ठा द्विजा केचित्	३	१३४
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि	३	१३५
ज्ञानेनैवापरे विप्राः	४	२४
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि	३	१३२
ज्यायांसमनयोर्विद्यात्	३	१३७
ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्	९	१०५
ज्येष्ठ कुलं वर्धयति	९	१०९
ज्येष्ठता च निवर्तेत	११	१८५
ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च	९	११३
ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायाम्	९	१२४
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः	९	११२
ज्येष्ठे न जातमात्रेण	९	१०६
ज्येष्ठो यवीयसो भार्याम्	९	५८
ज्योतिषश्च विकुर्वाणात्	१	७८
झ		
झल्ला मल्ला नटाश्चैव	१२	४५
झल्लो मल्लश्च राजन्यात्	१०	२२
ड		
डिंभाहवहतानां च	५	९५
त		
तं चेदभ्युदियात्सूर्यः	२	२२०

	अध्या.	श्लो.
तं देशकालौ शक्तिं च	७	१६
तं प्रतीतं स्वधर्मेण	३	३
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्	७	१२
तं राजा प्रणयन्सम्यक्	७	२७
तं सहायैरनुगतैः	९	२६७
तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्	१	९४
त एव हि त्रयो लोकाः	२	२३०
तडागभेदकं हन्यात्	९	२७९
तडागान्युदपानानि	८	२४८
ततः प्रभृति यो मोहात्	९	६८
ततः स्वयंभूर्भगवान्	१	६
ततस्तथा स तेनोक्तः	१	६०
ततो दुर्गं च राष्ट्रं च	७	२९
ततो भुक्तवतां तेषाम्	३	२५३
तत्प्राज्ञेन विनीतेन	९	४१
तत्र भुक्त्वा पुनः किंचित्	८	२२५
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तम्	१२	२७
तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य	२	१७०
तत्र ये भोजनीयाः स्युः	३	१२४
तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः	७	१४६
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैः	७	२१७
तत्रापरिवृतं धान्यम्	८	२३८
तत्रासीनः स्थितो वापि	८	२
तत्समुत्थो हि लोकस्य	८	३५३
तत्स्यादायुधसंपन्नम्	७	७५
तथा च श्रुतयो बह्वयः	९	१९
तथा धरिममेयानाम्	८	३२१
तथा नित्यं यतेयाताम्	९	१०२
तथैव सप्तमे भक्ते	११	१६
तथैवाक्षेत्रिणो बीजम्	९	५१
तदण्डमभवद्धैमम्	१	९
तदध्यास्योद्वहेद्भार्याम्	७	७७
तदाविशन्ति भूतानि	१	१८
तद्वदन्धमतोऽर्थेषु	८	१०३

	अध्या.	श्लो.
तद्वै युगसहस्रान्तम्	१	७३
तन्तुवायो दशपलम्	८	३९७
तपः परं कृतयुगे	१	८६
तपस्त्वादित्यवच्चैषः	७	६
तपसापनुनुत्सुस्तु	११	१०१
तपसैव विशुद्धस्य	११	२४२
तपस्तप्त्वाऽसृजयं तु	१	३३
तपोबीजप्रभावैस्तु	१०	४२
तपोमूलमिदं सर्वं	११	२३४
तपो वाचं रतिं चैव	१	२५
तपो विद्या च विप्रस्य	१२	१०४
तपोविशेषैर्विविधैः	२	१६५
तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रः	११	२१४
तमसा बहुरूपेण	१	४९
तमसो लक्षणं कामः	१२	३८
तमोऽयं तु समाश्रित्य	१	५५
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात्	२	२२८
तस्मादविद्वान्बिभियात्	४	१९१
तस्मादेताः सदा पूज्याः	३	५९
तस्माद्धर्मं सहायार्थम्	४	२४२
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु	७	१३
तस्माद्यम इव स्वामी	८	१७३
तस्मिन्देशे य आचारः	२	१८
तस्मिन्नण्डे स भगवान्	१	१२
तस्मिन्स्वपति सुस्थे तु	१	५३
तस्य कर्मविवेकार्थम्	१	१०२
तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा	११	२२
तस्य मध्ये सुपर्याप्तम्	७	७६
तस्य सर्वाणि भूतानि	७	१५
तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते	१	७४
तस्यार्थे सर्वभूतानाम्	७	१४
तस्याहुः संप्रणेतारम्	७	२६
तस्येह त्रिविधस्यापि	१२	४
तां विवर्जयतस्तस्य	४	४२
ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे	११	२०५
ताडयित्वा तृणेनापि संर	४	१६६
तान्प्रजापतिराहैत्य	४	२२५
तान्विदित्वा सुचरितैः	९	२६१
तान्सर्वानभिसंदध्यात्	७	१५९
तापसा यतयो विप्राः	१२	४८
तापसेष्वेव विप्रेषु	६	२७
ताभ्यां स शकलाभ्यां च	१	१३
तामिस्रमन्धतामिस्रम्	४	८८
तामिस्रादिषु चोग्रेषु	१२	७५
ताम्रायःकांस्यरैत्यानाम्	५	११४
तावुभावप्यसंस्कार्यौ	१०	६८
तावुभौ भूतसंपृक्तौ	१२	१४
तासां क्रमेण सर्वासाम्	३	६९
तासां चेदवरुद्धानाम्	८	२३६
तासामाद्याश्चतस्रस्तु	३	४७
तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं	४	४९
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैः	३	२६७
तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु	११	१११
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्	७	१४०
तीरितं चानुशिष्टं च	९	२३३
तुरीयो ब्रह्महत्यायाः	११	१२६
तुलामानं प्रतीमानम्	८	४०३
तृणकाष्ठद्रुमाणां च	११	१६६
तृणगुल्मलतानां च	१२	५८
तृणानि भूमिरुदकम्	३	१०१
ते चापि बाह्यान्सुबहून्	१०	२९
ते तमर्थमपृच्छन्त	२	१५२
तेन यद्यत्सभृत्येन	७	३७
तेनानुभूयता यामीः	१२	१७
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सम	८	२५५
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमा	८	२६१

	अध्या.	श्लो.
तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषाम्	१२	७४
तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयम्	७	३९
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण	११	१२३
तेषां ग्राम्याणि कार्याणि	७	१२०
तेषां तु समवेतानाम्	२	१३९
तेषां त्रयाणां शुश्रूषाम्	२	२२९
तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान्	१	१६
तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु	३	२२३
तेषां दोषानभिख्याप्य	९	२६२
तेषां न दद्याद्यदि तु	८	१८४
तेषां वेदविदो ब्रूयुः	११	८५
तेषां सततमज्ञानाम्	११	४३
तेषां स्वं स्वमभिप्रायम्	७	५७
तेषामनुपरोधेन	२	२३६
तेषामर्थे नियुञ्जीत	७	६२
तेषामाद्यमृणादानम्	८	४
तेषामारक्षभूतं तु	३	२०४
तेषामिदं तु सप्तानाम्	१	१९
तेषामुदकमानीय	३	२१०
तेषु तेषु तु कृत्येषु	९	२९७
ते षोडश स्याद्धरणम्	८	१३६
तेषु सम्यग्वर्तमानः	२	५
तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यम्	७	५६
तैजसानां मणीनां च	५	१११
तौ तु जातौ परक्षेत्रे	३	१७५
तौ धर्मं पश्यतस्तस्य	१२	१९
त्यजेदाश्वयुजे मासि	६	१५
त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति	८	१६९
त्रयाणामपि चैतेषां त्रिषु	१२	३४
त्रयाणामपि चैतेषां यः	१२	३०
त्रयाणामप्युपायानाम्	७	२००
त्रयाणामुदकं कार्यम्	९	१८६
त्रयो धर्मा निवर्तन्ते	१०	७७
त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेयाः	८	१३३
त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्याम्	९	९४
त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निः	३	१८५
त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य	१२	११
त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यम्	८	१०७
त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः	२	७७
त्रिरह्नस्त्रिर्निशायां च	११	२२३
त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः	२	६०
त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृ	५	१३९
त्रिरात्रमाहुराशौचम्	५	८०
त्रिवारं प्रतिरोद्धा वा	११	८०
त्रिविधा त्रिविधैषा तु	१२	४१
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि	४	१९३
त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु	२	२३२
त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि	२	२३७
त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात्	३	२१५
त्रीणि देवाः पवित्राणि	५	१२७
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत	९	९०
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि	३	२३५
त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषाम्	७	७२
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्याम्	७	४३
त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की	१२	१११
त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रः	९	१५१
त्र्यब्दं चरेद्वा नियतः	११	१२८
त्र्यहं तूपवसेद्युक्तः	११	२५९
त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायम्	११	२११
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यः	८	२८४
त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य	१	३
द		
दक्षिणासु च दत्तासु	८	२१०
दक्षिणेन मृतं शूद्रम्	५	९२
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वाः	७	१८
दण्डव्यूहेन तन्मार्गम्	७	१८७

	अध्या.	श्लो.
दण्डस्य पातनं चैव	७	५१
दण्डो हि सुमहत्तेजः	७	२८
दत्तस्यैषोदिता धर्म्या	८	२१४
दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः	९	३२३
ददौ स दश धर्माय	९	१२९
दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु	५	१०
दन्तजातेऽनुजाते च	५	५८
दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णः	३	२५६
दर्शनप्रातिभाव्ये तु	८	१६०
दश कामसमुत्थानि	७	४५
दश पूर्वापरान्वंश्यान्	३	३७
दशमासांस्तु तृप्यन्ति	३	२७०
दशलक्षणकं धर्मम्	६	९४
दश लक्षणानि धर्मस्य	६	९३
दशसूनासमं चक्रम्	४	८५
दश सूनासहस्राणि	४	८६
दश स्थानानि दण्डस्य	८	१२४
दशाब्दाख्यं पौरसख्यम्	२	१३४
दशावरा वा परिषद्यं	१२	११०
दशाहं शावमाशौचम्	५	५९
दशी कुलं तु भुञ्जीत	७	११९
दह्यन्ते ध्मायमानानाम्	६	७१
दातव्यं सर्ववर्णेभ्यः	८	४०
दातारो नोऽभिवर्धन्ताम्	३	२५९
दातॄन्प्रतिग्रहीतॄंश्च	३	१४३
दानधर्मं निषेवेत	४	२२७
दानेन वधनिर्णेकम्	११	१३९
दाराग्निहोत्रसंयोगम्	३	१७१
दाराधिगमनं चैव	१	११२
दासी घटमपां पूर्णम्	११	१८३
दास्यं तु कारयँल्लोभात्	८	४१२
दास्यां वा दासदास्यां वा	९	१७९
दिवाकीर्तिमुदक्यां च	५	८५

	अध्या.	श्लो.
दिवा चरेयुः कार्यार्थम्	१०	५५
दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु	११	११०
दिवा वक्तव्यता पाले	८	२३०
दीर्घाध्वनि यथादेशम्	८	४०६
दुराचारो हि पुरुषः	४	१५७
दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च	७	२४
दूत एव हि संधत्ते	७	६६
दूतं चैव प्रकुर्वीत	७	६३
दूतसंप्रेषणं चैव	७	१५३
दूरस्थो नार्चयेदेनम्	२	२०२
दूरादावसथान्मूत्रम्	४	१५१
दूरादाहृत्य समिधः	२	१८६
दूरादेव परीक्षेत	३	१३०
दूषितोऽपि चरेद्धर्मम्	६	६६
दृढकारी मृदुर्दान्तः	४	२४६
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम्	६	४६
देवकार्याद्द्विजातीनाम्	३	२०३
देवतातिथिभृत्यानाम्	३	७२
देवतानां गुरो राज्ञः	४	१३०
देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा	६	१२
देवत्वं सात्त्विका यान्ति	१२	४०
देवदत्तां पतिर्भार्याम्	९	९५
देवदानवगन्धर्वाः	७	२३
देवब्राह्मणसांनिध्ये	८	८७
देवराद्वा सपिण्डाद्वा	९	५९
देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा	११	२६
देवानृषीन्मनुष्यांश्च	३	११७
देशधर्माञ्जातिधर्मान्	१	११८
देहादुत्क्रमणं चैव	६	६३
दैत्यदानवयक्षाणाम्	३	१९६
दैवतान्यभिगच्छेत्तु	४	१५३
दैवपित्र्यातिथेयानि	३	१८
दैवाद्यन्तं तदीहेत	३	२०५

	अध्या.	श्लो.
दैविकानां युगानां तु	१	७२
दैवे रात्र्यहनी वर्षम्	१	६७
दैवोढाजः सुतश्चैव	३	३८
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थम्	९	१३२
द्यूतं च जनवादं च	२	१७९
द्यूतं समाह्वयं चैव	९	२२१
द्यूतमेतत्पुराकल्पे	९	२२७
द्यौर्भूमिरापो हृदयम्	८	८६
द्रवाणां चैव सर्वेषाम्	५	११५
द्रव्याणामल्पसाराणाम्	११	१६४
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य	८	२८८
द्वयोरप्येतयोर्मूलम्	७	४९
द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानाम्	७	११४
द्वावेव वर्जयेन्नित्यम्	४	१२७
द्विकं त्रिकं चतुष्कं च	८	१४२
द्विकं शतं वा गृह्णीयात्	८	१४१
द्विजातयः सवर्णासु	१०	२०
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	८	३४१
द्वितीयमेके प्रजनम्	९	६१
द्विधा कृत्वात्मनो देहम्	१	३२
द्विविधांस्तस्करान्विन्द्यात्	९	२५६
द्वौ तु यौ विवदेयाताम्	९	१९१
द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन्	३	१२५
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन	३	२६८
ध		
धनं यो बिभृयाद्भ्रातुः	९	१४६
धनानि तु यथाशक्ति	११	६
धनुःशतं परीहारः	८	२३७
धनुःशराणां कर्ता च	३	१६०
धन्वदुर्गं महीदुर्गम्	७	७०
धरणानि दश ज्ञेयः	८	१३७
धर्मं शनैः संचिनुयात्	४	२३८
धर्म एव हतो हन्ति	८	१५

	अध्या.	श्लो.
धर्मज्ञं च कृतज्ञं च	७	२०९
धर्मध्वजी सदा लुब्धः	४	१९५
धर्मप्रधानं पुरुषम्	४	२४३
धर्मस्य ब्राह्मणो मूलम्	११	८३
धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्	८	२१२
धर्मार्थावुच्यते श्रेयः	२	२२४
धर्मार्थौ यत्र न स्याताम्	२	११२
धर्मासनमधिष्ठाय	८	२३
धर्मेण च द्रव्यवृद्धौ	९	३३३
धर्मेण व्यवहारेण	८	४९
धर्मेणाधिगतो यैस्तु	१२	१०९
धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः	१०	१२७
धर्मोपदेशं दर्पेण	८	२७२
धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण	८	१२
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यः	८	३२०
धान्यं हृत्वा भवत्याखुः	१२	६२
धान्यकुप्यपशुस्तेयम्	११	६६
धान्यान्नधनचौर्याणि	११	१६२
धान्येऽष्टमं विशां शुल्कम्	१०	१२०
धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयम्	६	९२
ध्यानिकं सर्वमेवैतत्	६	८२
ध्यायत्यनिष्टं यत्किंचित्	९	२१
ध्रियमाणे तु पितरि	३	२२०
ध्वजाहृतो भक्तदासः	८	४१५
न		
न कदाचिद्द्विजे तस्मात्	४	१६९
न कन्यायाः पिता विद्वान्	३	५१
न कश्चिद्योषितः शक्तः	९	१०
न कुर्वीत वृथाचेष्टाम्	४	६३
न कूटैरायुधैर्हन्यात्	७	९०
नक्तं चान्नं समश्नीयात्	६	१९
नगरे नगरे चैकम्	७	१२१
नग्नो मुण्डः कपालेन	८	९३

	अध्या.	श्लो.
न च वैश्यस्य कामः स्यात्	९	३२८
न च हन्यात्स्थलारूढम्	७	९१
न चोत्पातनिमित्ताभ्याम्	६	५०
न जातु कामः कामानाम्	२	९४
न जातु ब्राह्मणं हन्यात्	८	३८०
न तं स्तेना न चामित्राः	७	८३
न तथैतानि शक्यन्ते	२	९६
न तस्मिन्धारयेद्दण्डम्	११	२१
न तादृशं भवत्येनः	५	३४
न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा	६	५१
न तिष्ठति तु यः पूर्वाम्	२	१०३
न तेन वृद्धो भवति	२	१५६
न तैः समयमन्विच्छेत्	१०	५३
न त्वेवाधौ सोपकारे	८	१४३
न दत्त्वा कस्यचित्कन्याम्	९	७१
नदीकूलं यथा वृक्षः	६	७८
नदीषु देवखातेषु	४	२०३
न द्रव्याणामविज्ञाय	४	१८७
न धर्मश्चरितो लोके	४	१७२
न धर्मस्यापदेशेन	४	१९८
न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः	९	१९९
न निष्क्रयविसर्गाभ्याम्	९	४६
न नृत्येदथवा गायेत्	४	६४
न पाणिपादचपलः	४	१७७
न पादौ धावयेत्कांस्ये	४	६५
न पूर्वं गुरवे किंचित्	२	२४५
न पैतृयज्ञियो होमः	३	२८२
न फालकृष्टमश्नीयात्	६	१६
न फालकृष्टे न जले	४	४६
न ब्राह्मणं परीक्षेत	३	१४९
न ब्राह्मणक्षत्रिययोः	३	१४
न ब्राह्मणोऽवेदयेत	११	३१
न ब्राह्मणवधाद्भूयान्	८	३८१

	अध्या.	श्लो.
न ब्राह्मणस्य त्वतिथिः	३	११०
न भक्षयति यो मांसम्	५	५०
न भक्षयेदेकचरान्	५	१७
न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहम्	४	६२
न भोक्तव्यो बलादाधिः	८	१४४
न भोजनार्थं स्वे विप्रः	३	१०९
न भ्रातरो न पितरः	९	१८५
न मांसभक्षणे दोषः	५	५६
न माता न पिता न स्त्री	८	३८९
न मित्रकारणाद्राजा	८	३४७
न मृल्लोष्टं च मृद्नीयात्	४	७०
न यज्ञार्थं धनं शूद्रात्	११	२४
नरके हि पतन्त्येते	११	३७
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्	४	८४
न राज्ञामघदोषोऽस्ति	५	९३
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीम्	३	९
न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीम्	४	३८
न लोकवृत्तं वर्तेत	४	११
न वर्धयेदघाहानि	५	८४
न वारयेद्गां धयन्तीम्	४	५९
न वार्यपि प्रयच्छेत्तु	४	१९२
न विगर्ह्यकथां कुर्यात्	४	७२
न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु	५	१०४
न विवादे न कलहे	४	१२१
न विस्मयेत तपसा	४	२३६
न वृथा शपथं कुर्यात्	८	१११
नवेनानर्चिता ह्यस्य	४	२८
न वै कन्या न युवतिः	११	३६
नवैतान्स्नातकान्विद्यात्	११	२
न वै स्वयं तदश्नीयात्	३	१०६
न शूद्रराज्ये निवसेत्	४	६१
न शूद्राय मतिं दद्यात्	४	८०
न शूद्रे पातकं किंचित्	१०	१२६

नश्यतीषुर्यथा — नाद्यादविधिना

	अध्या.	श्लो.
नश्यतीषुर्यथा विद्धः	९	४३
नश्यन्ति हव्यकव्यानि	३	९७
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रम्	३	१३८
नष्टं विनष्टं कृमिभिः	८	२३२
न संभाषां परस्त्रीभिः	८	३६१
न संवसेच्च पतितैः	४	७९
न संहताभ्यां पाणिभ्याम्	४	८२
न ससत्त्वेषु गर्तेषु	४	४७
न साक्षी नृपतिः कार्यः	८	६५
न सीदन्नपि धर्मेण	४	१७१
न सीदेत्स्नातको विप्रः	४	३४
न सुप्तं न विसन्नाहम्	७	९२
न स्कन्दते न व्यथते	७	८४
न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा	४	१२९
न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टः	४	१४२
न स्वामिना निसृष्टोऽपि	८	४१४
न हायनैर्न पलितैः	२	१५४
न हि दण्डादृते शक्यः	९	२६३
न हीदृशमनायुष्यम्	४	१३४
न होढेन विना चौरम्	९	२७०
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां	५	४८
नाक्षैः क्रीडेत्कदाचित्तु	४	७४
नाग्निं मुखेनोपधमेत्	४	५३
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे	४	४४
नाततायिवधे दोषः	८	३५१
नातिकल्यं नातिसायम्	४	१४०
नातिसांवत्सरीं वृद्धिम्	८	१५३
नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान्	५	३०
नात्मानमवमन्येत	४	१३७
नात्रिवर्षस्य कर्तव्या	५	७०
नाददीत नृपः साधुः	९	२४३
नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नम्	४	२२३
नाद्यादविधिना मांसम्	५	३३

नाधर्मश्चरितो — नाश्रोत्रियतते

	अध्या.	श्लो.
नाधर्मश्चरितो लोके	४	१७२
नाधार्मिके वसेद्ग्रामे	४	६०
नाधीयीत श्मशानान्ते	४	११६
नाधीयीताश्वमारूढः	४	१२०
नाध्यधीनो न वक्तव्यः	८	६६
नाध्यापनाद्याजनाद्वा	१०	१०३
नानिष्ट्वा नवसस्येष्ट्या	४	२७
नानुशुश्रुम जात्वेतत्	९	१००
नान्नमद्यादेकवासाः	४	४५
नान्यदन्येन संसृष्टं	८	२०३
नान्यस्मिन्विधवा नारी	९	६४
नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह	५	१६२
नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्	२	११०
नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा	४	५६
नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति	९	३५२
नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यः	२	२४२
नाभिनन्देत मरणम्	६	४५
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म	२	१७२
नामजातिग्रहं त्वेषाम्	८	२७१
नामधेयं दशम्यां तु	२	३०
नामधेयस्य ये केचित्	२	१२३
नामुत्र हि सहायार्थम्	४	२३९
नायुधव्यसनप्राप्तम्	७	९३
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहम्	५	८७
नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि	२	१६१
नार्तो न मत्तो नोन्मत्तः	८	६७
नार्थसंबन्धिनो नाप्ताः	८	६४
नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्यैः	४	६७
नाविस्पष्टमधीयीत	४	२९
नाश्नन्ति पितरस्तस्य	४	२४९
नाश्नीयाद्भार्यया सार्धम्	४	४३
नाश्नीयात्संधिवेलायाम्	४	५५
नाश्रोत्रियतते यज्ञे	४	२०५

	अध्या.	श्लो.
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च	४	१६३
नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैः	९	१८
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञः	५	१५५
नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः	५	६९
नास्य च्छिद्रं परो विद्यात्	७	१०५
नास्रमापातयेज्जातु	३	२२९
निक्षिप्तस्य धनस्यैवम्	८	१९६
निक्षेपस्यापहरणम्	११	५७
निक्षेपस्यापहर्तारम्	८	१९०
निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु	८	१८८
निक्षेपोपनिधी नित्यम्	८	१८५
निक्षेपो यः कृतो येन	८	१९४
निगूह्य दापयेच्चैनम्	८	२२०
निग्रहं प्रकृतीनां च	७	१७५
निग्रहेण हि पापानाम्	८	३११
नित्यं तस्मिन्समाश्वस्त	७	५९
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः	५	१२९
नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्या	२	१७६
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां	५	१३०
नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्	२	१९३
नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्	७	१०२
नित्यमुद्यतदण्डस्य	७	१०३
नित्यानध्याय एव स्यात्	४	१०७
निधीनां तु पुराणानाम्	८	३९
निन्दितेभ्यो धनादानम्	११	६९
निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु	३	५०
निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये	३	१८८
निमन्त्रितान्हि पितरः	३	१८९
निमेषा दश चाष्टौ च	१	६४
नियुक्तस्तु यथान्यायम्	५	३५
नियुक्तायामपि पुमान्	९	१४४
नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा	९	६३

	अध्या.	श्लो.
निरस्य तु पुमाञ्छुक्रम्	५	६३
निरादिष्टधनश्चेत्तु	८	१६२
निर्घाते भूमिचलने	४	१०५
निर्दशं ज्ञातिमरणम्	५	७७
निर्भयं तु भवेद्यस्य	९	२५५
निर्लेपं काञ्चनं भाण्डम्	५	११२
निर्वर्तेतास्य यावद्भिः	७	६१
निवर्तेरंश्च तस्मात्तु	११	१८४
निषादस्त्री तु चाण्डालात्	१०	३९
निषादो मार्गवं सूते	१०	३४
निषेकादिश्मशानान्तः	२	१६
निषेकादीनि कर्माणि	२	१४२
निष्पद्यन्ते च सस्यानि	९	२४७
नीचं शय्यासनं चास्य	२	१९८
नीहारे बाणशब्दे च	४	११३
नृणामकृतचूडानाम्	५	६७
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्	४	३७
नेहेतार्थान्प्रसङ्गेन	४	१५
नैःश्रेयसमिदं कर्म	१२	१०७
नैकः सुप्याच्छून्यगेहे	४	५७
नैकग्रामीणमतिथिम्	३	१०३
नैता रूपं परीक्षन्ते	९	१४
नैतैरपूतैर्विधिवत्	२	४०
नैत्यके नास्त्यनध्यायः	२	१०६
नैष चारणदारेषु	८	३६२
नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं	७	१३९
नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यात्	२	५६
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याः	५	१४१
नोत्पादयेत्स्वयं कार्यम्	८	४३
नोदाहरेदस्य नाम	२	१९९
नोद्वहेत्कपिलां कन्याम्	३	८
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु	९	६५
नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या	८	२०५

	अध्या.	श्लो.
नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि	४	४०
न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु	३	२१६
प		
पक्षिजग्धं गवाघ्रातम्	५	१२५
पञ्च पश्वनृते हन्ति	८	९८
पञ्चभ्य एव मात्राभ्यः	१२	१६
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे	८	४०२
पञ्च सूना गृहस्थस्य	३	६८
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्याः	३	२५
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु	२	१३७
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके	८	३२२
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः	८	२६८
पञ्चाशद्भाग आदेयः	७	१३०
पञ्चैतान्यो महायज्ञान्	३	७१
पणं यानं तरे दाप्यम्	८	४०४
पणानां द्वे शते सार्धे	८	१३८
पणो देयोऽवकृष्टस्य	७	१२६
पतिं या नाभिचरति मनो	५	१६५
पतिं या नाभिचरति	९	२९
पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वम्	५	१६३
पतितस्योदकं कार्यम्	११	१८२
पतिर्भार्यां संप्रविश्य	९	८
पतिव्रता धर्मपत्नी	३	२६२
पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिः	९	२००
पन्नशाकतृणानां च	७	१३२
पथि क्षेत्रे परिवृते	८	२४०
पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा	११	१३२
परकीयनिपानेषु	४	२०१
परदाराभिमर्शेषु	८	३५२
परदारेषु जायेते	३	१७४
परद्रव्येष्वभिध्यानम्	१२	५
परपत्नीति या स्त्री स्यात्	२	१२९
परमं यत्नमातिष्ठेत्	८	३०२
परस्त्रियं योऽभिवदेत्	८	३५६
परस्परविरुद्धानाम्	७	१५२
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्	४	१६४
परस्य पत्न्या पुरुषः	८	३५४
पराङ्मुखस्याभिमुखः	२	१९७
परामप्यापदं प्राप्तः	९	३१३
परित्यजेदर्थकामौ	४	१७६
परिपूतेषु धान्येषु	८	३३१
परिपूर्णं यथा चन्द्रम्	९	३०९
परिवित्तिः परिवेत्ता	३	१७२
परिवित्तितानुजेऽनूढे	११	६०
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनम्	७	२१९
परीवादात्खरो भवति	२	२०१
परेण तु दशाहस्य	८	२३३
पलं सुवर्णाश्चत्वारः	८	१३५
पशवश्च मृगाश्चैव	१	४३
पशुमण्डूकमार्जार	४	१२६
पशुषु स्वामिनां चैव	८	२२९
पशूनां रक्षणं दानम्	१	९०
पांसुवर्षे दिशां दाहे	४	११५
पाठीनरोहितावाद्यौ	५	१६
पाणिग्रहणसंस्कारः	३	४३
पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्या	८	२२६
पाणिग्रहणिका मन्त्राः नियतं	८	२२७
पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री	५	१५६
पाणिभ्यां तूपसंगृह्य	३	२२४
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा	८	२८०
पात्रस्य हि विशेषेण	७	८६
पादोऽधर्मस्य कर्तारम्	८	१८
पानं दुर्जनसंसर्गः	९	१३
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव	७	५०
पारुष्यमनृतं चैव	५	६
पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य	७	२०७

	अध्या.	श्लो.
पाषण्डमाश्रितानां च	५	९०
पाषण्डिनो विकर्मस्थान्	४	३०
पिण्डनिर्वपणं केचित्	३	२६१
पिण्डेभ्यस्त्वल्पिका मात्रा	३	२१९
पिताचार्यः सुहृन्माता	८	३३५
पितामहो वा तच्छ्राद्धम्	३	२२२
पिता यस्य निवृत्तः स्यात्	३	२२१
पिता रक्षति कौमारे	९	३
पिता वै गार्हपत्योऽग्निः	२	२३१
पितुर्भगिन्यां मातुश्च	२	१३३
पितृदेवमनुष्याणाम्	३	२२२
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः	३	५५
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य	३	१२२
पितृवेश्मनि कन्या तु	९	१७२
पितॄणां मासिकं श्राद्धम्	३	१२३
पितेव पालयेत्पुत्रान्	९	१०८
पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि	५	१४९
पित्रा विवदमानश्च	३	१५९
पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु	९	९३
पित्र्यं वा भजते शीलम्	१०	५९
पित्र्ये रात्र्यहनी मासः	१	६६
पित्र्ये स्वदितमित्येव	३	२५४
पिशुनः पौतिनासिक्यम्	११	५०
पिशुनानृतिनोश्चान्नम्	४	२१४
पीडनानि च सर्वाणि	९	२९९
पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत	११	३९
पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः	९	३१
पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायाम्	९	१२२
पुत्रान्द्वादश यानाह	९	१५८
पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः	१०	१४
पुत्रिकायां कृतायां तु	९	१३४
पुत्रेण लोकाञ्जयति	९	१३७
पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च	१	१०५

	अध्या.	श्लो.
पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्	९	१३८
पुमांसं दाहयेत्पापम्	८	३७२
पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे	३	४९
पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव	९	१
पुरुषाणां कुलीनानाम्	८	३२३
पुरोहितं च कुर्वीत	७	७८
पुष्पमूलफलैर्वापि	६	२१
पुष्पेषु हरिते धान्ये	८	३३०
पुष्ये तु छन्दसां कुर्यात्	४	९६
पूजयेदशनं नित्यम्	२	५४
पूजितं ह्यशनं नित्यम्	२	५५
पूयं चिकित्सकस्यान्नम्	४	२२०
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैश	२	१०२
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सा	२	१०१
पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म	३	१८७
पृथक्पृथग्वा मिश्रौ वा	३	२६
पृथुस्तु विनयाद्राज्यम्	७	४२
पृथोरपीमां पृथिवीम्	९	४४
पृष्टोऽपव्ययमानस्तु	८	६०
पृष्ट्वा स्वदितमित्येवम्	२	२५१
पृष्ठतस्तु शरीरस्य	८	३००
पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत	३	९१
पैतृकं तु पिता द्रव्यम्	९	२०९
पैतृष्वसेयीं भगिनीम्	११	१७१
पैशुन्यं साहसं द्रोहः	७	४८
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः	१०	४४
पौत्रदौहित्रयोर्लोके न	९	१३३
पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो	९	१३९
पौर्विकी स स्मरञ्जातिम्	४	१४९
पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च	९	१५
प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः	१०	१२४
प्रकाशमेतत्तास्कर्यम्	९	२२२
प्रकाशवञ्चकास्तेषाम्	९	२५७

	अध्या.	श्लो.
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य	३	२६४
प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा	९	२२८
प्रजनार्थं महाभागाः	९	२६
प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः	९	९६
प्रजानां रक्षणं दानम्	१	८९
प्रजापतिरिदं शास्त्रम्	११	२४३
प्रजापतिर्हि वैश्याय	९	३२७
प्रणष्टस्वामिकं रिक्थम्	८	३०
प्रणष्टाधिगतं द्रव्यम्	८	३४
प्रतापयुक्तस्तेजस्वी	९	३१०
प्रतिकूलं वर्तमाना	१०	३१
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान्	४	११०
प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यम्	११	२५३
प्रतिगृह्येप्सितं दण्डम्	२	४८
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि	४	१८६
प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा	१०	१०९
प्रतिवातेऽनुवाते च	२	२०३
प्रतिश्रवणसंभाषे	२	१९५
प्रतिषिद्धापि चेद्या तु	९	८४
प्रतुदाञ्जालपादांश्च	५	१३
प्रत्यक्षं चानुमानं च	१२	१०५
प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च	४	५२
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च	८	३
प्रथिता प्रेतकृत्यैषा	३	१२७
प्रभुः प्रथमकल्पस्य	११	३०
प्रमाणानि च कुर्वीत	७	२३०
प्रविश्य सर्वभूतानि	९	३०६
प्रवृत्तं कर्म संसेव्य	१२	९०
प्रशासितारं सर्वेषाम्	१२	१२२
प्रसाधनोपचारज्ञम्	१०	३२
प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य	७	१९४
प्राकारस्य च भेत्तारम्	९	२८९
प्राक्कूलान्पर्युपासीनः	२	७५

	अध्या.	श्लो.
प्राङ् नाभिवर्धनात्पुंसः	२	२९
प्राचीनावीतिना सम्यक्	३	२७९
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः	८	२९४
प्राजापत्यमदत्त्वाश्वम्	११	३८
प्राजापत्यां निरुप्येष्टिम्	६	३८
प्राज्ञं कुलीनं शूरं च	७	२१०
प्राणस्यान्नमिदं सर्वम्	५	२८
प्राणायामा ब्राह्मणस्य	६	७०
प्राणायामैर्दहेद्दोषान्	६	७२
प्राणि वा यदि वाऽप्राणि	४	११७
प्रातिभाव्यं वृथादानम्	८	१५९
प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च	८	३९२
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु	४	१०६
प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः	९	२४०
प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति	११	१९२
प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य	११	४७
प्रायश्चित्ते तु चरिते	११	१८६
प्रियेषु स्वेषु सुकृतम्	६	७९
प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि	५	५७
प्रेते राजनि सज्योतिः	५	८२
प्रेत्येह चेदृशा विप्राः	४	१९९
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च	३	१५३
प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च	५	१२२
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसम्	५	२७
प्रोषितो धर्मकार्यार्थम्	९	७६

फ

फलं कतकवृक्षस्य	६	६७
फलं त्वनभिसंधाय	९	५२
फलदानां तु वृक्षाणाम्	११	१४२
फलमूलाशनैर्मेध्यैः	५	५४

ब

बलं चैव बलाकां च	५	१४
बकवच्चिन्तयेदर्थान्	७	१०६

[illegible] — ब्रह्मवर्चस०

	अध्या.	श्लो.
[illegible]	१२	६६
[illegible]	९	२२८
[illegible]	१२	७९
[illegible]	५	२३
[illegible]	७	१६७
[illegible]	८	१६८
[illegible]	७	४०
[illegible]	८	७३
[illegible]	१२	५४
[illegible]	२	२०८
[illegible]	११	१९०
[illegible]	८	२७
[illegible]	५	१४७
[illegible]	८	७१
[illegible]	४	६९
[illegible]	५	७८
[illegible]	७	८
[illegible]	५	१४८
[illegible]	८	२५
[illegible]	११	१५९
[illegible]	१२	९९
[illegible]	१०	७०
[illegible]	९	३५
[illegible]	९	३२०
[illegible]	४	१९
[illegible]	२	९१
[illegible]	७	६८
[illegible]	८	८९
[illegible]	६	८७
[illegible]	११	१५८
[illegible]	२	७४
[illegible]	२	१११
[illegible]	२	३७
[illegible]		

ब्रह्महत्या सुरा — ब्राह्मणेषु च वि

	अध्या.	श्लो.
ब्रह्महत्या सुरापानम्	११	५४
ब्रह्महा च सुरापश्च	९	२३५
ब्रह्महा द्वादशसमाः	११	७२
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च	२	७१
ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मः	१२	५०
ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा	११	५६
ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारम्	७	२
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्	२	१२७
ब्राह्मणं दशवर्षं तु	२	१३५
ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि	३	२४३
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः	१०	४
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि	१०	१०७
ब्राह्मणः संभवेनैव	११	८४
ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्	९	१५५
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु	८	२७६
ब्राह्मणस्तु सुरापस्य	११	१४९
ब्राह्मणस्त्वनधीयानः	३	१६८
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः	८	३३८
ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानम्	११	२३५
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा	११	६७
ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण	९	१४९
ब्राह्मणस्यैव कर्मैतत्	२	१९०
ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यम्	११	१८
ब्राह्मणादुग्रकन्यायाम्	१०	१५
ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायाम्	१०	८
ब्राह्मणान्पर्युपासीत	७	३७
ब्राह्मणान्बाधमानं तु	९	२४८
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्थाः	१०	२४८
ब्राह्मणायावगूर्यैव	४	१६५
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देह	१०	६२
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः	११	७९
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु	८	३७६
ब्राह्मणेषु च विद्वांसः	१	९७

	अध्या.	श्लो.
ब्राह्मणो जायमानो हि	१	९९
ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ	२	४५
ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व	९	१९६
ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता	२	१५०
ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य	१	६८
ब्राह्मादिषु विवाहेषु	३	३९
ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन	२	५८
ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत	४	९२
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः	३	२१
ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्	८	८८
ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयात्	८	५६
भ		
भक्ष्यं भोज्यं च विविधम्	३	२२७
भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च	९	२६८
भक्ष्यभोज्यापहरणे	११	१६५
भगवान् सर्ववर्णानाम्	१	२
भद्रं भद्रमिति ब्रूयात्	४	१३९
भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु	१०	१०७
भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षम्	२	४९
भर्तारं लंघयेद्या तु	८	३७१
भर्तुः पुत्रं विजानन्ति	९	३२
भर्तुः शरीरशुश्रूषाम्	९	८६
भाण्डपूर्णानि यानानि	८	४०५
भार्या पुत्रश्च दासश्च	८	२९९
भार्या पुत्रश्च दासश्च	८	४१६
भार्यायै पूर्वमारिण्यै	५	१६८
भिक्षामप्युदपात्रं वा	३	९६
भिक्षुका बन्दिनश्चैव	८	३६०
भिन्दन्त्यवमता मन्त्रम्	७	१५०
भिन्द्याश्चैव तडागानि	७	१९६
भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु	३	११६
भुक्तवान्विहरेच्चैव	७	२२१
भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नम्	४	२२२

	अध्या.	श्लो.
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः	१	९६
भूमावप्येककेदारे	९	३८
भूमिदो भूमिमाप्नोति	४	२३०
भूमौ विपरिवर्तेत	६	२२
भृतकाध्यापको यश्च	३	१५६
भृतो नार्तो न कुर्याद्यः	८	२१५
भृत्यानामुपरोधेन	११	१०
भृत्यानां च भृतिं विद्यात्	९	३३२
भैक्षेण वर्तयेन्नित्यम्	२	१८८
भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते	२	१२४
भोजनाभ्यञ्जनाद्दानात्	१०	९१
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या	९	५७
भ्रातुर्भार्योपसंग्राह्या	२	१३२
भ्रातुर्मृतस्य भार्यायाम्	३	१७३
भ्रातॄणामेकजातानाम्	९	१८२
भ्रातॄणां यस्तु नेहेत	९	२०७
भ्रातॄणामविभक्तानाम्	९	२१५
भ्रामरी गण्डमाली च	३	१६१
भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव	४	२०८
म		
मक्षिका विप्रुषश्छाया	५	१३३
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्	४	१४५
मङ्गलाचारयुक्तानाम्	४	१४६
मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनम्	५	१५२
मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्	२	३१
मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्र	११	१६७
मणिमुक्ताप्रवालानां लोहा	९	३२९
मणिमुक्ताप्रवालानि	१२	६१
मत्तक्रुद्धातुराणां च	४	२०७
मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैः	८	१६३
मत्स्यघातो निषादानाम्	१०	४८
मत्स्यानां पक्षिणां चैव	८	३२८
मद्यपा साधुवृत्ता च	९	८०

	अध्या.	श्लो.
मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा	५	१२३
मधुपर्के च यज्ञे च	५	४१
मध्यंदिनेऽर्धरात्रे च	४	१३१
मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा	७	१५१
मध्यमस्य प्रचारं च	७	१५५
मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे	१२	१२१
मनः सृष्टिं विकुरुते	१	७५
मनुमेकाग्रमासीनाम्	१	१
मनुष्यमारणे क्षिप्रम्	८	२९६
मनुष्याणां तु हरणे	११	१६३
मनुष्याणां पशूनां च	८	२८६
मनोर्हैरण्यगर्भस्य	३	१९४
मन्त्रतस्तु समृद्धानि	३	६६
मन्त्रैः शाकलहोमीयैः	११	२५६
मन्यन्ते वै पापकृतः	८	८५
मन्येतारिं यदा राजा	७	१७३
मन्वन्तराण्यसंख्यानि	१	८०
ममायमिति यो ब्रूयात्	८	३५
ममेदमिति यो ब्रूयात्	८	३१
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ	१	३५
मरुद्भ्य इति तु द्वारि	३	८८
महर्षिपितृदेवानाम्	४	२५७
महर्षिभिश्च देवैश्च	८	११०
महान्तमेव चात्मानम्	१	१५
महान्त्यपि समृद्धानि	३	६
महापशूनां हरणे	८	३२४
महापातकसंयुक्तः	११	२५७
महापातकिनश्चैव	११	२३९
महाव्याहृतिभिर्होमः	११	२२२
मांसं गृध्रो वपां मद्गुः	१२	६३
मांसभक्षयितामुत्र	५	५५
मातरं पितरं जायाम्	८	२७५
मातरं वा स्वसारं वा	२	५०
माता पिता वा दद्याताम्	९	१६८
मातापितृभ्यां जामीभिः	४	१८०
मातापितृभ्यामुत्सृष्टम्	९	१७१
मातापितृविहीनो यः	९	१७७
मातामहं मातुलं च	३	१४८
मातुः प्रथमतः पिण्डम्	९	१४०
मातुरग्रेऽधिजननम्	२	१६९
मातुलांश्च पितृव्यांश्च	२	१३०
मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्	९	१३१
मातृष्वसा मातुलानी	२	१३१
मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा	२	२१५
मानसं मनसैवायम्	१२	८
मारुतं पुरुहूतं च	११	१२१
मार्गशीर्षे शुभे मासि	७	१८२
मार्जनं यज्ञपात्राणाम्	५	११६
मार्जारनकुलौ हत्वा	११	१३१
मासिकान्नं तु योऽश्नीयात्	११	१५७
मिथो दायः कृतो येन	८	१९५
मुखबाहूरुपज्जानाम्	१०	४५
मुञ्जालाभे तु कर्तव्या	२	४३
मुण्डो वा जटिलो वा स्यात्	२	२१९
मुन्यन्नानि पयः सोमः	३	२५७
मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः	६	५
मूत्रोच्चारसमुत्सर्गम्	४	५०
मृगयाऽक्षा दिवास्वप्नः	७	४७
मृतं शरीरमुत्सृज्य	४	२४१
मृतवस्त्रभृत्सु नारीषु	१०	३५
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री	५	१६०
मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यम्	५	१०८
मृदं गां दैवतं विप्रम्	४	३९
मृष्यन्ति ये चोपपतिम्	४	२१७
मेखलामजिनं दण्डम्	२	६४
मैत्रं प्रसाधनं स्नानम्	४	१५२

	अध्या.	श्लो.
मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतः	१२	७२
मैत्रेयकं तु वैदेहः	१०	३३
मैथुनं तु समासेव्य	११	१७४
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः	७	१११
मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा	२	४२
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डः	८	३७९
मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान्	७	५४
म्रियमाणोऽप्याददीत	७	१३३

य

	अध्या.	श्लो.
यं तु कर्मणि	१	२८
यं तु पश्येन्निधिं राजा	८	३८
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायाम्	९	१७८
यं मातापितरौ क्लेशम्	२	२२७
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायाम्	९	१७८
यं वदन्ति तमोभूताः	१२	११५
यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मः	२	७
यः क्षिप्तो मर्षयत्यार्तैः	८	३१३
यः संगतानि कुरुते	३	१४०
यः साधयन्तं छन्देन	८	१७६
यः स्वयं साधयेदर्थम्	८	५०
यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दम्	२	१०७
यः स्वामिनाननुज्ञातम्	८	१५०
य आवृणोत्यवितथम्	२	१४४
य एते तु गणा मुख्याः	९	१८१
य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः	४	२२१
य एतेऽभिहिताः पुत्राः	९	१८१
यक्षरक्षःपिशाचांश्च	१	३८
यक्षरक्षःपिशाचान्नम्	११	९५
यक्ष्मी च पशुपालश्च	३	१५४
यच्चास्य सुकृतं किंचित्	७	९५
यजेत राजा क्रतुभिः	७	७९
यजेत वाऽश्वमेधेन	११	७४
यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यात्	११	११

	अध्या.	श्लो.
यज्ञाय जग्धिर्मांसस्य	५	३१
यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः	५	३९
यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्या	५	२२
यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा	११	२५
यज्ञे तु वितते सम्यक्	३	२८
यज्ञोऽनृतेन क्षरति	४	२३७
यज्वान ऋषयो देवाः	१२	४९
यतश्च भयमाशङ्केत्	७	१८८
यतात्मनोऽप्रमत्तस्य	११	२१५
यत्करोत्येकरात्रेण	११	१७८
यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्	४	१६१
यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च	१२	३५
यत्किंचित्पितरि प्रेते	९	२०४
यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तम्	५	२४
यत्किंचिदपि दातव्यम्	४	२२८
यत्किंचिदपि वर्षस्य	७	१३७
यत्किंचिदेनः कुर्वन्ति	११	२४१
यत्किंचिद्दश वर्षाणि	८	१४७
यत्किंचिन्मधुना मिश्रम्	३	२७३
यत्तत्कारणमव्यक्तम्	१	११
यत्तु दुःखसमायुक्तम्	१२	२८
यत्तु वाणिजके दत्तम्	३	१८१
यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तम्	१२	२९
यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तम्	९	१९७
यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे	३	१४५
यत्पुण्यफलमाप्नोति	३	९५
यत्प्राग्द्वादशसाहस्रम्	१	७९
यत्र त्वेते परिध्वंसात्	१०	६१
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण	८	१४
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते	३	५६
यत्र वर्जयते राजा	९	२४६
यत्र श्यामो लोहिताक्षः	७	२५
यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत	८	७६

	अध्या.	श्लो.
यत्रापवर्तते युग्मम्	८	२९३
यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुम्	१२	३७
यथर्तुलिङ्गान्यृतवः	१	३०
यथाकथञ्चित्पिण्डानाम्	११	२२०
यथा काष्ठमयो हस्ती	२	१५७
यथा खनन्खनित्रेण	२	२१८
यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु	९	४८
यथा चैवापरः पक्षः	३	२७८
यथा जातबलो वह्निः	१२	१०१
यथा त्रयाणां वर्णानाम्	१०	२८
यथा दुर्गाश्रितानेतान्	७	७३
यथा नदीनदाः सर्वे	६	९०
यथा नयत्यसृक्पातैः	८	४४
यथा प्लवेनौपलेन	४	१९४
यथा फलेन युज्येत	७	१२८
यथा महाह्रदं प्राप्य	११	२६३
यथा यथा नरोऽधर्मम्	११	२२८
यथा यथा निषेवन्ते	१२	७३
यथा यथा मनस्तस्य	११	२२९
यथा यथा हि पुरुषः	४	२०
यथा यथा हि सद्वृत्तम्	१०	२२८
यथा यमः प्रियद्वेष्यौ	९	३०७
यथार्हमेतानभ्यर्च्य	८	३९१
यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यम्	७	१२९
यथा वायुं समाश्रित्य	३	७७
यथाविध्यधिगम्यैनाम्	९	७०
यथाशास्त्रं तु कृत्वैवम्	४	९७
यथाश्वमेधः क्रतुराट्	११	२६०
यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु	२	१५८
यथा सर्वाणि भूतानि	९	३११
यथेदं शावमाशौचम्	५	६१
यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं	१	११९
यथेरिणे बीजमुप्त्वा	३	१४२

	अध्या.	श्लो.
यथैधस्तेजसा वह्निः	११	२४६
यथैनं नाभिसंदध्युः	७	१८०
यथैव शूद्रो ब्राह्मण्याम्	१०	३०
यथैवात्मा तथा पुत्रः	९	१३०
यथोक्तमार्तः सुस्थो वा	८	२१७
यथोक्तान्यपि कर्माणि	१२	९२
यथोक्तेन नयन्तस्ते	८	२५७
यथोदितेन विधिना	४	१००
यथोद्धरति निर्दाता	७	११०
यदधीते यद्यजते	८	३०५
यदन्यगोषु वृषभः	९	५०
यदाणुमात्रिको भूत्वा	१	५६
यदा तु यानमातिष्ठेत्	७	१८१
यदा तु स्यात्परिक्षीणः	७	१७२
यदा परबलानां तु	७	१७४
यदा प्रकृष्टा मन्येत	७	१७०
यदा भावेन भवति	६	८०
यदा मन्येत भावेन	७	१७१
यदावगच्छेदायत्याम्	७	१६९
यदा स देवो जागर्ति	१	५२
यदा स्वयं न कुर्यात्तु	८	९
यदि तत्रापि संपश्येत्	७	१७६
यदि तु प्रायशो धर्मम्	१२	२१
यदि ते तु न तिष्ठेयुः	७	१०८
यदि त्वतिथिधर्मेण	३	१११
यदि त्वात्यन्तिकं वासम्	२	२४३
यदि न प्रणयेद्राजा	७	२०
यदि नात्मनि पुत्रेषु	४	१७३
यदि स्त्री यद्यवरजः	२	२२३
यदि संशय एव स्यात्	८	२५३
यदि संसाधयेत्तत्तु	८	२१३
यदि स्वाश्चापराश्चैव	९	८५
यदि हि स्त्री न रोचेत	३	६१

	अध्या.	श्लो.
यदेतत्परिसंख्यातम्	१	७१
यदेव तर्पयत्यद्भिः	३	२८३
यद्गर्हितेनार्जयन्ति	११	१९३
यद्दुस्तरं यद्दुरापम्	११	२३८
यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ	८	८०
यद्धनं यज्ञशीलानाम्	११	२०
यद्ध्यायति यत्कुरुते	५	४७
यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्यात्	६	७
यद्यत्परवशं कर्म	४	१५९
यद्यद्ददाति विधिवत्	३	२७५
यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यः	३	२३१
यद्यन्नमत्ति तेषां तु	५	१०२
यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रः	९	१५४
यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्	९	२०३
यद्यस्य विहितं चर्म	२	१७४
यद्याचरति धर्मं सः	१२	२०
यद्येकरिक्थिनौ स्याताम्	९	१६२
यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठम्	८	२२
यद्वा यद्वा परद्रव्यम्	१२	६८
यद्वेष्टितशिरा भुंक्ते	३	२३८
यन्नावि किंचिद्दाशानाम्	८	४०८
यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्माः	१	१७
यन्मे माता प्रलुलुभे	९	२०
यमान्सेवेत सततम्	४	२०४
यमिद्धो न दहत्यग्निः	८	११५
यमेव तु शुचिं विद्यात्	२	११५
यमो वैवस्वतो देवः	८	९२
यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायाम्	९	१२०
यश्चापि धर्मसमयात्	९	२७३
यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्	२	९५
यस्तल्पजः प्रमीतस्य	९	१६७
यस्तु तत्कारयेन्मोहात्	९	८७
यस्तु दोषवतीं कन्याम्	९	७३
यस्तु दोषवतीं कन्याम्	८	२२४
यस्तु पूर्वनिविष्टस्य	९	२८१
यस्तु भीतः परावृत्तः	७	९४
यस्तु रज्जुघटं कूपात्	८	३१९
यस्त्वधर्मेण कार्याणि	८	१७४
यस्त्वनाक्षारितः पूर्वम्	८	३५५
यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि	८	३३३
यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणः	३	७८
यस्मादण्वपि भूतानाम्	६	४०
यस्मादुत्पत्तिरेतेषाम्	३	१९३
यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम्	७	५
यस्माद्बीजप्रभावेण	१०	७२
यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युः	८	२०८
यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते	११	२३३
यस्मिन्देशे निषीदन्ति	८	११
यस्मिन्नृणं संनयति	९	१०७
यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये	८	२२८
यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु	८	११७
यस्मै दद्यात्पिता त्वेनाम्	५	१५१
यस्य कायगतं ब्रह्म	११	९७
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तम्	११	७
यस्य दृश्येत सप्ताहात्	८	१०८
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीः	७	११
यस्य मन्त्रं न जानन्ति	७	१४८
यस्य मित्रप्रधानानि	३	१३९
यस्य राज्ञस्तु विषये	७	१३४
यस्य वाङ्मनसी शुद्धे	२	१६०
यस्य विद्वान्हि वदतः	८	९६
यस्य शूद्रस्तु कुरुते	८	२१
यस्य स्तेनः पुरे नास्ति	८	३८६
यस्या म्रियेत कन्यायाः	९	६९
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता	३	११
यस्यास्येन सदाश्नन्ति	१	९५

यां यां योनिं तु .— या वेदविहिता

	अध्या.	श्लो.
यां यां योनिं तु जीवोऽयम्	१२	५३
या गर्भिणी संस्क्रियते	९	१७३
याजनाध्यापने नित्यम्	१०	११०
या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री	८	३७०
यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं	४	३
यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री	९	२२
यादृशं तूप्यते बीजम्	९	३६
यादृशं फलमाप्नोति	९	१६१
यादृशं भजते हि स्त्री	९	९
यादृशा धनिभिः कार्याः	८	६१
यादृशेन तु भावेन	१२	८१
यादृशोऽस्य भवेदात्मा	४	२५४
यानशय्यासनान्यस्य	४	२०२
यानशय्याप्रदो भार्याम्	४	२३२
यानस्य चैव यातुश्च	८	२९०
यानि चैवंप्रकाराणि	८	२५१
या नियुक्तान्यतः पुत्रम्	९	१४७
यानि राजप्रदेयानि	७	११८
यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति	९	३१६
या पत्या वा परित्यक्ता	९	१७५
यामीस्ता यातनाः प्राप्य	१२	२२
या रोगिणी स्यात्तु हिता	९	८२
यावतः संस्पृशेदङ्गैः	३	१७८
यावतो ग्रसते ग्रासान्	३	१३३
यावतो बान्धवान्यस्मिन्	८	९७
यावत्त्रयस्ते जीवेयुः	२	२३५
यावदुष्णं भवत्यन्नम्	३	२३७
यावदेकानुदिष्टस्य	४	१११
यावन्ति पशुरोमाणि	५	३८
यावानवध्यस्य वधे	९	२४९
यावन्नापैत्यमेध्याक्तात्	५	१२६
या वेदबाह्याः स्मृतयः	१२	९५
या वेदविहिता हिंसा	५	४४

यासां नाददते — योऽदत्तादायिनो

	अध्या.	श्लो.
यासां नाददते शुल्कम्	३	५४
यास्तासां स्युर्दुहितरः	९	१९३
युक्षु कुर्वन्दिनर्क्षेषु	३	२७७
युगपत्तु प्रलीयन्ते	१	५४
युग्मासु पुत्रा जायन्ते	३	४८
ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव	७	१२४
येऽक्षेत्रिणो बीजवतः	९	४९
ये तत्र नोपसर्पेयुः	९	२६९
ये द्विजानामपसदाः	१०	४६
येन केनचिदङ्गेन	८	२७९
येन यस्तु गुणेनैषाम्	१२	३९
येन येन तु भावेन	४	२३४
येन येन यथाङ्गेन	८	३३४
येनास्मिन्कर्मणा लोके	१२	३६
येनास्य पितरो याताः	४	१७८
ये नियुक्तास्तु कार्येषु	९	२३१
ये पाकयज्ञाश्चत्वारः	२	८६
ये बकव्रतिनो विप्राः	४	१९७
ये शूद्रादधिगम्यार्थम्	११	४२
येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा	९	२११
येषां तु यादृशं कर्म	१	४२
येषां द्विजानां सावित्री	११	१९१
ये स्तेनपतितक्लीबाः	३	१५०
यैः कर्मभिः प्रचरितैः	१०	१००
यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निः	९	३१४
यैरभ्युपायैरेनांसि	११	२१०
यैर्यैरुपायैरर्थं स्वम्	८	४८
योऽकामां दूषयेत्कन्याम्	८	३६[illegible]
योगाधमनविक्रीतम्	८	१६[illegible]
यो ग्रामदेशसंघानाम्	८	२१[illegible]
यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यात्	९	११[illegible]
यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत	९	२१[illegible]
योऽदत्तादायिनो हस्तात्	८	३४[illegible]

	अध्या.	श्लो.
यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः	६	३९
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां	२	८२
योऽनधीत्य द्विजो वेदम्	२	१६८
यो न वेत्त्यभिवादस्य	२	१२६
योऽनाहिताग्निः शतगुः	११	१४
यो निक्षेपं याच्यमानः	८	१८१
यो निक्षेपं नार्पयति	८	१९१
योऽन्यथा सन्तमात्मानम्	४	२५५
यो बन्धनवधक्लेशान्	५	४६
यो यथा निक्षिपेद्धस्ते	८	१८०
यो यदैषां गुणो देहे	१२	२५
यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य	३	२२
यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत्	८	१५८
यो यस्य मांसमश्नाति	५	१५
यो यस्यैषां विवाह	३	३६
यो यावन्निह्नुवीतार्थम्	८	५९
यो येन पतितेनैषाम्	११	१८१
योऽरक्षन्बलिमादत्ते	८	३०७
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति	४	२३५
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति	४	८७
यो लोभादधमो जात्या	१०	९६
योऽवमन्येत ते मूले	२	११
यो वैश्यः स्याद्बहुपशुः	११	१२
योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय	११	१९
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः	१	७
योऽस्यात्मनः कारयिता	११	१२
योऽहिंसकानि भूतानि	५	४५
यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे	४	८१
र		
रक्षणादार्यवृत्तानाम्	९	२५३
रक्षन्धर्मेण भूतानि	८	३०६
रजसाभिप्लुतां नारीम्	४	४१
रथं हरेत वाध्वर्युः	८	२०९
रथाश्वं हस्तिनं छत्रम्	७	९६
रसा रसैर्निमातव्याः	१०	९४
राजा कर्मसु युक्तानाम्	७	१२५
राजतैर्भाजनैरेषाम्	३	२०२
राजतो धनमन्विच्छेत्	४	३३
राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि	७	१
राजभिः कृतदण्डास्तु	८	३१८
राजर्त्विक्स्नातकगुरून्	३	११९
राजा कर्मसु युक्तानाम्	७	१२५
राजा च श्रोत्रियश्चैव	३	१२०
राजानः क्षत्रियाश्चैव	१२	४६
राजान्नं तेज आदत्ते	४	२१८
राजा भवत्यनेनास्तु	८	१९
राजा स्तेनेन गन्तव्यः	८	३१४
राज्ञो महात्मिके स्थाने	५	९४
राज्ञः कोषापहर्तॄंश्च	९	२७५
राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि	८	३९९
राज्ञश्च दद्युरुद्धारम्	७	९७
राज्ञो हि रक्षाधिकृताः	७	१२३
रात्रिभिर्मासतुल्याभिः	५	६६
रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत	३	२८०
राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यम्	७	११२
राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्	९	२७२
रूपसत्त्वगुणोपेताः	३	४०
रेतःसेकः स्वयोनिषु	११	५८
ल		
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात्	११	७३
लशुनं गृञ्जनं चैव	५	५
लूताहिसरटानां च	१२	५७
लोकसंव्यवहारार्थम्	८	१३१
लोकानन्यान्सृजेयुर्ये	९	३१५
लोकानां तु विवृद्ध्यर्थम्	१	३१
लोकेशाधिष्ठितो राजा	५	९७
लोभः स्वप्नोऽधृतिः	१२	३३

	अध्या.	श्लो.
लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु	८	१२०
लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्	८	११८
लोष्टमर्दी तृणच्छेदी	४	७१
लोहशंकुमृजीषं च	४	९०
लोहितान्वृक्षनिर्यासान्	५	६
लौकिकं वैदिकं वापि	२	११७
व		
वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य	८	११६
वधेनापि यदा त्वेतान्	८	१३०
वध्यांश्च हन्युः सततम्	१०	५६
वनस्पतीनां सर्वेषाम्	८	२८५
वनेषु च विहृत्यैवम्	६	३३
वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे	९	८१
वपनं मेखलादण्डौ	११	१५१
वयसः कर्मणोऽर्थस्य	४	१८
वरं स्वधर्मो विगुणः	१०	९७
वरुणेन यथा पाशैः	९	३०८
वर्जयेन्मधु मांसं च गंधं	६	१४
वर्जयेन्मधु मांसं च	२	१७७
वर्णापेतमविज्ञातम्	१०	५७
वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्याम्	४	१०
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन	५	५३
वशाऽपुत्रासु चैवं स्यात्	८	२८
वशे कृत्वेन्द्रियग्रामम्	२	१००
वसा शुक्रमसृङ्मज्जा	५	१३५
वसिष्ठविहितां वृद्धिम्	८	१४०
वसीत चर्म चीरं वा	६	६
वसून्वदन्ति तु पितॄन्	३	२८४
वस्त्रं पात्रमलंकारम्	९	२१९
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात्	८	१२९
वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः	१२	१०
वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव	८	३४५,
वाग्दैवत्यैश्च चरुभिः	८	१०५

	अध्या.	श्लो.
वाच्यर्था नियताः सर्वे	४	२५६
वाच्येके जुह्वति प्राणम्	४	२३
वाणिज्यं कारयेद्वैश्यम्	८	४१०
वानस्पत्यं मूलफलम्	८	३३९
वान्ताश्युल्कामुख	१२	७१
वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु	५	१४४
वायोरपि विकुर्वाणात्	१	७७
वार्यग्निविप्रमादित्यम्	४	४८
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति	४	२२९
वार्षिकांश्चतुरो मासान्	९	३०४
वासन्तशारदैर्मेध्यैः	६	११
वासांसि मृतचेलानि	१०	५२
वासो दद्याद्धयं हृत्वा	११	१३६
वासोदश्चन्द्रसालोक्यम्	४	२३१
विंशतीशस्तु तत्सर्वम्	७	११७
विक्रयाद्यो धनं किंचित्	८	२०१
विक्रीणीते परस्य स्वम्	८	१९७
विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्रात्	७	१४३
विगतं तु विदेशस्थम्	५	७५
विघसाशी भवेन्नित्यम्	३	२८५
विघुष्य तु हृतं चौरैः	८	२३३
विट्शूद्रयोरेवमेव	८	२७७
विड्वराहखरोष्ट्राणाम्	११	१५४
विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थम्	५	१३४
वित्तं बन्धुर्वयः कर्म	२	१३६
विदुषा ब्राह्मणेनेदम्	१	१०३
विद्ययैव समं कामम्	२	११३
विद्यागुरुष्वेतदेव	२	२०६
विद्यातपःसमृद्धेषु	३	९८
विद्याधनं तु यद्यपि	९	२०६
विद्या ब्राह्मणमेत्याह	२	११४
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा	१०	११६
विद्युतोऽशनिमेघांश्च	१	३८

विद्युत्स्तनितवर्षे — वीक्ष्यान्धो नवतेः

	अध्या.	श्लो.
विद्युत्स्तनितवर्षेषु	४	१०३
विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः	२	१
विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा	८	३७
विधवायां नियुक्तस्तु	९	६०
विधवायां नियोगार्थे	९	६२
विधाता शासिता वक्ता	११	३५
विधाय प्रोषिते वृत्तिम्	९	७५
विधाय वृत्तिं भार्यायाः	९	७४
विधियज्ञाज्जपयज्ञः	२	८५
विधिवत्प्रतिगृह्यापि	९	७२
विधूमे सन्नमुसले	६	५६
विनाऽद्भिरप्सु वाप्यार्तः	११	२०२
विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यम्	४	६८
विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा	५	९९
विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता	११	१७६
~~विप्रयोगं प्रियैश्चैव~~	~~६~~	~~६२~~
विप्रसेवैव शूद्रस्य	१०	१२३
विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु	१०	१०
विप्राणां वेदविदुषाम्	९	३३४
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यम्	२	१५५
विप्रोष्य पादग्रहणम्	२	२१७
विभक्ताः सह जीवन्तः	९	२१०
विराट्सुताः सोमसदः	३	१९५
विविधाश्चैव संपीडाः	१२	७६
विशिष्टं कुत्रचिद्बीजम्	९	३४
विशीलः कामवृत्तो वा	५	१५४
विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्रात्	८	४१७
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यः	३	९०
विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च	११	२९
विषघ्नैरगदैश्चास्य	७	२१८
विषादप्यमृतं ग्राह्यम्	२	२३९
विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु	३	२५८
वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः	३	१७७

वृको मृगेभं — वेनो विनष्टोऽविन

	अध्या.	श्लो.
वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वम्	१२	६७
वृतिं तत्र प्रकुर्वीत	८	२३९
वृत्तीनां लक्षणं चैव	१	११३
वृथा कृसरसंयावम्	५	७
वृथासंकरजातानाम्	५	८९
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत	७	३८
वृषभैकादशा गाश्च	११	११६
वृषलीफेनपीतस्य	३	१९
वृषो हि भगवान्धर्मः	८	१६
वेणुवैदलभाण्डानाम्	८	३२७
वेतनस्यैव चादानम्	८	५
वेदः स्मृतिः सदाचारः	२	१२
वेदप्रदानादाचार्यम्	२	१७१
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यम्	४	१४७
वेदमेव सदाभ्यस्येत्	२	१६६
वेदयज्ञैरहीनानाम्	२	१८३
वेदविद्यापि विप्रोऽस्य	३	१७९
वेदविद्याव्रतस्नातान्	४	३१
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः	१२	१०२
वेदानधीत्य वेदौ वा	३	२
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानम्	१२	३१
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रि	१२	८३
वेदाभ्यासेन सततम्	४	१४८
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या	११	२४५
वेदार्थवित्प्रवक्ता च	३	१८६
वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य	१०	८०
वेदास्त्यागाश्च यज्ञाश्च	२	९७
वेदोक्तमायुर्मर्त्यानाम्	१	८४
वेदोऽखिलो धर्ममूलम्	२	६
वेदोदितं स्वकं कर्म	४	१४
वेदोदितानां नित्यानाम्	११	२०४
वेदोपकरणे चैव	२	१०५
वेनो विनष्टोऽविनयात्	७	४१

	अध्या.	श्लो.
वैणवीं धारयेद्यष्टिम्	४	३६
वैतानिकं च जुहुयात्	६	९
वैदिके कर्मयोगे तु	१२	८७
वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैः	२	२६
वैरिणं नोपसेवेत	४	१३३
वैवाहिको विधिः	२	६७
वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत	३	६७
वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यम्	१०	३
वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्	८	३७५
वैश्यं प्रति तथैवैते	१०	७८
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्	१०	१०१
वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु	१०	८३
वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ	३	११२
वैश्यशूद्रोपचारं च	१	११६
वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन	८	४१८
वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्ताम्	८	३८२
वैश्यस्तु कृतसंस्कारः	९	३२६
वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्	१०	२३
वैश्यान्मागधवैदेहौ	१०	१७
वैश्योऽजीवन्स्वधर्मे	१०	९८
वैश्वदेवस्य सिद्धस्य	३	८४
वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते	३	१०८
व्यत्यस्तपाणिना कार्यम्	२	७२
व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री	५	१६४
व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके	९	३०
व्यभिचारेण वर्णानाम्	१०	२४
व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु	८	१
व्यसनस्य च मृत्योश्च	७	५३
व्याधांश्छाकुनिकान्गोपान्	८	२६०
व्रतवद्देवदैवत्ये	२	१८९
व्रतस्थमपि दौहित्रम्	३	२३४
व्रात्यता बान्धवत्यागः	११	६२
व्रात्यात्तु जायते विप्रात्	१०	२१

	अध्या.	श्लो.
व्रात्यानां याजनं कृत्वा	११	१९७
व्रीहयः शालयो मुद्गाः	९	३९
श		
शक्तः परजने दाता	११	९
शक्तितोऽपचमानेभ्यो	४	३२
शक्तेनापि हि शूद्रेण	१०	१२९
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य	८	२६७
शत्रुसेविनि मित्रे च	७	१८६
शनकैस्तु क्रियालोपात्	१०	४३
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च	१२	९८
शयानः प्रौढपादश्च	४	११२
शय्यां गृहान्कुशान्	४	२५०
शय्यासनमलंकारम्	९	१७
शय्यासनेऽध्याचरिते	२	११९
शरणागतं परित्यज्य	११	१९८
शरीरकर्षणात्प्राणाः	७	११२
शरीरजैः कर्मदोषैः	१२	९
शरीरं चैव वाचं च	२	१९२
शरः क्षत्रियया ग्राह्यः	३	४४
शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात्	२	३२
शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यम्	८	३४८
शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य	१०	७९
शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे	८	३९६
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा	८	३१६
शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीम्	८	२५६
शिलानप्युञ्छतो नित्यम्	३	१००
शिलोञ्छमप्याददीत	१०	११२
शिल्पेन व्यवहारेण	३	६४
शिष्ट्वा वा भूमिदेवानाम्	११	८२
शुक्लानि च कषायांश्च	११	१५३
शुचिं देशं विविक्तं च	३	२०६
शुचिना सत्यसंधेन	७	३१
शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुः	९	३३५

	अध्या.	श्लो.
शुध्येद्विप्रो दशाहेन	५	८३
शुनां च पतितानां च	३	९२
शुभाशुभफलं कर्म	१२	३
शुल्कस्थानं परिहरन्	८	४००
शुल्कस्थानेषु कुशलाः	८	३९८
शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि	११	१५५
शूद्रं तु कारयेद्दास्यम्	८	४१३
शूद्रविट्क्षत्रविप्राणाम्	८	१०४
शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्	१०	१२१
शूद्रस्य तु सवर्णैव	९	१५७
शूद्रां शयनमारोप्य	३	१७
शूद्राणां मासिकं कार्यम्	५	१४०
शूद्रादायोगवः क्षत्ता	१०	१२
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः	१०	६४
शूद्रावेदी पतत्यत्र	३	१६
शूद्रैव भार्या शूद्रस्य	३	१३
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा	८	३७४
शूद्रो ब्राह्मणतामेति	१०	६५
शोचन्ति जामयो यत्र	३	५७
शोणितं यावतः पांसून्	४	१६८
शोणितं यावतः पांसून्	११	२०७
श्मशानेष्वपि तेजस्वी	९	३१८
श्रद्दधानः शुभां विद्याम्	२	२३८
श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च	४	२२६
श्राद्धभुग्वृषलीतल्पम्	३	२५०
श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं	३	२४९
श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा	४	९५
श्रुतिवृत्ते विदित्वास्य	७	१३५
श्रुतं देशं च जातिं च	८	२७३
श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्	२	१४
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः	२	१०
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्	४	१५५
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्	२	९

	अध्या.	श्लो.
श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः	११	३३
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च	२	९८
श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्	५	१
श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव	२	२०७
श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापी	९	१८४
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा	२	९०
श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं	८	३९३
श्रोत्रियं व्याधितार्तौ च	८	३९५
श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदा	४	२२४
श्रोत्रियायैव देयानि हव्य	३	१२८
श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्र	५	८१
श्वक्रीडी श्येनजीवी च	३	१६४
श्वभिर्हतस्य यन्मांसम्	५	१३१
श्वमांसमिच्छन्नार्तोऽत्तुं	१०	१०६
श्ववतां शौण्डिकानां च	४	२१६
श्वसृगालखरैर्दष्टः ग्राम्यैः	११	१९९
श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजा	१२	५५
श्वाविधं शल्यकं गोधाम्	५	१८
ष		
षट्कर्मैको भवत्येषाम्	४	९
षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यम्	३	१
षडानुपूर्व्या विप्रस्य	३	२३
षण्णां तु कर्मणामस्य	१०	७६
षण्णामेषां तु सर्वेषाम्	१२	८६
षण्मासांश्छागमांसेन	३	२६९
षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम्	९	१६४
षष्ठान्नकालता मासम्	११	२००
स		
संकरापात्रकृत्यासु	११	१२५
संकरे जातयस्त्वेताः	१०	४०
संकल्पमूलः कामो वै	२	३
संकीर्णयोनयो ये तु	१०	२५
संक्रमध्वजयष्टीनाम्	९	२८५

संग्रामेष्वनिवर्ति — सजातिजान

	अध्या.	श्लो.
संग्रामेष्वनिवर्तित्वम्	७	८८
संजीवनं महावीचिम्	४	८९
संत्यज्य ग्राम्यमाहारम्	६	३
संधिं च विग्रहं चैव	७	१६२
संधिं छित्त्वा तु ये चौर्यं	९	२७६
संधिं द्विविधं विद्यात्	७	१७२
संध्यां चोपास्य शृणुयात्	७	२२३
संन्यस्य सर्वकर्माणि	६	९५
संप्राप्ताय त्वतिथये	३	९९
संप्रीत्या भुज्यमानानि	८	१४६
संभवांश्च वियोनीषु	१२	७७
संभूय स्वानि कर्माणि	८	२११
संभोगो दृश्यते यत्र	८	२००
संभोजनी साभिहिता	३	१४१
संमानाद्ब्राह्मणो नित्यम्	२	१६२
संमार्जनोपाञ्जनेन	५	१२४
संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव	१२	६०
संरक्षणार्थं जन्तूनाम्	६	६८
संरक्ष्यमाणो राज्ञायम्	७	१३६
संवत्सरं तु गव्येन	३	२७१
संवत्सरं प्रतीक्षेत	९	७७
संवत्सरस्यैकमपि	५	२१
संवत्सराभिशस्तस्य	८	३७३
संवत्सरेण पतति	११	१८०
संशोध्य त्रिविधं मार्गम्	७	१८५
संसारगमनं चैव त्रिविधं	१	११७
संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रा	९	१९०
संहतान्योधयेदल्पान्	७	१९१
सकामां दूषयंस्तुल्यः	८	३६८
सकृज्जप्त्वास्यवामीयम्	११	२५०
सकृदंशो निपतति	९	४७
स चेत्तु पथि संरुद्धः	८	२९५
सजातिजानन्तरजाः	१०	४१

स ताननुपरि — सभान्तः साक्षि

	अध्या.	श्लो.
स ताननुपरिक्रामेत्	७	१२२
स तानुवाच धर्मात्मा	५	३
स तानुवाच धर्मात्मा	१२	२
स तैः पृष्टस्तथा सम्यक्	१	४
सत्क्रियां देशकालौ च	३	१२६
सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानम्	१२	२६
सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्वि	१२	२४
सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी	८	८१
सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे	४	१७५
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	४	१३८
सत्यमर्थं च संपश्येत्	८	४५
सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु	११	१९६
सत्या न भाषा भवति	८	१६४
सत्यानृतं तु वाणिज्यम्	४	६
सत्येन पूयते साक्षी	८	८३
सत्येन शापयेद्विप्रम्	८	११३
स त्वप्सु तं घटं प्रास्य	११	१८७
सदा प्रहृष्टया भाव्यम्	५	१५०
सदृशं तु प्रकुर्याद्यम्	९	१६९
सदृशस्त्रीषु जातानाम्	९	१२५.
सद्भिराचरितं यत्स्यात्	८	४६
सद्यः पतति मांसेन	१०	९२
सद्यः प्रक्षालको वा स्यात्	६	१८
सन्तुष्टो भार्यया भर्ता	३	६०
सन्तोषं परमास्थाय	४	१२
सन्निधावेष वै कल्पः	५	७४
सपिण्डता तु पुरुषे	५	६०
सप्तकस्यास्य वर्गस्य	७	५२
सप्त वित्तागमा धर्म्याः	१०	११५
सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य	९	२९६
सप्तानां प्रकृतीनां तु	९	२९५
समब्रह्मचारिण्येकाहम्	५	७१
सभान्तः साक्षिणः प्राप्तान्	८	७९

सभाप्रपापूपशालाः — सर्वं परवशं

	अध्या.	श्लो.
सभाप्रपापूपशालाः	९	२६४
सभां वा न प्रवेष्टव्यम्	८	१३
समक्षदर्शनात्साक्ष्यम्	८	७४
सममब्राह्मणे दानम्	७	८५
समवर्णासु ये जाताः	९	१५६
समवर्णे द्विजातीनाम्	८	२६९
स महीमखिलां भुञ्जन्	९	६७
समानयानकर्मा च	७	१६३
समाहृत्य तु तद्भैक्षम्	२	५१
समीक्ष्य स धृतः सम्यक्	७	१९
समुत्पत्तिं च मांसस्य	५	४९
समुत्सृजेद्राजमार्गे	९	२८२
समुद्रयानकुशलाः	८	१५७
समैर्हि विषमं वस्तु	९	२८७
समोत्तमाधमै राजा	७	८७
सम्यग्दर्शनसंपन्नः	६	७४
सम्यङ्निविष्टदेशस्तु	९	२५२
स यदि प्रतिपद्येत	८	१८३
सरस्वतीदृषद्वत्योः	२	१७
स राजा पुरुषो दण्डः	७	१९
सर्वे एव विकर्मस्थाः	९	२१४
सर्वं कर्मेदमायत्तम्	७	२०५
सर्वं च तान्तवं रक्तम्	१०	८७
सर्वं च तिलसंबद्धम्	४	७५
सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्	१०	१०२
सर्वतो धर्मषड्भागः	८	३०४
सर्वं तु समवेक्ष्येदम्	२	८
सर्वं परवशं दुःखम्	४	१६०
सर्वं वापि चरेद्ग्रामम्	२	१८५
सर्वं वा रिक्थजातं तत्	९	१५२
सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदम्	१	१००
सर्वकण्टकपापिष्ठम्	९	२९२

सर्वभूतेषु चात्मा — स विद्यादस्य

	अध्या.	श्लो.
सर्वभूतेषु चात्मानम्	१२	९१
सर्वमात्मनि संपश्येत्	१२	११८
सर्वरत्नानि राजा तु	११	४
सर्वं लक्षणहीनोऽपि	४	१५८
सर्ववर्णेषु तुल्यासु	१०	५
सर्वस्यास्य तु सर्गस्य	१	८७
सर्वस्वं वेदविदुषे	११	७६
सर्वाकरेष्वधीकारः	११	६३
सर्वान्परित्यजेदर्थान्	४	१७
सर्वान् रसानपोहेत	१०	८६
सर्वासामेकपत्नीनाम्	९	१८३
सर्वेण तु प्रयत्नेन	७	७१
सर्वं तस्यादृता धर्माः	२	२३४
सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते	६	८८
सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यात्	१०	२
सर्वेषां शावमाशौचम्	५	६२
सर्वेषां तु स नामानि	१	२१
सर्वेषां तु विशिष्टेन	७	५८
सर्वेषां तु विदित्वैषाम्	७	२०२
सर्वेषां धनजातानाम्	९	११४
सर्वेषामपि चैतेषां	१२	८५
सर्वेषामपि चैतेषां	१२	८४
सर्वेषामपि चैतेषाम्	६	८९
सर्वेषामपि तु न्याय्यम्	९	२०२
सर्वेषामप्यभावे तु	९	१८८
सर्वेषामर्थिनो मुख्याः	८	२१०
सर्वेषामेव दानानाम्	४	२३३
सर्वेषामेव शौचानाम्	५	१०६
सर्वो दण्डजितो लोकः	७	२२
सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्	७	१७७
सर्षपाः षट् यवो मध्यः	८	१३४
सवर्णाग्रे द्विजातीनाम्	३	१२
स विद्यादस्य कृत्येषु	७	६७

	अध्या.	श्लो.
सव्याहृतिप्रणवकाः	११	२४८
स सन्धार्यः प्रयत्नेन	३	७९
सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या	४	२६
सहपिण्डक्रियायां तु	३	२४८
सह वापि व्रजेद्युक्तः	७	२०७
सह सर्वाः समुत्पन्नः	७	२१४
सहस्रं हि सहस्राणाम्	३	१३१
सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य	२	७९
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यः	८	३७८
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यम्	८	३८३
सहासनमभिप्रेप्सुः	८	२८१
सहोभौ चरतां धर्मम्	३	३०
सांतानिकं वक्ष्यमाणम्	११	१
सांवत्सरिकमाप्तैश्च	७	८०
साक्षिणः सन्ति नेत्युक्त्वाः	८	५७
साक्षिप्रश्नविधानं च	१	११५
साक्षी दृष्टश्रुतादन्यत्	८	७५
साक्ष्यभावे तु चत्वारः	८	२५८
साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः	८	१८२
साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैः	८	८२
सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु	११	१७७
सा चेदक्षतयोनिः स्यात्	९	१७६
सामध्वनावृग्यजुषी	४	१२३
सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः	८	२६३
सामन्तानामभावे तु	८	२५९
सामादीनामुपायानाम्	७	१०९
साम्ना दानेन भेदेन	७	१९८
सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य	३	१२१
सारासारं च भाण्डानाम्	९	३३१
सार्ववर्णिकमन्नाद्यम्	३	२४४
सावित्राञ्छान्तिहोमांश्च	४	१५०
सावित्रीं च जपेन्नित्यम्	११	२२५
सावित्रीमात्रसारोऽपि	२	११८

	अध्या.	श्लो.
साहसे वर्तमानं तु	८	३४६
साहसेषु च सर्वेषु	८	७२
सीताद्रव्यापहरते	९	२९३
सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिः	१०	११३
सीमां प्रति समुत्पन्ने	८	२४५
सीमायामविषह्यायाम्	८	२६५
सीमाविवादधर्मश्च	८	६
सीमावृक्षांश्च कुर्वीत	८	२४६
सुखं ह्यवमतः शेते	२	१६३
सुखाभ्युदयिकं चैव	१२	८८
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा	३	३४
सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च	५	१४५
सुबीजं चैव सुक्षेत्रे	१०	६९
सुरां पीत्वा द्विजो मोहात्	११	९०
सुरा वै मलमन्नानाम्	११	९३
सुवर्णचौरः कौनख्यम्	११	४९
सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः	११	९९
सुवासिनीः कुमारीश्च	३	११४
सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत	६	६५
सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः	९	५
सूतानामश्वसारथ्यम्	१०	४७
सूतो वैदेहकश्चैव	१०	२६
सूत्रकार्पासकिण्वानाम्	८	३२६
सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः	२	२२१
सेनापतिबलाध्यक्षौ	७	१८९
सेवेतेमांस्तु नियमान्	२	१७५
सेनापत्यं च राज्यं च	१२	१००
सोऽग्निर्भवति वायुश्च	७	७
सोदर्या विभजेरंस्तम्	९	२१२
सोऽनुभूयासुखोदर्कान्	१२	१८
सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्	१	८
सोमपा नाम विप्राणाम्	३	१९७
सोमपास्तु कवेः पुत्राः	३	१९८

सोमविक्रयिणे वि — स्वधास्त्वित्ये

	अध्या.	श्लो.
सोमविक्रयिणे विष्ठा	३	१८०
सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणाम्	५	९६
सोमारौद्रं तु बह्वेना	११	२५४
सोऽसहायेन मूढेन	७	३०
सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्	८	१०
स्कन्धेनादाय मुसलम्	८	३१५
स्तेनगायकयोश्चान्नम्	४	२१०
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः	८	३५८
स्त्रियां तु यद्भवेद्वित्तम्	९	१९८
स्त्रियां तु रोचमानायाम्	३	६२
स्त्रियाप्यसंभवे कार्यम्	८	७०
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन	१२	६९
स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या	२	२४०
स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः	८	६८
स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरम्	२	३३
स्त्रीणामसंस्कृतानां	५	७२
स्त्रीधनानि तु ये मोहात्	३	५२
स्त्रीधर्मयोगं तापस्यम्	१	११४
स्त्रीपुंधर्मो विभागस्य	८	७
स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानाम्	९	२३०
स्त्रीष्वनन्तरजातासु	१०	६
स्थलजौदकशाकानि	६	१३
स्थानासनाभ्यां विहरेत्	११	२२४
स्थावराः कृमिकीटाश्च	१२	४२
स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ	५	१४२
स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिराम्	११	१४८
स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यम्	४	१४३
स्यन्दनाश्वैः समे युध्येत्	७	१९२
स्यात्साहसं त्वन्वयवत्	८	३३२
स्रोतसां भेदको यश्च	३	१६३
स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु	९	१६६
स्वधर्मो विजयस्तस्य	१०	११९
स्वधाऽस्त्वित्येव तं ब्रूयुः	३	२५२

स्वप्ने सिक्त्वा — हन्ति हंसं बलाक

	अध्या.	श्लो.
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी	२	१८१
स्वभाव एष नारीणां	२	२१३
स्वभावेनैव यद्ब्रूयुः	८	७८
स्वमांसं परमांसेन	५	५१
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते	१	१०१
स्वयं वा शिश्नवृषणौ	११	१०४
स्वयंकृतश्च कार्यार्थम्	७	१६४
स्वयमेव तु यो दद्यात्	८	१८६
स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः	७	३२
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा	१०	१२२
स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च	११	३२
स्वां प्रसूतिं चरित्रं च	९	७
स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्	८	१७२
स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये	३	२३२
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात्	३	७५
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात्	६	८
स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैः	२	२८
स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन्	३	८१
स्वानि कर्माणि कुर्वाणाम्	८	४२
स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रम्	९	२९४
स्वायंभुवस्यास्य मनोः	१	६१
स्वायंभुवाद्याः सप्तैते	१	६३
स्वारोचिषश्चोत्तमश्च	१	६२
स्वेदजं दंशमशकम्	१	४५
स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यः	१२	७०
स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः	९	११८
स्वे स्वे धर्मे निविष्टः	७	३५

ह

	अध्या.	श्लो.
हत्वा गर्भमविज्ञातम्	११	८७
हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा	३	३३
हत्वा लोकानपीमांस्त्रीन्	११	२६१
हत्वा हंसं बलाकां च	११	१३५

हन्ति जातान — हिमवद्विन्ध्ययो

	अध्या.	श्लो.
हन्ति जातानजातांश्च	८	९९
हरेत्तत्र नियुक्तायाम्	९	१४५
हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टः	३	२३३
हविर्यच्चिररात्राय	३	२६६
हविष्पान्तीयमभ्यस्य	११	२५१
हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्	११	७७
हस्तिगोश्वोष्ट्रदमकः	३	१६२
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च	१२	४३
हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः	१२	५९
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे	१	२९
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यम्	२	२१

हिरण्यभूमिमश्वं — होमे प्रदाने

	अध्या.	श्लो.
हिरण्यभूमिमश्वं गाम्	४	१८८
हिरण्यमायुरन्नं च	४	१८९
हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या	७	२०८
हीनक्रियं निष्पुरुषम्	३	७
हीनजातिस्त्रियं मोहात्	३	१५
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्	४	१४१
हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्	२	१९४
हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा	११	२०४
हुत्वाग्नौ विधिवद्धोमान्	११	११९
हृद्गाभिः पूयते विप्रः	२	६९
होमे प्रदाने भोज्ये च	३	२४०

इति मनुस्मृतिपद्यानुक्रमः समाप्तः।

मन्वर्थमुक्तावल्युद्धृत-ग्रन्थ-ग्रन्थकृन्नामसूची ।

अंगिराः (स्मृतिः) १५९.
आदिपुराणम् ४४,२०७.
आपस्तम्बः ४१,४६,६०,८३,११३, १५७,१६८,१७०.
आभिधानिकाः (अमरः) १३८.
आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ४०,७०,७१, १११,१२९,३३०,३३१,३६५.
उशनाः (स्मृतिः) १२३,२७४, ३५१.
ऋग्वेदः ५,१४,२१२,३०९.
ऐतरेयोपनिषद् १२.
कात्यायनः (वार्तिकानि) ६०, ३३८,३५९.
कात्यायनः (स्मृतिः) १०३,२९२, २९६,३१७,३२१,३२८,३४६.
कौषीतकिरहस्यब्राह्मणम् १४८.
गणसूत्राणि १७.
गृह्यवचनम् ४१.
गोभिलः (स्मृतिः) ४७.
गौतमः (स्मृतिः) ३६,४४,४६,४९, ७८,८९,९५,११०,११२,१४४, १५५,१६५,२११,२२३,२२५, २९६,३२८,३४९,३५६,३६४, ३८४.
छन्दोगपरिशिष्टम् ४२,१८२,१९४.
छान्दोग्यब्राह्मणम् ५७.
छान्दोग्योपनिषद् ५,६,७,२३,१८९. २४१.
जयादित्यः (टीकाकृत्) १०९.
जाबालिः १५९,१६९,२११.
जाबालोपनिषद् २३५.
जैमिनिः ४,३२,३३,३५.
तैत्तिरीयोपनिषद् ३,४,९,२४४.
दक्षः (स्मृतिः) १६१,२०५,२२२.
देवलः (स्मृतिः) ४२,११७,११८, १२७,१२८,१६९,२०९,२२२.
धरणीधरः १५४.
नारदः (स्मृतिः) २२४,२८९,२९५, ३१६.
निगमः १३९.
पराशरः (स्मृतिः) २०५.
पाणिनिः ५,७,१०,१५,१७,४०, ४५,४८,५२,५५,५९,६०, ६८,६९,७८,८१,८५,९०, ९३,९४,१०९,१११,१२६, १३४,१५२,२३१,२९१, ३३२,३६७.
पुराणम् २२.
पैठीनसिः ४८,१४२,१५६.
बह्वृचगृह्यसूत्रम् १०३,१०४,११२.
बह्वृचब्राह्मणम् ३६५.
बादरायणः (व्यासः) ४,६,११,२४.
बौधायनः ७०,२२१.
बृहदारण्यकोपनिषद् १८,४६,२४४.
बृहस्पतिः (स्मृतिः) १९५,२०९. ३०२,३१७,३२६,३७५,३८३.
ब्रह्मपुराणम् १९.
ब्रह्माण्डपुराणम् १६१.
भगवद्गीता ६.
भविष्यपुराणम् ३३,३५,३८,१३६.
भोजदेवः ३२३.
मत्स्यपुराणम् १३८,३०५

मन्त्रः १४१,३८०.
महाभारतम् २.
मुण्डकोपनिषद् ८,२४१.
मीमांसाभाष्यकारः ८७.
मेधातिथि-गोविन्दराजौ ६,७,१९, २४,३३,४२,५१,८२,८६,९६, ९७, ९८, १०८, १०९, १११, ११२,११३,१२५,१३०,१३४, १३६,१३९,१४१,१४२,१४५, १६०,१६१,१६२,१६५,१७४, १८२,१८३,१८५,१८६,१९६, २०३,२०९,२२३,२३५,२३६, २४४,२४५,२७४,२७७,२९०, २९५,२९७,३०५,३१४,३१५, ३२३,३४८,३५१,३७५.
मोक्षधर्मः ८२.
यजुर्वेदः ३०८.
यमः ४०,१२३,१९७,१९९,२३०, २३२.
याज्ञवल्क्यः ४६,५५,५६,७३,८५, ९५,११५,१३५,१८१,१८२, १९०,१९६,२०८,२११,२३८, २४१,२८०,२८४,२९५,३१४, ३४५,३८२.
लौगाक्षिः ११९.
वचनम् १३९,२९९.
वसिष्ठः (स्मृतिः) ४३,८६,१११, ११७,१२०,२१२,२३२,३५६, ३७७.
वाजसनेयब्राह्मणम् ३७२.
वायुपुराणम् १३८,१५३.
व्यासः (स्मृतिः) ८३,८६,११३, ३०३.
विधानम् ११९.
विश्वरूपः १८४,२०८.
विष्णुः (स्मृतिः) ७०,१४०,२०५, २०६,२१३,२१६,३४०.
विष्णुपुराणम् २,२१,२२,४०,५३, १०७,१५६,१७२.
वैद्यकाः ८७.
शंख लिखितौ (स्मृतिः) २११,२३४.
शङ्खः ३९,१३३,१४०,२२०.
शातातपः १०५.
शौनकः ८९.
श्रुतिः ११,१३,२४,३६,१०१,१२०, १२४,१४२,१४७,२४१,२५२, २६४,२८६,३०५,३०८,३८२.
श्रवणम् ३४२.
सांख्यकारिका: १.
सिद्धान्तकौमुदी (परिशिष्टम्) ७,३०, १११.
सुमन्तुः २०७.
सूत्रकारः १४९.
स्मृत्यन्तरम् १४२.
हारीतः (स्मृतिः) ३२,३४,८४, ८५,१२४,१५०,१९४,१९६, २०७,२२०,२६८.